

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Петар Р. Ристановић

СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА
И КОСОВСКО ПИТАЊЕ 1974-1989

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Београд, 2018

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Petar R. Ristanović

SERBIAN INTELLECTUAL ELITE AND
THE KOSOVO ISSUE 1974-1989

DOCTORAL DISSERTATION

Belgrade, 2018

Ментор:

др Мира Радојевић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Александар Животић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Миомир Гаталовић, научни сарадник, Институт за савремену историју у Београду

Датум одбране: _____

РЕЗИМЕ

Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989

Докторска дисертација „Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989“ је написана на основу необјављене архивске грађе, штампе, мемоарских дела и стручне литературе. Хронолошки, тема се бави периодом од усвајања Устава СФР Југославије 1974. године до усвајања амандмана на Устав СР Србије 1989, којима је измењена суштина односа републике и покрајина заведених 1974.

Дисертација прати развој два паралелна процеса: косовског питања, које се у СФРЈ развијало као првенствено уставно питање, и формирања отпора режиму међу критичким интелектуалцима. До средине осамдесетих ова два процеса су текла паралелно. Случај Мартиновић је током лета 1985. утицао на укључивање критичких интелектуалаца у косовско питање. Део њих је покушао да се наметне као политички фактор супростављен Савезу комуниста Србије. Афера око Меморандума САНУ их је натерала у политичку дефанзиву према режиму. Иако се у литератури често истиче како су интелектуалци одиграли кључну улогу у подстицању масовног незадовољства и бујању национализма у српском друштву њихова улога је ипак остала споредна. Део интелектуалаца је учествовао у великим друштвеним превирањима током 1987-1989. изазваним стањем на Косову, али је центар политичке моћи све време остао у СК Србије где је косовско питање посматрао као искључиво политичко, уставно питање, и део ширег питања реформе југословенске федерације.

Кључне речи: Историја Југославије, Косово и Метохија, косовско питање, интелектуалци, Устав 1974, уставне промене, Иван Стамболић, Слободан Милошевић, Добрица Ћосић, Меморандум САНУ

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК: 316.663:316.343.652(497.1)"1974/1989"(043.3)

SUMMARY

Serbian intellectual elite and the Kosovo issue 1974-1989

The doctoral dissertation "Serbian intellectual elite and the Kosovo issue 1974-1989" was written on the basis of unpublished archival material, press, memoirs and academic literature. Chronologically, the topic deals with the period from the adoption of the Yugoslav Constitution in 1974 until the adoption of the amendments to the Constitution of the Socialist Republic of Serbia in 1989, which changed the essence of relations between the republic and the provinces established in 1974.

The dissertation follows the development of two parallel processes: the Kosovo issue, which developed in the SFRY as a primarily constitutional problem, and the formation of resistance to the regime among critical intellectuals. By the mid-1980s these two processes ran parallel. Martinović affair in 1985. influenced the involvement of critical intellectuals in the Kosovo issue. Part of them tried to impose themselves as a political factor opposing the League of Communists of Serbia. The affair surrounding the SANU Memorandum made them defensive against the regime. Although it is often emphasized that intellectuals played a key role in encouraging mass dissatisfaction and the escalation of nationalism in Serbian society, their role was still marginal. Part of the intellectuals took part in the great social turmoil from 1987 until 1989 caused by the situation in Kosovo, but the center of political power remained in the LCS leadership, which viewed the Kosovo issue as a constitutional problem and only a part of the broader issue of reform of the Yugoslav federation.

Keywords: History of Yugoslavia, Kosovo and Metohija, the Kosovo issue, intellectuals, Constitution 1974, constitutional changes, Ivan Stambolić, Slobodan Milošević, Dobrica Čosić, SANU Memorandum

Scientific feald: History

Scientific subfield: History of Yugoslavia

UDK number: 316.663:316.343.652(497.1)"1974/1989"(043.3)

САДРЖАЈ:

Предговор.....	i-ix
Увод.....	1
I. Косовско питање у Социјалистичкој Југославији (1945-1974).....	6
II. Према републици	
2. 1. Југославија и свет 1974-1981.....	23
2. 2. Југославија и Србија током седамдесетих – криза система.....	30
2. 3. Економија – први показатељ дубине кризе.....	47
2. 4. САП Косово током седамдесетих.....	61
2. 5. Југословенско-албански односи током седамдесетих и њихов утицај на косовско питање.....	116
2. 6. Илегални сепаратистички покрет на Косову 1974-1981.....	136
2. 7. Албанска екстремна емиграција и косовско питање 1974-1981.....	161
2. 8. Случај Плава књига - отварање проблема уставних односа у Србији.....	174
III. Акција и реакција	
3. 1. Побуна на Косову 1981.....	195
3. 2. Након побуне.....	227
3. 3. Откривање и суђење организаторима побуне.....	231
3. 4. Диференцијација.....	236
3. 4. Покушаји промене општег стања у покрајини.....	247
3. 5. Утицај побуне на међунационалне односе.....	250
3. 6. Стварање култа националне борбе Албанаца.....	256
3. 7. Побуна на Косову, Албанија и екстремна емиграција.....	259
3. 8. Извештавање штампе.....	264
3. 9. Платформа СКЈ о Косову.....	267
3. 10. Поновно отварање питања уставних односа у Србији.....	271
IV. Демократска опозиција	
4. 1. Успон и пад интелектуалаца.....	283
4. 2. Интелектуалци и комунизам.....	287
4. 3. Дисиденти, опозиционари или нешто треће?.....	291

4. 4. Југословенски режим, интелигенција и интелектуалци.....	298
4. 5. Обрачун са групом професора Филозофског факултета у Београду.....	311
4. 6. Прогон наставника Правног факултета у Београду.....	327
4. 7. Српска књижевна задруга – „упориште националистичке групе“.....	335
4. 8. Настанак опозиционог круга.....	358
V. Ка разрешењу	
5. 1. Југославија и свет 1981-1989.....	388
5. 2. Југославија и Србија – унутрашња превирања 1981-1989.....	395
5. 3. „Стабилизација“ на Косову 1982-1985.....	427
5. 4. Исељавање Срба и Црногораца са територије САП Косова.....	449
5. 5. Случај заставе албанске народности.....	503
5. 6. Политика Албаније према Југославији током осамдесетих и албанска екстремна емиграција.....	517
VI. Антибиروقратска револуција	
6. 1. Интелектуалци као нова политичка снага 1981-1985.....	536
6. 2. Преломне године 1984-1986.....	576
6. 3. Случај Мартиновић и укључивање интелектуалаца у косовско питање.....	590
6. 4. Српски покрет отпора.....	610
6. 5. Меморандум САНУ.....	640
6. 6. Успон Слободана Милошевића.....	667
6. 7. Српски интелектуалци: од Меморандума до Газиместана.....	728
Закључак.....	741
Списак коришћених извора.....	747
Списак коришћене литературе.....	756
Биографија аутора.....	773

Предговор

Докторска дисертација „Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989“ представља покушај да се расветле два одвојена историјска процеса и њихово укрштање средином осамдесетих. Прва три поглавља се баве развојем косовског питања у послератној Југославији. У првом, уводном поглављу, под насловом „Косовско питање у Социјалистичкој Југославији“, скицирани су најважнији догађаји на Косову и Метохији у периоду од завршетка Другог светског рата до почетка седамдесетих. Друго поглавље, „Према републици“, прати развој косовске стварности (и све факторе који су на њу обликовали) у периоду од доношења Устава 1974. па до масовних албанских демонстрација и покушаја побуне у пролеће 1981. У трећем поглављу, „Акција и реакција“, приказан је ток побуне, њени извори и последице. Четврто поглавље, „Демократска опозиција“, разматра појаву слободне, критичке мисли крајем шездесетих и почетком седамдесетих, њено гушење и потом формирање опозиционог круга групице српских интелектуалаца и других побуњеника против режима. Пето поглавље, насловљено „Ка разрешењу“, прати даљи развој косовског питања у првој половини осамдесетих. У овом периоду проблеми на Косову су продрли у медије и постепено постали најзаступљеније питање у српској јавности. Тиме су створене околности да се на његовом решавању ангажују критички интелектуалци који су окупљени око неколико институција науке и културе већ деловали као својеврсна протоопозиција. Њихов ангажман, покушаји режима да проблеме на Косову коначно реше, и однос интелектуалаца са руководством под контролом Слободана Милошевића приказани су у шестом поглављу, насловљеном „Антибијократска револуција“.

Дисертација је хронолошки омеђена „од Устава до Устава“, односно прати период од усвајања Устава СФРЈ 1974. године, којим је заведен систем у коме су покрајине стекле суштински све атрибуте државности, па до усвајања амандмана на Устав СР Србије у марту 1989, чиме је такав положај покрајина укинут. Овај значајан период у развоју косовског питања у великој мери коинцидира за постепеним формирањем опозиције комунистичком режиму. Група критичких интелектуалаца окупљена у неформални опозициони круг током „оловних година“ у другој половини седамдесетих била је заматак масовног бунта

интелектуалца у наредној деценији и њиховог прерастања у друштвену снагу са којом се морало рачунати.

Током писања дисертације коришћен је принцип „спуштања“ од општег ка конкретном, где је опште приказано кроз преглед главних токова, а како се поглед усмерава ка микроплану тако приказивање процеса постаје све детаљније. На почетку другог поглавља, „Према републици“, дат је кратак преглед међународног положаја Југославије у периоду од 1974. па до смрти Ј. Б. Тита и указано на главан глобална кретања која су утицала на унутрашњу политику у Југославији. У наредном потпоглављу су скицирани најважнији процеси на унутрашњем плану Југославије у истом периоду, а потом, знатно детаљније, главни процеси на Косову. Тек потом смо приступили разматрању посебних тема од утицаја на косовско питање, као што су југословенско-албански односи, развој илегалног покрета, утицај албанске емиграције и спорови око уставних односа у Србији.

Сличан поступак је примењен још два пута. На почетку четвртог поглавља, „Демократска опозиција“, прво је размотрена улога интелектуалаца у друштву, потом положај интелектуалаца у комунизму и дилема да ли су у Југославији уопште постојали дисиденти. Након „спуштања“ од општег приступили смо проблемима положаја интелектуалаца у југословенском друштву и потом епизодама које су довеле до формирања опозиционог круга у другој половини седамдесетих.

Коначно, исти поступак је по трећи пут поновљен на почетку поглавља „Ка разрешењу“ где је прво дат преглед места и улоге Југославије у глобалним кретањима од смрти Тита па до краја деценије, а потом су скицирани главни процеси у Југославији током осамдесетих. Тиме је дат оквир за разумевање процеса који су потом знатно детаљније приказани.

Дисертација је написана на основу богате и до сада неистражене архивске грађе из Архива Југославије, Архива Србије, Историјског архива Београда, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије, Архива манастира Високи Дечани, Историјског архива у Ужицу и Историјског архива у Краљеву.

У Архиву Југославије по значају су се истакли фондови Централни комитет Савеза комуниста Југославије, Председништво СФРЈ и Канцеларија председника републике. Из грађе са састанака савезног партијског и државног руководства праћен је развој безбедносне и економске ситуације на простору САП Косово, као и стање међунационалних односа.

Такође, ова изузетно обимна грађа је заједно са фондовима Канцеларије председника републике била значајан извор за праћење односа државних и партијских тела према критичким интелектуалцима и другим побуњеницима против режима. Други коришћени фондови Архива Југославије су се показали као изузетно значајни за расветљавање појединих тема, па би тако без фонда Савезног извршног већа било немогуће проценити обим исељавања Срба са Косова, фонд Савезног јавног тужилаштва је био значајан за расветљавање случаја Мартиновић док се у фонду Савезни суд налаз драгоцен грађа са суђења припадницима албанског илегалног сепаратистичког покрета.

Фондови Архива Србије у депоу у Железнику су се показали као посебно драгоцени али и најтежи за коришћење, због обима и несређености грађе. Међу прегледаним фондовима посебно се истиче фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије у оквиру којег се налази и фрагментисана грађа Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова. Заједно са грађом фонда Председништва СР Србије ови документи пружају увид у односе републике Србије и САП Косова, политику републичких државних и партијских органа према покрајини, њихов однос према критичким интелектуалцима и побуњеницима против режима, као у односе унутар руководства Србије што је било такође било од изузетног значаја. Грађа Комисије са уставна питања Скупштине СР Србије пружа јединствен увид у ток спора око уставних односа републике и покрајина док је посебно био драгоцен фонд Танјуг у коме се налазе више десетина хиљада текстова југословенске штампе и Танјугових прегледа писања иностране штампе о косовском питању у периоду од 1981. до 1992.

Међу фондовима Историјског архива Београда по значају се издвајају фондови Градски комитет Београд, значајан за реконструисање односа према критичким интелектуалцима током седамдесетих, и лични фонд Драже Марковића у коме се налази сачувана обимна грађа са седница највиших савезних органа чији је Марковић био члан и посебно драгоцен рукопис Марковићевих необјављених мемоара.

Грађа сачувана у до сада потпуно неистраженом архиву манастира Високи Дечани је била значајна за реконструкцију међунационалних односа на Косову током седамдесетих, док су документи из Историјског архива у Краљеву и Историјског архива у Ужицу допринели бољем расветљавању појединих епизода обрађених у дисертацији.

Део архивске грађе значајне за ову дисертацију из различитих разлога је остао недоступан за истраживање. То се првенствено односи на грађу архива на Косову у којима

истраживање из безбедносних разлога није било могуће. Део најважније грађе, настале у раду Покрајинског комитета СК Косова, доступан је у оквиру фонда ЦК СК Србије, у Архиву Србије. Ова грађа по нашој процени чини само око 5% до 10% целокупне грађе Покрајинског комитета. Непотпуност фонда је својеврсно сведочанство о односима ПК Косова и СК Србије у периоду којим се истраживање бави.

За истраживање су такође остали недоступни делови фонда Председништво СР Србије означени са „Поверљиво“ и „Строго поверљиво“. Делимичним увидом у попис ове грађе (укупно 40 кутија) увидели смо да је у питању грађа од прворазредног значаја, посебно за расветљавање односа између руководства Србије и критичких интелектуалаца. Допис Генералном секретаријату Председника Републике Србије са молбом да нам се одобри истраживање грађе остао је без одговора.

Физички недоступни за истраживање су остали још неки потенцијално значајни фондови. У Историјски архив Београда грађа Градског комитета СК Београда достављена је закључно са 1979. годином. За остатак грађе није познато где се налази. Грађа фонда Савезног секретаријата за унутрашње послове је уништена у рату 1999. године. Грађа Скупштине СР Србије након 1972. није достављена Архиву Србије. Грађа БИА и ЈНА је због поверљивог карактера такође остала недоступна за истраживање.

Треба нагласити да је поред физичке недоступности појединих фондова истраживање изузетно отежавало лоше стање и потпуна несређеност већине прегледаних фондова. То се посебно односи на изузетно обимну грађу фондова ЦК СК Србије и Председништва СР Србије у Архиву Србије, као и Председништва СФРЈ у Архиву Југославије, за коју постоји само датумски попис седница.

За рад на дисертацији од великог значаја су били објављени избори. Међу њима, истичу се објављени документи везани за друштвено-политичке случајеве из седамдесетих и осамдесетих: „Вунена времена. Процес и коментари“ које је приредио Гојко Ђого, „Бела књига – 1984. Обрачун са ’културном револуцијом’“ коју су приредили Коста Николић, Срђан Цветковић и Ђоко Трипковић, „Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи“ које је приредио Коста Чавошки, „Случај ’Голубњача’: за и против“ које је приредио Јово Радуловић и „Часопис Јавност 1980“ које приредила Ана Ћосић. Као веома корисни показали су се зборници најважнијих докумената о југословенском федерализму које су приредили Бранко Петрановић и Миодраг Зечевић,

„Југословенски федерализам. Идеје и стварност. Тематска збирка докумената. Други том 1943-1986“ и документа о развоју илегалног сепаратистичког покрета на Косову која је приредио Етем Чеку „Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente“. Поред наведених зборника веома корисни су се показали објављени документи са партијских конгреса и седница, као и различити статистички и правни зборници.

Посебну групи извора коришћених у раду чине мемоари, дневници и сећања учесника догађаја. Период обухваћен дисертацијом изузетно је добро покривен мемоарском грађом. Бурне године југословенског распада и грађански рат утицали су да у сећањима актера догађаја буде много накнадне памети и вредновања догађаја према њиховим последицама. За поједина дневничка дела има пуно основа за сумњу да су у тексту вршене накнадне интервенције. Због тога, иако су мемоарска дела у раду широко коришћена где год је било могуће то је чињено само као допуна архивским документима. Тврдње изнесене у овим делима нису коришћене како би се доносили вредносни судови. Сведочанства савременика су укрштана како би се догађаји расветлили са више страна. Ипак, код одређеног броја тема мемоаристика је била једини извор о појединим догађајима. Одлука да ли ће им се у тим случајевима посветити поверење резултат је слободне ауторске процене. Иако мемоарска дела као специфична група извора имају бројна ограничења за многе теме обрађене у дисертацији су пружила драгоцене податке и употпунила „сувоћу“ архивских докумената. Такође, мемоарска дела су незаменљив извор за разумевање међусобних односа функционера који су често одлучујуће утицали на политичке односе и одвијање догађаја.

Међу мноштвом коришћених мемоара, дневника и сећања по значају се истичу дневнички записи Драже Марковића, Добрице Ћосића, Здравка Вуковића, Дејана Медаковића, и сећања Ивана Стамболића, Раифа Диздаревића, Миодрага Зечевића, Бранка Коматине, Михаила Марковића, Душана Чкребића, Латинке Перовић и др. Од посебног значаја су биле необјављени дневнички записи Драже Марковића и скица за мемоаре Николе Љубичића. Такође, драгоцене су била сећања Албанаца прикупљена у оквиру пројекта *Oral History Kosovo*. Поједини мемоарски записи су остали недоступни, пре свега сећања Петра Стамблића чије је коришћење и објављивање по жељи аутора одложено до протока одређеног броја година након његове смрти.

Поред архивских докумената и мемоаристике штампа представља трећу велику групу извора коришћених у изради дисертације. Иако извор другог реда, штампа је незаменљив извор са овај период. Истовремено, коришћење штампе је представљало велики изазов због бројности релевантних листова и обима грађе. О коликом се обиму ради најбоље илуструје анализа писања о Косову девет дневних и два недељна југословенска листа („Борба“, „Вечерње Новости“, „Политика“, „Политика Експрес“, „НИН“, „Илустрована Политика“, „Дневник“, „Вјесник“, „Ослобођење“, „Дело“ и „Побједа“) у периоду од априла до септембра 1988, коју је израдила Републичка комисија за информације СР Србије. Анализа показује да је током ових шест месеци у њима објављено укупно 5.397 прилога о Косову.¹

Коришћење штампе је знатно олакшао фонд Танјуг у Архиву Србије у којем се налази 37 кутија са исечцима текстова на тему Косова објављених у свим најутицајнијим југословенским листовима на српском језику у периоду од 1981. до 1992. С обзиром да су текстови издвојени у овом фонду за тему имали искључиво догађаје на Косову они не пружају слику њихове повезаности са другим актуелним догађајима, увид у атмосферу у целокупном друштву нити се из њих може пратити активност српских интелектуалца. Такав увид је остварен праћењем писања три листа у читавом периоду обухваћеном истраживањем. Изабрани су листови „НИН“, „Књижевне новине“ и емигрантски часопис „Наша реч“.

Поред извора, за писање дисертације је од великог значаја била бројна и разноврсна литература. О косовском питању и утицају српске интелектуалне елите на догађаје током последње две деценије постојања СФР Југославије махом су писали публицисти. Историографских на изворима заснованих дела скоро да и нема. За то постоје два разлога. Први је мала историјска дистанца. Архивски документи су тек делимично доступни, несређени и изузетно обимни. Други, рекло би се важнији разлог је феномен „замрачености епохе“. Догађаји који су уследили након овог периода, распад Југославије и рат на њеним развалинама, привукли су знатно већу пажњу аутора. „Замраченост“ за резултат није имала само мање интересовање аутора привучених другим, актуелнијим темама, са великим међународним утицајем, већ и једну на први поглед скривену а знатно тежу последицу. Под

---

¹ АС, б2 к580, „Информисање јавних гласила о САП Косову у периоду април-септембар 1987“, Материјали са 5. седнице Комисије за информисање и пропаганду, одржане 5. новембра 1987.

утицајем изузетно бројне литературе „о ратовима за југословенско наслеђе“ историјски процеси који су претходили ратовима деведесетих посматрани су и вредновани кроз своје последице. Није претерано рећи да су у највећем делу литературе деведесете обликовале осамдесете и седамдесете.

Ова тврдња се посебно односи на литературу насталу на Западу током деведесетих, чије писање је било директно подстакнуто пробуђеним интересовање Западне јавности за Балкан током ратова на простору бивше Југославије. О карактеру највећег дела ове литературе сведочи податак изнет у раду четворо дугогодишњих истраживача историје Југославије (Гајл Стоукс, Џон Лемпи, Денисон Русинов и Џули Мостов) да је током рата у Босни једно од њих у петак поподне добило позив новинара који је два дана касније кретао ка ратном подручју па је желео да у међувремену прочита све што му је потребно за разумевање догађаја и писање приче.²

Због очигледних недостатака такве литературе највећи број дела је искључиво коришћен како би се показао утицај неких спорних тема обрађених у раду и обим манипулације са њима (нпр. број жртава у побуну 1981). Коришћење две историје Косова, написане у предвечерје рата 1999. из пера Ноела Малколма, *Kosovo. A Short History*, и Миранде Викерс, *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*, било је неизбежно. На први поглед ова два на изворима заснована и по свим правилима академског писања написана дела не спадају у махом публицистичку и изразито пропагандну литературу о „ратовима за југословенско наслеђе“.³ Међутим, управо у деловима релевантним за ову дисертацију уочљиво је да су ове „историје Косова“ писане без подлоге у изворима и са јасним склоностима ка једној од страна чији сукоб је ескалирао у тренутку објављивања књига.⁴ Као корисне су се показале књиге Џули Мертус, *Kosovo: how myths and truths started a war*, која говори о различитим наративима међу Србима и Албанцима о неколико кључних догађаја из осамдесетих, потом истраживање Сузан Вудворд, *Балканска трагедија. Хаос и распад после хладног рата*, о економској подлози распада Југославије, књига Ленарда

---

² G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow, J. Mostov, „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession“, *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring, 1996), 141.

³ „Ратови за југословенско наслеђе“ је групни назив који се у литератури написаној на Западу користи за све ратове на развалинама СФРЈ од 1991. до 1999. године. Литература о „ратовима за југословенско наслеђе“ говори о тим ратовима али и узроцима распада Југославије.

⁴ О месту и улози Косова у специфичном постјугословенском дискурсу изграђеном на овој литератури видети: П. Ристановић, „’Тамо је све почело’ - Косово као темељ постјугословенског дискурса“, *Баштина*, св. 37 (2014), 155-173.

Коена, *Broken Bonds: the disintegration of Yugoslavia*, са значајним делом о уводу у распад Југославије, итд.

Током израде дисертације од посебног су значаја биле синтезе у којима је приказана историје Југославије и Србије. Међу њима се истиче књига Дејана Јовића, *Југославија - држава која је одумрла: успон, криза и пад Четврте Југославије (1974-1990)*, чији се хронолошки оквир поклапа са оквиром овог рада, потом историја Србије у Југославији Љубодрага Димића, *Историја српске државности, књ. 3, Србија у Југославији*, историја Југославије Џона Лемпија, *Југославија као историја. Била двапут једна земља*, и још једна историја Југославије, из пера Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*.

Међу коришћеним делима о косовском питању истичу се књиге Бранка Хорвата, *Косовско питање* и Дарка Худелиста, *Косово. Битка без илузија*. За разумевање државне политике Југославије према Косову у периоду који хронолошки претходи оном обрађеном у дисертацији незаобилазно је дело Миомира Гаталовића, *Косово и Метохја у државној политици Југославије 1958-1965*.

Иако је у највећем делу литературе као опште место прихваћено да је утицај српских интелектуалаца на косовско питање током осамдесетих био значајан, чак пресудан, мали број дела се бави овом тематиком. Међу постојећим истиче се књига Јасне Драговић Сосо, *Спасиоци нације: интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*, о формирању опозиције режиму међу српским интелектуалцима. Књиге Ендрјуа Вахтела, *Стварање нације, разарање нације. Књижевност и културна политика у Југославији*, и Косте Николића *Српска књижевност и политика 1945-1991: главни токови*, говоре о утицају књижевности и књижевника на политику. Књига Радине Вучетић, *Монопол на истину. Партија, култура и цензура у Србији шездесетих и седамдесетих година XX века*, се бави цензуром и односу режима према критичким интелектуалцима крајем шездесетих и почетком седамдесетих. Коначно, књига Ника Милера, *The Nonconformists: culture, politics, and nationalism in a Serbian intellectual circle 1944-1991*, истражује утицај двојице „симиноваца“, Добрице Ћосића и Миће Поповића, на културни и политички живот Србије и Југославије. Међу делима посвећеним друштвено-политички „случајевима“ и прогонима интелектуалца истичу се књиге Небојше Попова, *Contra fatum. Случај групе професора Филозофског факултета у Београду 1968-1988*, потом дела Јовице Тркуље, Косте Чавошког и других.

За расветљавање југословенско-албанских односа је била драгоцену књига Александра Животића, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, као и други радови овог аутора, потом књига Петера Бартла, *Албанци*, и хрватског новинара Петра Златара, *Gospodar zemlje orlova. Albanija u eri Envera Hoxhe 2. Politički životopis*. Такође, у истраживању ове теме су била незаобилазна сећања двојице југословенских амбасадра у Тирани, Трајка Липковског, *Четири тиранске године*, и Бранка Коматине, *Југословенско-албански односи 1979-1983. Белешке и сећања амбасадора*.

Поред наведених дела треба поменути и књиге без којих би расветљавање појединих ужих тема било изузетно тешко. Међу њима се истиче књига Небојше Владисављевића, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milosevic, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, о покрету Срба са Косова, „догађању народа“ и антибирокуратској револуцији, потом књига Славољуба Ђукића, *Како се догодио вођа. Борбе за власт у Србији после Јосипа Броза*, о успону Слободана Милошевића, књига Косте Михаиловића и Василија Крестића, „Меморандум САНУ“. *Одговори на критике*, о афери око Меморандума САНУ и друге.

Увод

Тема „Косовско питање и српска интелектуална елита 1974-1989“ већ у наслову крије неколико замки. Шта је тачно косовско питање? Такође, шта означава термин „српска интелектуална елита“? Ко, уопште, чини интелектуалну елиту? Јесу ли то писци, научници, универзитетски професори, или су њен део и учитељи, новинари, па чак и сви високообразовани грађани?

У периоду обухваћеним дисертацијом политички одлучиоци су косовско питање видели као првенствено политичко, правно. Међутим, посматрано у целини, косовско питање је знатно шире, не само по дужини трајања. Оно је директан наставак нерешеног источног питања које обликује судбину Балкана још од осамнаестог века. Кључни фактори који су утицали на развој источног питања истоветни су у случају косовског питања. На првом месту то је одлучујући утицај спољног фактора, оличеног у „великим силама“ у деветнаестом веку или „међународној заједници“ крајем двадесетог века. Говорећи пред Доњим домом парламента Уједињеног краљевства Едвард Греј је у августу 1913. истакао да је циљ одређивања границе између Србије и Албаније био „да задовољи Велике силе“.⁵ Балканске државе су биле приморане да траже заштитнице међу силама како би макар делимично оствариле своје интересе. Да се ништа није променило седамдесет година касније показали су покушаји припадника албанског сепаратистичког покрета и емигрантских организација да на све начине поново интернационализују косовско питање. Када су у томе током деведесетих успели поново су силе биле те које су одредиле епилог догађаја.

Други фактор који показује континуитет између источног и косовског питања је (зло)употреба историје и легитимисање савремених циљева разним преседанима из прошлости. Крајем 19. века елита свих народа на Балкану је тежила да на развалинама Османског царства досегне дане славе из неког периода прошлости. „Право на територију“ је доказивано историјским, етничким и верским аргументима, без икакве доследности. Исте

---

⁵ J. Burns, „The echoes of history rumble on. All the 'questions' remain, unanswered“, *Европа и источно питање (1878-1923). Политичке и цивилизације промене*, ур. С. Терзић, Историјски институт САНУ, Београд 2001, 105.

околности обликују и косовско питање. За Србе и Албанце⁶ оно је на први поглед спор око земље, права на 10.887 квадратних километара између Копаоника на северу и Шаре на југу, Проклетија на западу и Косовског Поморавља на истоку. Иза територијалног спора стоје сукобљена тумачења историје, права, па чак и различито народно предање.⁷ Током седамдесетих година, у времену изражене албанизације САП Косова снажно подржане од стране владајуће елите, истеривачи са Косова и из Албаније су спровели низ археолошких истраживања како би доказали аутохтност Албанаца на овом простору. Циљ је био да се покаже како су Албанци директни потомци античких Илира и тако докаже њихово првенство у праву на Косово у односу на Србе, Словене досељене „тек“ у шестом веку нове ере. Када је средином осамдесетих Димитрије Богдановић објавио „Књигу о Косову“ један од његових циљева је био да одговори на овакве тврдње.⁸ На површини, косовско питање се у СФРЈ развијало као искључиво политичко питање. У ствари, суштина проблема је била непромењена. Косовско питање је наставило да траје као једна од на Балкану бројних последица никада разрешеног источног питања.

Друга замка у наслову дисертације је термин „интелектуална елита“. Речници реч „интелектуалци“ најчешће дефинишу доста широко, као све људе укључене у сферу културе, све они чији рад подразумева креативну употребу интелекта.⁹ Следећи такво схватање, интелигенцију као друштвену групу чине сви они који се баве интелектуалним радом.¹⁰ Критичари оваквог схватања истичу да је оно прешироко јер се као део исте групе сматрају нобеловци са једне и учитељи или новинари са друге стране, па је потребно направити разлику између оних који културу креирају и оних који је дистрибуирају.¹¹

---

⁶ У периоду од 1945. до 1968. у званичним документима за Албанце на Косову и Метохији је коришћен назив „Шиптари“, изведен од албанске речи „Shiptar“, како они сами себе називају. Почев од 1968. у званичној употреби се усталио термин „Албанци“. Разлози за промену су били вишеструки. Албанци су сматрали да тако исказују свој национални идентитет и национално јединство са сродницима у Албанији. Такође, термин „Шиптар“ је често ван територије Косова и Метохије имао пежоративан карактер. Престанак употребе је требао да утиче на промену слике Албанаца у остатку СФРЈ где су они најчешће перцепирани као необразовани и сиромашни продавци дрва, слаткиша или физички радницима. У свакодневној употреби међу становништвом на Косову, како Албанцима тако и Србима, термин „Шиптар“ је остао у широкој употреби. У овом раду је коришћен термин „Албанци“, осим у цитатима изворних докумената.

⁷ A. Di Lellio, *The Battle od Kosovo 1389. An Albanian Epic*, I. B. Tauris, London 2009.

⁸ Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Књижевне новине, Београд 1990, 12.

⁹ *Merriams-Webster's Collegiate Dictionary*, 10th edition, Merriam-Webster Inc., Springfield 1997, 608.

¹⁰ *Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*, 6th edition, vol. 1 (A-M), Oxford University Press Inc., New York 2007, 1403.

¹¹ *Енциклопедија друштвених наука*, прир. А. Купер, Ц. Купер, Том 1 (А-М), Службени гласник, Београд 2009, 513-515.

Блеквелов речник социјалне мисли интелектуалца дефинише знатно уже, као неког ко, за разлику од других припадника професије којом се примарно баве, чешће размишља о суштинским питањима значења, вредности и морала. Он никада није задовољан владајућим истинама већ себе сматра заточником апстрактних идеја као што су истина и правда, виде себе као чувара моралних стандарда, где год да су они на удару, на тржници или у Парламенту.¹² Овако идеализована слика је блиска традиционалном разумевању улоге интелектуалца. Истовремено је тешко применљива на друштво друге половине 20. века.

Питањем „Ко су интелектуалци?“ се бавио низ истакнутих мислилаца. У њиховим размишљањима има преклапања али и значајних разлика. Општеприхваћени ауторитет не постоји па Едгар Моран каже да је покушај да се дефинише појам „интелектуалац“ ступање у област социолошког живог песка.¹³ Неке закључке је ипак могуће извући. Велики број аутора се слаже да је термин интелектуалац чврсто повезан са друштвеним ангажовањем. Ками, Сартр, Расел, Кундера, Грамши, Солжењичин, Чимски, Пинтер и низ других својим делима али и примером – јавним ангажманом у борби против фашизма, империјализма, колонијализма, атомског наоружања, глобалног загревања и на низу других тема показивали су да је друштвена ангажованост суштина или бар неизоставни део личности интелектуалаца.¹⁴

Проблематичан је и појам „елита“. Термин се често користи иако значење није јасно дефинисано. „Елита“ може да означава људе који се сматрају за најбоље, најважније из неке групе, али и оне који се у неком погледу издвајају из целине. У оба случаја, елита се издваја насупрот знатно шире категорије, масе. Вилфредо Парето је све људе поделио према степену утицаја и степену политичке и друштвене моћи, па је сматрао да постоје два слоја становништва: доњи слој, класа која је страна елити, и горњи слој, елита.¹⁵ Дилема да ли постоји јединствена елита или можемо говорити о више засебних елита дуго је предмет спорења међу социолозима. Паретова дефиниција се односи на друштво у целини, па ипак, може корисно да послужи да се од најшире схваћеног појма интелигенције издвоји елита, они малобројни са израженим утицајем на обликовање друштва.

---

¹² *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, ed. W. Outhwaite, Blackwell 2006, 297.

¹³ Е. Морен, *Дух времена*, том 2, БИГЗ, Београд 1979, 97.

¹⁴ Г. Ђерић, *Сувишне речи. О интелектуалцима и знању*, Златно руно, Београд 2016, 23-24.

¹⁵ Ж. Коенен-Итер, *Социологија елита*, СЛЮ, Београд 2005, 5-17.

Интелектуалну елиту чини бројем невелика група људи који се служе социјалним капиталом стеченим у некој области и преносе га на друге; они који се, како је писао Сартр, „мешају у оно што није његов посао.“¹⁶ Најлакше их је препознати ако прихватимо Бурдијеову *теорију праксе*.¹⁷ Припадници интелектуалне елите су малобројни чији утицај, захваљујући стеченом културном, социјалном и симболичком капиталу зрачи далеко преко граница њиховог поља и шири се на читаво друштво.¹⁸ Међу њих се не ступа на основу научних достигнућа нити титула, већ кроз спремност да се промишља и делује на пољу ширем од оног за које је неко специјализован, у коме је стекао ауторитет и изградио име. Део интелектуалне елите могу бити писци, сликари или новинари изузетног талента који учествују у јавној дискусији о најважнијим питањима друштва иако су без формалног образовања. Истовремено, у њу се не убрајају високо образовани стручњаци затворени међу уске зидине сопственог поља.

Ангажованост је неопходан услов да би неко био сматран за интелектуалаца али сама по себи није довољна. У литератури је доста чест случај да се за интелектуалце проглашавају студенти, новинари или уметници који су се супротстављали репресивном режиму, посебно комунистичким режимима у Источној Европи друге половине двадесетог века. Пренаглашавање важности ангажовања и политичког деловања замагљује други неопходни услов да се неко сматра за интелектуалаца – изузетна достигнућа на свом пољу, друштвени углед и способност промишљања о суштинским питањима друштва. За друштвеног активисту, опозиционара, политичка борба је циљ његовог деловања, док је за интелектуалца она често нежељени али и неизбежни ефекат њиховог позива.

---

¹⁶ Наведено према: *Енциклопедија друштвених наука*, 513-515.

¹⁷ Бурдје пољима назива реалтивно аутономне области друштвеног простора као што су економија, политика, новинарство, бирократија, наука и образовање, у којима владају специфични друштвени односи. Сваки појединац заузима положај у мултидимензионалном друштвеном простору и на основу њега стиче економски, културни, социјални, политички и симболички капитал. Појаву да појединци остварују утицај ван свог поља он назива хетерономијом, многозакоњем, нпр. када је универзитетски професор познат и по својим чланцима у новинама или када неко ко није признат као историчар може даје мишљење о историчарима а да га ови уважавају. П. Бурдје, *Правила уметности: генеза и структура поља књижевности*, Светови, Нови Сад 2003.

¹⁸ Бурдје је аутор термина културни, социјални, политички и симболички капитал. Он сматра да сваки појединац заузима позицију у друштву у зависности од врсте и обима капитала који поседује. Поред економског капитала, материјалног имања једне породице и средстава за производњу, на положај појединца утиче и „мрежа друштвених веза и углед, [...] као ‚кредит‘ и својеврсни ‚предујам‘, као ‚капитал части‘.“³ З. Голубовић, „Допринос Пјера Бурдијеа хуманизацији друштвених наука“, у: *Наслеђе Пјера Бурдијеа. Поуке и надахнућа*, прир. М. Немањић, И. Спасић, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2006, 19.

Током једног од ретких наступа на телевизији Пјер Бурдије је разговарао са Гинтером Грасом о смислу и ангажовању интелектуалца. Сложили су се да је улога интелектуалца – било социолога, било књижевника – иста: да доводи у питање све што се проглашава неприкосновеним, да „држе губицу отвореном“ и ангажују се насупрот свих силника овога света.¹⁹

У овом раду термин интелектуална елита користи се као синоним са термином интелектуалци. Насупрот њима, под термином интелигенција се подразумевају сви који се баве интелектуалним радом: новинари, наставници, професори, различити стручњаци. Критеријум по коме су „издвајани интелектуалци од интелигенције“, тј. ко припада интелектуалној елити а ко не, била је друштвена ангажованост, присуство у медијима, јавном простору, и спремност да се дискутује о најважнијим питањима друштва. У интелектуалце су убрајани они који су увек „губицу држали отвореном“.

---

¹⁹ Наведено према: П. Бурдије, *Нарцисово огледало: расправа о телевизијском новинарству*, Слио, Београд 2000, 14.

I. Косовско питање у Социјалистичкој Југославији (1945-1974)

Крај рата и дреничка побуна

Фадиљ Хоџа, најутицајнији албански функционер у социјалистичкој Југославији, дневник из рата је објавио под насловом „Кад пролеће касни“. Метафорични назив подједнако добро описује ситуација на простору Косова и Метохије током првих месеци 1945. године. Иако су окупаторске јединице протеране до краја новембра 1944. мир је каснио.²⁰ Међу становништвом, посебно већинским Албанцима, владало је узнемирење и страх. Руководиоци Обласног комитета Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Космет су у новембру 1944. констатовали да већина албанског становништва верује упозорењима Комитета за одбрану Косова и на долазак јединица Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) гледа као на губитак стечених права и привилегија.²¹ Друга призренска лига²² је имала велики број присталица: неки су јој прилази из патриотских разлога, други из страха од освете.²³

Организовање нове власти је текло изузетно тешко. Требало је очистити заостале балистичке и вулнетарске јединице, обрачунати се са остацима отпора присталица Друге призренске лиге, вршити мобилизацију за Сремски фронт и истовремено изграђивати органе управе међу сумњичавим становништвом. Албански устанак је званично почео 2. децембра када је неколико стотина наоружаних одметника покушало да заузме Урошевац.²⁴ У ствари, прави мир ниједног тренутка није био успостављен. Ситуација је ескалирала након побуне Шабана Полује са делом мобилисаних Албанаца упућених на Сремски фронт. Полује се са својим људима повукао у Дреницу где је већ на терену било мноштво наоружаних одметничких јединица. Снажно упориште побуне је била и област Шаље на јужним падинама Копаоника. Постојала су и друга мања упоришта: око Урошевца,

---

²⁰ S. Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986, 125.

²¹ Д. Бојковић „Албанско становништво у процесу изградње 'народне власти' на Косову и Метохији 1945“, 1945. *Крај или нови почетак?*, ур. Зоран Јањетовић, ИНИС/Музеј жртава геноцида, Београд 2016, 109.

²² Друга призренска лига је албанска национална војно-политичка организација основана 16-19. септембра 1943. у Призрену, под патронатом немачке обавештајне службе Абвер, са циљем реализације идеје Велике Албаније.

²³ С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд 1986, 201.

²⁴ Д. Тасић, „Албански оружани отпор успостављању власти нове Југославије 1944-1945.“, 1945. *Крај или нови почетак?*, ур. Зоран Јањетовић, ИНИС/Музеј жртава геноцида, Београд 2016, 94.

Гњилана, Дечана, Ругове и Скопске Црне Горе.²⁵ Због тога је почетком фебруара 1945. заведена Војна управа. У осетљивом тренутку, током жестоких борби на Сремском фронту, ангажовано је 39.000 бораца НВОЈ како би се спречило даље ширење побуне.²⁶

До краја фебруара побуњеници су поражени али су њихове идеје опстале. Албански одметници су мртвог Шабана Полужу и рањеног Мехмеда Градицу изнели из обруча југословенских јединица подсетивши тако Албанце на традицију борбе Азема Бејте, кога су саборци такође мртвог однели у северноалбанске планине стварајући мит о косовском борцима за уједињење „етничке Албаније“.²⁷ Нимало случајно Дреница је у читавом послератном периоду остала снажно упориште илегалног сепаратистичког покрета.

За крај побуне се обично узима 21. фебруар када је ликвидиран штаб побуњеника али су мањи сукоби потрајали још месецима. У јуну су створени услови да Војна управа буде укинута. Сепаратистички покрет је наставио да делује још неко време, покушавајући да подигне побуну међу Албанцима. Присталице су привлачили паролама: „За албанско национално ослобођење“, „За очување религије“, „За уједињење са Албанијом“. Пропагирана је борба „против Словена“, „за етнички чисто Косово“, како би се омогућило уједињење у јединствену, етничку Албанију.²⁸ Многе од ових парола илегални покрет је користио до краја осамдесетих.

Мање оружане и политичке групе под окриљем организација Бали Комбетар, Друге призренске лиге, Беса Комбетара, Албанског национално-демократског комитета и Легалитета су опстајале на терену до 1948. Наде су полагали у Запад, очекујући војну интервенцију како би се збацили комунистички режими у Албанији и Југославији.²⁹

Слом албанске побуне у пролеће 1945. означио је коначан крах фашистичке Велике Албаније али је идеја наставила да траје. Косовско питање је ушло у нову етапу. Победа комунизма у Југославији и Албанији је требала да значи победу идеја интернационализма и класне солидарности. Југославија је грађена као држава националног помирења. Приликом посете делегације Главног Народноослободилачког одбора (НОО) Косова и

---

²⁵ Ђ. Borožan, „Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944-1945“, *Istorija 20. veka*, god. 8 br. 2 (1995), 67.

²⁶ Д. Тасић, *нав. дело*, 98.

²⁷ ²⁷ Ђ. Borožan, *нав. дело*, 69.

²⁸ S. Hasani, *нав. дело*, 130-131.

²⁹ Д. Тасић, *нав. дело*, 93.

Метохоије Јосипу Брозу Титу Албанцима је обећано да ће се у новој држави осећати као равноправни грађани и да ће им бити свеједно да ли се налазе у Југославији или Албанији.³⁰

Дефинисање статуса Косова и Метохије

Статус Косова и Метохије је био недефинисан за време трајања Војне управе. Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије није разматрала статус области. Он је коначно решен 7. априла 1945. када је на заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења (АСНО) Србије једногласно прихваћена Изјава представника НОО Косова и Метохије да „народи Косова и Метохије желе да се присаједињење братској федералној Србији“.³¹

Смиривање ситуације на Косову је омогућило да се сазове Обласна народна скупштина Косова и Метохије (8-10. јул 1945, Призрен) на којој је Југославија означена „истинском домовином“ Срба, Албанаца и Црногораца и наглашено да „политичким, економским, културним, и осталим интересима Шиптара, Срба и Црногораца са Космета“ одговара „присаједињење Косова и Метохије федералној Србији“. Истакнуто је да становништво области никада није признало комадање територије Југославије које је извршио окупатор.³²

Положај Космета је дефинисан као аутономна област у оквиру Србије. Тако су фактички поништене одлуке Бујанске конференције. Закон о успостављању Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) је донет 1. септембра 1945. Статус области као саставног дела Србије још једном је потврђен Уставом ФНР Југославије из 1946. године.

Планови Југославије и Албаније за простор АКМО и југословенско-албански односи 1945-1974

Иако је простор Косова и Метохије убрзо по успостављању контроле југословенских органа власти конституисан као аутономна област у оквиру Србије током првих послератних година су трајали преговори између руководства Албаније и Југославије око будућности ове територије.

---

³⁰ М Мишовић, *Ко је тражио републику. Косово 1945-1985*, Народна knjiga, Beograd 1987, 41.

³¹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, књ. 3, *Србија у Југославији*, САНУ, Носи Сад 2001, 299.

³² В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Drugi tom 1943-1986*, Prosveta, Beograd 1987, 165d .

Југословенско-албански односи су после Другог светског рата прошли кроз кратак период блиске сарадње након кога је уследио дуготрајни сукоб, повремено пресецањем краткотрајним отопљавањима.³³ За време пријатељских односа између Партије рада Албаније (ПРА) и КПЈ током последњих година рата и непосредно након њега постојали су озбиљни планови о припајању Албаније Југославији и формирању Балканске федерације у коју би ушла и Бугарска. У врху КПЈ су постојала два гледишта о будућности АКМО: да област треба уступити Албанији и потом их интегрисати у заједничкој држави, или да остане део Југославије у којој би након уједињења са Албанијом граница између Албанаца престала да постоји.³⁴ Албанско руководство је желело да припоји Косово и Метохију док је на уједињење гледало са знатно мање ентузијазма.³⁵

Идеја о федерацији је напуштена након искључења Југославије из Информбироа и прекида југословенско-албанских односа. Албанија је у обрачуна са Југославијом одиграла истакнуту улогу иако није била члан Коминформа. ПРА се отргла од снажног утицаја југословенске партије који је трајао од времена рата. Договори о стварању Балканске федерације су постали „доказ“ Титове жеље да оствари хегемонију на Балкану.³⁶ Отпочела је снажна антијугословенска кампања у медијима, са позивима „здравим снагама“ у СФРЈ да свргну режим и индиректним позивима Албаницима на побуну и сецесију. Кампању је пратила офанзивна акција обавештајних служби, али без већег успеха због будности Управе државне безбедности (УДБ).³⁷ Енвер Хоџа је у новонасталој ситуацији видео прилику да

---

³³ О односима Албаније са Југославијом у послератном периоду о њиховом утицају на албанско питање опширније видети у: А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Архипелаг/ИНИС, Београд 2011; М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, Р. Кремтон, *Балкан после Другог светског рата*, СЛЮ, Београд 2003; Р. Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945-1985*, Školska knjiga, Zagreb 1985; П. Бартл, *Албанци. Од средњег века до данас*, СЛЮ, Београд 2001; и другим радовима ових аутора.

³⁴ А. Животић, *нав. дело*, 357; И. Бецић, С. Здравковић, „Положај Косова и Метохије у преговорима о стварању балканске федерације током и након Другог светског рата“, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, 69-88.

³⁵ В. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, ИКР Zaslona, Београд 1991, 136-176; М. Павловић, „Косово између Југославије и Албаније 1944-1948. године“, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 21-22 (1991/1992), Приштина 1993, 190

³⁶ Е. Нохха, *The Titoites. Historical notes*, The Institute of Marxist-Leninist students at the central committee of the Party of labour of Albania, Tirana 1982, 287.

³⁷ А. Животић, *нав. дело*, 359-375; *Бела књига о непријатељској политици Владе Народне Републике Албаније према Федеративној Народној Републици Југославији*, ДСИП ФНРЈ, Београд 1961, 7-107.

добије подршку од СССР-а за пројекат Велике Албаније. Совејти су одбили да га подрже, плашећи се веће дестабилизације Балкана.³⁸

У читавом периоду од 1948. па до почетка седамдесетих, осим кратког отопљавања 1954-1956. односи Албаније са Југославијом су били изразито лоши, праћени сталним оптужбама за ревизионизам и лош третман албанске мањине. Југославија је за Хоџу и албанско руководство била спољнополитичка опсесија. У великим унутарпартијским обрачунима, од ликвидације Кочи Дзодзеа 1949, преко монтираног процеса против адмирала Сејка 1961, до случаја Мехмета Шехуа 1981, главна оптужба је била да су радили за интересе СФРЈ.³⁹ Страх да би се поново могли наћи у „загрљају“ много већег и снажнијег суседа створио је у албанском руководству својеврсну фобију према Југославији. Након раскида односа са Совјетима у децембру 1961. уместо покушаја да се односи са Југославијом среде Албанија је кренула ка дубљем затварању.⁴⁰ Исто се поновило у време раскида са Кином, који се догодио након кинеског напуштања тековина културне револуције, отварања ка свету и приближавања Југославији.

„Пријатељ мога непријатеља не може бити мој пријатељ“, писао је тада Хоџа.⁴¹

Опште прилике у АКМО после рата

Након раскида односа између Југославије и Албаније 1948. отпочела је упорна антијугословенска кампања вођена из Тиране. Користећи национализам као средство регрутације Сигурими⁴² је подстицао стварање илегалних политичких и територистичких група са циљем да подигну масовни устанак Албанаца. Због сталне претње од побуне АКМО је све до почетка шездесетих остала под строгим контролом УДБ-е.

Током педесетих југословенске снаге безбедности на простору АКМО су се суочавале са убацивањем диверзантских група, нелегалним преласцима границе, кријумчарењем оружја, убиствима политичких активиста и покушајима да се међу

---

³⁸ А. Животић, „Отварање албанског питања у Југославији у сенци сукоба између Југославије и Информбирова 1948-1954“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2009), Београд, 96.

³⁹ Е. Нохћа, *op. cit.*, 596-633.

⁴⁰ А. Животић, „Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба (1959-1961)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), Београд, 85-102.

⁴¹ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи: политички, економски, културни, конзуларни.“ (Државна тајна), Материјали са 73. седнице Председништва СФРЈ, одржане 8. маја 1981

⁴² Директорат за државну безбедност (алб. *Drejtoria e Sigurimit të Shtetit*) или уобичајено Сигурими (алб. *Sigurimi*) је била служба за државну безбедност, обавештајне активности и тајна полиција комунистичке Албаније.

Албанцима организује побуна. Таква тактика није донела практично никакве резултате. Илегалне групе формиране од почетка шездесетих су промениле начин деловања и одабрале дугорочнији приступ, о чему ће више бити речено даље у раду :⁴³

Нису само неповерење Албанаца и снажне сепаратистичке идеје били проблем за нову власт. Феудални односи су на Косову и Метохији су формално укинута 1921. године али су у многим деловима области они и даље опстајали. АКМО је била аграрно пренасељена и скоро потпуно без индустрије. Пре рата било је свега 25 предузећа која су се могла назвати индустријским: 10 млинова, пет стругара, по три електричне централе и ледаре и два рудника. Једини већи индустријски објекат је била „Трепча“ .⁴⁴ У читавој области је било тек 20 километара асфалтног пута.⁴⁵ Иако су устав и закони Краљевине СХС/Југославије дозвољавали да се на Косову и Метохији отварају одељења на албанском у пракси их није било. Мали број Албанаца је ишао у одељења на српском, па их је око 90% било неписмено.

Ј. Б. Тито је 1945. Албанцима обећао да неће бити „грађани друго или треће-разредни“, већ да ће добити сва права: „равноправност, да имате свој језик, своје учитеље, да се осећате као у својој земљи.“⁴⁶ Како би придобили поверење албанских маса југословенска власт је инсистирала на увођењу што више Албанаца у органе управе и њихов пријем у партију. У новембру 1944. Фадиљ Хоца је био командант Оперативног штаба НОБ и ПОЈ за Косово и Метохију; Мехмед Хоца председник Обласног НОО за Косово и Метохију; Рифат Бериша председник Обласног народноослободилачког фронта за Косово и Метохију; Џафер Вокши председник Обласног одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине за Косово и Метохију, и Бије Вокши председница обласног одбора Антифашистичког фронта жена за Косово и Метохију. У бироу Обласног комитета су били Фадиљ Хоца, Цавид Нимани и Исмет Шаџири. Од пет руководилаца окружних одељења ОЗНЕ двојица (Али Шукрија и Аљуш Гаши) су били Албанци.⁴⁷

Знатно већи проблем је представљао недовољан број кадрова Албанаца на средњим и нижим нивоима власти и партијским организацијама. На оснивачком конгресу КП Србије

---

⁴³ О деловању илегалног сепаратистичког покрета више видети у поглављу 2.6.

⁴⁴ М Мишовић, *Ко је тражио републику. Косово 1945-1985*, Народна књига, Београд 1987, 33.

⁴⁵ АС, Ђ2 ПК СКК ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974. године, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Махмута Бакалија.

⁴⁶ Д. Бојковић „Албанско становништво у процесу изградње 'народне власти' на Косову и Метохији 1945“, 115.

⁴⁷ С. Ђаковић, *нав. дело*, 221-222.

од 8. до 12. маја 1945. секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Ђоко Пајковић је указао да су у првим месецима од успостављања нове власти начињене велике грешке према Албанцима. Поменуо је забрану истицања албанске заставе⁴⁸, увођење углавном српскохрватског језика у администрацији и мали број Албанца у партијским организацијама.⁴⁹ Одмах је приступљено исправљању ових грешака. Дозвољена је употреба албанског језика у администрацији и рађено на укључивању што већег броја Албанаца у партију иако се показало да то није лак задатак. И поред директиве из руководства КПЈ да се Албанци примају по нижим критеријумима него што су владали у остатку Југославије 1945. у партијској структури на Косову и Метоји је било 1.377 Срба, 938 Албанаца, 529 Црногораца, и 36 осталих.⁵⁰

Услед скоро потпуне неписмености Албанаца и опште заосталости становништва АКМО као први задатак наметало се просвећивање и еманципација маса. Већ током 1945. организовани су аналфабетски курсеви које су често водили једва писмени наставници. Призренка Дидара Дукађини се сећа како је 1947. примљена за учитељицу са 17 година, иако је претходно завршила само пет разреда основне школе и тромесечни педагошки курс.⁵¹

Због потребе за еманципацијом Албанки и „отклањања вековне потчињености и културне заосталости муслиманских жена“ Обласни НОО АКМО је упутио захтев Президијуму Народне скупштине Србије да донесе закон о забрани ношења фереца и зара, какав је у септембру 1950. усвојила Скупштина Босне и Херцеговине. Захтев је испуњен и закон је донет 16. јануара 1951.⁵² Младе из угледних породица су охрабриване да скидају фереце и тако шетају улицама, дајући пример другим Албанкама.⁵³ Акција је ишла веома тешко па је у области Дренице чак морала да буде ангажована УДБ-а да ухапси оне који су се насилно противили скидању фереци.⁵⁴

Посебно велики изазов за нову власт је било решавање аграрних односа. У складу са идејама револуције земљу је требало дати онима који је обрађују али је на простору АКМО

---

⁴⁸ О употреби албанске заставе у Југославији више видети у поглављу 5.5.

⁴⁹ S. Hasani, *nav. delo*, 143.

⁵⁰ Д. Бојковић „Албанско становништво у процесу изградње 'народне власти' на Косову и Метохији 1945“, 116.

⁵¹ М. Malešević, *Didara. Životna priča jedne Prizrenke*, Srpski genealoški centar, Beograd 2004, 41.

⁵² Д. Новаковић, „Скидање зара и фереце код муслиманских жена у контексту односа исламске заједнице са државом у социјалистичкој Југославији“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 82 (2010), 111.

⁵³ М. Malešević, *nav. delo*, 39-40.

⁵⁴ Д. Новаковић, *nav. дело*, 112.

ситуација била веома комплексна. Спровођење реформе је морала да прати ревизија предратне колонизације у времену у коме је више хиљада колониста протераних 1941. тражило да се врати на своја имања, у међувремену заузета од стране Албанаца.⁵⁵

У марту 1945. донесена је одлука о привременој забрани повратка насељеничких породица. Земљишни односи су регулисани Законом и аграрној реформи и колонизацији, а питање колониста је решено посебним законом. Земља је одузета великим поседницима, акционарским друштвима, банкама и другим правним лицима који су је издавали у закуп. Земљишни посед већи од максимално дозвољеног је одузет црквама, манастирима и другим верским установама. Тако добијена земља је заједно са земљиштем добијеним конфискацијом имања народних непријатеља подељена земљорадницима без земље који су се борили у рату, инвалидима рата, породицама жртава фашистичког терора. Интересната је било знатно више него што је било земље у фонду па је онима који су имали право на земљу давано највише по 5 хектара.

Проблем колониста је решен усвајањем Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересима у Македонији и Косовско-метохијској области, од 3. августа 1945. Рад комисија за ревизију је потрајао до јесени 1946. Коначни резултати ревизије никада нису тачно утврђени. Према истраживању Томислава Секуловића око 2700 насељеничких проодица се после рата није вратило на Косово.⁵⁶ Земља добијена ревизијом враћана је Албанцима што је позитивно деловало на придобијање лојалности албанских маса.⁵⁷

Привреда АКМО/САП Косова

За време петогодишњег плана 1947-1952. АКМО је била запостављена у инвестицијама веома ограничених средстава са којима је располагала савезна влада.⁵⁸ Веће улагање је отпочело 1953. и посебно је интензивирано током шездесетих. До 1974. године остварени су значајни резултати. У периоду 1952-1973. друштвени производ области је

---

⁵⁵ N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Matica Srpska, Novi Sad, 1984, 163.

⁵⁶ Т. Секуловић, *Сеобе као судбина*, дијам – М – прес, Ветерник 2002, 98.

⁵⁷ N. Gaćeša, *nav. delo*, 174.

⁵⁸ До 1957. ниво инвестиција по становнику на Косову је износио 39% југословенског и 52% републичког просека. А. Бериша и др, *Косово: некад и сад/Kosova: dikur e sot*, Економска политика, Београд 1973, 511.

повећан преко пет пута, а индустрије преко седам пута (табела 1).⁵⁹ Ове бројке, ипак, треба ставити у одговарајући контекст. Основа на којој је започео развој је била изузетно ниска. Због тога је подручје АКМО/САП Косово и поред вишеструких повећања свих показатеља и даље било изразито неразвијено.

Табела 1: Показатељи раста привреде Косова и преображаја друштва покрајине 1953-1973.

	1953	1973
Учешће индустрије у формирању друштвеног производа (%)	23.7	36.3
Учешће пољопривреде у формирању друштвеног производа (%)	51.8	25.0
Удео пољопривредног становништва у укупном становништву (%)	71.7	48.6
Број запослених у привреди на 1000 становника	36	75
Број запослених у индустрији на 1000 становника	16	40

Развој Косова је заостајао за развојем остатка Југославије. Степен развијености Покрајине је 1978. пао на само 28.8% просечног нивоа развијености земље.⁶⁰ Просечан годишњи раст друштвеног производа на Косову је у периоду 1953-1970. био 6.6%, што је мање од раста у Југославији 7.2% и Србији у целини 7.0%. Слично је било и са растом индустријске производње. На Косову је он износио 8.8%, док је у СФРЈ био 9.2% а у Србији 9.3%. Косово је имало знатно већи раст запослености у друштвеном сектору. Годишње је запосленост расла по просечној стопи од 7.1%, што је било осетно више од СФРЈ – 4.8% и Србије – 4.8%. Тај раст, међутим, није одговарао реалним потребама. Много су запослени само како би се бар мало олабавио социјални притисак. Резултат такве политике је била изузетно ниска продуктивност рада. На Косову је она расла по просечној стопи од 1.7%, што је било знатно мање од СФРЈ – 4.8% и Србије – 5.2%.⁶¹

⁵⁹ АС, њ2 к199, „Основа за оцену реализације политике бржег развоја САП Косова“, Материјали са 7. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 13. децембра 1974.

⁶⁰ АС, њ2 ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Махмута Бакалија.

⁶¹ АС, њ2 к199, „Основа за оцену реализације политике бржег развоја САП Косова“, Материјали са 7. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 13. децембра 1974.

Када се сумирају резултати развоја Косова 1952-1981. несумњиво је да су постигнути резултати били велики, али је исто тако чињеница и да је дошло до још већег заостајања у односу на остатак Југославије. Однос развијености Словеније и Косова 1953. је био 3.5:1, док је 1981. пао на 8:1.⁶² Иако су са Косова тврдили да је разлог све већег заостајања занемаривање покрајине и финансијска експлоатација, истина је да је главни проблем био изузетно висок пораст броја становника. Укупни бруто производ Косова је растао брже него у остатку Југославије, али је пораст по глави становника био знатно мањи.

Да би се спречило заостајање неразвијених области Југославије и њихов развој приближио остатку федерације осмишљен је систем подстицаја који се састојао од директних средстава додељиваних кроз Фонд федерације, потом допунских средства по разним основама и иностраних кредита.⁶³ У Друштвеном плану Југославије за период 1957-1961. било је предвиђено да се бржи развој неразвијених крајева подстиче такозваним „гарантованим инвестицијама“.⁶⁴ Од 1965. финансирање развоја Косова је текло преко Фонда федерације за неразвијене, у који је издвајано 1.8-1.95% друштвеног производа које је остваривала друштвена привреда развијених република и покрајина. У почетку учешће покрајине у коришћењу средстава Фонда је било 20.8%, да би до средине осамдесетих нарасло на 48%. Од оснивања Фонда па до 1989. у развој Косова је уложено око 4.8 милијарди долара. До 1970. Косово је та средства користило бесповратно, а касније као кредит са 25% повољнијим условима него за друге неразвијене, са дугим роком отплате (17-19 година) и почеком од три године.

Поред средстава Фонда Косову су обезбеђивана и посебна девизна средства за готовинско плаћање приликом увоза опреме. Неретко она су долазила из већ

---

⁶² D. Jović, *nav. delo*, 31.

⁶³ Фонд за кредитирање бржег привредног развоја недовољно развијених република и крајева (Фонд федерације) је формиран 1961. Током прве четири године располагао је са незнатним средствима па се као почетак његовог функционисања узима 1965. година од када је почео да има важну улогу у финансирању инвестиција у неразвијеним крајевима. Р. Буквић, „Институционални оквири привредног развоја Косова и Метохије 1945-1990“, *Срби на Косову и Метохији*, Зборник радова с научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27-29. маја 2005, САНУ, Београд 2006, 413.

⁶⁴ У периоду 1947-1957. за неразвијене области су сматране Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора. Планом из 1957. у неразвијене је укључено Косово и Метохија, а искључена Босна и Херцеговина. Нова промена је уследила 1961. када су петогодишњим планом 1961-1965. за неразвијене крајеве одређени Македонија, Црна Гора, Косово и Метохија, југозападне области Србије, јужни и западни делови Босне и Херцеговине са делом Посавине, и делови Далмације, Лике, Баније и Кордуна из Хрватске. Од 1964. као неразвијена подручја у планским документима сматрани су Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и Косово и Метохија. Убрзо је Косово добило статус најмање развијеног подручја и тиме додатне погодности у финансирању. *Исто*, 413-414.

пренапрегнутог буџета Федерације. Стижала је и ванредна помоћ из република и Војводине кроз преузимање обавезе враћања ануитета по кредитима из Фонда. Косово је имало и приоритет у коришћењу кредита Светске банке који су давани под веома повољним условима. Учешће Косова у њиховом коришћењу 1971-1975. је било 30%.

Трећи извор средстава за финансирање развоја Косова је обезбеђивала СР Србија преко републичког фонда за подстицање развоја недовољно развијених подручја и кроз допунска средства намењена буџетима општина. У републичком буџету за Косово је издвајан и посебни допринос привреде са подручја уже Србије.⁶⁵

У периоду од 1948-1980. у САП Косово је инвестирано око 3.3% укупних инвестиција у СФРЈ (табела 2). Највећи део инвестиција је био усмерен на развој, око 69%, што је било више него у СФРЈ у целини – 56%.

Табела 2: Инвестиције у мил. дин. по ценама из 1972. године

	СФРЈ	САП Косово	% учешћа у СФРЈ
1947-1957.	185.173	3.561	1.9
1958-1967.	400.173	13.263	3.3
1968-1977.	612.179	20.773	3.4
1978-1980.	369.636	14.874	4.0
УКУПНО	1.567.161	52.471	3.3

Инвестиције су у друштвеном производу друштвеног сектора покрајине учествовале са у просеку 57.4% током периода 1952-1980. Ова стопа била је скоро дупло већа у односу на остатак СФРЈ, где је учешће инвестиција у друштвеном производу већ било велико и дугорочно тешко одрживо.

Иако је Косово имало далеко веће стопе инвестиција (изражене кроз однос инвестиција и друштвеног капитала) од просека земље, пораст друштвеног производа на 100 дин инвестиција је био знатно нижи него у СФРЈ у целини. Ефикасност инвестиција на Косову је у периоду 1971-1974. било на нивоу једне трећине од југословенског просека.⁶⁶

⁶⁵ АС, б2 к195, „Остваривање политике равноправности народа и народности у СР Србији: аналитичко-информативни материјал“, Материјали са 15. седнице ЦК СКС, одржане 19. априла 1978. године.

⁶⁶ АС, б2 к199, „Основа за оцену реализације политике бржег развоја САП Косова“, Материјали са 7. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 13. децембра 1974.

Заокрет у односима према мањинама у Југославији и Устав 1963.

У послератним годинама југословенско руководство је веровало да се решавањем класног питања решава и национално. Међунационални односи зато нису били предмет расправа на Конгресима и седницама ЦК КПЈ/СКЈ.⁶⁷ Крајем педесетих руководство СКЈ је схватило да је дошло време да преиспитају своје погледе на национално питање.⁶⁸ Анализа говора Ј. Б. Тита показује да је он у то време још говорио о будућности у којој ће се народи Југославије слити „у једну југословенску целину“. Под утицајем најближег окружења Тито је током наредних неколико година напустио идеје стварања наднационалног и надрепубличког идентитета.⁶⁹ Централизам је постао главни непријатељ, па је у том правцу требало и редефинисани однос према националном питању.

Извршни комитет ЦК СКЈ је у марту 1959. одлучио да националне мањине добију већа права и преузму позиције у администрацији, органима полиције, судовима и партији. Истовремено, спроведена је децентрализација власти како би се ослабио утицај федералног центра. Централно планирање је имало бројне мане, пре свега у неравномерном развоју и превеликом утицају савезног политичког врха на привредне одлуке.

Давање већих права мањинама и њиховим укључивањем у државни апарат требала је да буде подстакнута њихова даља интеграција. На митингу у Ђаковици, одржаном 15. марта 1959. поводом 40 година од оснивања КПЈ, Фадиљ Хоџа је изјавио да је „НОБ решила национално питање за све народности у Југославији и националне мањине“ и да је „по први пут у Титовој Југославији Шиптарима омогућено са слободно и равноправно граде свој живот.“⁷⁰

Врело брзо су се показале и негативне последице одлука VII Конгреса СКЈ. Уместо децентрализације одлучивања почело је да долази до његовог измешања на ниже нивое управе. Веће надлежности федералних јединица, поготову у располагању новцем и инвестицијама, стварали су слојеве политичке бирократије у федералним јединицама која је своје интересе убрзо почела да поистовећује са националним. Нова појава, „економска

---

⁶⁷ R. Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijско правна studija*, Ekonomika, Beograd 1985, 279.

⁶⁸ Љ. Димић, нав. дело, 365.

⁶⁹ P. Marković, „Titova shvatanja identiteta“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj. 2, prir. H. G. Fleck, I. Graovac, 237-254.

⁷⁰ M. Gatalović, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965*, ИСИ/Друштво историчара Србије, Београд 2016, 76.

национализам“ република, неизбежно је водила у етнички национализам.⁷¹ Напуштање политике „стежања каиша“ после 1955. довело је до богаћења припадника ове елите и уских кругова око њих.⁷² Прокламовани виши степен југословенског развоја, „самоуправни социјализам“, поново је дао простора старој, мислило се пораженој бољци – национализму. На простору АП Косова и Метохије процес је дошао до изражаја кроз иселјавање српског и црногорског становништва које је од почетка шездесетих осећало све снажнији притисак већинских Албанаца.⁷³

У децембру 1959. је завршено територијално заокруживање Аутономне Косовско-метохијске области којој су придодата подручја Лепосавића, Лешка и Панчићев врх на Копаонику.⁷⁴ АКМО је добила територијални оквир потпуно различит од територије било које друге административне јединице која је у прошлости постојала на овој територији.⁷⁵ Тако је извршена припрема за изједначавање положаја области са другом покрајином у Србији, Војводином. Усвајањем „повеље самоуправљања“, југословенског устава из 1963, АКМО је прерасла у Аутономну покрајину (АП) Косово и Метохију. Покрајина је добила статут који је Душан Мугоша назвао „повељом братства и јединства народа Косова и Метохије“.

Новим уставом СФРЈ и статутом АП Косова и Метохије Албанцима је било гарантовано право на употребу албанског у органима власти, вођењу администрације, развијању школа и других установа. Коришћење албанског (и турског) је било могуће приликом вођења поступка код покрајинских органа, судова, подношења молби, жалби, тужби, за издавања решења, сведочанстава, потврда и других аката којима су решавали своја права и обавезе. Нови, суштински изједначен положај националних мањина са народима Југославије требао да покаже нови термин којима су оне називане – народности.⁷⁶ У уставу су као прва од њих наведени Албанци (оригинално Шиптари).

---

⁷¹ Д. Кежић, „Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ. Од дезинтеграције економског система до конфедерализације Југославије (1961–1971)“, *Токови историје*, бр. 2 (2017), 13.

⁷² Љ. Димић, *нав. дело*, 367.

⁷³ М. Гагаловић, *нав. дело*, 262.

⁷⁴ *Исто*, 82.

⁷⁵ П. Ристановић, „Административне промене на простору Старе Србије 1912-1941“, *Баштина*, св. 32 (2012), 171-194.

⁷⁶ R. Rajović, *нав. дело*, 281.

Брионски пленум и његове последице

Политички правац изабран почетком шездесетих и потврђен Осмим конгресом СКЈ и привредном реформом 1965. неизбежно је водио ка обрачуна у политичком врху државе. На Брионском пленуму 1966. Александар Ранковић је смењен под оптужбом прислушкивања Ј. Б. Тита и „деформације“ у раду УДБ-е. У ствари, Ранковић је био оличење политике чврсте руке и централистичке идеје и зато је мора да буде уклоњен. Брионски пленум је био неизбежна станица на путу реформе федерације.⁷⁷

За Косово и Метохију Брионски пленум је камен међаш у послератном развоју. Обрачун са Ранковићем је отворио могућности за разговоре о даљој реформи положаја аутономних покрајина. Покрајинске политичке елите су постојећу аутономију сматрале за „крњу“. Захтевали су да се по правим изједначе са републикама, правдајући то лакшим решавањем економских, социјалних и међунационалних проблема. Покрајинско руководство на Косову је као доказ запостављености Албанаца истицало неравноправну структуру запослених, посебно у службама безбедности која је била резултат дубоког неповерења према Албанцима. Такође, тражили су праведнију кадровску заступљеност и равноправност албанског језика.⁷⁸

У разговору са представницима САП Косова 1967. Тито је обећао да ће Албанци добити „сва права“ и да након смене Ранковића ништа неће бити као што је било.⁷⁹ Брионски пленум је окончао период „ограничавања“ Албанаца, неправедан али неопходан у време „борбе на живот и смрт“ против стаљинизма, како је то објаснио Кардељ.⁸⁰ Промене у покрајини су омогућиле почетак убрзане националне еманципације Албанаца. Говорено је да треба показати Југославији да Албанци нису само продавци семенки и леблебија, бурекуије или посластичари, продавци дрва и тестераши. У Приштини је основан универзитет, у школске програме је уведен садржај са албанским националним темама, док су велика средства из федерације опредељена за финансирање развоја Косова.

Процес снажне националне еманципације Албанаца се поклопио са преображајем федерације. За Косово је било карактеристично да су све мане југословенског система због сиромаштва, заосталости и крхких међунационалних односа додатно долазиле до изражаја.

---

⁷⁷ Љ. Димић, *нав. дело*, 378.

⁷⁸ R. Rađović, *нав. дело*, 286.

⁷⁹ АЈ, ф837 КПП II-2/532, Делегација АП Косова, 1. 7. 1971.

⁸⁰ В. Petranović, М. Zečević, *нав. дело*, 400.

Прокламована децентрализација довела је до стварања центара моћи у врху федералних јединица. Власт на Косову је после 1966. у потпуности била у рукама тзв. „ђаковачке групе“, састављена од албанских комуниста пореклом из околине Ђаковице који су после Априлског рата из Албаније стигли на Косово.⁸¹ По речима Бранка Петрановића, „збила се појава без преседана у савременој историји: да група албанских комуниста из емиграције преузме целокупну власт у области, односно покрајини.“⁸² Покрајинска бирократија је подржавала процес националне еманципације Албанаца чак и када је он прерастао у националромантизам и нескривени национализам. Веровали су да албанизација покрајине учвршћује разлоге за њену аутономију и да тиме ојачавају свој политички положај.

За време уставне дебате 1967. и 1968. отворено је затражено да АП Косово и Метохија постане Република Косово. Већ на првој дискусији о уставним променама, одржаној 16. августа 1968. у Ђаковици, захтеви дискусаната су били: да се АП Косово и Метохија прогласи за Социјалистичку Републику Косово и да постане елемент федерацију, да се „албанска народност“ у Уставу СФРЈ замени за „албански народ“ и да се Уставом и законом регулише званична употреба албанске заставе.⁸³ Став партијских актива у Ђаковици прихватили су активи у Пећи, Митровици, Гњилану, Приштини, Витини, Подујеву, Србици, Сувој Реци... Јавна расправа је показала да овакав став неподељено подржавају албански интелектуалци (Фехми Агани, Али Хадри, Хасан Мекули, Хајредин Хоџа, Дервиш Рожаја, Сурија Пуповци, Газменд Зајими...) и велика већина Албанаца у чланству СКЈ. На седницама партијских организација на којима је о тему разговарано захтеви за прерастањем покрајине у републику су изазивали снажне аплаузе и одобравања.

Уставни амандмани, демонстрације на Косову 1968 и Устав 1974.

На седници Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета (ПК) СК Косова и Метохије, одржаној 31. августа 1968, закључено је да националисти из редова Срба

---

⁸¹ „Ђаковачкој групи“ су припадали Фадиљ и Мехмет Хоџа, Џавид Нимани, Имер Пуља, Вели Дева, Џевдет Хамза, Пајазит Нуши. Иако је био млађи од осталих и није учествовао у рату, Махмут Бакали, такође ђаковчанин, био је део ове неформалне групе. Рачунало се да групу чини између двадесет и тридесет комуниста из Ђаковице, распоређених на различитим нивоима власти у покрајини.

⁸² Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Нолит, Београд 1988, 388. По сведочењу Рајка Ђаковића, начелника републичке СДБ после пада Ранковића, које преноси Здравко Вуковић, више припадника ђаковачке групе је једно време било под присмотром УДБ-е, првенствено Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани. Сумњичав је према њима био и Душан Мугоша. Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966-1972. godine*, Narodna knjiga, Beograd 1989, 74.

⁸³ М. Мишовић, *nav. delo*, 135.

и Црногораца траже да се у положају покрајине и њеним надлежностима ништа не мења, док националисти из редова Албанаца захтевају проглашење републике.⁸⁴ Већина функционера Албанаца у највишем руководству покрајине се слагала са захтевима изнетим у јавној расправи. Али, схватили су да проглашење републике није могуће без подршке из Србије и са савезног нивоа. О таквој могућности је разговарано на највишим форумима државе. У марту 1967. Тито и Кардељ су разматрали питање са руководством Србије.⁸⁵ Поједини функционери из Србије су били спремни да подрже захтев.⁸⁶ Одлучено је да се питање ипак за неко време остави по страни.

Став руководства покрајине је био дубоко прагматичан, иако је наишао на отпор у органима СК на Косову. Разумели су да на савезном врху нема довољно подршке за проглашење републике па су заузели наизглед средњу позицију, осуђујући такве захтеве, али истовремено осуђујући и захтев да се у положају покрајине ништа не мења. То их је ставило у добар положај за преговоре око других захтева изнетих током јавне расправе, који су већином испуњени.

Уставним амандманима усвојеним 1967, 1968. и 1971. покрајина је постала „конститутивни елемент“ федерације. Из њеног назива је избачена реч Метохија. Дозвољена је употреба албанске заставе. У марту 1969. је усвојен уставни закон покрајине. Њени представници су постали чланови највиших државних тела, укључујући Председништво СФРЈ, и имали су право да њима председавају.⁸⁷

Једини неиспуњени захтеви су били да Албанци буду проглашени за народ, а не за народност, и да Косово постане република. И поред тога што је положај покрајине значајно унапређен и што је већ 1968. она постала република по свему осим по имену међу Албанцима (посебно интелектуалцима, студентима и члановима СК) током јавне расправе је нарасло расположење да је једино прихватљиво решење проглашење републике.

Као резултат таквог расположења дошло је до мањих демонстрација у Призрену, Сувој Речи и Пећи. Масовне, насилне демонстрације су букнуле 27. новембра 1968. у

---

⁸⁴ *Isto*, 136.

⁸⁵ О захтеву Албанаца да покрајина постане република разговарано је на састанку Тита, Кардеља и групе највиших партијских руководиоца из Србије, 20. марта 1967, пред Титов одлазак у посету Косову. АЈ, ф837 П-1/130 1б, Стенографске белешке са састанка одржаног 20. марта у Ужичкој 15.

⁸⁶ Дража Марковић тврди да су Милош Минић и Добривоје Боби Радосављевић имали пуно разумевања за захтев и били спремни да га прихвате. М. Ђекић, *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beseda, Beograd 1990, 98.

⁸⁷ R. Rajović, *nav. delo*, 295-296; 304.

Приштини. Истог дана дошло је до окупљања Албанаца у Урошевцу, Гњилану и Подујеву.⁸⁸ Језгро демонстрација у Приштини су чинили студенти. Чуле су се пароле: „Хоћемо републику“, „Живео Адем Демаћи“, „Слобода политичким осуђеницима“, „Хоћемо устав“, „Хоћемо да Прешево буде у саставу покрајине“, „Доле колонијалистичка политике према Косову“, „Живела Албанија“, „Живео Енвер Хоџа“, „Један народ, једна држава, једна партија“. Током демонстрација једна особа је погинула. У вечерњим часовима демонстрације су разбијене. Сутрадан су се на улицама појавиле јединице ЈНА.⁸⁹

Као што је то било случај и 13 година касније из покрајине су се трудили да прикрију прави обим немира и суштину захтева демонстраната. Организатори међу студентима су осуђени на кривичне и прекршајне казне али питање одговорности идејних инспиратора никада није покренуто.⁹⁰ У руководству су сматрали да се не сме улазити у такве расправе јер су били свесни да се највећи део покрајинске политичке и интелектуалне елите током јавне расправе о уставним променама снажно залагао да Косово постане република.

Покрајинско руководство се одлучило на стрпљиву политику освајања позиција и потом њиховог упорног чувања док се не укаже прилика да се оне опет прошире. Аутономија добијена амандманима и потом потврђена Уставом из 1974. је била темељ самосталности Косова и моћи покрајинске политичке бирократије. У покрајини се одвијао процес националне еманципације Албанаца који је често водио и опијеност националроманизмом и национализмом. Млади, студенти и средњошколци, постајали су упориште друге струје у косовском друштву, предвођене све снажнијим илегалним покретом, која се залагала за одлучније методе борбе: демонстрације и организовање устанка како би се остварио давно зацртани циљ – уједињење свих крајева Велике Албаније. Почетком седамдесетих, у време јачања ове струје и организације илегалних група из којих је настао снажан сепаратистички илегални покрет, у ужој Србији је дошло до подела у руководству и победе политичке струје која се, између осталог, залагала за преиспитивање положаја покрајина у оквиру Србије и њихово снажније везивање за републику. Постављена ја позорница за догађаје којима се ова дисертација бави.

---

⁸⁸ С. Ђаковић, *нав. дело*, 260.

⁸⁹ М. Мишовић, *нав. дело*, 209.

⁹⁰ Љ. Димић, *нав. дело*, 402.

II. Према републици

2. 1. Југославија и свет 1974-1981

У сећањима послератне генерације југословенских грађана након распада државе, ратова и деценијске транзиције седамдесете су остале запамћене као златно доба.⁹¹ За многе је заиста и било. Куповали су прве аутомобиле, подизали викендице, одлазак на летовање и зимовање је постао уобичајен за радничке породице. Трговина у Трсту је цветала, а они који би туристички отишли на исток, у суседну Румунију или Бугарску, доносили су приче о празним изложима, лоше обученом и сиромашном народу, и могућношћу да се бар на неколико дана осети безбрижност у трошењу новца какву су иначе показивали све бројнији Немачки туристи на Јадрану.

Југословенске „безбрижне седамдесете“ су у великој мери биле резултат повољних међународних околности. Хладни рат је ушао у фазу детанта. САД су након пораза у Вијетнаму преиспитивале своју позицију. Републикански председници Никсон и посебно Форд окретали су се унутрашњим питањима. САД и СССР су тежиле да у директним преговорима решавају нагомилане проблеме. Никсонове посете СССР-у и Кини, прве за једног америчког председника након Другог светског рата, најавиле су нове односе у свету.⁹²

Спремност на сарадњу САД и СССР довела је до склапања споразума о неширењу стратешког оружја (1972) и потписивања Хелсиншке повеље (1975) којом су све државе Европе (осим Албаније и Андоре), САД и Канада признали тадашње границе у Европи за неповредиве.⁹³ Мисија Аполо-Сојуз је 1975. симболично означила крај свемирске трке и врхунац периода детанта. Тензије између блокова су остале и повремено расле кроз сукобе држава „сателита“ у Југоисточној Азији и на Блиском Истоку. И поред тога, све више је изгледало да Хладни рат постаје замрзнути спор који ће још дуго година бити светска

---

⁹¹ Једна од познатих истраживача историје Југославије и њеног распада, Сабрина Рамет, пише о „златним годинама“. S. Ramet, *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Alinea, Zagreb 2005, 26.

⁹² D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, Zavod za udžbenike/Institut za savremenu istoriju, Beograd 2015, 7.

⁹³ M. Leffler, *For the Soul of Mankind. The United States, the Soviet Union, and the Cold War*, Hill and Wang, New York 2007, 234-235.

реалност. Џон Гедис је написао да је крајем седамдесетих Хладни рат изгледало као да прераста у „робусни, одрживи и, бар на нивоу суперсила, мирољубиви међународни систем“.⁹⁴

У таквом свету Југославија је пронашла своје место. Након лутања током шездесетих и великих тешкоћа да се одржи еквилибранца према блоковима, почетком седамдесетих је коначно заузета оптимална спољнополитичка стратегија. Брежњев је Титу 1971. са наглашеним ниподаштавањем говорио о политици несврстаности и упозоравао га: „Нехру је умро, Насер је умро, остао си само Ти. Значи, немаш велике перспективе да можеш даље да одржиш на окупу несврстане.“⁹⁵ Није био у праву. На самиту у Лусаки 1970. несврстано су реafirмирани као политички покрет, а не обичан скуп земаља. Југославија је у њему пронашла снажан ослонац за политику према силама током седамдесетих.⁹⁶ Међународни односи нису били без изазова. Тито је поздрављао детант али се плашио да би његове жртве могле бити мале нације које би велики у директним преговорима употребљавали за поткусуривање.⁹⁷ Постојала је опасност да Југославија, и покрет несврстаних у целини, изгубе на значају у случају даљег поправљања односа између блокова, што би за СФРЈ значило велике губитке на економском плану јер више не би могла да експлоатише своју политику балансирања на граници између два сукобљена света.

Први задатак за Тита и југословенску дипломатију почетком седамдесетих је био да дефинишу однос према силама у новим околностима. Након бурног краја претходне деценије седамдесете су по много чему биле нови политички почетак. Током посете Брежњева Југославији 1971. и узвратне посете Тита Москви следеће године са Совјетима је успостављен однос у коме су признаване дубоке разлике, али је нагласак стављен на поље сарадње. Двојица лидера у већ позним годинама током седамдесетих су се састајали осам пута и нису дозволили да у односима дође до захлађења сличних оном у време Чехословачке кризе.⁹⁸

---

⁹⁴ Џ. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, СЛЮ, Београд 2003, 407.

⁹⁵ Ђ. Триповић, „Тито о посети Брежњева Југославији 1971.“, *Токови историје*, бр. 1 (2013), 346.

⁹⁶ Т. Јаковина, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb 2011, 71-79.

⁹⁷ V. Petović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2010, 227.

⁹⁸ Љ. Димић, „Предговор. Јосип Броз Тито и Леонид Илич Брежњев (Три политичка почетка)“, у: *Документа о спољној политици Југославије. Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР 1965-1980*, том 2, прир.. Л. А. Величанскаја и др, Архив Југославије, Београд 2016, 26-31.

Стабилни односи су успостављени и са другом суперсилом, САД. Никсон је 1970. био први амерички председник који је посетио Југославију. За време узвратне посете Тита 1971. потписана је тзв. Вашингтонска декларација, у којој је дата подршка југословенском суверенитету, и још важније, обећање да Југославија неће бити предмет поткусуривања две силе током њиховог директног преговарања.⁹⁹ И поред тога, страх од америчко-совјетске нагодбе је остао присутан код Тита током читавих седамдесетих.¹⁰⁰

Важан резултат Титовог пута у САД 1972. су били и разговори са америчким бизнисменима и договор око унапређења економске сарадње и трговинске размене.¹⁰¹ Економски односи су даље побољшани након успешног пута у САД председника југословенске владе Џемала Бједића 1975.¹⁰² Повољни финансијски аранжмани су били неопходни посусталој југословенској привреди. Са СССР-ом Југославија је у годинама пре Чехословачке кризе договорила низ повољних кредита. За разлику од ранијих сукоба када су политички спорови доводили до падова у економској сарадњи, то се 1968. није догодило. Добри односи током седамдесетих утицали су на раст робне размене која је била доста уравнотежена, за разлику од размене са Западом где је Југославија била у великом дефициту.¹⁰³ Стабилни односи које су изградили Тито и Брежњев утицали су да СССР настави да даје повољне кредите Југославији и помаже у изградњи стратешких индустријских објеката.¹⁰⁴ Значајну финансијску инјекцију југословенској привреду донео је и „дентлменски споразум“ Тита и Вилија Бранта 1973. којим је решено питање немачке ратне одштете, договорена директна улагања СР Немачке у југословенску привреду и добијање стабилизационих кредита.¹⁰⁵ Положај СФРЈ је отварао могућност за пословање бројним југословенским фирмама чији су производи били неконкурентни на Западу али су успешно пласирани у земљама Источног блока. Блиску односи са чланицама покрета

---

⁹⁹ Д. Богетић, „Разговори Тито-Никсон октобра 1971. Политичке импликације Вашингтонске декларације“, *Историја 20. века*, бр. 2(2010), 169-171.

¹⁰⁰ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, 20.

¹⁰¹ „Zapisnik sa razgovora predsednika SAD Ričarda Niksona i predsednika SFRJ J. B. Tita vođenog 30. oktobra 1971. u Beloj kući u Vašingtonu“, *Документа о спољној политици Југославије. Југославија – Сједињене Америчке Државе. Сусрети и разговори највиших званичника Југославије и САД 1955-1980*, прир. М. Милошевић, Д. Богетић Архив Југославије, Београд 2017, 294.

¹⁰² D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, 227.

¹⁰³ Ђ. Tripković, „Uspon ekonomske saradnje između Jugoslavije i SSSR 1971-1980.“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 181-191.

¹⁰⁴ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, 85.

¹⁰⁵ V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, 118-119.

несврстаних такође су доносили повољне пословне аранжмане, првенствено за војну индустрију и грађевинске фирме.¹⁰⁶ Ипак, главна корист од учешћа у покрету несврстаних је била политичка, док су финансијски ефекти практично били занемарљиви.¹⁰⁷

Спољна политика Југославије је била потпуно под Титовом контролом. Унутрашња питања је потпуно препустио сарадницима када је отпочела реформа федерације средином шездесетих. Остао је врховни арбитар у политичким споровима, али се за конкретне проблеме, посебно из области привреде, мало занимао. Уживао је у улози светског лидера. Иако у позним годинама није одустајао од путовања нити је дозвољавао да покаже замор на дугим и исцрпљујућим састанцима. Одлуке је доносио уз договоре са највишим партијским руководиоцима. ССИП је много више имао улогу да спроводи спољну политику него да је обликује. Током шездесетих на положају савезног секретара за иностране послове су били Коча Поповић (1953-1965), Марко Никезић (1965-1968) и Мирко Тепавац (1969-1972). Сва тројица су умела да изразе неслагање са неким Титовим ставовима и повременио га убеди да промене мишљење.¹⁰⁸ Били су то пре изузеци него правило. Тито је током шездесетих умео да буде сумњичав према ССИП-у. Сматрао је да је постао упориште „прозападних стремљења“.¹⁰⁹ Зато је након смене Никезићевог руководства и оставке Тепавца за шефа југословенске дипломатије одабрао Милоша Минић (1972-1978). Избор је био искључиво Титова одлука. Минић скоро да није имао искуства у спољној политици али је био безгранично одан Титу и са њим је имао близак однос још од времена када је био тужилац на процесу против ђенерала Драже Михаиловића.

Минић је сматрао да ССИП не сме да остане изван промена које су спроведене реформом федерације. Залагао се за већу улогу република и покрајина у спољној политици.¹¹⁰ Више него раније водило се рачуна о кадровским листама и пропорционалној

---

¹⁰⁶ Т. Јakovina, *nav. delo*, 76.

¹⁰⁷ Главни спољнополитичка партнери Југославије су били Италија, СР Немачка и на трећем месту СССР. Совјетски савез је био и први по оствареном увозу и трећи по оствареном извозу. (Д. Богетић, „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, бр. 2(2008), 361-362) У укупној спољнотрговноској размени са иностранством земље СЕВ-а (Савет за узајамну економску помоћ Источног блока) су учествовале са 34.1% у 1976. години. П. Симић, *Тито – Строго поверљиво. Архивски документи*, Службени гласник, Београд 2011, 404.

¹⁰⁸ А. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb 1989, 122; А. Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Radio B92, Beograd 1998, 127; 133-4.

¹⁰⁹ V. Petović, *nav. delo*, 220; А. Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, 130.

¹¹⁰ М. Minić, *Spoljna politika Jugoslavije 1973-1979*, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad 1979, 30-32.

заступљености. Тито је и даље био главни креатор политике према најважнијим питањима, у односима са СССР, САД и несврстанима. Мање важне одлуке о билатералним односима су препуштане апарату ССИП-а који се због све веће дезинтеграције државе и јачања републичких и покрајинских интереса суочавао са истим проблемима у функционисању као и друге савезне институције. Нови односи у федерацији су били директно одговорни за политику заузету према Албанији.¹¹¹

Седамдесете су време највећег утицаја покрета несврстаних. Титова слава широм света је била на врхунцу. Изузетну пажњу коју су државници СССР и САД указивали Титу треба делимично посматрати и кроз призму његових поодмаклих година. Остарели Тито је већ био постао не само креатор, већ и инструмент светске политике, како је то Кенан реферисао Кисинџеру.¹¹² И даље је био способан да постигне значајне успехе, попут супротстављања агресивној политици Кубе током самита несврстаних у Хавани 1979.¹¹³ Али, године су неумољиво узимале маха. Друга половина седамдесетих је у великој мери протекла у ишчекивању његове смрти.

Креатори спољне политике две суперсиле су одавно схватили да се Тито док је жив неће одлучити да приђе једном од блокова, осим у случају војног напада што није било у интересу ниједне стране.¹¹⁴ Југословенска политика лавирања између блокова је била резултат како Титове умешности у међународним односима, тако и спремности САД и СССР да такву позицију Југославији допусте, јер је свака друга опција могла да покрене низ догађаја са непознатим исходом. Без Тита, позиција Југославије је поново постаја непознаница. Из докумената ЦИА са којих је скинута ознака поверљивости види се да су у САД још 1973. сматрали да је за Југославију после Тита могуће неколико сценарија, од којих је један укључивао и распад земље. Јасно је наглашено да Титова смрт није питање са којим се суочава само Југославија, већ и друге земље, међу којима су САД и СССР.¹¹⁵ Политику САД према Југославији крајем седамдесетих дефинисао је Збигњев Бженински, који је на једном предавању у Упсали 1978. објаснио да је краткорочни циљ САД да

---

¹¹¹ О односима Југославије и Албаније у периоду 1974-1981. опширније видети у поглављу: 2.5.

¹¹² V. Petović, *nav. delo*, 230.

¹¹³ T. Jakovina, *nav. delo*, 240.

¹¹⁴ Ђ. Tripković, „Titova politika balansa prema supersilama 60-ih godina 20. veka“, *Tokovi istorije*, br. 2 (2011), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 124.

¹¹⁵ M. Pavlović (prir.), „Jugoslavija posle Tita, 1973“, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, Institut za savremenu istoriju/Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti/Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd 2008, 243-254.

Југославија задржи позицију коју има, али дугорочно, циљ је било збацивање комунистичког режима, у чему су се првенствено ослањали на растући национализам, а потом и на идеолошку инфилтрацију путем штампе, радија, филма и телевизије, подстицање потрошачког менталитета, утицај преко зајмова које је СФРЈ приморана да узима на Западу и стално „бушење“ покрета несврстаних, који су САД виделе као тројанског коња у Латинској Америци.¹¹⁶

Озбиљне сумње у судбину Југославије и планове за њен евентуални распад имали су и Совјети, као и југословенски суседи. Енвер Хоџа је сматрао да након Титове смрти може доћи до распада земље и потом совјетске интервенције како би се Југославија, или макар њен западни део, прикључила источном блоку. Постоје снажне индиције да је у случају таквог сценарија генералштаб Албаније имао спремне војне планове који су укључивали улазак на Косово.¹¹⁷

Интерес сила и суседа је био да Југославија настави да функционише као јединствена и стабилна држава. Постојање планова за случај да се то не догоди показује да си имали озбиљне сумње у њен дугорочни опстанак.

Крај седамдесетих је донео дубоку кризу детанта. Она је у ствари отпочела управо у тренутку када је детант био на врхунцу, средином деценије. Усвајање Хелсиншке повеље је било велики успех па ипак, и она је тумачена различито. СССР је стављао нагласак на неповредивост граница, док су у САД инсистирали на одредбама о обавезном поштовању људских права.¹¹⁸ СССР је имао неформалну гаранцију Кисинџера да неће инсистирати на овој теми, али она није важила за нову администрацију Џимија Картера која је на њој градила своју спољну политику.¹¹⁹ Нова спољнополитичка оријентација САД осетила се и у Југославији која се 1976. суочила са снажном кампањом бројних организација за заштиту људских права на Западу у време штрајка глађу Михајла Михајлова.¹²⁰

Поредак стабилности и сарадње међу силама је све очигледније почео да се урушава за време Картеровог мандата. Последњих дана 1979. СССР је започео војну интервенцију у

---

¹¹⁶ ИАБ, ф2769 к48, Специјална информација бр. 6.

¹¹⁷ А. Улуњан, „Тайна операције „Прорыв“. Как готовлся Э. Ходжа к „хаосу после Тито““, *Славяноведение*, № 1 (2013), Институт славяноведения РАН, 54.

¹¹⁸ М. Leffler, *op. cit.*, 252.

¹¹⁹ V. Petović, *nav. delo*, 229.

¹²⁰ АС, б2 к197, Магнетофонске белешке са састанка са главним и одговорним уредницима штампе, радија и телевизије, одржаног 7. фебруара 1977, уводно излагање Милића Бугарчића.

Афганистану. Уследио је амерички бојкот Олимпијских игара у Москви 1980. Детант је окончао Роналд Реган, након што је у јануару 1981. положио заклетву као 40. председник САД. У време усваја Хелсиншке повеље Реган, тада гувернер Калифорније, називао је Форда наивним и критиковао његову одлуку да је потпише.¹²¹ Уместо коегзистенције и сарадње Реган је прихватио „стратегију контрирања“ коју је за време Картеровог мандата осмислио Збигњев Бжежински. САД су пружале помоћ свим снагама отпора совјетским савезницима. Реган је изјављивао како су Совјети главна претња миру и тако јасно дефинисао свој циљ – потпуни пораз СССР.¹²² Трка у наоружању је поново отпочела. Хладни рат је ушао у завршну фазу.

Југословенско руководство је већ 1978. уочило да се односи мењају. На седници ЦК СКЈ је оцењено да се осећају притисци за јачање јединства блокова, поново је убрзано наоружавање, обновљена је антикомунистичка кампања и настао је застој у преговорима између развијених и земаља у развоју.¹²³ Забринутост у Југославији се повећала након совјетске интервенције у Афганистану. СССР је показао да је спреман да нападне независну земљу која није чланица Варшавског пакта.¹²⁴ Будно су праћени и догађаји око Повеље 77 у Чехословачкој и синдиката „Солидарност“ у Пољској. И поред тога, утисак је да у југословенском руководству нису разумели далекосежни утицај догађаја. Није то било само због паралисаности у ишчекивању Титове смрти и њених последица. Спољну политика државе је дуже од деценије води Тито са кругом сарадника које је сам бирао. Када је он нестао проблем Југославије није толико био недостатак његове визије и способности да разлучи битне догађаје од небитних, већ што је руковођење спољном политиком прешло из надлежности уског круга стручњака на гломазну, нефункционалну институцију, у којој је главни критеријум за избор кадрова био национални кључ, а одлуке се доносиле консензусом представника осам јединица федерације. Додатне проблем су донели ткз. Титови амандмани на Устав СФРЈ који су усвојени 1981. Њима су уведени једногодишњи мандати највиших руководиоца. Југославија је дошла у ситуацију да након 35 година током којих је са страним државницима разговарао Тито, сада то чине политичари који су

---

¹²¹ М. Leffler, *op. cit.*, 253.

¹²² О. А. Vestad, *Globalni hladni rat*, Arhipelag, Beograd 2008, 442-4; М. Leffler, *op. cit.*, 261-263.

¹²³ АЈ, ф507 кП/46, „Подсетник о актуелним питањима међународних односа“, Материјали 2. седнице ЦК СКЈ, одржане 19. децембра 1978.

¹²⁴ АЈ, ф506 П/53, Материјали са 9. седнице ЦК СКЈ, одржане 15. јануара 1980, излагање секретара Председништва ЦК СКЈ Душана Драгосавца.

се смењивали сваких годину дана и нису добијали прилике ни да стварно упознају иностране државнике, а још мање да са њима успоставе присан однос. Улога Југославије у светској политици је убрзано слабила. Показало се да унутрашња ситуација у земљи одређује њен спољнополитички положај.¹²⁵ Захваћена дубоком кризом, Југославија је све више од субјекта светске политике постајала њен објекат.

2. 2. Југославија и Србија током седамдесетих – криза система

Седамдесете су у Југославији почеле бурно. Масопк у Хрватској и ткз. либерализам у Србији су били нежељени производ друштвених промена: снажења надлежности република и слабљења контроле из центра. Криза је пресечена последњом великом Титовом интервенцијом у унутрашњој политици. Обрачун са хрватским па потом и српским руководством, праћен позивом за борбенију улогу партије и поштовање „демократског централизма“ на неко време је успоставио стабилност али је по својој суштини био дубоко анахрон и у потпуној супротности са духом промена које су требале да почивају на идејама децентрализације и демократизације.

Почетком седамдесетих се показало да је читав курс реформе федерације Тито прихватио невољно. У разговорима са српским руководиоцима више пута је помињао намеру да из темеља реформише партију, како би поново била „права, комунистичка“.¹²⁶ За такав заокрет је било касно, али су чистке 1971/1972. донеле повратак политици „тврде линије“ у друштвеном животу. Током „оловних година“ елиминисани су „црни талас“, ткз. „нова левица“ и нарасла слободна критика друштвених односа, који су такође били ништа друго до резултат већих слобода које је прокламовала сама партија.¹²⁷ На седници ИБ ЦК СКЈ у септембру 1972. Стане Доланц је тражио да се разјасни каква је улога СКЈ, и да ли је за државу „опасност да ми преузмемо власт у своје руке на стари начин или је опасност у другом, да је изгубимо још више него што смо је изгубили.“¹²⁸ На темељу Писма Тита и

---

¹²⁵ Љ. Димић, „Предговор. Јосип Броз Тито и Леонид Илич Брежњев (Три политичка почетка)“, 25.

¹²⁶ АС, б2 к97, Магнетофонске белешке са разговора председника Тита са представницима СР Србије, одржаних 11. маја 1971.

¹²⁷ J. Dragović Soso, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd 2004, 49.

¹²⁸ АЈ, ф507 IV/184, Материјали са 24. (проширене) седнице ИБ Председништва СКЈ, одржане 12. септембра 1972, излагање Стана Доланца.

Извршног бироа СКЈ у коме су доминирале речи попут „заоштрити, појачати, потцртати“ изабран је први пут.¹²⁹ Партија је очишћена од оних који су сматрали да је ток историје прегазио ратну генерацију и СКЈ какав је до тада био. Сprovedена је рестаљинизација друштвених односа, чиме су Тито и остали ратни кадрови обезбедили стабилност и несметану власт до краја својих живота.

Преобликовање Југославије у лабаву федерацију је формално окончано усвајањем Устава СФРЈ 1974. и Закона у удруженом раду (ЗУР) 1976. године. Важан фактор је, међутим, остао непромењен. Људи. Нове односе у друштву су требали да граде кадрови из времена револуције, стасали под окриљем високо централизоване, догматске КПЈ. Има пуно симболике у томе што је баш Дража Марковић наследио Марка Никезића као најутицајнији политичар у Србији 1972. године. Иако су били блиски по годинама, Марковић је био само годину дана старији, припадали су различитим политичким генерацијама: различито су разумели политику, начин доношења одлука, улогу партије, јавности. Дража је у данима када се Други светски рат надвијао над Југославијом добио задатак да ради са београдским средњошколцима који су помагали партију. Међу њима је био и Марко Никезић. Сарадњу су наставили током рата у Космајском партизанском одреду где је Марковић био политички комесар и Никезићев надређени. Након рата путеви су им се разишли. Дража је одмах постао министар грађевина у републичкој влади Србије док је Никезић каријеру у миру почео да гради у Окружном комитету за Београд.¹³⁰ Долазак Никезића на чело партијског руководства у Србији 1968. уместо Петра Стамболића суштински је представљао смену генерација, али је она извршена само делимично. Врло брзо се показало да у СК Србије постоје две струје: једна Никезићева и Латинкина, која је касније названа „либерали“, и друга у којој су били махом старији кадрови, са упориштем у централним деловима Србије, чији су представници били Дража Марковић у републици и Петар Стамболић у федерацији.¹³¹ Људи блиску Никезићевој струји ове друге су подсмешљиво називали „конзервама“, због њиховог конзервативизма, посебно по питању

---

¹²⁹ „Писмо Председника Савеза комуниста Југославије и Извршног бироа Председништва СКЈ“, *Побједа*, 19. октобар 1972.

¹³⁰ Н. Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Институт за савремену историју, Београд 2015, 460-462; М. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor за ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003, 53-79.

¹³¹ Латинка Перовић сведочи да се Дража Марковић опирао избору Никезића иако су били ратни другови. *Snaga lične odgovornosti*, Helsinški odbor за ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008, 45.

НОБ-а, кадрова из рата и улоге партије у друштву. Није, међутим, било ретко да људи упућени у политичка збивања тога времена говоре о сукобима „две конзерве“.¹³² Дража Марковића, Петар Стамболић и други из старије генерације кадрова на политику Никезића и његове струје су гледали као на „нагризање партије изнутра“.¹³³ Тито је 1972. одлучио да ситуацију разреши обрачуном са либералима у чему му је Дража Марковић био главни савезник. За време посете Ужицу и околини у мају 1972. Титов одговор на Дражину здравицу, у коме је поручио да се на старе кадрове и даље мора рачунати, симболично је означио његов успон на место најутицајнијег политичара у Србији.¹³⁴

У публицистици и јавним иступањима после 1990. спор између фракција у оквиру СК Србије је често представљан као сукоб конзервативног и модерног.¹³⁵ Потенцирано је да је сменом либерала пропуштена шанса за модернизацију и демократизацију Србије. Такве тврдње су резултат претпоставки и немају своје упориште у историјским изворима. Извесно је, међутим, да је њихова смена, заједно са чисткама у другим републикама, довела до одласка генерације југословенски опредељених кадрова који су веровали да је нови, реформски курс потребан и могућ. На њихово место су доведени људи политички обликовани у време стаљинизма, који су партијске задатке доследно извршавали али суштину промена нису разумели нити су могли да их прихвате. У Хрватској је после слома маспока изабрано руководство састављено од кадрова који су скоро отворено називани „другоразредним“. Моћ су стекли људи попут Стана Доланца и Бранка Микулића којима је било каква врста демократије и јавне владавине била страна.¹³⁶ Уместо заједничке бриге за Југославију стварани су савези међу руководством ради притиска на друге и остваривања сопствених интереса, неретко на штету федерације. Скоро јавно се говорило о догматској осовини Нови Сад – Сарајево. Уместо прокламоване јавности у одлучивању настављено је

---

¹³² М. Зечевић, *Тако је било. О другима и себи у догађајима једног времена*, Нолит, Београд 2010, 422.

¹³³ АЈ, ф787 к2 омот 2, Рукопис мемоара Николе Љубичића, поглавље „Устав 1974“.

¹³⁴ АЈ, ф837 КПР II-1/216, Посета Титовом Ужицу, Новој Вароши, Златибору, Севојну, 6-9. 5 1972, „Одговор председника Тита на здравицу Драже Марковића на вечери“.

¹³⁵ О. Milosavljević, „Sukob modernizma i konzervativizma“, *Prelom '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, ур. М. Lakićević, Е press, Београд 2003, 9-14.

¹³⁶ Занимљива и врло речита је анегдота са седнице ЦК Босне и Херцеговине на којој су смењивани Осман Карабеговић и Авдо Хумо. Карабеговић је у једном тренутку упитао Бранка Микулића зашто их смењују, а овај му је одговорио да то чине због демократизације и организације слободних избора. Осман Карабеговић му је на то простодушно рекао: „Болан Бранко, да има демократије и слободних избора, за вас ни ваше жене не би гласале!“ Наведено према: В. Jakšić, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, Službeni glasnik, Београд 2012, 196.

са праксом да се све важне одлуке доносе договорима и политичком трговином у уском кругу партијских руководиоца.

У Србији су седамдесете били период прикривеног сукоба две бирократске структуре. Прва, такође међусобно подељена, темеље је имала у ратним групацијама. На Косову је неприкосновену власт имала тз. Ђаковачка група, састављена од кадрова пореклом из Таковице који су током рата из Албаније дошли на Косово. У Војводини су после пада либерала власт преузели тз. сремски партизани, чији је први човек био Јован Веселинов али су током шездесетих примат преузели други, првенствено Стеван Дороњски. У централној и јужној Србији за време рата је постојало више тачки окупљања: Београд, Шумадија са два центра, на Космају и у Крагујевцу, и јужна Србија. Око ових центара су у послератним годинама изграђене политичке структуре састављене од бивших бораца који су потом из свог краја регрутовали млађе кадрове. На челу структура су се налазили Дража Марковић за смедеревски крај и околину Београда, Душан Петровић Шане за ужу Шумадију и Драги Стаменковић за јужну Србију.¹³⁷ Њихов утицај није био ограничен само на партију, већ се ширио и на државни апарат, судство, привреду.

Ривал овим неформалним али веома моћним групама био је посебан бирократски слој у оквиру партије који је после рата почео да се формира прво у Београду а потом и у општинским комитетима, и често се окупљао око утицајних личности. Такве мреже кадрова изградили су Никезићеви либерали за време свога мандата, након њих Дража Марковић, а најразгранатију и најширу мрежу од друге половине седамдесетих је почео да гради Иван Стамболић, ослањајући се на ауторитет свога ујака Петра Стамболића.¹³⁸

Сукоб између ових неформалних група распламсао се почетком седамдесетих. Средства нису бирана. Славко Зечевић, други човек Шанетове шумадијске групе, лично је или преко шефа службе безбедности ЈНА Ивана Мишковића, обавештавао Тита о дешавањима у руководству СК Србије.¹³⁹ У марту 1972. Титу је упутио поверљиви документи у коме су сва спорна питања: отпор уставним решењима, критика односа републике и покрајина, стање на универзитету, отпор одлучивању у уском кругу око Тита и др. наведена као греси Никезићеве струје, иако је о мноштву ових питања Дража

---

¹³⁷ М. Зечевић, *Тако је било. О другима и себи у догађајима једног времена*, 343.

¹³⁸ Петар и Иван Стамболић су рођени у селу Брезова, крај Ивањице. Иванова мајка Милунка је била Петрова сестра.

¹³⁹ П. Симић, *нав. дело*, 277.

Марковић имао знатно оштрије мишљење од Никезића.¹⁴⁰ Да је узрок расцепа у републичком руководству СК Србије 1972. сукоб бирократије потврђује и подела на састанку политичког актива са Титом: на страни Драже Марковића и Петра Стамболића су се нашили чланови СК у државним органима, док су страну Никезића и Латинке Перовић држали чланови форума СК и друштвено-политичких организација.¹⁴¹ Принципијелна питања и државна политика су остали у другом плану у односи на најважнији циљ – очување власти и увећавање политичке моћи.

Након смене либерала уследио је двогодишњи период смена и чистки. Обрачун између унутарпартијских групација заогрун је борбом за извршење задатака из Писма Тита и Извршног бироа. За време борбе са „либерализмом“ и „техноменаџерством“ у Србији 1972-1974. је смењено око 1300 кадрова у партији и друштвеним организацијама¹⁴² и око 6000 руководиоца у привреди.¹⁴³ Укупног броја смењених у државним и партијским органима, привреди, штампи и култури никада није истражен. Латинка Перовић сматра да их је било око 12.000¹⁴⁴, док један од смењених, Рајко Даниловић, број палих у немилост процењује на 20.000.¹⁴⁵

За будућност Србије посебно је био тежак низ смена дугогодишњих директора великих привредних предузећа. Смене су извршене због жеље руководства да на кључна места у привреди постави своје људе, подозривости локалне партијске бирократије према менаџерима који су располагали са значајним средствима и стајали на челу колектива са више хиљада људи, и због жеље да се припреми терен за реорганизацију, тј. разбијање привредних система на темељима новог устава и ЗУР-а. Обрачун са „техноменаџерством“ је прокламован у читавој Југославији али је суштински спроведен само у Србији, што је у

---

¹⁴⁰ АЈ, ф837 КПР II-4-a/85, Запажања о неким неслагањима, отпорима и полемикама са званичним ставовима друга Тита у СР Србији, 28. 3. 1972. (Строго поверљиво, на личност).

¹⁴¹ М. Ђекић, *nav. delo*, 234; З. Вукović, *nav. delo*, 647-650; Ж. Минović, *Politička palanka. Oblici političkog grupašenja u Srbiji 1965-1971*, Alef trojini, Čačak 2008, 23.

¹⁴² „Докле смо стигли“, *НИН*, 21. октобар 1973.

¹⁴³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 438.

¹⁴⁴ L. Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX-XXI vek)*, Dan Graf, Beograd 2016, 142.

¹⁴⁵ S. Cvetković, „Обрачун с 'tehnomenaџerijom'. Osude privrednika za 'podrivanje ekonomske osnovice društva' posle pada srpskog liberalnog rukovodstva 1972. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1 (2011), 112.

републици која је вапила за успешним привредницима имало поразне резултате по привредни развој.¹⁴⁶

Почетком седамдесетих низ смена се догодио и у партијским руководствомима осталих југословенских република.¹⁴⁷ Нестао је велики део генерације политички стасале у послератној Југославији. Они су, са свим врлинама и манама, били продукт две деценије југословенског социјалистичког искуства. Очекивало се да руководе партијом и државом током наредних двадесет година. Трвења између република и пораст национализма били су њихов први политички изазов. Уместо да се завађеним руководствомима под сенком Титовог ауторитета пружи шанса да постигну договор око даљег функционисања федерације, уколико је такав договор уопште био могућ, криза је пресечена Титовом интервенцијом и сменама. Тиме је суштински само одгођена јер је са променама у федерацији које су до кризе довеле настављено и чак су продубљене. Резултат чистки је био да је изналажење новог модела за функционисање Југославије одгођено за време после Титове смрти и препуштено генерацији политичара који су на сцену ступили током осамдесетих. За разлику од оних смењених десетак година раније, њих није везивало искуство заједничке борбе у рату и револуцији, па им је и оданост југословенској идеји била знатно мања. Још један важан ефекат чистки је био да су оне извршене само на кадровском плану. Идеје су опстале, међу њима и она о „национално-републичким економијама“ које су потпуно заокружене током наредне деценије.¹⁴⁸ Поделе настале у периоду 1966-1972. никада више нису превазиђене. Иако су писци „Декларације“ и „Предлога“ из 1967. јавно осуђени (али не и политичари за које има снажних индиција да су стајали у сенци из писаца ових докумената, првенствено Бакарић и Стамболић) српско-хрватски расцеп је наставио да траје и разара

---

¹⁴⁶ Међу смењеним привредницима најпознатији су били Миодраг Чеперковић, директор „Југометал-комбината“, Влада Вишњић, генерални директор „Генекса“, Првослав Раковић, директор Завода „Црвена застава“, Владимир Јасић, генерални директор Електронске индустрије у Нишу, Чеда Јеленић, директор Робних кућа „Београд“, Влајко Брковић, генерални директор Ваљаонице „Слободан Пенезић Крцун“ у Севојну, Марко Шарановић, генерални директор „Утве“ у Панчеву, Лазар Лотвин, генерални секретар АМСЈ, и др. Р. Грујић, *Како смо смењени. Обрачун са директорима великих колектива у Србији*, Привредни преглед, Београд 1989.

¹⁴⁷ У Словенији је после „цестовне афере“ смењен Стане Кавчић и читаво Извршно веће, у Хрватској Мика Тирпало, Савка Дапчевић Кучар и други „маспоковци“, у Босни и Херцеговини смењена је старија генерација кадрова на челу са Авдом Хумом, Османом Карабеговићем, Хајром Капетановићем и Чедом Капором, у Македонији су смењени Крсте Црвенковски, Славко Милосавевски, Тахир Ђамуран, на Косову је са положаја сишао Вели Дева, у Србији Никезићево руководство. Смене највиших руководилаца пратиле су чистке на нижим нивоима партије.

¹⁴⁸ Идеја је потекла од Владимира Бакарића и Едварда Каредеља. Бакарић је до смрти остао снажан заговорник ове идеје. D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, Globus, Ljubljana 1986, 127.

ткиво федерације изнутра. Уставом и ЗУР-ом је поцепано тржиште као потенцијално најснажнији интегративни фактор федерације. Парија је такође подељена. Остала је војска и већ осамдесетогодишњи Тито. Александар Тишма је 1974. у дневнику записао како је „после тридесет година рат једини чврст ослонац садашњице“.¹⁴⁹

Политичке односе у Југославији након обрачуна са Маспоком и либерализмом обележило је ишчекивање Титовог неизбежног одласка. Када је руководство СР Србије неуспешно покушало да преуреди уставне односе у Србији 1977. Дража Марковић је истицао колико је битно да је питање отворено за време Титовог живота.¹⁵⁰ У једном делу СК Србије је током читаве деценије постојало уверење да су уставне промене „пролазна ствар“, о чему је Никезић говорио Титу 1971.¹⁵¹ Веровало се да ће после Титове смрти Србија брзо изаћи из политичке блокаде у федерацији и повратити изгубљене позиције у покрајинама.¹⁵²

Иностране обавештајне службе су лицитирале каква ће бити судбина Југославије након Титове смрти и ко би могао да буде његов потенцијални наследник. Постојале су озбиљне сумње да ће се земља распасти када нестане Тито као њен најснажнији интегративни фактор.¹⁵³ У САД су почетком деценије као најснажнијег кандидата за наследника видели Стана Доланца.¹⁵⁴ Иако је постизао успехе на спољном плану, Тито је у Југославији већ у великој мери био параван иза кога су се скривали различите интересне групе брутално сукобљене у борби за власт. Када је једном приликом у говору помешао Борислава Михајловића Михиза и Драгослава Михаиловића, мислећи да је то једна те иста особа, нико из пратње није смео да му каже да је погрешно.¹⁵⁵ Титова „дворска клика“ је код остарелог владара стварала привид беспоговорне оданости, док су се борили за његову наклоност и политичку моћ. Уставна решења и неумољиви ток природе побринули су се да

---

¹⁴⁹ А. Тишма, *Дневник 1942-2001*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 2001, 586.

¹⁵⁰ D. Marković, *Život i politika 1967-1978. Knjiga druga*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1987, 368.

¹⁵¹ АС, б2 к97, Разговор Председника Тита са представницима СР Србије 11. април 1972. (За интерну употребу).

¹⁵² По сведочењу Миодрага Зечевића током једног разговора о лошем стању на Косову 1979. Дража Марковић му је рекао као ће после Титове смрти брзо средити стање „и ударати чврге онима који буду непослушни“. (М. Зечевић, *нав. дело*, 381) Латинка Перовић сведочи како је у партији и „београдској чаршији“ постојало уверење да је Никезићево руководство слабо и да треба да оде јер нису довољно национални и одлучни да се изборе за позиције Србије након Титове смрти. *Snaga lične odgovornosti*, 46.

¹⁵³ D. Bogetić, „Američke analize budućnosti Jugoslavije posle Tita početkom 70-ih godina“, *Tokovi istorije*, br. 1 (2012), 159-173; Đ. Tripković, „Kardelj-Nariman: 'Šta posle Tita'“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2011), 173-186.

¹⁵⁴ „Jugoslavija posle Tita, 1973“, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, 247;

¹⁵⁵ „Мемоари коцкара који воли да губи“, *Дуга*, 9. новембар 1990.

нико не покуша да дође на Титово место, мада је мало вероватно да је тако нешто макар издалека било могуће. Едвард Кардељ је преминуо 1979. Од старе гарде водећих предратних комуниста након Титове смрти је остао само Владимир Бакарић, у позним годинама и веома нарушеног здравља.

Када се сећају „златних седамдесетих“ грађани некадашње СФРЈ често користе назив „Титова Југославија“. Мирко Тепавац наводи да је овај термин необично добро описивао односе у њој. Тито је био врховни арбитар коме су представници република долазили како би решио спорове. Управљање привредом је препустио савезној влади, која се свела на неку врсту одбора за привреду. Министри војске, спољних и унутрашњих послова су били на сталној вези са Титом, и виђали су га када су хтели. Али, председници владе и парламената понекад нису могли да стигну до њега ни после поновљених захтева.¹⁵⁶ Дугорочно најштетнија последица реформе федерације била је поремећена хијерархија одлучивања. На врху пирамиде моћи је и даље стајао Тито али су односи испод њега били несређени. Све док је Тито био жив, негативне последице процеса нису биле видљиве на површини. Дубина нефункционалности система се показала тек када врховног арбитра више није било.

Припремајући се за Југославију после Тита југословенско руководство је одлучило да на челу државе и партије буду колективна тела у којима ће своје представнике имати све републике и покрајине. До промена је прво дошло у партији. На Деветом конгресу СКЈ 1969. уведено је Председништво СКЈ.¹⁵⁷ Функцију председника Председништва је до смрти обављао Ј. Б. Тито. Иако је Тито на октобарској седници 1972. одлазећем Никезићевом руководству поручио да децентрализација партије по угледу на промене у друштву „не долази у обзир“¹⁵⁸ у пракси се управо то догодило.

Усвајањем амандмана на савезни устав 1971. формирано је Председништво СФРЈ, испрва са 23 члана: по три из сваке републике, по два из покрајина и председник републике. Уставом из 1974. је одређено да Председништво државе чини осам чланова, по један из

---

¹⁵⁶ М. Теравас, *nav. delo*, 145 .

¹⁵⁷ У председништво СКЈ свака од шест републичких партија је делегирала по седам делегата, а покрајине по три. Као уже, оперативно тело, основан је Извршни биро са 15 чланова. Х. Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, СЛЮ, Београд 2008, 400.

¹⁵⁸ АС, бр 2 к97, Неауторизоване магнетофонске белешке са састанка руководиоца СР Србије код Председника републике, 9. октобар 1972.

сваке републике, покрајине и председник републике. За доживотног председника је проглашен Тито.¹⁵⁹

Увођење колективних председништава је било резултат жеље да се обезбеди што безболнија транзиција власти, онемогући да било који појединац преузме у своје руке све полуге управљања државом и свим републикама и покрајинама пружи прилика да директно одлучују о судбини федерације. Уследило је стихијско увођење колективних органа одлучивања у разна савезна, републичка, чак и општинска тела. По угледу на највише партијске и државне органе реорганизована су чак и друштва писаца, композитора, лекара или риболоваца.

Југославија је усвајањем Устава 1974. постала суштински конфедерација, у којој је савезна влада имала надлежности још само у спољној политици, одбрани, државној безбедности, привреди и социјалној политици.¹⁶⁰ У пракси, добар део чак и ових надлежности је дељен са републикама и покрајинама, које су у домену одбране располагале територијалном одбраном, имале утицаја на спољну политику, располагале са републичким и покрајинским службама безбедности, и утицале на заокруживање све више независних републичких привреда.

Нову организацију државног и партијског апарата пратило је све очигледније дистанцирање од идеје братства и јединства и њена замена идејом заједништва. Термин је требао да искаже нови карактер федерације, у којој се све заснивало на договору. Партијски руководиоци су писали стручне радове како би концепту дали идеолошку подлогу.¹⁶¹ У пракси се показало да заједништво у које су се сви заклињали слабо функционише.

Колективна руководства и делегатски систем у представничким телима пружали су мноштво могућности за опструкцију. Постојао је низ области из којих су одлуке могле да буду донете само консензусом република и покрајина. Због тога је свакој одлуци претходио дуг процес преговарања, политичке трговине и притисака. Делегати у скупштинама нису били представници народа своје републике већ су били замишљени као представници некакве њихове имагинарне опште воље. Уместо да имају слободу да се у делегатским телима са другим делегатима договарају о заједничким интересима, они су после сваке

---

¹⁵⁹ В. Petranović, М. Zečević, *nav. delo*, 524-530.

¹⁶⁰ Х. Зундхаусен, *nav. дело*, 401.

¹⁶¹ Н. Pozderac, *Prilog proučavanju nacionalnih odnosa i socijalističkog zajedništva*, Svetlost, Sarajevo 1978.

скупштинске расправе морали да се врате у своју републику и формално базу обавесте о одступањима од договорених захтева који су други делегати тражили и посаветују се око даљих корака. У пракси, општу вољу народа је одређивала републичка и покрајинска партијска бирократија која је своје интересе поистовећивала са народним. Консултације са базом низу биле ништа друго до одлазак по нова упутства код републичких руководилаца. Скупштинске расправе су биле представа, кључне одлуке су доношене на затвореним састанцима уског круга руководилаца. Како је време одмицало, све теже их је било постићи. Бакарић је говорио да је „Југославија само оно што се договоримо“. Договора је било све мање. Све чешће се догађало да компромис не буде. Током читавих осамдесетих у Скупштини СФРЈ су трајале расправе о употреби застава народности. До краја постојања Југославије договор није постигнут.

У есеју „Моћ немоћних“ из 1978. Вацлав Хавел је комунизма упоредио са Византијским цезаропапизмом: врховни секуларни ауторитет је истовремено и врховни религијски ауторитет.¹⁶² Иако је Хавел био изразити антикомуниста његове речи необично добро описују систем у коме је партија срасла са државом, па је свака критика мана друштвеног система доживљавана као напад на саму партију. У Југославији током седамдесетих СКЈ је и даље био свемогућ, али се истовремено растакао изнутра. Све више је постајао лабави савез републичких, суштински националних партија. Концепција и навике из рата су биле превазиђене још на крају првог петогодишњег плана 1952. КПЈ је променила назив у СКЈ али своју позицију нити методе није мењала. Партија није успела да пронађе адекватно место у новим друштвеним токовима, па се полако растакала и постајала главна сметња уместо вођа развоја. Истовремено са дезинтеграцијом у врху СКЈ текло је осамостаљивање република. Повремено је успоравано разним Титовим говорима и резолуцијама са пленума ЦК СКЈ, али се увек изнова настављало. Последњи озбиљнији покушај да се процес заустави била је проширена седница ИК ЦК СКЈ из марта 1962. године на којој је Тито поставио питање „да ли је наша земља још кадра да се одржи, да се не распадне.“¹⁶³ Иако су се на речима сви дискусанти сложили са Титовом критиком, суштина њихових излагања је показала да је не разумеју, или не желе да је прихвате. Већ две године

---

¹⁶² V. Havel, *The Power of the Powerless*, October 1978, 4.

¹⁶³ *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, 32.

касније, на Осмом конгресу СКЈ 1964, прокламована је политика која је озваничила даље растакање федерације. Интегративни фактор у партији се остао само Тито, а његово време је цурело.

Формиране су републичке политичке елите у којима су ницале политике династије, попут Поздераца у западној Босни или Ниманија на Косову. До врхова власти су се успињали крајњи опортунисти. Стари комунисти су се грчевито држали власти све до смрти, и често су коришћени у обрачунама наследника. Дража Марковић је у дневнику са много једа писао о прогону Авда Хума од стране нове политичке гарнитуре у Босни и Херцеговини (Микулић, Поздерац, Косовац), у коме су користили ауторитет старих кадрова: Родољуба Чолаковића, Ђура Пуцара и Рата Дугоњића, иако је овај тада већ био у колицима. Марковић је записао како су сви у Југославији мислили да то није у реду, али се нису мешали јер су то сматрали за унутрашњу ствар Босне и Херцеговине.¹⁶⁴ Заборавио је да помене да је током великих чистки у Србији 1966-1972. и сам учествовао у више таквих обрачуна.

Испод неколицине кадрова на врху републичких партијских хијерархија, налазила се мамутска партија са све мање идеолошког утицаја. Број чланова СК Србије се од 1974. до 1977. године повећао за 255.000. Само у Србији без покрајина 1977. је било 685.985 чланова СК, распоређених у 16.285 основних организација.¹⁶⁵ У средини, између руководства и мора чланова, тз. „базе“, стајао је слој партијских апаратчика чији је једини мотив често био да се грчевито држе власти. Била је то „црвена буржоазија“ против које је су студенти истакли велики транспарент на фасади Капетан Мишиног здања за време штрајка 1968. а чије рађање је још почетком педесетих описао Ђилас у „Новој класи“.

Политичка моћ је све до краја осамдесетих остала у рукама партије. Али, привлачна моћ комунизма је копнела. Владимир Буковски је писао да је Хрушчов био вероватно последњи комунистички лидер који је заиста веровао у изградњу комунизма.¹⁶⁶ Сасвим је могуће да је познати дисидент био у праву. У Југославији позиви на борбу за утопистичку будућност постали су општа места у предугим и јаловим партијским документима. Врх партије се претворио у монополистичку олигархију ослоњену на масовне бирократске

---

¹⁶⁴ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешке за 1983. годину.

¹⁶⁵ ИАБ, ф2769 к33, Излагање Драгослава Марковића председника Председништва СР Србије политичком активу Крагујевца, Шумадије и Поморавља, 11. октобра 1977.

¹⁶⁶ V. Bukovski, *Moj život disidenta*, Globus, Zagreb 1988, 103.

политичке и економске структуре. У том окошталом систему који је трајао по инерцији и захваљујући ауторитету слике недостајала је јасна хијерархија одлучивања. Најважније одлуке и расправе су вођене на затвореним седницама најужих тела. Када је у Србији 1977. дошло до покушаја редефинисања уставних односа спорови су решавани на затвореним седницама Координационог тела Председништва ЦК СК Србије. Формално, улога овог тела је била да припрема материјале за седнице Председништва, на којем су потом доношене најважније одлуке и изношење пред чланове Централног комитета републичке партије. Када је у јуну 1977. случај Плаве књиге отворен спор је вођен само међу тридесетак присутних на седницама Координационог тела. Након жестоких политичких окршаја са дугорочним последицама до ЦК СК Србије је стигао материјал у коме су спорови и Плава књига поменути и само једној реченици.¹⁶⁷

Седамдесете су требале да буду време коначне интеграције самоуправљања у све поре југословенског система. Тај хибридни систем био је на пола пута између тржишне економије и партијске диктатуре. Уместо управљања радничке класе средствима и радом, праведног награђивања према резултатима рада и других утопистичких обећања трајао је стални сукоб између партијског монопола и потреба привреде. Створен је законодавни и организациони хаос. Стварно увођење самоуправљања, ма колико његове поставке биле утопистичке, значило би развлашћивање партије што југословенски комунисти нису могли ни желели да допусте.

Дубока криза партије онемогућила ју је да правовремено сагледава нове изазове и одговарају на њих. Након Другог ватиканског концила католичкој цркви у свету је уливена нова снага. „Проветравање цркве“, како је задатак концила описао папа Јован XXIII, и њено приближавање народу снажно се осетило у католичким крајевима Југославије. Крајем шездесетих просечан број католичких ходочасника у Марији Бистрици је био између 100.000 и 150.000. До почетка осамдесетих прешао је 300.000.¹⁶⁸ Католичка црква је била дубоко конзервативна, антикомунистичка и једва прикривено антијугословенска. Бројни католички свештеници су у емиграцији били повезани са усташким емигрантским круговима. Већа активност и утицај цркве неизбежно су водили до пораста национализма. У извештајима о активностима унутрашњег непријатеља редовно је истицана појачана

---

¹⁶⁷ Детаљније видети у поглављу: 2. 6.

¹⁶⁸ L. Cindori, „Bistrička hodočašća novijega vremena“, *Bogoslovska smotra*, vol. 54. no. 4 (1984), 649-650.

националистичка активност католичке цркве. Али, режим није имао снаге (а често ни воље) да на овај процес реагује. Слично је било и са другим изазовима.

Испод површине све време је тињао стари проблем – национализам. „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика“ и „Предлог за размишљање“ 1967. године показали су да су националне идеје итекако живе.¹⁶⁹ Скоро истовремено тензије повезане са националним питањем су нарастале широм Југославије: у Македонији је тежња за заокруживањем засебне нације заокружена 1967. неканонским одвајањем Македонске православне цркве од СПЦ; у Црној Гори су упорно покушавали да докажу посебност новостворене нације у односу на српску; на седници ЦК СК Србије 1968. Добрица Ћосић је оштро критиковао националну политику СКЈ и покушао да отвори српско питање; у Словенији је због незадовољства на који се начин распоређују средства СИБ-а избила цестовна афера; У Хрватској су све гласније тражили да девизе остају у републици у којој су зарађене и бунили се што приходом са далматинске обале располаже федерални центар; У Босни и Херцеговини је 1968. прокламована нова, муслиманска нација.¹⁷⁰ Иако су нека од ових питања, првенствено проблем јединственог језика, отворили интелектуалци, како то истиче Александар Павковић¹⁷¹, не може се говорити да су они заслужни за поновно нарастање национализма у земљи братства и јединства јер током шездесетих није постојао интелектуални круг чије је деловање било независно од партије. У буђењу национализма крајем шездесетих интелектуалци су били само једно од оруђа у сукобима партијских бирократија.

Примери националистичке нетрпељивости међу грађанима су најчешће запамћени као анегдоте. Иван Ивањи се сећа како се генерал Виктор Бубањ након смене хрватског руководства 1971. довезао се на летовање у Шибеник приватним колима са београдским таблицама. Кола, која је оставио на улици, локални Хрвати су ми намазали изметом.¹⁷² Слични примера је пуно. Испади су се догађали у свим крајевима Југославије. Посебно су

---

¹⁶⁹ АЈ, ф837 П-4-б/29, Информација о догађајима у вези са „Декларацијом о називу и положају хрватског књижевног језика“, „Предлог за размишљање“ групе српских књижевника, реакција јавности и писма грађана поводом „Декларације“ и „Предлога“, 21. 3 – 26. 5. 1967.

¹⁷⁰ Х. Зундхаусен, *нав. дело*, 405-407.

¹⁷¹ А. Pavkovic, *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism and War in the Balkans*, Macmillan Press, Great Britain 2000, 61-66.

¹⁷² I. Ivanji, *Titov prevodilac*, Samizdat B92, Beograd 2003, 157.

били чести на слављима, у тренуцима пијанства и на спортским утакмицама.¹⁷³ Национализма је било, али градити слику о његовој распрострањености на основу инцидента којих се неко сећао годинама касније је погрешно. Танасије Младеновић је пишући о том истом Шибенику и селима око њега током седамдесетих забележио да се у народу није осећала никаква разлика између Срба и Хрвата.¹⁷⁴

Национализма у руководствомима је био много опаснији од оног међу грађанима. Републичке бирократије су поистовећивале своје интересе са интересима нације. Са нарастањем тензија међу руководствомима, расле су националистичке нетрпељивости. Са највиших форума брзо су се спуштале међу грађане. Националистички испади су зато били знатно чешћи у време политичких спорова и међурепубличких сукоба. У разговору са руководством СК Хрватске Тито је почетком јула 1971. рекао да прети опасност да се понови 1941.¹⁷⁵ Тензије у врху партије су се брзо спустиле међу грађане, и посебно младе, па је симптоматичан пример студената из Загреба, Сплита и Приштине који су на окупљању студената свих правних факултета из земље у априлу 1971. нису хтели да потпишу резолуцију о братству и јединству. Инцидент се догодио у време најжешћих сукоба руководства Хрватске и Србије и оптужби из Загреба да се из Србије организује завера против Хрватске.¹⁷⁶ Истовремено, у Србији, националне фрустрације су иживљаване певањем „забрањених“ песама и постепеним повратком светосављу кроз јавне манифестације вере које су много више биле вид пркоса него повратак духовности. Песме попут „Марша на Дрину“ и „Тамо далеко“ стицале су нову популарност, делимично због националне тематике, а још више јер су важиле за неформално забрањене. Након смиревања политичких тензија ситуација се стишавала. Враћао се привид да међунационалних проблема нема.

У руководству партије су били свесни да проблем тиња испод површине. Током разговора са уредницима медија у Београду у априлу 1971. Латинка Перовић је за национализам јасно рекла:

---

¹⁷³ АЈ, ф837 П-6-б/11, Информација о седници Комисије ЦК СКЈ за проучавање развоја националних односа на којој је расправљано о појавама национализма и шовинизма у области фудбалског спорта, 1. 11. 1965.

¹⁷⁴ Т. Младеновић, *Упутне скице за портрете*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1995, 131.

¹⁷⁵ D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1978, 299.

¹⁷⁶ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 276.

„Врага је поражен!“¹⁷⁷

Званични партијски документи су говорили другачије. Након оптужби на рачун руководства СК Србије током 1977. да су дозволили пораст српског национализма и опозиционог деловања за затворену седницу Председништва ЦК СКС припремљен је материјал у коме се изричито наводи да је „национална политика СК положила све историјске испите“ и да друштву напредује на путу „да укине друштвене услове који омогућавају настајање а самим тим и деловање национализма“.¹⁷⁸ Појединачни инциденти су решавани строгим репресивним мерама па су југословенски политичари током седамдесетих често са поносом истицали као је национално питање у Југославији успешно решено. У ствари, као и многи други проблеми, било је само потиснуто испод површине.

Идејну конфузију у партијском врху можда најбоље осликава однос према стваралаштву, култури и критички настројеним интелектуалцима. Најављена демократизација друштва у другој половини шездесетих довела је до захтева за већим слободама, укидањем туторства партије, стање у друштву је критиковано и са левих и са десних позиција. Након вишегодишњег лутања руководство СКЈ је решење пронашло у закаснелој рестаљинизацији анахроној подједнако као и Титова интервенција у унутрашњу политику република.¹⁷⁹ Повећање репресије је очигледно када се види број кривичних пријава за дела „против државе и народа“. Пре Писма Тита и ИБ ЦК СКЈ 1971. године поднесено је 57 пријава. Већ следеће године број је скочио на 187, па 1973. на 191, а потом је поново почео да пада све до 40 у 1978. години, када је наступио нови, краткотрајни талас репресије.¹⁸⁰ Треба приметити да повратак политици „тврде линије“ и ослањање на остареле кадрове неспособне да разумеју нове друштвене околности није било карактеристично само за Југославију – скоро истоветна ствар се догађала у СССР где се Брежњев китио

---

¹⁷⁷ АС, њ2 к96, „Магнетофонске белешке са Конференције за штампу са главним и одговорним уредницима листова, радија и телевизије, одржане у Централном комитету СКС, 15. априла 1972“.

¹⁷⁸ АС, њ2 к210, „Савез комуниста Србије у борби против национализма и осталих опозиционих појава и тенденција“, Материјали са 33. (затворене) седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 26. децембра 1977.

¹⁷⁹ R. Vučetić, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, CLIО, Beograd 2016, 330-374.

¹⁸⁰ АС, г274 ф11/II, „Нека питања политичког криминалитета у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 38. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. јануара 1980.

титулама¹⁸¹, најближи сарадници су му били људи у последњим годинама живота (Суслов, Подгорни, Черњенко), а однос се према дисидентима је био све ригорознији.

СКЈ је током седамдесетих постао највећа сметња у изградњи друштвених односа који су у говорима и резолуцијама обећавани. Потпуно срасла са државним апаратом, партија је спречавала прокламовану демократизацију и своје битке проглашавала за битке читавог друштва. Огромна енергија је трошена на обрачуна са старим противницима, анахроним као што је и сама партија постајала. За то време, на нове, озбиљне изазове није реаговано. Током седамдесетих за највећу унутрашњу претњу сматране су ткз. „бироократско-догматске снаге“, што је у комунистичком дискурсу била ознака за информбировце и ранковићевце. На седницама највиших савезних и републичких партијских форума оцењивано је да „ибеовштина и даље живи“.¹⁸² Подноси извештај Титу 1976. генерал Фрањо Хрљевић је њихово деловање оценио као најопасније.¹⁸³ У априлу 1974. у Бару је одржан ткз. „Пети конгрес обновљене КПЈ“, познат и као Барски конгрес. Учесници су били махом стари комунисти, догмате, окренути Источном блоку и СССР-у. Након обрачуна са маспоком и либерализмом поверовали су да је дошло време за повратак политици чврсте руке. За генералног секретара „Нове КПЈ“ је изабран ИБ-емигрант Милета Перовић, а за његовог заменика Бранко Бошковић, професор Филозофског факултета у Приштини. Служба безбедности је ухапсила око 50 лица међу којима су њих 17 били Срби и Црногорци са Косова.¹⁸⁴ Окружно тужилаштво у Пећи је подигло оптужницу против 27 лица, од којих је 20 било са територије САП Косова: из Пећи, Клине, Митровице, Приштине и Подујева.¹⁸⁵ До 1976. откривено је пет информбировских група, са осамдесетак чланова. Све време је праћено деловање око 8.700 информбировца и

---

¹⁸¹ Када је Брежњеву 1978. за 72. рођендан додељен трећи орден хероја СССР-а медији су извештавали да сада има више титула и ордења него било који руководилац пре њега. „Брежњеву додељен трећи орден хероја СССР-а“, *Политика*, 20. децембар 1978.

¹⁸² АС, б2 к207, „Нека актуелна питања остваривања и даљег развоја друштвене самозаштите и општенародне одбране“ (Строго поверљиво), Материјали са 28. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 14. јуна 1977.

¹⁸³ АЈ, ф837 П-6-б/651, Пријем делегације Службе безбедности Југославије, Београд, 7. 5. 1976.

¹⁸⁴ АС, б2 к271, „Информација о неким појавама и облицима непријатељске делатности информбировске емиграције и њеном повезивању са непријатељским снагама у земљи“ (Строго поверљиво), Комисија Председништва ЦК СКС за информисање и пропаганду – информације; V. Keković, *Vrijeme meteža 1988-1989*, KPZ Podgorica, Podgorica 2002, 15-16.

¹⁸⁵ S. Hasani, *nav. delo*, 173-175.

ранковићеваца, кадрова смењених у чисткама после Брионског пленума.¹⁸⁶ Реална опасност да присталице Информбироа преузму власт у Југославији није постојала. СКЈ је у њима видела главног противника јер су у питању били отпадници из сопствених редова, поражени у унутарпартијским обрачунима. Било је ту и потребе да се покаже будност према непријатељу, али и враћања у дане славе, 1948, време искушења и великих победа.

За другог по опасности противника сматране су националистичке снаге. У Србији то су биле групе и појединци из интелектуалних средина, посебно у Београду. Непријатељи режима су се груписали у културним институцијама, на Универзитету, у научним установама... Посебно је праћено њихово међусобно повезивање, везе са СПЦ, емиграцијом, интелектуалцима из других република и припадницима других група унутрашњег непријатеља. Службе безбедности су пратиле и деловање: либерала, тј. смењених у чисткама после 1971; анархолиберала, тј. групе професора са Филозофског факултета и студената, вођа демонстрација 1968; „ђиласоваца“, тј. присталица идеја Милована Ђиласа и непријатеља из редова верских заједница, под којима је подразумеван активнији део клера, свештеници који су радили на окупљању народа, обнављању поштовања верских празника. Имена коришћена за противнике режима довољно показују колико је догматизам у СКЈ био снажан. Партија је покушавала да буде носилац промена у друштву али им је истовремено, због своје суштине, била њихова главна препрека.

Опседнуто страхом унутрашњег и спољног непријатеља руководство СКЈ није било у стању да правовремено реагује на низ важних друштвених промена. Током седамдесетих је отпочео нови талас сливања сеоског становништва у градове; млади су били аполитични, под снажним идеолошким утицајем Запада, посебно преко музике и филма; стасавале су генерације које нису памтиле рат и револуцију па је требало пронаћи нове масовне симболе јединства јер су се према старим млади махом односили са подсмехом; ратни хероји и политички комесари постали су „маторци“ и „конзервативци“; они „из шездесет и неке“ су се без много искрености у песми клели Титу и револуцији да би само деценију касније запевали „одјеби ЈНА“; једна од првих назнака дубоке привредне кризе био је знатан пораст

---

¹⁸⁶ АС, г274 к9/1, „Активност унутрашњег непријатеља и његова спрега са екстремном емиграцијом и другим непријатељским снагама у иностранству“ (Строго поверљиво), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 31. маја 1977. године.

привредног криминала; „црвена буржоазија“ из бирократског слоја партије постајала је омражена попут предратне буржоазије четрдесетак година раније...

Проблеми са која се Југославија суочавала током седамдесетих решавани су политичким резолуцијама, разним друштвеним експериментима и полу-реформама које су доносили политички форуми. Југославија је огромна средства уложила у развој образовног система и науке али је утицај стручњака чији је развој тако скупо плаћен био тако скупо плаћен био занемарљив. Критика политичких одлука је носила опасност од губитка посла и других последица, док је писање хвалоспева и уклапање омогућавало привилегије и релативно лагодан живот. Иако не објашњава недостатак утицаја струке на покушаје да се криза реши, податак да су од укупне заједничке потрошње једино издвајања за науку смањила удео са већ ниских 1% 1965. године на 0.8% 1978. показује однос југословенског друштва према струци и науци.¹⁸⁷

Дубока криза система је остала прикривена за време Титовог живота. Напуклине су се виделе у областима за коју се Тито најмање интересовао. Највећи и најдугорочнији проблеми су се појавили у економији.¹⁸⁸

2. 3. Економија – први показатељ дубине кризе

Успоравање динамичног раста југословенске привреде је започело почетком шездесетих и постајало све израженије након неуспеле привредне реформе 1965. године. Раст друштвеног дохотка одржаван је скупим и неефикасним инвестицијама финансираним позајмицама и кредитима. Од средине шездесетих Југославија је живела изнад својих могућности.¹⁸⁹

---

¹⁸⁷ К. Mihailović, *Ekonomска stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd 1982, 54.

¹⁸⁸ Током осамдесетих написано је више дела о кризи југословенске привреде и система уопште, на основу тада доступних података: К. Mahailović, *nav. delo*; О. Kovač, Lj. Madžar, Z. Popov, D. Stanišić, *Privreda Jugoslavije do 1985*, Ekonomika, Beograd 1982; В. Horvat, *Jugoslovenska privreda: 1965-183*, knj 1-2, Cankarijeva založba, Ljubljana 1984; В. Horvat, *Jugoslovensko društvo u krizi. Kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Globus, Zagreb 1985; L. Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspadanja: ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Rad, Beograd 1990. Све ове анализе су у мањој или већој мери оптерећене тада владајућом идеологијом. Након распада Југославије свеобухватна анализа југословенске привреде је дата у делима Часлава Оцића, посебно у: Ч. Оцић, *Помаци, учешћа, учинци: привреда Југославије, република и покрајина 1952-1990*, Службени гласник, Београд 2013. Од иностраних аутора темељну анализу југословенске економије кроз феномен незапослености дала је Сузан Вудворд: S. Woodward, *Socialist Unemployment: the political economy of Yugoslavia: 1945-1990*, Princeton University Press, Princeton 1995.

¹⁸⁹ М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, CLIO, Београд 2013, 281.

У југословенском руководству су проблеме видели као тренутни застој, изазван првенствено спољним факторима: нафтним шоком и крахом светског монетарног система 1973. године. Економски планови 1974. су предвиђали да нови друштвени односи дају резултате кроз динамичан раст привреде. Разговарајући са новинарима о дугорочном развоју Србије, политичар са највећим утицајем у републици, Дража Марковић, навео је да друштвени производ треба да се повећава по годишњој стопи од 7.5%, индустријска производња 9.1%, пољопривредна производња 4.2% и запосленост по 4.4%. Истакао је да уколико се таква предвиђања остваре, а сматрао је да су реална, СР Србија би крајем 1985. године имала око 2.000 долара националног дохотка по становнику. У мало опуштенијем тону током неформалног дела разговора истакао је да би сваки раст „испод 7% био незадовољавајући“. Развој Србије је био на нивоу планираног дугорочног развоја федерације. Истим плановима, у складу са прокламованом политиком најбржег развоја Косова, било је предвиђено да раст годишњи раст друштвеног производа покрајине буде 20%.¹⁹⁰

Оптимистични планови нису били засновани на реалним основама. СКЈ је настојао да одржи привид сталног напретка скривајући испод њега дубоку, првенствено кризу система.¹⁹¹ Раст друштвеног сектора темељио се на узимању иностраних кредита и великих средстава од привреде која је све више посустајала. Просечна годишња стопа раста југословенске привреде у периоду 1964-1975. је била 5.4%. У поређењу са стопама раста релевантних привреда: румунском (9.4%), бугарском (8.2%), грчком (8.0%), албанском (7.8%), португалском (6.8%) и шпанском (6.7%) била је далеко најнижа.¹⁹² У наредном петогодишњем периоду 1976-1980. привреда је расла по годишњој стопи од 5.6%.¹⁹³ На први поглед резултат није лош када се имају у виду проблеми светске привреде. Међутим, у истом периоду неке земље тадашњег „трећег света“, Југоисточне Азије и Јужне Америке, доживеле су економски успон. Јужна Кореја, Тајван, Сингапур, Хонг Конг, Бразил и Мексико су имали просечни економски раст од 7.5% годишње. Раст извоза је био још импресивнији, 13% годишње. Ове однедавно индустријализоване земље развиле су

---

¹⁹⁰ ИАБ, ф2769 к30, Разговор Драгослава Марковића, председника Председништва СР Србије са новинарима НИН-а, Београд, 14. јули 1975.

¹⁹¹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 438.

¹⁹² В. Horvat, *Jugoslovenska privreda: 1965-183, Knj. 1, prognoze i kritike*, 220.

¹⁹³ *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986, 73.

привредни модел заснован на извозу и почеле да се надмећу за што већи удео у светској аутомобилској и електронској индустрији, бродоградњи и производњи робе широке потрошње.¹⁹⁴ Раст југословенске привреде током седамдесетих процентуално није био много нижи, али је био заснован на другачијем, показало се погрешном моделу. Резултати такве политике било су видљиви у наредном петогодишњем периоду 1981-1985. када је просечни годишњи раст привреде износио тек 0.6%.¹⁹⁵

Након усвајања устава и Закона о удруженом раду (ЗУР)¹⁹⁶ извршене су велике промене како би нови систем био спроведен у пракси. Самоуправљање је уздигнуто на ниво догме и уткано у све поре система. Образлажући нови устав пред делегатима Скупштине Србије Дража Марковић је изјавио да су самоуправљање и држава сада „органиски повезани“.¹⁹⁷ Одлучивање и располагање средствима требало је вратили радницима. Велики системи су подељени на организације удруженог рада (ОУР) које су самостално располагале дохотком и одлучивале од удруживању рада и средстава са другим радним организацијама, на основу заједничког интереса. Идеја је била да се створи систем заснован на тржишним принципима, у коме ће за разлику од капитализма средствима за производњу и дохотком располагати радници. У пракси, изградња таквог система је била неизводљива. Слободно одлучивање одоздо, из радних колектива, било је неспојиво са администрирањем и туторством партијске и државне бирократије.

Подела на основне радне организације је довела до дезинтеграције привреде, посебно великих система.¹⁹⁸ Као пример се може узети издавачко предузеће „Борба“ које је разбијено на 17 радних организација. Колективни су уситњавани па се често догађало да оно што је претходно била стручна служба у оквиру једног предузећа постане засебна радна организација.

Врло брзо се показала тенденција да децентрализација у ствари прати поделу на федералне јединце. „Договорна економија“ је требала да функционише на основу „самоуправних споразума“ о слободном удруживању рада и капитала на јединственом,

---

¹⁹⁴ О. А. Vestad, *nav. delo*, 445.

¹⁹⁵ *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, 73.

¹⁹⁶ ЗУР је због обима, имао је 671 члан, али и важности за обликовање југословенског система често називан „мали устав“. Д.Ž. Lempri, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Dan Graf, Beograd 2004, 280.

¹⁹⁷ ИАБ, ф2769 к29, Експозе председника Скупштине СР Србије Драгослава Марковића на заједничкој седници свих већа Скупштине СР Србије о предлогу Устава СР Србије. Београд, 25. фебруар 1974.

¹⁹⁸ D. Jović, *Jugoslavija - država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*, Samizdat B92, Beograd 2003, 209-210.

југословенском тржишту. Договора између републичких бирократија је било све мање, што се одмах одразило на привреду која се све више затварала у републичке границе. „Танјуг“ је подељен на реакције по републикама и покрајинама које су имале да делују што самосталније по питању уређивачке политике и дохотка.¹⁹⁹ Главни уредник ТВ Београд Здравко Вуковић је коментарисао да више нема заједничког програма, већ кооперације шест националних, односно републичких ТВ-мрежа, у којима постоји шест програмских политика које се ослањају на шест републичких политика.²⁰⁰ Најочигледнији пример дезинтеграције привредних система по границама федералних јединица су били велики системи: железница, пошта, електропривреда. Подела гломазних привредних гиганата на мање радне организације могла је да има позитиван ефекат да је извршена ради повећања ефикасности управљања и производње. Међутим, одлука није била економски већ политички мотивисана. Дошло је до затварања република и покрајина и разбијања јединственог тржишта. У периоду од 1970. до 1980. међурепубличка размена је опала са 27.7% на 21.1%.²⁰¹ Само 1.5% предузећа је имало радне организације у републикама и покрајинама ван свог седишта.²⁰² Колико је регионализација привреде била штетна сведоче подаци попут оног да је током седамдесетих седам југословенских шећерана одвојено купило лиценцу за квасац од једне исте иностране фирме.²⁰³

До затварања је почело да долази и на нижим нивоима одлучивања, све до општина. Партија је прожимала државни и привредни систем. Учестали су сукоби између партијских структура по општинама и руководстава великих предузећа.²⁰⁴ Суштина спора је увек била у томе ко ће одлучивати, ко ће располагати средствима. У Ваљеву је током седамдесетих владала нетрпељивост између кадрова у општинском комитету СК и руководства предузећа

---

¹⁹⁹ АЈ, ф507 XXVI - к.5/2, „Уставно конституисање новинско-издавачких кућа чији су оснивачи органи и организације федерације“, Материјали са 6. седнице ИК Председништва ЦК СКЈ за пропаганду и информативну делатност, одржане 2. јула 1975.

²⁰⁰ Z. Vuković, *nav. delo*, 452.

²⁰¹ М. Ж. Чалић, *нав. дело*, 316. Има, међутим, и аутора који тврде да насупротив анализама које су почеле да се појављују током осамдесетих (Оцић, Бандин и др.) и које су указивале на све израженије стварање „националних економија“ таква тенденција није стварно доказана и није је ни било до позних осамдесетих. Видети: Z. Petak, „Ekonomska pozadina raspada SFRJ“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 9, 5-7. decembra 2003, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 57-77.

²⁰² D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, 139.

²⁰³ J. Mirić, *Sistem i kriza. Prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema u Jugoslaviji*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb 1984, 148.

²⁰⁴ М. Пиљак, „Разговор са Александром Краусом, директором у југословенском самоуправном социјализму“, *Токови историје*, бр. 2 (2012), 243.

наменске индустрије „Крушик“, које је запошљавало око 10.000 радника. Резултат је био да су у граду основана два фудбалска клуба, подигнута два стадиона, постојала су два КУД-а... Због несарадње и таштине беспотребно су расута велика новчана средства.²⁰⁵ Директан резултат сукоба локалне партијске бирократије са директорима великих привредних система почетком седамдесетих су биле смене дугогодишњих успешних директора Завода „Црвена застава“ у Крагујевцу и Електронске индустрије у Нишу.²⁰⁶ Прокламована борба против централизма претворила се у анархичан систем са мноштвом међусобно завађених и хијерархијски неуређених центара одлучивања који су вербално крили иза самоуправљања. Пишући о коренима југословенске кризе средином осамдесетих Јован Мирић је истакао да је дошло до „рефеудализације“ политичког и привредног система.²⁰⁷

Поред реорганизације привреде у складу са новим уставним решењима и ЗУР-ом главна реч у југословенским економским плановима током седамдесетих је била „стабилизација“. Требало је отклонити низ проблема који су спорадично избијали на површину од средине шездесетих: успорење раста, лош трговински биланс, двоцифрену инфлацију, скокове цена, пораст незапослености. На њих је одговарано промашеним реформама, половинчним покушајима и импровизацијама које су увек биле прво политички, па тек онда економски мотивисане. Предузете мере нису ни могле да буду ефикасне јер је често и само идентификовање узрока проблема сматрано за критику система и његових твораца.²⁰⁸

Међу руководиоцима није владала претерана забринутост. Иако је Кардељ 1975. упозоравао да би Југославија могла да доживи „судбину Чилеа“ и постане зависна од стране помоћи²⁰⁹, изјаве руководиоца су одисале задовољством и оптимизмом. Средином августа 1976. на састанак у ЦК СК Србије позвани су директори највећих привредних система. Закључено је да инфлација слаби, као и раст цена, инвестирање без покрића је сузбијено,

---

²⁰⁵ Д. Михајловић, *Повленске магле и видици*, први том, „НЕА“ д.о.о, Београд 2005, 89-90.

²⁰⁶ Разговор са Првославом Раковићем. Р. Грујић, *Како смо смењени. Обрачун са директорима великих колектива у Србији*, 65.

²⁰⁷ Ј. Морић, *nav. delo*, 161.

²⁰⁸ Љ. Димић, „Предговор. Јосип Броз Тито и Леонид Илич Брежњев (Три политичка почетка)“, 25.

²⁰⁹ *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985, Školska knjiga, Zagreb 1985*, 465.

све више се троши према могућностима, индустрија располаже новим, модерним капацитетима, док су радници оспособљенији и продуктивнији.²¹⁰

Оптимизам је био заснован на крајње погрешним проценама. Крајем 1976. на затвореним састанцима највиших партијских и државних форума је констатовано да је привреда у озбиљној кризи која би могла да се прелије на све сфере живота. Извршни комитет Председништва ЦК СКЈ је закључио да „ако би се таква привредна кретања наставила то може изазвати крупне неповољне последице за укупан друштвени и економски развој у наредном периоду, а тиме и политичке проблеме.“²¹¹ Надлежни су учавали области у којима су лежали проблеми али преузете мере нису доносиле резултате. Крајем 1979. на заједничкој седници Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ закључено је да је ситуација „бременита опасностима даљег погоршања.“²¹² У материјали Савезног завода за друштвено планирање изричито је наведено да се због проблема у платном билансу Југославија налази на ивици банкрота.²¹³

Економски проблеми на крају 1979. су били толико озбиљни да је о њима морао да буде обавештен већ озбиљно болесни Тито. Делегација коју су чинили Лазар Колишевски, Стеван Дороњски, Веселин Ђурановић и Милош Минић разговарала је са Титом у Бугојну 15. новембра 1979. године. Задатак да Тито обавести о стању економије припао је председнику СИБ-а Ђурановићу. Бираним речима он је објаснио да када би се само гледале стопе раста југословенске привреде стекао би се утисак да је све у најбољем реду. Али, раст је почивао на кредитима и задуживању. Ђурановић је сумирао ситуацију: „Дакле, имамо динамичан развој са веома великим последицама“. Делегација је дошла код Тита како би добили подршку за низ мера штедње и смањивања потрошње, о чему нису успевали да се договоре са представницима република у СИБ-у и другим савезним телима. Сматрали су да

---

²¹⁰ АС, њ2 к197, Магнетофонске белешке са састанка у ЦК СКС са руководиоцима индустрије, одржаног 18. августа 1976.

²¹¹ АС, њ2 к207, „Ставови и оцене са проширене седнице Извршног комитета Председништва ЦК СКЈ о актуелним идејно-политичким питањима привредних кретања, одржане 10. фебруара 1977. године“, Материјали са 28. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 14. јуна 1977.

²¹² АС, њ2 к302, „Закључци Председништва ЦК СКЈ о актуелним питањима остваривања економске политике у 1979. години и идејно-политичким опредељењима економске и социјалне политике у 1980. години и задацима СКЈ и других субјективних снага у томе“, Материјали са 7. седнице ЦК СКС, одржане 15. јануара 1980.

²¹³ АЈ, ф804 к73, „Информација о проблему утврђивања платног биланса Југославије и платнобилансних позиција република и покрајина за 1979. годину“, Материјали са 16. седнице Председништва СФРЈ, одржане 26. децембра 1979.

би захваљујући Титовом ауторитету могли да прогурају неке од предложених мера. Минић је обавестио Тита да би у супротном већ до 1985. задуженост Југославије била толика да довела у питање њену економску самосталност и међународни положај.²¹⁴ Тито их је саслушао и пружио им подршку. Само месец дана касније показала се сва нефункционалност југословенског система. Један од мера на којој је Ђурановић инсистирао била је девалвација динара за око 20%. Циљ СИВ-а је био да слабљењем валуте подстакне извоз на конвертибилно подручје. Ђурановић је знао да Тито веома осетљив на вредност динара и да његову девалвацију сматра знаком слабости. Зато су чланови делегације уместо да користе термин „девалвација“ Титу говорили о „радикалнијем прилагођавању курса“. Тито је, иако невољно, подржао захтеве. Међутим, убрзо су код Тита стигли представници Босне и Херцеговине и снажно се успротивили девалвацији динара.²¹⁵ Лако су придобију Тита на своју страну јер се и он сам опирао девалвацији.²¹⁶ Утисак је да Тито није у потпуности ни разумео економско стање у коме се земља налазила. Манипулишући са њим, и председник СИВ-а, и представници БиХ су покушавали да остваре своје интересе. Преговори о девалвацији динара су тако враћени у СИВ где је због блокаде из република договор није постигнут. Тек када је Тито умро девалвација је постала могућа. Само 32 после Титове смрти СИВ је девалвирао динар за 30%.²¹⁷

Све до почетка осамдесетих оцене о дубокој кризи привреде су остајале иза затворених врата најужег руководства. Говорећи пред Централним комитетом СКЈ секретар Председништва ЦК СКЈ Душан Драгосавац је у јануару 1980. признао да је привреда оптерећена „бројним крупним проблемима“ али је изнео и низ позитивних резултата. Прихватао је да има слабости, али је одбио све оцене да су проблеми последица лошег руковођења, нефункционисања делегатског система и других промена.²¹⁸ Оптимистичан тон излагања ни издалека није одговарао реалном стању.

---

²¹⁴ АЈ, ф837 П-2/736, Пријем Колишевског, Дороњског, Ђурановића и Минића, Бугојно, 15. 11. 1979.

²¹⁵ Девалвацију динара су подржавали руководиоци Словеније и Хрватске јер су привреде ове две републике биле највише извозно оријентисане. Најснажније противљење девалвацији је долазило из Босне и Херцеговине и са Косова, јер су њихове привреде махом производиле сировине које су за динаре продаване на домаћем тржишту, по ценама које су биле ниже од реалних и одређиване на савезном нивоу.

²¹⁶ АЈ, ф837 П-2/739, Пријем В. Ђурановића, 10. 12. 1979, Карађорђево; R. Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo 2000, 24.

²¹⁷ D. Jović, *nav. delo*, 226.

²¹⁸ АЈ, ф506 П/53, Материјали са 9. седнице ЦК СКЈ, одржане 15. јануара 1980. године, магнетофонске белешке, излагање секретара Председништва ЦК СКЈ Душана Драгосавца.

Проблеми југословенске привреде су извирали из саме природе југословенског система. Реформа федерације довела је до разбијања јединственог тржишта, формирања и затварања националних економија, и замирању републичке сарадње. Политички процеси су се директно одражавали на економске односе. Интереси републичких и покрајинских руководства проглашавани су за економске интересе и суштински онемогућавали свако „самоуправно договарање“ на које је требао да почива нови привредни систем. Примери успешног пословања предузећа оријентисаних на извоз, каквих је било широм СФРЈ, показују да је политички фактор био главна кочница развоја и да је спречавао да се добра пословна пракса прошири.²¹⁹

Криза система, одсуство хијерахије одлучивања и доминација политике над струком произвели су дубоку економску кризу. Југославија је током читавих седамдесетих трошила изнад својих могућности. У првих 9 месеци 1976. стопа раста југословенског друштвеног производа је била 8%. Међутим, за исто време доходак привреде је порастао за само 4%, а уговорне обавезе су расле по стопи од 32%, доприноси и порези 26%. Радне организације су располагале са све мање средстава и све више постајале зависне од банака и других финансијских институција.²²⁰

Испреплетаност партије и друштвеног система омогућавала је пресудан утицај политике на привреду која је била доминантно у државном власништву. Удео индивидуалног, тј. приватног сектора у укупном друштвеном производу земље је био у сталном опадању и поред навода у различитим резолуцијама о потреби његовог подстицања и развоја. Године 1965. учешће приватне производње у укупном друштвеном производу земље је било 21.5%. До 1980. је опало на 12.2%.²²¹ У односу према приватном сектору постојале су и разлике између република. Због инертности и идеолошке ригидности у Србији су са знатно више сумњичавости и неповерења гледали на приватну иницијативу него у западним крајевима СФРЈ. Тако је долазило до ситуација да је нпр. средином седамдесетих у Србији постојао изражен проблем лоше стоматолошке службе. Истовремено, преко 1500 стоматолога је радило у иностранству. Разлог за то је био што су

---

²¹⁹ Dž. Lempi, *nav. delo*, 283.

²²⁰ АС, б2 к207, „Ставови и оцене са проширене седнице Извршног комитета...“

²²¹ *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, 80.

Србији није била дозвољена приватна стоматолошка пракса, док на пример у Словенији и Хрватској јесте.

Репродуктивна и акумулативна способност привреде је константно слабила. Преведно са језика економије, то је значило да привреда није располагала са довољно дохотка од којег би финансирала нову производњу и акумулирала довољно капитала за финансирање инвестиција. Предузећа, чак и она која су успешно пословала, патила су од недостатка средстава јер су располагала само са делом своје добити. Свака федерална јединица је имала свој друштвени споразум о расподели дохотка који су усвајани на основу политичких критеријума. До краја 1979. године од привреде је узимано 38% њеног дохотка како би се финансирала сва друга потрошња у земљи.²²² Такво узимање ни знатно продуктивнија привреда од југословенске не би могла да издржи. Да би одржала производњу, предузећа су морала да се задужују. Већ 1977. степен задужености је био толики да је југословенска привреда у целини током првих 9 месеци исплатила камате у висини од готово 60% дохотка којим је располагала. У индустрији је на камате отишло чак 76% остатка дохотка.²²³

Од друге половине шездесетих велики проблеме југословенске привреде је био трговински дефицит. Године 1970. он је износио 46% укупног робног извоза. До 1975. је нарастао на 75%. Само у 1979. трговински дефицит је због скока цене нафте за 8% премашио укупан робни извоз југословенске привреде.²²⁴ Недостатак девиза је због тога био хроничан. Девизне резерве државе су биле недовољне за адекватно снабдевање привреде. Појавила су се разна илегална тржишта девиза. Предузећа су се окретала банкама, које су се такође суочавале са недостатком девиза. У недостатку другог начина прибегавале су узимању краткотрајних позајмица из иностранства по изузетно високим каматама (17 до 20%). Тако је расла задуженост земље и долазило је до значајног поскупљења производње јер су предузећа сада у цену производа морала да урачунају и додатна средства неопходна за враћање скупих кредита. То је даље слабило ионако слабу конкурентност на иностраном тржишту.²²⁵

---

²²² АЈ, ф837 II-2/736, Пријем Колишевског, Дороњског, Ђурановића и Минића, Бугојно, 15. 11. 1979.

²²³ АС, б2 к207, „Ставови и оцене са проширене седнице Извршног комитета...“

²²⁴ АЈ, ф837 II-2/736, Пријем Колишевског, Дороњског, Ђурановића и Минића, Бугојно, 15. 11. 1979.

²²⁵ АЈ, ф507 II/57, „Нека актуелна идејно-политичка питања текућих економских кретања и остваривања политике економске стабилизације“, Материјали са 13. седнице ЦК СКЈ, одржане 29. септембра 1980.

Покушаји да се стопа трговинског дефицита смањи суочавали су се са врло неповољном структуром југословенске привреде. Од укупне количине репродукционог материјала потребног привреди 1976. године 14.5% је долазило из увоза. У укупној потрошњи у Југославији 1981. године 21% је одлазило на производе из увоза или на робу која је произведена од материјала из увоза. Највећу зависност од увоза је имала индустрија где је 23 динара увоза било потребно за 100 динара финалног производа.²²⁶ Југословенска предузећа су откупила око 700 лиценци чији услови су захтевали коришћење материјала одређених стандарда који се у СФРЈ нису производили.²²⁷ У таквим околностима смањење увоза репроматеријала довело би до смањења производње, што би само даље продубљивало кризу. Привреда се налазила у зачараном кругу. Решење за висок трговински дефицит тражено је у подстицању извоза. Постигнути резултати су били слаби због слабе конкурентност југословенске робе, ниске продуктивности рада и велике потражње на домаћем тржишту која је дестимулисала извоз.²²⁸

Током читавих седамдесетих лични дохоци и потрошња су расли по знатно вишој стопи од раста продуктивности рада. У периоду снажног развоја Југославије 1953-1965. одлучено је да лични дохоци расту спорије, како би се део средстава од њих употребио за акумулацију и улагање у базичну индустрију. Стратегија након 1965. почивала је на идеји да ће висока стипа раста личних доходака бити нови мотор развоја.²²⁹ Даљи раст друштвеног производа требало је обезбедити растом продуктивности рада. Планом је за период 1976-1980. било предвођено да продуктивност расте по стопи од 3.9% годишње. Уместо тога, на половини планског периода је констатовано да је просечна стопа годишњег раста само 2.2%.²³⁰ Резултат је био да су лични дохоци порасли знатно више него што је за то било основа. Последице је расла и потрошња, као и тражња за робом из увоза. Пошто реалне подлоге за раст доходака није било у привреди се убрзано топила акумулација средстава за текућу производњу и инвестиције.²³¹

---

²²⁶ *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, 77.

²²⁷ АЈ, ф837 II-2/736, Пријем Колишевског, Дороњског, Ђурановића и Минића, Бугојно, 15. 11. 1979.

²²⁸ АЈ, ф507 III/230, „Актуелна питања текуће друштвено-економске ситуације и политике развоја у наредној години“, уводно излагање Веселина Ђурановића (Строго поверљиво), Материјали са 9. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 14. новембра 1978

²²⁹ К. Mihailović, *nav. delo*, 37.

²³⁰ АЈ, ф507 III/230, „Актуелна питања текуће друштвено-економске ситуације...“

²³¹ В. Horvat, *Jugoslovenska privreda 1965-1983. Knj. 1. Prognoze i kritike*, 15.

Неизбежан резултат овакве ситуације је био раст цена. Предузећа су желела да дођу до што већег дохотка који им је био неопходан за финансирање производње, али и за покривање губитака, нерационалног пословања, скувих нерентабилних инвестиција... Најгласнији захтеви за повећање цена долазили су из грана привреде значајних за државу због вођења социјалне политике: енергетике, пољопривреде, сектора услуга. Држава је оклевала да им удовољи јер би неконтролисан раст цена довео до још већег раста већ двоцифрене инфлације, даљег слабљења конкурентске способности привреде и смањења извоза. Примењиване су различите мере, као што је била ткз. максимизација цена, односно њихово замрзавање у јесен 1979. године. Године 1977. цена око 53% индустријских производа је била под друштвеном контролом, како и око 50% цена на мало.²³²

Још један од резултата укупног стања у привреди су били све израженији губици. На територији уже Србије 1975. године свака седма радна организација, укупно њих 781, је пословала са губитком. Међу њима је било великих привредних комплекса, у којима је укупно радило 193.737 радника или 20.4% укупног броја запослених.²³³ Већ наредне године губици на нивоу федерације су порасли за 50%. Највећи број је начињен у великим системима (у железници, електропривреди, металургији, дрвној индустрији и др). У друштвеним делатностима највећи губици су били у здравству, образовању, пензијско-инвалидском осигурању.²³⁴ Проблем је додатно компликован јер је закон прописивао да радне организације које су имале губитке требају да их надокнаде сопственим средствима из резерви, споразумима са другим радним организацијама или из јавних резерви. Уколико то не успеју, прелазила су на исплату минималних доходака док се не отклоне узроци губитака. У пракси, ретко су успевали, па је 70% губитака отпадао на организације које су их понављале. Међу радницима који су примали само минималце почели су да избијају штрајкови, што је био посебан знак за опрез у комунистичким друштвима. Током 1978. у радним организацијама које су пословале са губицима на нивоу федерације радило је 581.177 радника. Чак 57% их је био из области индустрије и рударства, које су требале да

---

²³² *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, 78-9.

²³³ АС, б2 к192, Информација о неким активностима ЦК СКС и његових органа у ширењу и јачању друштвене свести социјалистичког самоуправљања и идеологије СК“, Материјали са 9. седнице ЦК СКС, одржане 20. маја 1976.

²³⁴ АС, б2 к207, „Ставови и оцене са проширене седнице Извршног комитета Председништва ЦК СКЈ о актуелним идејно-политичким питањима привредних кретања...“

буду замајац југословенске привреде и обезбеде средства за даљи раст и друштвени развој.²³⁵

Крајем седамдесетих долазило је до све чешћих несташица. На њих је утицао недостатак сировина и репроматеријала. Због кризе снабдевања нафтом недостатак бензина је постао хроничан па су примењиване мере како би смањила потрошња нафтних деривата. Дошло је до масовне преоријентације становништва на грејање угљем, па су и ту уследили проблеми у снабдевању. Отпочеле су и хроничне несташице кафе и детерџената.²³⁶

Постојао је и низ проблема за које је привреда сама била одговорна: лоша унутрашња организација и ниска продуктивност рада, низак степен коришћења капацитета, недовољно коришћење рада у више смена, велика одсуствовања са посла, неповољан однос производних и непроизводних радника, нерационално трошење средстава, скупе инвестиције које нису биле у складу са захтевима тржишта и др. Велики део ових проблема је такође извирало из суштине југословенског система у коме је привреда имала улогу у вођењу социјалне политике. Политика је наметала нетржишне цене, посебно у грађевинарству, енергентима. Предузећа су морала да доприносе порасту запослености примајући велики број најчешће непотребних радника, који су се обично запошљавали у гломазним секторима администрације.

На све проблеме са којима се привреда суочавала друштвени сектор није реаговао иако се директно финансирао из прихода привреде. Општа потрошња је расла иако су продуктивност рада и доходи привреде су падали. У многим делатностима је долазило до високих дефицита које је опет требала да покрива привреда. Бујале су скупе непривредне инвестиције, посебно изградња луксузних непроизводних објекта. Средства трошена на рачун образовања, здравства, културе и других друштвених делатности нису одговарала могућностима привреде.²³⁷

Да би се испунили планови развоја донесени на политичким, а не економским форумима, 1975. је усвојен широк програм инвестиција за предстојећи петогодишњи

---

²³⁵ АЈ, ф507 III/224, „Информација о проблемима губитака и исплате личних доходака“, Материјали са 3. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 12. септембра 1978.

²³⁶ АС, г274 к15/II, „Извештај о спровођењу Закључака Скупштине СР Србије о остваривању политике трајног и стабилног снабдевања становништва“, Материјали са 52. седнице Председништва СР Србије, одржане 11. септембра 1980.

²³⁷ АС, б2 к207, „Ставови и оцене са проширене седнице Извршног комитета Председништва ЦК СКЈ о актуелним идејно-политичким питањима привредних кретања...“

период. Крајем деценије са поносом је истицано да је Југославија највеће градилиште у Европи: близу 40.000 објеката се налазило у фази изградње.²³⁸ У читавом послератном периоду, до 1980, било је карактеристично учешће потрошње на инвестиције од преко 30% друштвеног производа. Оно је посебно порасло 1976-1980. када је износило чак 37%.²³⁹ Планом развоја за овај период је било предвиђено да се изврши промена у структури улагања и да главни извор финансирања буду сопствена средства. Уместо тога, структура је додатно погоршана. Учешће банкарских средстава у финансирању инвестиција је повећано са 41.75 на 51.6%. Сваки други динар уложен у инвестиције 1975-1980. долазио је од кредита. Задуживање у иностранству је посебно постало неповољно крајем деценије када су због економске кризе камате нагло скочиле. Да би се одржао темпо раста и покриле инвестиције у периоду 1977-1980. узет је низ краткорочних кредита (до пет година) под изузетно неповољним условима. Почетак њиховог враћања 1982. умало је државу довео до банкрота.

Највећи део инвестиција је карактерисала велика неефикасност у припреми и реализацији, као и нерационалност у планирању. Колико је инвестициони програм био широк сведочи податак да је у марту 1980. у СР Србији без покрајина у изградњи био 9.851 објекат. Крајем 1979. на 3.565 објеката у Србији без покрајина прекорачења су износила 60% њихове првобитне предрачунске вредности. Постојао је низ проблема у реализацији најкрупнијих објеката електропривреде, рудника угља и бакра, железничког чвора у Београду, ваздушног саобраћаја, цементара, кланица, млекара, шећерана, водопривреде... Највећи проблем су представљали крупни, изузетно скупи пројекти. У Србији су то били пруга Београд-Бар, железара у Смедереву и железнички чвор у Београду. Одлучено је да се обустави рад на једном броју започетих објеката, али је због неефикасности система тешко долазило до договора који ће то објекти бити. Зато је стопирана градња само малог броја непривредних објеката.²⁴⁰

---

²³⁸ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 463.

²³⁹ *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, 82.

²⁴⁰ АС, г274 к16/II, „Констатације и закључци Председништва СР Србије поводом разматрања 'Информација о реализацији инвестиција у светлу мера економске стабилизације'“ Материјали са 57. седнице Председништва СР Србије, одржане 30. октобра 1980.

Табела 3: Просечне годишње стопе раста друштвеног производа и основних облика финалне потрошње (у %) ²⁴¹

	Друштвени производ	Лична потрошња	Општа и заједничка потрошња	Бруто инвестиције у основне фондове
1953-1960	8.9	6.9	2.6	11.1
1956-1965	7.4	7.5	4.9	9.1
1966-1975	5.8	5.3	5.9	7.1
1976-1980	5.6	5.0	5.4	6.1
1981-1981	0.6	-1.2	-3.2	-9.1

Финансирање инвестиција средствима из иностранства и изузетно неповољни биланс трговинске размене довели су до високе задужености земље. До 1981. године спољни дуг је нарастао на 19.3 милијарде долара. Камате на дуг су односиле велики део дохотка. Проблеми светске економије 1977-1979. су утицали да за половину опадне износ девиза које су преко дознака радника из иностранства стизало у земљу. Трговински дефицит је 1979. досегао 7.225 милиона долара а платни дефицит 3.661 милион. Инфлација је 1981. скочила на 45%.²⁴² Отпочеле су велике несташице. Влада је била приморана да излаз тражи у помоћи од ММФ-а што је повлачило и политичке последице. Светске монетарне институције, под директном контролом влада Запада, биле су њихово спољнополитичко оруђе.²⁴³

Сагледавање стања у привреди је неопходно да би се разумела дубина југословенске кризе. Политичке спорове, промашене реформе и неуспеле експерименте било је могуће сакрити иза разних партијских декларација. Али, криза привреде, која је директно проистекла из нефункционалности система, и пред свих изречених фраза о стабилизацији и потреби бољег спровођења самоуправљања морала је да избије на површину.²⁴⁴

Негативни процеси у Југословенској привреди погодили су Србију и њене две покрајине. Током седамдесетих подаци су почели да показују реално заостајање српске

²⁴¹ *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, 81.

²⁴² D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 474.

²⁴³ S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Filip Višnjić, Beograd 1997, 58-59.

²⁴⁴ АС, б2 к302, „Закључци Председништва ЦК СКЈ о актуелним питањима остваривања економске политике у 1979. години и идејно-политичким опредељењима економске и социјалне политике у 1980. години и задацима СКЈ и других субјективних снага у томе“, Материјали са 7. седнице ЦК СКС, одржане 15. јануара 1980.

привреде. Председништво ЦК СК Србије је у априлу 1976. констатовало да Србија заостаје на просечна кретања у Југославији „по инвестиционим улагањима, стопи раста, броју незапослених и др.“.²⁴⁵ Разлог за то је структура привреде у републици, са доминацијом енергетског сектора, производње сировина и пољопривреде. Развој производних капацитета је био на нивоу три неразвијене републике. Друштвени производ по глави становника је био за 5% испод југословенског просека. Истовремено, Србија је и даље убрајана у развијене републике и у складу са тим уплаћивала средства у федералне фондове и фонд за неразвијене.²⁴⁶ Из Србије су тражили да се на другачији начин одреди које су територије неразвијене а које не. До тада, неразвијеност је процењивана на нивоу федералних јединица. Међутим, у ужој Србији је око четвртине општина, са преко два милиона становника, спадало у изразито неразвијене. У појединим регионима, попут Смедерева и Лесковца, привреда је почела да производи енормне губитке. Преко 80.000 радника је 1976. било под претњом да због губитака њихових предузећа добија само минималне дохотке.²⁴⁷ Због високоиндустријализованог Београда и индустријских зона у неким градовима републички просек је био близу просека развијености у федерацији, али је током седамдесетих и он почео да пада. Српско руководство до краја седамдесетих није имало довољно политичке моћи да отвори ово питање.

САП Косово²⁴⁸ током седамдесетих

Разумевање међународног положаја Југославије, најважнијих токова унутрашње политике и дубине привредне кризе која је нарастала испод привида „златних година“

---

²⁴⁵ АС, бр 192, „Резиме расправе вођене на 21. седници Председништва ЦК СК Србије о економско-политичкој ситуацији у СР Србији“ (За интерну употребу), Материјали са 9. седнице ЦК СКС, одржане 20. маја 1976.

²⁴⁶ S. Woodward, *op. cit.*, 298.

²⁴⁷ АС, бр 192, „Резиме расправе вођене на 21. седници Председништва ЦК СК Србије...“

²⁴⁸ Током периода обухваћеног радом званични назив покрајине је био Самостална аутономна покрајина Косово. Само током послератног периода, 1945-1989. назив покрајине је три пута мењан. Данас, званични назив за овај простор у Србији је Аутономна покрајина (АП) Косово и Метохија. Истовремено, институције у Приштини су 2008. године прогласиле независност под називом Република Косово. До данас, независност је признало 106 чланова ОУН, мада око броја постоје спорови. У јавном дискурсу у Србији током последњих година се ustalilo схватање по коме је коришћење пуног назива „Косово и Метохија“ својеврстан знак прихватања српског становишта у спору, док коришћење термина „Косово“ представља сврставање на други страну. У овом раду у истоветном значењу су коришћени термини „САП Косово“ и „Косово“, на исти начин као што су коришћени и термини „СР Србија“ и „Србија“, и њихова употреба не одржава никакав политички нити вредносни суд.

неопходно је да би се ситуација на Косову током седамдесетих ставила у правилан контекст. У литератури се често наводи да је Устав из 1974. од Косова начинио државу по свему осим по имену. У ствари, Устав је само потврдио промене извршене након Брионског пленума, до 1971. године.²⁴⁹ Покрајина је добила Устав, извршну, судску и законодавну власт, заступнике у установама федерације, из назива је избачена реч Метохија, дозвољена је употреба албанске заставе као заставе албанске народности... Представник САП Косова у Председништву СФРЈ Фадиљ Хоџа је 1977-1978. био потпредседник државе, што је после Тита био највиши политички положај у земљи. Суштински једни захтев косовске политичке и интелектуалне елите који није испуњен био је да Косово постане осма југословенска република. Формално, Косово је остало покрајина у саставу Србије али ја истовремено уздигнуо у ранг градивног елемента федерације. Двојност положаја и начин на који су у Уставу били дефинисани односи покрајине и републике у пракси су значили да је дубина веза зависила од односа политичке моћи. Током седамдесетих покрајинско руководство се ту налазило у великој предности.

Потпуно контролу над покрајином у овом периоду имали су припадници „ђаковачке групе“. За све време трајања Устава из 1974. у врху косовског руководства Срби, Црногорци и Турци су били заступљени сразмерно националном кључу. У пракси, њихов утицај на спровођење политике је био непостојећи. Уживали су у привилегијама које су високи положаји носили, док су битне одлуке доношене у уском кругу албанских политичара. Баш као и у другим федералним јединицама, на Косову је дошло поистовећивања интереса владајуће политичке елите са интересима најбројније националне групе и читаве покрајине. Национална еманципација Албанаца постепено је прерастала у албанизацију покрајине уз подршку партијског врха.

Формирање покрајинске елите било је резултат кретања у читавој Југославији прожетих карактеристичним односима на Косову. Одлучивање о свим важнији политичким, економским, кадровским и другим питањима било је сконцентрисано код мале групе функционера чији је утицај почивао како на ауторитету партије, тако и на разгранатим родбинским везама и клијентелистичкој мрежи.

---

²⁴⁹ Најважнија промена коју је устав донео је било испуњење једног од најгалснијих захтева из покрајине да уместо статута добију устав.

На Косову је изграђен систем у коме су главни улогу играле међусобно испреплетане породичне династије. Највиши руководиоци су на утицајна места у партијском, државном, привредном и образовном систему довели своје сроднике и браковима чланова породице се чвршће повезивали са другим утицајним функционерима. Колико је таква пракса била распрострањена сведоче случајеви Цавида Ниманија и Фадиља Хоце који су током осамдесетих доспели у медије. Јавност је тада сазнала да је син Цавида Ниманија је био ожењен ћерком другог покрајинског функционера Рефика Даутија, док се ћерка удала за Агима Затрићија, члана Председништва ПК СКК и сина Сахита Затрићија, такође дугогодишњег покрајинског функционера. Ниманијева браћа Сокољ и Елхани су добили високе положаје у савезној администрацији, док је супруга Назмија добила функцију у ПК СК Косова. Нимани је обезбедио положај и за двојицу зетова, сестру, сестрића Газменда Зајимија који је до 1981. био ректор Универзитета, као и за још мноштво даље фамилије. Фадиљ Хоца се родбинским везама повезао са Имером Пуљом тако што му се ћерка удала за Имеровог сина. Хоцина жена Вахида је важила за изузетно утицајну у кадровским питањима. Имала је функцију у Извршном већу Косова а током осамдесетих је била и делегат у Савезној скупштини. Једна од сестара јој се удала за амбасадора Рецаја Суроија, док је друга, Рахмија Доброши, имала високу функцију у ПК СК Косова. Фадиљ и Вахида су функцију обезбедили и за зета Ајета Битићаја, који је током осамдесетих био секретар амбасаде у Тирани. Сличне мреже су изградили и други албански али и неки српски кадрови у покрајинском руководству.²⁵⁰

---

²⁵⁰ Х. Трнавци, *Моја исповест о Косову*, Политика, Београд 1987, 38; В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, Нова књига/Јединство, Београд/Приштина 1989, 341-346; „Где је један, ту је седам“, *Борба*, 25. јун 1987. Професор Халит Трнавци и Ђамил Пеци су након побуне 1981. упутили писма на адресе савезних и републичких органа, откривајући степен непотизма на Косову. У писмима је посебно указано на случајеве Цавида Ниманија и Фадиља Хоце. Партијски форуми су одлучили да их игноришу, али су тврдње из писама касније доспеле до медија. Трнавци је био у сукобу са појединим руководиоцима у покрајинском руководству, највише због случаја његовог оца Ибрахима који је на монтираном процесу 1954. осуђен на 20 година робије. Трнавци је тврдио да је за процес одговоран Вели Дева. (Х. Трнавци, *нав. дело*, 17-22) Ибрахим је након 7 година затвора пуштен на слободу. Прво је партијски, а после велике упорности и судски рехабилитован, али је његов син Халит за време борбе за рехабилитацију ушао у сукоб са многим функционерима из покрајине. Овај случај открива и другу страну односа међу покрајинском елитом. Поред сарадње и стварања родбинских веза било је и тешких сукоба у којима се није презало од подметања, клевета и монтираних процеса. Шкељзен Малићи је много година након случаја пишући о томе како је Трнавци медијима доставио податке о непотизму на Косову показао да сукоби нису престали па је за Трнавција написао да је „сплеткарш“ и „одвратан човек у сваком погледу“ (Ѕ. Малићи, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Links, Beograd 2014, 138) Тврдње о непотизму није негирао, већ је и сам писао о сличним појавама међу косовском академском елитом. Треба узети у обзир да је Трнавци важио за пријатеља Срба и да је даље живи у Београду, док је Малићи у Приштини, где је, као син Мехмета Малићија, покрајинског секретара за унутрашње послове одговорног за хапшење више стотина

Поред родбинских веза, руководиоци су имали и веома разгранате мреже клијената. Због изузетно велике незапослености радно место је на Косову било ресурс за остваривање утицаја. Запошљавањем једног или двојице чланова неке породице функционери су везивали за себе читаву породицу, која је могла да броји и неколико десетина чланова. Утицај је оствариван и тако што су функционери на високим положајима бирали своје штићенике међу млађим кадровима, постављали их на положаје и обезбеђивали њихову подршку. Током седамдесетих је важило неформално правило да о кадровској политици у Скупштини Косова и ИВ Косова одлучују Џевдет Хамза и Пајазит Нуши.

Рађање система у коме „извесни министар са свастиком“, „његов помоћник са женом“, „нека крупна зверка из крупне установе“ и „други другови“ уживају у свим благодетима положаја и са висине гледају на оне мање привилеговане испод њих отпочело је убрзо након рата и ефектно је описано у Ћопићевој „Јеретичкој причи“.²⁵¹ Слични случајеви као на Косову су постојали и у остатку Југославије. У јавности се отворено говорило о постојању ВИП система, где је ВИП стајало за „веза и протекција“. Борци некадашњих партизанских одреда често су подржавали један другог у политичкој каријери после рата. Пример такве групе су припадници некадашњег Сисачког партизанског одреда од којих су двојица, Марјан Цветковић и Мика Шпиљак, током осамдесетих дошли на највише позиције у Хрватској и СФРЈ. Источна Босна је важила за упориште породице Поздерац чији су чланови такође заузимали низ важних положаја у Босни и Херцеговини и федерацији. У Србији је током седамдесетих започео успон Ивана Стамболића, сестрића Петра Стамболића, који је изградио мрежу оданих кадрова у јаким предузећима „Техногасу“, „Прогресу“ и „Баобанци“. Деца функционера су по правилу лако долазила на високе положаје. Због специфичних социјалних односа на Косову оваква пракса је тамо отишла најдаље. Током седамдесетих у покрајини је била популарна изрека: „Коме је бог отац, лако му је да буде светац.“ Због тога се и Србима и Албанцима са Косова необично допало када је Франц Шетинц у једном чланку покрајинске руководиоце назвао „социјалистички мандарини“.²⁵²

чланова илегалног покрета после 1981, често критикован од стране некадашњих припадника илегалног покрета због „југословенства“.

²⁵¹ „Јеретичка прича“, *Књижевне новине*, 22. август 1950.

²⁵² F. Šetinc, *Uspori i silazak*, Globus, Zagreb 1990, 195.

Кадрови из „Ћаковачке групе“ су током седамдесетих били на најважнијим положајима у покрајини.²⁵³ Највећи утицај је имао Фадиљ Хоџа, представник Косова у Председништву СФРЈ од 1972. до 1979. Много више него на политичкој функцији његово утицај се темељио на изузетној омиљености у масама Албанаца. Хоџа је био једини југословенски политичар чије су слике на митинзима ношене заједно са Титовим.²⁵⁴ Понашао се као лидер Албанаца у Југославији, и према њему су се тако и односили у врху СКЈ. Председништва ПК СК Косова од 1971. је био Махмут Бакали, дипломац Београдског универзитета и професор социологије на Универзитету у Приштини. На позицију је дошао по изричитој жељи претходника, Вели Деве.²⁵⁵ Припадао је млађој гарди југословенских комуниста. Важио је за образованог и вештог у проналажењу савезника, са талентом да уз вечеру и музику придобије како функционере из федерације тако и новинаре. На месту председника Председништва САП Косова од 1974. па до побуне је био Цавид Нимани, стари комуниста, блиско повезан са свим најутицајнијим људима покрајине. На челу Извршног већа Косова током већег дела седамдесетих су били српски кадрови, Илија Вакић (1968-1974) и Богољуб Недељковић (1974-1978), али је њихов стварни утицај био мали и доследно су подржавали политику коју су спроводили албански функционери.²⁵⁶ На високим положајима су били и Душан Ристић, председник покрајинске Скупштине, Мустафа Сефердини, секретар покрајинског СУП-а, Исмаил Бајрами, први човек покрајинске СДБ и др. Независно од надлежности, све важније одлуке у покрајини су доношене у уском кругу око Бакалија и Ниманија.

Главни циљ покрајинског руководства током седамдесетих је било очување аутономије према Србији и припрема терена за прерастања покрајине у републику. Основане су све институције за које се веровало да једна република треба да их има:

---

²⁵³ Здравко Вуковић у дневнику бележи разговор са начелником републичке СДБ после Брионског пленума Рајком Ђаковићем у коме му је овај пренео да су постојале велике сумње према Фадиљу Хоџи, Цавиду Ниманију и другим из „Ћаковачке групе“. Неповерљив према њима је био и Душан Мугоша. Сматрао је да су исувише лако 1941. стигли из Албаније. (Z. Vuković, *nav. delo*, 75) Током „Призренског процеса“ је откривено да су тајно слали писма у Албанију, али је одлучено да не буду предмет истраге.

²⁵⁴ М. Ђекић, *nav. delo*, 187.

²⁵⁵ Над Вели Девом је стајала сенка демонстрација 1968. које су „изненадиле“ Покрајински комитет. Повукао се 1971. и обезбедио место Бакалију, а овај га је заузврат поставио за директора „Трепче“. Символично, управо је Вели Дева, за кога се веровало да је политички мртав, као „проверен кадар“ сменио Бакалија на месту председника Председништва ПК СК Косова након што га је „изненадила“ побуна 1981.

²⁵⁶ Поред поменутих, током седамдесетих на руководећим положајима је био низ кадрова Срба и Црногораца: Милош Звицер, Срећко Трифуновић, Раде Главић, Милош Вујаковић, Светислав Долашевић, Предраг Цуцкић, Вук Шаљић, Милан Шешлија и др.

Универзитет, Удружена косовска банка - Банккос, институције културе... Као симбол самосталности у односу на Србију и темељ будуће државности 1978. је основана Академија наука и уметности Косова (АНУК).²⁵⁷ Политику руководства следили су албански интелектуалци па је Есад Мекули одмах по оснивању АНУК обавестио САНУ да неће моћи да буде у њеном радном саставу, тако симболички показујући да Косово не сматра за део Србије.²⁵⁸ Мекули је иначе управо био изабран за дописног члана САНУ, крајем 1978, после снажних политичких притисака да се у академију прими неки Албанац са Косова.

Непрецизне уставне одредбе која су дефинисани односи са републиком и политичка подршка у остатку федерације омогућили су косовским руководиоцима да се понашају као да се налазе на челу републике потпуно независне од Србије. У формалним приликама поштована је чињеница да је Косово и даље само покрајина, али је у пракси све чињено да се искаже што већа самосталност и посебност у односу на Србију. Приликом проглашавања Устава САП Косова 27. фебруара 1974. ниједан представник републике није позван на свечаност.²⁵⁹ Републичко руководство је доведено у положај да председник Председништва ЦК СК Србије Тихомир Влашкалић у писаним сугестијама на нацрт Титовог говора који је требало да одржи на универзитету у Приштини 1975. тражи „да се негде у неупадљивој форми каже да је Косово у оквиру СР Србије“. Тито сугестију није прихватио.²⁶⁰

Након побуне 1981. једна од комисија упућених на Косово је утврдила да је на сведочанствима, дипломама, ђачким књижицама и другим сличним документима издаваним у покрајини стајао само назив САП Косово што је било противно закону.²⁶¹ После 1974. и са плакете највишег друштвеног признања на Косову, „Децембарске награде“, уклоњени су грбови СФРЈ и СР Србије.²⁶² Слична тежња за уклањањем свих написа у којима се помиње Србија била је уочљива и приликом отварања Фабрике шавних цеви у Урошевцу. Модерна фабрика је изграђена средствима Металуршког комбината у Смедереву и „Југометала“. Било је предвиђено да послује у саставу „Југометал-комбината“

---

²⁵⁷ „Друштво за науку и уметност прераста у академију“, *Политика*, 31. март 1978. АНУК је приликом оснивања имала 11 сталних чланова и 7 дописних.

²⁵⁸ Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 2, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003, 506.

²⁵⁹ D. Marković, *nav. delo*, том 2, 14.

²⁶⁰ П. Симић, *нав. дело*, 374.

²⁶¹ АС, г274 к24/П, „Анализа о печату, грбу и другим симболима СР Србије и појавама и проблемима који се јављају у њиховој употреби“ (Строго поверљиво), Материјали са 84. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. новембра 1981.

²⁶² М. Чупић, *Насиље иза паравана власти*, Јединство/Дневник, Приштина/Нови Сад 1989, 128.

чију је фирму требало да носи. Међутим, приликом отварања 1974. на фабрици је по налогу „одозго“ исписано само „Индустрија метала Косово“.²⁶³ Колико је покрајинском руководству било важно да истакне самосталност сведочи сукоб око покрајинског издања званичног органа СКЈ „Комуниста“. Из покрајине су захтевали да се издање за САП Косово састоји од општег дела, који је исти за читаву СФРЈ, и дела који ће се уређивати у покрајини. Из републике су тражили да постоји јединствено издање за читаву републику, у коме би поред општег југословенског дела били и делови који би се бавили републиком у целини и покрајинама.²⁶⁴ Предмет спора је била и формулација чији је лист орган. Са Косова су захтевали да на насловној страни стоји „Орган СКЈ, СКС и СК Косова“ док су из Србије предлагали „Орган СКЈ, СКС, издање за СК Косова“. Спор се толико заоштрио да је морао да буде решаван на Извршном комитету ЦК СКЈ, где су предност добили предлози из покрајине.²⁶⁵ Након још једног у низу спорова са косовским руководством, овај пут око тога да ли ће представници републике учествовати у Титовој посети покрајини 1976. године, Дража Марковић је у дневнику записао:

„Опсесија државности је њихова потпуна опсесија.“²⁶⁶

Игнорисање републичких институција је видљиво и по стању архивске грађе. Иако је покрајински комитет требао да редовно доставља материјале са седница републичком комитету, у архиви ЦК СК Србије из седамдесетих и осамдесетих налази се једва око једне десетине грађе настале у раду ПК СК Косова.

„Подржављење“ покрајине се одвијало на свим пољима. Да би се револуционарна борба на Косову макар симболички изједначила са борбом у другом крајевима Југославије 1979. године је одлучено да се учесницима Бујанске конференције изједначи пензијски основ са учесницима НОБ-а од 1941.²⁶⁷ Сличан процес је текао у Војводини где су истицали самосталност борбе војвођанских партизана и све чешће у говорима Стевана Дороњског упадљиво називали „Титов саборац“, дајући му тако на значају. У обе покрајине борба за

---

²⁶³ Интервју са Миодрагом Чеперковићем. Р. Грујић, *Како смо смењени. Обрачун са директорима великих колектива у Србији*, 25-26.

²⁶⁴ АС, њ2 ПК СКК ф22, „Информација у вези са издавањем косовског издања листа 'Комунист'“, Информативно-документарна грађа СК Косова (1975).

²⁶⁵ АС, њ2 ПК СКК ф22, „Белешка са састанка у ИК Председништва ЦК СК Југославије о актуелним питањима везаним уа излажење издања листа „Комунист“ за САП Косово, одржаног 8. новембра 1976. године“, Информативно-документарна грађа СК Косова (1976).

²⁶⁶ D. Marković, *nav. delo*, том 2, 104.

²⁶⁷ М. Чупић, *нав. дело*, 8.

већу аутономију је попримала обресе изградње засебних нација.²⁶⁸ У Војводини је говорено о историјским, културним, етничким и другим посебностима²⁶⁹, док је на Косову истицан доминантно албански карактер покрајине.

Велика пажња је посвећивана изградњи Приштине, главног града покрајине. У центру су подигнути репрезентативни објекти: Дом омладине „Боро и Рамиз“, хотели „Косовски божур“ и „Гранд“, дом штампе, зграда Банккоса, зграда телевизије... Трговинско предузеће „Грмија“ је изградило робну кућу на 8000м². Симбол скупе, монументалне градње била је Универзитетска библиотека Косова. Зграду је пројектовао хрватски архитекта Андрија Мутњаковић 1971. године. Зграда од 16.500 квадратних метара је грађена од 1974. до 1981.²⁷⁰ Изглед, по речима архитекте инспирисан пчелињим саћем, наишао је на подељене реакције. Беле куполе на крововима су многе подсећале на кече, белу памучну капу коју су носили албански мушкарци. Након побуне 1981. свуда су тражени симболи албанског национализма па је и библиотека била предмет једног косовског „случаја“ о коме су писале новине широм Југославије.

Велика улагања у инфраструктуру мењали су изглед Приштине из оријенталне вароши у модерни, европски град. Тежња за луксузном, често претерано монументалном градњом и журба да покрајина добије све институције једне републике утицала је да Приштина постане град контраста: само неколико стотина метара од модерних вишеспратница у центру стајале су трошне, приземне куће, неке још увек од набијене земље. У времену када су ограниченим средствима намењеним развоју покрајине зидана скупа здања, знатан део града је био без канализације и са неасфалтираним улицама. Тек око 50% станова у Приштини је 1977. имало купатило.²⁷¹ У реке Приштевку и Велушу су избациване фекалије и отпадне воде па се око њих ширио непријатан мирис. Због тога је 1978. одлучено да се корита река избетонирају и покрију. Остатак покрајине је откривао још веће контрасте у односу на модерни центар главног града. У многим селима још увек је био чест случај да породице подруме кућа у којима су становали користе као штале.

---

²⁶⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 437.

²⁶⁹ ИАБ, ф2769 к2, Напомене о говору Стевана Дорњског одржаног на свечаној академији „Војводина 1943-1973“ у Новом Саду 24. новембра 1973. године.

²⁷⁰ В. Нуса (ur.), *Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova*, Priština 1984, 13; 24.

²⁷¹ *Priština/Prištine*, *Ekonomiska politika*, Beograd 1977, 5.

Припреме за прерастање покрајине у републику вршене су кроз интензивну албанизацију покрајине. Овај доста неодређен појам може се дефинисати као доминација Албанаца над грађанима других националности и наметање албанског идентитета читавој покрајини кроз политичке, културне, образоване и друге мере. Процес је имао јак антисловенски, и посебно антисрпски карактер. На симболичком плану изузетан значај је имало брисање назива Метохија из назива покрајине 1968. Године, чиме је потиран њен српски идентитет.²⁷² Колико је симболички план био важан за Албанце у руководству покрајине показују најважнији захтеви после Брионског пленума. Два захтева су била чисто политичка и тицала су се положаја покрајине: тражено је да постане елемент федерације и да уместо статута добије устав. Друга два захтева су имала првенствено симболички значај: брисање речи Метохија из имена покрајине и слободна употреба албанске заставе.

Албанизација је спровођена уз подршку или толерисање покрајинског руководства које је у њој видело начин за остварење сопствених интереса – првенствено за очување власти. Након распада СФРЈ некадашњи покрајински руководиоци су често изјављивали како је њихов циљ био истоветан циљу илегалног покрета. Разликовали су се у методама. Чланова илегалних група су сматрали да је Устав из 1974. разочарење и да проглашење републике у оквиру Југославије никако не може бити крајњи циљ већ искључиво уједињење са матицом, које треба остварити што пре, демонстрацијама и оружаном борбом.²⁷³

Са друге стране, комунистичко руководство покрајине је у Уставу видело темељ за даљу политичку борбу ка проглашењу републике.²⁷⁴ На суђењу Слободану Милошевићу пред Хашким трибуналом Махмут Бакали је да је у након доношења устава „циљ Албанаца био да Косово постане републике, попут Хрватске или Словеније“.²⁷⁵ Иако су Бакали и други руководиоци током деведесетих изјављивали да је и њихов дугорочни циљ био уједињење са Албанијом, такве тврдње треба узети са великом резервом.²⁷⁶ Проглашењем

---

²⁷² В. Petranović, М. Zečević, *nav. delo*, 406; М. Mišović, *nav. delo*, 146.

²⁷³ Сећање Хидајета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

²⁷⁴ Шкељзен Малићи, син високог функционера у СУП-у Косова Мехмета Малићија, који у друштву Косова важи за апологету комунистичке албанске елите, пише да су установе аутономије су биле темељ који је Качанички Устав унапредио у институције Републике Косово. Š. Malići, *nav. delo*, 160.

²⁷⁵ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Махмут Бакали, 18. фебруар 2002. http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/_Milosevic.html (Приступљено 20. април 2018)

²⁷⁶ Као пример може полужити једна од бројних сличних изјава Махмута Бакалија: „Борио сам се, на прагматичном нивоу, да дате историјске околности што успешније искористимо, али никада ме није напустила та идеја, да би уједињење албанског народа више помогло еманципацији албанског човека.“ М. Petrović, *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: republiku... ako može*, Radio B92, Beograd 1996.

Косова за осму југословенску републику лични интереси покрајинске елите би били обезбеђени, док би у случају уједињења са Енвер Хоцином Албанијом, којом су доминирале моћне породице Тоска са југа, њихова будућност била врло неизвесна. Неспорно је, међутим, да је део покрајинских руководилаца Албанаца сањао да ће Косово постати албански Пијемонт, и да ће у будућности из њега потећи уједињење са заосталијом и сиромашнијом Албанијом.

Албанизација покрајине се одвијала делом плански, а делом и стихијски, под утицајем окамењених друштвених односа где су етничке групе политичку власт доживљавале као прилику да остваре доминацију. Под изговором да је на Косову до Брионског пленума вођена шовинистичка, антиалбанска политика извршено је темељно чишћење Срба на утицајним политичким позицијама, потом у систему унутрашњих послова и у привреди. Управо ситуација у привреди показује како се тежња за коришћењем политичке власти за остваривање доминације поклапала за интересима руководства покрајине. У низу великих фирму широм покрајине вршени су притисци и смењивани су успешни директори Срби и Црногорци.²⁷⁷ Жеља бирократије на општинском нивоу да загосподари кадровском политиком предузећа и тако оставе сопствене интересе поклапала се са интересима руководства за албанизацијом Косова. Изговор је увек проналажен у политици СКЈ. Тако су вековне традиције Срба: прославе Видовдана на Газиместану, вашари о Великој Госпојини у Грачаници и Дечанима, сабор у Девичу и др. потискивани под изговором да су то верске свечаности, док су са друге стране албански национални празници подржавани и масовно обележавани.

Након реформе федерације у Југославији је важило правило да нема мешања у унутрашње ствари федералних јединица, осим уколико нису угрожени интереси федерације. Због тога је главни циљ Бакалија и остатка косовског руководства био да стање у покрајини прикаже као стабилно. Након Брионског пленума Тито је на Косово долазио

---

²⁷⁷ Са сменама и притисцима су се суочили: Никола Богавац, директор ПИК-а Косово, Часлав Живковић, генерални директор „Трепча“, Станиша Шумарац, директор рудника „Стари трг“, Миљан Петрушић, директор електролизе цинка у „Трепчи“, Драган Ђукић, директор Своњогојске фарме у Добреву, Недељко Кисић, директор „Косовошпеда“, Максим Крчић, директор „Фабрике амортизера“, Богољуб Стевановић, директор „Механизације“, Предраг Речић, директор рудника „Кишнице“ и „Ново Брдо“ и др. М. Чупић, *нав. дело*, 104: М. Ђоковић, *Косметски досије. Исповести и судбине прогнаних са Косова...*, АИЗ Досије, Београд 1990, 76.

четири пута: 1967, 1971, 1975. и 1979. године.²⁷⁸ Последњи пут је у покрајини боравио у октобру 1979, само три месеца пре него што је пао у кому из које се више није будио. Руководству и грађанима је поручио да чувају братство и јединство и да пазе на међунационалне односе јер многи у окружењу једва чекају на знаке албанског незадовољства и међунационалних проблема.²⁷⁹ Са Косова су у федерацију стизали увек исте поруке: истицани су велики резултати на националној еманципацији Албанаца, хваљени су међунационални односи и тражена већа средства за развој Косова. Управо су ова три поља (привреда са нагласком на незапосленост, образовање са културом и међунационални односи) најважнија да би се разумеле околности на Косову током седамдесетих које су довеле до побуне 1981. и косовске кризе током осамдесетих.

Привреда

Значајна улагања у привреду Косова током шездесетих нису успела да покрајину извуку из стања дубоке заосталости и сиромаштва. Друштвеним планом Југославије, Србије и Косова за период 1971-1975. било је предвиђена политика „бржег развоја Косова“. Планирано је да се покрајина развија 50% брже од остатка државе. Резултати су били далеко од циља. Након четири године спровођења плана констатовано је да је степен извршења плана на нову федерације 85%, на нивоу Србије 88%, док је на нивоу Косова било само 58%.²⁸⁰

Нови југословенски петогодишњи развојни план за 1976-1980. прокламовао је политику „најбржег развоја Косова“. Овај пут је планирано да Косово остварује стопу раста за 60% већу од СФРЈ у целини. Резултати су поново изостали. Након три године реализације плана констатовано је да је остварени раст друштвеног производа за 50% мањи него у остатку Југославије и за 68% од оног предвиђеног планом. Колико је план био промашен најбоље сведоче подаци о расту друштвеног производа. У 1976. било је планирано да он

---

²⁷⁸ АЈ, ф837 II-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, „Председник Тито на Косову 1950, 1967. и 1971. године“.

²⁷⁹ АС, њ2, ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Ј. Б. Тита.

²⁸⁰ АС, њ2 к199, „Основа за оцену реализације политике бржег развоја САП Косова...“

износи 11%, а био је 2.1%. У 1977. требао је да буде 8%, а био је 4%. У 1978. предвиђено је 9%, а остварено 2.6%.²⁸¹

Главни разлози за овакво подбацивање плана налазили су се у општим проблемима који су погађали југославенску привреду, додатно погоршаним услед односа на Косову. Инвестиције су расле по стопи мање од планиране, као и скоро сви показатељи успешности привреде. За то време, плате и расходи друштва су настављали да расту. На Косову је било доста и ненаменског трошења новца од инвестиција, па није био редак случај да се од средстава фонда или из банкарских кредита за развој покривају губици неког предузећа или исплаћују плате, све наравно по наредби из партијског комитета. Симптоматичан је податак да је план инвестиција на Косову у периоду 1976-1980. у привреди реализован 72.6%, а у друштвеним делатностима, које је требало да финансира привреда, 91.9%.²⁸²

И поред свих предузетих мера и значајних инвестиција покрајина је све више заостајала за остатком Југославије. На сиромашном и неразвијеном Косову сви проблеми југословенског система и привреде додатно су долазили до изражаја. Поред тога, у политици развоја Косова је начињен низ промашаја. Разлоге за изузетно лоше резултате привреде Косова треба тражити у три фактора: неповољна финансијска структура улагања, лоша оријентација развоја и лоша искоришћености изграђених капацитета.

а) структура улагања

Структура финансирања инвестиција на Косову је била веома неповољна. У прве три године инвестиционог периода 1976-1980. средствима Фонда федерације је финансирано 70% веома амбициозног инвестиционог програма у привреди. То је било знатно више него у другим неразвијеним крајевима. У БиХ тај проценат је био 22.1%, Македонији 30.1%, Црној Гори 33.5%.²⁸³ Када се средствима Фонда додају банкарска средства и инострани кредити то је чинило око 88% инвестиција. На нивоу федерације радне организације су у привредним инвестицијама просечно учествовале са 42.4%. У БиХ је просек био 37.6% а у

---

²⁸¹ АЈ, ф837 II-1/287, Посета Ј. Б. Тита Косову 15-18. 10. 1979, „Информација о узроцима заостајања у остваривању договорене политике најбржег развоја САП Косова у периоду од 1976. до 1978. године са предлозима активности и мерама за њихово отклањање“.

²⁸² АС, њ2 ПК СКК ф34, „Развој Косова 1976-1981“, Материјали са 13. конференције СК Косова.

²⁸³ АС, њ2 ПК СКК ф20, „Актуелни проблеми инвестиционе изградње на Косову“, Материјали са 41. седнице председништва ПК СКК, одржане 11. новембра 1977.

Македонији 19%. На Косову непуних 7.7%.²⁸⁴ То је значило да је на сваких 100 динара уложених у развој привреде Косова предузеће у чији је развој улагано је учествовало само око 7 динара.

Потпуно је изостало планом предвиђено удруживање са партнерима ван Покрајине и заједничка улагања. Инвеститори из других република су учествовали у финансирању само три објекта, чија је вредност у укупном обиму инвестиција у Покрајини износила 0.08%.²⁸⁵

Још већи проблем у структури улагања је представљало коришћење скувих, краткорочних кредита из иностранства. Већ 1974. задуженост привреде Косова је износила 80% укупних средстава са којима је располагала.²⁸⁶ На крају седамдесетих привреда Косова је 2.5 пута више задужена од остатка СФРЈ, са тенденцијом даље раста дугова јер кључни објекти (Косово Б, Фероникл, Ибар-Лепенац) нису могли да буду завршени бар још три, четири године.²⁸⁷

б) оријентација развоја

Поред неповољне структуре улагања велике грешке су начињене и у оријентацији развоја. Средства која су се сливала на Косово улагана су у изградњу сировинског и енергетског сектора. Биле су то скупе инвестиције, са дугим роком градње, које су веома мало директно утицале на повећање запослености када су биле завршене. Додатну ману је представљало то што су цене сировина и енергената у Југославији политички одређиване и скоро увек биле далеко испод тржишних. Током седамдесетих на Косову су у изградњи били капитални објекти: две термоелектране, хидроелектрана „Газиводе“, фабрика „Фероникл“, хидросистеми „Ибар-Лепенац“ и „Радоњић“, проширивани су капацитети „Трепча“.

---

²⁸⁴ АС, њ2 ПК СКК ф32, „Стање у привреди САП Косова и непосредни задаци СК на стабилизацији и развоју привреде у 1979. години – реферат Предрага Цуцкића, члана Председништва ПК СКК“, Информативни билтен бр. 1.

²⁸⁵ АС, њ2 ПК СКК ф32, „Стање у привреди САП Косова и непосредни задаци СК на стабилизацији и развоју привреде у 1979. години...“

²⁸⁶ АС, њ2 к199, „Основа за оцену реализације политике бржег развоја САП Косова“, Материјали са 7. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 13. децембра 1974.

²⁸⁷ АС, њ2 ПК СКК ф32, „Стање у привреди САП Косова и непосредни задаци СК на стабилизацији и развоју привреде у 1979. години...“

Из федерације су у покрајину тек повремено стизала упозорења да је овакво стање неодрживо. Током боравка на Косову Стане Доланц је говорио како је много примера широм Југославије да је неко желео добро своме граду или селу, па је подигнут неки скупи индустријски објекат који би потом производио губитке и на крају био затворен. Средства су потрошена а дугови су остајали. Саветовао је да се у покрајини више пажње обрати на улагање у пољопривреду, али савет није имао ко да чује.²⁸⁸

У федерацији није било озбиљног интереса да се позабаве ситуацијом на Косову. Повремено је долазило до тензија због начина на који су трошена средства Фонда федерације. У покрајини су основали банку, Банккос, кроз коју су средства из Фонда пролазила. Начин трошења је одређиван искључиво у Покрајинском комитету. У руководству САП Косова су тежили да изградњу институција које једна република треба да има прати одговарајући развој индустрије. У складу са својим комунистичким схватањима сматрали су да темељ самосталности мора да буде базична, тешка индустрија. Дугогодишњи директор великог трговинског ланца Робне куће „Београд“ Владимир Јасић сећао се како му је Махмут Бакали почетком седамдесетих на једној седници ЦК СКС оштро одговорио на предлог да се на Косову изгради низ малих производних погона у којима би се запослило доста женске радне снаге како би производили робу која се лако прави: дугмад, марамнице, кравате, чарапе и сл. Бакали је рекао да Косову не требају мали погони, већ базична индустрија.²⁸⁹

Поред тежњи руководства за развојем тешке индустрије промашаји у оријентацији развоја често су били резултат нестручности, малверзација и међусобних уступака руководилаца. Велика средства су трошена ненаменски због чега је руководство САП Косова 1979-1980. ушло у сукоб са словеначким руководством. Словенци су се код Тита жалили због превеликог оптерећења њихове привреде издвајањима за неразвијене.²⁹⁰ Незадовољство је било толико да је Бакарић 1981. након демонстрација коментарисао како су Словенци „бесни као Срби“.²⁹¹ Из Србије су се жалили да је начин на који су одређене

---

²⁸⁸ АС, б2 ПК СКК ф22, „Магнетофонски снимак разговора друга Станета Доланца, секретара ИК Председништва ЦК СКЈ са политичким активом ПК СКК, одржаног 16. јула 1976. године“, Информативно-документарна грађа СК Косова (1976).

²⁸⁹ Разговор са Владимиром Јасићем. Р. Грујић, *Како смо смењени. Обрачун са директорима великих колектива у Србији*, 106.

²⁹⁰ АЈ, ф837 КПП II-2/743, Разговор са делегацијом Словеније, Карађорђево, 24. децембар 1979.

²⁹¹ АЈ, ф507 II/66, „Разговор др Владимира Бакарића са Милојком Друловићем, Синаном Хасанијем и Жарком Папићем...“

неразвијене територије, пратећи административне линије, погрешан, јер је по њему Србија у целини сврстана у развијене, и одвајала је значајна средства за развој неразвијених. Истовремено, око четвртине територије републике ван покрајина је било крајње неразвијено. Од укупно 105 општина уже Србије у 22 су остваривани приходи нижи од 50% републичког просека.²⁹²

У разговорима на органима федерације представници република су стално истицали велике субвенције које се дају Косову. Са друге стране, руководиоци са Косова су говорили како се Косово израбљује кроз депесиране цене струје и минерала.²⁹³ Због устројства система било је тешко утицати на стање у другој федералној јединици. У случају Косова, ситуацију је додатно компликовало што би се притисак на косовско руководство аутоматски тумачио као подршка републичком, српском. Проблеми косовске привреде били су дубоки али је Косово било превише мало и сиромашно да би могло да утиче на читаву Југославију. Љутња словеначког руководства потицала је из жеље да се смање средства које је Словенија издвајала за Косово, а не из бриге за Југославију у целини. На крају дана, политички интереси су увек преовлађивали, па су из републичких руководства радије пристајали да доделе нова средства Косову и окрену главу од начина њиховог трошења, него да покушају да промене системска решења.²⁹⁴

Почетком седамдесетих на политичким форумима Југославије је одлучено да треба променити оријентацију привреде и усмерити је ка прерађивачкој индустрији. Логика је била да ће јефтине инвестиције, које ће брзо дати ефекат на пораст запослености и дохотка, допринети смањивању економских проблема. На Косову је у првој половини деценије заиста дошло до смањивања инвестиција у сировински и енергетски сектор, али је већ од 1975. све враћено на старо. Скоро 50% свих инвестиција у Косово појели су „Фероникл“, „Косово“ и „Трепча“.²⁹⁵

За овакву развојну оријентацију Косова постојали су економски али и политички разлози. Покрајина је била богата угљем и рудама па је било логично изградити сировинска

---

²⁹² Ž. Minović, *nav. delo*, 235.

²⁹³ Б. Мамула, *Случај Југославија*, Дан Граф, Београд 2014, 64.

²⁹⁴ S. Woodward, *op. cit.*, 343.

²⁹⁵ АС, б2 ПК СКК ф20, „Актуелни проблеми инвестиционе изградње на Косову...“

и енергетска постројења.²⁹⁶ Богатијим републикама у којима је била сконцентрисана прерађивачка индустрија су били неопходни јефтине ресурси и енергија, па у томе треба тражити још један разлог зашто су скупе инвестиције у производњу сировина и струје које су мало доприносиле порасту друштвеног производа биле сконцентрисане не само на Косово, већ у уопште у југоисточним сиромашнијим областима Југославије.²⁹⁷ Коначно, важан разлог за овакву орјентацију је лежао у политици коју је спроводило покрајинско руководство. Седамдесетих је у Југославији постојала тенденција да свака република и покрајина ствара своју заокружену, националну економију. Косовски руководиоци, недовољно стручни и обузети идејом државности, захтевали су улагања у базу индустрију и изградњу репрезентативних објеката у Приштини сматрајући да тако ударају још један темељ косовској државности.

в) неискоришћени капацитет

Неискоришћеност капацитета је један од неизбежних резултата начина инвестирања у Југославији и на Косову. Одлуке су доношене на политичким форумима, уз тек повремено консултовање струке чији савети често нису слушани. Уобичајено је било да политичари утичу да се у њиховом крају, граду или селу, изгради фабрика. Промашаји су били неизбежни и веома чести. Фабрика „Фероникл“ у Глоговцу је током већег дела деценије производила губитке због тога што процес производње није био заокружен и због ниских цена на светском тржишту. У првој половини осамдесетих више нових прерађивачких погона „Трепче“ је радило са смањеним капацитетом јер су изграђени иако није обезбеђено довољно снабдевање рудом. У енергетици, која је била један од најважнијих извора прихода покрајине, слабији резултати од планираних били су последица неискоришћених капацитета због слабог одржавања и честих кварова, повременог недостатка угља, недовољне организованости, великих одсуствовања са посла.²⁹⁸

Неиспуњени планови, промашене инвестиције и општа криза која се на сиромашном Косову снажније осећала утицали су да и негативни резултати привреде у покрајини буду

---

²⁹⁶ Процењивало се да се на Косову налази око 50% резерви угља Југославије, потом 56% оловно-цинкане руде, 47% магнезита, велике залихе никла, хрома и боксита. АЈ, ф837 II-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, „Информација о основним показатељима развоја Косова“.

²⁹⁷ S. Woodward, *op. cit.*, 338.

²⁹⁸ АЈ, ф837 II-1/287, Посета Ј. Б. Тита Косову 15-18. 10. 1979, „Информација о узроцима заостајања...“

израженији него у остатку Југославије. Поред знатно веће задужености, слична ситуација је била и са губицима. Током 1979. они су досегли ниво чак четири пута већи од југословенског просека.²⁹⁹ У укупном износу губитака СФРЈ Косово је учествовало са 5.21%, док је у оствареном укупном приходу учествовало са 1.62%. Чак 496 ОУР-а са територије САП Косово је 1976. године исказало губитке. У њима је било запослено 66.121 радника, односно 67% укупно запослених у покрајини.³⁰⁰ Највећи износ губитака је отпадао на гиганте: „Трепчу“, „Агрокосово“, РЕХМК „Косово“ - Обилић, перлонку „Прогрес“, железницу...³⁰¹ Више од половине укупних губитака 1978. године (57%) начинили су „Косово“ и „Трепча“.³⁰² Уместо осмишљавања дугорочног плана како да се губици елиминишу, они су стално надокнађивани, па у предузећима није ни постојала велика заинтересованост да се проблем реши.

Незапосленост

Привреда Косова није могла да извуче покрајину из сиромаштва и поред значајне помоћи која је долазила из федерације. Сви наведени проблеми са којима се суочавала били су резултат грешки утканих у југословенски систем. Додатни проблем је на Косову стварао висок природни прираштај.

Просечна старост становништва покрајине је 1974. године била 23.5 године. Запосленост је била испод 10% укупног становништва. Укупан број запослених је од 1953. до 1972. порастао са 38.000 на 116.000.³⁰³ И поред тога, у општини Качаник је 1974. године од око 23.000 становника запослено било тек 2.300. У Урошевцу од 90.000 само 6.620. У Истоку од око 42.000 становника само 1.400. Око 65% незапосленог становништва је живело на селу. Чак 42% посто њих је било без икаквих прихода.³⁰⁴ У најразвијенијој

---

²⁹⁹ АЈ, ф837 II-1/287, Посета Ј. Б. Тита Косову 15-18. 10. 1979, „Информација о узроцима заостајања у остваривању договорене политике најбржег развоја САП Косова у периоду од 1976. до 1978. године са предлозима активности и мерама за њихово отклањање“.

³⁰⁰ АС, њ2 ПК СКК ф19, „Остварени губици у привреди САП Косова у 1976. години са предлогом мера“ (За интерну употребу), Материјали са 35. седнице Председништва ПК СКК, одржане 4. марта 1977.

³⁰¹ АС, њ2 ПК СКК ф32, „Стање у привреди САП Косова и непосредни задаци СК на стабилизацији и развоју привреде у 1979. години...“

³⁰² АЈ, ф837 II-1/287, Посета Ј. Б. Тита Косову 15-18. 10. 1979, „Информација о узроцима заостајања...“

³⁰³ АС, њ2 ПК СКК ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974. године, излагање Махмута Бакалија.

³⁰⁴ АС, њ2 ПК СКК ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974, излагање Војислава Ратковића

општини Приштина од 162.000 становника запослено је било 39.500.³⁰⁵ Колико је проблем био озбиљан сведочи податак да се на конкурс за посао за једно место дактилографа на албанском језику јавило 140 а на српском 50 кандидата.³⁰⁶

Запосленост је на Косову у послератном периоду расла за 30% брже него у остатку федерације. Али, раст броја становника, који је ишао и преко 3% годишње, утицао је да стопа незапослености буде све већа. САП Косово је била једина федерална јединица у којој је током периода 1953-1970. дошло до пораста броја пољопривредног становништва.³⁰⁷ Растао је и број издржаваних лица. Године 1953. на једног запосленог долазило 7.3 чланова породице, 1961. је број порастао на 7.9, а 1971. на 9 чланова.³⁰⁸ У периоду 1976-1978. број оних који су се пријавили да траже посао порастао је са 41.000 на 58.000. Процењивало се да је стварни број незапослених вишеструко већи од оног пријављених на завод. Покрајинско руководство је 1976. процењивало да је стварни број око 200.000 док је око 50.000 запослење нашло у иностранству. Констатовали су да чак и ако се остваре најоптимистичније прогнозе раста запослености проблем неће бити ублажен.³⁰⁹

Колико је незапосленост оптерећивала друштво покрајине сведоче жалбе грађана упућене Комисији за представке и жалбе ПК СКК. Убедљиво највећи број је био због тешког материјалног положаја, па су жалиоци молили да се бар неке из фамилије обезбеди посао.³¹⁰ Чак 50% свих жалби се тицало проблема око радног односа, док су други по заступљености били стамбено-комунални проблеми са 16.6%.³¹¹ Због високе стопе незапослености радна места су била предмет манипулација, трговине, остваривања утицаја и средство за политичке притиске. Став ПК Косова је био да „запошљавање није више само социјална компонента, већ има економске, друштвене и политичке димензије.“³¹² У пракси,

---

³⁰⁵ АЈ, ф837 П-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, „Неки подаци о општинама и радним организацијама које ће друг председник посетити приликом боравка у САП Косову“.

³⁰⁶ АС, њ2 к346, Материјали са 2. седнице Комисије председништва ЦК СКС за развој међунационалних односа, одржане 24. новембра 1978, излагање Реџепа Зогаја.

³⁰⁷ АС, њ2 к199, „Основа за оцену реализације политике бржег развоја САП Косова“.

³⁰⁸ *Косово: некад и сад/Kosova: dikur e sot*, 272.

³⁰⁹ АС, њ2 ПК СКК ф20, Материјали са проширене седнице ИК Председништва ПК СКК, одржане 16. јула 1976, неауторизоване магнетофонске белешке, уводно излагање Душана Ристића.

³¹⁰ АС, њ2 ПК СКК ф23, „Преглед примљених странака од 1. априла до 30. јуна 1977. године“, Информативно-документарна грађа из домена рада СК Косова (1977).

³¹¹ АС, њ2 ПК СКК ф32, „Информација о неким идејнополитичким појавама и проблемима на које указују чланови СК, радни људи и грађани представкама и жалбама“

³¹² АС, њ2 ПК СКК ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974. године, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Тафиља Хоџе.

то је значило да је запошљавање било средство вођења унутрашње политике, у покрајини, и спољне, према остатку федерације и посебно Србији.

Иако је било јасно да никакав раст привреде не може да поднесе терет раста становништва на Косову и да ће у таквим условима стандард становништва само падати, позиви на контролу рађања и мере за смањење наталитета из руководства САП Косова су нападани као антиалбански и као политички притисак на покрајину.³¹³ Руководству је одговарало да број Албанаца расте јер су са све израженијим албанским карактером покрајине сматрали да учвршћују свој положај и да је статус републике све ближи.

Политика запошљавања је била једно од оруђа албанизације. После 1966. прокламовано је да структуру запослених треба прилагодити националној структури покрајине. Као што је то био случај са низом других одлука донесених на Косову, и ова је почивала на исправној намери. Удео Албанаца у укупном броју запослених је био испод 50%. Разлози за то су били различити. Постојала је дубока сумњичавост према Албанцима након побуне 1945, посебно према онима повезаним са познатим побуњеничким породицама којих није било мало. Због тога им је било знатно теже да се запосле у СУП-у, СДБ, и другим државним и безбедносним службама.³¹⁴ Проблем је био и недостатак стручних кадрова Албанаца за многа радна места. Поред реалних препрека, несумњиво је било и дискриминације Албанаца: одбијање запошљавања, спречавање напредовања, Срби и Црногораца у институцијама су повлачили своје сроднике и друге Србе пре него Албанце. Отварање факултета и виших школа у Приштини створило је предуслове да Албанци конкуришу за знатно више различитих радних места. Прокламована политика њиховог масовнијег запошљавања је почивала на исправној намери али се брзо претворила у оруђе за остваривање албанске доминације. Приликом пријема на радна места примењивана је

---

³¹³ D. Jović, *nav. delo*, 268-269; M. Đekić, *nav. delo*, 182.

³¹⁴ У литератури се често среће податак да је до 1966. УДБ-а на Косову водила досијее за око 120.000 Албанаца. (N. Malcolm, *Kosovo. A Short History*, New York University Press 1999, 327; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove. Tom II*, Samizdat B92, Beograd 2017, 36 и др.) Извор податка је непознат али се усталио у наративу и упорно се репродукује кроз литературу. Податак је нетачан. У УДБ-и на Косову у децембру 1966. је према истраживањима Бојана Димитријевића на грађи СИВ-а било укупно 52.400 досијеа о лицима, од којих су многи били ткз. историјски досијеи и досијеи о резервним војним обвезницима. У истом тренутку у УДБ-и Војводине је било 144.475 досијеа, УДБ-и за Београд 270.00, укупно у УДБ-и Србије 692.950 досијеа. Слично стање је било и у осталим републикама. Након велике ревизије грађе укупно је у СДБ Србије остало 188.450 досијеа, од чега 126.700 у историјском фонду, а 61.750 оперативно. Подаци показују да не може бити говора о постојању 120.000 досијеа само Албанаца са Косова, што се често наводи као доказ репресије коју је према њима вршила УДБ-а. Б. Димитријевић, „Одјек Брионског пленума на Службу унутрашњих послова“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2001), 84.

формула „седам па један“, односно на седам примљених Албанаца требао је да буде примљен један Србин или Црногорац. Ни то правило није увек поштовано. Резултат такве политике је био да је од 47.856 запослених у периоду 1974-1980. било 39.804 Албанаца и 5.389 Срба и Црногораца. Крајем деценије радна места су постала скоро затворена за Србе и Црногорце, па је од 1978. до 1980. од 16.387 новозапослених било 15.069 Албанаца и 704 Србина и Црногорца.³¹⁵ До 1978. стурктура запослених у покрајини се приближила структури укупног становништва, па је међу запосленима било 59.5% Албанаца, 30.5% Срба, 5.3% Црногораца, 1.2% Турака, 1.2% Муслимана, 1% Рома и 1.5% осталих.³¹⁶ И поред тога, у бројкама је увек проналажено оправдање за првенство у запошљавању Албанаца. После бурне 28. седнице ПК СК Косова 1971. на којој су се побунили Јово Шотра, Милош Секуловић и неколицина других српских кадрова Покрајински комитет је Титу проследио информацију у којој се политика запошљавања на Косову правда чињеницом да је у покрајини запослен сваки четврти Црногорац, сваки пети Србин, сваки десети Турчин и сваки седамнаести Албанац.³¹⁷ Исте аргументе је поновио професор Хајредин Хоџа на скупу социолога у Сарајеву 1977. Овај податак је био кључни аргумент у доказивању да још увек није остварена равноправна политика запошљавања и национална структура запослених. Рачуница је била дубоко погрешна јер у обзир није узимала просечну старост Албанаца где су већину чинили млађи од 18 година, потом образовни ниво, стручну оспособљеност... Из републичког руководства Србије су покушали да укажу да је овакво тумачење података злонамерно, али нису могли ништа више да учине.³¹⁸ Тек након 1981. покренуто је питање да ли је оваква пракса у запошљавању била оправдана. Уставни суд Југославије је 1984. закључио да остваривање „сразмерне националне заступљености“ приликом запошљавања може да доведе до кршења уставом загарантованих права грађана на једнакост у запошљавању, правима и дужностима без обзира на националност.³¹⁹

---

³¹⁵ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971-1981. године)“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице СИБ-а, одржане 12. јула 1982.

³¹⁶ АС, њ2 ПК СКК ф26, Материјали са 12. Конференције ПК СКК, одржане 11-12. маја 1978. године.

³¹⁷ АЈ, ф837 КПР II-2/532, „Информација о XXVIII седници ПК СК Косова“, Пријем делегације АП Косова, Београд 1. 7. 1971.

³¹⁸ ИАБ, ф2769 к33, Стенограм са разговора са Дражом Марковићем, председником Председништва СР Србије, у редакцији НИН-а, 20. септембар 1977.

³¹⁹ АС, ф274 к18/III, „Информација о неким проблемима уставносудске заштите уставности и законитости у вези са остваривањем равноправности народа и народности Југославије у САП Косово“, Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

Друго средство остваривања албанске доминације преко политике запошљавања је било доношење прописа којима је захтевана двојезичност за нека радна места. И ова одлука је почивала на исправним разлозима. За радника на шалтеру општине, службеника у суду или кондуктера, који су свакодневно долазили у контакт како са људима који су причали и албански и српски, било је неопходно да говоре оба језика. Међутим, пропис је у огромној мери злоупотребљаван. Свака општина или предузеће су доносили сопствене прописе за која радна места је неопходно познавање оба језика. Тако је било случајева да је двојезичност тражена за раднике на производној траци, шофере, службенике свих врста. У општинама Приштина, Подујево, Пећ и Митровица двојезичност је била прописана и за лекаре специјалисте (којих је у покрајини недостајало), и за неквалификоване раднике.³²⁰ У Фабрици амортизера крај Приштине од 459 радних места познавање оба језика је било предвиђено за 261 иако су у питању већином била места радника у производњи. У Лутрији Косова двојезичност је тражена за свих 98 радних места.³²¹ Прописи о двојезичности нису доследно поштовани. Велики број примљених Албанаца је српски говорио лоше или га уопште није знао уопште. Прописи су устрави били оправдање комисији за пријем да одбаци Србе који би конкурисали за посао. Такође, велики број радних организација је доносио правилнике по којима се знање оба језика награђивало са вишим приходима. Уставни суд Косова је у два наврата ову праксу оценио ка неуставну, а потом је то учинио у Уставни суд СФРЈ. И поред тога, са њом је у бројним предузећима настављано током осамдесетих.³²²

Крајем седамдесетих, када је албанизација покрајине већ била узнапредовала, у ОК СК Приштине је 1979. начињен материјал у коме се предлагало да се администрација у предузећима и у разним институцијама у покрајини води искључиво на албанском језику. На тај начин би било практично спречено запошљавање великог броја Срба који нису говорили албански. Материјал је као „тезе за дискусију“ послат појединим општинским партијским организацијама. Реакције су биле подељене. Неки општински комитети су подржали предлог, други одбацили.³²³ Када је средином осамдесетих текст предлога доспео до медија, одговорност је свалена на смењеног Аслана Фазлијуа. У ствари, „тезе за

---

³²⁰ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама иселјавања Срба и Црногораца са Косова...“

³²¹ М. Чупић, *нав. дело*, 270-273

³²² АС, ф274 к18/III, „Информација о неким проблемима уставносудске заштите уставности...“

³²³ „Пробни балон из фиоке“, *Борба*, 8. март 1988; „Хипотезе за тезе“, *Борба*, 9. март 1988.

дискусију“ су биле само наставак политике вођене у покрајини током седамдесетих. Мала могућност за запошљавање је била један од узрока масовног исељавања Срба и Црногораца о коме је проговорено тек после 1981.³²⁴

Висока незапосленост на Косову до краја седамдесетих је постала горући друштвени проблем. Развој школства утицао је да све већи број незапослених има средње и високо образовање. Социјални притисак је делом смањиван емиграцијом на Запад, али је природни прираштај на Косову био исувише висок да би се на овај начин проблем незапослености свео на прихватљив ниво. Албанце са Косова је одликовала доста ниска мобилност у потрази посла унутар југословенских граница. У покрајини, слаба и проблемима оптерећена привреда није успевала да апсорбује толики прилив радне снаге. Ниво запошљавања изнад југословенског просека је одржаван примањем административних радника у привреди, па је у многим предузећима администрација расла, док је број радника у производњи остајао исти.³²⁵

Млади су били суочени са бесперспективношћу. Илегалне групе су користиле плодне тле за ширење пропаганде. Једна од ставки њиховог програма је било социјално ослобођење Косова. Тврдње да је Косово природно богата област коју у сиромаштву држи остатак Југославије са пажњом су слушане.³²⁶ Млади су сумњали у званичне цифре о високим износима помоћи из федерације. У интервјуу датом почетком осамдесетих Беким Фехмиу је сажео наталожено незадовољство становника покрајине:

„Ја годинама и деценијама слушам како се Косову даје, даје, даје. Па, где су те паре? Осим центра Приштине, центра Урошевца, ако Косово мало обиђете, стварно би сте себи могли да поставите питање: где су те паре?“³²⁷

Сиромаштво, незапосленост, бесперспективност, приходи оних са послом на нивоу од око 80% југословенског просека стварали су атмосферу дубоког незадовољства. Често су чула парола „Доле црвена буржоазија!“ Покрајинском руководству је одговарало да се бес масе због заостајања у развоју уместо ка њима усмерава ка Србима и Београду, па су такве појаве толерисали, ако не и подстицали. Сиромаштво је створило погодно тле и за

---

³²⁴ О исељавању Срба са простора САП Косова током седамдесетих опширније видети у поглављу: 5. 4.

³²⁵ АС, њ2 ПК СКК ф32, „Стање у привреди САП Косова и непосредни задаци СК на стабилизацији и развоју привреде у 1979. години...“

³²⁶ Сећање Хидајета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

³²⁷ „Bekim Fehmiu: Događaji na Kosovu me nisu iznenadili“, *Intervju*, 29. oktobar 1982.

пропаганду илегалних група које су нудиле визију друштва екстремног егалитаризма по угледу на Енвер Хоџино, што је младим, разочараним Албанцима са Косова, опијеним националромантизмом и разочараном у југословенски систем било привлачно.³²⁸ Приче о Албанији као о земљи „правде и једнакости“, сасвим супротној од Југославије, са пажњом су упијали.³²⁹

Образовање

Резултати великог и упорног рада на пољу образовања током седамдесетих су коначно постајали видљиви. Пред Други светски рат на Косову и Метохији је било неписмено око 80% становништва.³³⁰ Четрдесет година касније, 1981. године, на Косову је било око 200.000 неписмених, односно 17.6% становништва изнад 10 година.³³¹ Као и у другим областима, и на пољу образовања је дошло до значајног напретка у односу на послератне године, али је заостајање за остатком Југославије, посебно њеним северним деловима и даље било велико.

До средине седамдесетих у покрајини је изграђена мрежа од 865 основних школа у којима је знање стицало 279.000 ученика.³³² Иако је законска обавеза била да свако дете добије основно образовање и даље су постојали снажни отпори у сеоским породицама оптерећеним традиционализмом. Посебно су невољно слали девојчице у школу. Проблем је представљала и велика удаљеност школа од неких села, као и осипање деце у вишим разредима јер је у бројим породичним задругама и даље опстајао дечији рад. Обухват деце основним образовањем на Косову 1974. је био 88%.³³³ Почетком осамдесетих и даље је 2.5% младих од 10 до 19 година било неписмено.³³⁴

До 1977. године преко 40% генерације је уписивало средње школе. Процент је био нешто нижи од остатка Србије (у ужој Србији 55%, Војводини 65%) али је представљао велики напредак у односу на ранији период. Број средњих школа је повећан са

---

³²⁸ D. Jović, *nav. delo*, 274.

³²⁹ M. Malešević, *nav. delo*, 169.

³³⁰ *Косово: некад и сад/Косова: dikur e sot*, 551.

³³¹ H. Islami, „Nepismenost u današnjem kosovskom selu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 77-78 (1982), Zagreb, 219-232.

³³² АЈ, ф837 II-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, „Информација о основним показатељима развоја Косова“.

³³³ АС, њ2 ПК СКК ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974, неауторизоване магнетофонске белешке.

³³⁴ H. Islami, *nav. delo*, 219-232.

49 у школској 1965/6, на 125, у школској 1975/6. Истовремено, број ученика се повећао са 25.399 на 59.391.³³⁵ У школској 1980/1981. у средње школе на простору САП Косова је ишло 86.444 ученика.³³⁶

Због наглог пораста броја ученика у основним и средњим школама образовни систем се суочавао са низом тешких проблема. Недостајао је адекватан простор, многе школе су радиле у три, а неке и у четири смене.³³⁷ Коришћене су адаптиране зграде у којима није било мокрих чворова, зими је било хладно, недостајала су наставна средства. Посебно велики проблем је био наставни кадар.³³⁸

Најважнија институција високог образовања на Косову био је Универзитет у Приштини. Први факултет отворен на Косову је био Филозофски 1960. године. Годину дана касније отворен је и Правно-економски. Потом је 1965. отворен је Технички, а 1969. и Медицински факултет. Настава се испрва одвијала на српско-хрватском, а од 1966. равноправно на српском и албанском. Факултети су радили под окриљем Универзитета у Београду све док 1970. није формиран Универзитет у Приштини.³³⁹

Развој универзитета је текао изузетно брзо. Већ 1976. је имао осам засебних факултета.³⁴⁰ Поред њих, радило је и шест виших школа на којима се образовао наставнички, комерцијално-економски и технички кадар. На Универзитету је 1976. било запослено 705 редовних и ванредних професора, доцената, виших предавача, предавача и лектора. У школској 1975/1976. години на вишим школама и факултетима Универзитета у Приштини је било уписано 35.587 студената, од чега на факултетима 25.292 (редовних и

---

³³⁵ АС, њ2 ПК СКК ф20, „Развој и правци даљег социјалистичког самоуправног преображаја усмереног средњег образовања и васпитања у покрајини и задаци СКК“, Материјали са 40. седнице Председништва ПК СКК, одржане 22. септембра 1977. године.

³³⁶ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...“

³³⁷ *Priština/Prištine*, 21.

³³⁸ АС, њ2 ПК СКК ф20, „Развој и правци даљег социјалистичког самоуправног преображаја усмереног средњег образовања и васпитања у покрајини и задаци СКК“, Материјали са 40. седнице Председништва ПК СКК, одржане 22. септембра 1977. године.

³³⁹ *Universiteti i Prishtinës 1970-1990/Универзитет у Приштини 1970-1990*, Универзитет у Приштини, Приштина 1990, 13-14.

³⁴⁰ Филозофски, Природно-математички, Правни, Економски, Технички, Медицински, Пољопривредни, Рударско-Металуршки (Кос. Митровица), Академија уметности.

ванредних).³⁴¹ Број је настављао да расте па је у школској 1980/1981. на факултетима и вишим школама у Приштини било 42.447 студената.³⁴²

Попут основних и средњих школа, и факултети су се суочавали са великим материјалним проблемима. Ограничени средства нису могла да прате брзи развој Универзитета. До 1980. приштински универзитет је постао други највећи у СФРЈ, после београдског. Студенти су располагали само са 1.4м² учионичког простора, што је за 11м² било мање од норматива. Недостајали су уџбеници и наставна средства. Велика концентрација студената у Приштини је стварала низ проблема, од смештаја и исхране, до културног, забавног и спортског живота.³⁴³ У граду од око 100.000 становника процењивало се да 1977. године има 82.000 ђака и студената.³⁴⁴

Други велики проблем универзитета је био наставни кадар. Крајем шездесетих и током седамдесетих велики број наставног особља је запослен само како би универзитет могао да расте и потпуно се ослободи туторства Београда. Након што је уведена двојезичност 1966. политика је била да се на сваком предмету где је био бар један асистент Албанац настава одвија и на албанском. Тамо где их није било, на брзину су примани, често без поштовања било каквих критеријума. Образовање кадрова је усмерено на Загреб. До 1970. већина Албанаца је магистратуре и докторате стицала у Београду. Од оснивања Универзитета тај однос се драстично мења, па је већина кадрова образована на самом универзитету, потом у Загребу, па тек онда у Београду, Скопљу и на другим универзитетима. Асистенти су примани и са стипендијама покрајинске владе слани у Загреб на постдипломске студије. Тамо су имали пуно разумевања за потребе Косова да што пре

---

³⁴¹ Национална структура студената на факултетима је била следећа: 16.525 Албанаца, 5.509 Срба, 1.301 Црногораца, 222 Турака, 957 Муслимана и 778 осталих. На Вишим школама национална структура је била: 5.972 Албанца, 2.813 Срба, 638 Црногораца, 297 Муслимана, 94 Турака, 486 осталих. АС, њ2 ПК СКК ф19, „Развој Универзитета, уставно трансформисање друштвених односа у њему, идејно-политичка кретања и активност СК на Универзитету“, Материјали са 34. седнице Председништва ПК СКК, одржане 28. фебруара 1977.

³⁴² АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...“ Треба истаћи да се у изворима срећу различите процене броја студената на Универзитету у Приштини почетком осамдесетих. Крећу се од 37.000 па до близу 60.000. Када су након побуне вршене процене стања на универзитету констатовано је да је у ранијем периоду број намерно увећаван како би се за Универзитет обезбедила већа средства. Који је био стварни број студената тешко је проценити, и изгледа да тачна евиденција није постојала ни за поједине факултете, а камоли за Универзитет у целини. Процене броја студената после 1981. најчешће су ишле у распону од 42.000 до 47.000.

³⁴³ АС, њ2 ПК СКК ф19, „Развој Универзитета, уставно трансформисање друштвених односа у њему...“

³⁴⁴ *Priština/Prištine*, 20.

добије кадрове са научним звањима и томе су прилагођавали критеријум.³⁴⁵ Приштински универзитет је био „чувен“ по сумњивим докторатима, дипломама и на брзину стеченим звањима, у чему су учествовали професори из Приштине, али и из Загреба, Београда и Скопља. То, наравно, не значи да су сви професори били лоши нити да се на није стицало никакво знање. Као и на сваком универзитету постојали су више и мање квалитетни наставни програми. Али, постојала је доста велика група професора који су дипломе стекли током педесетих и шездесетих, по јако сумњивом критеријуму, у време када је потреба за стручњацима на Косову била велика. Неки од њих су догурали до места професора и чак академика.³⁴⁶ На Универзитету је био изражен непотизам, као уосталом у свим областима друштвеног живота у покрајини. Моћни кланови и породице су утицали да места декана и професора дођу њихови сродници. Посебно је било снажан утицај породица Хоца, Нимани, Пуља, Орана и Мекули.³⁴⁷

Током седамдесетих Универзитет је практично подељен на два дела, албански и српски. После гушења покушаја студента који су наставу слушали на српском да се побуне 1971. због мајоризације и потпуне доминације Албанаца у студентским телима, институцијама универзитета, политици уписа и располагању стипендијама, домовима и другим погодностима, српски део универзитета је полако замирао. Од 1968. почео је масовни одлазак квалитетних професора и асистената који су се селили са Косова.³⁴⁸ Запошљавање нових кадрова је текло тешко, а непотизам, фамилијарност и политичка трговина радним местима утицали су да квалитет наставе на српском језику значајно опадне.

Поред проблема са којима се суочавао образовни систем на Косову због целокупног стања у покрајини, за неке се може рећи да их је сам производио. У средњим школама и на факултетима велики број студената је усмераван ка хуманистичким наукама и образовању за непроизводна занимања. Године 1975. од 125 средњих школа у покрајини 41 су биле гимназије, са 22.000 ученика, што је било око 37% свих средњошколаца у покрајини.³⁴⁹

---

³⁴⁵ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, INP „Književne novine“/NIRO „Jedinstvo“, Beograd/Priština 1990, 34-35.

³⁴⁶ Š. Malići, *nav. delo*, 173; M. Mišović, *nav. delo*, 320-323; V. Milanović, *nav. delo*, 47-189.

³⁴⁷ V. Milanović, *nav. delo*, 131-133.

³⁴⁸ АС, б2 к41, „Информација о стању и задацима СК Универзитета Косова“, Материјали са 55. седнице Председништва ПК СК Косова, одржане 20. маја 1983.

³⁴⁹ АС, б2 ПК СКК ф20, „Развој и правци даљег социјалистичког самоуправног преображаја...“

Иако су привреди Косова били потребни образовани кадрови за рад у производњи, средњошколци а потом и студенти су се масовно школовали на хуманистичким смеровима, након чега им већ невелика могућност за запослење у покрајини била додатно смањена. Са друге стране, на овим смеровима је посебно била изражена националистичка индоктринација и националромантизам.

Проблем ширења национализма и националромантизма је био најизраженији у средњим школама. Међу припадницима и симпатизерима илегалног покрета било је пуно наставника и професора. Због сталног недостатка наставника критеријуми за запослење, посебно у удаљеним, сеоским школама су били ниски. Појединци из ПК Косова, најчешће Срби, повремено су се жалили због кадровске политике у образовању, тврдећи да су за васпитаче долазили „разни екстремисти, националисти сваке врсте и други противници политике СК“.³⁵⁰ Овакви гласови су брзо ућуткивани. Некадашњи чланови илегалног покрета често истичу како су учитељи и наставници одиграли велику улогу у припремању терена за њихово деловање. Хидајет Хисени је тако одао „признање и велику захвалност читавој генерацији наставника, учитеља, који су направили огроман посао на просвећивању, васпитавању, образовању и припреми генерација која ће после наставити њиховим путем и који ће у другим околностима одиграти значајну улогу.“³⁵¹ Љумка Краснићи, ћерка Мехмета Краснићија, организатора илегалних група у Пећи и околини, сећа се да је на њу поред оца највише утицао професор албанског језика у средњој школи. Описала га је као човека кога је, после оца, „највише слушала за национална питања“.³⁵²

Национализам је био посебно изражен на универзитету. Након побуне 1981. у једном материјалу покрајинског СУП-а констатовано је да су студентски домови током седамдесетих били „жаришта непријатељског деловања“.³⁵³ Албанци на Косову су пролазили кроз период закаснелог националног буђења које је неизбежно пратило окретање националромантизму. Универзитет је био место националне еманципације, али истовремено и снажне националистичке пропаганде.³⁵⁴ До 1974. високо образовање на

---

³⁵⁰ АС, б2 ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Војислава Ратковића.

³⁵¹ Сећање Хидајета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

³⁵² Сећање Љумтирије Љумке Краснићи. <http://oralhistorykosovo.org/sr/lumturije-lumka-krasniqi/> (Приступљено 24. 1. 2018)

³⁵³ АС, г274 к12/III, „Политичко-безбедносно стање на универзитету, научним и културним установама у САП Косову“ (Строго поверљиво), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 28. маја 1984.

³⁵⁴ М. Vickers, *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*, University of California Press 1998, 174.

Косову је било уређено републичким законом Србије, али је тада донесен нови, покрајински закон.³⁵⁵ Приликом уписа на факултете и више школе један од критеријума је била национална припадност.³⁵⁶ Савет Техничког факултета је у школској 1970/71. години донео одлуку да се на факултет упише 150 студената, од чега 105 Албанаца, 27 студената афроазијских земаља док је 18 места одређено за Србе, Црногорце и друге, па ја половина од њих била резервисана за муслимане из Рашке области.³⁵⁷

Национални кључ је примењиван и приликом пријема наставног особља на Универзитету.³⁵⁸ Испрва је број наставника Срба и Албанаца био исти, али је одмах уведена политика да у органима факултет однос буде 2:1 у корист Албанаца. Касније, квота приликом уписа студената и пријема нових наставника је била 4:1.³⁵⁹ Због таквих услова број студената Срба је опадао, па их је школске 1975/1976. било 10.296 а 1980/1981. око 30% мање – 7.107.³⁶⁰ Тек је средином осамдесетих Уставни суд СФРЈ оценио да је оваква политика уписа била неуставна.³⁶¹

Најугицајнији професори са Универзитета били су гласни заговорници захтева да Косово 1968. постане република. У дискусији око уставних промена тада су проглашење републике тражили Хајредин Хоџа, Газменд Зајими, Куртеш Салиху, Али Хадри, Дервиш Рожаја, Фехми Агани, Сурија Пуповци, Минир Души и др. И поред тога, од оснивања првих факултета 1961. па до 1981. ниједан професор није кажњен због националистичког деловања. Тек после 1981. почело је да се говори о проблематичним ставовима појединих професора. Јавно је објављено да је професор Скендер Ризај у својим предавањима негирао постојање сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем. Такође, порицао је да су се Албанци досељавали на Косово, већ је тврдио да су они ту живели одувек.³⁶² Тенденциозна

---

³⁵⁵ *Universiteti i Prishtinës 1970-1990/Универзитет у Приштини 1970-1990*, 24.

³⁵⁶ АС, б2 ПК СКК ф19, „Развој Универзитета, уставно трансформисање друштвених односа у њему...“

³⁵⁷ М. Кеџетовић, *Kontrarevolucija na Kosovu: pokušaj i sprečavanje*, Zadruga, Beograd 1984, 46.

³⁵⁸ Треба истаћи да и поред примене националног кључа приликом уписа студената број Албанаца који су током седамдесетих дипломирали на факултетима и вишим школама је био тек нешто већи од броја Срба, Црногораца и других. У периоду од школске 1969/1970. од школске 1979/1980. на свим факултетима на Косову је дипломирало 4.321 студента Албанаца и 3.717 Срба, Црногораца и др. Такође, на вишим школама је у истом периоду дипломирало 9.680 Албанаца и 9.290 Срба, Црногораца и др. АС, б2 ПК СКК к 29, Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981, излагање Реџепа Гашија.

³⁵⁹ V. Milanović, *nav. delo*, 31.

³⁶⁰ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама иселавања Срба и Црногораца са Косова...“

³⁶¹ АС, ф274 к18/III, „Информација о неким проблемима уставносудске заштите уставности...“

³⁶² Ризајево тврдње је крајем деведесетих усвојио и у својој историји Косова развио Ноел Малколм. Теза да Велике сеобе Срба није било требала је да буде највећи научни допринос његове књиге. У академској расправи

предавања је држао и професор Али Хадри, а посебно је била уочљива тежња да се „опере“ учешће Албанаца на страни сила осовине у Другом светском рату.³⁶³ Када су после побуне откривени бројни примери националистичке индоктринације студената рад професора није подвргнут стручној критици, већ су се са њима обрачунавали политички форуми, па је удаљавање са наставе добијало форму политичког прогона.

Великог утицаја на бујање национализма на универзитету имали су професори из Албаније. Југославија је од краја шездесетих покушавала да са Албанијом склопи уговор о културно-просветној сарадњи. Нису успели због упорног инсистирања Албаније да сарадњу веже искључиво за Косово и друге области СФРЈ у којима су живели Албанци. Намера је била јасно видљива из формулација коју се желели да унесу у споразум. Тражили су да на њему стоји да га је Албанија потписала са „САП Косовом и СФР Југославијом“, чиме су желели имплицитно да издвоје Косово из Југославије.³⁶⁴

Недостатак међудржавног споразума није спречио институције са Косова да сарадњу са институцијама из Албаније остварују преко директних споразума. У ССИП-у су сматрали да према Албанији треба наступати попустљиво, чинећи мале уступке, и у духу децентрализације допустити Косову, Македонији и Црној Гори да самостално остварују везе да Албанијом. Овакву политику, чији је идејни творац био Фадиљ Хоџа, на Косову су у пуној мери искористили.

Први контакти Универзитета у Приштини и Тирани су отпочели још 1967. године. Следеће, 1968. године, делегација научних радника из Тиране је учествовала на скупу у Приштини посвећеном 500 година од смрти Скендербега. Том приликом је и потписан протокол у коме су обе стране изразиле спремност да сарађују. Протокол о сарадњи је потписан 1970. године.³⁶⁵ Професори из Тиране су одиграли значајну улогу у брзом расту и развоју приштинског универзитета. Захваљујући њима и набавци уџбеника из Албаније успешно је организована настава на албанском језику. У редовној и последипломској настави на албанском језику од 1971. до 1976. предавало је 218 професора из Тиране. Само на техничким факултетима су држали 26% свих наставних предмета на албанском. Више од

које се по објављивању дела развила, већина учесника је одбацила ове тврдње. А. Djilas, "Imagining Kosovo: a Biased New Accounts Fans Western Confusion", *Foreign Affairs*, vol. 77 no. 5 (september/oktober 1998), 129.

³⁶³ Ž. Panjković, *Kosovo i albanska iredenmta*, RO Jugoliniја, Rijeka 1981, 136-137.

³⁶⁴ АЈ, ф803 к42, „Билатерална сарадња и предлози мера за њено унапређење“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976.

³⁶⁵ АС, њ2 ПК СКК к23, „Нека идејно-политичка питања у односима са СНР Албанијом...“

20% коришћених уџбеника су били из Албаније. У многим од њих је било напада на југословенски систем, говорења о неправди учињеној Албанцима 1918. и 1945, приказивања идиличне ситуације у Албанији... На последипломским студијама 29 професора из Албаније је држало предавања из предмета са националном тематиком: албанског језика, политичког и националног препорода Албанаца, историје Албаније између два светска рата и развитку народноослободилачке борбе.³⁶⁶ У супротном смеру је одлазио знатно мањи број професора из Приштине и Скопља, укупно 62. Несразмерна сарадња је била и на пољу стручног усавршавања, па је од 1972. до 1977. у Албанији боравило око 200 кандидата са Косова и само 60 у обрнутом смеру.³⁶⁷

Добра сарадња је превазишла границе размене професора и прерасла у заједничке пројекте из области фолклора, етнологије, морфологије, дијалектике, археологије и сл. Са Косова су инсистирали да се сарадња стално продубљује, па су тако студенти са Универзитета у Приштини на усавршавање у Тирану ишли не само из области албанонологије, језика или књижевности, већ и из техничких наука, медицине, физике, хемије, потпуно занемарујући друге универзитете у Југославији.³⁶⁸ Тако је дошло до суштинског подвајања приштинског универзитета на два дела. Албански се ослањао на Тирану и по оправдање језичких разлика дистанцирао се од српског дела, и осталих универзитетских центара у СФРЈ.

Размена је имала и негативне последице. Један број наставника из Тиране отворено је говорио о потреби уједињења Албанаца у једну државу, хвалили су режим Енвера Хоџе, оптуживали СФРЈ за „ревизионизам“... На Универзитету су, између осталих, предавања држали Љуан Омари, сестрић Енвера Хоџе, као и Бујар Хоџа, директор Института марксизма-лењинизма у Тирани, који је каснио био амбасадор Албаније у Анкари где је организовао главни пункт за повезивање албанске екстремне организације и илегалних група у земљи, и директно учествовао у договорима око уједињења илегалних група и емиграције у борби против југословенског режима 1982. Албанија је као средство пропаганде користила и стипендије које је додељивала искључиво студентима Албанцима

---

³⁶⁶ P. Nuši, *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*, Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje "Ideje i akcije", Priština 1977, 30-36.

³⁶⁷ АС, б2 ПК СКК ф23, „Нека идејно-политичка питања у односима са НСР Албанијом и задаци Савеза комуниста Косова“ (Строго поверљиво), Информативно-документарна грађа СК Косова (1977).

³⁶⁸ Т. Липковски, *Четири тиранске године*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 189.

са Косова и из Македоније, потом кроз заједничка истраживања, семинаре... Није случајно што је Енвер Хоџа говорио о „бризи“ за Албанце на Косову и нудио уџбенике, стипендије и дубљу сарадњу Универзитету у Приштини у говору одржаном 1970. у насељу Бајрам Цури, недалеко од Ђаковице са албанске стране границе, где су живели Албанци пребегли са Косова.³⁶⁹ Овај говор је најавио политику Албаније према Косову током наредне деценије.

На састанцима покрајинског комитета је признавано да је у поједине школске колективе „продро национализам, либерализам, догматизам и друга социјализму туђа схватања и идеологије“.³⁷⁰ И поред тога, никакве мере нису предузете. Покрајинском руководству је било најважније да одржава привид благостања јер је то значило да им се нико неће мешати у односе у покрајини.

Култура

Поред образовања, култура је била најважније поље еманципације Албанаца. Темељи најважнијим институцијама ударени су још за време рата. Најзначајније новине на албанском језику, „Рилиндја“ (алб. Rilindja), излазиле су од 1945. године, испрва као орган Народног фронта Косова и Метохије, а касније као орган ССРН Косова. Од 1958. излазиле су као дневник.³⁷¹ Током година „Рилиндја“ је нарасла у издавачку кућу која је објавила неколико стотина књига на албанском. Дневни лист „Рилиндја“ се продавао на Косову, у Македонији и у Црној Гори. Просечан тираж је 1977. био око 45.000 примерака.³⁷² Од 1949. у издању „Рилиндје“ је почео да излази и књижевни часопис на албанском „Јета е ре“ (алб. Jeta e re). Уследили су часописи „Фјаља“ (алб. Fjalë), „Шкендија (алб. Shkëndija) и др. До 1984. „Рилиндја“ је поред дневног листа издавала и 11 периодичних листова.³⁷³ Многи од каснијих лидера илегалног покрета радили су у „Рилиндји“: Хидајет Хисени, Кадри Зека, Јусуф Грвала, Мехмет Краја...

---

³⁶⁹ Исто, 101.

³⁷⁰ АС, б2 ПК СКК ф20, „Развој и правци даљег социјалистичког самоуправног преображаја...“

³⁷¹ E. Mekuli, D. Ćukić (ur.), *Priština*, SP Prištine, Priština 1977, 56.

³⁷² АС, б2 к437, Информација о разговорима у редакцијама јавних гласила САП Косова – о „Актеуланам питањима информисања и развоју информативних средстава на језицима народности“, одржаном у Приштини 23. и 24. јула 1981.

³⁷³ АС, б2 ПК СКК ф38, „Остваривање политике националне равноправности народа и народности и даљи задаци СКК“, Материјали са 13. седнице ПК СКК, одржане 27. априла 1984.

Радио на албанском језику је такође започео са емитовањем током последњих месеци рата, преко једне заробљене радио станице мале снаге. Програм је испрва емитован из Призрена, па је седиште радија премештено у Приштини. И на радију је поштован национални кључ, па је 75% програма било на албанском, 17% на српском а 8% на турском.³⁷⁴

ТВ Приштина је основана 1974. године. Две године касније почело је емитовање програма. Процењивало се да у том тренутку на простору САП Косово има око 50.000 телевизора. И програм телевизије је пратио национални кључ па је тако 72% било на албанском, 17% на српскохрватском и 10% на турском. Дневник на албанском се емитовао три пута дневно, краћи „Косовски преглед“ на српском једном дневно, осим недеље, док се три пута недељно емитовала петнаестоминутна информативно-политичка емисија на турском.³⁷⁵

Информисање на српском и турском се одвијало и преко издавачких кућа „Јединство“ и „Ган“. Лист на српском „Јединство“ је испрва имало заједничку редакцију са „Рилиндјом“, али су оне касније потпуно раздвојене. Од 1977. „Јединство“ је излазило као дневник, у тиражу од око 8000 примерака. Поред дневног листа, НИРО „Јединство“ је издавало и два часописа.³⁷⁶ На турском је од 1969. излазио недељник „Ган“, и такође два периодична часописа.³⁷⁷

После Другог светског рата, а посебно након Брионског пленума отворен је низ значајних институција културе на Косову. Албанолошки институт је основан 1953. године у Приштини, али је већ две године касније престао са радом. Обновљен је 1967. За време изградње модерних зграда за важне институције покрајине институт је добио своју зграду.³⁷⁸ Током седамдесетих издања Албанолошког института пружала су подлогу за нарасли талас националроманзима. Писало се о илирском пореклу Албанаца, њиховој аутохтоности и знатно каснијем досељавању Срба, са циљем да се докаже „историјско право“ Албанаца на територију. Албанолошки институт је био једна од малобројних институција (уз „Рилидњу“ и Универзитет) где су стасавали албански интелектуалци, који

---

³⁷⁴ Радио Приштина/Radio Prishtina, НИП „Рилидја“, Приштина 1963, 9.

³⁷⁵ АС, б2 к437, Информација о разговорима у редакцијама јавних гласила САП Косова...

³⁷⁶ АС, б2 ПК СКК ф38, „Остваривање политике националне равноправности...“

³⁷⁷ АС, б2 к437, Информација о разговорима у редакцијама јавних гласила САП Косова...

³⁷⁸ А. Životić, „Koliko poznajemo Albaniju i Albance“, *Pravo i društvo*, br. 1 (2012), Beograd, 64.

су током осамдесетих и деведесетих одиграли значајну улогу у албанском националном покрету.

Резултати значајних улагања у културу током седамдесетих су постали видљиви. На Косову је радило 136 библиотека са 600.000 књига. Поред домова културе, у покрајини је радило 15 културно-пропагандних центара, Покрајинско народно позориште, шест аматерских позоришта, 39 биоскопа, хор „Collegium Cantorum“, ансамбл „Шота“, „Косовофилм“ је био у фази развоја...³⁷⁹

Установе културе су се суочавале са истим проблемима као и друге установе на Косову: ниском почетном таквом развоја и недостатком средстава. Али, због важности културе за нову, комунистичку власт део ограничених средстава је улаган у културни развој. Убрзо по окончању рата организовани су аналфабетски курсеви, еманципација жена је подстицана кроз скидање фереца и охрабривање да саме изађу на улицу... Акције усмерене ка еманципацији становништва имале су снажни секуларни карактер, попут затварања шеријатских судова и верских школа при џамијама.³⁸⁰ Отпор променама у дубоко конзервативном и традиционалном друштву Албанаца је био снажан. Окамењени односу су споро и тешко мењани. Највеће и дугорочно најутицајније достигнуће послератног културног развоја је било формирање танког слоја интелигенције, из које су стасали први албански интелектуалци.

Руководство покрајине после 1966. је наставило са улагањем у културу и повећало га. У институцијама културе су пронашли савезника у албанизацији покрајине. Свуда се видела закаснела опијеност националроматизмом. Један од утисака Драже Марковића са Титове посете Косову 1971. био је да је на Косову „свуда фолклор – на дочецима, ручковима и вечерама, приредбама.“³⁸¹ Важност „националног“ се осећала у књижевности, песништву, темама историјских и археолошких истраживања...

Једна од тенденција изражених током седамдесетих је било потпуно занемаривање сваке друге живе културе на Косову осим албанске. За једну од најпознатијих књижевних манифестација у Југославији, Струшке књижевне вечери, 1976. године је било планирано да књижевност Косова представљају само писци албанске националности. После

---

³⁷⁹ АС, њ2 ПК СКК ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974, неауторизоване магнетофонске белешке.

³⁸⁰ Н. Clark, *Civil resistance in Kosovo*, Pluto Press, London 2000, 37.

³⁸¹ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 275.

интервенције из ПК ССРН Косова списак учесника је измењен, али је сведочанство о игнорисању сваке друге књижевности осим албанске остало. Ова тенденција је била видљива и кроз додељивање годишњих награда Друштва књижевника Косова, одсуство предлога за књижевне награде изван покрајине дела написаних на српском језику, итд.³⁸²

Недостатак књига на албанском и потреба размене стручних искуства упућивала је покрајинске институције образовања и културе на сарадњу са сродним институцијама из Албаније. Поред већ описане сарадње Универзитета у Приштини са Универзитетом у Тирани, споразуме о сарадњи су потписали и Универзитетска библиотека у Приштини, Архив Косова, Завод за издавање уџбеника, НИП „Рилидија“, РТВ „Приштина“, „Косово-филм“...³⁸³ Сарадњу су остварила и удружења писаца, композитора и уметника.³⁸⁴

Приликом договора око ових споразума са југословенске стране, тј. са стране представника САП Косова, чињени су бројни уступци албанској страни који су често били много више него симболични. Приликом потписивања споразума о сарадњи телевизија у нацрту текста је стајало да се склапа између „ЈРТВ Приштине“ и албанске телевизије. Међутим, албанска страна је инсистирала да се слово Ј избрише, и да у споразуму буде само „РТВ Приштина“ како би избегло чак и помињање скраћенице за реч Југославија.³⁸⁵ И овај уступак је учињен. Сви споразуми које су институције са Косова склапале нису потпадали под контролу ССИП-а нити је југословенски амбасадор у Тирани учествовао у њиховом склапању.³⁸⁶

Сарадња је има своје позитивне, али и негативне стране. Увоз уџбеника, књига, гостовање културно-уметничких друштва, позоришта, филмова допринели су културном уздицању Албанаца и њиховој еманципацији. Истовремено, сарадња је коришћена за анитјугословенску пропаганду и истицање великоалбанских идеја. Примера је било на свим пољима. Гостовања КУД-ова из Албаније се претварало у изливе националистичке еуфорије.³⁸⁷ На програму су биле новокомпоноване песме спеване у Енвер Хоџиној Албанији у част националних јунака. Инсистирало се на патриотској тематици. Приликом увоза књига на Косову су стизале многе у којима је било нескривене пропаганде. Тако је

---

³⁸² Р. Барјактаревић, *Бесане ноћи. Истина о српском покрету*, Пергамент, Приштина 1995, 31.

³⁸³ АС, б2 ПК СКК ф23, „Нека идејно-политичка питања у односима са НСР Албанијом...“

³⁸⁴ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

³⁸⁵ Т. Липковски, *нав. дело*, 194.

³⁸⁶ *Исто*, 196.

³⁸⁷ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама иселавања Срба и Црногораца са Косова...“

књига „Историја Албаније“, објављена у Тирани, као „Историја албанског народа“ штампана и на Косову, са предговором Али Хадрија. Изашла су чак три издања, прво 1969. а последње 1979. године. Књига је имала укупно 1400 страна а продавала је по цени издања са киоска, како би што више људи могло да је купи. Већина издања на албанском је дотирана из различитих фондова па су књиге имале веома популарне цене. „Историја албанског народа“ се нашла на полицама широм Косова иако је у њој нпр. писало како је 1912. проглашена Албанија у „природним границама“ које „постоје и данас“ али да због „империјалистичке погодбе“ у састав државе нису ушле северне провинције.³⁸⁸ Слично је било и са „Историјом албанске књижевности“ у чијем предговору се величао Енвер Хоџа. Оба дела су забрањена за употребу после 1981, као и књига „Историјске народне песме“ Демуша Шаље. Завод за уџбенике Косова је објавио чак два издања Шаљине књиге иако су у њој биле песме у којима су се славили Енвер Хоџа, Мехемт Шеху, Хаџи Леша...³⁸⁹

Албанија је користила сарадњу са Косовом, без контроле из федерације, да се постави као матица према културним институцијама у покрајини, иако су оне често биле много напредније него албанске. Још један начин за остваривање утицаја над свим Албанцима је био језик. У Тирани је у децембру 1972. године одржан Правописни конгрес албанског језика, у чијем раду је учествовало преко 30 Албанаца научника, просветних радника, лингвиста, историчара и новинара са подручја Косова, Македоније и Црне Горе.³⁹⁰ На конгресу су усвојена Правописна правила и начела којима је тоскијски дијалект узет за књижевни језик свих Албанаца. Одлука је донесена под будним оком Енвера Хоџе који је рођен у Ђирокастру, на тоскијском југу Албаније. И поред супротстављања неких албанолога са Косова, првенствено Реџепа Ђосје, нови правопис је одмах прихваћен у покрајини иако је она заједно са северном Албанијом припадала дијалекту Гега. Тирански „Правописни речник“ из 1976. прештампан је на Косову 1983. и у луксузном издању продаван по јако повољној цени како би што пре и што шире био прихваћен. Режим Енвера Хоџе је желело да усвајање јединственог књижевног језика додатно унифицира албанско друштво и све Албанце у окружењу.

---

³⁸⁸ Х. Трнавци, *нав. дело*, 33-34; 61.

³⁸⁹ „Предложена политичка одговорност Демуша Шаље“, *Борба*, 24. фебруар 1984.

³⁹⁰ ДАМСПРС, ПА – Албанија, 1972, ф1 омот7, Шифровани телеграм југословенске амбасаде у Тирани упућен ССИП 5. децембра 1972.

Извештавање и култура су били важни за покрајинско руководство да покаже своју независност и посебност у односу на републику. Поред образовања, то су била поља најинтензивније албанизације током седамдесетих. Стање у култури је повремено критиковано у партијским извештајима. На седници покрајинског комитета 1975. закључено је да су „културно-уметничка друштва и аматерска позоришта програмски су затворена у уске националне оквире.“³⁹¹ Као и у другим областима, ни овде није било озбиљнијих покушаја да се нешто промени.

Међунационални односи

Тешко је објективно оценити међунационалне односе на Косову током седамдесетих. У извештајима о стању у покрајини који су периодично стизали у органе савезне и републичке партије покрајински органи су истицали да су међунационални односи добри, скоро идилични. За време Титове посете Косову 1975. Махмут Бакали је међунационалне односе оценио као повољне.³⁹² Четири године касније, током последње Титове посете Косову, Бакали је поново посебно похвалио добре међуетничке односе. Спорадичне вести о разним експесима је прокоментарисао речима да „неки догађаји у нашој покрајини добијају знатно веће димензије него што би имали кад би се десили негде другде.“³⁹³

Стварно стање је било далеко од идиличног. До осетнијег кварења односа је дошло још почетком шездесетих. ИК ЦК СК Србије је формирао комисију од 25 чланова на чијем челу је био Дража Марковић. Комисија је обишла све општине на Косову и сачинила извештај у којима су међунационални односи описани суморним речима. Посебно су истакнути све израженији притисци Албанаца на Србе. Извештај је усвојен на ИК али никада није достављен ширим органима партије нити јавности, под изговором да није прави тренутак.³⁹⁴ Активност ЦК СК Србије је утицала да се односи на кратко поправе, али је до

---

³⁹¹ АС, њ2 ПК СКК ф18, „Развој, друштвени односи и идејна кретања у култури“, Материјали са 3. седнице ПК СКК, одржана 25. септембра 1975.

³⁹² АЈ, ф837 П-1/251, Посета Ј. Б. Тита Косову, 3-4. 4. 1975, Махмут Бакали, уводно излагање у разговору друга Тита са политичким активном покрајине у Брезовици 3. априла 1975.

³⁹³ АС, њ2 ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Махмута Бакалија.

³⁹⁴ М. Вилотић, „Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959-1968. године“, *Срби на Косову и Метохији*, 351-353.

новог погоршања дошло убрзо, посебно након Брионског пленума и низа промена у покрајини крајем шездесетих.

Албанизација покрајине је на много места довела до погоршања међунационалних односа, друштвеног подвајања и пораста притисака на Србе, Црногорце, Турке и друге неалбанце. Разлога за то је било више. Део Албанаца је новостечена права схватили као прилику за остваривање доминације. Било је и Срба који нису могли да прихвате нове односе, па су у давању права Албанцима и губитку повлашћеног положаја видели дискриминацију. На међунационалне односе је утицало и изражено сиромаштво, окамењени друштвени односи који су упорно опстајали и брз раст становништва због кога је дошло до масовне миграције ка градовима где је било тешко пронаћи запослење. Истовремено, у селима је расла глад за земљом.

Покрајинско руководство је подржавало албанизацију покрајине верујући да тако ствара своје политичко упориште. У годинама након Брионског пленума оваквој политици није имао ко да се супростави. Српски кадрови су били под притиском греха УДБ-е. Ни јавна покајања, попут речи Станоја Аксића да се „стиди што је Србин“ нису могла да сперу грех са српских кадрова. Аксић је 1967. изабран за потпредседника РИВ Србије. Иако је именован на наизглед вишу позицију, у ствари је склоњен са Косова како би његов и утицај других српских кадрова био маргинализован.

До супротстављања политици покрајинског руководства ипак је дошло 1971. године. Стари комуниста, носилац споменице 1941, Кадри Реуфи, на 26. седници ПК СК Косова у мају 1971. оштро је критиковао тек завршени попис. Говорио је о приморавању Турака да се упишу као Албанци и другим притисцима које су трпели. Реуфи је критике поновио и на седници ЦК СК Србије. Подршка из републике је изостала јер су у духу нових односа сматрали да је спор унутрашње питање покрајине. Убрзо је Реуфи окарактерисан као каријериста, душебрижник, бирократа и антипартијски елемент. Избачен је из ПК СК Косова у јесен 1971.³⁹⁵

Убрзо након иступања Кадрија Реуфија дошло је до нових критика стања у покрајини. На 28. седници ПК СК Косова, одржаној 21. и 22. јуна 1971, неколико кадрова

---

³⁹⁵ АС, ђ2 ПК СКК ф53, „Политичка информација о узроцима, карактеру и последицама политичких сукобљавања у Покрајинском комитету СК Косова почетком 70-их година“ (Строго поверљиво), Материјали са 34. седнице ПК СК Косова, одржане 3. априла 1987.

Срба и Црногораца су покушали да отворе расправу о све чешћим притисцима на Србе, повећаном исељавању (тада је коришћен термин миграције) и злоупотребама током пописа.³⁹⁶ Међу њима најутицајини су били Милош Секуловић и Јово Шотра.³⁹⁷ Дошло је до жестоког окршаја српских и албанских кадрова и тешких речи. Седница је окончана наизглед помирљиво, усвајањем информације коју су сви подржали. Али, уместо да Покрајински комитет приступи остваривању закључака информације и испита случајеве о којима је говорено, на затвореном састанку Секретаријата ПК СК усвојена је сасвим другачија информација, у којој је тенденциозно и на штету кадрова Срба и Црногораца који су се побунили приказана расправа на 28. седници ПК СК Косова. Одређена је и делегација која је упознала Тита са догађајима, у којој није било ниједног Србина нити Црногорца који су на 28. седници учествовали.³⁹⁸ Слична информација је потом прослеђена централним комитетима република. Отпочела је хајка на побуњене кадрове. Махмут Бакали је говорио о постојању „континуиране непријатељске контралиније“ у Покрајинском комитету. Снажан притисак требао је да онемогући сваку даљу расправу.

Ситуације се додатно закомпликовала почетком децембра 1971. када су студенти Филозофског и Правно-економског факултета у Приштини, који су наставу слушали на српскохрватском језику, организовали збор и са њега упутили закључке на адресе покрајинских, републичких и савезних органа. Студенти су се бунили због изолованости и онемогућавања политичког деловања кроз разне облике националног надгласавања. Противили су се одлуци о изгледу диплома којом је из заглавља избачен грб СР Србије. Говорили су о приватизацији и бирократизацији Савезу студената Косова и износили податке о дискриминацији, попут оног да је од 1783 места у студентским домовима само 136 додељено студентима који наставу слушају на српскохрватском.³⁹⁹ Збор је био легитиман. На њему су учествовали декани факултета, професори и више стотина студената. Махмуту Бакалију то није сметало да у информацији коју је истог дана доставио

---

³⁹⁶ АЈ, ф837 2-4-b/56, Информација о миграцији становништва са Косова, опасностима од мајоризације и минулом попису становништва, „Различита мишљења о узроцима миграције“, 23. 6. 1971.

³⁹⁷ О притисцима на Србе, исељавању и порасту албанског национализма највише су говорили: Милош Секуловић, Јовица Печеновић, Новица Стојановић, Јово Шотра и Блажо Радоњић. У нападима на њих највише су се истакли Исмаил Бајра (који је захтевао да се Секуловић „стави на стуб срама“), Куртеш Салиху, Вели Дева, Јусуф Кељменди, Махмут Бакали. АС, б2 ПК СКК к11, Материјали са 28. седнице ПК СК Косова, одржане 21. и 22. јуна 1971, неауторизоване магнетофонске белешке.

³⁹⁸ АЈ, ф837 КПП II-2/532, Делегација АП Косова, 1. 7. 1971.

³⁹⁹ АЈ, ф837 2-4-b/56, Информација о међунационалним односима на Приштинском универзитету и спровођењу закључака 21. седнице СКЈ, Закључци; „Враг је однео шалу“, *Политика*, 30. април-2. мај 1987.

кабинету председника Тита збор назове „ескалацијом српског шовинизма“.⁴⁰⁰ Студенти нису одустајали. Збор је организован и на Медицинском факултет. Приликом покушаја да организују нови збор на Правном дошло је до физичког обрачуна са групом Албанаца која је имала задатак да збор прекине. У тучи је шест студената Срба повређено. Сва шесторица су притворени и прекршајно кажњени затвором. Вести о тучи су дошле до новина па је Бакали одмах реаговао и обавестио кабинет Тита да физичког обрачуна није било.⁴⁰¹ Колико је покрајинском руководству било важно да умањи озбиљност догађаја сведочи податак да су новинари „Политике“ и „Вечерњих новости“ који су о сукобима на збору известили пред судом оптужени због ширења лажних вести.⁴⁰² На суђењу су као сведоци да туче није било позвани управо они студенти који су прекршајно кажњени због учешћа у тој тучи. На неким су још увек били видљиви трагови задобијених повреда.⁴⁰³

Неколико дана после поновљеног збора одржана је 33. седница ПК СК Косова, 25. децембра 1971. Сукоб у покрајинском руководству отворен на 28. седници окончан је сменом Милоша Секуловића.⁴⁰⁴ Кадрови који су говорили о проблемима Срба су изоловани. Јово Шотра је покушао да се супростави притисцима. Упутио је писмо Титу у коме га је детаљно известио о низу негативних појава на Косову. Писао је о порасту „великоалбанског шовинизма“, оптужбама на рачун Срба и Црногораца у целини за деформације СДБ, исељавању под притиском, одласку стручњака, дискриминацији при запошљавању, нападима и притисцима у виду пољских штета, скрнављења споменка и гробаља, вређању жена, напредовању кадрова који су 1967-1968. отворено тражили да Косово постане република и притисцима у Покрајинском комитету да се о овим проблемима не говори.⁴⁰⁵ Писмо је остало без ефекта па је Шотра у мају 1973. поново писао, овај пут Бакалију и ПК Косова, тражећи да се расправља о проблемима које је у писму истакао. Као одговор,

---

⁴⁰⁰ АЈ, ф837 2-4-b/56, Информација о међунационалним односима..., телефонски извештај Махмута Бакалија, 3. 12. 1971.

⁴⁰¹ АЈ, ф837 2-4-b/56, Информација о међунационалним односима..., телефонски извештај Махмута Бакалија, 7. 12. 1971.

⁴⁰² Оптужница је подигнута против новинара Нијаз Селмановића и Златка Стевића. Суђење је трајало пуне две године пре него што је Врховни суд Косова потврдио ослобађајућу пресуду. V. Milanović, *nav. delo*, 64-65.

⁴⁰³ „Једно невероватно суђење“, *Политика*, 9. мај 1987.

⁴⁰⁴ Смену је подржао низ српских кадрова у Покрајинском комитету: Илија Вакић, Душан Ристић, Радомир Вулић, Вук Шаљић и др.

⁴⁰⁵ ИАБ, ф2769 к1, фасцикла „Косово“, „Информација о неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења закључака 21. седнице Председништва СКЈ“.

искључен је из ПК Косова у јуну 1973.⁴⁰⁶ Тек 16 година касније, 1987. године, под великим притиском актуелних догађаја Председништво ПК СК Косова је утврдило да су бројне тврдње Реуфија, Секуловића и Шотре биле тачне и да је њихово искључивање из покрајинских органа било погрешно.⁴⁰⁷

Одстрањивање Реуфија, Секуловића, Шотре и других није било мотивисано њиховом националном припадношћу. Бројни Срби, Црногорци и Турци су остајали на позицији, попуњавајући националне квоте и уживајући у привилегијама положаја. До обрачуна је дошло јер су се супротставили политици Бакалија, Ниманија и њихових сарадника. Сличне ситуације су се догађале на свим нивоима одлучивања почетком седамдесетих. Дидара Дукађини Ђорђевић, тада делегат у савезној скупштини, сведочи како су њен муж и она пали у немилост 1973. када се он, као директор Комерцијалне банке, успротивио стапање банке у нову покрајинску банку, Банккос, која је формирана због жеље руководства да на Косову створи заокружен финансијски систем, као припрема за прерастање у републику. Хајку против њих нису водили албански кадрови већ Срби, под изговором да су унитаристи.⁴⁰⁸ Обрачуном са студентима на Универзитету и непослушнима на свим нивоима партије почетком седамдесетих скршен је сваки отпор политици Бакалијевог руководства у Покрајинском комитету.

Док су у органе федерације и ЦК СКЈ стизале информације о добрим међунационалним односима ситуација на терену се погоршавала. Нови односи у покрајини су коришћени за остваривање албанске доминације. Као пример може послужити прокламована равноправност језика. Скупштина САП Косова је у децембру 1970. усвојила Закон о равноправности језика којим је гарантована равноправност албанског, српског и турског (у општинама где Турци живе) пред државним органима, установама и у радним организацијама. Закон је имао неколико спорних одредби. Предвиђао је да се у случају судског спора, када су странке различите националности, процес води на језику туженог, док је оштећеном додељиван тумач. Често се догађало да превод докумената касни, због чега једна од странака није могла да прати ток процеса. Велике надлежности су остављене општинским органима. Закон је предвиђао да у случају спора странака различите

---

⁴⁰⁶ „Јово Шотра искључен из Комитета“, *Јединство*, 24. јуна 1973.

⁴⁰⁷ АС, б2 ПКК ф53, „Политичка информација о узроцима, карактеру и последицама политичких сукобљавања у Покрајинском комитету СК Косова почетком 70-их година“.

⁴⁰⁸ М. Малашевић, *nav. delo*, 164-166.

националности пред органима општине странке треба да се договоре на ком ће се језику водити спор. Уколико то не успеју, општина је доносила одлуку. У пракси, најчешће се догађало да у случају спора Србина и Албанца службеник општине, такође Албанац, одлучи да се случај води на албанском. Такође, законом је било предвиђено да се примена језика у месним заједницама ближе одређује у статуту општинских скупштина.⁴⁰⁹ Много већи проблем од спорних одредби закона представљала је његова примена. Врло је чест био случај да су судска решења, позиви и обавештења, рачуни за кирију, струју, ТВ претплату и слично, уручују претплатницима само на албанском језику.⁴¹⁰

У друштву навиклом на смењивање периода доминације једне националне групе, прокламована равноправност је у ствари значила прилику за остваривање доминације. Језик је постао средство дискриминације. Поред захтева за двојезичношћу приликом запошљавања о чему је већ било речи, Срби су се масовно жалили како Албанци одбијају да говоре на српском са њима иако га знају. Било је у томе и национализма, и обичног ината. Само десетак година раније ситуација је била обрнута. За Албанце се подразумевало да морају да знају српски. Сада су, међутим, поједини лекари одбијали да саслушају пацијенте који су симптоме болести описивали на српском, кондуктери нису желели да продају карте путницима уколико би им затражили на српском, радници на шалтерима судова и општина су прихватили само документа попуњена на албанском. Овакво понашање није било правило али је било довољно често да се осети као притисак. Са друге стране, многим Србима је било тешко да прихвате нове околности. Сметало им је што се разговор у мешовитој групи често више није водио на српском, већ на албанском.⁴¹¹ Национализам је проналажен тамо где га није било, али га је и било пуно тамо где није смело да га буде. У доста ситуација је извирало из навика још увек заосталог, конзервативног друштва, где промене нису прихатане као пут ка нечем бољем већ прилика да се оствари корист. Људи су чинили оно што их је историјско искуство научило а руководство покрајине је такво понашање толерисало и често подржавало, сматрајући да јачањем албанске доминације јача и њихова позиција.

---

⁴⁰⁹ АС, б2 к205, „Закон о остваривању равноправности језика и писма у САП Косову“, Материјали са 22. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 17. маја 1976.

⁴¹⁰ М. Чупић, *нав. дело*, 270-273.

⁴¹¹ М. Malešević, *нав. дело*, 93.

Албанизација покрајине је остваривана и кроз институционализоване притиске. У Ђаковици већина преосталих Срба је била сконцентрисана у улици „Емин Дураку“, која је тако названа после Брионског пленума иако је деценијама била позната као „Српска улица“. Блок српских кућа око улице испресецане сокацима је био последњи остатак „српске мале“ (махале) још из турског доба.⁴¹² Улица је била и живи споменик револуције јер је из ње потекло више од стотину бораца НОБ-а, осам носилаца „Споменице 1941“ и један народни херој. Само у једном дану из улице је отишло у партизане 53 борца.⁴¹³ Већина кућа у „Српској улици“ је била преко сто година стара. Међутим, све до 1976. Србима није дозвољавано да их реконструишу и подигну нове под изговором да треба сачувати аутентични изглед улице. Чекало се на нови урбанистички план града. Када је коначно донесен предвиђао је да се све куће у улици сруше и да се ту подигне нов стамбени блок. Око четрдесет кућа је срушено. Примери су показивали да је уређење центра само изговор, јер је нпр. на месту порушене куће Луке Булатовића никла је модерна кућа Скендера Пуска, грађевинског инжењера, који је био један од стручних саветника за уређење града. Срби су се побунили па је рушење стопирано, али дозволе да подигну нове куће и даље нису издаване. Спор је пренесен у осамдесете. Део Срба упорно се упорно борио против притисака. Други су одустајали и исељавали се.⁴¹⁴

Српска улица је још током 19. века била својеврсни енклава ђаковачких Срба. Бројала је око 60 домова, окружених са неколико хиљада Албанаца. На оба краја улице је постојала чувана капија која се ноћу затварала. Уклоњена је тек 1912. када је српска војска ушла у Ђаковицу. У миру, за време функционисања снажног државног апарата ситуација у Ђаковици је била стабилна а односи између Срба и Албанаца добри, понекад и пријатељски. Чим би дошло до велике промене и ауторитет власти нестао, сукоб се настављао. Сутрадан по отпочињању немачког напада на Југославију у априлу 1941. у ђаковачком срезу су почели организовани напади на Србе.⁴¹⁵ У комунистичкој Југославији Ђаковица је имала посебан значај за Албанце. Већина најугицајнијих албанских комуниста је потицала из ње.

---

⁴¹² М. Глигоријевић, *Српска мала у Ђаковици*, Краљево 2012, 15.

⁴¹³ С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, 438-440.

⁴¹⁴ „Неизвесност дуга деценију“, *Јединство*, 20. октобар 1984; „Ђаковички изазови“, *НИИ*, 9. децембар 1984; „Не руши се 'Српска улица'“, *Политика Експрес*, 25. децембар 1984; „Српска улица неће бити расељена“, *Политика*, 10. децембар 1985.

⁴¹⁵ В. Виријевић, З. Марковић, „Прогон и страдање Срба у Ђаковачком срезу 1941. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2016, 89-107.

Због близине албанске границе и скоро чисто албанског становништва била је и мета албанске пропаганде и убацивања илегалних група. Енвер Хоџа је плански важне говоре о Албанцима у Југославији одржао у насељу Бајрам Цури, насељеном избеглицама са Косова, само неколико километара са албанске стране границе.⁴¹⁶ Због тога су притисци на Србе у Ђаковици имали и снажан симболички значај. У месту одакле у потицали најугицајнији покрајински руководиоци Србе су покушавали да разбију и приморају на иселјавање. Старе нетрпељивости су опстајале наизглед окамењене упркос свету који се око њих мењао. Нове друштвене околности су коришћене да се пронађе изговор за победу у старим биткама. За време Краљевине Југославије у Ђаковици је подигнута црква Свете Тројице и спомен костурница војницима из тог краја изгинулим 1912-1918. Убрзо по окончању Другог светског рата скоро завршена грађевина је минирана и уништена.⁴¹⁷ Однос нових власти према цркви и религији искоришћен за старе међунационалне обрачуне.

Током седамдесетих је дошло до пораста међунационалних тензија. Срби су најчешће жалили на узурпацију имовине, пољске штете, насилничко понашање појединих албанских породица, псовке, добацивања, шиканирање од стране разних службених лица и претње на јавним местима. Чести су били и напади на храмове СПЦ и посебно православна гробља.⁴¹⁸

Жалбе грађана упућене Комисији за представке и жалбе ПК Косова показују да је жалби Срба на притиске било, али да су упућиване тек повремено. Разлог за то је био страх од обраћања званичним органима у којима су у великој већини радили Албанци. Поднесене жалбе показују да су се Срби највише жалили на упаде на имања, физичке нападе и пољске штете.⁴¹⁹

Због недоступности општинских архива на Косову јединствен и до сада некоришћен извор за сагледавање свакодневних односа између Срба и Албанаца је архива манастира Високи Дечани. Документација сачувана у манастиру посебно је драгоцене јер је игуман

---

⁴¹⁶ Два важна говора Хоџа је одржао у Бајраму Цурију 1970. и 1974. године. Т. Липковски, *нав. дело*, 101.

⁴¹⁷ М. Глигоријевић, *нав. дело*, 76-78.

⁴¹⁸ Симптоматичан је случај из јула 1972. када је група од двадесетак младића Албанаца оскрнављивала гробље у селу Шипољу код Косовске Митровице, само неколико дана након што је руинирана и запаљена црква у оближњем селу Винарцу. У месецима који су претходили овим нападима више пута су на удару били оближњи манастир Соколица и православно гробље у Косовској Митровици. „Певајући уништавали гробове“, *Јединство*, 27. јул 1972.

⁴¹⁹ АС, бр. 2 ПК СКК ф23, „Преглед примљених странака од 1. априла до 30. јуна 1977. године“, Информативно-документарна грађа из домена рада СК Косова (1977), жалбе Васић Слободана, Нешић Зорке, Душка Симића.

Макарије (Поповић)⁴²⁰ упорно истрајавао у писању извештаја упућених СО Дечане, локалној станици полиције, покрајинским органима, Епархији рашко-призренској и Синоду СПЦ. Његов наследник на месту старешине манастира Јустин (Тасић)⁴²¹ је извештајима посвећивао много мање пажње, јер су по правилу остајали без одговора, па се на основу манастирске архиве стиче утисак да је проблема са локалним Албанцима из околине Дечана и Ђаковице било много више током шездесетих и почетком седамдесетих, него касније када су међунационалне тензије ескалирале. У ствари, разлог за такво стање документације је болест игумана Макарија због које је морао да напусти манастир 1977. и личност игумана Јустина, који је сматрао да се жалбама и упорним дописима ништа не може постићи.

Докумената говоре да се братство манастира суочавало са проблемима због комшијама Албанцима у читавом послератном периоду. Учестали су почетком шездесетих, а ескалирали после 1966. Игуман Макарије је 1968. писао патријарху Герману како „има већ две године дана од како Срби на Космету осећају, да на жалост парола о 'Братству и Јединству' није кренула са полазне тачке од његовог постојања, и то не кривицом Срба већ Шиптара који ево опет показују своју исконску мржњу према Србину. Налазимо се у тежој ситуацији него ли за време окупације, Аустрије и Турске. Онда смо имали бар некакво право, а сада као да је све отишло у неповрат. Појаве насиља, крађе у сред бела дана врећања и претњи свакодневна је појава.“ Игуман потом набраја три случаја напада на Србе у околини Дечана који су се одиграли у претходних месец дана тврдећи да су то „изворне вести 100%, за које лично могу да одговарам“.⁴²²

У извештају из јула 1969. упућеном Верској комисији САП Косова види се да се манастир и Срби у околини суочавали са пољским крађама, узурпацијом имовине, сечом шуме, физичким нападима и притисцима да се иселе са Косова. Игуман Макарије пише да „нарочито је примећена раскалашност и разузданост и анархија код омладине и назови интелектуалаца Шиптарске народности. Отворено и изазивачки певају о Енвер Хоџи и да је ово албанско и добацивања када ће већ Срби и Црногорци напустити Космет.“ У извештају се наводи да Срби из села Стреоце, Лубарда, Црнобрег под притиском продају имања и увелико се иселавају. Игуман извештај закључује речима „што је најгоре и најжалосније

---

⁴²⁰ о. Макарије (Поповић) – 1920-1981 – старешина манастира Високи Дечани од 1957. до 1977. године.

⁴²¹ о. Јустин (Тасић) Савински – 1936-2005 – старешина манастира Високи Дечани од 1977. до 1991. године.

⁴²² АВД, Општа архива, 1968, Писмо Његовој светости Архиепископу пећком и Митрополиту београдско-карловачком и Патријарху српском господину Герману, бр. 41, 3. 4. 1968.

примећено је од свију нас, да се жалбе нерадо слушају од стране власти и гледа да им се да призвак наивности и да све буде ружичасто.“ Зато упозорава да ће Србима на Космету бити убрзо потребан нови Арсеније Чарнојевић.⁴²³

За период током шездесетих и седамдесетих у манастирској архиви је сачувано преко стотину различитих докумената у којима се говори о штетама причињеним манастиру, крађама и оштећењима имовине, притисцима. Починиоци су често наведени именом и презименом, али реакције из полиције и општине по правилу није било. Због тешких прилика игуман Макарије је 1970. молио патријарха Германа да се код покрајинских власти заложи да у манастир упуте једног полицајца из СУП-а Дечани који би стално боравио у манастиру и чувао га.⁴²⁴ Жеља му није испуњена.

Документи из архива Епархије рашко-призренске показује да су напади на цркве, свештенство и вернике, као и српско становништво у целини, трајали све време током седамдесетих. Када је након побуне 1981. изгледало да се клима у покрајини мења, епископ Павле је упутио председнику Председништва САП Косова Али Шукрији, набрајајући само најтеже случајеве са којима су се црква и становништво суочили током претходних година. Поред крађа, оштећивања имовине и претњи, епископ Павле је описао и случајеве пребијања монаха и свештених лица. И сам је био два пута нападнут у Призрену, где су ђаци и учитељи Богословије били честа мета напада.⁴²⁵

Нису, међутим, односи између монаха и свештеника СПЦ са Албанцима увек били лоши. Архива Високих Дечана показује да су Албанци обављали разне плаћене послове за манастир, попут чувања стоке, рада на имању и сличних физичких послова. Из манастира су им издавали потврде о запослењу на манастирском газдинству пре Другог светског рата, како би могли да регулишу пензију. Братство се залагало и да се новчано помогну припадници породица манастирских војвода, чији чланови су од 1941. до 1945. чували манастир, па су писали РИВ Србије говорећи да „када се види и чује да је неком од припадника албанске народности признато што је чувао манастир, сасвим ће друкше

---

⁴²³ АВД, Општа архива, 1969, Писмо Представницима верске комисије на терену, бр. 98, 10. 7. 1969.

⁴²⁴ АВД, Општа архива, 1970, Писмо Његовој светости Архиепископу пећком и Митрополиту београдско-карловачком и Патријарху српском господину Герману, бр. 63, 29. 6. 1970.

⁴²⁵ *Шинтарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, ур. М. Литричин, Жагор, Београд 2011, 564-570.

одјекнути признање. Трудиће се његови потомци и други да следе његовом примеру, и све би то било врло повољно и позитивно за овај манастир.“⁴²⁶

У књигама прилога остављених манастиру током седамдесетих налази се низ имена Албанаца: из Дечана, Ђаковице, и из остатка покрајине који су даривали манастир. Локална власт је најчешће игнорисала проблеме братства, делом свакако и због негативног односа који је у читавој СКЈ постојао према цркви. Али, примера подршке и добре сарадње је ипак било, па је остало запамћено како је у зиму 1973, Албанац, председник СО Дечане, на Божић у манастир одсечен дубоким снегом донео врући хлеб и честитао празник.⁴²⁷

Сагледани у целини, документи показују да су у односи Албанаца према православном манастиру, и Србима у околини, преламале политичке, културне и историјске прилике и покрајини. Проблеми СПЦ били су резултат како нетрпељивости дела Албанаца према Србима и православној цркви, тако и заосталости, сиромаштва и непросвећености становништва. Љубодраг Димић пише како је непосредно након Првог светског рата становништво Метохије пљачку и отимање и даље видело као легитиман начин преживљавања.⁴²⁸ У многим областима САП Косова ситуације се није много изменила ни до средине седамдесетих, па је дечански игуман Макарије писао:

„Све су прилике да се крађи не може стати на пут. Ту нико никога не слуша већ краде ко стигне. Не краду само нама, већ и један другога, и ко је незаштићен, нема мушког особља у фамилији да га брани, пролази као и ми незаштићени калуђери.“⁴²⁹

Ову тврдњу потврђују и подаци о извршеним кривичним делима у покрајини од 1971. до 1981. Од укупно 101.550 кривичних дела почињених у овом периоду 605 или само 0.6% је отпадало на дела у којима су починиоци и жртва били различите националности. Подвојеност између две групе, Срба и Албанаца, и овде је очигледна. Ипак, када се сагледа стурктура кривичних дела у којима су две групе долазиле у додир, види се да су у 503 случаја (83.8%) оштећени били српске или црногорске националности, а у 102 случаја (16.2%) албанске националности. Иако су ова кривична дела чинила занемарљив проценат укупних кривичних дела, подаци указују да када су се она догађала, у око 80% случајева

---

⁴²⁶ АВД, Општа архива, 1971, Републичко извршно веће – Верској комисији, бр. 82, 2. 12. 1971.

⁴²⁷ А. Богићевић, Р. Мишев, *Дечанске и друге приче*, Манастир Светог Луке, Бошњане 2014, 100.

⁴²⁸ Љ. Димић, Ђ. Борозан (пр.), *Југословенска држава и Албанци*, том 1, Службени лист СРЈ/Архив Југославије/Војно-историјски институт, Београд 1998, 40.

⁴²⁹ АВД, Општа архива, 1975, Српски православни манастир у Дечанима Епархијском управном одбору Призрен, бр. 35, 25. 4. 1975.

починиоци су били Албанци а жртве Срби. Убистава је регистровано 22, од чега 15 (68%) на штету Срба и Црногораца, а седам (32%) на штету Албанаца. Покушаја убистава је било 46, од чега 35 (76%) на штету Срба и Црногораца, а 11 (24%) на штету Албанаца. Силовања је било 50, од чега 43 (86%) на штету Срба и Црногораца и седам (14%) на штету Албанаца. Силовања у покушају је било 101, од чега 97 (96%) на штету Срба и Црногораца, а четири (4%) на штету Албанаца. Најбројнија кривична дела су биле лаке и тешке повреде, укупно 289, од чега је 235 (82%) почињено на штету Срба и Црногораца, а 54 (18%) на штету Албанаца. Регистровано је и 24 кривична дела насилничког понашања, сва на штету Срба и Црногораца. За сва почињена кривична дела укупно је оптужено 583 лица, од чега је 507 (87%) било албанске националности, а 76 (13%) српске или црногорске.⁴³⁰

Структура кривичних дела у којима су починиоци и жртва били различите националности показује да је добијање већих права и *de facto* контроле над покрајином код дела Албанаца схваћено као прилика за остваривање доминације. До напада на људе и имовину је најчешће долазило у оним крајевима у којима су они били чести и у ранијем периоду, чак и пре Балканских ратова, и који су важили за балистичке. У њима је постојала дуга качачка традиција отпора сваком присуству државе.⁴³¹ Извештаји који су из Рашко-призренске епархије слани Синоду СПЦ показују да су се са највећим проблемима суочавали манастири Девич, у срцу Дренице, где су народ и монаси страдали у оба рата, потом Марков манастир у Кориши код Призрена, где су Срби такође страдали у оба рата и где су били чести међунационални ексцеси и националистички испади Албанаца, Високи Дечани и дечански метох Гориоч код Истока, манастир Бинач код Витине, потом верници који су одлазили у цркве у Сувој Реци, околини Урошевца, Штимљу...⁴³² На стварање атмосфере страха међу Србима и Црногорцима посебно су утицала скрнављења гробаља, која су према подацима покрајинског СУП-а учестала после 1977. године. До 1981. оскрнављено је их је 15.⁴³³

---

⁴³⁰ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...”

⁴³¹ V. Jovanović, „Suzbijanje kačaka na Kosovu i Metohiji 1912-1929“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (2009), 32-55.

⁴³² А. Јевтић (ур.), *Задужбине Косова. Споменници и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска/Богословски факултет у Београду, Призрен/Београд 1987, 820-829. Истраживања Владана Јовановића показују да су баш ове области биле место сукоба спрске војске и качака 1913-1915. година, у којима је било жртви на ове стране: село Кабаш код Шпризрена где се налази манастир Св. Марка, Дреница, Исток, Сува Река, Јуник... V. Jovanović, *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Fabrika knjiga, Beograd 2014, 44-47.

⁴³³ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...”

Убиства у којима су починиоци и жртве били различитих националности су током седамдесетих била релативно ретка – укупно их је било 22. Број се може сматрати за низак, када се има у виду да их је сваке године у покрајини у просеку било између 60 и 75. Иако убистава у којима су починиоци и жртве били различитих националности није било пуно, изазивала су узнемирење, тензију и погоршање међунационалних односа. Медији о њима често нису извештавали како се не би подстицало нарастање тензија. Изузетак је било убиство деветнаестогодишње Бранке Ђукић (1956-1975), из села Метех, са планине Чакор, у општини Плав на северу Црне Горе. Бранка је желела да се пребаци на школовање у Пећку гимназију, па се након завршених обавеза око уписа, 2. септембра 1975. запутила назад код своје породице, на Чакор. На путу кући пресрела су је двојица Албанаца из села Стреоци крај Пећи, покушали да силују и потом убили. Суђење убицама је изазвало велику пажњу и узнемирење у Црној Гори, посебно међу Васојевићима, али и међу Албанцима из дела Метохије око Пећи. Пре изрицања пресуде отац убијене девојке, Раде Ђукић, у судници је из пиштоља убио једног од оптужених. Очева освета је случају дала још већи публицитет. Писане су петиције да буде ослобођен. Бранили су га познати адвокати Вељко Губерина и Милан Вујин. Раде је осуђен на осам година затвора, а казна је касније смањена на пет. Ослобођен је после три године.⁴³⁴

Наредне, 1976. године, догодила се серија од три убиства у којима су убице били Албанци а жртве Срби. Богдан Младеновић је убијен 22. јула 1976. у селу Репа. Убице су били Хашим Љатифи, учитељ, и његов син Тафиљ, ученик трећег разреда гимназије. Љатифијеви су се били доселили у село Репу. Важили су за насилне и осионе људе. Сукоб између породица је трајао већ неко време јер је стока Љатифијевих често правила штету на имању Младеновића. Под притиском, решили су да се одселе. Купили су кућу у Куршумлији, али је Богдан убијен пре нешто што су стигли да оду.⁴³⁵

Само неколико дана касније догодило се ново убиство. Дана 2. августа, у селу Љушта крај Косовске Митровице убијен је Никола Аксентијевић, радник „Трепче“. На ливади га је

---

⁴³⁴ О случају је гуслар Божидар Ђукућ спевао песму „Трагична погибија Бранке Ђукић“ која је објављена на аудио касети и продата у великом броју примерака. (Б. Ђукић, „Трагична погибија Бранке Ђукић: песма за гусларе“, *Глас цркве: часопис за хришћанску културу и црквени живот*, бр. 1 (1987), 61-64) У знак сећања на убиство песме су написали: Радован Бећировић Требјешки „Мрамор на Чакору“, Есад Папрачанин Подрињски „Рајска душа“, Весна Распоповић „Тужни сонет“, Љубомир Перов Отовић „Мајка Вида нариче на Бранкиној сахрани“, док су стихови Милана Р. Додеровића уклесани на споменик на Бранкином гробу.

⁴³⁵ АС, бр. 2 ПК СКК ф22, „Информација и догађају у селу Репа и оцена општинског комитета Савеза комуниста у Подујеву“, Информативно-документарна грађа СК Косова (1976).

убио Емин Исљами, из истог села. Повод је поново била свађа око пољске штете коју је Николи починила Еминова стока.

Треће убиство се догодило 30. августа, у Пашином селу крај Пећи. Селим Зекај, земљорадник из села Велика Јабланица, убио је из заседе Павла Ђошовића, земљорадника из Пашиног села, у његовом дворишту. Мотив је била крвна освета јер је Павле, 1959, док је радио као чувар пункта за меринизацију оваца, убио рођеног брата Селима Зекаја. Суд је одлучио да се убиство догодило у нужној одбрани, Ђошовић је добио три године затвора и издржао мање од половине казне. У селу се знало да Зекај планира да се освети па је више пута неуспешно покушавано да се породице измире. Селим Зекај је био познат као силеџија, више пута је осуђиван, између осталог и за убиство.⁴³⁶

Три убиства за нешто више од месец дана снажно су одјекнула Косовом иако је извештавање о њима контролисано. Поготову су убиство Богдана Младеновића и судбина убице после њега били показатељ односа Албанаца према Србима у великом делу покрајине. Убиству је претходили дугогодишњи притисци на девет српских породица које су преостале у селу. Осам од њих се иселило па су Миладиновићи остали последњи. Пре самог чина убиства у Бранка Младеновића је пуцао син убице, Тафиљ, и ранио га. Отац је потом сину „показао како се пуца“ и убио Бранка. Осуђен је исправа на смртну казну, која је потом промењена у 20 година затвора. Син је осуђен на 7 година малолетничког затвора. Међутим, након жалбеног поступка, суд је ослобио Хашима и Тафиља. Убица је чак постављен за учитеља у школи у селу Палатина, одакле је потом избачен јер је малтретирао српску децу. Ново запослење му је пронађено у месној канцеларији у селу Крмпинеји.⁴³⁷

Убиства Срба од стране Албанаца су чинила само мали део укупног броја убистава у покрајини. Околности у којима су се догађала добар су показатељ односа међу људима (било да су то Срби или Албанци), где се због парчета земље или пољске штете потезало оружје. У њима се видео одраз атмосфере створене у покрајини, где је део Албанаца поверовао да притисцима, насилничким понашањем и шиканирањем могу приморати Срби да им продају имања и одселе се из покрајине.

---

⁴³⁶ АС, б2 ПК СКК ф22, „Информација о случајевима убиства у општинама Подујево, Косовска Митровица и Пећ“ (Строго поверљиво), Информативно-документарна грађа СК Косова (1976).

⁴³⁷ АЈ, ф130 к803, „Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова“ (Државна тајна), Материјали са 20. седнице СИБ-а, одржане 12. јула 1982.

Резултат оваквих околности на Косову током седамдесетих је било све веће национално подвајање. Званично је и даље промовисана политика заједништва, добрих односа, повезивања. Како је то изгледало сведочи чланак из популарне ревије „Арена“, из 1968. године, у коме се говори о најлепшим девојкама града и набрајају имена неколико Албанки и Српкиња, потом говори о градском фудбалском клубу „Приштина“ у коме су играли Албанци и Срби заједно, и чак проглашава „најзаљубљенији пар у граду“, Фауд и Љиљана.⁴³⁸ У стварности, таквих примера није било пуно, поготову ван Приштине. Супротно прокламованој политици зближавања млади су се мање исказивали жељу да уче језик друге заједнице. Приликом спровођења анкете о узроцима исељавања са простора САП Косова Марина Благојевић и Ружа Петровић су приметиле да је велики број исељеника, 41.5% знао Албански. Махом су то били мушкарци старије генерације који су били упућени на сарадњу са Албанцима. Млади, припадници генерација које су се школовале крајем шездесетих и током седамдесетих, већином нису желели да га уче.⁴³⁹ На све веће удаљавање међу младима утицала је политика подвајања током школовања. Млади различитих националности су ишли у одвојена одељења, одлазили на одвојене школске екскурзије, имали одвојене матурске вечери...⁴⁴⁰

Мешовити бракови су били ретки, и чешће се догађало да се Српкиње удају за Албанце него Албанке за Србе. Симптоматично је да је међу највишим руководиоцима покрајине било више случајева да се Албанци ожене Српкињама, али ниједан да се Албанка уда за Србина. Синан Хасани, Кољ Широка и Али Шукрија (Шукрија је био етнички Турчин) су се оженили Српкињама. Катарина Патрногић Цица, народни херој и дугогодишњи члан највиших покрајинских форума, удала се за Албанца. Редак пример да је Албанка ступила у брак са Србином је била удаја Дидаре Дукађини за Тодора Тошу Ђорђевића, секретара ОК СК Драгаша непосредно након рата. Због брака Дидарина породица је прекинула сваки контакт са њом и прошле су године пре него што су родитељи пристали да поново успоставе односе.⁴⁴¹ Бракови са Српкињама Хасанија, Широке и Шуркије утицали су да се код албанских кадрова према њима развије сумњичавост, на шта

---

⁴³⁸ „Приштина“, *Арена*, 18. октобар 1968.

⁴³⁹ М. Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-их година: друштвени чиниоци“, *Срби и Албанци у XX веку: циклус предавања 7-10. мај 1990*, ур. Андреј Митровић, САНУ, Београд 1991, 426.

⁴⁴⁰ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...“

⁴⁴¹ М. Malešević, *nav. delo*, 50.

је утицала и чињеница да су им од краја шездесетих породице живеле у Београду и да су им се деца школовала на српском језику. Важили су за пројугословенски оријентисане политичаре, што се на Косову често изједначавало са просрпском оријентацијом.

Током три послератне деценије припадници различитих националних група су живели једни крај других, али ретко једни са другима. Радили су у истим предузећима, славили уз исту музику, посећивали се на весељима, дружили и помагали. Део приштинске омладине је током седамдесетих живео у духу времена, излазили су у „Рокотеку“ у Дому „Боро и Рамиз“ и са презиром гледали на окамењене односе који су делили грађане покрајине. Они су, ипак, били мањина. Урбана омладина у Београду, Загребу и другим већим градовима незадовољство, апатију и жељу за променом је исказивала кроз Нови талас, панк музику и алтернативни покрет.⁴⁴² На Косову је за то време расла опијеност националроманзимо. Добри међунационални односи су опстајали у срединама где су они трајали већ деценијама, и где је постојала компактна маса Срба од бар 30% од укупног броја становништва насеља.⁴⁴³ У другим местима они су се убрзано кварили.

На подвајање су утицала два фактора: политика албанизације коју је спроводило покрајинско руководство и окамењени друштвени односи. Генерацијама грађени односи посебно су били јаки по селима и мањим местима. Деца су учена да се држе пријатеља своје националности, па чак и када су се играли заједно, нпр. фудбал, то су чинили тако што су тимове делили на Србе и Албанце.⁴⁴⁴ Затвореност у уским оквирима групе генерацијама је била начин живота. Групе нису биле само националне. Некадањи становници Пећи се сећају својеврсног презира који су стари Пећанци гајили према колонистима насељеним из Црне Горе, чак и када је прошло више деценија од њиховог доласка. Називали су их „мрки“⁴⁴⁵ и умели су да кажи да је „боље да им ћерка пође за Шиптара него за Црногорца“. Колонисти им нису остајали дужни па су их погрдно називали „ћифте“.⁴⁴⁶ У комплексним односима на Косову доминација једне националне групе, а од средине шездесетих су то били Албанци, водила је у нова подвајања и проблеме за припаднике других група.

---

⁴⁴² I. Greguric, „Novi val i filozofija“, *Novi val i filozofija*, ur. B. Ćurko, I. Greguric, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2012, 10.

⁴⁴³ М. Благојевић, *нав. дело*, 432.

⁴⁴⁴ И. Ђурић, *Источке приче. Приче и песме, сентиментална историја једне вароши*, Дом културе „Свети Сава“ Исток, Ниш 2014, 53; Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкете спроведене 1985-1986. године*, Демографски зборник. Књ. 2. САНУ, Београд 1989, 131.

⁴⁴⁵ Погрдно црни, као нпр. „мрки коњ“.

⁴⁴⁶ Циција, цепидлака, себичњак, зеленаш.

Почетком седамдесетих услед албанизације покрајине случајеви подвајања су постаји све чешћи. У школи „Рамиз Садику“ у Пећи наставници Срби и Црногорци су 1971. колективно напустили посао жалећи се на вређање на националној основи, ућуткивање и прегласавање.⁴⁴⁷ Исте године дошло је до тешког инцидента у погодну „Црвене заставе“ у Пећи када су радници Албанци неколико дана спречавали колеге Србе и Црногорце да дођу на посао.⁴⁴⁸ Након побуне 1981. констатовано је да је у бројним вишенационалним срединама била честа пракса да у спортским тимовима и друштвима, у селима, градовима и радним организацијама, учествују само припадници једне националности. Приликом сусрета таквих тимова са комшијским тимовима у којима су били припадници друге националности неретко је долазило до тензије и бујања националистичких страсти у читавим срединама.⁴⁴⁹ Најснажнији симбол подвајања Срба и Албанаца током седамдесетих је био приштински корзо. Са првим мраком млади су излазили на главну улицу, названу по маршалу Титу. Улица је затварана за саобраћај и претварала се у велико шеталиште. Важило је неписано правило да Срби и Албанци имају свако своју страну.⁴⁵⁰ Мешали су се једино шетачи на средини улице. Много више их је шетало по тротоарима.

Захваљујући политици покрајинског руководства о стварном стању на Косову ван покрајине се само шапутало. На дванаест седница Комисије Председништва ЦК СКС за развој међунационалних односа у периоду од 1978. до побуне 1981. ниједном нису поменути међунационални проблеми у САП Косово.⁴⁵¹ СПЦ је била једина институција која је покушавала да упозори на постојање притисака на Србе и све масовније иселјавање из покрајине. У органима републике, посебно у врху руководства, РСУП-у и СДБ, несумњиво су знали или бар наслућивали какво је право стање али због односа политичких снага нису покушавали да по том питању ишта учине. Руководство САП Косова је на све начине покушавало да прикрије вести о међунационалним ексцесима, па су са незадовољством гледали на упорне дописе и извештаје СПЦ о нападима на цркву и Србе. Махмут Бакали је

---

⁴⁴⁷ АЈ, ф837 2-4-b/56, Информација о миграцији становништва са Косова..., „Подељени наставници“, 23. 6. 1971.

⁴⁴⁸ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 262.

⁴⁴⁹ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама иселјавања Срба и Црногораца са Косова...“

⁴⁵⁰ АЈ, ф837 2-4-b/56, Информација о миграцији становништва са Косова..., „Иселјавање са Косова није измислила чаршија“, 21. 6. 1971.

⁴⁵¹ АС, б2 к346-347, Материјали са седница Комисије Председништва ЦК СКС за развој међунационалних односа.

годинама одбијао да прими патријарха Германа иако је овај то упорно тражио.⁴⁵² Покрајински органи су били у лошим односима и са епископом рашко-призренским Павлом, па тако у извештају Комисије за верска питања САП Косова о верским приликама у покрајини 1978. стоји да су односи између власти и СПЦ „добри“, али се епископ Павле описује као „доста екстреман“, „конзервативан“ и склон да „нереално приказује стање односа на Косову, тврдњама да раде у отежаним условима, да се на њих врши притисак...“⁴⁵³ Извештаји епископа Павла су у ствари били још оштрији. У једном, упућеном Синоду 1973, тврдио је да у САП Косову постоји „организовано, систематски руковођено вршење притиска, насиља над нашим живљем“.⁴⁵⁴

Ново друштво накалемљено на старе односе

Косовско друштво током седамдесетих и осамдесетих се налазило на прелазу из традиционалног у модерно. Прожимали су га дубоки контрасти: модерни центар Приштине са небодерима и беспутна села; око 35.000 студената на приштинском универзитету крајем седамдесетих и истовремено висок проценат неписмених; модерна индустријска постројења и огроман број људи који су живели од малих, лоше обрађиваних имања.

У покрајини је 1980. било око 100.000 чланова СК. Руководство покрајинског комитета је пазило да у чланству партије буду пропорцијално заступљени припадници свих националних група, да буде одговарајући број радника, студената. Сваки осми радно способни становник покрајине је био члан СКЈ.⁴⁵⁵ На први поглед, то је била значајна политичка и друштвена снага. Праве околности је могуће сагледати тек када се разумеју тада владајуће друштвене околности на Косову.

Огроман број чланова СК је био у партији јер је у њој видео наду за запослење, напредак у каријери, бољи живот. Сто хиљада чланова није била војска самоуправљача који предано раде на стварању друштва једнакости, већ маса у којој је било пуно каријериста, очајних, опортуниста... Социјалистичко друштво које је СКЈ изграђивао на Косову само је

---

⁴⁵² АЈ, ф803 к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. маја 1981, излагање Лазара Мојсова, Цвјетина Мијатовића.

⁴⁵³ АС, ф21 к159, „Стање и актуелни проблеми у односима између државних органа и верских заједница у САП Косово“, септембар 1978 (Строго поверљиво)

⁴⁵⁴ А. Јевтић (ур.), *Задужбине Косова. Споменници и знамења српског народа*, Епархија рашко-призренска/Богословски факултет у Београду, Призрен/Београд 1987, 823.

⁴⁵⁵ По попису из 1981. године у САП Косово је било 803.460 радно способних становника, између 15 и 59 година. *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1981. godini*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1984, 682.

накалемљено на традиционалне односе, чије су многе норме испод површине и даље важиле, и често биле снажније од оних наметнутих законом.

Пример из кога се може наслути природа косовског друштва било је однос према крвној освети. Истраживачи су уочавали да је почетком седамдесетих крвна освета, уместо да буде искорењена, доживљава „ренесансу“. Процењивало се да се око 20% убистава током педесетих и шездесетих на Косову догађало због крвне освете. На годишњем нивоу то је било између 12 и 15 убистава.⁴⁵⁶ Истраживање је показало да је 1974. било 1.187 породица са 13.725 чланова које су биле под претњом освете или крвне освете. Од њих, 127 породица са 1.612 чланова било је у добровољном кућном притвору, прописаном кануном Леке Дукађинија. Њихови чланови уопште нису излазили из кућа, неки и дуже од 20 година. Поред њих, 260 породица са 3328 чланова се кретало са бесом, тј. уз временски ограничену заклетву породица којима су договали крв да им неће наудити. Чланови чак 800 породица су се кретали знајући за ризик. Исте године чак 433 ученика је морало да напусти школовање због страха од крвне освете. То су били дечаци од 14 или 15 година, када су долазили у доба да им прети опасност. Са друге стране, међу онима који су претили крвном осветом било је 953 породице, са 9.629 чланова. Укупно, преко 23.000 људи је било под претњом да постану жртве или целати, и да наставе зачарани круг убистава и освете који је између неких породица трајао генерацијама.⁴⁵⁷

Крвна освета је симптоматичан случај јер показује да је ауторитет органа државе понекад био слаб. Покрајинска власт није знала како да се избори са овим проблемом. Освета је била дубоко укоренења у традицији Албанаца. Беким Фехмију бежали да су му у Албанији средином седамдесетих хвалили како су крвну освету искоренили масовним расељавањем завађених породица и стрељањем мушкараца из породица које би освету ипак извршиле.⁴⁵⁸ На Косову је улаган велики труд да се проблем реши разговором и убеђивањем. Истакнути чланови партије, угледни људи у свом крају, обилазили су села и покушавали да мире завађене.⁴⁵⁹ Понекад су у томе успевали, често не. Ауторитет силе са којом је држава располагала је признаван али не и поштован. Чак и у случајевима када суд

---

⁴⁵⁶ M. Karan, „Rugovska povelja – dokument samoupravnog suzbijanja krvne osvete u kosovskom selu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 44-45 (1974), Zagreb, 29.

⁴⁵⁷ M. Karan, *Krvna osveta*, Partizanska knjiga, Beograd 1985, 97-99.

⁴⁵⁸ B. Fahmiu, *Blistavo i strašno*, drugi deo, Samizdat B92, Beograd 2014, 321.

⁴⁵⁹ M. Malešević, *nav. delo*, 134.

осуди извршитеља убиства на смртну казну, породица убијеног није опраштала крв. Колико је крвна освета била дубоко уткана у односе Албанаца са Косова сведочи случај из 1973. када су три заменика јавног тужиоца одбила да присуствују извршењу смртне казне у Приштини јер су се плашили да би глас о томе могао да процури и да потом буду убијени из освете.⁴⁶⁰

Стање се споро мењало. На седници ПК Косова 1987. године изнесен је податак да се и даље око 2.000 људи налази у добровољном кућном притвору.⁴⁶¹ Истраживање невладине организације Пајазита Нушија је показало да је у периоду од 1999. до 2003. на Косову било око 40 убистава повезаних са крвном осветом.⁴⁶²

Доминација вредности традиционалног друштва над модерним може се видети из још једног примера. Код Албанаца католика у околини Пећи за читаво време трајања комунизма одржао се обичај да је потребно склопити два брака: пред институцијама државе пре него што млада дође у кућу, а потом и брак у цркви. Младићи запослени у просвети и чланови ЦК су имали великих проблема јер су се излагали „идеолошком“ ризику због такве праксе. Пошто су родитељи девојака инсистирали да се традиција поштује, они су то прихватили иако су често губили посао и били искључивани из СК. Али, традиција је упорно опстајала.⁴⁶³

Вековима окамењени односи су социјалном мимикријом уграђивани у ново друштво. Припадници некадашњих беговских породица су и даље из свог порекла црпели утицај. Неки су га прикривали иза ауторитета партије, док су други, припадници „непријатељских“ породица, чији су чланови били балисти и раније познати побуњеници, такође имали знатан углед и ауторитет. Колико је породична традиција била снажна сведочи Риза Краснићи⁴⁶⁴, који се сећа приче професора Антона Чете, о две албанске породице, једне угледне и друге чији чланови нису били пуно цењени. Догодило се да мушкарац из угледне породице убије једног члана ове друге породице. Приликом покушаја измирења, старешина породице која је требало да се свети понудио је да опрости крв, али

---

⁴⁶⁰ М. Karan, *Krvna osveta*, 94-5.

⁴⁶¹ АС, б2 ПК СКК к46, Материјали 10. седнице ПК СКК, одржане 5. јуна 1987, стенографске белешке, излагање Соње Шћепановић

⁴⁶² Т. Judah, *Kosovo: What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, Oxford 2008, 29.

⁴⁶³ Ђ. Rapi, „Promene u strukturi porodice na selu u SAP Kosovo (primer: selo Budisavci, opština Klina)“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 91-94 (1986), Zagreb, 85.

⁴⁶⁴ Риза Краснићи, из Пећи, професор у гимназији, један од оснивача Покрета за помирење крвне освете 1989. године.

да се једна од његових ћерку уда у другу породицу и тако остваре *мићаси*, снажну везу између две породице. Међутим, старешина угледне породице је то одбио, уз речи да уколико одбије опрост крви страдаће један мушкарац из његове породице, али уколико дозволи да та девојка дође код њих, упропастиће читаву породицу.⁴⁶⁵

На Конференцији ПК СК Косова 1974. критиковане су појаве „барјактарства и фисовштине“.⁴⁶⁶ Али, озбиљнији кораци да се такво стање искорени нису могли да буду начињени јер је целокупан систем изграђен на њиховим темељима. Чак су им многи истакнути чланови СК веровали да је комунизам само пролазни период. Љуљета Пуља-Бећири, братаница Имера Пуље, говорила је како у породици нису одгајани ни комунистички, ни југословенски.⁴⁶⁷ У бројним породицама истакнутих функционера је било исто. Многи од деце високопозиционираних албанских политичара касније су постали првоборци националног покрета.

2. 4. Југословенско-албански односи током седамдесетих и њихов утицај на косовско питање

Албанија је почетком седамдесетих била једна од најизолованијих држава на света. Режим Енвера Хоџе је почивао на снажном култу вође, затворености за људе и идеје, идеолошкој индоктринацији и свеприсутној тајној служби Сигурими. Званична идеологија је био марксизам-лењинизам, Хоџина верзија најретрограднијег стаљинизма. У Албанији су са поносом истицали да сами потпуно задовољавају своје потребе за храном, одећом и обућом. У ствари, држава од око 2.5 милиона становника је била сиромашна и привредно заостала земља, у којој је само 34% становништва живело у једном од 60 градова са слабо развијеном инфраструктуром. Већина је живела на селу и бавила се пољопривредом, махом на неефикасним државним добрима која су обухватала преко 80% обрадивог земљишта.⁴⁶⁸ У време краха комунизма у читавој Албанији је било само око 2000 аутомобила.⁴⁶⁹ Узимање

---

⁴⁶⁵ Сећање Ризе Краснићија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/riza-krasniqi/> (Приступљено 24. 2. 2018)

⁴⁶⁶ АС, б2 ф18, Материјали са 11. конференције СКК, одржане 29. и 30. марта 1974, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Војислава Ратковића.

⁴⁶⁷ М. Petrović, *nav. delo*, 132.

⁴⁶⁸ АС, г274 к21/II, „Информација о југословенско-албанским односима и учешћу СР Србије у остваривању билатералне сарадње СФРЈ Југославије са НСР Албанијом“, Материјали са 74. седнице Председништва СР Србије, одржане 4. јуна 1981.

⁴⁶⁹ О. Potežica, „Utisci iz Albanije“, *Treći program*, br. 90, 91 (1991), Radio Beograd, 28.

иностраних кредита и индустријска кооперација су били строго забрањени јер су сматрани средством за продор субверзивних утицаја.⁴⁷⁰ Иако је располагала са скоро 500 километара јадранске обале од које је могла да остварује преко 50% друштвеног производа Албанију је почетком седамдесетих због затворености годишње посећивало само 6000 до 8000 туриста. Самоизолација је било толико дубока да су за све време трајања комунизма албански спортисти само једном добили дозволу режима да учествују на Олимпијским играма – 1972. године у Минхену.⁴⁷¹

Херметички затворено, самоизолирано и под снажном контролом владајуће партије албанско друштво је испод површине било дубоко подељено. Између Тоска на југу и Гега на северу, територијално раздвојених реком Шкумбом, постојале су велике разлике у дијалекту и низу културних, друштвених и религијских особености. Политичка доминација Гега из међуратног периода прешла је на страну Тоска, одакле је потицао Енвер Хоџа и међу којима је било комунистичко упориште за време рата. Земља је била и верски подељена па је око 70% становништва било исламске вероисповести, 20% православне и 10% католичке. Међу муслиманима је велики проценат припадао дервишком реду бекташа. Енвер Хоџа је план за изградњу чврсто интегрисаног друштва спроводио стандардизацијом књижевног језика на основу дијалекта Тоск и покушајем да избрише верске разлике укидањем религије 1967. године. Прокламована је стара парола Пашка Васе да је религија Албанаца албанство. У званично првој атеистичкој држави света хиљаде црква, џамија и других верских објеката је срушено или претворено у друштвене објекте. Изградња друштва екстремног егалитаризма по визији Енвера Хоџе захтевала је да једном годишње сваки мушкарац и млада жена месец дана проведу на војној вежби и потом још један месец обављајући физички рад.⁴⁷² Званична Албанија је поносно извештавала о манифестацијама националног јединства и једнодушне подршке *команданту*, попут избора 1983. када је на биралишта званично изашло свих 1.653.858 уписаних бирача и заокружило његово име.⁴⁷³

---

⁴⁷⁰ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983. Белешке и сећања амбасадора*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 136.

⁴⁷¹ Р. Златар, *Gospodar zemlje orlova. Albanija u eri Envera Hoxhe 2. Politički životopis*, Графички завод Хрватске, Загреб 1984, 307.

⁴⁷² О. Ђурђевић, „Контроверзе економије у НР Албанији“, *Ideje*, Часопис saveza социјалистичке омладине Југославије, бр. 5/6 (1987), Београд, 110.

⁴⁷³ Р. Златар, *nav. delo*, 311.

Ипак, испод привида монолитности остала је дубока подела на племена и кланове, са јаким утицајем традиције, обичаја и породичних веза.⁴⁷⁴

Према званичним пописима у Албанији је живело испод 3% мањина: око 60.000 Грка у области Ђирокастра и мање од 3.000 Македонаца у девет села у области Мале Преспе.⁴⁷⁵ Режим Енвера Хоџе је негирао постојање Срба, Црногораца и других националних мањина иако их је несумњиво било. Вођена је интензивна асимилаторска политика⁴⁷⁶, чије су најекстремније мере били декрет о преименовању насеља⁴⁷⁷ из 1966. и декрет о замени неприкладних имена и презимена⁴⁷⁸ из 1975. Првим декретом је наређено да сви словенски називи насеља морају да буду замењени албанским именима. Другим декретом је прописано да сви грађани морају носити „револуционарна“, у ствари албанска имена, изабрана са списка који је одобрила влада. Тако је брисан важан део идентитета припадника мањина јер им је онемогућено да носе традиционална имена своје етничке групе. Статус мањина је био и територијално одређен, па уколико би се неко преселило у област у којој званично нису живели припадници мањинског становништва изгубио би мањински статус.⁴⁷⁹

Након Другог светског рата Албанија је најближе савезнике имала у Југославији, до резолуције Информбироа 1948, и потом СССР. До првих већих пукотина у односима са Источним блоком је дошло у време Мађарске кризе. Крајем педесетих Албанија се приближила Кини са којом је делила сличне идеолошке и политике ставове. У децембру 1961. је прекинула дипломатске односе са Совјетским савезом и скоро свим осталим државама Источног блока (осим Румуније), удаљила се од Варшавског пакта, и прихватила кинески идеолошки, политички и економски патронат. Добри односи су потрајали до

---

⁴⁷⁴ Након 1992. Геге на северу су махом су стале уз национално оријентисану демократску партију Салија Берише. Међу Тоскама на југу је било јако упориште реформисаних комуниста, социјалисте Фатоса Нонија. У време слома институција 1996. контролу над појединим деловима земље потпуно су преузели различити кланови, племена и породице. Чак и након поновног успостављања државног апарата неке области на северу су се и даље одупирале централној власти. М. Vikers, Dž. Petifer, *Albanija. Od anarhije do balkanskog identiteta*, predgovor Predraga Simića, NEA, Beograd 1998, x-xxiii.

⁴⁷⁵ У Грчкој су процењивали да број Грка може да буде до 600.000. У СФРЈ су сматрали да у Албанији живи између 50.000 и 60.000 Македонаца, око 15.000 Црногорца и непознат број Срба. G. Perazić, „Međunarodno pravo i položaj nacionalnih manjina u Jugoslaviji i Albaniji“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Međunarodna politika, Beograd 1989, 272.

⁴⁷⁶ А. Драшковић, „Националне мањине у Албанији послје Другог светског рата“, *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. П. Бојовић, Историјски институт Црне Горе, Титоград 1991, 1037-1053.

⁴⁷⁷ „Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji“, prilog u: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 335.

⁴⁷⁸ Б. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, Европско слово, Панчево 1996, 316-317.

⁴⁷⁹ Б. Коматина, *нав. дело*, 81.

почетка седамдесетих када је Кина започела са политиком постепеног отварања што је аутоматски довело до албанске сумњичавости и удаљавања. Сарадња је постепено слабила, поготову након смрти Мао Це Тунга. До коначног раскида је дошло у јулу 1978. када је Албанија први пут од стицања независности остала без директног ослонаца на неку од великих сила.⁴⁸⁰

Удаљавање од Кине, праћено губитком економске и помоћи у технологији приморало је Хоџу на благо отварање, које је са обе стране гвоздене завесе дочекано са већим интересом него што би се могло претпоставити за малу и сиромашну државу на обали Јадрана. Географски положај, друштвено уређење и чињеница да је некада била члан Варшавског пакта чинили су Албанију интересантном за блокове и стратешки, и симболички.⁴⁸¹ Земље Варшавског пакта су покушавале да је вежу за себе преко економске сарадње, нудећи јој робу и индустријску опрему често по дампинг ценама. Промењен је приступ према Албанији у јавним гласилима и посвећена већа пажња албанским дипломатским представницима. Запад је такође Албанији покушавао да се приближи економским уступцима и културном сарадњом. Албански привредници су одлазили у посету Британији, Француској, Немачкој, Италији и неким скандинавским земљама. Започето је са слањем кадрова на школовање у Француску, Шведску и Италију.⁴⁸² До већег приближавања ипак није дошло.⁴⁸³ И поред иницијативе блокова да придобију Албанију за себе, руководство у Тирани је наставило са политиком невезивања.

Образац југословенско-албанских односа успостављен након резолуције Информбироа остао је доминантан у читавом послератном периоду. Краткотрајне назнаке нормализације смењивала би нова кампања из Тиране. Поред идеолошких оптужби за „ревизионизам“, у говорима албанских руководилаца и извештајима новина понављане су критике начина на који је у Југославији решено национално питање. Говорено је о угњетавању Албанаца, њиховој економској експлоатацији, затирању националног идентитета, ускраћивању права... Директни или једва прикривени захтеви албанских руководилаца за припајање Албанији крајева СФРЈ у којима су живели Албанци били су

---

⁴⁸⁰ П. Бартл, *нав. дело*, 248-249.

⁴⁸¹ АЈ, ф837 II-1/287, „Информација о међународном положају НСР Албаније и о југословенско-албанским односима“, Посета Ј. Б. Тита Косову, 15-18. 10. 1979.

⁴⁸² АС, г274 к21/II, „Информација о југословенско-албанским односима...“

⁴⁸³ Б. Коматина, *нав. дело*, 60.

константни. Сигурими је све време подстицао незадовољство међу Албанцима на Косову и у западној Македонији, играјући на карту националних осећања.⁴⁸⁴ Како је изгледала антијугословенска пропаганда у Албанији сведоче две књиге, издања Института за фолклор Универзитета у Тирани, које је албанска амбасада као очигледну провокацију упутила ДСИП-у. У њима се Срби се називају „одвратним и подмуклим псима“, за Београд се каже да је „постао чир човечанства, свуда лебди смрт, људи леже не знајући да ли ће се пробудити и буде не знајући да ли ће увече лећи“, и позивају се народи Југославије да се „боре против ђубрета титоизма“.⁴⁸⁵

У Југославији је током шездесетих преовладао став да је најефикаснији начин интеграције и борбе против сепаратизма подстицаног из Албаније пружање пуне политичке, културне и економске еманципације Албанцима, како би се сузбиле тежње за припајањем знатно заосталијој Албанији. За југословенско руководство односи са Албанијом су били важни због стабилности на Балкану и сигурности граница. Несразмера у величини, војној и економској снази, и изнад свега утицају довела је до занемаривања потенцијалне штете коју је Албанија својим деловањем била у стању да направи. Председник Југославије Ј. Б. Тито је био изузетно утицајан фактор на светској дипломатској сцени, док је Албанија крајем шездесетих одржавала дипломатске односе са само 30 држава света. Југословенска дипломатија је билатералне односе дефинисала кроз призму свог главног интереса – да Албанија буде ван блокова, стабилна и социјалистичка.⁴⁸⁶

Односи Југославије и Албаније на уласку у седамдесете обликовани су под утицајем Чехословачке кризе.⁴⁸⁷ Због страха од совјетске интервенције Албанија се 1968. и формално повукла из Варшавског пакта и показала жељу за поправљањем односа са суседима, Југославијом и Грчком. Кампања у медијима је на неко време обустављена. Истицано је да ће у случају напада на Југославију Албанија помоћи, и нуђено је склапање одбрамбеног споразума.⁴⁸⁸ У дипломатским контактима је истицана жеља за добрим односима уз

---

⁴⁸⁴ Извештаје о пропаганди Албаније усмереној према Косову видети у: Ђ. Трипковић, „Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-их година 20. века“, *Токови историје*, бр. 2 (2013), Београд, 283-299.

⁴⁸⁵ ДАМСПРС, ПА – Албанија, 1970, к1 омот12, Шифровани телеграм упућен ДСИП, 17. јул 1970.

⁴⁸⁶ АЈ, ф803 к42, „Информација о стању односа између СФР Југославије и НР Албаније и предлозима за њихово унапређивање“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976.

⁴⁸⁷ Детаљније видети: А. Животић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968-1971)“, *Токови историје*, бр. 3 (2012), Београд, 62-85.

⁴⁸⁸ Т. Липковски, *нав. дело*, 16.

поштовање самосталности, суверенитета и немешање у унутрашње ствари. Југословенско руководство је прихватило албанску иницијативу. Одлучено да се поступа што флексибилније, како би се односи нормализовали. Међутим, чим је постало јасно да Совјети не планирају интервенцију у Албанији антијугословенска кампања је поново отпочела. Гомилање трупа источног блока на границама према Југославији пробудило је у Албанији идеју да би, у случају рата, могли да припоје Косово и друге југословенске крајеве настањене Албанцима. Албанска обавештајна служба је подстицала незадовољство што је у време дебате око нових уставних решења довело до демонстрација на Косову и у западној Македонији.⁴⁸⁹ До ескалације ипак није дошло. Смиривање односа између Југославије и СССР утицало је да се Албанија званично огради од демонстрације и определи за другачије, суптилније методе деловања. Почетком седамдесетих је успостављен образац односа који је остао доминантан све до избијања побуне на Косову 1981.

Албанско руководство се залагало за побољшање економских веза, док су културне, образовне и туристичке везе ограничавали на крајеве Југославије у којима су живели Албанци.⁴⁹⁰ Одговарало им је проширење надлежности република и покрајина у Југославији након уставних промена 1967-1971. и усвајања Устава 1974. па су најближе везе успоставили са САП Косово.

У Југославији су прихватили такве односе јер су веровали да ће сваки облик нормализације допринети стабилности. Сматрали су да Албанија неће спроводити агресивне акције јер је Југославија били чувар албанске безбедности и независности према Источном блоку. Однос је мењан и због промене односа према Албанцима у Југославији, па је већ од 1967. размишљано да се иде на попуштање према Албанији.⁴⁹¹ Обострано је истицано да сарадњу треба развијати независно од идеолошких разлика, које су по речима амбасадора у Београду Пљакуа биле дубоке „али их не треба драматизовати“.⁴⁹² У духу децентрализације у Југославији одлучено је да се иницијатива за побољшање односа са Албанијом препустити Косову, Македонији и Црној Гори, без инсистирања на реципротету

---

⁴⁸⁹ P. Marković, „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine. Jedan dokument“, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1999), Beograd, 169-180.

⁴⁹⁰ АС, г274 к/1, „Стање југословенско-албанских односа и предлози мера“ (Строго поверљиво), Материјали са 14. седнице Председништва СР Србије, одржане 20. маја 1975.

⁴⁹¹ Т. Липковски, *нав. дело*, 12.

⁴⁹² Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 30.

у отварању, јер се сматрало да ће то доћи само по себи.⁴⁹³ Југословенско руководство је било свесно албанских територијалних претензија али су сматрали да друштво СФРЈ, као развијеније и слободније, не може трпети утицаје из неразвијене и мање слободне Албаније. Потпуно је потцењен утицај на сиромашно, конзервативно и недовољно просвећено албанско становништво, на које је деловала снажна национална пропаганда олакшана успостављеним односима.⁴⁹⁴

У области економије Југославија је Албанији пружила низ погодности „као малој, суседној и мање развијеној земљи“: пристала је на посебан третман Албаније у трговинској размени, субвенционисала је нерентабилну авио линију Београд – Тирана⁴⁹⁵ и одустала је од било какве одштете за 700 хектара земље, укључујући седам села, потопљених приликом изградње бране на Дриму за ХЕ Фиерзе у Албанији.⁴⁹⁶ Споразум о изградњи пруге Подгорица-Скадар је потписан 1979. До пуштања у рад ове деонице 1985. Албанија је била једина држава у Европи која није била прикључена на европску железничку мрежу.⁴⁹⁷ Робна размена, практично непостојећа током шездесетих, почела је константно да расте. Посао је за Југославију био врло исплатив јер су махом извозили производе високог степена прераде, а увозили сировине и репроматеријал.⁴⁹⁸ Почела је да се развија и сарадња у областима водопривреде, транспорта, граничних питања.⁴⁹⁹

Економски односи су договорани на међудржавном нову. На свим другим пољима Албанија је успостављала веза само са територијама на којима су већински живели Албанци. Вишегодишњи покушаји да се потпише међудржавни програм су били неуспешни јер су са албанске стране инсистирали да се додела стипендија вежу за регионалну и националну припадност, тј. желели су да стипендирају искључиво Албанце са Косова. Такође, тражили су да се у текст документа унесе формулација да програм потписују са

---

⁴⁹³ Т. Липковски, *нав. дело*, 12-13,

⁴⁹⁴ А. Животић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968-1971)“, 80.

⁴⁹⁵ Линија са два лета недељно је успостављена 1972. и радила је до децембра 1976. године. (АЈ, ф803 к42, „Белешка о привременом укидању авионске линије Београд-Тирана“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976). Линија је поново успостављена 1977. године, са једним летом недељно.

⁴⁹⁶ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

⁴⁹⁷ П. Бартл, *нав. дело*, 253.

⁴⁹⁸ S. Beriša, „Ekonomska saradnja između SFRJ Jugoslavije i NSR Albanije“, у: *Ideje: časopis Saveza socijalističke omladine Jugoslavije*, br. 5/6 (1987), Beograd, 103.

⁴⁹⁹ АЈ, ф803 к42, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Милоша Минића.

„САП Косовом и СФР Југославијом“, што је из Београда одбијено.⁵⁰⁰ Односи су и поред тога наставили да се развијају кроз склапање договора између институција и са органима САП Косова и, доста опрезније и суздржаније, са неким институцијама СР Македоније и СР Црне Горе. У складу са политиком да се према Албанији поступа максимално флексибилно, државни врх је пристао на овакво развијање односа, сматрајући их за прелазну фазу ка даљој нормализацији.

Најшира сарадња је остварена на пољима образовања, науке и културе. Универзитет у Тирани је сарађивао са Универзитетима у Скопљу, Титограду и Приштини.⁵⁰¹ За сарадњу са другим универзитетима из остатка Југославије нису показали вољу. Најближа сарадња је остварена са Универзитетом у Приштини, о чему је споразум потписан 1970 и потом обнављан сваке године.⁵⁰² Након побуне 1981. дошло је до преиспитивања сарадње два универзитета. Закључно је да су поједини професори из Албаније активно радили на ширењу национализма, промовисали идеје Енвера Хоџе, говорили о економском израбљивању Албанаца у Југославији, њиховој потлачености...⁵⁰³

У Албанији су штампана дела писаца са Косова и из западне Македоније, искључиво Албанаца. Штампана су дела „патриотских писаца“ Есада Мекулија, Реџепа Ћосје, Марка Краснићија, Агима Ђакове, Хецата Пустинуа, Меруше Ћосај, Јусуфа Грвале, Мехмета Дервишија...⁵⁰⁴ Сарадња САП Косова и Албаније се одбијала и кроз сарадњу институција: Универзитетске библиотеке у Приштини, Архива Косова, Завода за издавање уџбеника, НИП „Рилидија“, РТВ „Приштина“, „Косово-филм“-а и других са одговарајућим партнерима из Тиране.⁵⁰⁵ Споразуме о сарадњи су потписали и представници удружења писаца, композитора и уметника са Косова и из Албаније.⁵⁰⁶ Захваљујући блиској сарадњи из Албаније је много лакше стизала и илегална литература коју су припадници илегалног покрета користили са ширење своје пропаганде. Хидајет Хисени истиче њен велики значај:

---

⁵⁰⁰ АЈ, ф803 к42, „Билатерална сарадња и предлози мера за њено унапређење“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976.

⁵⁰¹ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

⁵⁰² АС, б2 ПК СКК к23, „Нека идејно-политичка питања у односима са НСР Албанијом и задаци Савеза комуниста Косова“ (Строго поверљиво), Информативно-документарна грађа СК Косова (1977).

⁵⁰³ Опширније видети у поглављу: 3. 4.

⁵⁰⁴ Списак са 46 имена писаца Албанаца из Југославије чија дела су објављена у Албанији видети у: Б. Павловић, *нав. дело*, 336-337.

⁵⁰⁵ АС, б2 ПК СКК ф23, „Нека идејно-политичка питања у односима са НСР Албанијом...“

⁵⁰⁶ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

„Тих година почеле су стизати књиге из Албаније, Тиране... после 66 године. Та легална литература која је долазила, а почела је и илегална литература – имала је велики утицај на образовању тадашњих генерација у патриотском духу. [...] Зато су људи својој деци давали имена протагониста и личности из књига које су сви читали.“⁵⁰⁷

Блиске културне везе Албаније и Косова су коришћене за ширење антијугословенске пропаганде и подстицање националних осећања. Да би се доказала албанска „аутохтоност“ на простору Косова, Метохије, горњег Поморавља и области око Скопља, организован је низ археолошких истраживања са циљем да се докаже да је ту била постојбина илирског племена Дардана. То је требао да буде кључни аргумент за потребу исправљања историјске неправде и уједињење свих Албанаца.⁵⁰⁸ Истраживање су пратили текстови у албанској штампи у којима се доказивало непрекидно историјско присуство Албанаца на просторима ткз. етничке Албаније.

Од почетка седамдесетих растао је број Албанаца са Косова који су туристички одлази у Албанију, најчешће у посету рођацима које нису видели преко двадесет година. Из Тиране су знатно лакше него раније одобравали визе за ове посете.⁵⁰⁹ Са друге стране, грађани Албаније су излазне визе за посету Југославији ретко добијали, најчешће само старији од 70 година.⁵¹⁰ Боравак група у Албанији је био строго контролисан. Странци су могли одсести само у за њих одређеним хотелима. Сваки корак је био будно праћен, а разговори прислушкивани. Све је било испланирано тако да туристи стекну знатно бољи утисак о албанској реланости него што је била истина. Многи Албанци са Косова су тада први пут добили прилику да посете земљу својих предака и виде са рођацима први пут после тридесет година. У атмосфери набијеном емоцијама многи нису ни желели да виде из идеализоване слике коју су им показивали домаћини. Миленко Каран, психолог који је већи део живота провео на Косово, сећајући се једног таквог групног путовања са Косова у Албанију записао је:

---

⁵⁰⁷ Сећање Хидајета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

⁵⁰⁸ Б. Павловић, *нав. дело*, 176-177.

⁵⁰⁹ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 65.

⁵¹⁰ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

„Они (Албанци, прим. П. Р.) су ушли у ту земљу као да ступају у ону обећану; нису видели рупчаге по друму ни убоге учерице поред њега, али су зато и побожној тишини гутали сваку реч домаћинима...“⁵¹¹

Албански представници у савезним институцијама су тврдили да посете Албанији треба подстицати. Говорили су како ће оне код Албанаца из Југославије разбити илузије које су захваљујући пропаганди имали о албанском друштву. Фадиљ Хоџа је на седници Председништва СФРЈ 1976. посвећеној односима са Албанијом изјавио:

„На Косову су отклоњене многе илузије о Албанији. Људи који су по нашим проценама били албански националисти или су били оптерећени национализмом, они су после повратка из Албаније у коју су отишли или послом или у посету родбини, враћали разочарани свиме што су у Албанији видели и доживели., тако да су на наша достигнућа гледали другачије него пре њиховог доласка у Албанију.“⁵¹²

Стварана ситуација је била сасвим другачија. Две деценије касније Фехми Агани се овако сећао посета Албанији током седамдесетих:

„Ја нисам био у прилици да тамошњи живот видим у правим, реалним димензијама, а вероватно нисам ни био склон да прилике перцепирам реално. У основи сам према Албанији имао позитиван однос, желео сам да је видим добро, и то је утицало да је опажам повољније него што је, у основи, требало.“⁵¹³

Рамиз Кељменди, писац и уредник „Рилиндје“, у Албанију је путовао 15 пута. У сећањима на та путовања Рамиз наводи да му се није допадало шта је видео. Али, по повратку на Косово, о томе је ћутао.

„Када сам се вратио, увек сам лагао о томе каква је Албанија била, јер су је волели јако, они су ме мирисали како би омирисали мирис Албаније, јер знате, цело Косово, сви Косовари су били заљубљени у Албанију, Албанија је наша отаџбина.“⁵¹⁴

Групе су током боравка одлазиле у музеје и меморијалне центре у којима се пропагирало национално јединство, говорило о борби за слободу против Словена и жалило над неправдом учињеном Албанцима 1913. и 1944. Једно од места које су групе често обилазиле је био Дом културе Хасан Приштина, подигнут 1977. у граду Кукс, само

---

⁵¹¹ М. Каран, *Isključivo lično. Kosovo posle svega*, Samizdat B92, Beograd 2001, 81.

⁵¹² АЈ, ф803 к42, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фадиља Хоџе.

⁵¹³ Интервју са Фахмијем Аганијем. М. Petrović, *nav. delo*, 163.

⁵¹⁴ Сећање Рамиза Кељмендија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/ramiz-kelmendi/> (Приступљено 15. 6. 2018)

двадесетак километара далеко до Призрена. Приликом преношења посмртних остатака Хасана Приштине из Јањине у Кукс у поворци која се кретала од Ђирокастра читани су одломци из говора Енвер Хоџе, истицано је да су Албанци са браћом на Косову једна крв и један народ, и да ће наставити борбу Хасана Приштине против „варварства Словена“.⁵¹⁵ У „Музеју независности“ у Валони један од експоната је био јелек Исе Бољетинца, на коме су се виделе рупе од куршума. Кустос је посетиоцима објашњавао да су то трагови метака којима је „мучки“ убијен национални херој од стране српско-црногорских жандарма.⁵¹⁶ У „Музеју револуције“, родној кући Енвера Хоџе у Ђирокастру, на једном великом пану је била исписана Хоџина заклетва да ће се борити „за истинско уједињење целокупног албанског народа“.⁵¹⁷ У Тирани је 1980. отворен „Национални историјски музеј“ у коме је низ експоната имало да покаже како су Косово, Метохија, део Црне Горе, западна Македонија и грчка Чамерија у ствари албанске територије.⁵¹⁸

Албанија је и сарадњу у спорту најчешће ограничавала на део Југославије насељен Албанцима. Редовне позиве за учешће на балканским првенствима су прихватили само два пута: за првенство у одбојци одржано у Приштини и првенство у кросу, одржано у Косову Пољу. У сусрету одбојкашица Југославије и Албаније на јуниорском шампионату 1979. публика је толико бучно навијала за гостујући тим и звиждуцима испраћала сваки потез играчица Југославије да су ове крај меча дочекале уплакане.⁵¹⁹

Посете културно-уметничких друштава из Албаније Косову су такође претваране у изливе националне еуфорије. У њиховим програмима су доминирале песме са изразитим патриотским садржајем, у којима су се славили национални јунаци.⁵²⁰ Приликом узвратних посета Албанији домаћини и публика су игнорисали игре које нису биле албанске. Новине су извештавале о овим догађајима али су наводиле имена само уметника Албанаца.⁵²¹ Приликом гостовања Покрајинског позоришта из Приштине у Албанији 1978. на свечаној вечери албанска министарка Тефта Цами је одржала ватрени говор пред ансамблом, говорећи од истој крви, истим прецима, традицији, обичајима, значају Призренске лиге у

---

⁵¹⁵ Б. Павловић, *нав. дело*, 182.

⁵¹⁶ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 78.

⁵¹⁷ Т. Липковски, *нав. дело*, 140.

⁵¹⁸ Б. Павловић, *нав. дело*, 180.

⁵¹⁹ М. Бабић, *Енвер Хоџина Албанија*, посебно издање, Актуелна политика библиотека Танјуга, Београд 1981, 182; „Заведени или задојени“, *Политика*, 8. јун 1981.

⁵²⁰ Р. Итати, *нав. дело. Том II*, 39

⁵²¹ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 103.

борби против распарчавања албанских територија... Ниједном није поменула да гости долазе из Југославије нити да ће то гостовање допринети бољим односима.⁵²² Организатори концерата и представа никада нису наводили из које државе је уметничко друштво долазило, већ само име града. Тако су нпр. најављивани „КУД из Ђаковице“, за разлику од „КУД из Измира – Турска“.⁵²³ Када је у Албанији гостовао чувени приштински хор „Colegium Cantorum“ у медијима су најављивани као гости са Косова. За време наступа хора на бинама нису постављане заставе државе из које су гости долазили иако је то био обичај.⁵²⁴

Важно оруђе за ширење пропаганде су били медији. Програм ТВ Тиране је могао да се прати на око 60% територије Косова, док је сигнал Радио Тиране покривао простор читаве покрајине. Албанија је користила снажне предајнике на средњим таласима који су изграђени за време сарадње са СССР и Кином, као средство њихове пропаганде. У другој половини седамдесетих радио и телевизијски програм су све више прилагођавани публици на Косову.⁵²⁵ Хидајет Хисени наводи да су слушали емисије Радио Тиране и Радио Кукса, снимали их на касете и делили.⁵²⁶

У оквиру апарата Централног комитета ПРА 1978. године је формиран Сектор за спољну пропаганду (Sektori të Propagandës me Botën e Jashtme), који је неофицијелно називан Сектор за Косово (Sektori i Kosovës).⁵²⁷ Значајно је било и деловање Сигуримија, који је преко границе у Југославију дотурао литературу коришћену у „образовању“ кадрова илегалних организација.⁵²⁸ Сигурими је деловао и кроз врбовање Албанаца из Југославије на привременом раду у западној Европи.

Потези албанских руководилаца су често изгледали контрадикторно. Почетком деценије изгледало је да антијугословенска пропаганда јењава. Из Тиране су стизали сигнали да је Албанија спремна на даље приближавање. Али, након што је Кина започела

---

⁵²² Т. Липковски, *нав. дело*, 187.

⁵²³ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

⁵²⁴ Т. Липковски, *нав. дело*, 90.

⁵²⁵ АС, г274 к24/II, „Извештај Радне групе СИБ-а и ИВ Скупштине СР Србије о делатности РТВ Приштина и Рилиндје у вези са контрареволуционарним догађајима на Косову 1981. године“ (Државна тајна), Материјали са 84. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. новембра 1981

⁵²⁶ Сећање Хидајета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

⁵²⁷ А. Улуњан, *ор. cit.*, 47.

⁵²⁸ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације и процена очекиваног деловања непријатеља у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали за 18. седницу Савезног савеза за заштиту уставног поретка, одржану 21. августа 1981.

са постепеним отварање Енвер Хоџа је од 1973. до 1976. у корену сасекао сваку назнаку сличних тенденција у Албанији.⁵²⁹ Очишћен је војни врх и смењено читаво привредно руководство. Превирања су се аутоматски одразила на односе са Југославијом. После периода побољшања односа 1969-1975. уследило је ново удаљавање праћено низом агресивних изјава.⁵³⁰ Критиковано је самоуправљање, спољна политика Југославије, несврстаност, однос према Албанцима и говорено о „албанским територијама“: Косову, Плаву, Гусињу, Тетову, Дебру, Гостивару...⁵³¹ Из Албаније су упорно тврдили како се у СФРЈ Албанцима ускраћују сва права.⁵³² Истовремено кад је на Косову радио универзитет на коме је било преко 35.000 студената и настава се одвијала на албанском, грчка мањина у Албанији је на грчком могла да се образује само у основним школама, и то само у оним областима где је званично признавано да Грка има. У Албанији није постојала нити једна средња школа у којој се настава одвијала на Грчком, нити школа за наставнике и учитеље који би држали наставу на грчком.⁵³³ Друге националне мањине нису имале ни ова минимална права као Грци.

Албанија је била једина европска држава која 1975. није потписала Хелсиншку декларацију о неповредивости граница у Европи. Иако је Енвер Хоџа то правдао идеолошким разлозима, многи су у томе видели потврду претензија на југословенску територију. У реферату који је на партијском конгресу 1976. читао 17 сати, Хоџа је оштро напао политику несврставања и начин на који је у Југославији решено национално питање.⁵³⁴ Још оштрији напади су уследили 1978, поводом прославе стогодишњице Призренске лиге. Говорио је о уједињењу албанског народа као историјском циљу. Тврдио је да је албански народ подељен, а албанска територија раскомада. Такође је рекао да је слична неправда учињена и Бугарској, мислећи на Македонију.⁵³⁵ У предизборном говору

---

⁵²⁹ АЈ, ф803 к18, „Информација о југословенско-албанским односима“, Материјали са 10. седнице Председништва СФРЈ, одржане 17. октобра 1974.

⁵³⁰ АЈ, ф803 к42, „Из извештаја Енвера Хоџе на VII конгресу Партије рада Албаније“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976.

⁵³¹ АЈ, ф803 к42, „Информација о стању односа између СФР Југославије и НР Албаније...“

⁵³² ДАМСПРС, ПА – Албанија, 1976, ф1 омот 18, Информација ССИП поводом обнављања јавних напада на СФРЈ у албанским средствима информисања, 14 јануар 1976.

⁵³³ Т. Липковски, *нав. дело*, 137.

⁵³⁴ АС, њ2 к271, „Информација о VII Конгресу Албанске партије рада“, Комисија Председништва ЦК СКС за информисање и пропаганду – информације.

⁵³⁵ АС, њ2 ПК СКК ф31, „Информација са заједничког проширеног састанка Комисије Председништва ПК СКК за идејно уздизање и теоретски рад у СК и Комисије Председништва ПК СКК за међународне односе и сарадњу у међународном радничком покрету“, Информације из домена рада ПК СК Косова 1978-1982.

у новембру 1978. говорио је како Албанци у Југославији, по „величини њихове територије“ и броју, чине исто колико две друге југословенске републике заједно, и како су намерно разбацани у две републике и једној покрајини. Након 1975. Хоџа је написао и неколико књига и брошура у којима је нападао Југославију: „Титоисти“, „Хрушчовљевци“ и „Југословенско самоуправљање – капиталистичка теорија и пракса“. У књизи „Са Стаљином - сећања“ је тврдио да су Тито и Стаљин били сагласни да се Косово и Метохија припоје Албанији.⁵³⁶ Све време је трајала и упорна антијугословенска кампања на међународном плану која је била усмерена на критику три основна стуба политике СФР – самоуправљања, несврстаности и начина на који су решени међунационални односи.⁵³⁷

Паралелно са оштром јавном антијугословенском реториком, албански представници су у директним контактима понављали да уважавају територијални интегритет Југославије и да жели добре економске и културне односе. Прелазили су преко свих спорних изјава и позивали се на говор Енвер Хоџе из Тропоје 1970, у коме се позитивно изражавао о Југославији и позивао на сарадњу.⁵³⁸ Амбасадор Пљаку је 1976. објаснио став Албаније да „иако се идејно не слажемо не треба да рушимо оно где можемо сарађивати и стварати заједничку брану према агресивним плановима и амбицијама СССР“.⁵³⁹ Управо је сарадња на пољу безбедности посебно истицана са албанске стране. Мехмед Шеху је у разговору са југословенским амбасадором Липковским у новембру 1976. изјавио да ће „и последње дете у НР Албанији изгинути пре него што непријатељска нога [...] ступи на тле Југославије преко територије Албаније.“⁵⁴⁰

Жеља југословенског руководства је била да постепена нормализација кроз трговину и културну сарадњу прерасте у разговоре о политичким питањима. Из Албаније су то упорно одбијали. М. Минић је у октобру 1974. албанском амбасадору у Београду Ламанију рекао да је Југославија спремна да проширује све врсте контаката, до сусрета на највишем нивоу и сарадње у свим областима, али је иницијатива остала без одзива.⁵⁴¹ Конкретне

---

⁵³⁶ АС, њ2 к305, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока и чињенице“, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, одржане 6. маја 1981.

⁵³⁷ АЈ, ф803 к1785, „Непријатељска пропаганда у иностраним средствима информисања“ (Строго поверљиво), Материјали са 2. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 17. октобра 1979.

⁵³⁸ АЈ, ф803 к42, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Трајка Липковског.

⁵³⁹ АЈ, ф837 II-5-d/105, „Актуелне информације ССУП, Службе државне безбедности. 26. 11. 1976.“

⁵⁴⁰ АЈ, ф803 к42, „Разговор Липковског, амбасадора СФРЈ у Тирани са М. Шехуом, председником владе НР Албаније, 26. новембра ове године“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976.

⁵⁴¹ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“

разговоре о политичким питањима је покушао да отвори Јосип Врховац, савезни секретар за иностране послове Југославије од 1978, током два сусрета са министром иностраних послова Албаније Нести Насеом за време заседања Генералне скупштине ОУН 1979. и 1980. године. Добио је само уопштен одговор да је Албанија спремна на развијање односа са СФРЈ „и поред непремостивих идеолошких разлика између две земље“.⁵⁴² Из Југославије је у другој половини седамдесетих више пута предлагано да се оствари званични сусрет двојице министара иностраних послова. Албанске дипломате су одговарале да ће се и то догодити „с временом“. Међутим, у контактима са дипломатама трећих земаља су говорили да су задовољни изграђеним економским и културним везама, али да „политичких односа“ не може бити, па тако ни сусрета министара спољних послова.⁵⁴³

Избегавање сусрета и упорно инсистирање на ближим односима искључиво са крајевима Југославије насељеним Албанцима посебно је било очигледно током посете Косову Тефте Цами, министарке просвете и културе Албаније. Њено министарство су припадници дипломатског кора у Тирани често неформално називали „министарство великоалбанског национализма“. Посета Косову крајем јануара 1981. показала је зашто. Министарка Цами је приликом договора око програма посете одбила да се у њега уврсти посета Београду и сусрет са потпредседником СИБ-а правдајући се недостатком времена. Током боравка на Косову догодио се низ провокација. У Урошевцу је долазак на концерт условила уклањањем Титовог портрета из сале. Домаћини су испунили захтев. Цами је свуда дочекивана овацијама, а маси је отпоздрављала на начин Енвера Хоџе, са уздигнутом песницом. Са њом је путовао фолклорни ансамбл који је свуда изводио албанске народне и савремене песме. По једна је сваке вечери била посвећена Енверу Хоџи.⁵⁴⁴ Понесена еуфоријом, Тефта Цами је у једном тренутку је развила албанску заставу на колима док се кретала кроз масу, што су окупљени дочекали са клицањем.⁵⁴⁵

До тридесет година очекиваног сусрета министара иностраних послова коначно је дошло тек након Титове смрти, када су се у Албанији уверили да се неће остварити превиђања о грађанском рату и војној интервенцији сила у Југославији. Недим Хоџа је 1981.

---

⁵⁴² АС, г274 к21/II, „Информација о југословенско-албанским односима...“

⁵⁴³ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 62.

⁵⁴⁴ Р. Zlatar, *nav. delo*, 295.

⁵⁴⁵ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 89.

у Београду са Врховцем потписао нови петогодишњи уговор о трговинској размени.⁵⁴⁶ Југославија је постала главни спољнотрговински партнер Албаније. Сусрет двојице министара је пратио низ чланака у албанској штампи похвалних по Југославију. Изгледало је да ће односи две државе коначно кренути ка даљој нормализацији и ближој сарадњи. Побуна на Косову је све пресекла.

У месецима након побуне детаљно је анализирана политика СФРЈ према Албанији. Закључено је да су почињени бројни пропусти, што је директно утицало да стварање атмосфере на Косову која је довела до демонстрација и покушаја побуне.⁵⁴⁷

Критика политике СФРЈ према Албанији чуле су се током седамдесетих. У материјалу ССИП-а на тему југословенско-албанских односа, у фебруару 1976, оценио је да „антијугословенски испади смишљено подстичу и потхрањују националистичка расположења“ и да су усмерени према Албанцима у Југославији.⁵⁴⁸ Исто су сматрали у ИВ Косова па су оценили да Албанија настоји „да са иредентистичких позиција манипулише положајем Албанаца у Југославији, да потхрањују национализам и иредентизам, да се наслања на националистичке и друге елементе.“⁵⁴⁹

У децембру 1976. Председништво СФРЈ је одржало седницу на којој је више учесника у расправи критички говорило о политици према Албанији. Представници Србије и Македоније, Дража Марковић и Ангел Чемерски, сматрали су да је погрешно што Југославија сву одговорност за лоше односе преузима на себе, и да трудећи се да учине све зарад бољих односа, прелазе преко многих принципијелних питања. Њихове ставове је подржао Едвард Кардељ.⁵⁵⁰ Амбасадор СФРЈ у Тирани Липковски је оценио да политика малих корака и уступака Албанији не даје ефекте јер нема одговора са друге стране. Захтевао је да се културна сарадња подигне на међудржавни оквир потписивањем споразума „макар у три реда, макар у пет тачака на бази којег се даље одвија културна размена, културни односи између две земље.“⁵⁵¹

---

⁵⁴⁶ Исто, 82-85.

⁵⁴⁷ АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову...“

⁵⁴⁸ АС, г274 к5/1, „Информација о актуелним збивањима у НР Албанији и југословенско-албанским односима“, Материјали са 24. седнице Председништва СР Србије, одржање 3. марта 1976.

⁵⁴⁹ АС, б2 ПК СКК к22, „Информација о пропагандном деловању из НР Албаније према нашој земљи“, Информативно-документарна грађа из домена рада СК Косова (1976).

⁵⁵⁰ АЈ, ф803 к42, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Драже Марковића, Ангела Чемерског, Едварда Кардеља.

⁵⁵¹ АЈ, ф803 к42, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Трајка Липковског.

Политичка оријентација ипак није промењена. За то су најзаслужнији били креатори такве политике, Милош Минић и посебно Фадиљ Хоџа.⁵⁵² Управо је Хоџа инсистирао да се политика не мења и агресивну реторику из Тиране приписивао унутрашњој употреби. Слично је наступио и Цавид Нимани. Хоџа је важио за експерта и често је „тумачио“ политику Албаније према Југославији. Функционери из САП Косова су инсистирали да су односи са Албанијом на добром путу. Председништво СФРЈ је на крају закључило да је политика стрпљивог и упорног поправљања односа „потпуно исправна“.⁵⁵³ За нападе и критике из Албаније је речено да ће неминовно трајати још дуго, због разлике у идеологији и развоју друштва, али су сматрали да они неће реметити стално побољшавање односа.⁵⁵⁴

У јануару 1978. Милош Минић је пред делегатима Скупштине СФРЈ говорио о спољнополитичкој активности и билатералним односима са суседним земљама. Истакао је да се они развијају „у целини успешно“. Кратко је прокоментарисао односе са Албанијом Југославија жели да се они прошире ван економије и културе јер је то заједнички интерес, и да није кривица Југославије зашто се то није догодило.⁵⁵⁵

Нова критика политике према Албанији поново се чула на састанку Председништва СФРЈ, 1979. године. Више чланова Председништва (Видоје Жарковић, Лазар Колишевски, Петар Стамболић, Цвјетин Мијатовић) је инсистирало да је дошло до ескалације албанске политике према Косову, да Албанија води великоалбанску политику, да се користе културне и образовне везе за ширење пропаганде... Одлучујућу улогу је поново имао Фадиљ Хоџа, који је инсистирао да се прихвате слични закључци као три године раније. Политика вођена према Албанији је настављена.⁵⁵⁶

У јуну 1980. у Приштини је одржан састанак о културној сарадњи са Албанијом на коме су учествовали представници Извршних већа из СР Србије, СР Македоније, СР Црне Горе и САП Косова. Констатован је пораст антијугословенске пропаганде са албанске стране и договорено да се сарадња не прекида, али да треба саставити југословенски програм о сарадњи и подићи је на међудржавни ниво. До побуне 1981. то није урађено.⁵⁵⁷

---

⁵⁵² Т. Ликовски, *нав. дело*, 121.

⁵⁵³ АЈ, ф803 к42, „Нацрт закључака Председништва СФРЈ о југословенско-албанским односима“, Материјали са 65. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. децембра 1976.

⁵⁵⁴ АЈ, ф803 к42, „Информација о стању односа између СФР Југославије и НР Албаније...“

⁵⁵⁵ М. Minić, *нав. дело*, 419-420.

⁵⁵⁶ Т. Липковски, *нав. дело*, 171.

⁵⁵⁷ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 79.

Да у ССИП-у није било воље да се преиспита политика према Албанији сведочи судбина извештаја амбасадора Коматине за 1980. годину, у коме је говорио о политичким проблемима у односима. Извештај није достављен републикама и покрајинама, већ је уместо њега састављен материјал у коме су проблеми потпуно заобиђени и односи оцењени као повољни. Материјал је прослеђен федералним јединицама 6. марта, само пет дана пре избијања првих демонстрација.⁵⁵⁸

Тек су немири, демонстрације и покушај побуне у пролеће 1981. открили сву погрешност политике СФРЈ према Албанији. ЦК СКЈ је закључио да је пропаганда из Албаније и непријатељско деловање снажно допринело нарастању антијугословенског нерасположења у покрајини.⁵⁵⁹ Раиф Диздаревић сведочи да су у југословенском врху били „изненађени“ начином на који је албанска страна злоупотребљавала сарадњу.⁵⁶⁰ На погрешној политици се упорно истрајавало под утицајем секретара ССИП-а Минића и посебно руководиоца са Косова. Прикривање правог стања на Косову је додатно допринело да се истраје у заблуди да ће заузета политике дугорочно довести до боље интеграције Албанаца у југословенско друштво. Албанији је поклањана недовољна пажња, што је у потврђено у извештају о обавештајним активностима припремљеном за седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, у априлу 1982. Констатовано је да је до побуне потпуно изостајало офанзивно обавештајно деловање према Албанији, тј. југословенске обавештајне службе нису радиле на прикупљању информација о плановима албанског руководства.⁵⁶¹

На први поглед, албанска политика према Југославији током седамдесетих изгледа контрадикторно. Тек када се сагледају дешавања на глобалном плану потези Енвера Хоџе постају разумљивији. Удаљавање Албаније од Кине је натерало албанско руководство на ближу сарадњу са суседима, Југославијом и Грчком. Албанија је са Кином почетком седамдесетих обављала преко 50% спољнотрговинске размене, па је било неопходно пронаћи нове partnere који ће попунити вакум.⁵⁶² Бољи односи са суседима су били

---

⁵⁵⁸ Исто, 120.

⁵⁵⁹ АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову...“

⁵⁶⁰ R. Dizdarević, *nav. delo*, 86.

⁵⁶¹ АЈ, ф803 к1789, „Информација о стању обавештајног деловања према суседним земљама и предлог мера“ (Државна тајна), Материјали са 27. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 7. априла 1982.

⁵⁶² АС, г274 к/1, „Стање југословенско-албанских односа...“

неопходни и због сигурности граница, јер су Југославија и Грчка биле брана ка државама источног блока у којима је Хоџа видео главну опасност по самосталност Албаније у годинама детанта. Ипак, приближавање суседима и благо отварање ка још неким државама били су строго контролисани и суштински сведени на област трговине. Друштвени поредак изграђен под Енвером Хоџом је био сигуран једино уколико Албанија и даље остане изолована тврђава, па је сваки продор идеја строго контролисан и ограничаван. У периоду 1973-1975. Хоџа је елиминисао свакога за кога је посумњао да би могао, по узору на Кину, затражити постепено отварање земље.

Режим у Албанији је источну Црну Гору, део Рашке области, Косово и Метохију, Прешевску долину и западну Македонију сматрао за албанске територије неправедно отргнуте од матице. То су у изјавама често понављали албански руководиоци па је тако 1970. министар за просвету и културу Тхоме Дељан на једној свечаности изјавио да је 1913. Албанија подељена, и да је пола Албаније тада било одцепљено а нарочито Косово које је дато туђину да пати под његовим јармом.⁵⁶³ У више прилика када је војни сукоб између СФРЈ и источног блока изгледао могућ, посебно 1948. и 1968, Енвер Хоџа је тражио подршку Москве да ове области припоји Албанији. Пропаганда усмерена на подстицање националних осећања међу Албанцима у Југославији и подршка сепаратистичким илегалним групама биле су припрема терена да се, у повољним околностима, намера оствари. Енвер Хоџа је још 1936. на гробу албанског патриоте Ђ. Туполија положио заклетву да ће „ујединити албанску нацију“. Завет никада није напустио о чему сведочи његово посебно истицање у „Историји албанске партије рада“ из 1971 где чак стоји да је ова заклетва постала „његов борбени програм“.⁵⁶⁴ Подстицање национализма доприносило је унутрашњој интеграцији друштва, што је био Хоџин важан циљ, и отупљивало деловање националистичких емигрантских организација.

Приближавање на пољу трговине, повремено смањивање отворених напада и понуде за склапање одбрамбеног споразума су били прагматичан корак, условљен тренутним односом снага. Културна политика према Албанцима и подршка стварању илегалног

---

⁵⁶³ ДАМСПРС, ПА – Албанија, ф1 омот 7, Шифровани телеграм југословенске амбасаде у Тирани упућен ДСИП 23. јануара 1970.

⁵⁶⁴ АЈ, ф803 к101, „Југословенско-албански односи...“; Т. Липковски, *нав. дело*, 39. Да је Енвер Хоџа напустио таква стремљења овај детаљ сигурно не би био поменут у званичној историји ПРА. Цензура у Албанији је ишла толико далеко да су на фотографијама из рата прилике југословенских комуниста усликаних заједно са албанским партијским руководиоцима једноставно прецртане црним тушем.

покрета су били део другог, дугорочног плана.⁵⁶⁵ Кинески амбасадор у Тирани је југословенском амбасадору Коматини рекао како је утисак кинеске дипломатије из година блиске сарадње Кине и Албаније био да Албанија жели да припоји Косово и да су на ближу сарадњу са Југославијом пристали само како би могли да утичу на Албанце у оквиру њених граница.⁵⁶⁶ Енвер Хоџа је био свестан да Албанија у евентуалном ратном сукобу са Југославијом нема шансе да победи. Албанија је свој утицај на косовску елиту и илегалне групе користила како би њихову борбу усмеравала да за прво време траже решења у оквиру Југославије, док би на спољнополитичком плану две земље задржале *status quo*. Директно уплитање Албаније у односе у Југославији било би могуће тек у случају неке веће кризе и поремећаја у међународним односима.⁵⁶⁷ До тада, Енвер Хоџа је одговарало да односи између Југославије и Албаније иду узлазном путањом јер му је то, између осталог, омогућавало да лакше утиче на развијање ситуације на Косову.

Националистичка индоктринација и подстицање стварања илегалних група појачани су током седамдесетих јер је албанско руководство желело да ојача свој утицај међу Албанцима пре неизбежне Титове смрти када су очекивали да Југославија може запасти у кризу. Крајем шездесетих међу дипломатама су поново колале гласине о разговорима између САД и СССР о 50:50 подели Југославије. Говорило се како Совјети под своју зону утицаја треба да стане ставе Србију, Црну Гору и Македонију, док би остатак федерације потпао под утицај Запада.⁵⁶⁸ Са овим плановима су били упознати у Тирани. Артјом Улањан наводи да је руководство НСР Албаније рачунало са два могућа сценарија. Сматрали су да након што Тито умре може доћи до интервенције НАТО или Варшавског пакта, како би СФРЈ придодали својој сфери. Друга могућност је била да у Југославији дође до унутрашње нестабилности и распада државе. У случају интервенције споља, Албанци из Југославије су требали да буду прва линија одбране Албаније. Ако би дошло до распада Југославије изнутра, циљ је био да се присаједине „албански крајеви“. На постојање оваквог плана упућују и информације доушника СДБ из круга око Метуша Краснићија, који су извештавали да Краснићи, иначе повезан са више генерала у војном врху Албаније, шаље

---

⁵⁶⁵ J. Pettifer, *The Kosova Liberation Army. Underground War to Balkan Insurgency 1948-2001*, Hurst & Company, London 2013, 38.

⁵⁶⁶ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 158.

⁵⁶⁷ Е. Џеку, "The Kosovo Issue and Albano-Yugoslav Relations, 1961-1981", *Diplomacy & Statecraft*, vol. 25 (2015), 244-245.

⁵⁶⁸ V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Jugoslovenska revija, Beograd 1984, 66.

поруке како треба чекати расуло после смрти Тита и потом ситуацију искористити за сецесију и прикључење Албанији.⁵⁶⁹ У историографији још увек није до краја разрешено питање постојања тајног оперативног плана „Експлозија“ (алб. Shperthimi) о коме је више пута у сећањима и интервјуима говорио некадашњи начелник генералштаба Албаније Вели Лакај. Има индиција да је од средине седамдесетих план постојао, и да је предвиђао војну офанзиву у правцу Црне Горе и Косова, са циљем заузимања ових територија. Хоца је сматрао да до интервенције сила неће доћи, па је напад на војно и економски знатно снажнију Југославију постојао за случај да у земљи дође до „хаоса после Тита“.⁵⁷⁰

Када је власт у Београду након Титове смрти без икаквих потреса преузело колективно Председништво, за Тирану је то био знак да је Југославија избегла кризу, изнутра и споља. Отуда пристанак на дуго ишчекивани сусрет министара иностраних полова и потписивање новог договора о трговинској размени. Изгледало је да ће се образац односа из седамдесетих пренети и у наредну деценију. Побуна на Косову у пролеће 1981. је све изменила.

2. 6. Илегални сепаратистички покрет на Косову 1974-1981

Илегалне групе Албанаца су деловале на Косову и Метохији у читавом послератном периоду. Већина је имала исти циљ: уједињење југославенских области насељеном Албанцима са Албанијом. На основу тога, а због жеље да докажу континуитет покрета за све време постојања Југославије и тиме му дају легитимитет, поједини аутори и некадашњи припадници илегалних група тврде да се може говорити о суштински једном покрету чије је деловање прошло кроз неколико фаза.⁵⁷¹ Неспорно је да постоје снажни аргументи у прилог овој тези. На Косову је постојао континуитет антијугословенског и сепаратистичког деловања. Али, у различитим периодима су постојале велике разлике у начину организовања илегалних група, њиховој идеологији, методама борбе, бројности и односу са Албанијом, што све упућује да се не може говорити о једном истом покрету.

---

⁵⁶⁹ М. Лопушина, *nav. delo*, 86.

⁵⁷⁰ А. Улуњан, *op. cit.*, 54-58.

⁵⁷¹ Међу ауторима који заступају овакво мишљење истичу се Џејмс Петифер, Етем Чеку, Јакуп Краснићи итд.

Током последње године Другог светског рата остаци квинслишких и националистичких оружаних група са делом албанског становништва на Косову и Метохији подигли су оружани устанак. Јединице КНОЈ-а су успеле да слома побуну у пролеће 1945, мада су мање одметничке групе наставиле да делују све до 1952. године.⁵⁷² Покрет је био колико антијугословенски, толико и антикомунистички.⁵⁷³ Неколицина лидера је наставила да делују из иностранства преко разних монархистичких емигрантских организација.

Нове околности је донео разлаз између КПЈ и ПРА 1948. године. План о стварању Балканске федерације је пропао. Албанско руководство је схватило да је са њим нестала и шанса да договором добију Косово и Метохију. Као одговор, Сигурими је започео са кампањом подстицања на побуну Албанаца у Југославији. Позиви да се боре у име Стаљина и Енвера Хоџе нису наишли на много одјека, па је тактика промењена. Национализам се показао као много снажније средство окупљања.⁵⁷⁴ На Косово и Метохију су из Албаније убацивани агенти са двоструком улогом: да буду обавештајци и организују групе које ће подићи општу албанску побуну. Неки су границу прелазили тајно, а није био редак случај ни да Сигурими организује „анти-енверистичке“ ћелије које би потом биле „откривене“ а њихови чланови би затражили азил у Југославији где су постајали албански агенти.⁵⁷⁵ Поред убачених диверзаната и новоформираних илегалних група, у овом периоду су деловале и последње групе припадника балистичког покрета из година после рата, присталице резолуције Информбироа, побуњеници због обавезног откупа и колективизације, незадовољни због споразума Тито-Кеприли и исељавања Албанаца у Турску итд.⁵⁷⁶

Почеци илегалног покрета који је постао масован током осамдесетих, и из кога је касније изникла ОВК, могу се пратити од почетка шездесетих. Нови циљ илегалних група

---

⁵⁷² Р. Видачић, *Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944-1952*, Београд 1999, 47. После ослобођења Југославије на Косову и Метохији је деловало око 55 непријатељских група са око 1400 припадника. Након 1947. преостало је 33 одметника који су се захваљујући конфигурацији терена и јатацима опстали до 1952. године. П. Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945-1999)“, *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године, ур. Коста Михаиловић, САНУ, Београд 2007, 165.

⁵⁷³ G. Krasniqi, "Revisiting Nationalism in Yugoslavia: An Out View of the Nationalist Movement in Kosovo", *Debating the end of Yugoslavia*, ed. F. Bieber, A. Gilijaš, R. Arcehr, Routledge 2014, 229.

⁵⁷⁴ А. Животић, „Отварање албанског питања у Југославији у сенци сукоба између Југославије и Информбироа 1948-1954“, 100.

⁵⁷⁵ J. Pettifer, *op. cit.*, 34-37.

⁵⁷⁶ С. Доланц и Зоран Вејновић тврде да је у периоду 1948-1955. У Југославију из Албаније убачено преко 500 агената и да је откривено 20 илегалних група формираних под директним утицајем албанске обавештајне службе. S. Dolanc, Z. Vejnović, *Snage, sredstva i metodi spoljnog ugrožavanja SFRJ*, Borba, Beograd 1985, 59.

је постало ширење мреже присталица и стицање што већег утицаја међу студентима и младима. Тактика је наишла на плодно тле међу припадницима тек стасалог и још увек танког слоја интелигенције: професорима, новинарима, радницима у администрацији и студентима.⁵⁷⁷ Измењена је и пропаганда из Албаније. Уместо подстицања побуне, деловање је постало много организованије и шире. У оквиру Централног комитета ПРА основана ја „Секција за Косово“, државна телевизија и радио су почели да емитују све више програма намењених Албанцима у Југославији, коришћене су везе културних и образовних институција Косова и Албаније. Са илегалним групама су одржаване тајне везе како би се њихов рад координисао и по потреби смиривала њихова агресивност јер је Албанији одговарао дугорочнији приступ.⁵⁷⁸ У овом периоду начињени су и први кораци ка интернационализацији питања Албанаца у Југославији.⁵⁷⁹

Илегалне организације формиране почетком шездесетих су постале узор свим каснијим групама.⁵⁸⁰ Метуш Карснићи⁵⁸¹ је 1958. основао „Револуционарну партију уједињења албанских области са отаџбином“ (Partia Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare me Shtetin Amë - PRBTSHTSHA). Кадри Халими⁵⁸² и Али Алију⁵⁸³ су 1959. основали „Револуционарни комитет за уједињење албанских области у Југославији и Албанији“

---

⁵⁷⁷ Међу организаторима и вођама демонстрација 1968. године је највише било студената, средњошколских професора, наставника и учитеља. П. Симић, *нав. дело*, 265-266.

⁵⁷⁸ Е. Џеку, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, I.B.Tauris, London & New York 2016, 100-105.

⁵⁷⁹ Ђ. Трипковић, „Извештаји о Албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-их година 20. Века“, 284.

⁵⁸⁰ У периоду од 1955. до средине 60их година откривено је 69 илегалних група са око 600 чланова. Ухапшено је 420 а осуђено 250 њихових припадника. S. Dolanc, Z. Vejnović, *нав. дело*, 59.

⁵⁸¹ Метуш Краснићи (Metush Krasniqi) – 1926-1986 – из села Дајкоц, код Косовске Каменице. По занимању учитељ. Организовао је илегалну групу на подручју Гњилана 1957-1958. Ухапшен је 1958. и осуђен на 18 година затвора, од чега је издржао 8. Имао је широк круг познаника међу којима је била већина оснивача илегалних организација крајем седамдесетих: Хасан Дермаку, Реџеп Маљај, Скендер Кастрати, Кадри Зека, Јусуф Грвала, Сабри Новосела, Шефхет Јашари... Био је блиско повезан са вођама „Марксистичко-лењинистичке организације Косова“. Са Сабријем Новоселом, Јусуфом Грвалом и другима је основао „Покрет за национално ослобођење Косова и других Албанских области“. Ухапшен је после побуне на Косову, у новембру 1981, и пуштен након 4 месеца, нарушеног здравља. Поново је ухапшен у новембру 1985. У притвору је остао до јуна 1986. Преминуо је у октобру 1986. Краснићи је уз Адема Демаћија био један од најутицајнијих људи илегалног покрета. Од краја седамдесетих се залагао за обједињавање деловања илегалних група.

⁵⁸² Кадри Халими (Kadri Halimi) – рођен 1921. у селу Церница, код Гњилана. Дипломирао етнологију на Филозофском факултету у Београду. Паралелно са научним радом био је активан у албанском сепаратистичком покрету. Хапшен је и осуђиван на казне затвора 1950. и 1961.

⁵⁸³ Али Алију (Ali Aliu - Kelmendi) – 1924-2010 – из Прешева. Писац и економиста. У затвору је провео 10 година, укључујући боравак на Голом отоку. Уз Метуша Краснићија и Адема Демаћија био је узор каснијим, млађим члановима илегалних група.

(Komiteti Revolucionar për Bashkimin e Trojeve Shqiptare në Jugosllavi, me Shqipërinë - KRBTSHJSH). Организација је деловала на подручју Пећи и околини. Почивала је на подршци неколико породица које су важиле за балистичке.⁵⁸⁴

Најутицајнију организацију, „Револуционарни комитет за уједињење Албанаца“ (Lëvizjes Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve - LRBSH), основао је Адем Демаћи 1961. године.⁵⁸⁵ У тренутку када је откривена 1964. године имала је око 300 чланова, међу којима је било професора, наставника и студената.⁵⁸⁶ Колико је активност била широка сведочи и то што је члановима организације суђено и због илегалне набавке оружја преко тајног пункта из Турске.⁵⁸⁷ Осим Централног комитета, организација је имала и месне комитете у Пећи, Ђаковици, Митровици, Гњилану, Дреници и Приштини. Чланови организације су били неки од организатора и идејних инспиратора илегалног покрета током седамдесетих и осамдесетих: Рамадан Шаља⁵⁸⁸, Сабри Новосела, Мехемт Краснићи, Зефир Грвала и др.

Све три организације су брзо откривене а њихови организатори и активисти ухапшени и осуђени. Утицај им је и поред тога био далекосежан. Групе су биле организоване на територијалном принципу. Централни комитет је именовано поверенике за различите области који су имали задатак да оснивају ћелије у школама, предузећима и на

---

⁵⁸⁴ J. Pettifer, *op. cit.*, 44.

⁵⁸⁵ Адем Демаћи (1937), писац и новинар, у косовској јавности је постао познат након што је објавио роман „Крвава змија“ (Gjarpijt e gjakut). Први пут је ухапшен 1958. године након објављивања серије чланака у омладинском листу на албанском „Јета е ре“. Суђено му је за непријатељску пропаганду и осуђен је на 5 година затвора. Другостепени суд му је казну смањио на три године, и издржао ју је у целости. Организацију „Револуционарни покрет за уједињење Шиптара“ је формирао 1961. Успео је да организује окружне комитете у Приштини, Пећи и Ђаковици пре него што је група од око 300 чланова откривена 1964. године. Пред суд је изведено 50, а 38 осуђено на казне затвора од 6 месеци до 15 година, на колико је осуђен Демаћи. Казнама му је након Брионског пленума смањена на 10 година. Изашао је на слободу 1974. али је већ наредне, 1975. поново ухапшен. Суђено су је са припадницима „Револуционарне групе Косова“ и осуђен је на 15 година затвора због непријатељског деловања. На слободу је изашао 1990. године, након укупно 28 година робије. На Западу је сматран за дисидента и политичког затвореника, док су млађи припадници албанског илегалног покрета у њему видели узор и главног идеолога. S. Hasani, *nav. delo*, str 176; P. Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Завод за уџбенике, Београд 2010, 307; J. Allcock, M. Milivojevic, J. Horton, *Conflict in former Yugoslavia: an Encyclopedia*, ABC-CLIO, 1998, 72; J. Pettifer, *op. cit.*, 42-45; „Ујединитељ разбија земљу“, *Борба*, 26. септембар 1988.

⁵⁸⁶ B. Nikolić, „Antijugoslovenski separatizam i oslonci na 'majku Albaniju'“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 220.

⁵⁸⁷ J. Pettifer, *op. cit.*, 44.

⁵⁸⁸ Рамадан Шаља – (1934-2004) – рођен у Пећи. Отац му је убијен од стране партизана 1944. Уписао је Вишу економску школу у Пећи 1963. Од 1961. је био лидер илегалне групе у Пећи. Повезао се са Адемом Демаћијем након што је он изашао из затвора и учествовао у повезивању више илегалних група у јединствени „Револуционарни комитет за уједињење Албанаца“. Заједно са Демаћијем је написао статут и програм организације. Ухапшен је 1964. и осуђен на 14 година затвора. Издржао је 7. Након демонстрација 1981. једно време је био у изолацији. Ухапшен је 1986. и осуђен на 6 година затвора. Пуштен је на слободу 1988. Убрзо је емигрирао у Шведску где је остао до краја живота.

селу. Нове присталице су регрутоване претежно из породица које су важиле за непријатељски настројене према југословенској власти. Организатори су користили традиције укорене у конзервативно албанско друштво па тако Хидајет Хисени наводи да су младиће чији су преци или рођаци пали у борби са југословенским и српским снагама позивали на породични *аманет* да их освете. Коришћена је и традиција *бесе*, која је по речима Мехмета Хајризија суштински милитаризована и постала нека врста заклетве на оданост.⁵⁸⁹ Задатак припадника група је био да проучавају илегалну литературу која је стизала из Албаније и емиграције, шире организацију и прикупљају оружје. Међу Албанцима на Косову је још увек било пуно скривеног наоружања, у складу са традицијом коју је Исмаил Кадаре описао речима да је пушка за Албанца наставак кичменог стуба. Везу са Албанијом су одржавали преко поверљивих људи и илегалним преласцима границе. Све групе су за циљ имале уједињење југословенских крајева на којима су живели Албанци са Албанијом. У статуту Демаћијеве организације је писало:

„Први и задњи циљ нашег покрета је обезбеђење права на самоопредељење до отцепљења за крајеве који су насељени већином од Албанаца, који се још увек налазе под југословенском управом, значи први и последњи циљ нашег покрета је ослобођење албанских крајева, анектираних од Југославије и присаједињење ових крајева својој мајци Албанији.“⁵⁹⁰

Циљ је требало постићи стварањем масовног покрета који би се у одговарајућем тренутку дигао на оружани устанак.⁵⁹¹ У остварењу циља су били спремни да прихвате помоћ ко год да им је понуди:

„У остваривању неприкосновених права албанског народа, за ослобођење и уједињење, наш покрет ће примити с великом захвалношћу сваку помоћ и искрену подршку, моралу и материјалну од кога буде стизала и дошла.“⁵⁹²

Ова порука је првенствено била упућена Албанији, али и комунистичком свету уопште. За разлику од албанских побуњеника из ранијег периода, на чију традицију су често

---

⁵⁸⁹ S. Schwandner-Sievers, “The bequest of *Ilegalja*: contested memories and moralities in contemporary Kosovo”, *Nationalities Papers*, Vol. 41, No. 6 (2013), 954.

⁵⁹⁰ S. Hasani, „Šovinstičke i separatističke organizacije na Kosovu i njihova povezanost sa inostranim centrima“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 210.

⁵⁹¹ E. Çeku, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, 155.

⁵⁹² S. Hasani, „Šovinstičke i separatističke organizacije na Kosovu i njihova povezanost sa inostranim centrima“, 210.

позивали, илегални покрет из шездесетих је био изражено левичарски. Ослобођење од југословенске власти су сматрали за неизбежну последицу знатно ширег глобалног процеса, чију је победу најавила успешна Кубанска револуција. Илегални покрет је идеолошки почивао на мешавини ткз. марксизма-лењинизма и национализма карактеристичној за ПРА. Демаћи је био убеђени левичар, уверен у југословенски „ревизионизам“ и исправност ставова Енвера Хоџе.⁵⁹³ Све касније илегалне организације су усвојиле начин организовања и идеологију група формираних на почетку шездесетих. Многи бивши чланови покрета су током деведесетих покушавали да умање или негирају његов марксистичко-лењинистички карактер. Тврдили су да су такве квалификације долазиле из Србије, како део негативне кампање.⁵⁹⁴ Међутим, називи група, програми, текстови у листовима које су издавали и растурани памфлети показују да се њихове идеје нису уопште разликовале од програма и ставова ПРА. У летку којим су Албанци из Истока позивани на улице пред демонстрације 1968. главна оптужба против југословенске власти је била за ревизионизам и издају, што су биле и оптужбе ПРА:

„Позив Косова – еј, синови, будете се, устаните, преплавите улице, чујте јецаје моје. Солидаришите се са прославом 27. новембра, даном када се потреса свет ревизионизма. (...) Преплавите улице и покажите да сте Албанци. Устаните.

Не ћутимо, јер нам је свугде забијен нож у леђа погурена од тешког ропства. Не трпите ропство, црног непријатеља да истребимо, истрајмо га из наших огњишта јер нам слободу осакати. Не бојимо се смрти, умримо, како умиру хероји. Земљу ћемо уквасити крвљу до коначне слободе. Одјек наших високих идеала ће одзвањати у историји. Напустите наставу, рад, дижите глас за 27. новембар, за истребљење непријатеља.“⁵⁹⁵

---

⁵⁹³ J. Pettifer, *op. cit.*, 43.

⁵⁹⁴ Хидајет Хисени је током деведесетих често негирао марксистичко-лењинистички карактер покрета. „Било је таквих квалификација доста у тадашњој штампи. Мислим да је то урађено смишљено, да би се о покрету на Косову створила слика као и нечему искључивом, екстремистичком...“ (М. Петорвић, *нав. дело*, 198) Слично је тврдио и Реџеп Ђосја: „Вероватно је било марксиста-лењиниста међу њима, али је сигурно да је било много више оних који нису имали никакве везе са марксистима-лењинистима.“ (*Исто*, 102) Већина аутора на Западу минимизира, или потпуно занемарује марксистичко-лењинистичку оријентацију илегалног покрета. Тако их Стефан Шварц назива „маргиналним“ и истиче да је марксизам-лењинизам више имао везе са Лењиновом теоријом тајних организација него са идеологијом. S. Schwartz, “Enverists' and 'Titoists' - Communism and Islam in Albania and Kosova, 1941-99: From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation War”, *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 25 March 2009, 69.

⁵⁹⁵ АЈ, ф837 II-4-б/42, Информација и текст ПК СК Косова и Метохије о демонстрацијама у Приштини и неким местима у покрајини, 28. 11. 1968.

Екстремно левичарска идеологија је била посебно привлачна за интелектуалце и младе.⁵⁹⁶ Студенти, суочени са сиромаштвом, без могућности за запослење и свакодневно у прилици да виде све веће друштвене разлике, лако су потпадали под утицај проповедника друштва екстремног егалитаризма какво је макар у теорији било албанско.⁵⁹⁷ Национална компонента у идеологији илегалних група имала је знатно снажнији утицај на селу. Показало се да су у традиционалном друштву косовских Албанаца породичне задруге чији су чланови учествовали у борби против југословенске власти током и након Првог и Другог светског рата ретко постајале истински лојалне. То је посебно био случај у крајевима који су важали за побуњеничке: Дреница, западна Метохија (Дукађин), Лаб... Већина вођа ОВК из деведесетих потицала је из породица чији су чланови били побуњеници или одметници током двадесетог, па чак и деветнаестог века.⁵⁹⁸

Друга фаза у развоју илегалног покрета отпочела је након демонстрација 1968. године, када су окупљени тражили проглашење републике, клицали Адему Демаћију и другим политичким затвореницима.⁵⁹⁹ ПК Косова је некако успео да успостави контролу без губитка политичких позиција нити превелике репресије. Већ тада је било видљиво да захтеви демонстраната најснажније упориште имају на међу интелегенцијом: на Универзитету, Албанлошком институту, у листовима, посебно „Рилиндји“, и међу професорима у основним и средњим школама.⁶⁰⁰ Многи од вођа демонстрација касније су активно учествовали у организацији илегалног покрета.⁶⁰¹

Током седамдесетих ситуација се на површини чинила мирна и стабилна. Из покрајине су у републику и федерацију стизали извештаји о безбедносном стању и међунационалним односима препуни фраза и општих места. Истицано је да повремено долази до мањих националистичких испада Албанаца, попут исписивања парола и певања

---

⁵⁹⁶ Е. Џеку, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, 117.

⁵⁹⁷ Утицај марксистичко-лењинистичке идеологије на развој илегалног покрета и њену привлачност за студенте на Косову истиче Дејан Јовић. D. Jović, *nav. delo*, 274.

⁵⁹⁸ J. Pettifer, *op. cit.*, 12.

⁵⁹⁹ P. Marković, „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine. Jedan dokument“, 174.

⁶⁰⁰ Z. Vuković, *nav. delo*, 261; 272. Међу интелектуалцима са Косова који су подржали захтеве за проглашење републике истичу се Фехми Агани, Газменд Зајими, Али Хадри, Дервиш Рожаја, Бардуљ Чауши, Марк Краснићи, Резак Шаља, Рамадан Вранићи, Хајредин Хоџа и Сурја Пуповци. Е. Џеку, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, 98.

⁶⁰¹ Међу организаторима демонстрација 1968. су били Селатин Новосела, Адил Пирева, Хасан Дермаку, Реџеп Маљај, Иса Кастрати, Дамуши Осман, Скендер Мућоли и др.

националистичких песама. Одмах потом су по правилу, ради равнотеже, следили наводи о национализму Срба: активностима СПЦ, преувеличавању и драматизацији неких појава на Косову, протурању лажних прича на Косову и у Београду о наводној ванредној ситуацији у покрајини итд.⁶⁰² У званичним извештајима и контактима са представницима других федералних јединица Бакали је оцењивао да је „албанском иредентизму као ретко када раније сужен простор у албанским масама на Косову.“⁶⁰³ Међунационалне односе је оцењивао као добре, скоро идиличне, па је републички Секретар за унутрашње послове Славко Зечевић у лето 1975. могао да закључи да је безбедносно стање у републици задовољавајуће.⁶⁰⁴ Слични извештаји су стизали и током наредних година, чак и 1979. када је активност илегалног покрета ескалирала. Приликом оцене безбедносног стања у покрајини пред посету Тита Председништво ПК је прећутало низ инцидената о којима је имало информације. До кабинета председника републике стигао је уобичајени извештај у коме се само помињало исписивање парола у школама и певање националистичких песама.⁶⁰⁵

Партијска комисија која је након побуне 1981. испитивала одговорност Махмута Бакалија закључила је да је током седамдесетих стање „прикривано и разводњавано“ па се на основу пружених информација „није могла изградити слика о свој ширини и озбиљности непријатељске активности на Косову“.⁶⁰⁶ Откривено је да је Бакалијево руководство прикривало податке о инцидентима, упозорења о бујању национализма и назнаке да би могло да дође до озбиљних експлозија. Сагледавање активности илегалних група и организација на простору САП Косова током седамдесетих је зато могуће једино ако се паралелно анализирају материјали настали током овог периода и они настали 1981, након

---

⁶⁰² АС, њ2 ПК СКК ф31, „Информација са састанка Председништва ПК СК Косова, на којој су разматрана нека питања политичко-безбедносне ситуације у Покрајини“, Информације из домена рада ПК СК Косова 1978-1982.

⁶⁰³ АС, њ2 ПК СКК ф20, Магнетофонски снимак разговора делегације ПК СК Косова и ЦК СК Црне Горе, одржаног 2. октобра 1975. године у Приштини.

⁶⁰⁴ ИАБ, Лични фонд Славка Зечевића, кутија 12, Закључци Друштвено-политичког већа Скупштине СР Србије од 27. јуна 1975. године, са седнице на којој је разматран „Извештај о раду службе државне безбедности и јавне безбедности у СР Србији у 1974. години“.

⁶⁰⁵ АЈ, ф150, П-3-а-2/642, „Информација рађена на основу материјала Председништва ПК СК Косова о политичко-безбедносној ситуацији на Косову“, од 11. јула 1979.

⁶⁰⁶ АС, њ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“ (Строго поверљиво), Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981. године.

побуне, када су разне комисије темељно прочешљале документацију Покрајинског комитета и СУП-а Косова.

Организовање илегалног покрета је започело након демонстрација 1968. и неуспешног покушаја 1969. да се оне понове. Језгро организатора су чинили некадашњи политички осуђеници, припадници ранијих, разбијених илегалних организација и студенти који су се истакли током демонстрација. Простор за деловање им се отворио услед више испреплетаних фактора: владала је погодна друштвена клима, узлет у образовању на албанском језику пратило је бујање националромантизма, стасао је велики број младих са средњим и високим образовањем који услед недовољног броја радних места и ниске мобилности нису имали шансу за запослење, појачана је пропагандна активност из Албаније и дошло је до дубоких промена у систему унутрашњих послова на Косову.⁶⁰⁷

Након Брионског пленума мере која је УДБ-а спроводила на Косову и Метохији до 1966. суштински су проглашене за незаконите и мотивисане великосрпским шовинизмом. Велики број ухапшених и осуђених Албанаца због информбировског, националистичког и сепаратистичког деловања је проглашен за невинне жртве српског прогона и пуштен. Другима су казне смањене или су претворене у условне.

Под паролом измене структуре запослених како би она одговарала националној структури спроведене су промене у читавом државном апарату, укључујући тајну службу и полицију.⁶⁰⁸ У склопу обрачуна са „великосрпским шовинизмом“ део руководећих српских кадрова је ухапшен, други су отпуштени и различитим притисцима приморавани да дају отказ или затраже премештај у централну Србију.⁶⁰⁹ Одлазак српских кадрова је пратило масовни пријем нових који су готово искључиво били Албанци. У периоду 1970-1975. у

---

⁶⁰⁷ Сви фактори, осим последњег, шире су објашњени у поглављу: 2. 4.

⁶⁰⁸ Здравко Вуковић сведочи да му је у приватном разговору Рајко Ђаковић, начелник СДБ Србије, рекао како пресудан утицај на службу у покрајини има ПК, који одлучује ко ће у њој остати а ко отићи, и да са Вели Девом стално улази у спорове око кадровских питања. Z. Vuković, *nav. delo*, 261.

⁶⁰⁹ АС, б2 к100, „Извештај Комисије ИК ЦК СКС о утврђивању политике одговорности неких чланова СК бивших функционера СДБ на Косову“, Материјали са 28. седнице Секретаријата ЦК СКС, одржане 1. априла 1969. Славко Зечевић наводи да је део кадрова послат у пензију, док су другима обезбеђени станови и посао у Београду. Из покрајине су вршили притисак да се убрза долазак у Београд, посебно је на томе инсистирао Секретар покрајинског СУП-а Џевдет Хамза. У Приштини су хтели да уклоне све људи и поставе нове. (С. Зечевић, *Сећања и казивања*, С. Зечевић, Београд 2004, 214, 221) Како је изгледао обрачун са великосрпским шовинизмом“, смене и суспензије, сведочи један од официра ОЗНЕ са Косова Рајко Видачић. Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Службени лист СРЈ, Београд 2000, 135-154.

покрајински СУП је примљено 65% нових кадрова, сви млађи од 35 година.⁶¹⁰ Стање је било такво да је Борче Самоников, начелник Савезне СДБ 1971. у разговору са Титом за СДБ на Косову у време демонстрација 1968. рекао да се он тек „испољавала“ и да „де факто није ни постојала“.⁶¹¹ До 1974. структура запослених су СДБ Косова је темељно измењена у односу на ону пре Брионског пленума.⁶¹² (табела бр. 4)

Табела 4: Промена националне структуре радника у органима СУП-а САП Косово 1966-1974⁶¹³

	1966.	1974.
Албанаца	28%	60.2%
Срба	59.5%	29.5%
Црногораца	12%	7.3%
осталих	0.5%	3%

Запошљавање великог броја нових кадрова у полицији и тајној служби у кратком року је довело до слабљења контроле кандидата. У друштву где је радно место било ресурс и средство за остваривања утицаја запослење је много више зависило од воље надлежног, него поштовања критеријума. У органе безбедности су ушли многи младићи из породица које су важиле за побуњеничке.⁶¹⁴ Ове промене, заједно са осталим факторима, утицале су да стварање мреже илегалних сепаратистичких организација постане могуће.

⁶¹⁰ Анализом проблема у органима унутрашњих послова на нивоу Југославије закључено је да се суочавају са низом проблема: недовољна попуњеност радних места предвиђених по систематизацији (недостајало је од 11% до 23% од предвиђеног броја запослених по републикама и покрајинама, у САП Косово око 13%), потом недовољно стручно образовање и усавршавање кадрова, слаба опремљеност, недовољна техничка обученост, итд. Сви ови проблеми постајали су и у органима СУП-а Косова. АЈ, ф803 к1779, „Актуелни кадровски проблеми у органима унутрашњих послова“ (Строго поверљиво), Материјали за 1. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 5. фебруара 1975

⁶¹¹ АЈ, ф837 КПР II-2/519, Пријем службеника СДБ, Београд 22. 4. 1971.

⁶¹² Након Брионског пленума из покрајинског руководства је тврђено да су руководеће позиције у службама безбедности биле затворене за албанске кадрове. То је само делимична истина. Већина кадрова је регрутована из редова Срба и Црногораца, због дубоког неповерења које је према Албанцима владало, како то сведочи Војин Лукић. (V. Lukić, *Brionski plenum. Обрачун sa Aleksandrom Rankovićem: sećanja i saznanja*, Стручна књига, Београд 1990, 227) Међутим, низ високих положаја су заузимали кадрови Албанци: Шабан Кајтази је био помоћник покрајинског секретара за унутрашње полове Резак Шаљу начелник криминалистичке управе покрајинског СУП-а, Мазлум Нимани и Мисина Синај начелници одељења у УДБ-и. Од седам испостава УДБ-е у покрајини у две су начелници били Албанци: Кариман Ђема у Урошевцу и Енвер III. Хоџа у Шаковици. Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 159.

⁶¹³ АЈ, ф803 к1779, „Актуелни кадровски проблеми у органима...“

⁶¹⁴ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 136.

Почетком седамдесетих трајало је повезивање и договарање неколицине припадника разбијених илегалних група, студената који су се истакли приликом демонстрација и нових присталица илегалног покрета. Делили су литературу, разговарали о тактици борбе планирали даље активности. Њихова активност није прошла незапажено за иностране обавештајне службе, па је југословенски амбасадор у Шведској Лазар Латинковић 1970. јавио ДСИП-у како се на Западу пуно говори о плановима Албанаца да покрену акцију за остваривање политичке самосталности, причало се о штрајковима и могућим побунама у унутрашњости.⁶¹⁵ Да су у Шведској озбиљно схватили вести о могућим нередима на Косову сведочи посета шведског амбасадора покрајини неколико недеља касније.⁶¹⁶

Најаве нерета и могуће побуне су биле претеране. Ипак, повезивање некадашњих припадника илегалних група и вођа демонстрација није било без резултата. Током 1973. формирана је „Револуционарна група Косова“ чији чланови су крајем 1973. и током 1974. године извели прве озбиљније акције илегалног покрета на Косову. Језгро групе су чинили Кадри Османи⁶¹⁷, Реџеп Маљај⁶¹⁸, Скендер Кастрати, Хасан Дрмаку, Селатин Новосела, Иљаз Пирева, Фатмир Салиху, Иса Кастрати, Хилми Рамадани⁶¹⁹, Хатем Бајрами, Бинак Уљај, Џавит Дермаку, Сами Дрмаку, Осман Думоши, Џафер Шатри, Ахмет Хоти... Овом

---

⁶¹⁵ ДАМСПРС, ПА – Албанија, 1970, ф1 омот7, Шифровани телеграм који је Лазар Латинковић упутио ДСИП поводом разговора са помоћником шефа протокола Холмквистом

⁶¹⁶ ДАМСПРС, ПА – Албанија, 1970, ф1 омот7, Шифровани телеграм упућен ДСИП 7. априла 1970, Мандић.

⁶¹⁷ Кадри Османи – Мани (1937-2012) – филолог, средњошколски професор. Потичао из породице непријатељски настројене према Југославији. Кадријев брат Рамиз је током рата припадао СС дивизији „Скендербег“. Кадри је био ветеран илегалног покрета. Учествовао је у организацији демонстрација 1968. због чега је прекршајно кажњен. Следеће године је покушао да заједно са Бинак Уљајем и Џафером Шатријем организује обележавање годишњице демонстрација. Ухапшен је и осуђен на 10 месеци затвора. Поново је ухапшен 1974. као припадник „Револуционарне групе Косова“ и осуђен на 9 година затвора. По изласку на слободу учествовао је у оснивању „Партије борбе Косова“, због чега је поново ухапшен 1984. и осуђен на 15 година затвора.

⁶¹⁸ Реџеп Маљај – (1951-1983) – рођен у селу Огоште, поред Косовске Каменице. Као средњошколац учествовао је у демонстрацијама 1968. због чега је први пут ухапшен и прекршајно кажњен са 60 дана затвора. Уписао је Економски факултет у Приштини, али је 1973. године прекршајно кажњен због незаконитог преласка у Албанију. Исто се поновило годину дана касније. Након изласка из затвора неко време је провео у иностранству, у Западној Европи. Био је члан „Револуционарне групе Косова“. Ухапшен је 1975. и осуђен на 8 година затвора. За време одслужења казне био је један од организатора штрајкова глађу. Написао је „Успомене из затвора“. Робијао у више затвора широм Југославије. Пуштен је на слободу у мају 1983. и одмах је наставио са илегалним радом. Са Нухијем Беришом је основао „Партију борбе Косова“. Убијени су током ватреног окршаја са полицијом, 11. јануара 1984. у Приштини.

⁶¹⁹ Хилми Рамадани – (1953) – рођен је у Бујановцу. Као члан „Револуционарне групе Косова“ ухапшен је и осуђен 1976. на 5 година затвора. На слободу је изашао 1980. године. Након побуне 1981. поново је ухапшен и осуђен на 9 година. Средином деведесетих био је члан „Council for the Defense of Human Rights and Freedoms“ (KMLDNJ). Пришао је ОВК 1998. године и био њен члан за време рата. Након 2000. радио као директор једне клинике у Приштини, и једно време као саветник Хашиму Тачију за спољнополитичка питања.

језгру су се потом придружили Кадри Зека⁶²⁰, Хидајет Хисени⁶²¹, Мехмет Хајризи, Гани Суљај, Јакуп Краснићи... По изласку из затвора са групом се повезао и Адем Демаћи. Скоро сви су потицали из породица чији су се чланови током рата и након њега борили против југословенске власти. Углавном су били из области које су касније постале упориште илегалног покрета, и ОВК током деведесетих: Приштине, Подујева, Косовске Каменице, Гњилана, Глоговца, а било их је и из Прешева. Изградили су организацију која је имала Управни, Извршни и Студентски комитет, и комитете по општинама. Представници групе су формирали ћелије у Гњилану, Дреници, Качанику, Урошевцу, Ђаковици, Прешеву, Тетову и Куманову.⁶²² Организовали су неколико акција дељења памфлета и илегалног листа „Глас Косова“ (Zëri i Kosovës) чији је први број штампан у фебруару 1974.⁶²³ Штампана су два броја листа, а аутори текстова су били Џафер Шатри, Гани Суљај, Бинак Уљај, Мехмет Хајризи, Кадри Османи, Хидајет Хисени и Мустафа Адеми.⁶²⁴

У материјалима које је СДБ запленила приликом хапшења чланова групе стоји да је „револуционарна група претходница будуће партије“, чији је циљ повезивање и заједнички рад са другим партијама „али само под условом да оне као компас у свом раду имају марксистичко-лењинистичку теорију и учење Партије рада Албаније“.⁶²⁵ Залагали су се за три велика циља: национално ослобођење, социјално ослобођење и национално уједињење

---

⁶²⁰ Кадри Зека – (1953-1982) – рођен у селу Поличка, код Косовске Каменице. Уписао је журналистику у Приштини 1972. године, и годину дана касније се придружио „Револуционарној групи Косова“, са чијим члановима је од раније био у контакту. Након хапшења већег броја чланова изабран је у Централни комитет организације. Био је запослен као новинар Радио Приштине. Пребегао је у иностранство 1978. и тамо се повезао са „Црвеним народним фронтом“. Убијен је 17. јануара 1982. у близини Штутгарта, заједно са браћом Грвала.

⁶²¹ Хидајет Хисени – (1954) – рођен у селу Прилепници, надомак Гњилана. Студирао је француски језик у Приштини и радио у „Рилиндји“ као новинар. Био је члан „Револуционарне групе Косова“. Успео је да избегне хапшење. Од 1978. је био у илегалу, до побуне 1981. када је испред зграде ПК Косова прерушен одржао говор са дрвета. Ухапшен је 1982 и на робији је био до 1990. Био је потпредседник ДПК где је важио за неформалног представника тзв. „робијашког крила“. Ступио је у ОВК а након рата активан је на политичкој сцени Косова. Биран је за посланик у више наврата.

⁶²² Е. Çeku, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, Brezi '81, Prishtinë, 67.

⁶²³ Памфлете и пароле су растурали: новембра 1973. и децембра 1974. на Универзитету у Приштини, децембра 1973. у Косовској Митровици и Кишници, априла 1974. на Голешу, јула 1974. у селима Огоште и Топаоница на терену Косовске Каменице, фебруара 1975. на терену Прешева. АС, њ2 ПК СКК ф22, „Информација о остваривању друштвене самозаштите и безбедности са посебним освртом на неке видове непријатељске активности и задаци Савеза комуниста Косова“ (Строго поверљиво), Информативно-документарна грађа из домена рада СК Косова (1975).

⁶²⁴ S. Keçmezi-Basha, *Shtypi ilegal shqiptar në Kosovë (1945-1999)*, I, Shoqata e të Burgosurve Politikë, Prishtinë 2009, 490-492.

⁶²⁵ АЈ, ф803 к1791/1, „Аналитички пресек о реализованој непријатељској групи која је настојала да формира Партију борбе Косова“ (Строго поверљиво), Материјали са 2. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 2. фебруара 1984.

са Албанијом. Начин за њихово остваривање су видели у штрајковима, демонстрацијама и оружаном борби. Присталице су покушавали да придобију говорећи о ускраћивању права Албанцима, економском изабљивању Косова и намерном држању покрајине у стању дубоког сиромаштва. Тврдили су да се Косово користи само као извор ресурса који се потом прерађују и користе негде друго. Уколико би се то чинило на Косову оно би брзо досегло развој остатка Југославије и чак било као Рур и Саар у Немачкој.⁶²⁶ Такође, говорили су о историјској неправди учињеној Албанцима и праву сваког народа да се уједини у једну државу. У Албанији су видели матицу и једину истински комунистичку земљу на свету. За Југославију су говорили да је ревизионистичка и суштински капиталистичка земља. Да би ојачали утицај, проширили мрежу присталица и ослабили југословенску власт подстицали су чланове да се учлане у Савез комуниста и делују изнутра. Међу откривеним припадницима организације било осам чланова СКЈ.

Служба државне безбедности Косова је пратила неке од организатора групе још од 1971. године.⁶²⁷ У мају 1974. ухапшено је пет⁶²⁸, а током јесени 1975. још 34 члана.⁶²⁹ Међу њима је био и Адем Демаћи, који је у јуну 1974. пуштен на слободу. У ПК СК Косова су закључили да је група била део „већ познатих иредентистичких елемената“ са којима су се „суочавали и 1964, 1968. и 1969. године“.⁶³⁰

На суђењу „Демаћијевој групи“, како су је медији називали, у фебруару 1976. пред суд је изведено 19 лица. Осуђени су на казне од 4 до 15 година затвора. Демаћи је осуђен на 15 година, Реџеп Маљај на девет, Хилми Рамадани на пет итд. Иако је велики број чланова ухваћен и осуђен није откривена техника за штампу и умножавање летака, нити је разјашњено да ли су документе, попут „Упутства за илегални рад“ сами сачинили или су их добили споља.⁶³¹

---

⁶²⁶ Сећање Хидажета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

⁶²⁷ АС, г274 к9/1, „Делатност и међусобна спрега унутрашњег и спољњег непријатеља као значајан фактор безбедности и стални подстицај непријатељским снагама“ (Строго поверљиво), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 31. маја 1977.

⁶²⁸ Ухапшени су Кадри Османи (осуђен на на 9 година затвора), Бинак Уљај (5 година), Џафер Шатри (8 година), Мет Шатри (2 године) и Јашар Аљај (4 године).

⁶²⁹ АЈ, ф803 к24, „Нека актуелна питања безбедности. Излагање савезног секретара за унутрашње послове Фрање Хрељевића“ (Строго поверљиво), Материјали са 26. седнице Председништва СФРЈ, одржане 18. марта 1975.

⁶³⁰ АС, њ2 ПК СКК ф22, „Информација о остваривању друштвене самозаштите и безбедности...“

⁶³¹ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

Затишје у активностима је потрајало до краја 1977. За то време је текло организовање нових група.⁶³² Активиста илегалних група није било много, али су упорно истрајавали у свом раду:

„Ми који смо остали – понекад нас је мало остао након бројних хапшења... У то време (1975. прим. П. Р.) није нас много било који смо били активни, укупно нас није било толико много, мислим оних који су деловали на нашој линији, али било је и других линија, којих, опет, није било много...“⁶³³

Припадници „Революционарне групе Косова“ који су избегли хапшење основали су средином седамдесетих „Марксистичко-лењинистичку групу Косова“ која је касније преименована у „Марксистичко-лењинистичку организацију Косова“ (алб. *Organizata Marksiste Leniniste e Kosovës – OMLK*). Програмски документи групе написани су крајем 1977. и почетком 1978. године. Од 1976. штампали су илегални лист „Авангарда“ (алб. *Pararoja*) који су 1980. преименовали у „Слобода“ (алб. *Ligia*) како би макар по имену изашли из уских идеолошких оквира и проширили круг заинтересованих за њихове идеје. Организација је имала „Управни комитет“ чији чланови су били Хидајет Хисени, новинар; Берат Луџа, новинар; Бејтула Тахири, наставник; Јакуп Краснићи, наставник; Гани Суљај, наставник; Мехмет Хајриз, учитељ; Незир Муртај, професор; и Кадри Зека, новнар. У случају да дође до хапшења предвиђено је да руковођење групом преузме „Извршни комитет“ у коме су Јакуп Краснићи, Исмаил Суља, Бејтула Тахири, Саиме Јусуфи и Јахир Хајриз. Током три године деловања организација је успела да прикупи нешто оружја и

---

⁶³² Оснивање и деловање илегалних организација током седамдесетих је доста слабо истражено. У монографији Џејмса Петифера о историји ОВК овај период се сумарно обрађује у уводном поглављу, као предисторија покрета из деведесетих. Хенри Перит у својој књизи о ОВК говори само о рату 1998-1999. (Н. Perritt, *Kosovo Liberation Army. The inside story of an insurgency*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2008) Клејда Мулај се дотакла оснивања „Покрета за национално ослобођење Косова и других Албанских области“ и „Покрета за албанску социјалистичку републику у Југославији“ али је дала фактографски погрешне податке. (К. Mulaj, “Resisting an Oppressive Regime: The Case of Kosovo Liberation Army”, *Studies in Conflict & Terrorism*, No. 31 (2008), 1106) Кеичи Кубо је дао такође непотпун, али нешто детаљнији и тачнији преглед оснивања и деловања појединих илегалних организација на простору САП Косова и у емиграцији. (К. Kubo, “Why Kosovar Albanians Took Up Arms against the Serbian Regime: The Genesis and Expansion of the UÇK in Kosovo”, *Europa-Asia Studies*, Vol. 62 No. 7, September 2010, 1139-1140). У историји Косова Ноел Малколм потпуно је заобишао тему, док је Миранда Викерс само поменула оснивање две илегалне организације у периоду 1973-1975. М. Vickers, *op. cit.*, 180-181. Најдетаљнији преглед активности сепаратистичког илегалног покрета и његових веза са Албанијом дао је публициста Марко Лопушина. (М. Lorušina, *OVK protiv Jugoslavije. Kako smo izgubili Kosovo i Metohiju*, Legenda, Čačak 1999) Лопушина је у писању књиге користио низ докумената некадашње СДБ. Дело обилује фактографским подацима али у недостатку научног апарата наводе из књиге је немогуће проверити.

⁶³³ Сећање Хидајета Хисенија. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

материјал за умножавање памфлета и брошура, које су скривали у 13 подземних склоништа на подручју Приштине, Гњилана и Глоговца.⁶³⁴ Хисени и Зека су 1978. схватили да им је полиција на трагу. Зека је преко Турске побегао у Швајцарску, док се Хисени повукао у илегалу и наставио да делује на релацији Косово – Швајцарска. Њих двојица су преко пункта у Швајцарској успоставили везе са емигрантским „Црвеним фронтом“. Током 1980. започели су са издавањем листа „Лирија“ (Слобода) у Швајцарској. Штампали су више књига и памфлета, карактеристичних назива као што су: „Песме о слободи“, „Тешко економско стање у Југославији“, „Модерни ревизионизам и борба марксизма-лењинизма против њега“, „30 година социјализма у Албанији“, „Рудари Трепче“ и др.⁶³⁵ До побуне 1981. ОМЈК се искључиво залагала за припајање Косова Албанији.

„Покрет за национално ослобођење Косова и других Албанских области“ (алб. *Lëvizjes Nacionalçlirimtare të Kosovës dhe Viseve të tjera Shqiptare – LNÇKVSHJ*) је формиран вероватно средином 1977. године. Основали су га Метуш Краснићи, Сабри Новосела, Шефхет Јашари и Јусуф Грвала. Веровали су да након затварања Адема Демаћија и чланова „Револуционарне групе Косова“ морају да наставе борбу за национално ослобођење. Док је Демаћи је био идеолог и „лице“ покрета, Метуш Краснићи је био организатор из сенке. Одржавао је везе са већином вођа илегалних група, често међусобно сукобљених, и радио на њиховом повезивању. Успоставио је контакт са неколицином генерала из врха армије Албаније. Јусуф Грвала⁶³⁶, новинар „Рилиндје“, успео је да оснује више окружних комитета, од којих су најснажнији били Дечански, под Исмаилом Харадинајем⁶³⁷, и

---

⁶³⁴ АЈ, ф803 к1791/1, „Аналитички пресек о реализованој непријатељској групи...“

⁶³⁵ М. Лорушина, *nav. delo*, 84.

⁶³⁶ Јусуф Грвала – (1943-1982) – рођен је у селу Дубовик, у општини Дечан. Син Бардоша Грвале који је у Другом светском рату био борац „Бали комбетар“ и због тога му је после рата одузета имовина. Имао је тројицу браће: Хисена, Бардија и Авдуља. Јусуф је био талентован писац и музичар. Од 1973. је радио у „Рилидји“ где је напредовао до места уредника. Убијен је заједно са братом Бардијем и Кадријем Зеком, 17. јануара 1982. (R. Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo*, Historical Dictionaries of Europe, No. 79, The Scarecrow Press, Inc, 2010, 111) Јусуфова жена Сузана тврди да су Јусуфа у илегални покрет регрутовали Сабри Новосела и Адем Демаћи, у време када је био на слободи. Сећање Сузана Грвала. <http://oralhistorykosovo.org/sr/suzana-gervalla-2/> (Приступљено 17. 1. 2018)

⁶³⁷ Исмаил Харадинај – (1943-2009) – рођен је у селу Глођани, у општини Дечани. Професор физичког. Током шездесетих био је припадник илегалне организације Адема Демаћија. Крајем седамдесетих се повезао са Јусуфом Грвалом и у Глођану основао Месни комитет за Дечане, повезан са „Покретом за национално ослобођење Косова и других Албанских области“ и „Црвеним народним фронтом“ у Немачкој. Ухапшен је и суђено му је са другим члановима илегалне групе у августу 1981. Осуђен је на једанаест година затвора. Крај живота је дочекао у емиграцији. Исмаил Харадинај је био стриц браће Харадинај: Рамуша, Даута, Шкељзена, Енвера и Луана, који су 1998-1999. били главни организатори ОВК на подручју Дечана. Исмаилов син Насим је такође био један од високорангираних бораца ОВК.

Дреничким, под Бајрамом Гашијем.⁶³⁸ Телије организације су формиране у Урошевцу, Ђаковици, Липљану, Вучитрну и Приштини. Покрет је претрпео удар крајем 1979. када је Новосела био приморан да побегне у Турску. Убрзо је ухапшен брат Јусуфа Грвале, Хисен, па је и он одлучио да се склони у Немачку, код трећег брата Бардоша, који је у Лудвигсбургу радио као социјални радник. У Турској је од раније постојао пункт илегалног покрета преко кога је Демаћи набављао оружје. Новосела је одржавао везе са амбасадором Албаније Бујаром Хоцом који је био повезан са албанском екстремном емиграцијом, посебно „Црвеним фронтом“ у Немачкој. Са вођом ове организације, Ибрахимом Кељмедијем, повезао се и Јусуф Грвала. Сарађивали су на издавању гласила организације, листа „Башкими“ (Јединство). Грвала је почетком 1981. повезао и са Кадријем Зеком, чланом „Марксистичко-лењинистичке групе Косова“.⁶³⁹ Покрет је одржавао везе и са марксистичко-лењинистичком партијом Француске.⁶⁴⁰

„Комунистичку марксистичко-лењинистичку партију Албанаца у Југославији“ (алб. *Partia Komuniste Marksiste-Leniniste e Shqiptarëve në Jugosllavi - PKMLSHJ*) је основао Авдулах Прапаштица 1975. године.⁶⁴¹ Прапаштица је био инспектор СДБ Косова, од 1979. задужен за контролу Универзитета. У вођству организације су били и његови рођаци, Осман Османи и Фатон Топали. Прапаштицина организација је најпознатија по писмима које су од 1979. слали на адресе руководиоца и институција у покрајини. Након побуне 1981. послали су писму ЦК СКЈ у коме су преузели одговорност за организацију демонстрација. Прапаштица, Османи и Топали су се убрзо склонили у Турску, где су се повезали са амбасадором Хоцом и Сабријем Новоселом. Организација је на Косову покренула два листа, „Револуција“ (*Revolucioni*) и „Глас домовине“ (*Zeri atdheut*) и штампала више

---

⁶³⁸ Е. Џеку, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 74-75.

⁶³⁹ АЈ, ф803 к1787, „Нека значајнија безбедносна сазнања о којима СДБ ПСУП САП Косова није информисала ССУП и РСУП СР Србије“ (Државна тајна), Материјали са 17. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јуна 1981. године. (Израда материјала је завршена 1. јула 1982. године. Нејасно је како се налази у фасцикли са седнице из 1981. године) Савезни СУП је након побуне 1981. утврдио да су у покрајинској СДБ знали да су двојица новинара (нису именовани, али се може закључити да су у питању Кадри Зека и Јусуф Грвала. *Прим. П. Р.*) побегли из земље и да сарађују са „Црвеним народним фронтом“. Имали су и информације да се повремено враћају на Косово и раде на организовању илегалних група. Савезна СДБ је тражила да се предузму конкретне мере како би били ухапшени и да се открију њихови контакти, међутим, Исмаил Бајрами је одговарао да се акција води и изричито тражио да се о њиховом деловању не обавештавају новинари и јавност, наводно како акција не би била компромитована.

⁶⁴⁰ Е. Џеку, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 71.

⁶⁴¹ S. Keçmezi-Basha, *op. cit.*, 358.

памфлета.⁶⁴² Према каснијим тврдњама Прапаштице, организација је пред избијање демонстрација имала 116 чланова, од којих је највише, 54, било студената, потом 21 ученик, троје наставника, троје дактилографа, два запослена у СДБ итд.⁶⁴³

Поред три веће организације на терену је деловало мноштво мањих, самосталних група. Из назива, начина организовања и контакта које су остваривали очигледно је да су идеолошки почивале на мешавини марксизма-лењинизма и национализма. Неке су биле повезане са албанским Сигуримијем, док су се друге повезале са емигрантским „Црвеним фронтом“ преко кога су добијали литературу, пропагандни материјал и упутства за рад. СДБ је процењивала да је почетком осамдесетих између 1000 и 1300 лица на Косову непријатељски деловало према Југославији.⁶⁴⁴

Снажно упориште илегалног покрета су били затвори. Као што су некада југословенски комунисти постајали бескомпромисни револуционари у Сремској Митровици и Лепоглави, тако су и казнено поправни домови широм Југославије постали место где су се осуђени припадници различитих илегалних група упознавали, повезивали, договарали будућу сарадњу и брусили одлучност да не одустану од своје борбе.⁶⁴⁵ Селатин Новосела је писао како је на њега и друге младиће осуђене због организације демонстрација 1968. велики утицај да наставе са борбом против југословенске власти имао један од припадника старије генерације илегалног покрета, Рамадан Шаља, Демаћијев сарадник из групе осуђене 1964, кога су упознали на одслужењу казне у Нишу.⁶⁴⁶ До 1974. већина осуђених Албанаца са Косова је казне издржавала у затвору у Нишу. Након побуне у којој је био и мртвих, пребачени су у затворе широм Југославије. Свуда су се држали заједно, независно од дела за које су осуђени. Михајло Михајлов сведочи да су одбијали сваку сарадњу са затворском управом и кришом читали стаљинистичку литературу.⁶⁴⁷ У затворима у Пожаревцу, Нишу, Подгорици и Скопљу су покушали да организују побуне,

---

⁶⁴² S. Hasani, *Kosovska uzrastanja i posrtanja*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1986, 74-75.

⁶⁴³ S. Keçmezi-Basha, *op. cit.*, 358.

⁶⁴⁴ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, одржане 28. априла 1981, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Фрање Хрељевића.

⁶⁴⁵ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁶⁴⁶ Сећање Селатина Новоселе. <http://www.lrbsh.org/kujtim-viii-selatin-novosella/> (Приступљено 21. 1. 2018)

⁶⁴⁷ M. Mihajlov, *Ponovljene misli*, Službeni glasnik, Beograd 2008, 180.

током чега је страдало више стражара и затвореника. Често су организовали и штрајкове глађу. Један од захтева је увек био да буду пребачени на Косово и да тамо служе казну.⁶⁴⁸

Снага илегалног покрета почетком седамдесетих није била велика али је до краја деценије њихов утицај нарастао. Групе су биле слабо повезане, често међусобно сумњичаве или чак сукобљене. Међу појединим лидерима је било личне нетрпељивости. Постојале су и разлике у идеологији. „Марксистичко-лењинистичка организација Косова“ и „Покрет за национално ослобођење Косова и других Албанских области“ су се залагали за директно припајање делова Југославије насељених Албанцима Албанији. Насупрот њима, „Комунистичка марксистичко-лењинистичка партију Албанаца у Југославији“ се залагала за решавање албанског питања у оквиру Југославије, макар у првој фази, кроз стварање албанске републике. Хидајет Хисени наводи да су владајуће косовско руководство сматрало за „црвену буржоазију“ и да у њима нису видели националне лидере.⁶⁴⁹ Ослањали су се на помоћ из Албаније и емиграције. Јусуф Грвала је 1980. писао Енверу Хоци да су његови саборци и он „потпуно чисти“ од југословенске ревизионистичке идеологије, и да чекају искру која ће покренути борбу за уједињење са домовином.⁶⁵⁰

Хоца је опрезно гледао на њихову активност. Посебно се противио сваком стварању друге Албанске републике. Подржавао је захтеве за уједињење Албанаца са матицом, али их је посматрао кроз визуру актуелних политичких околности и потребу за очувањем монолитности албанског друштва. Све веће групе су биле повезане са ПРА и Сигуримијем. Метуш Краснићи је одржавао везе са више генерала из врха генералштаба Албаније.⁶⁵¹ Везе са Албанијом су одржавали и Јусуф Грвала, Сабри Новосела, Хидајет Хисени и др. На суђењу Јакупу Краснићију 1981. откривено је да је његов рођак и члан исте илегалне групе Гани Краснићи користећи псеудоним одржавао везу са албанском амбасадом у Београду, потом да је набављао литературу марксистичко-лењинистичку из Албаније и да је више пута под окриљем туристичких посета одлазио у Албанију.⁶⁵² Због става из Албаније да још

---

⁶⁴⁸ АЈ, ф803 к1782, „Информација у вези нерета у неким казнено поправним домовима“ (Строго поверљиво), Материјали са 22. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 19. септембра 1977.

⁶⁴⁹ М. Petrović, *nav. delo*, 198.

⁶⁵⁰ Е. Çeku, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, 155.

⁶⁵¹ Е. Çeku, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 70.

⁶⁵² АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жалби на пресуду Ганију Краснићију, Хиснију Тачију и Јакупу Краснићију (кж. бр. 425/81)

није време за веће акције и подизање устанка активност илегалних група су се првенствено сводила на ширење мреже.

На састанцима ћелија илегалних група је читана литература прокријумчарена из Албаније или иностранства и дискутовано о њој. Чланови су добијали задатке, најчешће да прекуцавају литературу и даље је деле, потом да исписују пароле и регрутују нове присталице.⁶⁵³ Литература коју су читали је била изразито марксистичко-лењинистичка, попут дела: „Југословенска самоуправа, капиталистичка теорија и пракса“, „Империјализма и револуција“; или патриотско-националистичка, као што је била књига поезије „Песме слободе“ у којој су се налазиле песме насловљене: „Плаче Косово за својим птицама“, „Слобода, ми и ви“ итд.⁶⁵⁴ Чланови су подстицани да се активирају у СК Косова како би деловали изнутра, стекли што већи утицај и придобили присталице на важним позицијама у државном апарату, па је 1982. констатовано да су око 10% откривених чланова илегалних група чинили чланови СК.⁶⁵⁵ Након побуне 1981, један од делегата на 13. конференцији СК Косова је описао како је текло организовање илегалних група у Гњилану. Неколицина чланова илегалног покрета су деловање усмерили на средње школе и на Вишу педагошку школу. Растурали су пропагандни материјал, окупљали групе истомишљеника, ширили националистичку идеологију и покушавали да створе групе за које ће у одређеном тренутку били спремне да делују. Другог априла 1981. на улице су извели тридесетак махом средњошколаца и покушали да организују демонстрације.⁶⁵⁶

Значај искорак у односу на ранији период илегални покрет је начинио на пољу пропаганде. Током седамдесетих су објављени први бројеви илегалних листова „Зери и Косовес“, „Башкими“, „Лирија“... Упориште окрета је било међу ђацима и студентима. Остварене су везе са албанском емиграцијом на Западу што се показало као изузетно битно током осамдесетих. Главни циљ илегалног покрета је био ширење и припремање терена за у оружани устанак. У програму организације „Покрет за национално ослобођење Косова и

---

⁶⁵³ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Пресуда Врховног суда Косова по жалби Џевата Мехметија (кж. бр. 375-81)

⁶⁵⁴ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Пресуда Врховног суда Косова по жалби на пресуду Шефћету Тељакуу и Хуснију Хотију (кж. бр. 407/81).

⁶⁵⁵ АЈ, ф803 к1789, „Информација о неким актуелним безбедносним питањима“ (Строго поверљиво), Материјали са 2. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јуна 1982.

⁶⁵⁶ АС, њ2 ф33, Материјали 13. Конференције СК Косова, састанак Комисије за развој СК, политички систем и међунационалне односе, одржан 25. и 26. априла 1982, неуаторизоване магнетофонске белешке, излагање Зијадина Иљазидина.

других Албанских области“ изричито је стајало да је први и једни циљ покрета да створе услове за организовање националног ослободилачког фронта који ће оружјем ослободити све албанске области у Југославији.⁶⁵⁷ Због тога је највећа пажња посвећивана пропагандном раду и прикупљању оружја.

Веће организоване акције су поново отпочеле средином 1978. године. У ноћи 12/13. јуна на улицама Приштине су растуруени памфлети у којима са позивом на борбу за отцепљење и уједињење са Албанијом. У памфлетима се клицало ПРА, Енверу Хоџи и марксизму-лењинизму. Извршиоци нису откривени. До краја године је изведено још седам сличних акција⁶⁵⁸ Покрајинска СДБ је регистровала око 600 лица која су учествовала или су знала за ове активности. Већина је била активна у демонстрацијама 1968. године.⁶⁵⁹

У 1979. је изведено 17 акција. Памфлети су растуруани у Урошевцу, Подујеву, Приштини, Косовској Митровици, Гњилану, Пећи и Ђаковици. Посебно добро је била организована акција када су памфлети истовремено растуруани у пет градова – Пећ, Ђаковица, Гњилане, Косовска Митровица и Приштина. Садржај је био сличан као и претходне године: омаловажавао се Тито, систем СФРЈ, говорило о економском израбљивању Косова и позивали Албанци на оружану борбу за ослобођење. СДБ је утврдила да је један део растуруаних летака и памфлета израђен у иностранству.⁶⁶⁰

Повећана активност илегалних група навела је Председништво ПК Косова да током 1979. одржи две седнице посвећене овом проблему. Били су забринути да би до инцидента могло да дође током предстојеће посете Ј. Б. Тита Косову. Разговарано је о низу инцидента који су указивали на раст национализма и погоршање безбедносне ситуације. На више места у покрајини су ломљене и уништаване Титове слике, на Филозофском факултету у Приштини студенти су бојкотовали наставу на Титов рођендан, извештаји су говорили о честим тајним састанцима омладинаца који слушају говоре Енвера Хоџе снимљене на касете и певају песме о „поробљеном Косову“... До испада је долазило на јавним примедбама, у школама, и посебно на утакмицама.⁶⁶¹ И поред тога, за седницу Председништва ЦК СКЈ је достављен извештај у коме се тврди да „активност унутрашњег

---

⁶⁵⁷ Е. Çeku, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 71.

⁶⁵⁸ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁶⁵⁹ АС, њ2 к305, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага...“

⁶⁶⁰ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁶⁶¹ АС, њ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

непријатеља у покрајини у садашњем тренутку не представља неку нарочиту опасност за безбедност покрајине и шире“.⁶⁶² У позадини, ситуација је била пуна тензије. Председништво ПК је разматрало могућност да званично оцени да је дошло до раста национализма. Таква оцена би довела до преиспитивања одговорности, смена и политичке дефанзиве према републици и федерацији. Зато је одлучено да се никаква одлука не доноси већ да сачекају и виде како ће се ситуација развијати. На свечаној седници Председништва САП Косова и ПК Косова, којој је присуствовао Тито, Махмут Бакали је ситуацију на Косову оценио као повољну, скоро идиличну:

„Свим тим резултатима, који се у нашој Покрајини могу видети на сваком кораку, који се могу осетити на лицу сваког човека на Косову, веома се поносимо и није чудо што их често са поносом истичемо.“⁶⁶³

Посета Ј. Б. Тита је прошла без инцидената па је Председништво ПК одлучило да вести о инцидентима заташка. У информацији која је упућена СКС и СКЈ ситуација је описана општим формулацијама, без иједног конкретног примера. Захтев да се информација тако срочи дао је сам Бакали.⁶⁶⁴

Акције илегалног покрета су се наставиле. У 1980. је поново регистровано исписивање парола, уништавање слика Тита, а украдена је и биста народног хероја Петра Прље у селу Рзнићу код Пећи. Припадници „Црвеног фронта“ су у земљу унели неколико хиљада памфлета, рађених као налепница, које су њихови чланови у земљи требали да ратсуре у САП Косово. Откривено је око 3000 памфлета, а служба је дошла до информација да их је у Штутгарту штампано 60.000.⁶⁶⁵

---

⁶⁶² АЈ, ф507 III/246, „Информација о неким видовима непријатељског и опозиционог деловања на територији САП Косова“ (Строго поверљиво), Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. маја 1979.

⁶⁶³ АС, б2, ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Махмута Бакалија.

⁶⁶⁴ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

⁶⁶⁵ Текст памфлета је гласио: „Наш вековни непријатељ пуни затворе албанским патриотама, али нека зна да хапшењима не може да нас одврати са светог пута и праве борбе за независност и национално и друштвено уједињење са матицом земљом – Социјалистичком Албанијом. Смрт титоизму – заклетом непријатељу албанског народа! Смрт издајницама свих боја! Живела ПРА на челу са Енвером Хоџом! Живео уједињени албански народ! Слава марксизму-лењинизму! Слобода или смрт!“ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

У периоду од 1977. до 1980. илегалне организације су извеле 40 акција. СДБ је 30 оценила као „посебно добро организоване.“⁶⁶⁶ И почетком 1981. на више места (Студентски центар у Приштини, села око Пећи) је уочено исписивање парола. Активност илегалних група се осећала и на југу Србије, у Македонији и Црној Гори. У Македонији су у периоду 1978-1981. разбијене две илегалне организације, једна на подручју Куманова, и друга у општини Тетово. Обе су биле повезане са илегалним групама на Косову и Албанијом.⁶⁶⁷

Савезни СУП је након побуне 1981. дошао до сазнања да је покрајински СУП имао преко 130 информација и 9 опширних илегално растураних текстова у којима се говорило о постојању илегалних организација на подручју САП Косово. Међу подацима који су прикривани истиче се изјава једног од ухапшених припадника илегалне групе који је на саслушању почетком 1980. године рекао да је његова група планирала атентат на Ј. Б. Тита приликом посете Косову. На захтев покрајинског секретара за унутрашње послове Мустафе Сефердинија и подсекретара задуженог за СДБ Исмаила Бајрамија изјава није унета у записник о саслушању, нити је о њој направљена посебна белешка.⁶⁶⁸ Низ дојава доушника су игнорисане иако су често долазиле од бивших или активних припадника илегалних група, или бивших затвореника који су сарађивали са службом. Доушници СДБ из круга Метуша Краснићија су пренели његове речи да на Косову делује илегална организација, да директиве за акцију добијају из „једног центра“, да је отпочело уједињавање група, и да исчекују расуло у Југославији после смрти Тита.⁶⁶⁹ Покрајинска СДБ је имала и конкретне информације о формирању тројки, ћелија међу ученицима и студентима, и местима где је активност илегалних група најјача, попут Косовске Каменице, Урошевца и Вучитрна, па чак и о именима вођа илегалних група у појединим местима.

Махмут Бакали, заједно са још неколицином најближих сарадника, прикрио је постојање докумената илегалних група који су од 1979. стизали на адресе институција и

---

⁶⁶⁶ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста и неке безбедносне процене у САП Косово“ (Државна тајна), Материјали за 13. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 2. априла 1981.

⁶⁶⁷ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁶⁶⁸ АЈ, ф803 к1787, „Нека значајнија безбедносна сазнања о којима СДБ ПСУП САП Косова није информисала ССУП и РСУП СР Србије“ (Државна тајна), Материјали са 17. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јуна 1981. године. (Израда материјала је завршена 1. јула 1982. године. Нејасно је како се налази у фасцикли са седнице из 1981. године)

⁶⁶⁹ М. Лопушина, *nav. delo*, 86.

појединаца у покрајини.⁶⁷⁰ Прва два документа су 1979. стигла на адресе Махмута Бакалија и Али Шукрије. Показали су их члановима Председништва ПК Косова и наредили да се задрже у покрајинском СУП-у. Трећи, најобимнији документ, у коме се налазио програм и статут КМЛПАЈ предао је један грађанин, а потом је стигао и на адресу Џевдета Хамзе. Одлучено је да се не показује ни члановима Председништва ПК Косова. У мају 1980. на адресе Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ стигао је телеграм саучешћа због смрти Тита упућен од Централног комитета КМЛПАЈ. Савезна СДБ је телеграм доставила покрајинској СДБ и захтевала хитну акцију на откривању аутора. Ни том приликом, нити на наредна два састанка одржана поводом телеграма, нико из покрајинске СДБ није открио да већ поседују више докумената чији је аутор била та илегална организација, на чијем челу је био, како се касније сазнало, Авдулах Прапаштица, инспектор у СДБ Косова. За постојање ових докумената савезни и републички органи су сазнали тек након побуне.⁶⁷¹

Постојање мреже илегалних организације је прикривано и од органа других република. СДБ Босне и Херцеговине је на основу изјава осуђених припадника илегалних група који су казну издржавали у Зеници и Фочи сазнали да на Косову постоји више илегалних организација. Информације су одмах проследили СДБ Косова. У сарадњи са савезним СУП-ом организована је акција „Хоризонт“. У радну оперативну групу су ушли представници савезне службе, и СДБ Црне Горе, Македоније, Србије и Косова. Циљ је било откривање илегалних група, унапређивање међусобног информисања и координирање рада. Од септембра 1979. до 1981. одржано је 9 састанака, али никакви конкретни резултати нису постигнути.⁶⁷²

Тежња покрајинског руководства да се право безбедносно стање на Косову прикрије видљива је и из односа према откривеним припадницима илегалних организација. Током 1980. је ухапшено 55 лица, махом студената, којима је требало да буде суђено због непријатељског деловања. Након консултација међу руководством република и покрајина одлучено је да се суди само ужој групи од 19 лица, док су остали ослобођени. Дозвољено им је да накнадно изађу на испите, са лакоћом су их полагали и добијали високе оцене. Њих

---

⁶⁷⁰ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

⁶⁷¹ АЈ, ф803 к1787, „Нека значајнија безбедносна сазнања...“

⁶⁷² Исто.

28 је добило стипендије и кредите, а двојица чак стипендије из Титовог фонда.⁶⁷³ Одлука о заузимању блажег курса донета је како би се избегло повећање тензија на Косову и кварење спољнополитичких односа са Албанијом.⁶⁷⁴ У тренутку одлучивања нико од представника република и Војводине није имао информације о учесталим инцидентима на Косову.

Исте године је откривена и илегална група у редовима ЈНА, организована између регрута Албанаца из више гарнизона. Код вође групе је пронађен дневник из кога се видео циљ групе, програм, веза са Албанијом итд. Преко дневника је идентификовано 47 лица повезаних са групом. Предмет је предат покрајинским органима који су одлучили да суде само вођи групе.⁶⁷⁵

После побуне 1981. откривено је да је од 1979. до марта 1981. било идентификовано око 400 лица која су се бавила непријатељском делатношћу. Осуђено је само 27.⁶⁷⁶ Међу њима није било високорангираних чланова илегалног покрета. Најутицајини међу њима били су Рамадан Плана (1957), задужен за омладински комитет у организацији Метуша Краснићија, и Хисен Грвала, припадник исте организације и брат Јусуфа Грвале.⁶⁷⁷ Судија Орхан Рекафанти је после побуне открио да је од 1979. до марта 1981 у Окружном суду у Призрену покренут поступак против 18 лица због непирјатеског деловања, али је против 6 заустављен по налогу из Приштине, због „политичке стабилизације“.⁶⁷⁸

Савезни СУП је такође утврдио да су у покрајини имали 24 различите информације да припадници илегалног покрета планирају масовне демонстрације. Прва информација је била из фебруара 1979, а посебно су учестале током 1980. и 1981. Махом су долазиле од доушника и сарадника из редова илегалних група и врло јасно су говориле о намери да се изазову демонстрације. Тако је 8. јануара 1981. „познати националиста“ говорио „да ће уследити велики немири студената на Косову који ће тражити своја права, и да ће се пре

---

⁶⁷³ АС, њ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

⁶⁷⁴ АЈ, ф803 к1785, Материјали за 4. седницу Савезног савета за заштиту уставног претка, одржану 20. марта 1980, записник. (Строго поверљиво)

⁶⁷⁵ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 23. јуна 1981, магнетофонске белешке (Државна тајна), излагање Николе Љубичића.

⁶⁷⁶ АС, њ2 ПК СКК к28, „Оцена узрока, околности и последица непријатељских демонстрација и организованост и деловање СК и других организованих социјалистичких снага на Косову“, Материјали са 17. седнице ПК СК Косова, одржане 5. маја 1981.

⁶⁷⁷ S. Kovačević, *Hronologija antijugoslovenskog terorizma 1960-1980*, Privredni finansijski vodič, Beograd 1981, 105.

⁶⁷⁸ „Тешке последице „директива“, *Борба*, 30. јун 1981.

тога обавити исписивање парола и растурање памфлета“. Тврдио је и да је један од циљева „да се Срби уклоне са Косова пошто нама они не мисле добро“. ⁶⁷⁹

Све ово информације покрајинско руководство је одлучило да игнорише и прикрије од остатка федерације. Главна Бакалијева брига је била да се сузбију „лажне приче и чаршијско оговарање“. Бранко Мамула у сећањима бележи како је током једног његовог боравка на Косову и разговора са покрајинским руководством дошло до инцидента. Неко је намерно срушио стабло на пут баш када су аутомобили са војном делегацијом требали да прођу. Кола у којима је он био су избегла судар, али је група официра налетела на стабло и тешко се повредила. Бакали их је молио да од тога не праве питање. ⁶⁸⁰

Прикривање стања је посебно дошло до изражаја на седницама Председништва ПК Косова из 1979. када је изнесен низ доказа о деловању илегалног покрета. Бакали је захтевао „да се направи једна информација за ЦК СКЈ и ЦК СКС, на једно две или три странице, као информација са седнице, не да улазимо у анализу свега овога“. Главна брига му је била да се избегну „покушаји увеличавања неких појава на Косову, драматизације“. ⁶⁸¹

О разлозима зашто косовско руководство није желело да призна постојање проблема нити да покуша његово решавање може се само нагађати. Током деведесетих велики број бивших комунистичких функционера Албанаца, међу њима и Махмут Бакали, изјављивали су како су све време тежили независном Косову. Ипак, политичка ситуација у СФРЈ крајем седамдесетих упућују да разлог пре треба тражити у тежњи за очувањем позиција. Документи показују да је својеврсна опсесија Бакалија и остатка политичког руководства Косова била да се друштвени односи прикажу као добри, а инциденти заташкају. Свако признавање проблема значило би слабљење позиције, што никако нису желели да дозволе, посебно након политичког окршаја са републичким руководством око уставних односа у Србији 1977. године.

---

⁶⁷⁹ АЈ, ф803 к1787, „Нека значајнија безбедносна сазнања...“

⁶⁸⁰ В. Мамула, *nav. delo*, 65.

⁶⁸¹ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

2. 7. Албанска екстремна емиграција и косовско питање 1974-1981

Службе безбедности су током седамдесетих албанску непријатељску емиграцију (АНЕ) неформално сматрале за четврту по опасности за југословенску државу. Далеко више пажње је усмеравано на хрватску, српску и информбировску „шесту колону“.⁶⁸² Од око 1000 емиграната означених од стране СДБ као потенцијални терористи 700 је припадало хрватској а 100 српској емиграцији.⁶⁸³

Подаци Заједнице за запошљавање САП Косова су 1977. показивали да се на привременом раду у Западној Европи налази око 38.000 грађана са Косова. Половина је била у СР Немачкој. СДБ Косова је проценио да је међу њима око 1300 Албанаца који су повезани са албанском непријатељском емиграцијом. За око 200 се сматрало да представљају потенцијалну опасност, док је њих 40 означено као „посебно екстремни“. Процене службе су говориле да се око 400 емигранта из Албаније ангажује против Југославије, од којих је 150 екстремно и сматрају се за организаторе непријатељске активности.⁶⁸⁴ Након побуне на Косову процене су знатно измењене. Средином 1981. у материјалима које је припремила СДБ је стајало да албанска непријатељска емиграција броји око 20.000 припадника, од којих су око 4.500 били емигранти пореклом из СФРЈ.⁶⁸⁵ Деловали су у преко 30 различитих организација и група, махом у Западној Европи и Северној Америци. Најактивнији су били у Белгији, Швајцарској, СР Немачкој, Француској, Шведској, Турској, САД, Канади и Аустралији.

Већина албанске емиграције је настала непосредно након Другог светског рата. Други талас је средином шездесетих кренуо ка Западу са масовним миграцијама југословенских радника у потрази за послом. Да би спречили да „радници на привременом раду у иностранству“ потпадну под утицај непријатељски настројене емиграције или капиталистичких друштвених односа, југословенско руководство је организовало стотине

---

⁶⁸² Термином „шеста колона“ се односио на све непријатељске групе и организације које подстичу, организују и усмеравају инострани фактори против СФРЈ, у миру или у случају кризне ситуације S. Dolanc, Z. Vejnović, *nav. delo*, 41.

⁶⁸³ S. Svetković, „Terorizam i jugoslovenska politička emigracija“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2014), Beograd, 173.

⁶⁸⁴ АС, г274 к9/Г, „Делатност и међусобна спрега унутрашњег и спољњег непријатеља као значајан фактор безбедности и стални подстицај непријатељским снагама“ (Строго поверљиво), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 31. маја 1977.

⁶⁸⁵ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанске емиграције на Западу и мере служби безбедности на онемогућавању њеног деловања“ (Строго поверљиво), Материјали са 16. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 4. јуна 1981.

радничких клубова у земљама у којима је број радника из Југославије био највећи. Замишљени као место окупљања и дружења, клубови су требали да буду оруђе пропаганде југословенског режима и брана свим „туђим“ утицајима.⁶⁸⁶ Иако су организовани као југословенски, у многима су се окупљали припадници само једне националности. Зато су били погодно место за инфилтрирање екстремне емиграције и регрутовање нових чланова. Хидајет Хисени наводи:

„Постепено, клубови које је Југославија формирала свуда као југословенске клубове ради југословенизације и њихове инструментализације, у ствари, почели су да се претварају у националне клубове, што је практично значило ослобођење дијаспоре.“⁶⁸⁷

Активисти емигрантских организација су посећивали клубове и делили литературу, брошуре и листове који су стизали из Албаније или су их сами штампали. Врбовање Албанаца из Југославије је текло и преко дипломатско-конзуларних представништава Албаније. СДБ је као посебно активан пункт означила албанску амбасаду у Бечу. Учили су да активно раде на растурање штампе и књига из Албаније, дају објашњења радницима како да постану претплатници новина из Албаније, хвале систем који је успоставио Енвер Хоџа и критикују самоуправљање.⁶⁸⁸ Циљ активиста илегалних организација и албанске обавештајне службе је био да придобију што више радника из СФРЈ и потом их користе као курире преко којих су у Југославију слали одштампане памфлете, литературу и упутства за даље деловање. Њихов задатак је био и да шире мрежу организације у земљи, растурају пропагандни материјал и шире мрежу.⁶⁸⁹

У борби против непријатељске емиграције југословенске службе безбедности су покушавале да остваре сарадњу са службама безбедности земља из којих су емигрантске групе деловале. Резултати су били различити. У Немачкој, где се налазила већина економских емиграната из Југославије и где је снажно упориште имала хрватска послератна емиграција, на емигрантске организације су током шездесетих гледали кроз призму њиховог антикомунизма и лоших односа са СФРЈ која је признала Источну Немачку. Немачке службе безбедности су добро знале ко су најекстремнији емигранти, па су у време

---

⁶⁸⁶ P. Dragišić, „Searching for El Dorado. Workers from Serbia temporarily employed abroad from the 1960s to the dissolution of Yugoslavia“, *Tokovi istorije*, br. 3 (2014), Beograd, 135.

⁶⁸⁷ Интервју са Хидајетом Хисенијем <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 27. 9. 2017)

⁶⁸⁸ АЈ, ф837 II-5-d/105, „Актуелне информације ССУП, Службе државне безбедности. 26. 11. 1976.“

⁶⁸⁹ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жалби на пресуду Али Ахметају (кж. бр. 312/81)

посете Мирка Тепавца Немачкој 1969. најопасније привремено ухапсили или су их депортовали ван земље.⁶⁹⁰ Ипак, воља за обрачуном са екстремном емиграцијом није постојала. Однос је почео да се мења након успостављања дипломатских односа између Југославије и СР Немачке 1968, и посебно после споразума Тито-Брант 1973.⁶⁹¹ Контакти са југословенским органима безбедности су постојали али сарадња никада није досегла висок ниво, највише због идеолошких разлика. Када је у Загребу 1978. ухапшено четворо припадника организације „Бадер Мајнхоф“ изручење у Немачку је условљено изручењем осам припадника усташке емиграције који су већ дуже од годину дана тражени због више терористичких напада. Договор није постигнут, усташе су остале на слободи па су и чланови „Бадер Мајнхофа“ пуштени јер нису планирали никакве акције у Југославији.⁶⁹² У другој половини седамдесетих неколицина припадника усташке емиграције је пред немачким судовима осуђена на високе казне, али је било и примера када су ослобађани и поред очигледне кривице или су осуђивани на симболичне казне. Проблем антијугословенске екстремне емиграције у Немачкој је до краја седамдесетих толико нарастао да је морао да реагује чак и министар правосуђа СР Немачке и у марту 1979. се заложи за доследније и ефикасније сузбијање антијугословенског тероризма.⁶⁹³

Слична ситуација је била и у САД, другом великом упоришту антијугословенске емиграције. Америчка влада и службе безбедности су доста пасивно сузбијале њихове активности, чак и када је 1975. дошло до серије бомбашких напада на дипломатска представништва СФРЈ.⁶⁹⁴ Југословенске дипломате су више пута у разговору са америчким колегама тражиле да се онемогући деловање антијугословенских организација на тлу САД али је мало шта учињено.⁶⁹⁵ Колико је за Југославију било важно да онемогући деловање непријатељске емиграције показује платформа за разговоре са представницима Турске о

---

⁶⁹⁰ A. Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, 131.

⁶⁹¹ V. Ivanović, „Ekstremna emigracija u SR Nemačkoj i Jugoslavija“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2009), Beograd, 144-146; С. Бештић-Бронза, „Делатност југословенске екстремне емиграције у СР Немачкој“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1(2009), Бања Лука, 421-433.

⁶⁹² I. Ivanji, *nav. delo*, 147-148; Н. Баковић, „Хапшење припадника терористичке организације Фракција црвене армије у Југославији 1978. године“, *Гласник за друштвену историју*, бр. 1 (2011), 31-48.

⁶⁹³ S. Kovačević, *nav. delo*, 95.

⁶⁹⁴ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, 14.

⁶⁹⁵ *Исто*, 41; 43-44;

сарадњи на пољу безбедности где је важна тачка било спречавање деловања емигрантских организација, посебно албанских „Бали комбетар“ и „Савеза Косовара“.⁶⁹⁶

АНЕ је почетком седамдесетих била организована у низ слабо повезаних и често сукобљених група и организација. Слично српској и хрватској емиграцији, и међу албанским емигрантима Други светски рат још није био окончан. Најшира подела је била на две струје: монархистичко-балистичку, која је условно речено деловала са позиција деснице; и марксистичко-лењинистичку, која је, поново условно речено, била на позицији левице.⁶⁹⁷

Монархистичко-балистичка струја је већински оформљена од емиграната избеглих из Албаније и из СФРЈ након Другог светског рата. Бројала је око 15 организација и група, већином са централом у САД.⁶⁹⁸ Ослањали су се на иностране обавештајне службе, које су их подржавале као антикомунистичке снаге. Овој струји су припадале групе послератне емиграције Албанаца из Југославије, блиске квинслишком режиму из времена рата: „Призренска лига“, „Бали комбетар“, „Легалитет“, „Савез Косовара“, „Албанска демократска лига“ и друге.

„Призренску лигу у избеглиштву“ или „Трећу призренску лигу“ су 20. октобра 1962. основали Исмет Бериша, Исмет Ук Садику, Хамди Кољоши, Митхат Враница и други. Вођство је 1966. преузео ратни злочинац и бивши министар Велике Албаније Џафер Дева. Организација је требала да буде противтежа „Савезу Косовара“, са којим нису били у добрим односима. Подршку оснивању је пружила ЦИА. Деловање је првенствено било усмерено према Југославији. Задатак организације је била борба против комунизма и присаједињење „албанских крајева“ Албанији. Након смрти Џафера Деве 1978. на чело организације је дошао Исмет Бериша. Одбори организације су деловали у Канади, САД, Белгији, Француској, СР Немачкој, Италији, Аустрији и Турској. На конгресу организације 1966. одлучено да се већина активности пребаци у Европу, због лакшег деловања међу

---

⁶⁹⁶ АЈ, ф803 к1784, „Утврђивање става Савета о успостављању сарадње у области безбедности са Републиком Турском и Палестинском ослободилачком организацијом“ (Строго поверљиво), Материјали са 34. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 2. марта 1979.

⁶⁹⁷ Подаци о организацијама АНЕ наведени су на основу прегледане архивске грађе и следеће литературе: М. Doder, *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989, 207; S. Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, 230-235, 342-345; М. Pašanski, *Savremene kamikaze. Transnacionalni terorizam i diplomatija*, NIRO „Književne novine“, Beograd 1986, 264-278; „San o ‚Velikoj Albaniji‘“, *Narodna armija*, 1. februar 1990; Ž. Panjković, *нав. дело*.

⁶⁹⁸ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанске емиграције на Западу...“

емигрантима и на Косову. Организација је издавала лист „Лидхја е призренит“ (Призренска лига). Остварила је блиске везе са хрватском емиграцијом. Поред ЦИА, била је повезана са више обавештајних служби западних земља, и са Сигуримијем.

„Бали комбетар“ (Национални фронт) је најстарија организација, основана 1939. као покрет за борбу против италијанске окупације. Оснивач је био Мидхат Фрашери. У редове покрета су 1945. примљени многи припадници квинслишких формација са простора Албаније и Косова и Метохије. Борили су се за стварање Велике Албаније, а након војног пораза организација је деловање наставила у емиграцији. Седиште је било у Риму, а одбори су у Турској, Француској, Шведској, Белгији, СР Немачкој, Великој Британији, Канади и САД. Организација је издавала лист „Беса“.

Након смрти Фрашерија 1950. организација се распала на два крила: екстремно, под називом „Бали аграр“ (Аграрни фронт), на челу са Абазом Ерменијем, и умерено, „Уједињени Бали комбетар“, у чијем вођству су били Хасан Дости, Теодор Паплио и др. СДБ је процењивала да у оквиру екстремног крила током седамдесетих активно било око 1.500 чланова. Првенствено су деловали пропагандно, али су заговарали и терористичке акције. „Национални демократски комитет слободна Албанија“ је основан као извршно тело „Бали аграра“, које је постало члан „Заједнице поробљених народа Европе“. Издавали су лист „Фљамури“ (Застава) и друге публикације, а у сад су емитовали радио-час под називом „Глас слободних Албанаца“.⁶⁹⁹ Умерено крило се у највећој мери пасивизирало па већина чланства или није била активна или су пришли организацији „Легалитет“.

Најмасовнија монархистичка организација „Легалитет“ (Законитост, династичка оставштина) је окупљала присталице бившег краља Албаније Ахемата Зогуа. Основана је 1939. године, после Зогуовог бекства у Египат. Збачени краљ Албаније је после рата уз помоћ британске обавештајне службе покушао да окупи емигрантске организације, али није успео, па се организација временом поделила и ослабила. Након смрти Ахмета Зогуа 1961. „Легалитет“ је запао је у кризу због унутрашњег сукоба више фракција. На чело организације је дошао Александар Лека Зогу, син Ахмета Зогуа. Живео је у Шпанији до 1979, када је морао да се пресели прво у Родезију, а потом у Јужноафричку републику. Организација се борила за успостављање Краљевине Албаније у границама ткз. „етничке

---

⁶⁹⁹ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла“ (Строго поверљиво), Материјали са 10. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 26. априла 1983.

Албаније“. Представљали су се као борци „за права Албанаца у Југославији“. Током седамдесетих Лека Зогу је радио на повезивању монархистичких емигрантских организација и врбовању младих Албанаца како би прошли обуку на његовом имању у Шпанији, у циљу стварања војних јединица емиграције.⁷⁰⁰ „Легалитет“ је имао огранке у САД, Аустралији, Канади, Белгији, Француској, Великој Британији, Шведској и СР Немачкој. Централа је била у Њујорку, где су деловали „Централни савет“ и „Централни комитет“ као извршни органи. Почетком осамдесетих вође организације су били Хисен Приштина, Иса Манастири, Сафет Малуши, Ндерим Купи, Идриз Баша и др. Успели су да се повежу са представницима администрације САД средњег нивоа и са појединим конгресменима. Гласило организације је био лист „Атдхеу“ (Отаџбина), а имали су и радио програм „Зери и атдхеу“ (Глас отаџбине) у Њујорку.⁷⁰¹

„Савез Косовара“ је основао Џафер Дева 1946. године у Риму. Првобитни циљ је било прихватање и помоћ емигрантима избеглим из Албаније и Југославије, и њихово слање даље на Запад. Организација се касније распала на више фракција. Једно време центар активности је био у Турској, али су се током седамдесетих главнина чланства и руководство налазили у САД, у Њујорку и Чикагу. Деловали су у оквиру „Бали аграра“. На челу организације су били Љуан Гаши и Хафис Јусуф Аземи. Организација је била позната по више изведених терористичких напада на југословенске дипломате и представништва. Радили су на придобијању присталица унутар Југославије: у СКЈ, ЈНА, СУП-у, школама и на универзитету.

„Национална револуционарна косовско-албанска организација“ је основана 1977. у Донсдорфу, код Штутгарта, од стране албанских миграната из Југославије. Циљ организације је био стварање „етничке Албаније буржоаског типа“, због чега су њени чланови били у сукобу са припадницима „Црвеног фронта“ и других левичарских организација. Најутицајнији чланови организације су били Емин Фазлију, Хисен Ћами, Малић Цакај, Расим Зенелај, Јусуф Дибрани, Хасан Далпи и др. Залагали су се за спровођење терористичких акција, за шта су вршене припреме. СДБ је пратила рад организације и захваљујући убаченим агентима успела да изазове „унутрашњу подељеност,

---

⁷⁰⁰ АЈ, ф803 к1783, „Информација о непријатељској активности албанске емиграције“ (Строго поверљиво), Материјали са 29. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 5. јуна 1978.

⁷⁰¹ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

сукобе и подозрења“.⁷⁰² Организација је касније променила име у „Албанска национална демократска лига – БЕСА“.

„Национални комитет – слободно Косово“ је 1966. у Канади основао Мидхат Враница. Организације је заговарала стварање посебне републике Албанаца у Југославији, што би био први корак ка уједињењу са Албанијом и обједињавања свих територија „етничке Албаније“. Године 1978. договорили су заједничко деловање са „Призренском лигом у избеглиштву“, на платформи под именом „Косовски завет“. Ставовe су износили у листу „Дарданија“, а били су повезани и са албанским лобистима у САД, на челу са Цозефом Диогардијем.

„Национални независни блок“ је основан 1943. ради борбе против комунизма. Поред борбе против режима Енвера Хоџе, организација је деловала и против Југославије, кроз залагање за право свих Албанаца да живе у једној држави, „Демократској националној Албанији“. Почетком осамдесетих у вођству организације су били: Исмаил Верлаци (председник), Ндуе Ђомаркај (потпреседник), Ђон Буцај (генерални секретар), Аго Агај, Тахир Кољђини, Лин Шкрели, Петро Вучани и Прел Владај. Организација је имала одборе у Италији, Турској, Француској, Белгији, САД. Издавала је лист „Ламтраи и те мергуемит“ (Весник емиграната).

„Албански демократски савез“ је настао спајањем више других емигрантских организација: „Албански хероизам“, „Сељачка партија“, „Демократски савез“ и др. Намера је била да се оформи јединствен фронт свих Албанаца са Косова, са циљем да створе „Републику Косово“. Због такве оријентације припадници организације су долазили у сукоб са другим организацијама, највише са члановима „Призренске лиге“. У вођству савеза су били Иса Елез Ндреу, Лоро Стајка, Адем Родо, Фран Шипај, Рок Млоки, Мехди Ндреу и др. Издавали су листове „Хероизма шиптаре“ (Албански хероизам), „Коха е јоне“ (Наше време) и „Башкими демократик шиптар“ (Албански демократски савез).

Током седамдесетих албанска обавештајна служба је остварила снажан утицај међу монархистичко-балистичком емиграцијом. Деловали су из пунктова у дипломатско-конзуларним представништвима у Бечу, Паризу, Њујорку, Истамбулу и другим земљама. Циљ им је био да неутралишу активност емигрантских организација усмерену према

---

⁷⁰² АЈ, ф803 к1783, „Информација о непријатељској активности албанске емиграције...“

Албанији и да је окрену ка Југославији.⁷⁰³ Деловање ове струје емиграције је било претежно ограничено на писање разних представки, петиција и меморандума које су упућивали међународним организацијама и владама појединих западним земљама. Ранији покушаји из периода педесетих да убацивањем диверзантских група изазову масовну побуну показали су се као неуспешни, па је пажња преусмерена на пропагандну активност и покушаје да се питање Албанаца у Југославији интернационализује.⁷⁰⁴ Крајем шездесетих започело је повезивање са усташком емиграцијом. Џафер Дева је у име „Призренске лиге“ 1966. потписао декларацију о узајамној борби против „србо-комунистичке диктатуре“ са Антуном Бонифачићем.⁷⁰⁵ Контакти су се интензивирали током седамдесетих. Организовали су неколико заједничких протеста и подносили заједничке меморандуме међународним организацијама, под видом борбе за ослобођење Хрвата и Албанаца од „комунистичког јарма“.⁷⁰⁶ Монархистичка емиграција није радила на стварању илегалних организација у земљи, али су имали одређеног утицаја на прилике у САП Косово преко радника повратника који су за време боравка у иностранству били под њиховим утицајем.⁷⁰⁷

Марксистичко-лењинистичку струје екстремне албанске емиграције чинили су: „Црвени народни фронт“, „Народни покрет за републику Косово“, „Марксистичко-лењинисти Косова“, „Албанска омладина Косова у слободном свету“ и друге мање организације и групе. Све су, било директно, преко ДК представништава Албаније, или тајно, везама са Сигурмијем, сарађивале са Енвер Хоџиним режимом у Албанији.

„Црвени народни фронт“ је настао у Немачкој из групе марксиста-лењиниста, уз помоћ ПРА и Сигуримија. Албанска обавештајна служба је почетком седамдесетих у Западној Европи започела са оснивањем марксистичко-лењинистичке организације која би окупила већи део албанских емиграната. Кварење односа са Кином 1973. и расцеп у маоистичком покрету су одложили подухват. „Црвени народни фронт“ је настао почетком 1980, спајањем две мање левичарске групе. Прву групу, „Црвени фронт“, 1977. је основао

---

⁷⁰³ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

⁷⁰⁴ АЈ, ф803 к1785, „Непријатељска пропаганда у иностраним средствима информисања“ (Строго поверљиво), Материјали са 2. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 17. октобра 1979.

⁷⁰⁵ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

⁷⁰⁶ АЈ, Ф837 II-1/287, „Информација о безбедносној ситуацији у САП Косово“, Посета Ј. Б. Тита Косову, 15-18. 10. 1979.

⁷⁰⁷ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанске емиграције на Западу...“

емигрант са Косова Ибрахим Кељменди.⁷⁰⁸ Група „Глас Косова“ је формирана 1979. у Штутгарту. Лидери су били Риза Салиху и Хисен Гегај.⁷⁰⁹ У сарадњи са Сигуримијем групе су спојене у јединствени „Црвени народни фронт“ током маја 1980.

Језгро организације је остало у Штутгарту, где је боравио Кељменди. Пунктове су организовали у Бохуму, Бремену, Нирнбергу и Дортмунду. Организација је издавала лист „Башкими“ (Јединство).⁷¹⁰ Деловала је СР Немачкој, Швајцарској, Белгији, Аустрији, Шведској, САД и Аустралији. Почетком осамдесетих СДБ је процењивала да броји око 200 чланова, од којих је идентификовала 31.⁷¹¹ Већину чланова су чинили Албанци избегли из СФРЈ. Након бекства из земље са њом су се повезали Кадри Зека и Јусуф Грвала, који су са Кељмендијем сарађивали на издавању листова „Башкими“, „Лајметар и лиресе“ (alb. *Lajmëtar i lirisë*, Гласник слободе) „Лирија“ (alb. *Liria*, Слобода), „Зери и Косовес“ (alb. *Zëri i Kosovës*, Глас Косова).⁷¹² „Црвени народни фронт“ је био блиско повезан са агентима албанске обавештајне службе⁷¹³ и њихов програм се није много разликовао од програма ПРА. Организација је имала Програм, Правилник о раду, Упитник за пријем чланова и Регистар симпатизера. За прву етапу „револуције“ предвиђали су идејно разобличавање југословенског система и руководства, и подизање политичке свести чланова на основу литературе коју су штампали или добијали из Албаније. У другој фази је требало омасовити покрет и извршити притисак путем демонстрација, док је трећа, завршна фаза борбе, требао да буде оружани устанак. Циљ је било уједињење са Албанијом и ступање у њен народни фронт, под вођством ПРА.⁷¹⁴ Главна веза са АЛОС је остваривана преко албанске амбасаде у Бечу, куда је текло и повезивање са присталицама организације у Југославији. Били су у вези и са марксистичко-лењинистичким партијама у земљама Западне Европе, посебно из Француске, Немачке и Аустрије.⁷¹⁵ Биле су то маргиналне, често полу легалне политичке

---

⁷⁰⁸ Ибрахим Кељменди (Ibrahim Kelmendi), рођен 1954. у Лабљану, селу поред Дечана. Емигрирао је у Немачку 1977. где се повезао са агентима Сигуримија и ћелијама немачке марксистичко-лењинистичке партије. Издавао је „Радички лист“, „Башкими“ (Јединство) и разне памфлете. Почетком 1979. основао „Црвени фронт“ (Fronti i kuq).

⁷⁰⁹ M. Lorušina, *nav. delo*, 104.

⁷¹⁰ S. Keçmezi-Basha, *op. cit.*, II, 30.

⁷¹¹ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁷¹² S. Keçmezi-Basha, *op. cit.*, II, 30.

⁷¹³ АЈ, ф803 к1786, „Нове појаве и тенденције у делатности спољњег и унутрашњег непријатеља...“

⁷¹⁴ S. Hasani, „Šovinstičke i separatističke organizacije na Kosovu i njihova povezanost sa inostranim centrima“, 212.

⁷¹⁵ АЈ, ф506 II/53, Материјали са 9. седнице ЦК СКЈ, одржане 15. јануара 1980, излагање Душана Драгосавца; Е. Çeku, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 72.

организације којима је Албанија постала главни ослонац након што је Кина прекинула везе са њима.⁷¹⁶ Управо је Марксистичко-лењинистичка фракција у Немачкој била један од главних канал везе са „Црвеног народног фронта“ и албанске обавештајне службе. Везе са Косовом су остваривали преко радника повратника у земљу. Били су повезани са „Покретом за национално ослобођење Косова“, чији су високопозиционирани чланови пребегли у иностранство. Јусуф Грвала је успевао да одржава везу са неким од комитета које је основа у земљи. Преко једног од чланова организације који је долазио у Немачку био је у контакту са Исмаилом Харадинајем из Глођана, вођом месног комитета у Дечанима.⁷¹⁷ Један од канала везе са припадницима група на Косову је био преко неколицине студената Албанаца на Универзитету у Загребу.⁷¹⁸ Важни пунктови за везу су били и албанска амбасада у Београду и амбасада у Турској.⁷¹⁹ СДБ је процењивала да од ове организације прети највећа опасност, знатно већа него од балистичке емиграције.

„Албанска омладина Косова у слободном свету“ је основана 1977. у САД са циљем да окупи младе Албанце пореклом из СФРЈ. На челу организације је био Малик Арифај и првенствено је деловала кроз борбу за „заштиту људских права Албанаца на Косову“. Била је под патронатом мисије Албаније при Уједињеним нацијама, и врло активно је учествовала у организовању демонстрација у САД током 1981. и 1982.⁷²⁰

На сличној платформи је настала и „Организација албанских студената у Њујорку“ 1977. године. Окупљала је групу од око тридесетак студената, а на челу је био Хајдин Алијај. Званични циљ организације је била борба за заштиту људских права Албанаца, а деловала је под контролом мисије Албаније при УОН.

У Бриселу је 1970. основана организација „Пријатељи нове Албаније“, под снажним утицајем албанске амбасе из Париза и албанске обавештајне службе. Окупљала је претежно младе људе из редова емиграције. Имала је огранке у Немачкој и под њеним окриљем је деловала група пореклом са Косова, која је у више наврата организовала растурање пропагандног материјала у земљи и иностранству.⁷²¹ Слична друштва су током

---

⁷¹⁶ P. Zlatar, *nav. delo*, 298.

⁷¹⁷ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жалби на пресуду једанаесторици припадника Месног комитета у Дечанима (кж. бр. 416/81)

⁷¹⁸ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁷¹⁹ Е. Çeku, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 72.

⁷²⁰ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

⁷²¹ АЈ, ф803 к1786, „Безбедносна процена – Белгија“ (Строго поверљиво), Материјали са 5. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 23. маја 1980.

седамдесетих основана у више других држава (СР Немачкој, Швајцарској, Данској, Шведској, Француској, Италији, Турској, САД, Аустралији и др). Задатак им је био да јачају везе између државе у којој су деловали и Албаније. Албанска обавештајна служба их је користила да скрене активности припадника других емигрантских група усмерене против Енвер Хоциног режима и придобије их за своју ствар. У организацији у Белгији најактивнији су били Владет Кучи и Агим Чаволи.⁷²²

СДБ је почетком 1979. пратила 21 лист који су издавале разне организације албанске екстремне организације. Највише, девет, их је излазило у САД, потом у Турској и Италији по два, у Аустралији, Канади, СР Немачкој, Француској и Шпанији по један, и још три у осталим земљама.⁷²³ Служба је такође пратила активности вођа емигрантских група. Божидар Спасић сведочи како је лично учествовао у прикупљању података о Емину Фазлијуу у Штутгарту и Џаферу Шатрију у Женеви.⁷²⁴

Међу организацијама и групама АНЕ су биле честе личне свађе, сумњичења, оптужбе за сарадњу са Удбом, Сигуримијем или неком другом тајном службом, стварање краткотрајних савеза и потом нове поделе. Једно од малобројних питања према коме су све имала истоветни став било је деловање према Југославији. Залагали су се за отцепљење крајева насељених Албанцима и њихово припајање Албанији.⁷²⁵ Крајем седамдесетих почели су контакти између емигрантских организација ради заједничког деловања. Платформа је требало да буде бора за уједињење „етничке Албаније“.⁷²⁶ Након што је више утицајних чланова илегалних група побегло са Косова и прикључило се емигрантском покрету, договори о заједничкој борби су интензивирани.

Током седамдесетих припадници екстремне емиграције су извели низ атентата и покушаја атентата на југословенске дипломате и службенике; као и више десетина терористичких напада на југословенска дипломатска представништва, објекте југословенских фирми, возила југословенских превозника, па чак и на биоскоп у Буенос

---

⁷²² АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

⁷²³ АЈ, ф803 к1785, „Пропагандно-субверзивна активност против Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“ (Строго поверљиво), Материјали са 2. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане некад мало иза 17. октобра 1979.

⁷²⁴ В. Spasić, *Lasica koja govori. Osnovne pretpostavke borbe protiv terorizma*, Milenijum 2000, Beograd 2000, 55-56.

⁷²⁵ М. Doder, *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989, 40.

⁷²⁶ АС, г274 к9/1, „Делатност и међусобна спрега унутрашњег и спољњег непријатеља...“

Аиресу 1974. у коме је приказиван југословенски филм „Сутјеска“.⁷²⁷ Већину напада извели су припадници усташких емигрантских организација. Органи унутрашњих послова у државама Западне Европе по правилу нису откривали извршиоце, посебно када би напади прошли без жртава. Албанска екстремна емиграције се током седамдесетих служила тероризмом знатно мање од усташке, али је напада било. Након демонстрација на Косову 1968. у Белгији је дошло до низа напада чији починиоци нису откривени а за које се сматра да су припадали албанској емиграцији. На зграду амбасаде у Бриселу је бацана бомба 10. новембра 1968. и 1. августа 1970. Бомба је бачена и на улаз у резиденцију југословенског амбасадора у Белгији је 8. маја 1970. Истог дана, постављена је бомба и у ресторан „Дрина“, такође у Бриселу“.⁷²⁸ Након напада нико није ухапшен. Припадници албанске емиграције грешком су ранили једног америчког грађанина у мају 1976. у Чикагу. Мислили су да је у питању југословенски генерални конзул. Атентат су извели припадници „Свеза Косовара“.⁷²⁹

Честа мета деловања АНЕ су били Албанци из Југославије на привременом раду у иностранству. Активисти емигрантских организација су прво покушавали да их придобију позивима на солидарност и рад за националну ствар. Уколико то не би успело, прелазили су на притиске: проглашавали су их издајницима, претили, уцењивали, а повремено је долазило и до физичких обрачуна.⁷³⁰ Радници су били драгоцени јер су након повратка у Југославију са собом могли да понесу писма за сараднике организације у земљи, пропаганду литературу, летке, и да раде на придобијању нових чланова и симпатизера на терену. Припадници АНЕ су покушавали да придобију клубове албанских радника у иностранству. Током седамдесетих у томе нису имали пуно успеха, али је ипак неколико клубова у Швајцарској и Немачкој важило за непријатељска упоришта.

АНЕ је сараднике проналазила и међу Албанцима из СФРЈ који су радили у југословенским дипломатским представништвима. Шефћет Хасани, секретар Конзуларне службе Амбасаде СФРЈ у Бону, у периоду од 1978. од 1981. је из амбасаде изнео три поверљива документа и доставио их Хансу Рулману, немачком публицисти оптуженом за шпијунажу у Југославију и сараднику више усташких емигрантских организација. Хасани је

---

⁷²⁷ S. Kovačević, *nav. delo*, 46.

⁷²⁸ „Неоветани тероризам“, *Борба*, 15. јул 1981

⁷²⁹ S. Kovačević, *nav. delo*, 55.

⁷³⁰ M. Doder, *nav. delo*, 41.

такође издавао пасоше припадницима АНЕ како би се вратили у земљу. Помагао је оснивање чисто албанских клубова радника, у коме су активисти АНЕ несметано вршили антијугословенску пропаганду. Са АНЕ је сарађивао и Беџет Шабани, конзул СФРЈ у конзулату у Бриселу, који се више пута у кругу Албанаца декларисао као борац за „уједињену Албанију“. СДБ је сумњичила да су са АНЕ и Сигуримијем били повезани Болован Бљакај, вицеконзул СФРЈ у Цириху 1977-1983, који је 1974. хапшен са припадницима илегалне „Революционарне групе Косова“; потом Хади Керацију, административни радник у конзулату СФРЈ у Дортмунду; Иљаз Матоши, секретар амбасаде СФРЈ у Техерану и Ајет Битићи, ожењен сестром Махмута Бакалија, од 1980. од 1983. секретар у амбасади СФРЈ у Тирани.⁷³¹

Утицај албанске емиграције на догађаје на Косову до краја осамдесетих није био велики. „Црвени народни фронт“ је успео да организује више илегалних ћелија и да повремено у земљу дотура пропагандни материјал. Током 1980. и 1981. агенти СДБ су пресекли убацивање 13.000 летака и памфлета, 6.000 примерака емигрантске штампе и 2.000 других написа.⁷³² Везе са групама у земљи су организоване преко контаката који су пребези преко границе имали на терену. Тако се Јусуф Грвала у Немачкој повезао се са вођом „Црвеног народног фронта“, Ибрахимом Кељмендијем, и истовремено наставио да одржава везе са групама на терену, посебно са Дечанским комитетом који је раније основао као део „Покрета за национално ослобођење Косова и других Албанских области“. Вођа комитета, Исмаил Харадинај, одржавао је везу са Грвалом и „Црвеним народним фронтом“ све до хапшења 1982.⁷³³

Акција албанске екстремне емиграције која је најснажније одјекнула на Косову је била прослава петстогодишњице смрти Скендербега, у Бриселу 1978. Место одржавања није случајно изабрано. У Белгији је живело око 10.000 Албанаца. Брисел је био централа „Треће призренске лиге“, у граду су били активни и припадници „Бали комбетара“, „Црвеног народног фронта“ и „Пријатеља нове Албаније“. Приликом прославе је откривена статуа Скендербегу, што је „Рилиндја“ одушевљено поздравила. Истовремено је и на Косову

---

⁷³¹ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косову у првих 9. месеци 1983“ (Државна тајна), Материјали са 14. седнице Савезног савеза за заштиту уставног поретка, одржане 23. новембра 1983.

⁷³² АС, г274 к24/II, „Извештај о стању безбедности у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 89. (заједничке) седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СРС, одржане 16. новембра 1981.

⁷³³ Е. Џеку, *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente*, 557-574; „Људи с два лица“, *Данас*, 13. априла 1982.

владала национална еуфорија, па је улицу у којој је одржан научни скуп о Скендербегу морао да брани кордон милиције од масе која је махала заставима и хтела да уђе у салу.⁷³⁴

Најважнија активност алабанске емиграције током седамдесетих је било повезивање са организацијама у земљи, преко припадника илегалних група који су пребегли на Запад и дипломатске и обавештајне мреже Албаније. Стварање мреже организација у Западној Европи и САД, обезбеђивање финансирања и канала за комуникацију са Косовом показало се изузетно важно након побуне 1981. је јер организациони центар илегалног покрета током осамдесетих суштински измештен у иностранство.

2. 8. Случај Плава књига - отварање проблема уставних односа у Србији

У време кампање за промену устава 1988. маса окупљена на митинзима је тражила одговорност Драже Марковића, Петра Стамболића, Тихомира Влашкалића и Милоша Минића због пристајања на по Србију неповољних уставних решења.⁷³⁵ Став, чинило се читаве Србије, Слободан Милошевић је изрекао на Газиместану 1989:

„Уступке које су многи српски руководиоци правили на рачун свог народа, ни историјски, ни етички, не би могао да прихвати ниједан народ на свету.“⁷³⁶

Ситуација у време усвајања устава је била знатно комплекснија. Уставна решења из 1974. су део новог курса који је отпочео када је Тито, ломећи се између два концепта федерације, оличене у Ранковићу и Кардељу, одабрао пут овог другог. Започет је преображај Југославије чији су део подједнако уставне промене као и неуспела привредна реформа из 1965, Брионски пленум, реорганизација армије и саме партије.⁷³⁷ Промене су се одвијале у тешким околностима. Привреда је 1967. и 1968. запала у кризу. Избиле су студентске демонстрације. Совјетски тенкови су изашли на улице Прага. Републичка руководства су потресале поделе, афере, чистке. Циљ главног архитекте новог устава,

---

⁷³⁴ М. Кеџетовић, *nav. delo*, 74.

⁷³⁵ Оштре критике на рачун најутицајнијих српских политичара из седамдесетих је износио и С. Милошевић. Током читаве 1988. трајала је кампања против њих. Ређале су се оптужбе за издају српских интереса, бахато понашање, проневере. Маса на трговима је тражила да буду искључени из СК и да кривично одговарају. У писму Драгославу Ђулафићу, секретару за унутрашње послове СФРЈ, Д. Марковић наводи да су му претили телефоном и лично, помињали ликвидацију, демолирање куће, нападе на породицу. ИАБ, ф2769 к1, фасцикла „Оставка“, недатирано.

⁷³⁶ „О Србима, биткама и Југославији: говор Слободана Милошевића на Газиместану 28. јуна 1989.“, *Време*, 25. јун 2009.

⁷³⁷ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 378.

Кардеља, био је да спречи сваку могућност за поновно враћање на централизам. У времену заоштрених међурепубличких и међунационалних односа 1967-1971. сматрало се да је јачање положаја република и покрајина неопходно за будућност федерације. Кардељ је желео да спречи да се након неминовног одласка вођа револуције власт нађе у рукама једне личности или уског круга људи, што би отварало пут за доминацију једне републике или нације, реметило међунационалне односе и водило у слом Југославије.

Период од Брионског пленума до усвајања Устава је био препун политичких ломова. Србија је, више него иједна друга република, остала без низа истакнутих кадрова. Тешки разговори око уставних амандмана вођени су под сенком греха „ранковићеваца“ и Ћосићевог иступања на Четрнаестој седници ЦК СКС. О атмосфери за време уставне дебате сведочи говор Драже Марковића, изречен пред делегатима у Скупштини Србије априла 1974, када је истакао да је дискусија о новом уставу текла паралелно са обрачуном са „либерализмом, технократијом, национализмом и свим другим антисамоуправним снагама, од бирократизма и догматизма до анархолиберализма и квазирадикалне „левице“.⁷³⁸ Преведено са политичког речника тога добра, о уставу је разговарано у времену оптужби, сумњичења, чистки.

Никезић и његови најближи сарадници у руководству су веровали да су уставне промене у интересу Србије и да ће слабљење савезног централизма довести до напретка и слободнијег развитка свих република.⁷³⁹ Сматрали су да постојање покрајина и њихова заступљеност у федерације не може штетити Србији ако су односи у њој добро уређени. Представници Војводине у Никезићевом руководству су говорили да је аутономија облик „укључивања Војводине у Србију“.⁷⁴⁰ Као доследни комунисти сматрали су да Срби треба да тежи културној интеграцији, а не окупљању у оквиру или под патронатом једне републике. Југославију су видели као заједницу у којој Срби, као и сви други грађани, могу слободно да остварују своја права у ма којој републици да живе. Њихов став према српском националном питању најбоље се огледа у речима Марка Никезића да „свака претензија за старање о свим Србима у Југославији из СР Србије био би чист национализам.“⁷⁴¹

---

⁷³⁸ ИАБ, ф2769 к29, „Експозе председника Скупштине СР Србије Драгослава Марковића на заједничкој седници свих већа Скупштине СР Србије, 9. април 1974. године.“

⁷³⁹ D. Воаров, „Ноће ли либерализам на крају победити“, у: *Prelom '72: Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, 55.

⁷⁴⁰ М. Чанадановић, *Одговори. Политичке сукубице*, Службени гласник, Београд 2012, 54.

⁷⁴¹ М. Nikezić, *nav. delo*, 189.

Отпор уставним променама је постојао у ткз. конзервативној струји у СК Србије: међу старијим кадровима из времена НОБ-а, партијској администрацији у централној Србији и изабраним делегатима у скупштинским телима. Потмуло незадовољство због уставних промена и одлучивања о Србији ван Србије повремено је избијало на површину током расправа у органима СК и посебно у неким излагањима на Трећој конференцији СКС о политичком систему 1971.⁷⁴² Много више тога је прећутано. Колика је ширина незадовољства била може се тек наслутити из дневничких белешки савременика.⁷⁴³

Представник конзервативне струје у врху српског партијског руководства је био Дража Марковић који је и сам имао велике дилеме по питању новог курса. У јануару 1971. у дневнику је записао да је „криза дубља него што се претпоставља: неповерење је велико; различитост интереса огромна; тежње ка дезинтеграцији растуће и снажне“. У уставним променама није видео решење па се питао „да ли је у интересу СР Србије и српског народа да живи у оваквој Југославији каква се жели створити?“⁷⁴⁴ Марковић је, међутим, био прагматичан политичар који се повлачио из политичких окршаја у којима није могао да победи. Противљење уставним променама у Србији се свело на неколико јавних манифестација отпора, полуподржаних од стране Марковића и круга око њега.⁷⁴⁵

Од пада Ранковића у федерацији је доминацију остварила група словеначких и хрватских политичара који су заговарали децентрализацију и суштински конфедерализацију државе. Кадрови из Србије: Минић, Стамболић и Веселинов су тада

---

⁷⁴² АС, б2 к68, Трећа конференција СК Србије, 9. и 10. март 1971. На конференцији су највећу пажњу привукла излагања Рајка Даниловића, Боре Павловића и Драгог Стаменковића. Они су критиковали изјаву Мике Трипала дати на седници ЦК СК Хрватске која се истовремено одржавала. Трипало је критиковао разне отпоре уставу и поименице поменуо Дражу Марковића. Говорници на Конференцији СК Србије су то схватили као узурпирање права СК Србије, да неко ван републике критикује њиховог функционера. У ствари, био је то само одраз фрустрације јер су у договорима око уставних решења представници СК Србије била вез савезника и приморани да прихвате наметнута решења. Руководство СК Србије је због Конференције трпело тешке критике од Тита и функционера из других република.

⁷⁴³ Здравко Вуковић говори о атмосфери у Београду која је била пуна незадовољства. Људи су говорили о промени карактера Југославије без дијалога у јавности, о разградњи федерације, договорима иза затворених врата... (Z. Vuković, *nav. delo*, 450). Д. Марковић је забележио да је низ функционера из Србије, бивших учесника НОБ-а и дугогодишњих партијаца био дубоко незадовољан стањем на Косову, атмосфером која је тамо владала, уставним променама у вези покрајина... Међу њима је био и Душан Мугоша, секретар Обласног комитета за Косово и Метохију од 1956. до 1965, члан ЦК СКЈ и ЦК СКС, смењен након Брионског пленума. D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 103.

⁷⁴⁴ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 258.

⁷⁴⁵ Један од покушаја супротстављања предложеним решењима амандмана на устав био је скуп на Правном факултету у Београду 1971, који је организован на идеју Драже Марковића и осталих из „тврђе“ струје, али су се догађаји на њему отели контроли. Опширније о томе у поглављу: 4. 6.

заузели средње позиције и приклонили се јачој струји.⁷⁴⁶ У таквим политичким околностима супротстављање уставним решењима која су стизала од Кардеља и круга око Тита је морало да буде опрезно јер је, како Латинка Перовић наводи, „носило ризик да Србија, у Савезној уставној комисији, све остале републике окрене против себе, и да, имајући у виду покрајине, компликује своје унутрашње односе.“⁷⁴⁷

Иако је већина у српском руководству веровала у курс уставних промена покушавали су да се супротставе појединим решењима. Водили су низ тешких разговора са Титом⁷⁴⁸ и представницима других република у којима су се нашли изоловани и без савезника.⁷⁴⁹ О атмосфери у федерацији почетком 1971. сведочи разговор између Мике Трипала и Видоја Жарковића, председника владе Црне Горе, током кога је Трипало рекао како ће Србији узети покрајине у сабити је између Ужица и Београда.⁷⁵⁰ Током расправе око треће групе уставних амандмана 1971. показало се да међу политичарима из Србије постоје две струје, са различитим замеркама на ток уставних промена. Никезић и његови сарадници су се бунили јер се о Србији расправљало без учешћа њених представника.⁷⁵¹ Дража Марковић је имао замерке на сама уставна решења: супротстављао се суштинском подржављењу покрајина и променама о структури одлучивања у оквиру федерације.⁷⁵² Упозоравао је да ће се проблем покрајина „вратити Србији“ и да ће се „националистичка оријентација обновити кроз сумњу у могућност функционисања федерације на

---

⁷⁴⁶ D. Bilandžić, „Raskol u državno-partijskome vrhu 60-tih godina 20. stoljeća - početak raspada Jugoslavije“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj. 8, Zadar, 26-28. septembar 2003, pr. H. G. Flek, I. Grahovac, 33-55; Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, 371-375; Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, 384-387; М. Зечевић, *нав. дело*, 492

⁷⁴⁷ L. Perović, „Na tragu srpske liberalne tradicije“, 71.

⁷⁴⁸ L. Perović, *Zatvaranje kruga: ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/1972*, Svetlost, Sarajevo 1991, 191-192; 262-264; D. Marković, *нав. дело*, том 1, 282-284; 288-289; 316-318; 356-359; 398-399; 433-434; 444-446; Д. Чкречић, *Живот. Политика. Коментари*, Службени гласник, Београд 2008, 172-173; В. Глишић, *Сусрети и разговори. Прилози за биографију Петра Стамболића*, Службени гласник, Београд 2010, 89; С. Ђукић, *Политичко гробље*, Службени гласник, Београд 2009, 117-118; Z. Vuković, *нав. дело*, 465-473.

⁷⁴⁹ Z. Vuković, *нав. дело*, 436-463; М. Зечевић, *нав. дело*, 379; D. Marković, *нав. дело*, том 2, 41. L. Perović, „Na tragu srpske liberalne tradicije“, *predgovor* u: М. Nikezić, *нав. дело*, 78. Никола Љубичић у рукопису необјављених мемоара наводи да му је генерал Милош Шумоња пренео да се Стеван Дороњски и Фадиљ Хоца не одвајају од Кардеља, и да се лако може десити да уставна решења у вези покрајина буду неповољна по Србију. Љубичић пише да је информацију пренео руководству СК Србије али да они нису били заинтересовани за њу. АЈ, ф787 к2 омот 2, Рукопис мемоара Николе Љубичића, поглавље „Устав 1974“.

⁷⁵⁰ Z. Vuković, *нав. дело*, 472.

⁷⁵¹ АЈ, ф507 IV/138, Писмо ЦК СК Србије упућено Председништву СКЈ, 16. март 1971. (Строго поверљиво)

⁷⁵² „У предложеним амандманима, у основи су заступљени витални интереси Србије“, *Политика*, 1. март 1971.

амандманским основама“.⁷⁵³ Упозорења није имао ко да чује. Отпори руководиоца из Србије су остали без резултата. Политички усамљени, нису могли пуно да постигну на измени предложених решења.

Никезићево руководство је све време било под великом притиском због Титовог незадовољства и личне антипатије пре њима, тињајућег сукоба са руководством Хрватске, сталних оптужби за западњаштво и превелику попустљивост према београдској чаршији. Притиске су трпели и у Србији где је истицано да нису довољно „национални“.⁷⁵⁴ Временом су нарасле и поделе у самом руководству. Миодраг Зечевић те дане описује речима:

„Србија се [...] тетурала растрзана и изнутра и споља, све више оспоравајући детаље него концепцију.“⁷⁵⁵

Спорови око уставних питања су било само део великих превирања које су окончана сломом хрватског пролећа и падом либерала. У време усвајања Устава 1974. године међу српским руководиоцима је владала комбинација пасивности након још једне политичке буре, страха за позиције и опортунизма. „Бесмислице. Конфузија. Чемер и јад. Мрак, прошлост, фразе. Подметања, лажи.“ Тако је Дража Марковић описао ситуацију након смене либерала за коју је сам у великој мери био одговоран.⁷⁵⁶ Српски комунисти су носили трајни белег припадности хегемонистичкој нацији па је брига за националне интересе лако могла бити схваћена као национализам. Не сме се превидети ни да је највећи део чланства савеза комуниста био одан Титу. Године идеолошког обликовања утицале су да искрено поверују да је дошло време за наредну фазу у развоју југословенског самоуправног социјализма. Многи су веровали да је боље „пресолити (...) него не досолити“ по питању покрајина, како је то формулисао Добривоје Радосављевић.⁷⁵⁷ Незадовољство уставом је остало ограничено део апарата СК и интелектуалце који су разумели последице промена. Пуно је историјске ироније у речима баш Драже Марковића, председника Републичке уставне комисије и касније једног од великих заговорника измене односа између републике и покрајина који су уставом успостављени, да је у „јавној дискусији био присутан готово

---

⁷⁵³ АС, б2 к96, „Магнетофонске белешке са Конференције за штампу са главним и одговорним уредницима листова, радија и телевизије, одржане у Централном комитету СКС, 15. априла 1972“.

⁷⁵⁴ АЈ, ф787 к2 омот 2, Рукопис мемоара Николе Љубичића, поглавље „Устав 1974“.

⁷⁵⁵ М. Зечевић, *нав. дело*, 380.

⁷⁵⁶ D. Marković, *нав. дело*, том 2, 365.

⁷⁵⁷ *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, НИП Комунист, Београд, 1968, 242.

безначајан број предлога и примедби које су одударале од основне политичке платформе на којој се темеље уставне промене.⁷⁵⁸

Има индиција и да је Дража Марковић сматрао да су уставна решења донесена на штету Србије тренутна и да ће их лако изменити након Титове смрти. Био је свестан да ће тумачење недовољно дефинисаних чланова устава зависити од односа политичке моћи, па је по сведочењу Николе Љубичића чак изјављивао да то што покрајине имају представнике у председништвима државе и партије не мора да буде лоше по Србију, јер ће моћи да рачуна на три гласа.⁷⁵⁹ Брзо се показало да је таква процена била крајње погрешна.

Устав СФРЈ је прокламовао федерацију засновану на узајамној одговорности. Почивао је на идеји бриге делова за целину и имао за циљ да спречи како централизам и национални унитаризам, тако и затварања и настанак национализма. Пракса је показала све заблуде уткане у уставна решења.

Често се говорило да је уставом заведена „федерација на два спрата“, јер су покрајине уздигнуте у ранг конститутивних елемената федерације, док су истовремено биле и део СР Србије. Двојност њиховог положаја је постала извор различитих тумачења устава и надлежности републичких институција. Покрајински представници су максимално наглашавали улогу покрајина као градивног елемента федерације и самосталност у одлучивању која је из тога произилазила. Формално су прихватили да су део Србије, али су се трудили да у пракси то на сваки начин то игноришу.

У уставној дефиницији покрајине је јасно наглашено да она нема карактер државе.⁷⁶⁰ Нижи положај у односу на републику се огледао мањем броју представника у савезним органима и кроз уставне одредбе којима су пописана нека права и дужности.⁷⁶¹ У пракси, покрајине више нису имале републичке органе изнад себе као посредника у односима са федерацијом, већ су могле да наступају самостално и суштински се понашају као две нове републике. Федерација је федерирала, како је то тумачио Бакарић. Републике су заокруживале своју самосталност, а тим путем су кренуле и покрајине.

---

⁷⁵⁸ ИАБ, ф2769 к29, „Експозе председника Скупштине СР Србије Драгослава Марковића на заједничкој седници свих већа Скупштине СР Србије о предлогу Устава СР Србије, 25. фебруар 1974. године.“

⁷⁵⁹ АЈ, ф787 к2 омот 2, Рукопис мемоара Николе Љубичића, поглавље „Устав 1974“.

⁷⁶⁰ *Ustav SFRJ. Ustavi socijalističkih republika i pokrajina. Ustavni zakoni. Registar pojmova, Prosveta, Beograd 1974.*, чл. 4, 12.

⁷⁶¹ Члан 249 о држављанству и члан 398 о измени устава СФРЈ.

Србија се након усвајања устава суочила са многобројним проблемима у функционисању институција. Односи између републике и покрајина су били дефинисани члановима 300 и 301 Устава СР Србије.⁷⁶² У члану 300 је одређено који се друштвени односи уређују републичким законима јединствено за читаву територију републике, док су у члану 301 потом набројани односи који се такође могу јединствено регулисати републичким законима уколико се о томе договоре република и покрајине. Спровођење устава у пракси се показало као изузетно тешко. Чланови устава су били тако формулисани да су републички и покрајински органи имали различита и често супротстављена тумачења њихових ставова. У републици су се трудили да тумачење буде што шире, како би надлежности републике биле веће. Насупрот њима, у покрајинама су инсистирали на сасвим уском тумачењу, трудећи се да сузе надлежности републике.

Спор око тумачења устава и односа у Србији је првенствено био политички, па тек онда правни. Зависио је од односа политичке моћи међу руководством. Дража Марковић и Петар Стамболић су након 1974. били неспорни први људи републике.⁷⁶³ Позицију им је обезбедила улога коју су одиграли у смени Ранковића⁷⁶⁴ и потом либерала. Брзо се показало да им је положај много слабији него што су очекивали. Нашили су се на челу кадровски уназађеног руководства после бројних чистки, без савезника у федерацији, спутани од стране представника покрајина у републичким органима и са ефективном влашћу само над територијом Србије без покрајина, која није постојала ни у једном законском документу али је била реалност на терену. Позицију им је додатно слабило нејединство кадрова из ткз. уже Србије где је било пуно струја, сукобљених кланова и личне нетрпељивости.

Односе у Србији су додатно компликовали лоши односи републичког и покрајинских руководства. Почетком седамдесетих је постојала добра сарадња између републике и Војводине, јер су Тепавац и Чанадановић били блиски сарадници Никезића и Латинке Перовић.⁷⁶⁵ Након њихове смене ситуација се изменила, власт у Војводини су

---

⁷⁶² *Ustav SFRJ*, 645-646.

⁷⁶³ Дража Марковић је био председник Председништва СР Србије од 1974. до 1978, док је Петар Стамболић био најутицајнији представник Србије у федерацији. Од маја 1974. до маја 1975. је био потпредседник Председништва СФРЈ, у које је поново изабран 1978. године. На челу ЦК СК Србије од 1972. до 1982. је био Тихомир Влашкић, изабран као близак сарадник Марковића и Стамболића али и прихватљиво решење за покрајине. Четврти најутицајнији политичар из Србије је био Милош Минић, савезни секретар за иностране послове од 1972. до 1978. Његов утицај је у великој мери почивао на Титовој подршци. Општепозната је била његова нетрпељивост са Марковићем и Стамболићем.

⁷⁶⁴ V. Lukić, *nav. delo*, 86-87.

⁷⁶⁵ М. Чанадановић, *нав. дело*, 57; 65.

преузели ткз. „сремски партизани“, који су на све начине инсистирали на самосталности и чак супротстављању српском руководству. На Косову су још од краја шездесетих тежили да односе са републиком решавају преко федерације. Сарадња се додатно погоршала због личне нетрпељивости према Стамболићу и Марковићу. Њих двојица нису били омиљени ни међу руководиоцима других република, ни међу базом у Србији. Тито их је сматрао са корисне, али их лично није подносио, па ослонац нису могли да нађу ни у његовој моћи.

Проблеми у односима са покрајинама су постали очигледни убрзо након усвајања устава. Републичка тела и органи су своју функцију у највећој мери остваривали само на простору уже Србије. О степену самосталности покрајина сведочи чињеница да републички органи ниси имали контролу над границом републике на простору покрајина. Информације о активностима на том делу границе добијали само преко савезних органа. Такође, нису обавештавани ни о међународним активностима покрајина, посетама и пријемима које су организовали. Највећи проблеми су се јавили у законодавству. Због различитог тумачења устава није било договора које области и у којој мери треба јединствено регулисати законима за читаву територију републике. Симптоматичан је пример Закона о народној одбрани који није могао да буде усвојен јер су, између осталог, из покрајина захтевали да се у њега унесе одредба по којој би у случају рата оне имали своје ратне штабове потпуно независне штаба Србије.⁷⁶⁶ Слично је било и са Законом о државном плану. Годинама касније, Иван Стамболић се током једног затвореног састанка у Председништву СР Србије присећао како су „поводом прошлог плана молили: дозволите нам да упишемо пет парола у тај план – да ћемо у републици Србији заједно са покрајинама развијати самоуправљање, братство и јединство, несврстану политику, равноправне односе међу народима и народностима. Кмезић (представник САП Војводине, прим. П. Р.) и Косовари се нису слагали ни са тим“.⁷⁶⁷ Ни на који начин, чак ни симболично, нису хтели да прихвате ингеренције републике над покрајинама на пољима која су одступала од њиховог тумачења уставних одредби. Руководиоци из СК Србије су после 1981. истицали да на Косову „седам, одам година није поменута Србија“ и да су представнике републике у покрајине позивали

---

⁷⁶⁶ АЈ, ф837 II-2/694, Пријем Петра Стамболића, Београд, 17. март 1978. године.

⁷⁶⁷ АС, г274, Стенографске белешке са разговора Председника Председништва СР Србије, белешке са консултација у Председништву СР Србије, одржаних 31. октобра 1984.

једино приликом отварања неких сајмова или сличних догађаја, али ни тада „нису сматрали за вредно да нас поздраве“.⁷⁶⁸

Руководство Србије се суочило са функционисањем институција ограниченим само на територију уже Србије. Зато је одлучено да се покрене питање уставног конституисања републике. Свесни осетљивости проблема, наступали су опрезно. У јануару 1975. Председништво СР Србије је покренуло иницијативу да се размотри питање уставног конституисања Србије са посебним освртом на остваривање функција од интереса за републику као целину.⁷⁶⁹ У јуну 1976. Председништво је информисано да радна група ради на припреми материјала у којем ће бити анализирана искустава, резултати и проблеми у остваривању уставних односа.⁷⁷⁰ Предложено је да и покрајине саставе одговарајуће материјале што никада нису учиниле.

У изради материјала су учествовали бројни државни органи јер су били у обавези да доставе анализе стања и праксе у својој области.⁷⁷¹ О току израде редовно су обавештавани Дража Марковић и Тихомир Влашкалић, док је РИВ, на чијем челу је био Душан Чкребић, пружао највећу оперативну подршку. У покрајинама су сигурно знали за ток припреме материјала а ситуацију је пратила и СДБ. Један од чланова радне групе, Миодраг Зечевић, сумња да је управо служба организовала крађу једне од копија радне верзије материјала крајем 1976.⁷⁷²

Паралелно са израдом радног материјала текле су и много суптилније, политичке припреме. Дража Марковић и Тихомир Влашкалић су више пута неформално разговарали са Кардељем.⁷⁷³ Дали су му је на читање материјал који је припремала радна група. Сава Кржавац, новинар близак људима из републичког руководства, имао је увид у материјал

---

⁷⁶⁸ АС, б2 к407, Записник са састанка делегација СР Србије и СР Хрватске, одржаног 7. октобра 1982, излагање Бранка Пешића.

⁷⁶⁹ АС, б2 к200, Материјали са 8. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 23. јануара 1975, неауторизоване магнетофонске белешке.

⁷⁷⁰ Руководилац радне групе је био професор Најдан Пашић, члан Председништва Србије. Поред њега, у раду су учествовали највећи ауторитети у Србији на пољу уставног права и друштвено-политичког система: Радослав Ера Ратковић, Миљивој Лале Драшковић, Вељко Марковић, Миодраг Зечевић, Павле Николић, Никола Стјепановић, Никола Станић, Милан Радоњић. У раду радне групе укупно је учествовало преко 130 политичких, научних и стручних радника.

⁷⁷¹ АС, б2 к242, Документација радних група у вези уставног положаја СР Србије и САП Војводине и Косова и о равноправности народа и народности.

⁷⁷² М. Зечевић, *нав. дело*, 496-497.

⁷⁷³ D. Marković, *нав. дело*, том 2, 167-168, 328; I. Stambolić, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Radio B92, Beograd 1995, 70-72. Д. Чкребић, *Живот. Политика. Коментар*, 236; М. Зечевић, *нав. дело*, 498.

који је Кардељ читао и на чијим маргинама је руком дописивао коментаре. Из њих се види да се сагласио са најбитнијим оценама и ставовима. Између осталог, записао је да уколико у Уставу Србије нису прецизно наведена подручја јединствене регулативе за читаву територију републике то треба утврдити, „евентуално чак и уставним амандманима“.⁷⁷⁴ Ипак, Кардељ је сматрао да ће политичка акција ићи тешко јер су у федерацији били наклоњенији покрајинама. Сложио се да питање треба отворити и држати отвореним док се не стекну околности да буду решено.⁷⁷⁵ Дража Марковић је разговарао и са Станетом Доланцом, који се такође, по његовом тврђењу, сагласио са припремљеним материјалом.⁷⁷⁶ Неформални разговори су неколико пута покушани и са политичарима из Војводине али су они избегавали да говоре о конкретним проблемима.⁷⁷⁷ У српском руководству су Стевана Дороњског и Душана Поповића сматрали за тврде и несклоне сарадњи, али су се надали да би можда могли да продобију неког из круга Душана Алимпића, Радована Влајковића, Бошка Крунића или Ђорђа Стојшића.⁷⁷⁸

У јавности је за то време одржаван привид хармоничних односа. Да нешто не функционише у односу са покрајинама могло се наслутити тек крајем 1976. из експозеа Драже Марковића у Скупштини Србије, поводом Извештаја о раду Председништва. За скупштинском говорницом је изјавио:

„Било је нормално и законито што се у почетној фази превазилажења неких задржаних етатистичко-централистичких односа, у процесу уставног конституисања Републике, нагласак више стављао на аутономно организовање и конституисање покрајина.

Ушли смо, међутим, у фазу развоја када су сазрели услови који намећу потребу да

---

⁷⁷⁴ „Кардељ о „Плавој књизи““, *Политика Експрес*, 16. август 1987. У наредном наставку фељтона Сава Кржавац је написао да је верзија Плаве књиге са Кардељевим коментарима остала „у фиоци њених твораца“ („Можда већ сад ићи на промене“, *Политика Експрес*, 17. август 1987.) Позитиван став Кардеља према Плавој књизи у дневницима и сећањима потврђују и остали ученици догађаја: Дража Марковић, Иван Стамболић, Душан Чкребић. Међутим, Димитрије Боаров и Раде Кончар сасвим другачије тумаче Кардељеве маргиналије и закључују да је сматрао да проблеми нису уставног већ политичког карактера, „натезање између бирократија“. R. Končar, D. Boarov, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2001, 578-582.

⁷⁷⁵ Занимљиво је да су Петар Стамоблић и Дража Марковић имали велики респект према Кардељу и изузетно су, чак некритички, ценили његово мишљење, иако су баш од Кардеља потекла многа уставна решења са којима се нису слагали.

⁷⁷⁶ D. Marković, *nav. delo*, tom 2, 328. Током разговора о Плавој књизи и сукоба у органима СК Србије Доланц је стао на страну покрајинских политичара, делујући из сенке сплеткама и својим утицајем на Тита. Славко Зечевић је у сећањима написао да је за Доланца било уобичајено да поступи супротно од договореног и да је имао доста негативан став према Србији. С. Зечевић, *nav. дело*, 238.

⁷⁷⁷ D. Marković, *nav. delo*, tom 2, 108, 119.

⁷⁷⁸ Д. Чкребић, *nav. дело*, 238.

се потпуније сагледа и оцени уставно конституисање Социјалистичке Републике Србије, као јединствене државе и друштвено-политичке заједнице.⁷⁷⁹

Ових неколико реченица су биле увод у први велики политички окршај у Србији након пада либерала.⁷⁸⁰ У средишту сукоба се нашао материјал који је израдила радна група Председништва Србије. Због бледо-плаве боје корица неформално је назван Плава књига.⁷⁸¹

Рад на Плавој књизи је окончан у марту 1977. године.⁷⁸² У уводном делу материјала стоји да је настао са циљем да „пружи што потпунију слику шта је, на темељу уставних одредби о републици и покрајинама, до сада остварено у погледу изграђивања унутрашње повезаности и јединства републике као државе [...] какве се тенденције учачају о овој области и који су проблеми отворени.“⁷⁸³

Састоји се од четири поглавља. У првом је анализиран уставни положај републичких тела и органа (Скупштине, Председништва, Извршног већа, органа управе, Врховног суда Србије, Републичког јавног тужилаштва и републичких савета) и проблеми остваривања њихових функција према покрајинама. Констатовано је да у пракси своју улогу ефективно остварују само на територији уже Србије, ван територије покрајина, што је у супротности са тумачењем уставних решења од стране радне групе. У раду органа учествују представници покрајина и тако утичу на одлуке које су се спроводиле само у ужој Србији, док представници са подручја уже Србије ни на који начин не могу да утичу на одлуке у вези покрајина. Због чланства у телима републике представници покрајина су добијали све материјале припремљене за рад на седницама, док из покрајина нису стизала обавештења о

---

⁷⁷⁹ ИАБ, ф2769 к32, „Експозе друга Драже Марковића, председника Председништва СР Србије, поднет у Скупштини СР Србије 29. децембра 1976. године.“

⁷⁸⁰ О политичким сукобима око Плаве књиге најдетаљније је на основу архивске грађе писао Вацлав Штепанек. (V. Štěpánek, *Jugoslávie, Srbsko, Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Masarykova univerzita, Brno 2011, 249-260). О случају је писао и професор Слободан Бјелица, (С. Бјелица, „Плава књига’ и њена рецепција 1977. године“, *Токови историје*, бр. 2 (2016), 37-64), потом Дејан Јовић (D. Jović, *nav. delo*, 253-261), док су се професор Љубодраг Димић (Љ. Димић, *Историја српске државности. књ. 3*, 442-444) и Јован Базић (J. Базић, *Српско питање. Политичке концепције решавања српског националног питања*, Службени гласник СЦГ/Институт за политичке студије, Београд 2003, 157-158) теме дотакли у оквиру ширих синтеза.

⁷⁸¹ Постоје три верзије Плаве књиге. Прва носи датум 11. децембар 1976. и има 123 странице. Друга је од 5. јануара 1977. и има 97 страница. Ову верзију је читао Кардељ. Његови коментари су уграђени у финалну, трећу верзију, која носи датум 11. март 1977. и има 90 страница. Све три верзије имају исти наслов: „Социјалистичка република Србија и аутономне покрајине у њој: уставни положај и пракса“. У раду је коришћена трећа верзија. ИАБ, ф2769 к48, Социјалистичка република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу: уставни положај и пракса („Плава књига“). (Строго поверљиво)

⁷⁸² АС, б2 к214, Белешка са састанка Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 5. априла 1977. године.

⁷⁸³ ИАБ, ф2769 к48, „Плава књига“.

седницама нити позиви да им присуствује републичка делегација. Посебан проблем је био и што су делегати из покрајина долазили на седнице републичких тела само када се расправљало о проблемима у вези са члановима 300 и 301 устава. То је било најочигледније на седницама Савета, предвиђеним да буду заједничка саветодавна тела. Делегати из покрајина се нису одазивали на позиве за седнице на којима се разговарало о питањима која устав није предвидео да се јединствено регулишу за читаву територију републике, иако би њихово присуство допринело бољем усклађивању и сарадњи, нпр. на пољима економске и привредне политике.

У другом поглављу је анализирано остваривања уставних функција републике према покрајинама у законодавству. Анализом су обухваћена поља: народна одбрана, унутрашњи послови, односи са иностранством, привредни систем и економска политика, планирање и развој, образовање и култура, информативна делатност и кадровска политика. Утврђено је да је остваривање великог броја функција републике онемогућено јер због различитог тумачења члана 300 устава Србије није могуће постићи договор око законских решења. Као симптоматичан случај је наведен Закон о унутрашњим пословима за који су израђене три потпуно различите верзије у републици и покрајинама. Разлике у тумачењу устава често су окончаване прихватањем сасвим уског тумачења спорног члана. Тиме је „решаван“ актуелни проблем и омогућено доношење појединих неопходних закона али је у истовремено слабило јединство републике. Констатовано је да је до краја 1975. усвојено је само 13 закона којима су регулисане области за које је устав предвидео да се јединствено регулишу за читаву територију републике. Само два од тих закона су у целини важила на територији републике, док су у осталих 11 заједничка била само „основна начела“, тј. неколико општих, уводних чланова, а у једном случају само један члан. Није довољно био искоришћен ни члан 301. устава, који је предвиђао да се и друга поља могу регулисати јединственим законима ако се о томе постигне договор. На основу овог члана су усвојена само три закона.⁷⁸⁴ Највећи проблеми у законодавству су долазили због тежњи покрајина да на сваки начин кроз законе искажу своју самосталност у односу на републику.

Треће поглавље се бавило остваривањем функција републике и покрајина у органима федерације. Наведено је да се представници Србије у пракси третирају као представници уже Србије. Изостајао је било какав договор или координација између

---

⁷⁸⁴ Закон о железници, Закон о хидрометеоролошкој служби и Закон о електропривреди.

представника републике и покрајина, па су често су телима федерације наступали са различитим, чак супротстављеним ставовима.

Коначно, у четвртом поглављу материјала дата су закључна разматрања и констатације. Истакнуто је да се уставна решења третирају „најуже могуће“, да су јаке тенденције ка територијалном затварању, и да се одвија стварање три одвојена правна и образовна система. Устав упућује на сталну сарадњу, координацију и усклађивање ставова како би се ојачало јединство републике што у пракси није у довољној мери чињено.

Један од аутора материјала, професор Радослав Ратковић, истакао је да је смисао Плаве књиге био да покаже како је „политичка пракса у изразитој супротности с начелним одредбама Устава СФРЈ и Устава СР Србије и то, у толикој мери, да је угрожавала уставно биће СР Србије као државе. [...] Хтело се указати на дезинтеграционе појаве, на то, да јединство Србије са таквом праксом покрајинских руководстава представља јединство само на папиру.“⁷⁸⁵

Политичка расправа најављена иступањима Драже Марковића отпочела је у јуну 1977. Плава књига и односи у Србију су била тема низа затворених састанака проширеног Координационог тела Председништва ЦК СКС и Председништва ЦК СКС током лета и јесени.⁷⁸⁶ У овом периоду је усвојена пракса да се најважнија питања решавају на затвореним састанцима овог тела чија је улога била законом недефинисана. Била је то тенденција заобилажења уставних органа и концентрисања власти код неколицине најутицајнијих функционера.

У разговорима на Координационом телу учествовали су чланови Председништва ЦК СКС из Србије и највиши представници САП.⁷⁸⁷ Тема разговора првог састанка није требао да буде сам материјал, већ отварање расправе о односима у републици и Савезу комуниста Србије. Уместо тога, уследили су напади на Плаву књигу од стране представника покрајина. Посебно оштар је био Махмут Бакали:

---

⁷⁸⁵ „Уставни положај СР Србије од 1974“, *Интервју*, 10. октобар 1988.

⁷⁸⁶ Разговори су вођени на седницама Председништва ЦК СКС 27. маја, 15. јула, 7. октобра и 10. и 11. новембра 1977. године, као и на проширеним састанцима Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаним 30. јуна, и 11. и 12. јула 1977. године. АС, бр. 193, Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 11. јануара 1977. године, „Информација о разговорима у органима СКС о неким актуелним идејно-политичким питањима уставног положаја СР Србије и САП и спровођењу политике СР у даљем развоју међунационалних односа“

⁷⁸⁷ На састанцима Координационог тела су учествовали: Т. Влашкалић, Д. Марковић, И. Стамболић, Д. Алимпић, М. Поповић, Н. Љубичић, М. Бакали, Д. Чкребић, С. Дороњски, И. Балинт, П. Стамблић, М. Минић, И. Куртешки, Д. Глигоријевић, А. Шукрија, Д. Ристић, К. Широка, Ђ. Лазић, Р. Влајковић, Џ. Нимани, Д. Видић, М. Дугалић, Д. Бошковић, Ж. Васиљевић, Д. Петровић – Шане, Д. Поповић и В. Молнар.

„Тај материјал не може бити основа за развој и за односе у СР Србији, јер могао би да води само ка захтеву за промену Устава, без обзира шта он формално каже овде.“⁷⁸⁸

Руководиоци из Војводине су били нешто уздржанији, али једнако одлучни у одбацивању материјала, истичући да покрајине у њеном настанку нису учествовале. Показало се да Марковић и Стамболић немају подршку ни свих кадрова из републике. Милош Минић је напао Плаву књигу тврдећи да она може да послужи „као храна велико-српског национализма“.⁷⁸⁹ Придружили су му се Мирко Поповић и Кољ Широка. Мома Дугалић је први затражио да се утврди одговорност аутора књиге. Кадрови из покрајина су били јединствени у критици. Ређала су оштра излагања Стевана Дороевског, Али Шукрије, Илијаза Куртешија, Цвида Ниманија. Душан Ристић је нападајући Плаву књигу додао да на Косову влада „никад веће поверење“ и да је стање такво да „одушевљава“. Петар Стамболић, Душан Чкребић, Иван Стамболић и Дража Марковић су им се одлучно супротставили иако је било очигледно да су у мањини. Напади на Плаву књигу су у ствари били напади на Дражу Марковића као иницијатора њеног настанка, а преко њега и на остале

---

⁷⁸⁸ АС, б2 к214, Материјали са седница Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаних 30. јуна, 11. и 12. јула 1977. Године, неауторизоване магнетофонске белешке. (Строго поверљиво)

⁷⁸⁹ Однос Милоша Минића и Драже Марковића сликовито говори о односима у републичком руководству током седамдесетих и начину на који су се личне нетрпељивости одржавале на далекосежне политичке одлуке. У серији чланака објављених у „Борби“, у октобру 1961, Минић је изложио нову концепцију аутономије покрајина, по којој би оне биле републичка а не савезна категорија, и од политичког постале административно питање. Суштински, аутономне покрајине би биле изједначене са областима, што би могло да води ка њиховом укидању. План је имао подршку Александра Ранковића, Јована Веселинова, Слободана Пенезића и других припадника тз. тврде, централистичке струје у републичком руководству. У полемику са Минићем је на страница „Борбе“ ушао Киро Хаџивасилев. Дошло је до оштрог сукоба са руководиоцима из Војводине и притисака из федерације, након чега је план одбачен а Минић је стекао етикету противника покрајина. Због тога је 1967. предложио Дражи Марковићу, који се тек био вратио са места амбасадора у Бугарској и неко време је био ван тока догађаја у републици, да уместо њега буде председник Републичке комисије за уставна питања иако је у свим другим републикама и покрајинама ту позицију преузео председник Скупштине, што је у том тренутку у Србији био Минић. Тако се догодило да Марковић, који је касније сматран за највећег противника покрајина, буде на челу уставне комисије која је израдила уставна решења којима су покрајине добиле све атрибуте републике, док је Минић избегао ту позицију и преокренуо своје ставове. Током уставне дебате 1967-1971 снажно је подржавао захтеве покрајина, чак и онај да се уздигну у ранг република, па је током седамдесетих сматран за великог пријатеља покрајина. Један од разлога за промену у ставовима је, поред тражења политичко упоришта, била лична нетрпељивост према Петру Стамболићу и Дражи Марковићу који су били најугицајнији политичари у Србији после 1972. Са Марковићем се сукобио у време студентских демонстрација 1968, док му је Стамболић био у венчани кум али су им односи захладили у годинама после рата. Минић је подршку пронашао међу покрајинцима и групом кадрова из републичког руководства незадовољним кадровском политиком Драже Марковића (Момчило Дугалић, Живан Васиљевић и други који су 1972. подржали Дражу Марковића и Петра Стамболића али касније нису били задовољни позицијама на које су распоређени). Иза Минића је стајао и капитал добрих односа са Титом захваљујући којем је од 1972. до 1978. био Савезни секретар за иностране послове. Убрзо након Титове смрти Дража Марковић и Петар Стамболић су спречили избор Минића за председника Председништва ЦК СКЈ и потом га послали у политичку пензију.

из српског руководства. Након бурне расправе закључено је да се Плава књига одбаци и да се формира нова радна група која ће израдити материјал о односима у републици.⁷⁹⁰

Председници републичке и покрајинских партија, Влашкалић, Алимпић и Бакали су посетили Тита и известили га обављеним разговорима. Записник пријема није вођен па се не може знати на који начин су Тита о свему информисали нити како је он реаговао.⁷⁹¹ Из Влашкалићевог извештаја се може закључити да је Тито поздравио што су разговори обављени, истакао је да је важно да се проблеми решавају уместо да се „гомилају“, и генерално био задовољан начином на који је све окончано. Махмут Бакали није пропустио да изнесе своје утиске са разговора истакне како је Тито посебно забринут због „национализма у Србији“.⁷⁹²

Иако је на Координационом телу Плава књига одбачена Дража Марковић је веровао да спор није окончан. Сви су признали да проблеми у односима постоје. Радна група је радила на њиховој анализи. Марковић је сматрао да ће околности на састанцима Председништва ЦК СК Србије бити другачије, јер је однос снага био знатно повољнији него на Координационом телу. Показало се да су његове наде били нереалне. Како је Жарко Папић касније записао, „књига је била изгубљена, бавили смо се спасавањем било аутора, било оних који су делили становиште књиге. Наиме, на свим каснијим, тешким и конфликтним, расправама поводом књиге није било речи о ставовима из ње, нити о суштини проблема – лошем устројству Србије – већ смо се борили против одмазде.“⁷⁹³

Читаво лето су трајале припреме за политички обрачун. На површину су испливале личне нетрпељивости, амбиције и подметања. Противници Марковића и Стамболића су оптуживали републичко руководство за растући национализам и покушавали да исконструирају случај како би их лично дисквалификовали. Мома Дугалић, председник републичког СУБНОР-а, на свечаној седници у Београду је говорио о „појединцима и националистичким групама“ који говоре о „тобожњој запостављености заслуга српског

---

⁷⁹⁰ Радна група је формирана на седници Председништва ЦК СКС 15. јула 1977. За чланове су именовани: Иван Стамобић (руководилац), Душан Чкребић, Милија Радовановић, Бошко Крунић, Никола Кмезић, Душан Ристић, Илијаз Куртеши. Након више састанака усвојили су извештај 7. новембра, а Председништво ЦК СКС га је усвојило на седници 5. децембра 1977. године.

⁷⁹¹ АЈ, ф837 II-2/678, Пријем руководства СР Србије, Бриони 27. јул 1977.

⁷⁹² АС, б2 к212, Заједнички састанак Координационог тела и ИК Председништва ЦК СК Србије, одржан 2. септембра 1977, излагања Тихомира Влашкалића, Махумта Бакалија и Душана Алимпића (Строго поверљиво).

⁷⁹³ Ж. Папић, *Време застоја: Србија 1968-1988*, Економика, Београд 1990, 130.

народа и неравноправном положају СР Србије у Југославији“ и желе да „ограниче самоуправна права покрајина“. Упоредио их је са четницима и оптужио да желе враћање на централизам. На његову изјаву је реаговао Извршни комитет ЦК СК Србије и Савез бораца Србије. До оштрих иступања је дошло и у ССС где су кадрови из Србије пружали отпор председавајућем Кољу Широки. Живан Васиљевић је покушао да направи политички случај оштро реагујући након што је награда „Иво Андрић“ додељена приповетки „Трен“ Антонија Исаковића. Не знајући да је у жирију било чланова из Храватке, Босне и Херцеговине и Црне Горе, осудио је додељивање награде као дело националиста, желећи да на примеру покаже како руководство СР Србије толерише национализам.⁷⁹⁴ У таквој атмосфери дочекана је октобарска седница Председништва ЦК СКС.

Сукоби и оптуживања су се наставили. Плава књига је стављана у контекст беседе Добрице Ћосића одржане приликом избора за редовног члана САНУ и песме Танасија Младеновића. Истицано је да су део истог, националистичког таласа.⁷⁹⁵

Расправа је окончана тек на четвородневној, новембарској седници. До оштре дискусије је дошло већ на почетку заседања јер је Живан Васиљевић Председништву доставио писмо у коме је препричао приватни разговор вођен са П. Стамболићем. У писму је тврдио да је Стамболић за руководство Војводине рекао да је „ултрашко, секташко, догматско, [...] да он због тога нема са ким тамо да разговара“, и да је оптужио њега, Ж. Васиљевића, да подршком покрајинама жели да се домогне места председника ЦК СКС.⁷⁹⁶ Писмо је у ствари било покушај да се обрачуна са Стамболићем, јер је овај у интерном договору одређен за место у Председништву СФРЈ на шта је Васиљевић рачунао. Расправа о томе да ли писмо треба уврстити на дневни ред створила је мучну атмосферу, испуњену свађама.

Представници покрајина су током седнице захтевали да у информацији о разговорима која ће бити прослеђена свим организацијама СК Србије уђе негативна

---

⁷⁹⁴ АС, б2 к208, Писмо Стоиљка Стола Јанковића ИК Председништва ЦК СК Србије, поводом дела „Трен“ Антонија Исаковића, Материјали са 31. (затворене) седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 10-16. новембра 1977.

⁷⁹⁵ АС, б2 к207; 208, Материјали са 30. (затворене) седнице Председништва ЦК СКС, одржане 7. октобра 1977, неауторизоване магнетофонске белешке. (Строго поверљиво)

⁷⁹⁶ ИАБ, ф2769 к2, Писмо Живана Васиљевића Тихомиру Влашкалићу, председнику ЦК СКС, о разговору са Петром Стамболићем.

квалификација Плаве књиге и истакне опасност од великосрпског национализма.⁷⁹⁷ То би суштински био позив на одговорност Драже Марковића и Петра Стамболића пред чланством српске партије. Избори су били близу и таква квалификација би сигурно значила њихов одлазак са политичке сцене, заједно са многим који су их подржавали. Критика Плаве књиге би такође за дуже време затворила проблем односа у Србији.

Марковић је упорно одговарао на нападе, истичући да се не може негативно оценити материјал који званично није био предмет расправе нити су га прочитали сви чланови Председништва. Одговарао је да Плаву књигу треба поделити свима да је прочитају, па тек онда да изнесу свој суд. Позиције Драже Марковића и Петра Стамболића су се озбиљно љуљале. Снажну подршку су им пружили кадрови из уже Србије: Столе Јанковић, Милија Радовановић, Саша Глигоријевић, Иван Стамболић, Душан Чкребић и други.

Након тешких оптужби, отворених свађа и позива на одговорност спор је окончан компромисом. Избегнут је расцеп, захтеви за политичку одговорност су повучени а међу чланство СК је упућена рутинска информација о разговорима из које се није наслућивао ни делић драматике догађаја.⁷⁹⁸ Испуњен је Титов захтев да партија на конгрес иде јединствена, макар на површини. Такав епилог је, у ствари, свима највише одговарао. Представници покрајина су били у доминантом положају али су разумели да је много сигурније да задрже постојећи однос снага и не инсистирају на одговорности републичког руководства, јер је било врло неизвесно како би се нови политички лом у Србији завршио. Нису желели да ризикују ни да Плава књига доспе у јавност, јер су се плашили ефекта који би подаци из ње у Србији изазвали. Пружену руку Дража Марковић је спремно прихватио. У фебруару 1978. Влашкалић, Алимпић и Бакали су поново разговарали са Титом. Епилог је био да су Петар Стамболић и Дража Марковић „унапређени“ на положаје на федерацији.⁷⁹⁹ Марковић је избегао смену, али је онемогућен његов избор у Председништво ЦК СКЈ. Титов кандидат за једно од два места СК Србије у Председништву је био Милош

---

⁷⁹⁷ АС, б2 к208, Материјали са 31. (затворене) седнице Председништва ЦК СКС, одржане 10, 11, 13. и 16. новембра 1977, неауторизоване магнетофонске белешке. (Строго поверљиво)

⁷⁹⁸ АС, б2 к193, „Информација о разговорима у органима СК Србије о неким актуелним идејно-политичким питањима уставног положаја СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина и спровођењу политике СК у даљем развоју међунационалних односа“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 11. јануара 1977.

⁷⁹⁹ АЈ, ф837 П-2/693, Пријем Т. Влашкалића, Д. Алимпића и М. Бакалија, Игало, 26. фебруар 1978. године.

Минић, док је на друго место као компромисно решење изабран Петар Стамболић. Дража Марковић је морао да се задовољи позицијом председника савезне Скупштине.

Петар Стамболић је покушао да искористи свој ауторитет и лично обавести Тита о суштини спора. Након вишенедељног одлагања разговора, Тито га је коначно примио у марту 1978, када је већ било касно са било какве измене кадровских решења. Стамболић је покушао да утиче на Тита, говорећи му о озбиљности проблема, али разговор није имао већег ефекта.⁸⁰⁰

Читав случај је био несумњив пораз републичког руководства. У федерацији су спор сматрали за унутрашње питање Србије а симпатије су махом биле на страни покрајина.⁸⁰¹ Кардељ је у неформалним разговорима подржао републичке ставове али, већ измучен болешћу, није желео да се ангажује у спору. Дража Марковић је сматрао да је важно што је бар питање отворено и што су сви признали да проблеми постоји. Званично, они су брзо „покопани“.

Радна група формирана са циљем да анализира проблеме у односима републике и покрајина завршила је рад у новембру 1977. и доставила материјал на разматрање Председништву.⁸⁰² Један од чланова радне групе, Душан Чкречић, сведочи да им је задатак био да „предложе неке реда ради закључке“ и уобичајеним фразама позову на „стриктно поштовање устава“.⁸⁰³ Иако је очигледна намера била да се проблеми скину са дневног реда, у извештају радне групе такође се види низ конкретних проблема произашлих из нерешених уставних односа. За разлику од Плаве књиге која је садржала детаљну анализу уставног оквира за сваки проблем, у анализи радне групе само су наведени конкретни проблеми. И такав извештај је био проблематичан, па је у једном од материјала констатовано да треба „напоменути да у радној групи мишљења нису била једнодушна у погледу њеног задатка и домена рада, односно приступа обради појединих питања.“⁸⁰⁴ Набројани проблеми су били суштински истоветни онима поменутих у Плавој књизи. Посебно је истакнут Друштвени

---

⁸⁰⁰ АЈ, ф837 П-2/694, Пријем Петра Стамболића, Београд, 17. март 1978. године.

⁸⁰¹ Симптоматична је тврдња Живана Васиљевића да је писмо Председништву СР Србије о разговору са Петром Стамболићем послао након што се о томе посаветовао са С. Доланцом. АС, б2 к208, Материјали са 31. седнице Председништва ЦК СКС, излагање Ж. Васиљевића.

⁸⁰² АС, б2 к193, „Извештај Радне групе Председништва ЦК СКС о неким актуелним идејно-политичким питањима уставног положаја СР Србије и САП и спровођења политике СК“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 11. јануара 1977.

⁸⁰³ Д. Чкречић, *Живот. Политика. Коментари*, 238.

⁸⁰⁴ АС, б2 к193, „Нека идејно-политика питања остваривања Устава и политике СК у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 11. јануара 1977.

план Србије који је требало да буде усвојен током 1977. године а постигнут је само један од тринаест потребних договора. Србија је тако остала једина република која није имала усвојен Друштвени план. Констатовани су и нови проблеми којима се Плава књига није бавила: у агроиндустријском комплексу, водопривреди, саобраћају, посебно железничком. Као резултат, формира је нова радна група која је требало да се бави решавањем уочених проблема. Њен рад је брзо замро, без икаквих резултата.⁸⁰⁵

Чланство СК је добило информацију препуну општих мета и уобичајених фраза. Констатовано је да су постигнути „крупни резултати“ у спровођењу устава али да постоји „један број питања која се споро решавају или су за њих споро тражена решења, као и нека питања о којима нису усаглашена гледишта и ставови органа СР Србије и органа у покрајинама.“ Наведено је да ће се проблеми решавати договором и да се „мора енергично и доследно наставити са спровођењем Устава и политике СК“.⁸⁰⁶

Проблем уставних односа у Србији у потпуности је зависио од односа политичке моћи. У току уставне дебате 1971. године Никезић је коментарисао да има пуно „крепажа“ у амандманима, и да „нејасноће у формулацијама рефлектују стање мисли“.⁸⁰⁷ Управо су те нејасноће, и често намерно недовољно јасно формулисана решења постала предмет спора. Током сукоба, обе стране су тврдиле да се боре за самоуправљање и равноправност народа и народности, за јединство и интересе радничке класе. Једни су то чинили иступајући против централизма, етатизма, унитаризма и српског национализма, а други против сепаратизма, аутархије, затварања и дезинтеграције Југославије. И једни и други су били против и једног и другог, али са различитим приоритетима. Случај „Плава књиге“, тј. политички окршај који је она иницирала, показао је суштину система скривеног иза маске самоуправљања. Сва политичка моћ се и даље налазила у оквиру Савеза комуниста. Децентрализација државе је учинила да уместо једне, централизоване партије, моћ буде концентрисана у осам републичких и покрајинских руководстава, међусобно сумњичавих, често завађених, оптерећених лошим међуљудским односима и неспремних на договор. А

---

⁸⁰⁵ В. Krunić, *Decenija zamora i raskola*, Prometej, Novi Sad 2009, 24.

⁸⁰⁶ АС, б2 к193, „Информација о разговорима у органима СК Србије о неким актуелним идејно-политичким питањима уставног положаја СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина и спровођењу политике СК у даљем развоју међунационалних односа“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 11. јануара 1977.

⁸⁰⁷ Z. Vuković, *nav. delo*, 458.

управо на договору је требало да почива темељ новог устава - заједничко старање о Југославији.

У каснијим интервјуима и књигама појединих учесника догађаја и њима блиских аутора често је тврдња да је у српској партији национализам све време тињао испод површине.⁸⁰⁸ Сматрали су да је покретање питања уставних односа у Србији било у ствари почетак отварања српског питања у Југославији и нарастања српског национализма.⁸⁰⁹ Душан Поповић је о Плавој књизи записао:

„Тек што су се ослободили тешког раздобља србијанског силеџијства и пљачке, ето претње да се пошаст повампири; у том тексту нема ничег пролетерског и комунистичког, из њега је проговорило турско наслеђе помешано с наслеђем карађорђевићеваца и обреновићеваца!“⁸¹⁰

Извори показују да су околности биле знатно комплексније. Питање односа у Србији је покренуто јер је руководство српске партије веровало да је република у неравноправном положају у федерацији и према покрајинама. Дража Марковић и Петар Стамболић су били представници ткз. конзервативне струје у СК Србије, али никако српски националисти, како их је називао Дороњски. Идеја Драже Марковића је била да питање уставних односа отвори након што је стабилизовао власт у Србији, и држи га отвореним док политичким притисцима не успеју да их измени у корист републике. Млађу гарду у републичком руководству је предводио Иван Стамболић, који је током наредних десет година остао у врху СК Србије и учествовао у покушајима да се редифинишу уставни односи у Србији. Његово уверење да су они неодрживи потицало је из искустава из привреде: односе заведене Уставом из 1974. и ЗУР-ом је сматрао утопистичким, али ниједног тренутка није доводио у питање федеративно уређење СФРЈ нити је подржавао национализам.⁸¹¹

Плава књига је била покушај руководства СР Србије да заштите интересе републике, а не српског народа. Тражили су да Србија буде у стању да остварује своје функције попут осталих република. Са друге стране, из покрајина су стално истицали да се решења не могу наметати из Београда, већ да се морају постизати договором. У пракси, на договор су ретко

---

⁸⁰⁸ R. Dizdarević, *nav. delo*, 88-91; L. Perović, „Na tragu srpske liberalne tradicije”, 19

⁸⁰⁹ О ставу Махмута Бакалија видети интервју у: М. Petrović, *nav. delo*, 13; О ставу Стевана Дороњског видети: Р. Кончар, Д. Боаров, *nav. дело*. 583-584.

⁸¹⁰ D. Popović, *Letopis o Vlačićima*, knj. 3, Agencija „Mir“/Prometej, Novi Sad 2006, 666.

⁸¹¹ L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 383.

пристајали, и користили су могућност да самостално уређују различита поља чак и када није било никаквог разлога да она не буду јединствено уређена на територији читаве републике, осим да се тиме још једном истакне аутономија покрајина.

За време случаја Плава књига последњи пут је републичко руководство наступило подељено. Неки су подржали представнике покрајина из личних уверења, али су велику улогу одиграли и избори који су се ближили јер се сматрало да гласови покрајинаца имају посебну вредност. Кадровско размештање је играло велику улогу у читавом случају. Поједини учесници догађаја, попут Миодрага Зечевића, сматрали су да су избори и били главни разлог за читав спор, а да је Плава књига у свему само (зло)употребљена.⁸¹²

Разлике између републичког и покрајинских руководства су остале и наставиле да се продубљују. Свесни да се налазе у политичкој дефанзиви, српски руководиоци су помишљали да је решење у конституисању уже Србије као засебног ентитета и потом стварање федералне Србије. Идеја федерације у федерацији у појединим тренуцима није била страна ни Кардељу.⁸¹³ Од тог решења се ипак одустало а проблем односа у Србији је наставио да тиња, политичком вољом потиснут испод површине, све док није поновио букнуо након првог великог потреса у Србији – побуне на Косову 1981. године.

---

⁸¹² М. Зечевић, *нав. дело*, 499.

⁸¹³ D. Marković, *нав. дело*, том 2, 439.

III. Акција и реакција

3. 1. Побуна на Косову 1981

У Приштини је 11. марта 1981. гостовао београдски „Партизан“. На „Градски стадион“ се до 15 часова слило око 20.000 гледалаца. Домаћа „Приштина“ је изгубила са 1-0. Утакмица је била пријатељска па нико није био превише незадовољан. Фудбалери оба тима су награђени аплаузом и већ око 17.30 последњи гледаоци су се разишли. На приштинском корзоу млади су шетали између хотела „Божур“ и „Гранд“. Ништа није наговештавало предстојећу драму.⁸¹⁴

Око 19 часова студенти су у реду чекали испред шалтера мензе у Студентском центру. Била је гужва јер је радила само једна од шест линија за самопослуживање. У реду је неко почео гласно да негодује. Више је верзија о томе шта је био повод за инцидент: бубашваба у јелу, лош квалитет хране, предуго чекање или слабо осветљење у мензи. Тек, један студент је бесно преврнуо послужавник. Групица око њега га је подржала. Почели су да преврћу столове и узвикују „Услови!“. Придружили су им се бројни гласови. Окупљени студенти су се запутили испред мезе, па даље према центру града, успут позивајући друге да им се придруже. Испред Скупштине САП Косово у групи их је већ било неколико стотина.

Наставили су даље према згради ПК Косова успут узвикујући „услови“ и „храна“. На корзоу се у то време налазило мноштво омладине. Неки студенти и средњошколци су се прикључили демонстрантима. Већина је остала да стоји по страни и посматра шта се догађа. Убрзо су пристигли партијски активисти и неколицина професора са Универзитета. Наговарали су окупљене да се склоне са улице и врате у Студентски центар где могу о свему да разговарају. Након дугог убеђивања студенти су пристали да се врате до мензе.

Вести о демонстрацијама су летеле Приштином. Нова група од око 200 студената се окупила у близини Студентског центра. Зачуле су се пароле: „Хоћемо дела, а не речи!“, „Неко у фотељама, неко без хлеба!“, „Докле у подрумима?“, „Доле буржоазија!“⁸¹⁵

---

⁸¹⁴ *Шта се догађало на Косову*, Политика, Београд 1981, 5.

⁸¹⁵ АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских демонстрација у Приштини 11, 25. и 26. марта, 1, 2. и 3. априла 1981. године“, Материјали са 17. седнице ПК СК Косова, одржане 5. маја 1981.

Око 22.00 часа обе групе демонстранта су се спојиле испред мензе у масу од неколико хиљада људи.⁸¹⁶ Полиција је педесетак метара даље поставила кордоне и блокирала њихово даље кретање. Неко је пронео гласину да је више студената ухапшено па је маса хорски затражила да буду ослобођени. Узвици „Хоћемо другове!“ су надјачали све друге. Део масе је повремено узвикивао „Јединство!“, мислећи на јединство Косова и Албаније. Прошла је поноћ, а сви покушаји активиста и професора да се окупљени разиђу остали су безуспешни. Групица најратоборнијих је повремено гађала полицију камењем и флашама, са намером да се пробију назад до центра града. Покрајински Комитет за ОНО и ДСЗ, на чијем челу је био Махмут Бакали, око 02.30 је донео одлуку да полиција интервенише и употреби сузавац. Демонстранти су се разбежали, осим групице од око 50 младића која је остала окупљена читаве ноћи у близини Студентског центра. Певали су албанске националне песме, вређали полицајце и повремено их гађали каменицама. Разишли су се тек око 05.00 часова, након нове интервенције полиције.⁸¹⁷

Укупно 18 лица се пријавило у медицинске установе током ноћи, са лакшим повредама. Теже су повређена два полицајца. Једном је глава разбијена каменом, а други је рањен ватреним оружјем. Биланс демонстрација је употпунило више десетина полупаних кола и излога. Покрајински СУП је идентификовао је 102 ученика демонстрација, од којих је 79 било са простора САП Косово, а 23 ван покрајине.⁸¹⁸

На разбијању демонстрација су била ангажоване искључиво покрајинске снаге безбедности. Сутрадан, у договору са покрајинским Секретаром за унутрашње послове, у Приштину је авионом пребачено 65 припадника батаљона за специјална дејства савезног СУП-а. Мобилисано је и 500 милиционера из резервног састава. У покрајини су оценили да располажу са довољно полицијских снага па је одлучено да Македонија, Србија и Црна Гора део специјалних јединица држе у приправности, али ниједан њихов припадник није пребачен на територију САП Косова.⁸¹⁹

---

⁸¹⁶ Број окупљених током демонстрација у марту и априлу 1981. је тешко проценити. Процене достављане из ПК СК Косова су, извесно је, биле знатно мање од реалних, јер се руководство покрајине трудило да на сваки начин умање озбиљност догађаја. Броја демонстранта окупљених 11. марта у извештају ПК је процењен на око 2000. У литератури се најчешће помиње број од 3000 до 4000.

⁸¹⁷ АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја у САП Косово од 11. марта до 9. априла 1981. године“ (Државна тајна), Материјали са 14. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 17. априла 1981.

⁸¹⁸ АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

⁸¹⁹ АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних...“

У августу 1981. Гани Коци, Јануз Јанузи, Рамадан Добра, Кадри Круезиу, Мурат Муслиу, Селим Геци и Бедри Делиу су осуђени на затворске казне због организовања демонстрација 11. марта. У пресуди је наведено да су оптужени вече пред избијање нереда у соби у студентском дому договорили како да искористе незадовољство студената који су већ неколико дана уназад негодовали због лоше услуге у мензи. Детаљно су разрадили план, поделили улоге, и потом сутрадан у своју намеру упутили још студената који су пристали да им се придруже. Након што су изазвали инцидент у мензи повели су незадовољне студенте испред домова и диктирали пароле. Придружили ли су им се Али Љаићи, Бајрам Косуми, Мусли Косуми и Халит Османи који су активно учествовали у организацији каснијих демонстрација.⁸²⁰ Међу окупљеним студентима су били и Адем Прапаштица, Фатон Топали и Фатмир Грајкевици, чланови руководства илегалне КМЛПАЈ.⁸²¹ Нико од осуђених није порицао да је у демонстрацијама учествовао али су, према речима Хидајета Хисенија, тврдили да није било никаквог организовања већ да је букнуо бунт због лоших услова живота студената.⁸²²

У литератури је широко прихваћено да су демонстрације 11. марта биле спонтани излив студентског незадовољства због лоших услова живота у студентском центру.⁸²³ Међу студентима је заиста владало незадовољство. Покрајинска СДБ је руководству достављала извештаје у којима је истицана опасност од студентских немира. У новембру 1980. студенти Економског факултета су протестовали захтевајући побољшање услова смештаја и исхране.⁸²⁴ Ситуацију је додатно погоршало што је у данима који су претходили 11. марту радила само једна линија у студентском ресторану, па се ред студената који су чекали за храну често пружао и испред мензе.

---

⁸²⁰ АЈ, ф212 к4, Строго поверљиво 1982, Преглед решених предмета кривичних дела из главе XV КЗ СФРЈ, списак 7; „Осуђени организатори демонстрација у Приштини“, *Политика*, 6. септембар 1981; „Осуђени организатори акција против уставног поретка“, *Борба*, 6. септембар 1981.

⁸²¹ Г. Адилџи, *Албански национални покрет: успони и падови*, Kuvendi, мај-јун 2007, Тирана, Албанија. Наведена према: http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_kuvendi1.htm (приступљено 1. август 2017)

⁸²² Интервју са Хидајетом Хисенијем. М. Petrović, *nav. delo*, 200.

⁸²³ N. Malcolm, *op. cit.*, 334; M. Vickers, *op. cit.*, 197; J. Mertus, *Kosovo: how myths and truths started a war*, University of California Press 1999, 29. V. Meier, *Yugoslavia. A History of its Demise*, Routledge 1995, 23; C. von Kohl, W. Libal, “Kosovo, the Gordian knot of the Balkans”, *Kosovo: in the Heart of the Powder Keg*, ed. R. Elsie, East European Monographs, Boulder 1997, 54-56; итд.

⁸²⁴ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста и неке безбедносне појаве у САП Косово“ (Државна тајна), у: Материјали за 13. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 2. априла 1981.

Иако су демонстрације 11. марта подстакнуте испланираним инцидентом по карактеру су ипак биле доминантно студентске. Велику већину учесника су чинили студенти који су исказали дуго таложено незадовољство. Важну улогу у догађајима су одиграли припадници илегалних група. Савезна СДБ је идентификовала око 80 „лица која су се експонирала више од осталих“. За 40 су постојали подаци да су и раније „непријатељски деловали“.⁸²⁵ Покушавали су да наметну пароле и стану на чело окупљених. Маса је повремено прихватала њихов узвик „Јединство“. Већина се ипак окупила око парола са социјалним захтевима, „Услови“ и „Храна“.

У Приштини је 12. марта било мирно. Факултети су радили редовно али је део студената бојкотовао наставу. Заједнички став покрајинског руководства је био да су их демонстрације изненадиле.⁸²⁶ Заведена су дежурства у најважнијим институцијама и објектима. Одржан је низ састанака политичких и друштвених тела, оцењена је ситуација и договорене мере како би се спречило ново окупљање. Савезни савет за заштиту уставног поретка је 12. марта оценио да социјалне прилику нису биле узрок демонстрација, већ да је у питању непријатељска акција.⁸²⁷ Став је подржало и Председништво СФРЈ и затражило од покрајинског руководства да што пре пружи оцену догађаја. Танјуг је емитовао кратку информацију у којој је речено да је до „нарушавања јавног реда и мира“ дошло када су „поједини непријатељски елементи покушали да искористе незадовољство једног броја студената исхраном у студентској мензи“.⁸²⁸

На заједничкој седници Председништва САП Косово и Председништва ПК СК Косова 13. марта догађајима је упадљиво придаван мањи значај него што су имали. О њима је разговарано тек под четвртом тачком дневног реда. Махмут Бакали је оценио да су демонстрације имале социјални карактер и нису окарактерисане као непријатељске.⁸²⁹ Неколицина учесника расправе је упозоравала да је национализам у порасту код омладине и да на то нико не реагује. Азем Власи, који је учествовао у разговору са демонстрантима, тврдио је да је постојало милитантно језгро демонстраната које је другима плански

---

⁸²⁵ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанских националиста и иредентиста...“

⁸²⁶ АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

⁸²⁷ АЈ, ф803 к101, „Оцене и ставови о контрареволуционарним догађајима у САП Косово“ (Државна тајна), у: Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, одржане 28. априла 1981. године.

⁸²⁸ *Шта се догађало на Косову*, 8.

⁸²⁹ АС, б2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова, одржане 13. марта 1981, излагање Махмута Бакалија.

наметало пароле.⁸³⁰ Доста оштро су му одговорили Махмут Бакали и Ђерим Гаши, извршни секретар у Председништву ПК СК Косова. Мустафа Сефердини је јасно тражио да се не помиње непријатељски карактер догађаја. Подршку Бакалију су пружили и српски кадрови, Богољуб Недељковић и Света Јакшић. Пресудио је Бакали речима:

„Било би најбоље да саставимо једну такву информацију за јавност да не добије неку тежину, неки значај, а да по месту у новинама и на телевизији буде на крају политичке хронике, а не да буде неком централном, као најзначајнија, најатрактивнија вест из земље, јер то фактички нема такву димензију, није нам оставило неке последице које знатно дрмају јединство земље.“⁸³¹

Изгледало је да се стање брзо вратило у нормалу. Неколико ексцеса је ипак најавило да би догађаји могли да ескалирају. На дому здравља у Приштини су 13. марта освануле пароле у којима се слави Енвер Хоџа и напада „буржоаска Југославија“. У средњошколском центру „Јованка Радивојевић Кица“ у Призрену 17. марта је у једној клупи пронађен проглас на пет страна, у коме се наводи да је „дошао крај ропства на Косову“ и да „гори пламен револуције“. Истог дана, у интернату ученика Више педагошке школе, такође у Призрену, пронађене су три разгледнице са Титовим ликом на којима је писало: „Смрт идеји чобанина! Живело Косово – Албанија! Живео Енвер! Студенти, ученици, албански народе Косова – напред у демонстрације! Живео Енвер Хоџа! Смрт фашизму – слобода народу! Титова идеја на херојском Косову умреће као и његово тело! Напред студенти! Живела Албанија! Живео Енвер Хоџа!“⁸³²

У ноћи између 15. и 16. марта дошло је до великог пожара у конаку манастира Пећка Патријаршија. Званична истрага је окривила лоше инсталације и мајсторе који су радили на димњаку приликом обнове конака, међутим, у круговима СПЦ је владало уверење да је конак запаљен. Више сведока је тврдило да је пожар истовремено букнуо на неколико места.⁸³³ Патријарх Герман је у писму председнику Председништва СР Србије Добривоју Видићу, у новембру 1981, стао у одбрану мајстора и отворено изјавио да је пожар подметнут.⁸³⁴

---

⁸³⁰ АС, б2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова..., излагање Азема Власија.

⁸³¹ АС, б2 ПК СКК к28, Материјали са 15. седнице ПК СК Косова..., излагање Махумута Бакалија.

⁸³² АЈ, ф803 к1787 „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

⁸³³ „Изгорео конак у Пећкој Патријаршији“, *Православље*, 1. април 1981.

⁸³⁴ В. Ђурић Мишина, „Два документа једног времена“, у: *Баштина*, бр. 19 (2005), 217-220.

Југословенски медији су остали неми на ове инциденте. Ћутање је поговорило ширењу гласина. Међу Албанцима се шапутало о десетинама ухапшених студената који су у затвору завршили само јер су тражили боље услове студирања. Морала је да реагује ОК СК Приштине и 21. марта изда саопштење у којем је осудила студентске изгреде и „покушаје шпекулисања, преувеличавања, драматизације, дезинформисања, интрига – посебно у делу стране штампе – у вези са недавним изгредима једног броја студената у Приштини“.⁸³⁵

Моћно оружје су биле гласне и пропаганда од човека до човека. Једна од учесница демонстрација, Шуркије Гаши, сећајући се ових дана је изјавила:

„Неки моји пријатељи и ја, као и чланови породице, пратећи шта се десило у домовима, почели су да се организују, да се мобилишу. [...] И ми смо почели да састављамо и пишемо обавештења, памфлете, и преко ноћи успели смо да напишемо 2000 примерака ручно, преко 2000 примерака, са оловком, ручно писано, како бисмо могли да их поделимо 26. априла, ако се тачно сећам. И тако смо успели да их поделимо.“⁸³⁶

Јасна најава нових немира се догодила у Призрену 25. марта. Група од око 30 ученика и студената је ушла у заједничко двориште Више педагошке школе и Педагошке академије узвикујући: „Услови!“ Позвали су ученике да изађу са наставе и придруже им се. Нико се није одазвао па су наставили даље према Гимназији, Медицинској школи и студентском интернату. Успут су поломили неколико излога и преврнули једна полицијска кола. Среда је у Призрену пијачни дан па су се надали да ће им се неко од пролазника придружити али се то није догодило. Полиција је интервенисала и растурила скуп. Већина учесника су били средњошколци из две призренске школе, и из оближње Суве Реке. Дванаест учесника окупљања је приведено. Руководство покрајине је одлучило да о инциденту не обавештава јавност.⁸³⁷

---

⁸³⁵ „Осуда студентских изгреда“, *Побједа*, 22. март 1981.

⁸³⁶ Шуркије Гаши (1960) је била студент права и повремено дописник више листова на Косову. У време немира је била повезана са више припадника илегалног покрета и организацијом Јусуфа Грвале у Швајцарској. Главна веза са илегалним покретом јој је био Нухи Бериша, један од оснивача „Партије рата Косова“, са којим је била у емотивној вези. Ухапшена је 1983. и осуђена на две године затвора. Након рата 1999. радила је на Косову у сектору цивилног друштва. Интервју са Шуркије Гаши: <http://oralhistorykosovo.org/sr/shukrije-gashi/> (Пристапљено 12. 9. 2017)

⁸³⁷ АЈ, ф803 к1787, „Разлике у оценама контрареволуционарних догађаја на Косову“, у: Материјали са 14. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 17. априла 1981.

И поред свих најава да ће догађаји ескалирати, покрајинско руководство је сматрало да контролише ситуацију. Одбили су предлог савезног СУП-а да се у покрајини ангажују додатне полицијске снаге из федерације.⁸³⁸ На седници ЦК СК Србије, одржаној 25. марта, Махмут Бакали је негирајући непријатељски карактер демонстрација изјавио:

„Ако је непријатељ на овакав начин то организовао, свака му част.“⁸³⁹

У Приштини је 26. марта припреман велики митинг поводом проласка Штафете младости кроз град. Комитет за ОНО и ДСЗ је имао информације да може доћи до демонстрација али су одлучили да не предузимају никакве посебне мере у територијалној одбрани општине.⁸⁴⁰ Рано ујутру, група младих се окупила испред студентских домова. Блокирали су улаз у сва три дома и почели да позивају студенте да им се придруже. Захтевали су да им се обрете ректор и покрајински функционери. Они су убрзо стигли и кроз разговор почели да убеђују окупљене да се разиђу. За то време маса је расла. Придружили су им се средњошколци из оближњих школа па их је до поднева било преко 1000. Активисти СК су се умешали међу окупљене и почели да их убеђују да се разиђу. Гомила је звиждуцима прекинула обраћање професора Пајазита Нушија. Ректор и функционери су све време безуспешно покушавали да преговарају са организаторима протеста. Они су брзо са социјалних тема прешли на питања о положају радника, па на жалбе о „експлоатацији Трепче“, „попису Албанаца у Македонији“ и „пуштању другова из затвора“. Постало је очигледно да намерно саботирају сваки договор. Активисти су се тада повукли а маса је почела да узвикује пароле: „Јединство“, „Трепча ради за друге“, „Живео марксизам-лењинизам – доле ревизионизам“, „Албанци смо, не Југословени“, „Косово је наше“, „Живела Велика Албанија“, „Ујдињење албанских крајева“, „Хоћемо да се политички осуђеници врате на Косово“, „Тражимо затворене другове“, „Данас са песницама – сутра ћемо се одупрети пушкама“.⁸⁴¹

---

⁸³⁸ „Непријатељ организовано деловао годинама“, *Вечерње Новости*, 10. јун 1981.

⁸³⁹ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981.

⁸⁴⁰ АЈ, ф803 к101, „Информација о функционисању неких елемената система општенородне одбране и друштвене самозаштите САП Косово“, у: Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, одржане 28. априла 1981. године.

⁸⁴¹ АЈ, ф803 к99, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, у вези са непријатељским акцијама у Приштини и неким другим општинама и предузетим мерама“ (Државна тајна), у: Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ, одржане 5. априла 1981.

Један број окупљених је због оваквих парола напустио скуп али је неколико стотина најупорнијих остало. Око 13.30 већа група демонстраната се сукобила са полицијом. Покушали су да се пробију према центру града. У окршају су користили каменице, а један младић је пуцао из пиштоља.⁸⁴² Комитет за ОНО И ДСЗ Косова је оценио да су демонстрације непријатељске, и да би спречили излазак на улице града одлучено је да полиција интервенише. Бачен је сузавац, скуп је разбијен, али се већина учесника поново окупила када се дим разишао. Након завршетка наставе на факултетима и у средњим школама број им је поново нарастао.

Намера демонстраната је била да се умешају међу масу на митингу и позову их да им се придруже. Око 16.30 на прослави проласка штафете кроз град је било окупљено око 40.000 Приштеваца. Полицији је наређено да по сваку цену спречи намеру окупљених да се пробију до њих. Покрајинска полиција, ојачана специјалном јединицом савезног СУП-а, покушала је да их растера сузавцем. Дошло је до новог окршаја, у коме је полиција користила гумене палице. Тек након више сати демонстрације су разбијене. Током интервенције полиција је ушла у студентски дом, тражећи организаторе демонстрација. Више студената је пребијено.⁸⁴³ Покрајином су се убрзо рашириле гласине о бруталној интервенцији српских полицајаца који су намерно циљали девојке и тукли их са жељом да их осакате.⁸⁴⁴

Повређена су 32 демонстранта, од чега један теже. Махом су у питању била тровања сузавцем и повреде приликом покушаја да петарде са сузавцем, пре него што експлодирају, баце назад на полицију. Повређено је и 12 полицајаца, један теже. У току дана је приведено око 200 демонстраната а 21 је задржан у притвору.⁸⁴⁵

---

⁸⁴² АЈ, ф803 к1787, „Заједничка информација Председништва САП Косова и Председништва ПК СК Косова о студентским демонстрацијама од 26. марта 1981. у Приштини“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 14. седницу Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 17. априла 1981.

⁸⁴³ У годинама након догађаја политичари са Косова су покушавали да одговорност за оштру интервенцију полиције 26. марта пребаце на савезно руководство. Тако је Азем Власи тврдио да је у студентске домове упао савезни одред милиције, који су чиниле „табације“, и који је био под контролом руководства федерације. (М. Petrović, *nav. delo*, 44) Команду над свим одредима полиције на територији покрајине, па и одредом савезног СУП-а, имао је покрајински секретар за унутрашње послове Мустафа Сефердини. Несумњиво је било притисака из савезног врха да полиција интервенише, али је чињеница да је наредбу о употреби силе дао покрајински Комитет за ОНО и ДСЗ, на чијем челу је био Махмут Бакали.

⁸⁴⁴ В. Fehmiu, *nav. delo*, 482.

⁸⁴⁵ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

Одмах по избијању демонстрација уследио је низ састанака друштвено-политичких тела и организација широм покрајине. Председник партијске организације у Приштини, Аслан Фазлију, демонстрације је назвао националистичким и контрареволуционарним. На заједничкој седници Председништва ПК СК Косова и Председништва САП Косова одлучено је да се употреби мање оштра формулација. Оценили су да су демонстрације имале „непријатељски карактер“, да су део „организоване активности за стварање немира и нестабилности на Косову“ и да су део исте непријатељске активности као и демонстрације од 11. и 25. марта, чији заједнички циљ „дестабилизација и рушење Југославије“.⁸⁴⁶ Избегли су да употребе термине „националистичке“ и „иредентистичке“, што је била најтежа могућа квалификација у тада владајућем политичком дискурсу.

Повод за демонстрације 26. марта је био покушај полиције да ухапси Али Љаићија претходне вечери.⁸⁴⁷ Околности нису до краја разјашњене. У покушају привођења је учествовао и инспектор СДБ Авдулах Прапаштица, један од вођа „Марксистичко-лењинистичке партије Албанаца у Југославији“. Љаићи је, уз Прапаштицину помоћ, успео да избегне хапшење и склони се у студентски дом. У пресуди групи студената оптуженим да су организовали демонстрације 11. и 26. марта наводи се да су Али Љаићи, Бајрам Косуми, Хамди Халдини, Риза Демај, Суљ Мујај и Рамс Демај потом током ноћи у студентском дому планирали демонстрације. Припремили су транспаренте са паролама, откуцали списак захтева и договорили се да у 06.00 часова ујутру блокирају улаз у домове. Риза Демај је пред окупљенима прочитао захтеве који су се завршавали претњом да уколико не буду испуњени, „ми смо спремни на све“. Љаићи је студентима говорио о изабљивању Трепче, злоупотребама при попису у Македонији и Црној Гори, и позивао на стварање републике. Диктирали су пароле које је маса прихватала и покушали да се са групом окупљених пробију полицијски кордон како би се умешали међу окупљене на митингу.⁸⁴⁸

---

⁸⁴⁶ АЈ, ф803 к1787, „Заједничка информација...“

⁸⁴⁷ S. Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, 27.

⁸⁴⁸ АЈ, ф212 к4, Строго поверљиво 1982, Преглед решених предмета кривичних дела из главе XV КЗ СФРЈ, списак 7. Одлуком већа Окружног суда у Приштини, којим је председавао судија Орхан Рекатхати, 5. септембра 1981 су осуђени: Гани Коци (1958), студент Више педагошке школе у Приштини, на 15 година; Али Љаићи (1955), апсолвент Филозофског факултета, на 15 година; Бајрам Косуми (1960), студент Филозофског факултета, на 15 година; Мрџан Абдуљи (1961), студент Филозофског факултета, на 15 година; Мурат Мусљиу (1958), студент Више педагошке школе, на 13 година; Хамди Хајдини (1952), студент Филозофског факултета, на 13 година; Риза Демај (1958), студент Пољопривредног факултета, на 13 година; Зум Чета (1956), студент Више педагошке школе, на 13 година; Хамди Зумбери (1959), студент Техничког факултета, на 13 година; Кадри Круезиу (1958), студент Правног факултета, на 10 година; Јануз Јанузи (1958),

Улогу у демонстрацијама су одиграли у припадници Прапаштицине КМЛПАЈ који су се прикључили окупљенима и растурали „Програм револуционарних парола“, са потписом „Штаб демонстрација“, у коме је писало да главна парола треба да буде „Косово република“, и да не треба узвикивати паролу подршке ПРА, Енверу Хоџи и Албанији.⁸⁴⁹

Демонстрације 26. марта су као и оне 11. марта биле подстакнуте испланираном акцијом. Поново је искоришћено свеprisутно незадовољство, увећано гласинама о хапшењима и полицијској тортури. Осуђени за организовање демонстрација су били део три одвојене групе које су повремено сарађивале између 11. и 26. марта. Припадници групе Бајрама Косумија, коју су поред њега чинили Мусли Косуми, Гани Маџуни, Гани Влахна, Фахри Имери и Халит Османи, илегално су деловали још од краја 1980. Основали су групу „Црвеног фронта“ у чијем програму су као задаци наведени идеолошко уздизање чланова, снабдевање политичком литературом и њено ширење, придобијање нових следбеника, борба против славизације и припајање САП Косова, односно „свих албанских крајева“ НСР Албанији. Заклињали су се речима:

„Заклињем се у бесу Албанаца и албанску заставу да ћу се без престанка борити за уједињење албанских крајева.“⁸⁵⁰

Сви осуђени су веровали да су Албанци потлачени у Југославији и да је Косово економски експлоатисано. Тражили су даљу националну еманципацију и проглашење републике. Један од осуђених, Зум Чета, први је пред масом почео да узвикује паролу „Ми нисмо Југословени, ми смо Албанци“ и „Хоћемо уједињење албанских територија“. Најутицајнији међу осуђенима су били чланови или су били повезани са другим групама илегалног покрета. Али Љаићи је био пријатељ Ибахима Кељмендија који је у Немачкој био

студент Правног факултета, на 10 година; Суљ Мујај (1958), студент Пољопривредног факултета, на 10 година; Мусли Косуми (1956), студент Економског факултета, на 10 година; Халит Османи (1958), студент Филозофског факултета, на 10 година; Рамадан Добра (1958), студент Правног факултета, на 8 година; Гани Маџуни (1957), студент Економског факултета, на 8 година; Гани Влахна (1956), апсолвент Економског факултета, на 8 година; Селим Геџи (1959), студент Факултета природних наука, на 6 година; Бедри Делиу (1958), студент Правног факултета, на 6 година; Рам Демај (1956), апсолвент Филозофског факултета, на 6 година; Фахри Имери, студент Економског факултета, на 6 година. Ухапшени су у периоду од 27. марта до 9. августа. Њих 21 су добили укупну казну од 223 године затвора. „Осуђени организатори демонстрација у Приштини“, *Политика*, 6. септембар 1981; „Осуђени организатори акција против уставног поретка“, *Борба*, 6. септембар 1981.

⁸⁴⁹ М. Лоруџина, *nav. delo*, 88.

⁸⁵⁰ АЈ, ф212 к4, Строго поверљиво. 1982, Преглед решених предмета кривичних дела из главе XV КЗ СФРЈ, списак 7; „Почело је у соби 310“, *Данас*, 20. април 1982.

на челу енверистичког „Црвеног фронта“.⁸⁵¹ СДБ је касније дошла до информација да је одржавао везе са Јакупом Краснићијем, високопозиционираним чланом Марксистичко-лењинистичке организације Косова.⁸⁵² Гани Коци је 25. марта, заједно са Салихом Салихуом, у Подујеву присуствовао оснивању илегалне организације „Шабан Шаља“ и учествовао у договору око организовања демонстрација у том граду.⁸⁵³

Демонстрације 26. марта су донеле значајне промене у односу на оне од 11. марта. Студентима се придружио велики број ученика. Поново су започеле паролама социјалне природе, али су потом јасно изражени и политички захтеви. Из информације ПК Косова се види да је један број окупљених напустио групу када је повике „Услови“ и „Ослободите другове“ сменили „Косово република“, „Јединство“, „Албанци смо, не Југославени“, и слични. Други су прихватили нове паролe. Захтеви су пали на плодно тле. Вође демонстрација су покушале да масу усмере га градском центру где је велики број грађана био окупљен на митингу. Желели су прошире базу демонстранта са студента и ученика на све грађане покрајине. Нису успели, али се показало да су демонстрације 26. марта биле успела проба и најава оног што је уследило пет дана касније.

Покрајинско руководство је наложило да се одрже састанци у свим општинским организацијама СК, на факултетима и у предузећима. Комунисти су се доследно оргађивали од демонстраната и њихових захтева. Потмули немир са ипак осећао. Прва група осумњичених за организовање демонстрација је ухапшена након нереда 26. марта. Притворени су Али Љаићи, Бајрам Косуми, Риза Демај и Суљ Мујај. Покрајином су колале гласине о десетинама ухапшених и мртвих. Због тога је морао да реагује и ОО СК Приштине и одбаци такве тврдње.⁸⁵⁴ Говорило се о бруталности српске полиције иако ниједан припадник републичких снага безбедности 26. марта није био ангажован у покрајини. Врење међу Албанцима се осећало и ван САП Косова. У Македонији је пронађено 130 летака са уобичајеном антијугословенском пропагандом која је стизала из Албаније. У Сарајеву је одржан збор 25 студената Албанаца на коме је говорио један од учесника

---

⁸⁵¹ S. Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, 23.

⁸⁵² АЈ, ф803 к1794, „Специјална информација о новим сазнањима из истраге над ухапшеним лицима због деловања са позиција албанског национализма и иредентизма“ (Строго поверљиво), Материјали са 15. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 26. децембра 1985.

⁸⁵³ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жалби на пресуду шесторици чланова групе „Поново на ногама“. (кж. бр. 426/81)

⁸⁵⁴ „Осуђене демонстрације групе студената као непријатељске“, *Полтика*, 29. март 1981.

окупљања 26. марта. Рекао је да су демонстрације биле планиране, да је циљ био да им се придруже радници што се ипак није десило, и да ће у наредним данима доћи до новог окупљања ако се не испуне захтеви демонстраната. Студенти су се сложено солидарисали са демонстрантима из Приштине.⁸⁵⁵

Инциденти су се догађали широм покрајине. У Приштини су се 29. марта појавили графити: „Студенте на слободу!“ У Митровици је група студената у мензи негодовала због лоше хране, али их нико није подржао. У Обилићу, 30. марта, група од око 200 средњошколаца је уместо на наставу изашла на главну улицу, узвикујући пароле и ломећи стакла. Када је полиција покушала да интервенише и растера их, ученике су заштитили радници са градилишта „Косово Б“ предузећа „Рамиз Садику“. Испратили су их кућама и на аутобусе за Приштину. Био је то први случај да су радници пружили подршку демонстрантима.⁸⁵⁶

Покушај да се успостави редовна настава на факултетима није успео. На Економском, Филозофском, Правном и Природно-математичком студенти су се окупљали у двориштима, али је велики део одбијао да присуствује настави. У Вучитрну се 31. марта у школском дворишту окупило око 120 средњошколаца и одбило да уђе на наставу. Желели су да се солидаришу са студентима, па су мирно прошетали улицама града. У Подујеву су истог дана пронађене цедуљице којима су позивани средњошколци да од сутрадан бојкотују наставу „док се не ослободе наша браћа студенти који доживљавају страشان масакр.“⁸⁵⁷ Бојкот наставе на факултетима је 31. постао скоро потпун. Са студентима се солидарисао један број професора и асистената који нису дошли на факултете. Превирање се осећало и у Студентском центру где је било видљиво да се студенти окупљају, договарају и потом разилазе. Започели су бојкоти наставе и у средњошколским центрима.⁸⁵⁸

Бројни грађани Приштине, Срби и Албанци, годинама касније су се присећали како се у данима после 25. марта осећала тензија међу људима, комешање. Причали су како су сви видели да се нешто велико спрема. Покрајински комитет није реаговао.

---

⁸⁵⁵ АЈ, ф803 к1787 „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

⁸⁵⁶ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

⁸⁵⁷ АЈ, ф803 к1787 „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

⁸⁵⁸ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

У ноћи између 31. марта и 1. априла у Прешеу су пронађени леци са позивом на демонстрације и захтевом за да Косово постане република.⁸⁵⁹ У јутарњим часовима постало је очигледно да ће ситуација ескалирати. У средњошколском центру у Подујеву је дошло до најављеног бојкота наставе. Око 200 ученика је изашло на улицу и упутило се према центру града, узвикујући паролe већ познате са улица Приштине. Разговори са наставницима и активистима СК их нису поколебали. Наставили су да шетају, успут ломећи стакла. Полиција је интервенисала око 13.00 часова и успели су да разбију групу, али су снаге безбедности биле малобројне па су се демонстранти поново окупили. Тек након доласка појачања из Приштине, три сата касније, одлучено је да полиција поново интервенише. У окршају су поломљена стакла на продавницама, прозори на новом мотелу, згради поште и на фабрици „Полиестер“. Повређени су један полицајац и више демонстраната, од којих три теже.⁸⁶⁰

Био је то само увод у догађаје на улицама Приштине. Око поднева, група ученика Економске школе, смештене на тадашњем ободу града близу излаза из Приштине ка Косову Пољу, кренула је из дворишта школе према центру скандирајући „Република!“ Прикључило им се неколико студената и ученици оближње Пољопривредне школе. Полиција је брзо интервенисала и разбила групу, али су окупљенима пришли грађевински радници са градилишта у насељу Дарданија. Присуство радника је спречило нову интервенцију. Полиција је чекала одлуку шта да учини, па су у међувремену пустили групу да прође ка студентским домовима. Маса је све време расла. Прикључивали су им се студенти и радници грађевинских предузећа, Фабрике амортизера и Комбината у Обилићу. Појединци су носили мотке, металне шипке, на главама су им били раднички шлемови.

Врење се пренело и на друге тачке у граду. Неколико стотина радника Површинског копа „Белаћевац“ се окупило испред управне зграде и затражило да на разговор са њима дођу покрајински функционери. Узвикивали су „Косово република!“ и одбијали позиве да се разиђу.⁸⁶¹

---

⁸⁵⁹ АЈ, ф803 к1787 „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

⁸⁶⁰ АЈ, ф803 к1787, „Информација о непријатељским демонстрацијама у Приштини и Подујеву 1. априла 1981.“, у: Материјали са 13. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 2. априла 1981.

⁸⁶¹ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

Маса у центру града је до 16.00 часова бројала више од десет хиљада људи.⁸⁶² Ситуација је постала критична. Улицама се ваљала река људи коју је било тешко контролисати. У извештају Махмута Бакалија се тврди да су окупљени на чело колоне постављали децу као штит од полиције.⁸⁶³ Најтежа ситуација је била недалеко од Покрајинског комитета и хотела „Гранд“, где су демонстранти успели да потисну полицију. Код зграде Извршног већа кордон је једва успео да издржи јуриш. Руководство покрајине је било у страху да ће демонстранти ући у зграде институција. Говорило се о могућности да заузму скупштину и прогласе републику. На седници ЦК СКЈ 7. априла Лазар Мојсов је у уводном излагању драматичним речима описао ситуацију:

„Више то није било само узвикивање парола, већ оријентација на побуну и на освајање појединих установа, пре свега, у главном граду Покрајине, а онда да прошире ту своју акцију и на остале градове и подручје Косова.“⁸⁶⁴

Пароле су се потпуно измениле у односу на претходна окупљања. Доминирали су повици „Хоћемо републику!“ и „Јединство“. Скандирали су име Адема Демаћија и тражили „Ослободите другове!“ Јединствени захтев маса се слио у две речи: „Косово република“.

Полиција је тек око 21.00 час успела да разбије највећу групу демонстранта. Акција растурања преосталих група је потрајала до 23.00 часа. У демонстрацијама су поломљени бројни излози, стакла на аутомобилима, зградама. Према информацијама из покрајине повређено је 17 полицајаца, тројица теже, и 15 демонстрантаа, такође тројица теже. Нико није био животно угрожен.⁸⁶⁵

Институције САП Косова су биле паралисане. Међу руководиоцима је владала конфузија. Масовност окупљања и њихова агресивност су их затекли неспремне. Систем ОНО и ДСЗ није функционисао. Руководство је каснило са одлуком о мобилизацији ТО, делом и због страха да се мобилисани не придруже демонстрантима. Када је мобилизација коначно наређена, у Приштини се до истека рока за одзив јавило испод 50% позваних. Један

---

⁸⁶² Процене броја учесника демонстрација су различите. ПК Косова је 1. априла обавестио Савезни СУП да је на улицама око 3000 људи. Међутим, ССУП је по својој линији обавештавања добио информацију да је окупљено 10-12.000 људи, док је Танјуг известио да их је 15.000. (АЈ, ф803 к101, „Оцене и ставови о контрареволуционарним догађајима...“) У албанској илегалној штампи и каснијој публицистици број окупљених се вишеструко преувеличавао, па се говорило о десетинама, па чак и стотинама хиљада окупљених у читавој покрајини.

⁸⁶³ АЈ, ф803 к1787, „Информација о непријатељским демонстрацијама...“

⁸⁶⁴ АЈ, ф506 П/62, Материјали са 18. (затворене) седнице ЦК СКЈ, одржане 7. априла 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Лазара Мојсова. (Државна тајна)

⁸⁶⁵ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

број позива је пронађен у смећу, многи нису могли да буду уручени због демонстрација и неажурираних спискова, а било је и самовољног напуштања јединица ТО и учешћа обвезника у демонстрацијама.⁸⁶⁶ На мобилизацијско место специјалне бригаде ТО у Приштини се за првих шест сати 1. априла није одазвао ниједан обвезник. Бригада је мобилисана и попуњена тек после два дана, и тада само са 70% предвиђеног састава. Председништво СФРЈ и Председништво ЦК СКЈ су на заједничкој седници 1. априла одлучили да у Приштини прогласе кризно стање.⁸⁶⁷

Ноћ је донела само привремено затишје. Покрајином су се шириле гласине о десетинама мртвих, о српским полицајцима који без милости убијају албанску омладину и о приштинским улицама прекривеним деловима тела.⁸⁶⁸

Другог априла је букнуо велики део покрајине. Окупљање у Приштини је почело ујутро, на неколико различитих локација. Полиција је растурила групу која се, као и претходног дана, окупила испред Економске школе. Потом је дошло до сукоба полиције и ученика Средњетехничког школског центра и Учитељске школе који су такође кренули према центру.

За то време, на другом крају града, радници ГИК „Рамиз Садику“ су опколили око 300 радника грађевинског предузећа „Каблар“ из Краљева. Претили су да ће запалити градилиште и захтевали да сви Срби одмах напусте Косово. Неколицина је то и учинила, док су се остали склонили са градилишта и повукли у бараке.⁸⁶⁹ Радницима „Рамиз Садику“ су се придружили и радници Фабрике амортизера. Полиција се сукобила са њима код насеља Дарданија и одбацила их према Драгодану. Уместо да се разиђу, на више места су формирали мање групе. Придружили су им се радници „Воћара“, „ПУТ“-а, Крепоциглане, као и ученици центра за усмерено обвразовање Џевдет Дода. Наставници су покушали да у Средњом техничком центру „19. новембар“ задрже ученике, али су и они напустили наставу и придружили се маси.⁸⁷⁰ Велика група, од преко 2000 људи, окупила се код Пољопривредне школе и кренула према центру.

---

⁸⁶⁶ АЈ, ф803 к101, „Информација о функционисању неких елемената система...“

⁸⁶⁷ АЈ, ф803 к101, „Оцене и ставови о контрареволуционарним догађајима...“

⁸⁶⁸ „Како је дошло до крвопролића“, *Данас*, 19. мај 1982.

⁸⁶⁹ АЈ, ф803 к1787, Ненасловљена кратка информација у: Материјали са 13. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 2. Априла 1981. године

⁸⁷⁰ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

Око 9.00 часова пале су прве жртве. Ученици средње електротехничке школе „Милдин Поповић“ Насер Хајризи⁸⁷¹ и Аслан Пирева⁸⁷² погинули су погођени пушчаним мецима у центру града, недалеко од Народне банке. Руководиоци покрајине су осетили да губе контролу над догађајима. У 9.30 часова Комитет за ОНО и ДСЗ покрајине је одлучио да кроз град прођу тенкови.⁸⁷³ Јединице ЈНА су запоселе виталне објекте, а полиција је добила задатак да штити прилазе. Град су надлетали авиони и хеликоптери. На основу договора Председништва СФРЈ и председника Председништва САП Косова у покрајину су током поподнева хитно упућене јединице републичке полиције из Србије, Македоније и Црне Горе. Касније, током ноћи, авионима су пребачене и јединице републичких полиција Хрватске, Босне и Херцеговине, Словеније и САП Војводине.⁸⁷⁴

Ни долазак војске није зауставило плиму окупљања. Становници приградских насеља су у групама хрлили ка центру Приштине. Када би полиција покушала да их заустави, пробијали су блокаде каменицама и моткама. Посебно агресивна је била група која се код насеља Девет Југовића сукобила са полицијом.

Већа група радника из Обилића је блокирала једну јединицу територијалне одбране, и потом у колони пешице кренула ка Приштини. На челу колоне су носили Титову слику, албанску и југословенску заставу. Наоружали су се каменицама, моткама. Многи су понели ватрено оружје из којег су касније и пуцали. Стигли су око 16.00 часова, у исто време кад и већа група из правца Подујева. Из Обилића је кренула још једна група радника, али је полиција успела да је разбије код Драгодана.⁸⁷⁵ Велики број демонстранта из околних

---

⁸⁷¹ Насер Хајризи (Naser Hajrizi) – 7. јул 1962 - 2. април 1981. – рођен је у насељу Енце, крај Косова Поља. Потписао је из породице са дугом историјом борбе против српске и југословенске власти. Био је рођак Мехмета Хајризија који је касније сведочио да је Насер са 12 година учествовао у размени илегалног материјала између њега и Џафера Шатрија. У средњој школи је постао активан члан МЛОК у коју је учлужио више својих пријатеља из школе. Ђаке из своје школе је заједно са Асланом повео на протесте тако што су изшли кроз прозоре, јер је директор закључао врата. У време погибије био је ученик 3. разреда.

⁸⁷² Аслан Пирева (Asllan Pireva) - 1. октобар 1961 - 2. април 1981. – рођен је у селу Пропаштица, у околини Приштине. Заједно са Насером Хајризијем је био члан МЛОК. У време погибије је био ученик 4. разреда.

⁸⁷³ Поред јединица ЈНА стационираних у покрајини на простор САП Косова су ушле и јединице Друге и Треће армије из правца Скопља, Ниша, Ваљева, Краљева и Рашке. Б. Мамула, *нав. дело*, 66.

⁸⁷⁴ АЈ, ф803 к1787 „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“ Током сведочења на суђењу Слободану Милошевићу пред Хашким трибуналом Махмут Бакали је изричито оповргао да је учествовао у позивању јединица војске да уђу у град и у позиву јединицама полиције из других република да уђу на територију покрајине. Записници Покрајинског комитета за ОНО и ДСЗ су недоступни, али документи савезних органа показују да ови захтеви јесу дошли из покрајине, и да их је поднео Махмут Бакали. Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет ИТ-02-54): сведок Махмут Бакали, 18. фебруар 2002. <http://www.hlc-rcd.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 20. април 2018)

⁸⁷⁵ АС, њ2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

насеља ипак није успео да се пробије ка центру Приштине поред тенкова ЈНА и јединица полиције на ободима града.

У ширем центру су се формирале три велике групе демонстранта. Посебно је била критична ситуација у близини зграда Окружног суда и Извршног већа. Демонстранти су блокирали Скупштину САП Косова и радио станицу. Покушали су да продру у зграде Председништва ПК и зграде органа безбедности.⁸⁷⁶ Велике групе су разбијене око 18.00 часова, али се од њих формирало више мањих. Акција је окончана тек у вечерњим часовима. Полиција је извештавала да су непозната лица пуцала на демонстранте, са циљем да велики број рањених и мртвих подстакне бес масе. Пуцано је и на полицију, која је одговорила на ватру. Запаљени су и демолирали бројни објекти: механизација привредних предузећа, објекти на железници, воз, аутомобили, куће, излози.⁸⁷⁷

Поред Приштине, дошло је до масовних окупљања у Подујеву, Вучитрну, Липљану и Глоговцу, а покушана су окупљања и у Ђаковици и Гњилану. Демонстранти у Подујеву су забарикадирани улазе у град и покушали да провале у оближње војно складиште. Претила је опасност да се докопају преко 15.000 аутоматских пушака и разног другог наоружања. Одбачени су тек након доласка војних јединица из Ниша.⁸⁷⁸ Колона ЈНА је морала да се пробије кроз барикаду на путу, начињену од аутомобила и камиона.⁸⁷⁹ Једна група демонстраната је покушала да уђе у зграду ОК СК Подујева. Други су отели два аутобуса „Косовотранса“ и са њима кренули ка Приштини уз повике „Брже другови ко жели да умре у Приштини јер Приштина гори!“ Потом су одустали од одласка у Приштину у оштећене аутобусе препречили на путу.⁸⁸⁰ Када су до демонстранта стигле вести да је полиција из остатка федерације ушла у покрајину упали су у 34 српске куће, отели Србе које су затекли и претили да ће им наудити уколико војска и полиција уђу у град. Отети Срби су ослобођени тек када је стигло полицијско појачање из Приштине.⁸⁸¹

---

⁸⁷⁶ АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

⁸⁷⁷ АЈ, ф803 к99, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово...“

⁸⁷⁸ Б. Мамула, *нав. дело*, 67.

⁸⁷⁹ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ., излагање Махмута Бакалија.

⁸⁸⁰ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука врховног суда Косова поводом жалбе на пресуду Хазиру Фејзи и Назмију Шећирију (кж. бр. 144/81)

⁸⁸¹ Ж. Игић, *Косово и Метохија (1981-1991): увод у југословенску кризу. Дневник. Књ. 1*, Јединство/Октоих, Приштина/Подгорица 1992, 94; D. Jović, *нав. дело*, 277.

Већи део дана пут Приштина-Подујево је био у прекиду.⁸⁸² Недалеко од села Бесиња група Албанаца је отела неколико пушака из магацина оближњих предузећа. Маса од око 500 људи се кретала између села Бесиње и Лебане славећи „Косово републику“. На бандеру код Бесиња су подигли албански заставу и заустављали возила да би „легитимисали“ возаче. Захтевали су да сви говоре албански и поздрављају подигнутом песницом. Возачима Србима су говорили да следећи пут понесу пасоше. Пуцали су у ваздух, аутомобиле који се нису заустављали гађали су каменицама и физички злостављали возаче које би пресрели.⁸⁸³ Један камион нишких регистрација су сурвали са пута и запалили.⁸⁸⁴ Потом су на магистрали препречили камин пун песка, непосредно пре него што је наишао полицијски конвој савезног СУП-а који је кренуо у помоћ Приштини. Првих неколико возила из конвоја је успело да преко њива обиђе препреку и наставе даље. Међутим, демонстранти су окружили два последња камиона и напали их каменицама и моткама. Полицајци су пуцали у ваздух, али се маса није зауставила. У првим редовима су била деца па су полицајци одлучили да се повуку и оставе возила. Демонстранти су запалили први камион, у коме су се налазили шатори и друга опрема, а потом су из другог узели 12 калашњикова и више оквира са муницијом. Девет пушака су узели малолетници стари од 15 до 18 година.⁸⁸⁵ Оружје је пронађено неколико дана касније, када се ситуација смирила.

У Вучитрну је већа група радника ГРО „Косово“ ушла у двориште школе „Мухарем Бектеши“ и позвала ученике да изађу на улицу. Неколико стотина ученика се одазвало позиву, па су заједно са радницима започели шетњу градом уз узвикивање парола у којима се тражила република и уједињење са Албанијом. Обилазили су више предузећа и позивали друге раднике да им се придруже.

У Липљану се велика група ученика из средњошколског центра пробила у центар града. Са полицијом су се сукобили у два наврата.

У Гњилану је демонстрирало неколико десетина ученика средњошколског центра и тражило републику.

---

⁸⁸² АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

⁸⁸³ АЈ, ф215 к131, Изјава Дудић Миливоја одељењу СДБ Смедерево, од 13. 04. 1981.

⁸⁸⁴ Припаднике групе је Окружни суд у Приштини осудио на казне од 10 до 15 година затвора. „Затвор за осморицу наоружаних насилника“, *Политика*, 5. септембар 1981.

⁸⁸⁵ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жали на пресуду осамнаесторици малолетника из Бесиња (кж. бр. 19/81)

У Глоговцу су ученици два истурена одељења средњошколског центра напустили су наставу и пошли у центар места. Ту им се придружио већи број ученика и грађана. Многи су били наоружани. У сукобу са полицијом један демонстрант је отео аутоматску пушку. Други је, пуцајући из пиштоља, погодио једног од ученика из масе.

У Ђаковици, група ученика и студената смештених у средњошколском интернату је кренула ка граду да демонстрира. Полиција и активисти СК су успели да их врате у двориште интерната, али се неколико десетина демонстранта ипак окупило у центру града.

Покушаја да се организују демонстрације је било и у Пећи и Витини. У свим градовима су се чуле исте пароле: „Хоћемо републику!“ „Живела република Косово!“, „Ослободите другове!“, „Трепча ради, Београд се гради!“, „Живео Адем Демаћи“, „Албанци смо, не Југословени!“, „Јединство“, „Уједињење са Албанијом“.⁸⁸⁶

На заједничкој седници Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СК Југославије 2. априла донета је Одлука о проглашењу кризне ситуације на територији САП Косова и примени плана за кризну ситуацију, потом Одлука о проглашењу ванредног стања на подручју општине Приштина и Одлука о завођењу мера приправности првог, друг и трећег степена на целој територији СФРЈ. СИБ је на основу одлука Председништва у току ноћи 2. априла донео низ пропратних мера.⁸⁸⁷

У складу са овим одлукама, покрајински Комитет за ОНО И ДСЗ наредио је да се поступа по Плану о кризној ситуацији „Рубин 1981“, као и да се активира 100% ратне организације органа унутрашњих послова САП Косова. Наређена је мобилизације територијалне обране али је оружје подељено само појединим, специјалним јединицама.⁸⁸⁸ Колики је био степен страха руководства сведочи то што су јединици ТО распоређеној да обезбеђује зграду ТВ Приштине одлучили да поделе само маневарску муницију јер су се плашили да би могли да пређу на страну демонстраната. Укупно је мобилисано 15.272 припадника ТО (26% од укупног броја са територије покрајине).⁸⁸⁹ Мобилисана је и друштвена самозаштита и део цивилне заштите. Покрајински секретар за унутрашње послове је издао наредбу о забрани кретања лицима на јавним местима у већем броју. Извршно веће Скупштине САП Косова је донело одлуку да забрани или ограничи кретање

---

⁸⁸⁶ АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

⁸⁸⁷ АЈ, ф803 к99, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово...“

⁸⁸⁸ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ., излагање Фадила Хоџе.

⁸⁸⁹ АЈ, ф803 к101, „Информација о функционисању неких елемената система...“

на одређеним местима. Мере су заокружене одлуком Извршног већа општине Приштина да се обустави настава у свим основним, средњим и вишим школама, да се затворе студентски домови и средњошколски интернати. Покрајински органи су потом одлучили да се ова мера примени и на друге општине у покрајини.⁸⁹⁰

Након жестоких окршаја полиције и демонстраната 2. априла већина окупљених се разишла до вечерњих часова. Војска није учествовала у сукобима. Демонстранти су највише користили камење и мотке, али су многи имали и ножеве, секире, ватрено оружје. Полиција је интервенисала сузавцем и палицама. Пуцано је са обе стране. О жестини сукоба сведочи излагање Фрање Хрељевића у коме је рекао да један припадник специјалне полиције погођен пет пута у пределу срца. Живот му је спасио панцир.⁸⁹¹

Биланс демонстрација 2. априла је према подацима покрајинског СУП-а био 52 повређена полицајца, од чега 5 теже. Двојица су се налазила у животној опасности. Повређена су и 74 грађанина, од чега је 67 рањено ватреним оружјем. Страдало је четири лица.

Први подаци о материјалној штети такође су показивали жестину нереда. Запаљен је један камион савезног СУП-а, разбијено је 12 возила полиције, демонстранти су покушали да запале 4 возила полиције, препречили су 6 камиона на путевима како би зауставили пролазак снага безбедности, одузели су једно возило за превоз смећа и два аутобуса, сурвали су са пута два камиона, један аутобус и један багер, запалили су једну кућу, разлупали су 40 возила грађана и запалили 5, разбили су преко 240 излога и извршили преко 25 упада у станове које су демолирали.⁸⁹²

Други април је био врхунац догађаја. Војска и јаке полицијске снаге на улицама Приштине онемогућили су нова окупљања. Ситуација у остатку покрајине још није била под контролом. У петак, 3. априла, дошло је до нових нереда.

У Витини су ученици средњошколског центра демонстрирали у граду тражећи републику. Разбијени су након интервенције полиције.

У Митровици су повод за демонстрације биле гласине да полиција „баца децу са моста и дави их“. Гласине су се рашириле градом, подстицане од припадника илегалних

---

⁸⁹⁰ АС, б2, ПК СКК к28, „Информација о току непријатељских...“

⁸⁹¹ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фрање Хрељевића.

⁸⁹² АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

група. Шапутало се о десетинама мртвих у Приштини и о злочинима српске војске и полиције. Бунт је подстицан и подругљивим порукама из других градова: „Ђаковица – издајица, Митровица – кукавица“. Неколико стотина ученика и радника „Електролизе“, „Фафоса“ и Фабрике акумулатора изашло је на улице. Узвикивали су „Косово република“, „Трепча је наша“, „Трепча ради, Београд ужива“, „Република, устав, милом или силом“, „Ослободите другове“. Део демонстранта је упао у фабричке кругове „Трепче“ и „Фафоса“ где су се вербално сукобили са другим радницима који нису хтели да им се придруже. Демонстрације су разбијене након интервенције полиције сузавцем и палицама.

Најтеже је било у Урошевцу. Више од хиљаду грађана, махом радника из Дрвног комбината и младих, сукобило се са полицијом. Протествовали су против доласка полиције из других република и уласка ЈНА у насеља. Узвикивали су пароле: „Демобилишите јединицу територијалне одбране Комбината јер нам није потребна“, „Нећемо тенкове у покрајини“, „Нећемо да нам туче децу и студенте полиција ван покрајине“, „Хоћемо републику“, „Хоћемо другове из затвора“. Пуцано је са обе стране. Рањен је 21 демонстрант. Двојица су подлегла ранама. Повређено је и пет милиционера.

У Вучитрну се окупило неколико стотина студената, ученика и радника из предузећа „Полет“. Носили су две Титове слике и узвикивали пароле „Хоћемо републику, милом или силом“, „Ослободите нам другове“ и сл. Покушали су да продру у школу унутрашњих послова, где је дошло до сукоба са полицијом. Пуцано је са обе стране. Погинула су два демонстранта, а пет их је тешко повређено.⁸⁹³

Одлуком Председништва САП Косова 3. априла је уведено ванредно стање и у Липљану, Глоговцу, Вучитрну и Подујеву. Потом је 4. априла проширено и на Урошевац и Косовску Митровицу. Укупно у 7 општина покрајине је заведено ванредно стање.⁸⁹⁴ Током три дана до нереди је дошло у 12 од 21 општине САП Косова.

Догађаји првих дана априла више нису биле студентски протест. На улицама су се нашли радници, студенти, ученици, чак и деца. Заједничко им је било само то што су Албанци. Режим је посебно погодило присуство великог броја радника, што је касније умањивано и прикривано.⁸⁹⁵ Све окупљене су ујединили повици „Косово република“.

---

⁸⁹³ АЈ, ф803 к1787 „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

⁸⁹⁴ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

⁸⁹⁵ Савезни СУП је проценио да је учествовало око 3000 радника. АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

Након 3. априла већих окупљања у покрајини није било. Ситуација је још дуго била напета. Долазило је до мањих инцидената: каменовани су возови код Пећи и Подујева 4. априла, покушане су демонстрације у Митровици 5. априла, у Ораховцу, Гњилану, Пећи и Србици су освануле пароле са позивом на борбу за циљеве албанског народа, широм покрајине је пронађено је више стотина летака са позивом на ослобађање ухапшених и проглашење републике, у општини Гњилане је подметнуто више пољских пожара... Покрајином су колале разне гласине, попут оних да је дошло до сукоба полиције из покрајине и специјалних јединица из Србије, да су М. Бакали и А. Власи ухапшени, да су демонстрације избиле у Хрватској и да је тешко оштећен споменик косовским јунацима. Крхки мир је владао захваљујући великом броју полицајаца и војника.⁸⁹⁶

У покрајини је 5. априла било око 8.000 полицајаца. Од тога броја, 2.700 су били из сталног састава полиције покрајине и кадети, 2.000 је било из резервног покрајинског састава, док су остали били из Специјалне јединице ССУП-а и јединица из других република и САП Војводине.⁸⁹⁷ Две дивизије ЈНА су чувале институције и најважније објекте. Велики број војника и полицајаца је обезбедио мир, али и подозрење Албанаца. На демонстрацијама 3. априла тражено је да трупе напусте покрајину. Под утицајем гласина и пропаганде илегалних група, многи Албанци су долазак ЈНА и полиције из остатка СФРЈ видели као окупацију.⁸⁹⁸

Трагични биланс догађаја

Број мртвих у тродневним нередима је остао предмет спекулација. Први извештаји о броју мртвих поднети на састанцима највиших државних и партијских органа су били доста конфузни. На седници Председништва СФРЈ, која је 5. априла одржана у својству Врховног штаба државе, Махмут Бакали је изјавио да је погинуло девет грађана (пет у Приштини, по два у Урошевцу и Вучитрну) и да се један полицајац налази у критичном стању.⁸⁹⁹ На истој седници савезни секретар за унутрашње послове Фрањо Хрељевић је рекао да је погинуо један полицајац, а да се још један тешко рањен, без изгледа да ће

---

⁸⁹⁶ АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

⁸⁹⁷ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

⁸⁹⁸ До 15. августа догодило се 50 случајева провокација војника на више места на Косову, као и више случајева пуцања у близини здружених одреда полиције. АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

⁸⁹⁹ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

преживети.⁹⁰⁰ Сутрадан, на конференцији за штампу, Стане Доланц је изјавио да је страдало девет демонстраната и два полицајца.⁹⁰¹ Може се претпоставити да је до конфузије дошло јер је полицајац, Ибрахим Абази, тешко рањен 2. априла у Приштини, када су страдала још четири демонстранта. Преминуо је у болници три дана касније, 5. априла.

На конференцији за штампу 17. априла Махмут Бакали је страним новинарима изјавио да је у САП Косово током 2. и 3. априла погинуло осам грађана и један полицајац.⁹⁰² То је остала званична цифра из које су стали покрајинско, републичко и савезно руководство. На основу поверљивог карактера прегледаних материјала, означених са „Строго поверљиво“ и „Државна тајна“, и чињенице да су их припремали различити покрајински, републички и савезни органи, сваки са својим извором информација, може се са великом сигурношћу тврдити да је то био тачан број погинулих.

Још један разлог за такву тврдњу је чињеница да је међу Албанцима на Косову изграђен снажан култ „мученика“ палих у борби за националну ствар. На годишњим свечаностима посвећеним сећању на догађаје из 1981. са поштовањем се помињу сви страдали.

Првог дана побуне, 2. априла, на улицама Приштине је страдало четири лица. Насер Хајризи и Аслан Пирева су биле прве жртве нереда, а касније током дана страдали су Целал Малићи⁹⁰³ и Салих Абази⁹⁰⁴. Тешко је рањен полицајац из Подујева Ибрахим Абази⁹⁰⁵, који је преминуо три дана касније. Другог дана побуне, 3. априла, у Урошевцу су убијени Риза Матоши⁹⁰⁶ и Шериф Франгу⁹⁰⁷. Истога дана, у Вучитрну су убијени Салих Мулаку⁹⁰⁸ и Ружди Хисени⁹⁰⁹.

---

⁹⁰⁰ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фрање Хрељевића.

⁹⁰¹ *Шта се догађало на Косову*, 32.

⁹⁰² „Реакционарним снагама смета стабилна Југославија“, *Политика*, 18. април 1981.

⁹⁰³ Целал Малићи (Xhelal Maliqi) – рођен 1957. године у Приштини.

⁹⁰⁴ Салих Абази (Salih Abazi) - рођен 1953. у селу Букош, у општини Вучитрн. Током 2. априла био је један од предводника радника који су из Обилића кренули према Приштини. Рањен је на улицама града и потом подлегао повредама.

⁹⁰⁵ Ибрахим Абази (Ibrahim Abazi) – рођен 1953. године из Подујева. У полицији је обављао дужност возача оклопних кола. Тешко је рањен у Приштини 2. априла. Подлегао је ранама три дана касније, 5. априла. Сахрањен је у селу Главнику, код Подујева.

⁹⁰⁶ Риза Матоши (Rizah Matoshi) – рођен 1955. у Урошевцу. У време погибије био је радник у дрвном комбинату „Тефик Чанга“ у Урошевцу.

⁹⁰⁷ Шериф Франгу (Sheriff Frangu) – рођен 1962. у Доњој Слатини, општина Витина. У време погибије је био студент.

⁹⁰⁸ Салих Мулаку (Salih Mulaku) – рођен 1910. у Вучитрну. У време погибије је био пензионер.

⁹⁰⁹ Ружди Хисени (Ruzhdi Hyseni) – рођен 1954. у Вучитрну. У време погибије је био студент.

Ниједно од ових убистава није расветљено. Прве жртве, Хајризи и Пирева, пале су 2. априла око 9.00 часова ујутру, пола сата пре него што су из Покрајинског комитета позвали јединице војске да уђу у град и више сати пре него што су специјалне јединице полиције из осталих република ушле на територију САП Косова. За припаднике албанског националног покрета они су постали „мученици“ које су убили припадници полиције распоређени око зграде Народне банке. Нешто касније, у Приштини су страдале и друге две жртве међу цивилима, Целал Малићи и Салих Абазу. Из југословенског руководства су тврдили да је полиција пуцала само у Вучитрну и Урошевцу, 3. априла, и да у Приштини није одговарала на пуцње из масе. Бранко Микулић је 2. априла са групом руководилаца стигао у покрајину. На седници Председништва СФРЈ је изјавио да се „пуцало из кућа, у поворци демонстранта“.⁹¹⁰ Исто је тврдио и Фрањо Хрељевић. На конференцији за новинаре 6. априла Стане Доланц је изјавио да су прве жртве, двојица демонстраната, страдали од ватре других из масе.⁹¹¹ Истрага о убиствима, уколико је вођена, никада није дала резултат који је саопштен јавности.

Албанска емиграција и званични листови НСР Албаније су извештавали о десетинама, па и стотинама мртвих. „Зери и популит“ је писао да су „улицама текли потоци крви“ и да су „стотине људи рањени и убијени“.⁹¹² Енвер Хоџа је у својим говорима и књигама такође говорио о стотина мртвих.⁹¹³ Овакве тврдње су на Западу преносили албански емигранти и лобисти. Сенатор из Северне Каролине, Џеси Хелмс⁹¹⁴, у говору пред Сенатом САД 1983. године је изјавио да је у демонстрацијама убијено око 1.600 Албанаца а 5000 затворено.⁹¹⁵ Некадашњи службеник Министарства спољних послова Албаније и дугогодишњи новинар ББЦ-а Паулин Кола у својој књизи такође преноси тврдње да је било до 1000 мртвих, међутим, оградајује се речима да су оне највероватније веома претеране. Како наводи, „Савет за заштиту људских права и слобода“ (Council for the Defence of Human Rights and Freedoms - CDHRF) из Приштине у обимној документацији прикупљеној 1992. године је успео да наведе само 13 имена наводно страдалих у нередима.⁹¹⁶

---

⁹¹⁰ АЈ, ф803 к99, 68. седница Председништва СФРЈ..., излагање Бранка Микулића.

⁹¹¹ *Шта се догађало на Косову*, 29-39.

⁹¹² Наведено према: J. Mertus, *op. cit.*, 36.

⁹¹³ Е. Нохћа, *The Titoites. Historical notes*, 623.

⁹¹⁴ Jesse Alexander Helms Jr. (1921-2008), члан Сената САД од 1973. до 2003.

⁹¹⁵ Наведено према: P. Prifti (ed.), *Confrontation in Kosova. The Albanian-Serb Struggle 1969-1999*, East European Monographs, Boulder 1999, 60.

⁹¹⁶ P. Kola, *The Search for Greater Albania*, Hurst & Company, London 2003, 158.

Под утицајем упорне пропаганде „истину“ о знатно већем броју мртвих од званичног у годинама након 1981. почеле су да помињу неке међународне организације у својим званичним публикацијама. У извештају Амнести интернешнла за 1985. наводи се да постоји сумња да је у нередима убијено до 300 лица.⁹¹⁷ Бројни аутори: истраживачи, публицисти и новинари такође су у својим делима пренели ове тврдње.⁹¹⁸

Званична оцена догађаја

Покрајинско руководство је све време упорно покушавало да умањи озбиљност догађаја како би избегли питања о сопственој одговорности. Из саопштења за Танјуг са сенице Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ одржане 1. априла на инсистирање неколико кадрова са Косова избачена је реч „иредентизам“.⁹¹⁹ О држању Махмута Бакалија и других кадрова са Косова на тој седници сведоче речи Стана Доланца, изречене две године касније:

„Тада је била оцена тог Председништва (ПК СК Косова, прим. П. Р.) да су то демонстрације економског карактера, када је већ пуцало и када се клео и он и још неко, који исто овде седи често, да није било ни једне политичке паролe, него да су биле само економске.“⁹²⁰

Након нових нерeда 2. априла, и првих жртава, није више било могуће избећи најоштрију оцену. Џавид Нимани је изјавио да су „непријатељске демонстрације“ изазвали заједничким деловањем унутрашњи и спољни непријатељ.⁹²¹ Сутрадан, на седници

---

⁹¹⁷ Amnesty International, *Yugoslav Prisoners od Concience*, London 1985, 12.

⁹¹⁸ Ричард Кремптон наводи да су „незваничне процене“ говориле да је „у првој половини 1981. било 1.000 мртвих и много више од тога ухапшених“. (Р. Крамптон, *нав. дело*, 209) Миранда Викерс такође поред званичног броја преноси и тврдње да је мртвих било близу хиљаду наглашавајући да тако тврде Албанци. (М. Vickers, *The Albanians. A Modern History*, I. В. Tauris, London 2006, 205) Кристофер Бенет наводи да би број мртвих могао да буде „значајно виши“ од званичног. (С. Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*, Hurst & Company, London 1995, 95) Ноел Малколм поред званичног наводи и број од преко 1000 мртвих, али се оградајује речима да је заснован на локалним говоркањима и да је сигурно претеран. (N. Malcolm, *op. cit.*, 335) Криситина вон Кол је изнела претпоставку да је „око сто Албанаца“ страдало. (С. von Kohl, W. Libal, *op. cit.*, 59) Ленард Коен такође помиње број од „близу стотину“ истичући да су то „незваничне“ процене. (L. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall od Slobodan Milošević*, Westview Press, 2001, 27) Тим Цуда наводи да је „званично“ погинуло 57 лица, али да прави број врло лако може да буде неколико стотина. (Т. Judah, *op. cit.*) Итд.

⁹¹⁹ АЈ, ф803 к101, „Оцене и ставови о контрареволуционарним догађајима...“

⁹²⁰ АЈ, ф803 к164, Материјали са 212. седнице Председништва СФРЈ, одржане 7. децембра 1983. године, стенографске белешке, излагање Стане Доланц.

⁹²¹ *Спрега унутрашњег и спољног непријатеља*, изјава Џавида Ниманија Танјугу, 2. април 1981.

Политичког актива Приштине, Фадиљ Хоџа је догађаје оценио као „вешто смишљено дело непријатељског карактера. То је дело контрареволуције.“⁹²²

Званична оцена СКЈ⁹²³ је гласила да је у питању била „непријатељска и контрареволуционарна акција, с елементима побуне, с циљем рушења уставног поретка, угрожавања интегритета СФРЈ и грубог нарушавања братства и јединства наших народа и народности. [...] Демонстрације су биле дело непријатељских снага које су деловале унутар албанског становништва на Косову и у дослуху са реакционарним снагама и агентурама у свету.“⁹²⁴ У Платформи о Косову наведено да је „непријатељ“ злоупотребио унутрашње проблеме Косова и „уз снажну подршку иностраних центара, повео насилну борбу за рушење уставног поретка и уставних односа у САП Косову, СР Србији и СФР Југославији“. Јасно је истакнута одговорност покрајинског руководства јер „оно што се догодило на Косову, није се морало догодити да није вођена погрешна политика“.⁹²⁵

Парола „Косово република“ је одбачена као националистичка и сепаратистичка. Поједини југословенски политичари, Јоже Смоле нпр, гласно су теоретисали да Албанци са Косова у духу социјалистичких начела о самоопредељењу имају право на републику. Већина је захтев одбацила, правдајући то тврдњом да је проглашење републике у ствари само корак ка будућој сецесији, која би била олакшана правом на „самоопредељење до отцепљења“ које су републике у Југославији формално уживале. Међутим, то право је већ одавно било само „декор“ устава у државама комунистичког истока. Ј. Б. Тито је одговарајући на питање о могућности отцепљења истакао да „ако би у некој републици и плебисцитом одлучили – до чега, наравно, не може доћи – ја бих као шеф државе употребио крајње мере“.⁹²⁶

Званичну оцену догађаја су прихватили сви у покрајинском руководству. Махмут Бакали је 17. априла у разговору са страним новинарима изјавио да је захтев за проглашење републике „реакционаран и непријатељски“ и да се иза њега крије тежња за подривањем и

---

⁹²² *Шта се догађало на Косову*, Политика, Београд 1981, 24.

⁹²³ Оцена демонстрација је дата у Закључцима 20. седнице ЦК СКЈ, 14. седнице ЦК СК Србије и 16. и 17. седнице ПК СК Косова.

⁹²⁴ АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. (затворене) седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

⁹²⁵ АЈ, ф507 П/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову“, у: Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981.

⁹²⁶ В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb 1989, 143.

разбијањем Југославије.⁹²⁷ У каснијим годинама поједини албански политичари, након што су пали са власти, тврдили су како никада нису употребили тако тешке квалификације. Махмут Бакали је истицао да је термин „контрареволуција“ први изрекао Азем Власи, и да је га он лично никада није употребио.⁹²⁸ Извори показују да то није истина. На 16. седници ПК СК Косова, одржаној 6. априла, Бакали је јасно изјавио како „непријатељске акције [...] воде ка контрареволуцији“.⁹²⁹ Власи се, такође, бранио због коришћења овог термина и тврдио како га је на Косову први употребио Фадиљ Хоџа:

„После, како је то већ у то време ишло, по инерцији, по логици ствари, где је то све ушло у писане документе, закључке, у говоре нас као појединаца, то је више... тако... небитно.“⁹³⁰

Документа показују да се нико од Албанаца у врху покрајинске власти није успротивио оценама ЦК СКЈ. На седницама организација СК у покрајини доследно су понављали такве оцене и утицали на чланство партије да их прихвати. Чак ни након смене нису отворено иступали против става партије, све до друштвених промена и слома комунизма.

Демонстрације, немири или побуна?

Пишући о догађајима у САП Косово током марта и априла 1981. аутори најчешће користе три термина: *демонстрације*, *нереди* и *побуна*. У литератури о ратовима на простору бивше СФРЈ и косовском питању насталој након 1990. може се уочити тенденција да аутори који исказују више симпатија за албанску страну најчешће користе термин *демонстрације*, стављајући тако нагласак на захтеве Албанаца коју су тада изречени. Са друге стране, група првенствено српских аутора инсистира на термину *побуна*, како би истакли насилни карактер догађаја. Трећа група аутора користи термин *немири* као наизглед најнеутралнији. Разлике у куку корене још из различитих формулација догађаја од стране партијских органа у федерацији, Србији и на Косову. Савезно руководство је догађаје оценило као контрареволуцију, у српском су наглашавали да су имали карактер побуне, док

---

⁹²⁷ *Шта се догађало на Косову*, 47.

⁹²⁸ М. Petrović, *nav. delo*, 22-23. На овакве тврдње утицала је дубока лична нетрпељивост између Бакалија и Власија која је трајала од Бакалијеве смене.

⁹²⁹ „Тековине наше револуције јаче су од сваког непријатеља“, говор Махумта Бакалија, 6. април 1981, *Комунист*, Београд 1981, 6.

⁹³⁰ М. Petrović, *nav. delo*, 45.

су на Косову најчешће говорили о непријатељским демонстрацијама. Избор термина је у литератури постао нека врста неформалног одређивања аутора према догађајима и његово сврставање на једну од „страна“.

Ниједан од поменутих термина није погрешан. Догађаји су несумњиво имали карактер *немира*, али се чини да је употреба овако уопштеног термина, бар на српском језику, најмање одговарајућа уколико се односи на дешавања у целини.⁹³¹ *Немири* најчешће подразумевају деловање спонтане, неорганизоване масе, што је на Косову само делимично био случај.

Дилема између термина *демонстрације* и *побуна* постоји само ако се не разуме њихова суштина, и уколико се прихвати да избор између њих представља неку врсту сврставања и „избора стране“. На улицама Приштине и других градова покрајине је дошло до *демонстрација* на којима су окупљени износили различите захтеве, од оних доминантно социјалне природе 11. марта, па касније до политичких. Демонстрације су потом од 1. до 3. априла добиле сва обележја *побуне*. На улицама Приштине и Подујева, а потом и других градова САП Косова захтевана је промена друштвеног уређења и одбачен ауторитет руководства. На седници Председништва СФРЈ 28. априла Лазар Колишевски је констатовао:

„Чињеница је да на сцену нису ступиле јединице ЈНА и милиције, САП Косово би пало.“⁹³²

Маса је тражила проглашење републике. Многи су желели уједињење САП Косова са Албанијом. На мети су им били симболи федерације и републике, па су на више места скидали и палили заставе СФРЈ. У борби за остварење захтева прибегли су насиљу. Покушали су да уђу у зграде институција и медија. На више места су покушали да провале у складишта наоружања територијалне одбране.⁹³³ Имали су подршку дела ниже позиционираних кадрова СК, припадника полиције, СДБ, и бројних интелектуалца. Постављали су барикаде на путевима како би спречили пролазак савезних и републичких

---

⁹³¹ Треба истаћи да термин *нереди* често користе аутори са енглеског говорног подручја. Међутим, термин *riots* у енглеском језику има „снажнији“ карактер него термин *нереди* у српском и може се рећи да је примеренији опису догађаја.

⁹³² АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ., излагање Лазара Колишевског.

⁹³³ Б. Мамула, *нав. дело*, 67.

јединица полиције које су у покрајину ушле после тражења њеног руководства, и по наредби председништва земље.

На основу свега изреченог може се закључити да је током марта 1981. у САП Косово дошло до масовних *демонстрација* које су током првих дана априла прерасле у *побуну*. Ипак, употреба било ког од три поменута термина: демонстрације, немири или побуна, погрешна је само уколико подразумева неку врсту „сврставања“ и исказивања симпатија, што у овом раду није случај.

Ко су били организатори?

Југословенско руководство је оценило да су за избијање нереда одговорне илегалне групе, потпомогнуте од обавештајне службе Албаније и албанске емиграције. Сматрали су да је пресудан утицај одиграла дугогодишња пропаганда и националистичка индоктринација због чега је одлучено да се преиспитају односи са Албанијом. Догађаји су посматрани у контексту кризе детанта, немира у Пољској и појачане антијугословенске активности из Бугарске. Сумњали су и на утицај блокова, посебно источног. На затвореној седници ЦК СКЈ 7. априла Лазар Мојсов је оптужио СССР за умешаност у догађаје.⁹³⁴ Тај део излагања је касније изостављен из брошуре са седнице која је штампана за јавност. Постојала је сумња да би се у случају ескалације догађаја на Косову у сукоб могле укључити Албанија и Бугарска, уз прећутну или директну подршку совјета.

У литератури није било пуно покушаја да се открију организатори догађаја. Током друге половине осамдесетих неколико публициста и новинара из Србије је износило сумње да је за демонстрације одговоран политички врх покрајине који је годинама толерисао и сам водио великоалбанску политику.⁹³⁵ У иностраној литератури демонстрације се у највећем броју дела сматрају за спонтане и студентске.

Симптоматично је да јединствен став око одговорности за демонстрације не постоји ни међу Албанцима на Косову. Припадници некадашње комунистичке елите сматрају да је

---

⁹³⁴ АЈ, ф506 П/62, Материјали са 18. (затворене) седнице ЦК СКЈ, одржане 7. априла 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Лазара Мојсова. (Државна тајна)

⁹³⁵ Спасоје Ђаковић је сматрао да је низ Албанаца из косовског руководства, на челу са Фадиљом Хоџом, у читавом послератном периоду тајно сарађивао са режимом Енвера Хоџе и да су заједно радили на стварању Велике Албаније. Њихов утицај је, наводно, био толики да су утицали на ликвидације Кочи Дзодзе и Мехмета Шехуа. Ђаковић је тврдио да су немири 1981. били само један од резултата њиховог деловања. С. Ђаковић, *Фадиљ Хоџе и Енвер Хоџа. Сличности и разлике*, Научна књига, Београд 1989, 222-223.

излазак на улице био грешка, јер је довео до великог притиска на покрајину и спречио да постане република мирним, политичким путем. Међу косовским комунистима демонстрације су доживљене као рушење онога што су годинама градили. Азем Власи је изјављивао да су догађаје организовали припадници илегалних енверистичких група под утицајем Албаније.⁹³⁶ Сматрао је и да су значајну улогу одиграле обавештајне службе Албаније и земаља источног блока.⁹³⁷ Махмут Бакали је у писму државном секретару САД Лоренсу Иглбергеру, у августу 19990, написао да су догађаји 1981. били инсценирани и да поседује доказе за то. Као и Власи, сумњао је на умешаност совјетске, бугарске и албанске тајне службе, али и КОС-а и СДБ Србије.⁹³⁸ Идеју да је демонстрације подстакла совјетска КГБ прихватио је тужилац на суђењу Слободану Милошевићу пред Хашким трибуналом, о чему је говорио током унакрсног испитивања сведока Косте Булатовића.⁹³⁹

Разлике у тумачењу догађаја постоје и међу некадашњим припадницима илегалних група. Хидајет Хисени је у више наврата понављао да је био део илегалног покрета који је радио на подизању демонстрација али „ми то нисмо организовали и испланирали, нисмо правили никакав сценарио...“⁹⁴⁰

Са друге стране, Авдулах Прапаштица је својој организацији приписивао знатно већу улогу него што је уистину имала. Две недеље након побуне на адресу Махмута Бакалија је стигла „Нота“ упућена СКЈ у којој је „Комунистичка марксистичко-лењинистичка партија Албанаца у Југославији“ преузела одговорност за догађаје. Иста организација је потом послала још два писма, једно „Борби“ а друго Покрајинском комитету Косова.⁹⁴¹ У СКЈ и СКС су тек након пријема овог документа сазнали за раније писма упућивана на адресу ПК Косова и покрајинских функционера. „Нота“ је схваћена озбиљно, ткз. централни комитет КМЛПАЈ је постао једна од главних мета СДБ, али је било јасно да је утицај организације на догађаје био много мањи него што су покушавали да представе.

На Косову данас о догађајима током марта и априла 1981. најчешће говоре као о „пролећу слободе“ или „пролећу црвених цветова“, како их назива некадашњи припадник

---

⁹³⁶ V. Mejer, *op. cit.*, 30.

⁹³⁷ M. Petrović, *nav. delo*, 41.

⁹³⁸ *Исто*, 19-21.

⁹³⁹ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 25. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018)

⁹⁴⁰ Интервју са Хидајетом Хисенијем. *Исто*, 201.

⁹⁴¹ АС, б2 ПК СКС 29, „Извештај Комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

„Марксистичко-леињниситичке организације Косова“ Јакуп Краснићи. Бројни „обични учесници“ демонстрација, међутим, негирају било какву улогу илегалних марксистичко-леињнистичких група у њима и наводе да су на улицу изашли спонтано.⁹⁴² Распрострањена је и теорија да је немире подстакла Србија, преко своје тајне службе и сарадника међу Албанцима, како би добила изговор за притисак на Косово и укидање аутономије.⁹⁴³ Један од заговорника ове теорије је и оснивач „Покрета за национално ослобођење Косова и других албанских области“ Сабри Новосела.

Неспорно је да су у данима пре и током демонстрација постојали знаци организовања. Установљено је да су летци заплењени у Прешеву 31. марта, на којима је био позив на демонстрације, куцани на истој машини као и други летци заплењени на више места у Македонији и на Косову. СДБ је у данима након побуне у појединим местима идентификовала људе од којих су потекли први позиви да се изађе на улице. Један од организатора демонстрација у Приштини 11. и 26. марта Гани Коци боравио је у Подујеву 25. марта и договарао се око проширивања демонстрација на Подујево. Из ове групе су потекли позиви ученицима у Подујеву за бојкот наставе 30. марта који је сутрадан прерастао у масовне демонстрације.⁹⁴⁴ У Митровици је откривена група мушкараца који су 25. марта договорили да покрену демонстрације у граду.⁹⁴⁵

Знакови организације су били видљиви и током ескалације догађаја од 1. до 3. априла. Групице Албанаца су обилазиле покрајину и позивали на демонстрације, махом ученике и раднике.⁹⁴⁶ У Приштини је окупљенима доношен хлеб и цигарете. Транспаренти су били унапред припремљени. У болницама су били спремни за nerede. Срби који су као лекари и медицинско особље били запослени у Приштини касније су тврдили да су 1. априла сви знали да ће доћи до демонстрација.⁹⁴⁷ У Гинеколошко-акушерској клиници непосредно пред избијање демонстрација је отпуштен један број пацијената, припремљена су носила и требована већа количина медицинског материјала иако је обично владала

---

⁹⁴² Ноел Малколм наводи да су многи демонстранти касније тврдили да су марксистичко-леињнистичке слогане узвикивали провокатори СДБ. N. Malcol, *op. cit.*, 337.

⁹⁴³ Џули Мертус је у посебном поглављу књиге објавила више кратких сећања учесника догађаја. J. Mertus, *op. cit.*, 33-41.

⁹⁴⁴ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жали би пресуду Салиху Салихуу и петорици других припадника илегалне групе из Подујева (кж. бр. 426/81)

⁹⁴⁵ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жалби на пресуду Целалу Феризију, Ујкану Зенелију, Скендеру Хајрединију, Сабиту Веселију и Назмију Шаћирију (кж. бр. 507/81)

⁹⁴⁶ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фрање Хрељевића.

⁹⁴⁷ М. Ђоковић, *нав. дело*, 15.

несташница. Током нерета директорица Мекули је подстицала лекаре да иду да помажу повређеним демонстрантима иако је био издат налог да не напуштају радна места. У више медицинских установа су повређени демонстранти збрињавани без правилног узимања личних података, и потом одмах отпуштани кућама, како не би могли да буду идентификовани.⁹⁴⁸ Ток догађаја показује да су демонстранти у Приштини и Подујеву били у контакту и размењивали информације.

Демонстрације су биле дуго припремане. Подстакнуте су деловање припадника илегалног покрета. Али, и поред свих знакова организовања, у доступним документима нема доказа да је иза побуне од 1. до 3. априла стајала једна личност нити штаб. Ниједна илегална организација није била способна да на улице изведе толики број људи. Постојала је одређена координација између група демонстраната, ипак, јединственог вођства нити сценарија по коме ће се све одвијати није било. Хидајет Хисени тврди:

„Разне групе су тамо деловале, самоорганизоване групе, полуорганизоване, делови организација чији су чланови ухапшени, различитих утицаја, али који су заједно довели до експлозије незадовољства испољеног у прољеће '81.“⁹⁴⁹

Одговарајући на питање да ли је излазак на улице 1981. био припремљен Фехми Агани је одговорио је у њима било „и припремљеног и спонтаног. Неке групе су радиле на њиховој припреми, али их је ритам догађаја изненадио.“⁹⁵⁰

Демонстрације су подстакнуте деловањем више различитих илегалних организација и група, међусобно слабо повезаних, и бројих појединаца. Гласине и пропаганда од ува до ува су била њихово најефикасније оружје. У Приштини, где је био центар дешавања, захваљујући дуго таложеном незадовољству позиви на демонстрације су пали на плодно тле и догађаји су ескалирали.

Савезни секретар за унутрашње послове Фрањо Хрељевић је навео да је на Косову од 1974. непријатељски деловало око 1.300 лица.⁹⁵¹ У бројним информацијама које је СДБ Косова добијала и скривала од федералних органа помињала се намера илегалних група да

---

⁹⁴⁸ АС, г274 к24/П, „Извештај о деловању одређених здравствених организација у САП Косово у време непријатељских демонстрација. (Строго поверљиво)“, у: Материјали са 84. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. новембра 1981.

⁹⁴⁹ Интервју са Хидајтом Хисенијем 7. јуна 2015. <http://oralhistorykosovo.org/sr/hydajet-hyseni/> (Приступљено 11. 9. 2017)

⁹⁵⁰ М. Petrović, *nav. delo*, 165.

⁹⁵¹ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, одржане 28. априла 1981, стенографске белешке, излагање Фрање Хрељевића

организују масовне демонстрације.⁹⁵² Ипак, њихова активност не би могла да доведе до тако масовних и насилних демонстрација да на Косову није владала атмосфера незадовољства и опијености националним романтизмом. За њу је у највећој мери одговоран Покрајински комитет, због политике коју је водио и затварања очију пред нарастањем национализма.

Тачан број људи који су учествовали у припреми демонстрација немогуће је проценити. Може се претпоставити да је активно било најмање неколико десетина чланова илегалних организација. Међутим, много значајнија је била улога самосталних група и појединаца који су ширили гласине и позивали људе да стану у одбрану ухапшених студената. Често је било довољно посејати клицу бунта. Џавид Нимани је истицао како су ученици једни другима говорили: „Ми овде седимо, а наши другови тамо крваре!“⁹⁵³

Циљ припадника илегалних група је био да стану на чело масе и диктирају пароле. Најпознатији је случај Хидајета Хисенија који се одмах након 11. марта вратио у земљу. На демонстрацијама 1. априла се умешао у масу, у радничком оделу и са лажним брковима. Попео се на дрво испред зграде ПК и преко мегафона говорио окупљенима. Колико је тренутак био важан сведочи податак да се Хисени тада први пут појавио у јавности после 1978.⁹⁵⁴

3. 1. Након побуне

Уласком ЈНА и специјалних јединица полиције на Косово успостављен је крхки мир. У руководству САП Косова и даље је владала паника. Страховали су да ће се немири пренети на село и да ће отпочети масовни штрајкови. На седници Председништва СФРЈ 5. априла Џавид Нимани је изјавио да „постоји велика забринутост да та непријатељска акција не ескалира и не претвори се у покрет“. Чак је поменуо могућност подизања устанка.⁹⁵⁵

---

⁹⁵² АЈ, ф803 к1787, „Нека значајна безбедносна сазнања о којима СДБ ПСУП САП Косово није информисала ССУП и РСУП СР Србије“ (Државна тајна), у: Материјали са 17. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јуна 1981.

⁹⁵³ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ, одржане 5. априла 1981, излагање Џавида Ниманија. (Државна тајна)

⁹⁵⁴ Мертус је у књизи разговор са Хисенијем пренела скривајући његов идентитет иза псеудонима „Африм“. J. Mertus, *op. cit.*, 78-79.

⁹⁵⁵ АЈ, ф803 к99, 68. седница Председништва СФРЈ., излагање Џавида Ниманија.

Показало се да је страх био претеран. У памфлетима КМЈПАЈ се заиста позивало на организовање штрајкова, обуставу наставе, герилску борбу и „оружану револуцију“.⁹⁵⁶ Снага илегалних група је била знатно мања него што су покрајински руководиоци у тренуцима стрепње претпоставили.

Стање је, ипак, било напето. Свакодневно су се догађали инциденти, попут писања парола, растурања летака, провоцирања војске и полиције, бојкотовања наставе, слања анонимних писама, скрнављења Титових слика и југословенских застава, саботажа и диверзија.⁹⁵⁷ Било је пуно примера симболичног изражавања пркоса: ношења црне одеће, белих капа, црвених повеза преко руке, прекривања звезде петокраке на регистарским таблицама возила и ношења значки са албанском заставом. У појединим акцијама је било очигледно учешће више људи, можда и читавог села, као што је био случај са исписивањем пароле „Косово република“ дуге 90 метара. Почетком октобра ПК Косова је констатовао да се пароле несметано исписују у низу села. Тако су нпр. у Призренском крају скоро свакодневно ницале у селима Душаново, Кориша, Жур, Љутоглав, Зјум, Хоча Заградска.⁹⁵⁸

На мети су били Срби и Црногорци, па је било више случајева скрнављења надгробних споменика, покушаја паљења кућа, пољских штета⁹⁵⁹, полупани су прозори на цркви у Урошевцу⁹⁶⁰, оштећена је капела у Косовској Митровици, каменоване су српске куће у Подујеву⁹⁶¹, а било је и физичких сукоба⁹⁶².

Свакодневни живот се споро нормализовао. Осмог априла је укинута полицијски час. Основне и средње школе су почеле да раде 20. априла. У неким средњошколским центрима је било бојкота наставе, али је одлучено да се година приведи крају. Истог дана је дозвољено и полагање испита на факултетима. Ванредно стање у општини Приштина је укинута 24.

---

⁹⁵⁶ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

⁹⁵⁷ Од 3. априла до 23. јуна откривено је 606 парола исписаних у 204 одвојена случаја. Растурено је и 200 различитих летака и памфлета, у 44 одвојена случаја. Служба је током истраге прикупила још око 1.500 летака. Регистровано је и 45 пожара, 15 хаварија и још 15 случајева оштећења друштвене имовине. АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 23. јуна 1981, неауторизоване магнетофонске белешке (Државна тајна), излагање Франње Хрељевића.

⁹⁵⁸ АС, б2 ПК СКК ф31, „Информација о идејно-политичкој активности СКК у току септембра 1981. године“, Информације из домена рада СК Косова.

⁹⁵⁹ „Има још оклевања“, *Вечерње Новости*, 16. јун 1981.

⁹⁶⁰ „Неодговорне изјаве су против истине“, *Политика Експрес*, 12. јул 1981.

⁹⁶¹ „Површно трагање за последицама“, *Јединство*, 23. јун 1981.

⁹⁶² У периоду након демонстрација, до 15. августа, на Косову је било девет случајева физичких сукоба у којима су учесници били различите националности. У седам случајева нападнути су Срби, а у два преостала Албанци. АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

јула.⁹⁶³ Одмах потом ванредно стање је укинато и у другим општинама. Извршена су и нека попуштања у мерама приправности. Кафане су увелико радиле, биоскопи су били пуни, једино су се фудбалске утакмице још увек играле ван Косова. Ипак, одлука о завођењу кризног стања и мере приправности су остали да важе све до децембра 1982. године.⁹⁶⁴

До мањих демонстрација је поново дошло у Дечанима и Истоку 30. априла, у Истоку и Качанику 5. маја и у Призрену 6. маја. Уочи првوماјских празника је било покушаја да се демонстрације организују у Пећи, Дечанима, Сувој Реци и Ораховцу.⁹⁶⁵ Изгледало је да се талас немира пренео у Метохију. Најозбиљнији покушај нових демонстрација се ипак догодио у Приштини. Прво се 12. маја 150 студената окупило у близини домова и узвикивало пароле. Била је то најава знатно већег окупљања, 18. маја, када је преко хиљаду младих тражило републику и сукобило се са полицијом.⁹⁶⁶ Због опасности од нових демонстрација одлучено је да се оконча школска година, десетак дана раније него што је планирано.⁹⁶⁷ Факултети су затворени 20. маја а студенти исељени из домова и послани кућама.⁹⁶⁸ У таквој атмосфери Вели Дева је на седници Председништва ЦК СКЈ изјавио да је „задовољство кад на терену немаш ништа за један дан, а нико од нас није у стању да прогнозира дуже за неки дан или рок.“⁹⁶⁹

Јединице ЈНА су биле гарант мира. Демонстрације су убрзале одлуку да се приступи раније планираној реорганизацији 52. корпуса стационираног у покрајини.⁹⁷⁰ Косово је још

---

⁹⁶³ АЈ, ф803 к108, „Одлука о престанку важења Одлуке о проглашењу ванредног стања на територији општине Приштина“, у: Материјали са 89. седнице Председништва СФРЈ, одржане 24. јула 1981.

⁹⁶⁴ Захтев да се укине кризно стање стигао је из Покрајине у фебруару 1982. Председништво СФРЈ је наложило да надлежни органи СР Србије и САП Косова размотре ситуацију у покрајини и оцене оправданост даљег задржавања одлуке. ИВ Скупштине СР Србије је сматрало да постоји опасност од ескалације ситуације па је затражило да се одлука о завођењу кризног стања задржи. (АС, б-2 к-408, „Писмо Председника Председништва СРС Председништву СФРЈ од 9. јула 1982.“ (Државна тајна), у: Материјали са 5. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СРС, одржане 9. јула 1982). Након нове иницијативе, у новембру је заједничка Радна група савезног, републичког и покрајинског СУП-а посетила покрајину и проценила стање. На основу њених закључака Председништво СР Србије је, уз доста резерви, одлучило да предложи укидање одлуке у децембру 1982. (АС, г274 к5/III, „Оцена безбедносне ситуације у САП Косово и предлог мера“ (Државна тајна), Материјали са 14. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СКС, одржане 23. децембра 1982. године). Коначно, Председништво СФРЈ је на седници у јануару 1983. укинуло одлуку о завођењу кризног стања и мера приправности.

⁹⁶⁵ АС, б2 ПКК ф30, Материјали са 91. седнице Председништва ПК СКС, одржане 10. маја 1981, записник.

⁹⁶⁶ *Шта се догађало на Косову*, 154; „Покушај да се изазову нереди“, *Политика Експрес*, 19. мај 1981.

⁹⁶⁷ „Школска година завршена раније“, *Политика Експрес*, 19. мај 1981.

⁹⁶⁸ „Домови и факултети без студената“, *Политика Експрес*, 22. мај 1981.

⁹⁶⁹ АЈ, ф507 III/311, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 12. маја 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, уводно излагање Вели Дева.

⁹⁷⁰ АЈ, ф803 к103, Материјали са 79. седнице Председништва СФРЈ, одржане 3. јуна 1981, записник. (Државна тајна).

од шездесетих било војно испражњено у односу на друге делове федерације. Новом организацијом су ојачане снаге ЈНА у покрајини, у рашкој области, на југу Србије и у Македонији.⁹⁷¹ Због сумњи војног врха у држање Албанца из редова ТО у случају кризе извршена је реорганизација ове формације, која је 1981. бројала око 63.000 људи. Из страха од њиховог држања у случају кризе ишло се на смањивање ТО и, суштински, њено расформирање. Такође, начињене су измене у плану опште мобилизације, којима је предвиђено да се мобилисани Албанци у случају ратне опасности поделе у више мањих јединица и распореде на читавом југословенском простору.⁹⁷²

Здружени одред полиције је остао у покрајини све док је трајало кризно стање. Током септембра 1981. бројао око 5200 људи распоређених на више места у покрајини.⁹⁷³ У недостатку капацитета смештани су у друштвене објекте, градилишта, у објекте рудника... Бројност здруженог одреда је постепено смањивана па је у новембру 1982. у њему било 950 полицајаца, распоређених на 12 локација. Заједно са органима СУП Косова су обављали патролне и позорнике делатности, као и све друге задатке у местима где су се налазили.⁹⁷⁴ Током 1983. бројност здруженог одреда је даље смањивана. Прво је у фебруару број смањен са 940 на 410, а потом у јулу са 410 на 180.⁹⁷⁵ Одред је потпуно укинут у децембру 1983.⁹⁷⁶

Највиши савезни, републички и покрајински форуми оценили су да је на Косову покушана контрареволуција. У комунистичком дискурсу није постојала тежа квалификација догађаја. На низу састанака у федерацији договорен је даљи курс. Одлучено је да носилац борбе против контрареволуције буде Покрајински комитет, у чему ће му помагати савезни и републички органи. На седници ПК Косова 23. маја усвојен је „Акциони програм Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини.“⁹⁷⁷

---

⁹⁷¹ Б. Димитријевић, „Јединице југословенске војске на Косову и Метохији 1945-1999“, у: *Историја 20. века*, 2 (2007), 111.

⁹⁷² Б. Мамула, *нав. дело*, 68-69.

⁹⁷³ АЈ, ф803 к110, „Писмо Председништва САП Косово од 10. септембра 1981. Председништву СФРЈ“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981.

⁹⁷⁴ АС, г274 к5/III, „Оцена безбедносне ситуације у САП Косово...“

⁹⁷⁵ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“

⁹⁷⁶ АЈ, ф803 к164, Материјали са 212. седнице Председништва СФРЈ..., записник. (Државна тајна)

⁹⁷⁷ Програм је написала Радна група у саставу: Петар Костић, Душан Ристић, Цветет Хамза, Агим Затрићи, Мустафа Пљакић. АС, б2 ПК СКК ф28, „Акциони програм Савеза комуниста Косова у борби против непријатељских и контрареволуционарних снага и на стабилизацији политичког стања у Покрајини.“ у: Материјали са 18. седнице ПК СКК, одржане 23. маја 1981.

Програм стабилизације је суштински почивао на три процеса: откривању и кажњавању организатора демонстрација, диференцијацији и предузимању мера како би се општа ситуација у поправила а национализам спутао.

3. 3. Откривање и суђење организаторима побуне

Полиција и служба безбедности Покрајине, потпомогнути здруженим одредом, добили су задатак да открију организаторе демонстрација. До ескалације догађаја 1. априла у притвору се налазило двадесет лица. Током тродневних нередa у којима су пале жртве започела је серија хапшења. Махмут Бакали и Цавид Нимани су 5. априла обавестили Председништво СФРЈ да је приведено око 400 лица, од којих је између 150 и 200 притворено.⁹⁷⁸ СДБ је на основу плана за спречавање и сузбијање кризне ситуације ставила у изолацију 41 особу.⁹⁷⁹

У периоду од 11. марта до 10. априла предузете су мере према 1500 лица: 460 је прекршајно кажњено, против 90 је покренут кривични поступак, 160 је изоловано по разним основама, 743 су приведена, упозорена, разговарано је и пуштени су. На седници ПК Косова 10. маја констатовано је да је око 700 лица притворено по разним основама: највише због издржавања прекршајних казни, потом због кривичних поступака и изолације.⁹⁸⁰

Председништво СФРЈ је 29. априла одлучило да због установљених бројних слабости у раду покрајинске СДБ контролу на њом преузме савезни СУП, са задатком да организује вршење службе државне безбедности и открије организаторе непријатељских активности.⁹⁸¹ До јуна 1982. у покрајинском СУП-у је замењено девет функционера. Постављено је и осам нових начелника покрајинске СДБ. До јуна 1982. у полицију је примљено 1.360 нових радника, отворено је пет нових станица полиције и 28 нових одељења, формирано седам станица саобраћајне полиције, јединица за безбедност на железници и друге специјалне јединице.⁹⁸² Искусни кадрови из читаве СФРЈ су долазили на

---

⁹⁷⁸ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Цавида Ниманија.

⁹⁷⁹ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

⁹⁸⁰ АС, њ2 ПКК к30, Материјали са 91. седнице Председништва ПК ССК, одржане 10. маја 1981, записник.

⁹⁸¹ АЈ, ф803 к1844, Одлука о непосредном организовању вршења послова државне безбедности у САП Косово. (Државна тајна)

⁹⁸² АЈ, ф130 к830, „Прилог за информацију СИБ-а Председништво СФРЈ о исељавању Срба и Црногораца са Косова“ (Државна тајна), Материјали са 20. седнице СИБ-а, одржане 12. јула 1982.

Косово и неко време радили на завођењу реда у функционисање служби. Специјална јединица покрајинског СУП-а је послата на обуку у савезни СУП. Извршено је и велико опремање и модернизација технике и других материјала неопходних за рад служби јавне и државне безбедности. Све је заједнички финансирано из савезних, републичких и покрајинских фондова.⁹⁸³

У судским процесима током априла бројни малолетници су осуђивани на казне затвора до 60 дана, због исписивања парола, заговарања демонстрација, рушења надгробних споменика на српским гробљима и сличних дела. Председништво СФРЈ је 15. маја наложило да се са том праксом прекине, и да се већ осуђени постепено пуне слободу. Одлучено је да се уместо кажњавања иде на разговоре са ученицима и са њиховим родитељима.⁹⁸⁴

Постављено је и питање начина суђења ухапшеним организаторима и учесницима демонстрација. Савезни савет за заштиту уставног поретка је одлучио да се не иде на велика суђења, већ да се суди мањим групама, у различитим местима у Покрајини, како би то превентивно деловало на остале грађане.⁹⁸⁵ Посебно је на томе инсистирао Владимир Бакарић.⁹⁸⁶

У кривичним процесима током лета осуђено је 232 лица „због непријатељског и контрареволуционарног деловања, организовања непријатељских демонстрација и илегалног непријатељског рада са позиција албанског национализма и иредентизма“. Међу осуђенима је било највише студената 61, потом радника 55, ученика 44, просветних радника 32, земљорадника 16, новинара, правника и других интелектуалца 14, незапослених 10.⁹⁸⁷ Неки оптужени, њих 16, су на суђењима пркосно понављали своје ставове, тражили да Косово постане република и поздрављали окупљене у судници стиснутом песницом. Много више, њих 88, је изјавило да се каје.⁹⁸⁸ Казне су биле високе, до 15 година затвора. Највећи број осуђених је био млађи од 25 година.

---

⁹⁸³ АЈ, ф803, к109, Материјали са 90. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. августа 1981, стенографске белешке, излагање Фрање Хрељевића. (Строго поверљиво)

⁹⁸⁴ АЈ, ф803 к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. маја 1981, закључци.

⁹⁸⁵ АС, г274 к23/II, „Обавештење Председништва СФРЈ за Председништво СРС“, Материјали са 78. седнице Председништва СР Србије, одржане 15. јула 1981.

⁹⁸⁶ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ..., излагање Стане Доланц.

⁹⁸⁷ АЈ, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981, излагање Фрање Хрељевића.

⁹⁸⁸ АЈ, ф803 к1787, „Информација са седнице Председништва САП Косова“, Материјали за 16. седницу Савезног савеза за заштиту уставног поретка, одржану 4. јуна 1981.

Прекршајно је кажњено 772 грађана, од чега 716 на казне затвора од 15 до 60 дана. Међу њима, 335 је осуђено за непосредно организовање, подстрекивање или учешће у демонстрацијама, док су остали оптужени због других прекршаја као што су писање парола, ширење дезинформација, вређање националних и патриотских осећања грађана, изазивање нетрпељивости међу грађанима друге националности, претње, напади или вређање овлашћених службених лица, иступања на приватним и јавним скуповима на линији подржавања демонстрација и сличних акција, ширење неповерења у друштвени систем... На седници ЦК СКЈ истакнуто је да забрињава социјални састав осуђених за организовање и учествовање у демонстрацијама јер је међу њима било највише радника 43%, потом ђака и омладине 21%, студената 12%, незапослених 8%, и осталих 12%.⁹⁸⁹

Још око 1400 лица је до октобра евидентирано због „активног учешћа у контрареволуцији“. Са њима је разговарано, упозорени су и пуштени кућама. Укупно је до октобра кривично и прекршајно кажњено и упозорено око 2600 грађана.⁹⁹⁰

Оштра казнена политика је изазвала негодовање у делу јавности. Група од 115 студената са универзитета у Љубљани, Загребу и Београду је у октобру послала петицију Председништву СФРЈ против преоштрих казни на Косову.⁹⁹¹ Незадовољно је било и руководство Србије. На седници Председништва СФРЈ 15. августа Добривоје Видић, Сергеј Крајгер и Видоје Жарковић су захтевали да казнена политика буде блажа, да се казне степенују према обиму кривике и да се више води рачуна према годинама оптужених. Заузети курс је бранио Фадиљ Хоџа.⁹⁹² Савезни савет за заштиту уставног поретка је у септембру оценио да казнена политика није била „у складу са нашим друштвеним и политичким интересима“. Сугерисано је да другостепени судови у жалбеном поступку

---

⁹⁸⁹ АЈ, ф506 П/66, „Информација о кажњавању учесника за контрареволуционарно деловање и организовање непријатељских демонстрација и илегалног непријатељског рада у САП Косово“, Материјали са 22. седници ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981.

⁹⁹⁰ АЈ, ф803 к1788, Материјали са 22. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 27. октобра 1981, резиме расправе. (Строго поверљиво)

⁹⁹¹ Петицију под насловом „Иницијатива за преиспитивање правосудне политике у САП Косову“ је потписало 47 студената из Љубљане, 52 из Загреба и 16 из Београда. АС, б2 к408, „Политичко-безбедносна процена у граду Београду“ (Строго поверљиво), Материјали са 6. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 14. јула 1982.

⁹⁹² АЈ, ф803, к109, Материјали са 90. седнице Председништва СФРЈ..., излагања Видоје Жарковић, Сергеј Крајгер, Добривоје Видић, Фадиљ Хоџа.

ублаже изречене казне.⁹⁹³ Председништво СФРЈ је у септембру констатовало „да казнена политика судова у овом тренутку није у потпуном складу са нашим друштвеним и политичким интересима. Велики број изречених казни изузетно су високе. Претежан број осуђених су млади људи. Наша јавност не може примити тако оштре казне као потпуно оправдане, посебно због тога што главни кривци за настало стање још увек остају некажњени.“⁹⁹⁴ Покрајински руководиоци су истицали да су високе казне последица њихове одлуке да не доносе унапред критеријуме за кажњавање па су судије доносиле пресуде у складу са законом. Знатно извесније је да су оштре казне изрицане како би се показала одлучност у обрачуна са контрареволуцијом, и тако одговорило на критике за оклевања на другим пољима.

СДБ је до августа открила 21 илегалну групу, са 216 чланова. Од тога је 19 група откривено на територији САП Косова. Групе су имале комитете у 17 од укупно 22 општине покрајине, а било је индиција да ћелије постоје и у осталих пет општина.⁹⁹⁵ Већ до октобра је откривено осам нових група, са преко 100 чланова.⁹⁹⁶ До августа су откривена 152 лица повезана са албанским Сигуримијем. У ЈНА је до краја јуна откривено 29 непријатељских ћелија у које је било укључено преко 150 војника Албанаца. Илегалне групе су биле део четири илегалне организације: „Покрета за национално ослобођење Косова и других албанских области“, „Комунистичке марксистичко-лењинистичке партије Албанаца у Југославији“, „Црвеног народног фронта“ и „Групе марксиста-лењиниста Косова“. Почивале су на строгој конспирацији, на принципу „тројки“ и месних комитета. Окупљале су махом средњошколску омладину, студенте и просветне раднике. Илегалне организације су деловале и ван територије Косова. Групе откривене у Тетову и Дебру су биле повезане са групама на Косову. Служба је радила на откривању пунктова у Улцињу, Титограду, Скопљу, Прешеву...⁹⁹⁷

---

⁹⁹³ АЈ, ф803 к110, „Закључци и ставови о наредним задацима у решавању политичко-безбедносних проблема у САП Косово“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981.

⁹⁹⁴ Исто.

⁹⁹⁵ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

⁹⁹⁶ АЈ, ф803 к1788, Материјали са 22. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка..., резиме расправе.

⁹⁹⁷ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

Главна преокупација служби је била да открије ткз. штаб или централни комитет илегалних организација. Фадиљ Хоџа је сматрао да је јавности потребно дати имена, конкретне кривце:

„Ми још увек говорило о непријатељу, о национализму, иредентизму, шовинизму, чак информбиру итд., али име и презиме, ко је то и где, то још немамо. (...) Мислим да је то велики минус да ми још никога не спомињемо као непријатеља. Када бисмо сада открили неко име и презиме, то би у народу могло да има одјека, међутим, ми смо ту немоћни.“⁹⁹⁸

Већ двадесетак дана касније сумњао је да се непријатељски центар налази на Косову, већ да је „штаб у Тирани, а пунктови у Истанбулу, Бечу, Паризу“. Рекао је да су многи ухапшени „пропевали“, али само онолико колико знају.⁹⁹⁹

Откривања „штаба контрареволуције“ је током лета постало политичко питање. Крајем јуна Стане Доланц је изјавио како је сигуран да такав штаб постоји.¹⁰⁰⁰ И поред свих напора штаб није откривен. Из републичких органа Србије су критиковали рад СДБ у покрајини због лоше сарадње са јединицама полиције упућеним из република и Војводине. Тврдили су да је било подозрења, па чак и отпора у сарадњи. Као пример је наведен случај председника илегалног комитета из Дечана, наставника Исмаиља Хајрединаја, за кога су из Општинске СДБ говорили да је психички болесник, да су му отац и деда били луди, да му ни деца нису нормална и сл. Истрагом је утврђено да је нормалан и да је организатор илегалног комитета. Због таквих примера су захтевали да се организује јединствени штаб који би руководио свим активностима у Покрајини и омогућио откривање центра из кога се води контрареволуција.¹⁰⁰¹ Неизречена је остала сумња да се намерно саботира рад на откривању вођа.

Савезни савет за заштиту уставног поретка је у септембру наложио да се што пре разбије целокупна илегална мрежа, „и посебно, открије њен врх.“ Зато је требало ангажовати најспособније кадрове СДБ из читаве федерације.¹⁰⁰²

---

⁹⁹⁸ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Фадиља Хоџе.

⁹⁹⁹ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, одржане 28. априла 1981, стенографске белешке (Државна тајна), излагање Фадиља Хоџе.

¹⁰⁰⁰ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ., излагање Стана Доланца.

¹⁰⁰¹ АЈ, ф803 к1787, „Нека питања и проблеми организације рада СДБ на откривању организоване контрареволуционарне активности на Косову“ (Државна тајна), Материјали са 15. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржане 13. маја 1981.

¹⁰⁰² АЈ, ф803 к110, „Закључци и ставови о наредним задацима у решавању политичко-безбедносних проблема у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981.

У кривичним процесима током лета осуђени су студенти оптужени за организовање демонстрација 11. и 26. марта. Осуђени су и неки од организатора демонстрација од 1. до 3. априла у појединим местима, школама и радним колективима. Међутим, „штаб контрареволуције“ није откривен, што је све више постајао разлог политичких трвења и средство за притисак у међусобним обрачунима.

Диференцијација

Председништво СФРЈ и Савезни савет за заштиту уставног поретка су на заједничкој седници 29. априла наложили да се што пре „постави питање одговорности руководства на свим нивоима за пропусте и слабости у раду.“¹⁰⁰³

Покрајински комитет је у „Акционом програму“ преузео задатак да изврши темељну диференцијацију. У литератури се овај термин, карактеристичан за комунистички дискурс СФРЈ, често поистовећује са чисткама. У пракси, значење је било шире. Диференцијација је подразумевала одбацивање идеја или политичког курса који су од стране партије означени као погрешни, штетни или чак непријатељски. Замишљена је као процес на идејном плану који се спроводи на свим нивоима партије. Чистке руководилица и њихових сарадника су биле пратећа неминовност. Сваки велики политички потрес у комунистичкој Југославији је пратила диференцијација и настанак групе отпадника са линије партије.

Велика разлика између ранијих политичких ломова и ситуације на Косову 1981. је била што су информбировци, ђиласовци, ранковићевци, либерали и други непријатељи режима били релативно малобројни и скоро сви су потицали из редова Савеза комуниста. Осим информбировца, ниједна од ових група није имала подршку споља. Са њима се обрачунавао јединствен СКЈ на челу са Титом као врховним арбитром.

Албански национални покрет је имао симпатије великог броја Албанаца у Југославији. Присталице је имао у редовима партије, али и у свим другим друштвеним групама. Подржавала га је суседна Албанија и бројна албанска емиграција. Наспрам њега се нашао разједињен СКЈ, ослабљен унутрашњим споровима, и само на речима јединствен у осуди „албанског иредентизма“.

---

¹⁰⁰³ АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову...“

Диференцијација се одвијала кроз јавну осуду демонстрација и захтева изреченим на њима. Процесом су руководили многи који су се током уставне дебате 1967-1971. залагали да Косово постане република. Због тога су биле честе оптужбе да се акција спроводи само на речима и недовољно широко. Вели Дева и Фадиљ Хоџа су на седницама Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ покушавали да заштите што више косовских комуниста. На ђурђевданској седници ЦК СК Србије више говорника је тражило да се казне одговорни у покрајини који су допустили да до демонстрација дође. Хусамедин Аземи их је бранио:

„Није ми се свидело кад се каже – зашто нису другови раније итд. [...] У овом тренутку није добро постављати питање – зашто, ко није и раније, јер је у овом тренутку то мање значајно. [...] Ја не бих желео да се враћам уназад, ко је, где и како био.“¹⁰⁰⁴

Фадиљ Хоџа је лансирао девизу – „Чувајмо кадрове“ – тврдећи да су проверени комунистички кадрови неопходни како би се стање превазишло. У једном тренутку је и његов положај постао критичан. Фрањо Хрељевић је на Председништву СФРЈ предложио да се формира комисија која би испитала документа покрајинске уставне комисије и утврдила ко се током уставне дебате 1967-1971. залагао да Косово постане република¹⁰⁰⁵. Документа би брзо открила оно што су многи добро знали: да је Хоџа био један од тих.¹⁰⁰⁶ Покушао је да се брани и чак претио оставком.¹⁰⁰⁷ Ипак, превладао је став да се то питање не отвара, вероватно под уверењем да је на Косову неопходан неко са великим ауторитетом међу Албанцима. Петар Стамболић је имао прилику да инсистира на Хоџиној одговорности али то није учинио.

Друге смене су биле неизбежне. Махмут Бакали је 17. априла на директно питање новинара да ли ће поднети оставку одговорио да би то била „опортунистичка малодушност“.¹⁰⁰⁸ Под притиском је 5. маја ипак отишао са положаја. Партијска Радна група је у јулу саставила извештај у коме је наведено да је Бакали у великој мери одговоран

---

¹⁰⁰⁴ АС, б2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, одржане 6. маја 1981, неауторизоване магнетофонске белешке (Строго поверљиво), излагање Хусамедина Аземија.

¹⁰⁰⁵ АЈ, ф803 к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. маја 1981, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Фрање Хрељевића.

¹⁰⁰⁶ Поред водећих покрајинских политичара захтеве за проглашење републике су крајем шездесетих подржали најугицајнији интелектуалци из покрајине. У Комисији за уставна питања САП Косова, која је подржала ове захтеве, били су: Реџеп Шаља, Хајреддин Хоџа, Фехми Агани, Сурија Пуповци, Али Хадри, Газименд Заими, Имер Пуља и Салих Бајрами.

¹⁰⁰⁷ АЈ, ф803 к102, Материјали са 75. седнице Председништва СФРЈ., излагање Фадиља Хоџе.

¹⁰⁰⁸ *Шта се догађало на Косову*, 46.

за стање на Косову.¹⁰⁰⁹ Велики грех партијског руководства је било прећуткивање правог стања у покрајини и скривање од савезних институција и партијских тела писама националистичких и сепаратистичких тајних организација која су стизала на адресе покрајинских институција и функционера. Осуђено је што је на Косову власт била у рукама малог броја људи, који су одлучивали о свему, од инвестиција, преко кадровске до културне политике.¹⁰¹⁰

Са позиција су после Бакалија отишли покрајински секретар за образовање Имер Јака и потпредседник Извршног већа Скупштине САП Косово Пајазит Нуши. Следиле су оставке покрајинског секретара за унутрашње послове Мустафе Сефердинија, начелника покрајинске СДБ Исмаиља Бајрамија, председника покрајинске скупштине Душана Ристића, председника Извршног већа Косова Бахри Оручија и других. Са положаја је отишло девет од 19 чланова Председништва ПК. Коначно, после доста политичког натезања, и Џавид Нимани је 17. јула поднео оставку.¹⁰¹¹

Ново покрајинско руководство су чини Вели Дева, председник ПК СК Косова; Али Шукрија, председник Председништва САП Косова; Илија Вакић, председник покрајинске скупштине; Риза Сапунџија, председник покрајинског Извршног већа; Азем Власи, председник Социјалистичког савеза и Шефхет Јашари, председник Већа савеза синдиката Косова.

ЦК СКЈ је закључио да је партија у покрајини у многим срединама, нарочито образовним и културним, „била запљуснута национализмом“.¹⁰¹² Оставке највиших руководилаца је пратио низ оставки и смена кадрова нижег и средњег ранга. До новембра је из партије искључено 663 члана а 373 је обрисано из евиденције.¹⁰¹³ Ипак, критике да се диференцијација не врши на прави начин су биле честе. Долазиле су од руководилаца из федерације, из медија, чак и од бораца. У писму упућеном ПК Косова борци Прве косовске бригаде су захтевали да се „из јавног и друштвеног живота искључе сви они који нису на Титовом путу.“¹⁰¹⁴ Азем Власи је деценију и по касније диференцијацу описао речима:

---

¹⁰⁰⁹ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија“.

¹⁰¹⁰ „У чему је одговорност руководства“, *НИН*, 5. јул 1981.

¹⁰¹¹ „Џавид Нимани поднео оставку“, *Дневник*, 18. јул 1981.

¹⁰¹² АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову...“

¹⁰¹³ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагање Синана Хасанија.

¹⁰¹⁴ АЈ, ф507 П/64, Писмо бораца Прве косовске бригаде Пленуму ПК СК Косова, у: Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

„Морали смо се поставити прагматички: боље да се ми између себе мало искритикујемо и издиференцирамо, али да наставимо курс одбране уставне аутономије и положаја Косова у Југославији, дакле, да изађемо са што мање последица из тих догађаја...“¹⁰¹⁵

Смене су извршене само на највишем, покрајинском нивоу. Ниједан од председника Скупштина општина није смењен нити је поднео оставку, чак ни они у чијим општинама је дошло до жестоких нереда. Сачекали су следећу изборну годину и распоређени су на нове функције. Аслан Фазлију, председник СО Приштина где су демонстрације почеле и биле најмасовније после истека мандата изабран је за председника Савезног већа Скупштине СФРЈ. Милан Ђуринац, председник ОК СК Урошевца, где су у демонстрацијама убијене две особе, постављен је за директора фабрике „Иво Лола Рибар“ у Штрпцу. На нове позиције су распоређени и неку утицајни политичари из покрајинских органа. Џевдет Хамза је у годинама пре 1981. био један од најутуцајнијих људи у покрајинском СУП-у. Демонстрације су га затекле као члана Председништва ПК СК Косова. Након истека мандата прешао је у Председништво САП Косова. Сефедин Батали је пре демонстрација важио за утицајног „кадровика“. Након демонстрација прешао је на рад у синдикалну организацију. Ново удомљење су брзо нашли бивши директор „Рилиндје“ Реџеп Зогај који је постао амбасадор, и бивши директор Радио Приштине Шабан Хисени, који је примљен за саветника у истом предузећу.¹⁰¹⁶ Готов сви смењени кадрови су распоређени на нове функције, осим неколицине старијих који су пензионисани. Махмут Бакали је ново запослење добио у покрајинском СИЗ-у за науку.

Последице свих ранијих политичких потреса у Југославији су биле жестоке и бруталне. Руководства која су спроводила диференцијацију трудила су се да докажу своју правоверност па су многи смењивани и искључивани из партије иако им је кривица била сасвим минимална или је није ни било. Отпадници су остајали без посла, пријатеља, дојучерашњи најближи сарадници су престајали да им се јављају на улици и чак одлазе на сахране. На Косову је ситуација била другачија. Покрајинском руководству је замерано јер су допуштали оставке, уместо да кадрови буду смењени и јавно осуђени. Пајазит Нуши и Имер Јака су поднели оставке а да ниједном речју нису објаснили које су биле њихове

---

¹⁰¹⁵ М. Petrović, *nav. delo*, 47.

¹⁰¹⁶ „Млађи дошли тек лане“, *Политика*, 8. мај 1987.

грешке и како је дошло до толиког раста национализма међу студентима и средњошколцима. Многи су након одласка са положаја задржали неке од старих функција. Тако је Махмут Бакали до лета остао у Покрајинском комитету, док је Мустафа Сефердини остао члан Покрајинског комитета за ОНО и ДСЗ.¹⁰¹⁷ Бакали је из СК искључен на јесен, под оптужбом за криволов.¹⁰¹⁸ На седници ЦК СКЈ Богољуб Недељковић је објаснио замерке Покрајинском комитету:

„Неки су смењивани а да им није речено зашто су смењивани, неки су остали на одређеним функцијама, а неки су смењивани и стављани на нове функције.“¹⁰¹⁹

Незадовољство руководиоца из остатка СФРЈ је подстицало и понашање најугицајнијих кадрова из покрајине. Бошко Крунић сведочи да су многи незадовољно гледали Фадила Хоџу и друге косовске комунисте како спокојно летују на Брионима и понашају се као да се на Косову ништа не догађа. „Већина нас је то доживљавала као неодговорност, недопустиву индолентност“.¹⁰²⁰

Диференцијација је требала да обухвати све нивое партије, универзитет, средњошколске центре и радне колективе. Процес је текао уз много отпора. Најтежа ситуација је била на универзитету где је организација СК имала око 5.000 чланова али је њен стварни утицај био изузетно слаб. Бројни студенти, чланови СК, учествовали су у демонстрацијама. Отпори диференцијаци и промена су били велики. ПК Косова је у јулу констатовао да са факултета још увек нису достављени оцена кадровске политике, тачан број студената ни преглед преглед структуре студената. Није било ни конкретних мера према студентима и наставницима: на Филозофском факултету је искључен један наставник и шест студената, док је према 49 отворен дисциплински поступак због учешћа у демонстрацијама. На осталим факултетима се ништа није догађало.¹⁰²¹ До веће активности на универзитету је дошло тек током јесени. Прегледани су спискови пријављених за пријемни и одбијани они који су се истицали током демонстрација. Студенти су кажњавани суспензијом са факултета на одређено време, губили су право на студентски дом и

---

¹⁰¹⁷ Под притиском су касније обојица искључени из СК. АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, излагање Николе Љубичића.

¹⁰¹⁸ М. Petrović, *nav. delo*, 23.

¹⁰¹⁹ АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагање Богољуба Недељковића.

¹⁰²⁰ В. Krunic, *nav. delo*, 27.

¹⁰²¹ АС, б2 ПК СКК ф30, „Информација о активности на стабилизацији стања на Универзитету“, у: Материјали са 105. седнице Председништва ПК СКК, одржане 17. јула 1981.

стипендије. Најтежа казна је била удаљавање са факултета. До почетка августа из средњих и виших школа и са факултета је искључено укупно 260 ученика и студената.¹⁰²²

Захтеви демонстраната су у данима немира имали подршку многих професора, предавача и асистената за Универзитета. Након демонстрација оставке су поднели ректор Газменд Зајми и проректори Хаљиљ Турку и Владимир Бован.¹⁰²³ Али Хадри, Имер Јака, Фехми Агани су суспендовани из наставе. Неколицина других професора, међу њима Екрем Муртезај, Реџеп Ђосја, Реџеп Исмаили, Бесим Бокши, Али Алија и Скендер Ризај су кажњени су последњом опоменом пред искључење из СК. Партијски укор им је донео још већу популарност код студената. Казне су се и ове показале као симболичне: кажњени су по правилу распоређивани на друга, добро плаћена места. Али Хадри је склоњен из наставе, али је именован за управника архива АНУК. Имер Јака је запослен у Албанолошком институту. Пајазит Нуши је именован за секретара редакције Енциклопедије Југославије за Косово и примљен за редовног професора на Филозофском факултету.¹⁰²⁴

Универзитет у Приштини, АНУК и научни институти били су под посебном лупом СДБ. Служба је имала информације да је део професора, академика и других интелектуалаца годинама радио на линији национализма и сепаратизма. Преиспитивали су деловање професора Фехми Аганија, Али Хадрија, Марка Краснићија, Антона Ђете, Реџепа Исмаилија, Сурије Пуповција и Халила Алидеме. Праћено је и деловање књижевника Есада Мекулија.¹⁰²⁵ На састанцима у активима својих институција професори су доследно осуђивали „контрареволуцију“, говорили о штетности пароле „Косово република“ и залагали се за обрачун са „иредентистима. Једино је Укшин Хоти, професор на универзитету и покрајински секретар за односе са иностранством, јавно подржао право студената да захтевају проглашење републике.¹⁰²⁶ На Косову су одлично знали да већина интелектуалаца подржава захтеве демонстраната. Од њих је тражено да се на седницама

---

¹⁰²² АС, б2 ПК СКК ф29, Материјали са 19. седнице ПК СКК, уводно излагање Петра Костића.

¹⁰²³ „Прихваћене оставке ректора и два проректора Универзитета „Косово“, *Политика*, 10. јун 1981.

¹⁰²⁴ М. Лорџина, *nav. delo*, 141.

¹⁰²⁵ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“ Есад Мекули је био родбински повезан са једним од вођа илегалног покрета, Јусуфом Грвалом. Био је близак рођак Сузанае, Јусуфове жене, и помогао му је да добије прво запослење, у приштинском позоришту. Сећање Сузанае Грвала: <http://oralhistorykosovo.org/sr/suzana-gerwalla-2/> (Приступљено 13. 01. 2018)

¹⁰²⁶ Из наставе су суспендовани (а неки од њих су и ухапшени): Фехми Агани, Пајазит Нуши, Укшин Хоти, Шаћир Шаћири, Мехмет Трнава, Неџми Реџепа, Ружди Сефа, Шемси Речица и други.

партијских актива оградe од демонстрација, а заузврат је „заборављано“ на њихово држање у време уставне дебате 1968. и познате симпатије према националном покрету. Останак у редовима партије је значио учешће у јавном животу, задржавање посла и немалих бенефиција. Много касније Фехми Агани је ситуацију описао речима:

„Након 1981, смешно би било изигравати неку искреност.“¹⁰²⁷

Професори Хајредин Хоџа, Халит Трновици, Сурија Пуповци, Идриз Ајети и Дервиш Рожаја су дали изјаве и интервјуе у којима су се осудили демонстрације.¹⁰²⁸ Већина интелектуалаца се, ипак, држала далеко од камера и микрофона. АНУК је одржао два састанка на којима су се академици јављали за дискусију и изјашњавали против демонстрација. Одлучено је да други састанак преноси телевизија. Реџеп Ћосја се на њему није појавио.¹⁰²⁹ Новинари су се у наредним недељама жалили како Ћосју, који је до тада важио за предусретљивог и увек отвореног за сарадњу, не могу да добију ни на телефон.¹⁰³⁰

Због оваквих поступака је често говорено како су се многи далеко од камера на речима оградиле од демонстрација само како би задржали положаје. Милан Даљевић, извршни секретар ЦК СКЈ, на седници одбора Одбора за народну одбрану Савезног већа Скупштине Југославије изјавио је да ниједан професор нити академик са Универзитета у Приштини није осудио демонстрације. Тврдио је да тамо комунисти показују колебљивост, да се стање не мења, да је чињеница да се најслабије држи интелигенција и да је „универзитет тврђава национализма“.¹⁰³¹ Изјава је изазвала жестоку реакцију у Приштини. Председништву СФРЈ су писма упутили комунисти из АНУК, са Филозофског факултета и академик Хајредин Хоџа.¹⁰³² Тражили су осуду изјаве и политичку одговорност Даљевића.

Случај Милана Даљевића је карактеристичан јер показује образац који се још много пута поновио током 1981. и у наредним годинама. Даљевић је јавно изјавио оно што су многи мислили. Чак је и покрајинско руководство признавало да је ситуација на Универзитету и међу интелектуалцима посебно тешка. Међутим, нетактичну изјаву су искористили форуми у дефанзиви за напад и скидање притиска са себе. На седници актива

---

¹⁰²⁷ М. Petrović, *nav. delo*, 171.

¹⁰²⁸ АЈ, ф507, III/313, „Писмо Хајредина Хоџе Лазару Мојсову“, Материјали са 22. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 22. маја 1981.

¹⁰²⁹ Због таквог држања Ћосја је крајем 1981. кажњен партијском опоменом и смењен са места директора Албанолошког института. (М. Petrović, *nav. delo*, 104) Члан СК је остао све до 1988. године.

¹⁰³⁰ „Дуго затишје“, *НИН*, 21. јун 1981.

¹⁰³¹ „Универзитет у Приштини тврђава национализма“, *Политика*, 14. мај 1981.

¹⁰³² АЈ, ф507, III/313, Материјали са 22. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 22. маја 1981, прилози.

комуниста АНУК највећи део заседања протекао у критици извештавања о Косову и посебно Даљевићеве изјаве.¹⁰³³ На низу седница партијских организација на универзитету, академији и на факултетима уместо да се ради на рашчишћавању ситуације осуђивана је спорна изјава.¹⁰³⁴ Зато је у септембру морао да реагује Савезни савет за заштиту уставног поретка и нареди да се предузму мере према професорима за које се зна да су ширили национализма, сепаратизма или били у вези са представницима Албаније.¹⁰³⁵

Тешка ситуација је била и у средњим школама. Слаб рад СК у просвети је оцењен као највећи пропуст партије. У средњошколским центрима је било око 86.000 ученика, којима је предавало 3.700 наставника. Вели Дева је коментарисао да све „што се збило на Косову на линији непријатељских диверзија и демонстрација углавном се вртело око средњошколске омладине“.¹⁰³⁶ Млади су у разговорима након демонстрација најчешће тврдили да су на њих утицали наставници у школама и на факултету.¹⁰³⁷ Међу осуђенима за непријатељску делатност током лета 1981. било је пуно средњошколских наставника. Ејуп Шаља и Фехми Бериша су били активни у иредентистичким групама, учествовали су у припремању демонстрација, тумачили су ученицима зашто треба изаћи на демонстрације, делити летке, хвалили херојство ученика у Приштини. Исмет Сопи из Глоговца је тражио од ученика да минутом ћутања одају пошту „херојима Косова“ из Приштине, док је његов колега Ниам Ејупи одбио да држи наставу због „дана жалости“. Ејуп Шаља из Подујева је тражио од ученика да обрију главе у знак жалости.¹⁰³⁸ На састанцима савеза комуниста стално је истицано да је у средњим школама потребан упоран идејни рад и сталан разговор. Уместо тога, мере су се суштински свеле на казнену политику. У неким школама је заведена принудна управа, део директора је отпуштен заједно са једним бројем наставника, а неки наставници су суспендовани. Укупно је до новембра из просвете суспендовано 138 лица.¹⁰³⁹ Мере су често доводиле до отпора. У средњошколском центру у Обилићу у демонстрацијама је учествовало око 150 ученика. Када је због непријатељског деловања

---

¹⁰³³ „Оставке и остало“, *НИН*, 24. мај 1981.

¹⁰³⁴ „Окретање путоказа“, *НИН*, 31. мај 1981; „Шта су рекли ректори?“, *НИН*, 7. јун 1981.

¹⁰³⁵ АЈ, ф803 к1 10, „Закључци и ставови о наредним задацима у решавању политичко-безбедносних проблема у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981.

¹⁰³⁶ АЈ, ф507 III/311, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СКЈ, уводно излагање Вели Деве.

¹⁰³⁷ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, излагање Николе Љубичића.

¹⁰³⁸ „Терор уместо националног романтизма“, *Политика*, 20. октобар 1981.

¹⁰³⁹ АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, излагање Синана Хасанија.

ухапшен наставник Исмет Беха преко 700 од 1600 ученика је одлучило да бојкотује наставу.¹⁰⁴⁰ Казнена политика је примењивана и према ученицима. Суспендовани су из наставе на годину дана, забрањивано им је да полагају матуру или да одређено време упишу факултет. Уместо да доприносу смиривању стања репресивне мере су само подстицале бунт младих.

Поред партије, средњих школа и универзитета, диференцијацију је требало спровести и у служби безбедности, полицији, општинама и свим радним колективима. Посебно осетљива ситуација је била међу радницима. Демонстрације у Приштини, Обилићу, Урошевцу и Косоваској Митровици су кренуле из фабричких хала. Иако се рад наизглед нормално одвијао у свим колективима, било је случајева исписивања парола у фабрикама и саботажа.¹⁰⁴¹ Диференцијација је текла тешко у предузећима из којих је велики број запослених изашао на улице током првих дана априла. Тако је нпр. у површинском копу „Добро село“ брзо именовано свих 21 учесник демонстрација и према њима су предузете дисциплинске мере. Међутим, у „Белаћевцу“, где је учешће у нередима било знатно масовније, радници су одбијале да открију иједног учесника.¹⁰⁴² На састанцима у радним колективима се очекивало да се радници оградe од поступака колега који су изашли на улице, док су они требали да се покају и јавно одбаце своје поступке. Овакви састанци су били начин да се открију подстрекачи, вође и учесници немира међу радницима. Међутим, активисти СК је често наилазили на упоран отпор. На састанцима се ћутало, радници су говорили да не знају где је ко био, и чак су хвали држање колега за време немира.¹⁰⁴³ До новембра је на Косову отпуштено или суспендовано 342 радника.¹⁰⁴⁴ Стање се и поред тога није свуда нормализовало. Долазило је до ситнијих провокација, попут исписивања парола „Косово република“, или ударања печата „шкарт роба“ на слике Тита, што се догађало у текстилном комбинату у Гњилану. Много теже последице је имао тихи отпор који се огледао у недоласку на посао под разноразним оправдањима. Тако је у руднику „Стари трг“ са посла током септембра изостајало до 40% радника.¹⁰⁴⁵

---

¹⁰⁴⁰ „А неки ћуте и чекају“, *Борба*, 17. мај 1981.

¹⁰⁴¹ АЈ, ф507 III/311, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СКЈ, уводно излагање Вели Деве.

¹⁰⁴² „Оставке и остало“, *НИН*, 24. мај 1981.

¹⁰⁴³ „Отпор се изражава ћутањем“, *Рад*, 3. јул 1981.

¹⁰⁴⁴ АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, излагање Синана Хасанија.

¹⁰⁴⁵ АС, б2 ПК СКК ф31, „Информација о идејно-политичкој активности СКК...“

Извршена је и анализа рада медија. Велику пажњу је привукао случај омладинског листа „Фјаља“ (Реч, алб. Fjalë) у коме је 1. априла објављена прича „Гости под маскама“. У причи „неки гости“ насрћу на децу, командују домаћинима у кући, а непоштени Албанци им се клањају. Тада „прави Албанци“ излазе на брег и „гостима“ одговарају рафалима. Број листа је забрањен али тек месец дана након што је објављен.¹⁰⁴⁶ Темељној анализи је подвргнут и најутицајнији лист у покрајини, „Рилиндја“, и извештавање РТ Приштине. Радна група је закључила да је њихова делатност у претходном периоду „добрим делом била у функцији политике чије су негативне последице оцењене од стране органа Савеза комуниста и других друштвено-политичких организација...“¹⁰⁴⁷ Смењени су директор РТ Приштина Фахрудин Гунга и директор радија Шабан Хисени.

Покрајинско руководство је оцењивало да се диференцијација спроводи уз одређене тешкоће, али успешно. Као места на којима има отпора и стање је посебно тешко наведени су универзитет, електропривреда, ГИК „Рамиз Садику“ и организације СК у Пећи, Дечанима, Витини и Урошевцу.¹⁰⁴⁸

Начин на који је процес текао није доприносио смиривању стања. Уместо да се „диференцира“ ко је подржао демонстрације из сепаратистичких мотива, код кога су доминирали социјални разлози, а ко је био просто заведен, и према томе одлучи о мерама, акција је спровођена механички и често превише репресивно. Радници, наставници, студенти и други грађани Косова без познанстава и веза су губили послове, суспендовани су или једноставно избацивани из СК што је значило немогућност запослења и низ других тешкоћа. Са друге стране, многи руководиоци су остали заштићени. После побуне коначно је почело да се говори о низу злоупотреба и национализму у великим предузећима ГИК „Рамиз Садику“, ЖТО Косово Поље, „Градњи“, „Агрокосово-комерцу“ и др. Све се завршило на опоменама, искључивањима из СК или сменама са функције. Немали број смењених је чак напредовао, попут директора „Рамиза Садикуа“ и ЖТО. На седници

---

¹⁰⁴⁶ „Привремено забрањен часопис „Фјаља“, *Политика*, 9. мај 1981. Аутор приче, Сабит Рустеми, осуђен је на четири године затвора, а уредник листа, Сабедин Хаљети, на три године. Осуђени су због сејања међунационалне мржње и неистинитог приказивања стања у земљи. („Осуђени аутор приче и уредник „Фјаље“, *Вјесник*, 29. август 1981) Пресуда је изазвала рекације широм Југославије. Критикована је и у београдској штампи. („Просуђивање уместо пресуђивања“, *НИН*, 20. септембар 1981) Све време током издржавања казне међународне институције попут Амнести интернешнала и Међународног ПЕН центра су протествовале због осуде изречене писцима.

¹⁰⁴⁷ АС, г274 к24/П, „Извештај Радне групе СИБ-а и ИВ Скупштине СР Србије о делатности РТВ Приштина и Рилиндје...“

¹⁰⁴⁸ АС, б2 ПК СКК ф29, Материјали са 19. седнице ПК СКК, уводно излагање Петра Костића

Председништва СФРЈ Никола Љубичић је говорио како се Албанци регрути у ЈНА током разговора жале да су деца руководиоца изузета од санкција иако су учествовали у демонстрацијама. Наводили су и конкретна имена, попут кћерке Шукрије Ејупи, која је учествовала у демонстрацијама и потом чак постала председника Конференције жена САП Косова.¹⁰⁴⁹

Попут откривања „штаба контрареволуције“, диференцијација је постала предмет политичке игре. Део савезног руководства, махом кадрови из Србије и Македоније, захтевали су да буде одлучнија, дубља, и да нико не остане некажњен. Исто је захтевано и на седницама републичких органа у Србији. Београдска штампа, сасвим сигурно на миг републичког политичког врха, често је објављивала текстове у којима је постављано питање да ли покрајинско руководство може да спроведе диференцијацију када и оно сноси део одговорности.¹⁰⁵⁰ Подсећано је на ставове појединаца у време уставне дебате и током обрачуна са Шотром, Секуловићем и Реуфијем почетком седамдесетих.¹⁰⁵¹ Извештаји упечатљивих наслова често су говорили о спорости и неодлучности.¹⁰⁵²

Суштина процеса се изгубила у политичкој игри. За српско руководство, диференцијација је постало средство притиска на Приштину. У покрајини су је видели као наметнуто зло и прилику за међусобне обрачуна у руководству током нове прерасподеле положаја. Многи који су се почетком седамдесетих залагали да Косово постане република сада су се невољно борили против таквих захтева. Демонстрације су поквариле планове покрајинског руководства. Уместо да аутономију продубе толико да приликом нових уставних промена прерастање покрајине у републику буде само констатовање фактичког стања на терену, наступила је битка за очување позиција. Зато су се трудили да диференцијацију окончају без великих губитака у односу политичке моћи.

---

¹⁰⁴⁹ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, излагање Николе Љубичића.

¹⁰⁵⁰ „Корени недирнути“, *Политика Експрес*, 24. јун 1981; „Померена правда“, *Политика*, 28. јун 1981.

¹⁰⁵¹ „И Титу – неистина“, *Новости*8, 4. јул 1981.

¹⁰⁵² „Одговорност без околишења“, *Вечерње Новости*, 22. јун 1981; „За истину – нема снаге“, *Борба*, 18. јун 1981; „Састанак који ће дуго трајати“, *Политика*, 4. јун 1981.

3. 4. Покушаји промене општег стања у покрајини

Фадиљ Хоџа се након демонстрација пред Председништвом СФРЈ правдао да га није изненадило што национализма има, већ да је толико узео маха.¹⁰⁵³ Да стање мора темељно да се мера указао је Лазар Колишевски речима да треба сагледати како је „оволико великој маси младих људи на Косову, а и знатном броју радника и сељака, Албанија постала узор и идеал – и то Енвер Хоџина Албанија која је познати бастион ултрастаљинистичког догматизма и деспотизма, земља са веома суровим режимом према сопственим грађанима, земља чији је економски и целокупни друштвени развој знатно иза развоја Косова?“¹⁰⁵⁴

У разговорима о узроцима демонстрација истакнуте су бројне грешке покрајинског руководства. Говорило се о непотизму, каријеризму, промашеним инвестицијама, прикривању стварног стања. Договорено је да се током лета изradi југословенска политичка платформа о Косову. Догађаји су захтевали хитне и одлучне мере па је покрајинско руководство одмах приступило изradi плана деловања. „Акциони програм“, усвојен 23. маја, донесен је као план стабилизације и отклањања почињених грешака. Хапшење организатора демонстрације и диференцијација у сопственим редовима су требали да припреме терен за лакшу промену целокупног стања.

Прве мере су, стихијски и импулсивно, предузете већ у току демонстрација. Стопирана је културна, образовна, спортска и свака друга сарадња са Албанијом. Успостављена је знатно строжија контрола границе. У покрајини је било 11 професора из Албаније који су враћени кућама. Страни студенти, који је било 327, су смештени у један студентски дом и ту надзирани. Након уласка војске и специјалних одреда полиције из остатка федерације покрајина је херметички затворена. Забрањен је одлазак дипломатско-конзуларних представника и посете страних новинара. Информације су пуштане строго контролисано, преко званичних саопштења.

Важна ставка „Акционог програма“ је било побољшање економског стања. У покрајини су се обавезали да ће радити на промени структуре привреде, инвестиција, развоја и запошљавања. Ипак, моћ да одлучују о инвестицијама остала је сконцентрисана међу малом групом људи у партијском врху иако је то био један од разлога за критику

¹⁰⁵³ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, излагање Фадиља Хоџе.

¹⁰⁵⁴ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, уводно излагање Лазара Колишевског.

Бакалијевог руководства. Концентрација моћи у врху партије је била одлика читавог система и зато на Косову није могло доћи до дубљих промена уколико оне не би обухватиле читаву федерацију. Прокламоване промене у економији су остале мртво слово на папиру је су, у највећој мери, ипак зависиле од договора на нивоу федерације и општег стања у држави. Хронично неефикасна и кредитима оптерећена привреда Косова је тонула све ниже па су губици у првој половини 1981. порасли за 2.5 пута у односу на исти период у претходној години.

Током немира се показало да су гласине и пропаганда снажно оружје илегалног покрета. Договорено је да се на њих одговори контрапропагандом, посебно побијањем тврдњи о експлоатацији Трепче и привреде Косова. Јавност је годинама бомбардована вестима о напретку привреде и њеним достигнућима па је право стање, велики губици Трепче и косовске привреде уопште, већини грађана било непознато. Млади Албанци су веровали да је Косово природно богата област која грца у сиромаштву због експлоатације од стране Срба и остатка Југославије.¹⁰⁵⁵ Јавности је требало објаснити да 90% инвестиција у покрајини и 70% буџета долази од средстава федерације.

Најважнији део програма се односио на низ мера које су требале да буду предузете у систему образовања. Оцењено је да је на Косову током седамдесетих нестала граница између националне еманципације и национализма. Образовне институције су постале место националистичке индоктринације. Зато је одлучено да се изврши анализа наставних планова, контрола уџбеника и литературе увезених из Албаније због недостатка одговарајућих из СФРЈ на албанском језику, пречишћавање школских програма, лектире, читанки, уџбеника из историје и књижевности. Из образовања, науке и културе је требало избацити „митове, национализам и историцизам“. Организован је низ семинара за наставнике на којима су говорили највиши партијски кадрови. Почетком августа је оцењено да су наставници и професори постављали велики број провокативних питања, са националистичких и сепаратистичких позиција.¹⁰⁵⁶ Један број уџбеника, попут албанске граматике за 7. и 8. разред основне школе, избачен је из програма. У другима су извршена пречишћавања, па су тако из лектире за основну школу избачена дела неких писаца из Албаније и замењена делима писаца са Косова: Есада Мекулија, Фадила Хоџе, Синана

---

¹⁰⁵⁵ Интервју са Шуркије Гаши: <http://oralhistorykosovo.org/sr/shukrije-gashi/> (Приступљено 13. 9. 2017)

¹⁰⁵⁶ АС, б2 ПК СКК ф29, Материјали са 19. седнице ПК СКК, уводно излагање Петра Костића.

Хасанија и других. Примећени пропусти у неким уџбеницима су били суштински неважни, попут илустрација у уџбеницима географије на којима је била фотографија фабрике из Албаније. Уочени су и озбиљне грешке, попут потпуног изостављања велике сеобе Срба из уџбеника за историју. У читанкама на албанском од првог до четвртог разреда основне школе била су заступљена само три писца ван албанског говорног подручја, од којих је један био мало познати Драган Марковић, локални партијски функционер из Призрена.¹⁰⁵⁷ Критичка оцена и пречишћавање уџбеника је текло споро јер су у комисијама махом седели њихови аутори, рецензенти или уредници.

Највеће промене су предвиђене за систем високог образовања. Али Шуркија је признао да се Универзитет развијао „некритички и неплански“.¹⁰⁵⁸ За само десет година је постао други највећи у земљи. Требало смањити број уписаних студената за 19%, првенствено на факултетима хуманистичких усмерења где је предвиђено смањење од 29%. Договорено је да се међу уписаним студентима повећава удео оних који се образују за рад у производним делатностима. На Косову је 1981. било 328 доктора наука, али је у привреди радило само 10.¹⁰⁵⁹ На Универзитету и у научним институцијама покрајине у претходном периоду се инсистирало на проучавању идентитетских тема. О томе сведочи податак да је у периоду између 1976. и 1979. у покрајини одржано 64 научна скупа. Чак 33 су била на теме из културно-историјских наука, а само један из природно-математичких наука.¹⁰⁶⁰

Велики проблем је био недостатак адекватних уџбеника на албанском за наставу на факултетима. На универзитету је предавало 1100 наставника који су у настави користили 150 уџбеника. Од тога, само 40 су написали аутори са Косова док су остало били преводи.¹⁰⁶¹ Покренута је иницијатива да професори напишу уџбенике за предмете које предају, и да се уџбеници који се користе на другим универзитетима у Југославији преведу на албански. Одлучено је да се приступи усклађивању наставних програма на нивоу републике али због отпора у покрајини у томе се није далеко одмакло током осамдесетих.

Предузет је и низ мера како би се поправили услови студирања. Реновирана је менза и сви студентски домови. Завршена је градња новог дома капацитета 1000 места. Реновиран

---

¹⁰⁵⁷ „Политичка сабирања“, *НИН*, 6. септембар 1981.

¹⁰⁵⁸ АЈ, ф507 П/64, Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ, излагање Али Шуркије.

¹⁰⁵⁹ Д. Kostovicova, *op. cit.*, 54.

¹⁰⁶⁰ „Доктор по сваку цену“, *Новости* 8, 27. јун 1981.

¹⁰⁶¹ „Заташкавањем се чувају властите позиције“, *Вјесник*, 8. март 1982.

је и Студентски здравствени центар. Састављен нови конкурс за пријем у домове и сачињен кућни ред за живот у њима према искуству из других студентских центара. Успостављен је и систем легитимација за све студенте у домовима и кориснике мензе.¹⁰⁶²

Рад на зближавању младих различитих националности је стално потенциран као најважнији задатак. Одлучено је да се прекине са широко присутном праксом да у студентским домовима постоје „српске“ и „албанске“ собе. У студентском центру су се правдали да су такви били захтеви студената због језичког јаза. Зато је одлучено да се у четворокреветне собе примају по два Србина и Албанца. Говорено је о важности зближавања и бољег разумевања младих па је предлагано да се уведе обавезно учење другог језика за све у основним и средњим школама.¹⁰⁶³ Веровало се да ће тако Албанци стећи већу могућност да запослење потраже у остатку Југославије. Иницијатива је наишла на прећутне отпоре и међу Србима и међу Албанцима па је одлука донесена тек крајем осамдесетих, када није било довољно времена да заживи и да резултате.

4. 4. Утицај побуне на међунационалне односе

Немири на Косову нису имали директан антисрпски карактер.¹⁰⁶⁴ Бес највећег дела масе није био усмерен против Срба али је напада и других инцидената било. До сигурних података о њима је изузетно тешко доћи јер су прикривани, чак и у поверљивим извештајима коришћеним на седницама највиших савезних органа. Тако у извештају о материјалној штети насталој за време нереда између осталог стоји да је запаљена једна кућа и да је демолирано 25 станова али се не наводи ни како се то догодило, нити чија је та имовина била.¹⁰⁶⁵

У Подујеву, окупљени су упадали у српске куће и претили да ће наудити Србима уколико полицијске снаге из централне Србије прођу кроз град. Наводи да је том приликом отето 34 Срба како се не би дозволило да војска прође кроз Подујево понављају се на више

---

¹⁰⁶² АС, б2 ПК СКК ф30, „Информација о активности на стабилизацији стања на Универзитету“, Материјали са 105. седнице Председништва ПК СКК, одржане 17. јула 1981.

¹⁰⁶³ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, уводно излагање Добросава Ђулафића.

¹⁰⁶⁴ Занимљиво је да Сабрина Рамет, иначе врло ненаклоњена Србима у својим делима, наводи да су демонстрације биле „антисрпске“. S. Ramet, *nav. delo*, 26.

¹⁰⁶⁵ АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

места у литератури.¹⁰⁶⁶ Директне доказе није могуће пронаћи у доступним изворима. Међутим, податак о 25 упада у станове и њихово демолирања вероватно говори о овим догађајима.¹⁰⁶⁷

До информације да је у Приштини нападнуто око 300 Срба, радника грађевинског предузећа „Каблар“, дошло је случајно. Њу је из Приштине Савезном савету за заштиту уставног поретка 2. априла доставио директор СДБ Србије, Обрен Ђорђевић, који је на Косово дошао после избијања првих нереди.¹⁰⁶⁸ Радници Срби су 2. априла нападнути од стране мање групе Албанаца и у Ђаковици. Окупљени су викали „Никал је наш“ и покушали да уђе на градилиште „Фероникла“ где је било ранидкa Срба, Црногораца, Мекедонаца и других националности. Озбиљнији инцидент су спречили радници са градилишта, Албанци.¹⁰⁶⁹

Више Срба је током 1. и 2. априла нападнуто и на улицама. Посебно су на мети били возачи аутомобила са регистарским таблицама из централне Србије који су извлачени из кола и малтретирани.¹⁰⁷⁰ Нападани су и Срби који су до тада мирно живели у граду. Прећено им је и говорено да се иселе у Србију или ће их све побити.¹⁰⁷¹ До напада на Србе је дошло и на магистралном путу између Подујева и Приштине, код села Бесиње, где су наоружани Албанци заустављали аутомобиле са регистарским таблицама из централне Србије, каменовали возила и малтретирали возаче.

Међу окупљенима у свим градовима покрајине су се чули повици како им је доста да им Срби узимају послове и да Србија економски искоришћава Косово.¹⁰⁷² Било је доста случајева добацивања, вређања, претњи. Приштина се током демонстрација потпуно

---

¹⁰⁶⁶ Ж. Игић, *нав. дело*, 94; D. Jović, *нав. дело*, 277.

¹⁰⁶⁷ АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

¹⁰⁶⁸ АЈ, ф803 к1787, Ненасловљена кратка информација у: Материјали са 13. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 2. априла 1981. године.

¹⁰⁶⁹ АС, б2 ф33, Материјали 13. Конференције СК Косова, састанак Комисије за развој СК, политички систем и међунационалне односе, одржан 25. и 26. априла 1982, неуаторизоване магнетофонске белешке, излагање Зенела Ђекаја.

¹⁰⁷⁰ АЈ, ф215 к131, Изјава Раденовић Драгоша дата СДБ Смедерево, 14. 04. 1981.

¹⁰⁷¹ Милица Чикарић, из Подујева, сведочила је да су њене комшије из породице Џељаљедина Рецепија учествовале у демонстрацијама. Севдија Рецепи (24) је у наредним недељама вршила сталан притисак на њу. Говорила јој је: „Шта чекаш, сели се за Србију, бацићу ти бомбу у кућу, побићу вам децу кад будете ти и муж одсутни од куће“. На исти начин вршила је притисак и на друге две српске породице у зграду. Због страха за децу, Чикарићи су се преселили у Прокупље у августу 1981. АЈ, ф215 к131, Пријава Чикарић Милке против Рецепи Сведије, поднета Окружном јавном тужилаштву у Прокупљу 30. децембра 1982.

¹⁰⁷² АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Одлука Врховног суда Косова по жалби на пресуду Адему Салихају, Абдулу Зумерију, Авдију Лиманију и Незиру Мехметају (кж. бр. 429/81)

поделила. Маса Албанаца је протестовала на улицама, док су Срби остајали затворени у кућама и ишчекивали шта ће се догодити. До подвајања је дошло свуда. Радници у медицинским установама су касније сведочили да су рањени демонстранти тражили да их лече искључиво Албанци.

Више од самих инцидената на међунационалне односе је утицао настанак атмосфере страха и подвајања. Махмут Бакали је признавао да је између етничких група дошло до „захлађења“.¹⁰⁷³ Већ 4. априла су стигле први извештаји о бекству Срба са Косова због малтретирања и несигурности. Група од тринаест грађана из Србице је отишла у Рашку. Сместили су се у хотел, где су рекли да су побегли јер се не осећају безбедно у својим становима. Неколико студената Срба је затражило од Универзитета у Приштини да им дозволе да се пребаце у Ниш. Републички СУП Црне Горе је известио да се више породица склонило код родбине ван САП Косова јер су били изложени малтретирању и тортури.¹⁰⁷⁴

Немир се осетио и код Албанаца. Студенти Албанци у Београду су тражили разговор са покрајинским руководиоцима који су их известили о догађајима. Одбили су да на састанку осуде демонстрације. Група радника са градилишта ТЕ у Обреновцу је напустила посао и отишла у покрајину. Исто су учинили и радници ГИК „Рамиз Садику“ са градилишта у Новом Пазару.¹⁰⁷⁵ На Косово су се вратили и многи Албанци запослени у Словенији. Процењено је да се до средине јуна због гласина и притисака у неким срединама на Косово вратило око 1.200 Албанаца из остатка федерације.¹⁰⁷⁶

Одјек догађаја се ван Косова осетио кроз жељу за реваншом. У Врању се појавили леци у којима су позивани Срби да устану, јер се на Косову силују, вређају и прогоне Срби. У Крушумлији су се шириле гласине да су на Косову све српске куће спаљене а деца побијена.¹⁰⁷⁷ Дошло је до осам физичких напада на Албанце ван Косова и 44 напада на њихову имовину, највише у Србији и Македонији. Чести су били случајеви бојкота пекарских и занатских радњи Албанаца, ширења гласина о затриваности њихове робе, бацања каменица на излоге, и вређања.¹⁰⁷⁸ Због испољавања антагонизма, реваншизма и

---

¹⁰⁷³ АЈ, ф803 к99, 68. седница Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

¹⁰⁷⁴ АЈ, ф803 к1787, „Хронологија контрареволуционарних догађаја...“

¹⁰⁷⁵ Исто.

¹⁰⁷⁶ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ..., излагање Франње Хрељевића.

¹⁰⁷⁷ АС, б2 к305, „Преглед реаговања на догађаје у САП Косово“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, одржане 6. маја 1981.

¹⁰⁷⁸ „Националистички реваншизам“, *Комунист*, 12. јун 1981, „Неке мучне вести“, *НИН*, 7. јун 1981.

претњи према Албанцима прекршајно је кажњено 150 лица (46 на Косову, остали ван покрајине). Међу њима највише је било Срба 74, Македонаца 68 и других 8.¹⁰⁷⁹

Немири су изазвали комешање и врење у свим вишенационалним срединама у околини САП Косова. У Македонији су страховали да ће се демонстрације прелити на њихову територију, као 1968. Тензије су посебно нарасле на простору Рашке области, па је у Новом Пазару и околни током априла и маја дошло до седам физичких напада на Србе, и неколико напада на полицију.¹⁰⁸⁰

„Акциони програм“ је требало да допринесе поправљању односа у покрајини. Уместо тога, дошло је до раста подозрења. Људи су се све више затварали у оквире своје националне групе. Службеник СДБ Никола Човић из Ужица, који је после побуне распоређен на терен у околини Ђаковице, Пећи и Дечана, сведочи да су јединице ЈНА у Пећи Срби дочекали аплаузима и са усхићењем, док су Албанци негодовали и нису скривали незадовољство.¹⁰⁸¹

Инциденти, претње, добацивања на улици и графити са позивима Србима да оду са Косова ду постали знатно учесталији него раније. На фасади хотела „Кристал“ у Гњилану освануо је велики графит „Бежите Срби, стиже Албанија“. Више Срба мобилисаних у ТО након демонстрација се жалило да се плаше одмазде.¹⁰⁸² Учестали су анонимни телефонски позиви и писма у којима је Србима говорено да напусте Косово. Вести о пољским штетама, скрнављењу цркава и надгробних споменика, вербалним претњама и физичким нападима су све чешће објављиване у новинама, што се до демонстрација ретко догађало. Инциденти су критиковани на седницама партијских организација у општинама, али је било и случајева, као у Подујеву, где су каменовање кола са регистрацијама из Србије и упади на имања Срба дочекани ћутањем комуниста.¹⁰⁸³ Све то је доприносило стварању атмосфере страха.

На погоршање односа су веома утицале гласине, дезинформације и разна шапутања којима су људи често више веровали него контролисаној штампи. Говорило се да ће се

---

¹⁰⁷⁹ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

¹⁰⁸⁰ АС, г274 к24/П, „Извештај о стању безбедности у СР Србији...“

¹⁰⁸¹ ИАУ, МГ 1595, Никола Човић: сећање на другу побуну Шиптара на Косову 1981. у реону Пећи и Ђаковица.

¹⁰⁸² АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ., излагање Николе Љубичића.

¹⁰⁸³ АС, њ2 ПК СКК ф29, Материјали са 19. седнице ПК СКК, одржане 6. августа 1981. Године, излагање Јетулаха Гашија.

нереди поновити на јесен, и да ће овога пута центар бити у Ђаковици.¹⁰⁸⁴ Највише се ширене гласине о великом броју мртвих и рањених током немира, за шта су оптуживани Срби. Међу Албанцима су се проносиле гласине о монструозним злочинима српских полицајаца и војника. Тако је Гани Пачаризи осуђен јер је у Приштини међу Албанцима ширио гласине да су српски полицајци из Ниша једној учесници демонстрација која је носила албанску заставу одсекли дојке говорећи јој да више неће моћи да рађа албанску децу.¹⁰⁸⁵ Прича о намерном сакаћењу девојака Албанки толико се раширила да о њој су сећањима говори и Беким Фехмиу. Он наводи како су се полицајци Срби хвалили: „Пендрецима смо цепали материце студенткињама, речима, нећеш више рађати шиптарско копиле...”¹⁰⁸⁶

Махмут Бакали се на седници Председништва СФРЈ жалио због „потурања дезинформација и увеличавања ствари”.¹⁰⁸⁷ Цавид Нимани је рекао да „непријатељ прави шпекулације са бројем погинулих и повређених” и да ће сву одговорност „пребацити на Србе, или ће све јединице ван Косова прогласити српским”.¹⁰⁸⁸

Према сведочењу Виобрана Стевановића, републичког секретара за унутрашње послове, у периоду од 11. до 27. марта три пута су мобилисане и стављене у приправност специјалне јединице полиције у Србији. На зборним местима у Рашкој и Бујановцу су остајале по два, три дана. Након обавештења из покрајинског СУП-а да нису потребне људи су пуштани кућама.¹⁰⁸⁹ Након избијања демонстрација 1. априла органи унутрашњих послова у СР Србији су извршили мобилизацију активног и резервног састава милиције чији је један део упућен у општине које се граниче са САП Косово. Покрајински секретар за унутрашње послове је обавештен о локацији и спремности јединица. Захтев да се упуте на Косово је уследио 2. априла у поподневним часовима. Снаге полиције из Србије су на територију САП Косово упућене заједно са снагама из свих других република и Војводине.¹⁰⁹⁰ Команду над свим јединицама на простору САП Косова имао је покрајински секретар за унутрашње послове Мустафа Сефердини.¹⁰⁹¹ Од 4. априла је одлучено да се у

---

¹⁰⁸⁴ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ., излагање Николе Љубичића.

¹⁰⁸⁵ АЈ, ф212 к4, Одлука Врховног суда Косова о жалби на пресуду Ганију Пачеризију (кж. бр. 377/81)

¹⁰⁸⁶ В. Fahmiu, *nav. delo*, 428

¹⁰⁸⁷ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

¹⁰⁸⁸ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Цавида Ниманија..

¹⁰⁸⁹ „Непријатељ организовано деловао годинама“, *Вечерње Новости*, 10. јун 1981

¹⁰⁹⁰ АС, ђ2 к304, Материјали са 13. (затворене) седнице ЦК СКС, одржане 10. априла 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Тихомира Влашкалића. (Строго поверљиво)

¹⁰⁹¹ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Махмута Бакалија.

сваку јединицу која је дошла на Косово распореди по један политички функционер из локалне заједнице у којој делује, као и по неколико полицајаца из општине, који знају језик и људе.¹⁰⁹²

Па ипак, гласине о бруталности, жртвама и „окупацији Косова“ од стране Срба су пале на плодно тле и постале опште место у колективном сећању Албанаца. У сећањима Албанаца и великом делу академске литературе савезне јединице које су ушле на Косово се поистовећују са српским. Беким Фахмиу у мемоарима бележи како су, наводно, српски специјалци жарко желели да уђу на Косово, па су специјалне јединице Србије преименоване у савезне специјалне јединице и послате у покрајину 25. марта, где су брутално пребили албанске студенте.¹⁰⁹³ Тако нешто није било могуће. Савезни специјални одред је био формација Савезног СУП-а. У његовом саставу су били полицајци из свих крајева СФРЈ. Шкељзен Малићи је за време демонстрација живео у Београду. О догађајима је три деценије касније записао:

„Још увек имам живу слику тада створену у мојој имагинацији како колона блиндираних возила и камиона са српском полицијом прелази границу код Мердара и како одмах по уласку на Косово полицајци излазе из тих возила и испаљују рафале на све што се креће, а што је њима личило на Албанце. [...] Било је јасно да Србија интервенише као држава, у име Срба, показујући тако зубе и претећи ратом.“¹⁰⁹⁴

Отац Шкељзена Малићија је био Мехмет Малићи, покрајински секретар за унутрашње послове након демонстрација. Шкељзен пише да је разговарао са њим о догађајима у покрајини па је морао бити обавештен о начину доласка српске полиције и тачном броју жртава.¹⁰⁹⁵ И поред тога, у сећањима написаним много година касније оставио је овакву слику.

Репресија српске полиције током демонстрација и након њих је постала неупитна истина за Албанце на Косову.¹⁰⁹⁶ Жеља за реваншом је била снажна. Напади на Србе и

---

¹⁰⁹² АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Бранка Микулића.

¹⁰⁹³ В. Fehmiu, *nav. delo*, 428.

¹⁰⁹⁴ Š. Malići, *nav. delo*, 29.

¹⁰⁹⁵ *Исто*, 19.

¹⁰⁹⁶ Пропаганда албанског националног покрета да је током демонстрација брутално интервенисала српска полиција и да је она одговорна за бројне жртве нашла је место у бројним делима насталим на Западу о косовском питању и распаду Југославије. Виктор Мејер наводи да је Рахман Морина, „који је касније постао српска марионета“, позвао специјалне јединице српске полиције. (V. Mejer, *op. cit.* 31) Кристина вон Кол је писала да је насиље ескалирало 26. марта када се појавила „српска полиција“, која је упала у студентске домове и пребијала студенте не обазирјући се да ли је неко учествовао у демонстрацијама или није. (С. von

њихову имовину су почели да се догађају и тамо где их раније није било. Под утицајем вести из медија, гласина и пропаганде илегалних група људи су се све више затварали у своје етничке средине. У мноштву села привид добрих односа је одржаван још само одласком на славља и жалости комшија друге националности.

3. 6. Стварање култа националне борбе Албанаца

Једна од најзначајнијих последица побуне 1981. године је било јачање албанског сепаратистичког покрета и настанак култа националне борбе. Маса на улицама Приштине је током демонстрација узвикивала име Адема Демаћија, политичког затвореника који је већ годинама међу члановима и симпатизерима илегалног покрета био симбол борбе за уједињење са Албанијом. У месецима након немира отпочело је стварање култа „мученика“, палих у сукобу са полицијом, и „хероја“, осуђеника на дугогодишње казне затвора.

Прве жртве побуне у Приштини, Насер Хајризи и Аслан Пирева, били су чланови „Марксистичко-лењинистичке организације Косова“. Убрзо је око њихове смрти испредена легенда. Говорило се како је Хајризи погођен метком док је у првом реду масе држао албанску заставу у руци. Пирева је дотрчао до њега, и ухватио заставу пре него што је пала, али је одмах и он погођен. Легенда каже да црвено-црна застава није пала, али двојица средњошколаца јесу. На месту њихове погибије у Приштини се налази споменик „мученицима“ на коме сваке године представници владе полагају цвеће.

Један од најпознатијих „мученика“ илегалног покрета у јулу 1981. постао Тахир Меха из села Доњи Преказ у Србици. Породица Меха, попут многих у Србици, имала је историју одметништва. Тахир (38) је био прек човек, попут свога оца. Годину дана раније је приведен након туче, и код њега је пронађен пиштољ за који није имао дозволу. Осуђен је на два месеца затвора, али је одбио да оде и одслужи казну. Када су полицајци из Србице, сви до једног Албанци, дошли да га приведу пуцао је на њих и побегао. Наставио је да као одметник живи у близини куће, обрађује земљу и доста слободно се креће по околини.¹⁰⁹⁷ Локална полиција је покушала да га приведе поново 12. маја, али је Тахир запуцао на њих

Kohl, W. Libal, *op. cit.*, 57-58) Паулин Кола тврди да је „српско руководство успело да добије сагласност за слање савезних јединица“ на Косово 1. априла. P. Kola, *op. cit.*, 157.

¹⁰⁹⁷ „Како су погинули милиционери“, *НИН*, 24. мај 1981.

и затворио се у кућу. Две жене и пет ћерки, старих од осам месеци до 15 година, користио је као живи штит. Са собом је имао више пушака и неколико ручних бомби. Придружио му се отац Небих, док је брат Бећир, са којим је био у свађи, одбио да пуца на полицију. Јединице из Србице су у помоћ позвале специјални одред Савезне полиције. Након неуспелих преговора, дошло је до окршаја. Полицајци су покушали да уђу у кућу, али су ухваћени у унакрсну ватру. Четворица су страдала а тројица рањена. После целодневног пушкарања Тахир и Небих су убијени. Нико од жена и деце није повређен.¹⁰⁹⁸

Тахир Меха је постао „мученик“ око чијег имена су испредане легенде. Говорило се како је убио више десетина полицајаца и чак уништио хеликоптер и тенк пре него што је херојски пао. О њему се почело говорити као о новом у низу хероја непрекидне борбе Албанаца из Дренице против српске власти, наследнику Ахмета Делија, Азема Бејте, Шоте Гаљице и Шабана Полузе.¹⁰⁹⁹ Популарна је постала легенда по којој је Тахилов деда, Емин Лати, био саборац Азема Бејте у борби са Србима. Након Бејтине смрти, Лати је наводно сачувао његов револвер и касније га дао сину Небиху, који га је користио борећи се раме уз раме са Шабаном Полужом. Револвер је овај предао сину Тахиру. Легенда каже да је управо то био пиштољ који је Тахир одбио да преда полицији на пијаци у Преказу, када су покушали да га ухапсе. Спомен на смрт Тахира Мехе се нашла у уџбеницима историје албанског паралелног система образовања на Косову током деведесетих.¹¹⁰⁰ На развалинама његове куће данас се вијори неколико метара висока албанска застава.

„Мученик“ је током 1981. постао и седамнаестогодишњи Несим Дервишдана.¹¹⁰¹ На шеталишту у Ђаковици 26. јула 1981. дошло је до масовне туче у којој су учествовали војници ЈНА и локални Албанци. Повод је, према тврдњама Албанаца, било насилничко понашање припитих војника према једној девојци у време исламског празника Бајрама. Током туче један од војника је упуцао Несима, док је други Албанац рањен.¹¹⁰² Након три

---

¹⁰⁹⁸ АЈ, ф803 к104, Материјали са 81. седнице Председништва СФРЈ, одржане 4. јуна 1981. године, стенографске белешке.

¹⁰⁹⁹ А. Di Lellio, *op. cit.*, 29.

¹¹⁰⁰ D. Kostovicova, *Kosovo. The politics of identity and space*, Routledge, London 2005, 155.

¹¹⁰¹ Несим Дервишдана (Nesimi Dervishdana) – рођен 1964. у Ђаковици. У време погибије је био ученик ђаковачке гимназије „Хајдар Души“. Несимова браћа Фахриу и Емин ступили су у одред ОВК 1998. године. Убијену су, заједно са оцем Зејнелом, током марта 1999. Споменик Несиму Дервишдани је откривен у Ђаковици 2013. године, на 32. годишњицу смрти.

¹¹⁰² Детаљи догађаја нису објављени у медијима. Тројица Албанаца, учесника туче, осуђена су на казне од 5.5 до 7 година затвора, које је врховни суд преиначио на казне од 5 година. Годину дана касније подигнута је оптужница и против Маљоша Абрашија, који је током туче претио пиштољем, пре него што га је један војник

дана борбе за живот Несим Дервишдана је преминуо на клиници ВМА у Београду. Сахрана се претворила у националну манифестацију у којој је учествовало више хиљада људи.

Вође демонстрација и илегалних група осуђени током лета 1981. на дугогодишње казне затвора постали су хероји националне борбе. Њихова жртва је веома цењена. У Руговиној ДПК је након 1991. постојало јако тзв. „затвореничко крило“ на челу са Хидајетом Хисенијем. Многи припадници илегалних организација су током деведесетих постали високорангирани чланови ОВК и након 1999. заузели највише позиције у институцијама у Приштини.¹¹⁰³

Стварању култа националне борбе су доприносили и утицајни интелектуалци. Најпознатији албански писац, Исмаил Кадаре, 1985. је написао новелу „Сватови претворени у лед“ (Krushqit jane te ngrige). Инспирацију за један од ликова, Теуту Шкрели, је нашао у докторици Садете Мекули, директорици Гинеколошко-акушерске клинике у Приштини која је међу Албанцима стекла славу због збрињавања повређених током демонстрација. Докторка Мекули је била жена академика Есада Мекулија, песника који је био под оком СДБ због сумњи да је подржавао демонстрације. И поред оптужби дела радника клинике да је докторка Мекули подржавала захтеве за републиком, да је знала да ће доћи до демонстрација и да је чак унапред припремила клинику за пријем повређених, остала је на месту директора. За Албанце она је постала пример храбре Албанке која се бори и жртвује за националну ствар. Испредане су приче како је лично ишла улицама Приштине и у својим колима збрињавала повређене.¹¹⁰⁴ Срби су о докторки Мекули такође почели да испредају приче, само негативне. Говорило се како је експериментисала над српском децом и мајке повређивала да би остале стерилне.¹¹⁰⁵

Култ националне борбе је почивао на традицији качака и балиста, који су сматрани за борце за уједињење свих Албанаца. Припадници илегалних група и екстремне емиграције су се издавали за настављаче њиховог дела. Албански сепаратистички покрет је, попут КПЈ

упуцао у стомак. Председништво СФРЈ, на предлог Председништва САП, помиловало је Маљоша као „као примерног радника и активисту“, чија је породица пуно допринела да се стање у Ђаковици након инцидента смири. „Чудна правосудна ажурност“, *Вјесник*, 24. септембар 1987.

¹¹⁰³ Бајрам Косуми је био премијер Косова 2005-2006; Јакуп Краснићи је 2010. и 2011. био вршилац дужности председника Косова; Гани Коци је био посланик Скупштине Косова 2001-2011 и секретар у Министарству за економски развој; Хидајет Хисени је био председник Новог демократског савеза Косова и посланик у Скупштини Косова 2004-2007; Али Љаићи је био градоначелник Пећи у два мандата (2001-2007) и посланик у Скупштини Косова (2007-2010); итд.

¹¹⁰⁴ В. Fehmiu, *nav. delo*, 441.

¹¹⁰⁵ М. Ђоковић, *нав. дело*, 16.

у данима револуције, грађењем култа придобијао симпатије за своју борбу. Током деведесетих су испеване песме у којима су крај имена Азема и Шоте Гаљице помињани нови „мученици“ пали у борби против Србије.¹¹⁰⁶ Једна од важних последица настанка култа националне борбе је било нестајање сваке могућности за договор са Србијом и Србима. Спречавала га је судбина „мученика“ и „хероја“ за чије је страдање, по тумачењу присталица покрета, била одговорна Србија.

3. 7. Побуна на Косову, Албанија и екстремна емиграција

У Југославенском врху су се непосредно након побуне надали да ће Албанија бар званично осудити демонстрације и подржати суверенитет СФРЈ. Став албанског руководства могао се одмах наслутити из изјаве амбасадора у Београду Пљакуа да су демонстрације букнуле због социјалних проблема.¹¹⁰⁷ Званични орган Албанске партије рада „Зери и популит“ је 8. априла објавио текст у коме је подржан захтев за проглашење републике и посредно, преко критике Лондонског уговора, захтев за уједињењем Косова са Албанијом. У говору пред скупом радника у науци и образовању у Приштини Фадиљ Хоџа је оштро одговорио на такав став Албаније и критиковао њену политику према Косову.¹¹⁰⁸ Нови напад „Зери и популит“-а је уследио 23. априла. Посебно су критиковани албански кадрови са Косова који су осудили демонстрације.¹¹⁰⁹

Уочљиво је да је руководству НСР Албаније требало неколико дана да формулише став. Са једне стране, одговарала им је тензија међу Албанцима у Југославији које су видели као извор нестабилности и немира који ће поткопавати Југославију, закупити све снажнији национални покрет у земљи и преусмерити деловање емиграције, посебно антикомунистичких екстремних група. Са друге, Енвер Хоџини планови о уједињењу свих Албанаца су били дугорочни и оствариви само уколико би дошло до велике промене у међународним односима. Југославију је и даље видео као брану према Источном блоку. Укључивање милион Албанаца са Косова у нову државу донело би нагризање

---

¹¹⁰⁶ D. Kostovicova, *op. cit.*, 177.

¹¹⁰⁷ АЈ, ф803 к99, Материјали са 68. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Цавида Ниманија.

¹¹⁰⁸ *Са нашег пута нико нас не може скренути. Говор Фадиља Хоџе на састанку актива научних, образовних, културних и јавних радника у Приштини*, 1982, 1-16.

¹¹⁰⁹ Ž. Panjković, *nav. delo*, 119.

монолитности албанског друштва, тежњу за слободама, демократизацијом и отварањем. Албанска спољнополитичка доктрина је почивана на идеји да првенствено треба штити домаћу јавност од „спољне инфекције“.¹¹¹⁰ Због тога је Енвер Хоџа одлучио да подржи демонстрације и захтев за проглашење републике, али не и присаједињење Албанији.

Став је јасно дефинисао на Осмом конгресу АПР, у јесен 1981. Још једном је подржао захтеве да се на Косову формира република и да се у њу укључе сви крајеви у којима живе Албанци у СФРЈ, али је потом истакао да Албанија нема територијалне претензије према Југославији и да желе добре односе.¹¹¹¹ Политички потези говорили другачије. Велики унутрашњи потреси након самоубиства Мехмета Шехуа и потом ликвидације остатка клана Шеху, утицали су на појачавање антијугословенске пропаганде. Мехмет Шеху је оптужен да је био „марионета југословенске УДБЕ“. О извештавању медија у Албанији о немирима на Косову Фрок Цупи, први уредник „Рилиндја Демократике“, првог слободног листа након пада комунизма у Албанији 1991, записао је:

„Нажалост, ми нисмо знали што се стварно догађа. За нас, то је био други свет где је постојала огромна земља која је хтела да убије нашу браћу. Били смо потпуно слепи.“¹¹¹²

Кампања подршке захтевима демонстраната на Косову је отпочела током лета.¹¹¹³ Истицали су се званични партијски лист „Зери и популит“, потом лист Демократског фронта Албаније „Башкими“ и лист Савеза писаца и уметника Албаније „Дрита“.¹¹¹⁴ Новине су пропаганду усмеравале према Албанцима у СФРЈ па су чести били написи о претераном насиљу полиције, третирању Албанаца као грађана другог реда, гушењу њиховог слободног изјашњавања о националној припадности, намерној расцепканости компактне масе Албанаца на три републике и, најважније, спречавању Албанаца да се на Косову, где чине велику већину, ослободе старатељства Србије и издвоје у посебну републику.¹¹¹⁵ У кампању су се укључили јавне личности, попут Исмаила Кадареа, раније честог госта на Косову. Кадаре је 29. маја у „Зери и популит“ објавио текст у коме је тврдио да „српски шовинисти“, „Ристићи и остала ништавила“, угрожавају културни развитак

---

¹¹¹⁰ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 134-136; П. Бартл, *нав. дело*, 253-254.

¹¹¹¹ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагање Александра Грличкова.

¹¹¹² *Srpsko-albanski odnosi: pogled iz Albanije. Kolekcija intervjua*, рг. I. Novaković, ISAC, Beograd 2011, 41

¹¹¹³ Став Албаније према догађајима дефинисан је у три чланка објављена у листу „Зери и популит“ 8. и 23. априла, и 17. маја. Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 124.

¹¹¹⁴ Текстови из ових листова су праћени и анализирани у Танјуговом „Албанском билтену“. АС, фонд Танјуг, к13.

¹¹¹⁵ Р. Zlatar, *нав. дело*, 297.

Косова. Текст је одмах преведен на више језика и читан на програму Радио Тиране.¹¹¹⁶ Други познати писац, Дритеро Аголи, за конгресном говорницом је напао декадентну „ревизионистичку и буржоаску“ књижевност у Југославији.¹¹¹⁷

Озбиљнија реакција у СФРЈ је изостала. Амбасадору Албаније у Београду Сократу Пљакуу је 14. маја предат *aid memoire* у којем је позитивно оцењена дотадашња сарадња и оштро критикована подршка захтевима сепаратиста у чланцима „Зери и Популит“-а.¹¹¹⁸ На седницама југословенског партијског и државног врха одлучено је да се преиспита политика вођена према Албанији. Основне поставке из претходног периода су ипак остале. Закључено је да је за Југославију стратешки интерес да Албанија остане невезана за блокове што је диктирало потребу да се односи даље продубљују. Још једном је указано да треба променити оквире сарадње тако да она буде договорена и остваривана на државном нивоу, а не само на простору насељеном Албанцима. Пропаганду је требало сузбијати и на њу оштро одговарати.¹¹¹⁹

Догађаји у САП Косово утицали су да букне активност албанске екстремне емиграције. Њени припадници су упадали у клубове радника из СФРЈ у САД, Немачкој, Швајцарској и Белгији. Ескалирала је и терористичка активност, посебно у Белгији, где је од марта до средине августа извршено 13 напада. Подметнут је пожар у пословници ЈАТ-а, запаљено је туристичко представништво СФРЈ у Бриселу, нападнути су клубови радника „Перпарими“ и „Абдулах Краснићи“, запаљен аутобус „Југоекспреса“ из Лесковца, и коначно, 14. јула је нападнута амбасада СФРЈ.¹¹²⁰ Напади нису били усмерени само на наношење штете. Албански емигрант Муса Хоти, таксиста у Бриселу, убио је 4. августа Стојана Ђерића, службеника југословенске амбасаде, и ранио другог службеника, Рецу Зеку.¹¹²¹ Током лета укупно је убијен један и рањена три радника амбасаде.¹¹²²

---

¹¹¹⁶ „Савест једног писца“, *НИН*, 7. јун 1981. Случај Кадреа је занимљив јер је писац говорио о угрожености албанске културе у Југославији иако су у њој штампана његова сабрана дела, част коју је добио мало који четрдесетогодишњак. Десетотомно издање се продавало по субвенционисаним ценама и било је јефтине од сличних издања Крлеже или Андрића.

¹¹¹⁷ П. Златар, *нав. дело*, 302.

¹¹¹⁸ Амбасадор је примио документ, однео га у амбасаду, и потом вратио у ССИП одбијајући да га прими. Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 152-154;

¹¹¹⁹ АЈ, ф803 к101, Материјали са 73. седнице Председништва СФРЈ, одржане 8. маја 1981, стенографске белешке.

¹¹²⁰ „Неоветани тероризам“, *Борба*, 15. јул 1981.

¹¹²¹ „Убиство у Бриселу“, *НИН*, 9. август 1981.

¹¹²² АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

Албанска емиграција је до средине јуна организовала 22 демонстрације у више градова Западне Европе и САД. У њима је учествовало неколико хиљада људи. Процењено је да је међу демонстрантима било више до 2000 Албанаца из СФРЈ који су на привременом раду у иностранству. Њих 30 је ухапшено када су се вратили у земљу.¹¹²³ Водећу улогу је имала организација „Црвени фронт“ која је организовала демонстрације у Берну, Цириху, Штутгарту, Дизелдорфу, Минхену, Стокхолму и Женеви.¹¹²⁴

Дошло је и до повезивања албанске и усташке екстремне емиграције. У Стокхолму је демонстрације организовао „Албанско-хрватски комитет“. Окупљени су носили фотографије Туђмана, Готовца, Параге, Веселице. Испред амбасадe СФРЈ се сукобили са неколико десетина југословенских радника који су се „спонтано“ окупили и заиграли коло.¹¹²⁵ У Паризу су окупљени носили заставе НДХ и Велике Албаније. У Франкфурту 11. априла демонстрације су организовали припадници усташке организације „Хрвати у егзилу“ и албанског „Црвеног фронта“. Носили су транспаренте на којима је писало да устају против „угњетавања и мучења“ у њиховим домовинама Хрватској и Косову, тражили су „обуставања свих истражних мера против хрватског и албанског народа“ и да Немачка стопа кредите Југославији.¹¹²⁶ У Вашингтону су демонстрације организоване 13. априла и 18. маја. Дељени су летци на којима је писало:

„Побуна Албанаца је само почетак краја вештачке вишенационалне југословенске полицијске државе. Од самог наставка Југославија је одржавана уз помоћ прогона, терора и убистава.“¹¹²⁷

Окупљени су причали о женама и деци који су гажени тенковима. Говорили су о „више стотина мртвих, више хиљада ухапшених“, које муче припадници специјалних јединица београдске владе. Упозоравали су да се тенкови и хеликоптери америчке производње користе против голоруких омладинаца, жене и деце.

---

¹¹²³ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ, излагање Франње Хрељевића.

¹¹²⁴ АЈ, ф803 к1787, „Делатност албанске емиграције на западу и мере Службе безбедности на онемогућавању њеног деловања“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 16. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 4. јуна 1981.

¹¹²⁵ „Живи бедем испред амбасадe“, *НИИ*, 14. јун 1981

¹¹²⁶ S. Ковачевић, *nav. delo*, 109.

¹¹²⁷ АС, фонд Танјуг, к12, „Антијугословенска манифестација у Вашингтону“, Асошијетед Прес, 13. април 1981.

Током демонстрације је долазило до инцидената, па су 30. маја у Женеви окупљени пребили двојицу новинара београдске „Политике“ и приштинске „Рилиндје“.¹¹²⁸ До краја 1981. албанска и усташка емиграција је извршила 39 терористичких напада на југословенска представништва и грађане. У њиме је погинуло укупно 4 лица, а 13 је рањено.¹¹²⁹

Демонстрације у САД и Западној Европи имале су јасан потпис Албанске обавештајне службе, видљив по начину организације и паролама. Организација сличних окупљања је била честа пракса земаља источног блока. Јан Паћепа, шеф румунске тајне службе који је пребегао у САД, у сећањима је описао како је румунска служба организовала сличне демонстрације у Вашингтону преко црквених и друштвених организација иза којих је тајно стајао Букурешт.¹¹³⁰

Заједнички циљ Албаније и албанске емиграције је био да се питање Косова интернационализује.¹¹³¹ Демонстрације су биле један од начина да се то учини. Разне емигрантске организације, формиране са наводним циљем заштите слобода, упорно су слале меморандуме и представке владама држава на Западу, међународним организацијама и утицајним појединцима о „кршењу људских права Албанаца“ у Југославији.¹¹³² Албанија је почела да штампа велики број брошура и књига на страним језицима, у којима је представљено њихово виђење стања на Косову.

На скуповима је посебно говорено о кршењу људских права у Југославији. У Западној Европи и САД су осниване легалне емигрантске организације које су наводно имале за циљ заштиту људских права и слобода угрожених под комунистичком диктатуром. Тако је након демонстрација у Бриселу 12. априла интервју за белгијску телевизију дао Идриз Бећа, руководилац „Албанске организације политичких избеглица“, који је истицао да је на челу „антикомунистичке“ организације. Том приликом је пренесена информација

---

¹¹²⁸ S. Kovačević, *nav. delo*, 114.

¹¹²⁹ АЈ, ф803 к1789, „Основне карактеристике актуелне безбедносне ситуације“ (Строго поверљиво), Материјали са 28. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 4. маја 1982.

¹¹³⁰ J. M. Раџера, *Crveni horizont. Dnevnik šefa jedne komunističke špijunske službe*, Akvarijus, Beograd 1990, 5-6.

¹¹³¹ АС, б2 к331, „Извештај о стању безбедности у СР Србији“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 89. (заједничке) седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 16. новембра 1981.

¹¹³² АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

да је на Косову током немира убијено 340 људи.¹¹³³ Бећа је дао интервју и утицајном белгијском листу „Соар“.¹¹³⁴

Демонстрације подршке захтевима Албанаца на Косову и у остатку СФРЈ биле су почетак окупљања албанске емиграције око заједничког циља. Значајну улогу је у томе одиграла Албанска обавештајна служба. Циљ АЛОС-а је био да отупи деловање разних фракција емиграције усмерено против режима Енвера Хоџе и окрене их ка Југославији. Подршку су нашли међу круговима усташке емиграције са којима је отпочела ближа сарадња. Земље Запада су настављале да званично воде политику подршке јединственој и стабилној СФРЈ, али су толерисале рад екстремних емигрантских организација и често им пружали подршку преко својих тајних служби и међународних организација. Југословенска СДБ је Белгију и Шведску истакла као посебно погодно тле за деловање екстремне емиграције.¹¹³⁵

3. 8. Извештавање штампе

Велики утицај на стање у покрајини и међунационалне односе је имало извештавање домаће штампе. Приштински листови су тек 13. марта, два дана после догађаја, добили дозволу да читаоце извести о демонстрацијама 11. марта. Јединство је то учинило кратком информацијом на тек шестој страни.¹¹³⁶ Исто се поновило и након побуне 1. и 2. априла. Први извештај у неком од листова читаних у читавој Југославији објављен је у „Политици“ 3. априла. „НИН“, за који је важило да уме да измакне контроли партијских цензора, први извештај о демонстрацијама је објавио тек 12. априла.¹¹³⁷

Паралелно са спорим пуштањем у јавност вести о нередима у штампи је отпочела полемика о начину извештавања медија. Критикована је пракса да се прво објављују партијске оцене, а тек потом штури и контролисани извештаји о самим догађајима.¹¹³⁸ Део штампе, навикао да слободу од турског партије откида полако, део по део, видео је шансу

---

¹¹³³ S. Kovačević, *nav. delo*, 110.

¹¹³⁴ „Неометани тероризам“, *Борба*, 15. јул 1981.

¹¹³⁵ АЈ, ф803 к1787, „Актуелна питања безбедносне ситуације...“

¹¹³⁶ „Изгреди групе студената у Приштини“, *Јединство*, 13. март 1981.

¹¹³⁷ „Како су текли догађаји“, *НИН*, 12. април 1981.

¹¹³⁸ Полемику је покренуо професор Ненад Кецамовић текстом: „Зашто смо били необавештени“, *НИН*, 19. април 1981. У следећем броју „НИН“-а, у рубрици Одједи, подржао га је утицајни новинар Драган Марковић. Критика опрезног извештавања медија настављена је на страницама „Политике“, па потом и других новина.

за даље осамостаљивање. Током маја и јуна детаљи догађаја су пунили новинске ступце. До краја године догађаји на Косову су остали стално присутна тема у извештавању новина.¹¹³⁹

Политичко руководство и интелектуалци са Косова упорно су критиковали извештавање „београдске штампе“. Демиш Шаља је оптуживао да „тражи дезинформације и сензације“.¹¹⁴⁰ Фазли Суља је изјавио да написи „не само што не доприносе отклањању негативних ефеката већ њихови аутори улазе у коло унутрашњег и спољашњег непријатеља и због тога треба да одговарају“.¹¹⁴¹ Председник секције за информисање ПК ССРН Косова, Мустава Рушети, ја критиковао извештаје Танјуга и напао „београдску штампу“ јер су „поједини илустровани часописи, једностраним, тенденциозним и сензационалистичким написима засејали и сеју националну мржњу и неповерење.“¹¹⁴² Новине у Југославији је поделио на „злочесте“, оне из Београда, и „добре“, оне из остатка Југославије.¹¹⁴³ Напади су ишли толико далеко да је у ОО СК Приштине расправљано о политичкој одговорности извештача „Политике“, Зејнелеа Зејнелија, јер је објавио најважније тачке из извештаја о политичкој одговорности Махмута Бакалија.¹¹⁴⁴

Извештавање штампе је током лета постало тема на састанцима највиших државних органа и партијских форума. Стане Доланц је, говорећи испред Савезног савета за заштиту уставног поретка, крајем јуна истакао да се мора обуздати кампања у штампи која „придоноси распиривању оних најтежих страсти“.¹¹⁴⁵ Једном попуштене стеге било је тешко поново наметнути. Српско руководство је покушавало да стави под контролу штампу која је у извештавању о Косову „губила границу између критике и критизерства“.¹¹⁴⁶

Критика извештавања штампе није односила само на тему Косова нити искључиво на београдске листове. Новине су све више измицале контроли партије па је уређивачка

---

¹¹³⁹ Из анализе Ивана Башчаревића се види да је током 1981. недељник „НИН“ је објавио 90 написа о Косову, двонедељник „Дуга“ 18, двонедељник „Правсолавље“ 9, и двонедељник „Књижевне новине“ један. И. Башчаревић, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду 2016, 122.

¹¹⁴⁰ „Професорски удар на штампу“, *Политика*, 24. мај 1981.

¹¹⁴¹ „Поново о штампи“, *Политика*, 25. мај 1981.

¹¹⁴² „Део штампе једнострано“, *Политика Експрес*, 21. јул 1981.

¹¹⁴³ „Неки други тонови“, *НИН*, 2. август 1981.

¹¹⁴⁴ „Трагом једног новинског извештаја“, *Политика*, 28. октобар 1981.

¹¹⁴⁵ АЈ, ф507 III/316, Материјали са 95. седнице Председништва ЦК СКЈ., излагање Стана Доланца.

¹¹⁴⁶ АС, б2 к331, „Неке карактеристичне појаве у третману друштвених проблема у неким средствима јавног информисања“, у: Материјали са 89. (заједничке) седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 16. новембра 1981.

политика често критикована на партијским форумима, нпр. јер је извештавање наводно допринело поскупљењу уља и шећера у септембру 1980.¹¹⁴⁷

Писање „београдске штампе“ је остало тема политичких спорова до краја осамдесетих. Односи међу руководством огледали су се у писању листова из главних градова република, што је већ током лета било видљиво на косовском питању. Једна од најважнијих тема отворених након побуне је било исељавање Срба са Косова. Током лета исељавање је постало стално присутна тема. Написи су наишли на жестоку критику у Приштини, па потом и у Новом Саду, Загребу и Сарајеву. Мирослав Лилић, уредник РТВ Загреб, напао је писање НИН-а:

„Слажем се да треба о томе писати, али сад је формирана комисија која треба то испитати и зашто о томе копати на овакав начин? Чему све оне фотографије на тему „кућа на продају“?“¹¹⁴⁸

Из Сарајева су критике због „критизерства“ упутили Кемал Курспахић и уредник „Ослобођења“ Срђан Диздаревић. Новине из Словеније су у првом тренутку претежно остале неме. Када су се политички односи променили, словеначка штампа је постала најжешћи критичар извештавања листова из Београда.

Иностраним новинарима је забрањен приступ покрајини непосредно након немира. Средином априла је одлучено да им се обезбеди организован и контролисан одлазак на Косово за време трајања кризне ситуације.¹¹⁴⁹ Укупно је до септембра покрајину посетило 90 страних новинара, од чега само двојица, Пољак и Сиријац, нису били са Запада. У југословенском руководству су били задовољни резултатима сарадње па је у септембру одлучено да се укине мера ограничења за стране новинаре.¹¹⁵⁰

Догађаји на Косову су у иностранним медијима били запажена вест. Текстови о немирима 11. марта су у највећој мери преносили званични извештај Танјуга, међутим, догађаји 26. марта су привikle знатно већу пажњу. На Западу су их повезали са економским проблемима Југославије, о којој су писали већ дуже време, и наговештавали да би могли

---

¹¹⁴⁷ „Саучесници у диверзији?“, *НИН*, 20. септембар 1981.

¹¹⁴⁸ „Олаке лекције“, *НИН*, 5. јул 1981.

¹¹⁴⁹ АЈ, ф803 к100, „Одлука о изменама и допунама Одлуке о завођењу мера приправности у друштвено-политичким заједницама“ (Државна тајна), у: Материјали са 69. седнице Председништва СФРЈ, одржане 10. априла 1981.

¹¹⁵⁰ АЈ, ф803 к110, „Белешка у вези са мером ограничења (забране) одласка и боравка страних новинара и странаца у САП Косову“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981.

бити знак дубље и веће кризе. Поједини медији, попут италијанских „Пикола“ и „Штампе“, извештавали су о великом броју ухапшених студената. Француски „Фигаро“ и „Матен“ су говорили о „жестокој“ интервенцији полиције.¹¹⁵¹

Након ескалације немира извештавање је постало још интензивније. Немачке и швајцарске новине су догађаје пратиле из дана у дан. Већина медија је преносила званичне оцене, уз различите коментаре. Актуелно је било поређење Косова са Северном Ирском и Баскијом. Део медија је преносио тврдње албанске емиграције. Тако је бечки „Курир“ извештавао о најмање 1000 мртвих.¹¹⁵² Италијански недељник „Еспресо“ је извештавао о најмање 300 мртвих од стране „српске полиције“.¹¹⁵³ Овакав начин извештавање је ипак остао ограничен на мањи број листова у потрази за сензационализмом.¹¹⁵⁴

Већина медија је наступила опрезно. „Њујорк Тајмс“ је објавио текст под симптоматичним насловом „Титоизам без Тита: наслеђе изгледа крхко“.¹¹⁵⁵ Највећи број утицајних медија је истицао да је Косово први велики тест југословенског система након Тита. Један број листова, попут бечког „Ди Пресе“, лондонског „Економиста“, америчког „Интернешнл хералд трибјун“, немачког „Франкфуртер агемајне цајтунг“ и већине шведске штампе, показали су симпатије за албанске захтеве.¹¹⁵⁶ Штампа на Западу је наставила да спорадично прати догађаје на Косову, наговештавајући да је југословенска криза знатно дубља него што то званични ставови СФРЈ говорили.

3. 9. Платформа СКЈ о Косову

Ситуација на Косову је током лета и даље била тешка. Али Шукрија је хвалио напоре за стабилизацију стања али признавао:

---

¹¹⁵¹ АЈ, ф803 к1787, „Приказ реаговања иностраних гласила на инцидентне појаве у САП Косово“, у: Материјали са 13. седнице Савета за заштиту уставног поретка, одржану 2. априла 1981.

¹¹⁵² АС, фонд Танјуг, к14, „Било је око хиљаду мртвих“ – аустријски извештај, Информације о Југославији, 23. априла 1981.

¹¹⁵³ АС, фонд Танјуг, к14, „Еспресо: Шта се догодило на Косову?“, Информације о Југославији, 30. мај 1981.

¹¹⁵⁴ Преглед извештавања штампе на западу са нагласком на текстове у којима се исказују симпатије за захтеве Албанаца и доводе у питање званични извештаји видети у: „Kosova Events in the World Press and Academic Forums”, Р. Prifti, *op. cit.*, 79-98.

¹¹⁵⁵ АС, фонд Танјуг, к14, „Њујорк Тајмс: Тито је и даље снага и појам за југословенски народ и за политичке лидере нације“, Информације о Југославији, 13. мај 1981.

¹¹⁵⁶ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 159-160.

„Нико од нас не може да тврди шта ће бити у септембру или октобру. Ја бих се чувао да не драматизујемо. [...] Али морамо да будемо опрезни. [...] Може да почне од бојкота наставе до других могућих акција.“¹¹⁵⁷

У косовском руководству су са стрепњом ишчекивали почетак школске године. Септембар је ипак почео мирно, уз мање инциденте. Био је то знак за ПК Косова да оцени како акција даје позитивне резултате.¹¹⁵⁸ Тако је скинут део политичког притиска и омогућено слободније наступање током договора око доношења југословенске Платформе о Косову.

Платформа је замишљена као дугорочни југословенски програм акције за стабилизацију и промену стања у покрајини. У врху партије су сматрали да је такав документ неопходан јер догађаји на једном делу државе неумитно утичу на остатак федерације.¹¹⁵⁹ Одлучено је да Платформа буде јавни документ, у коме ће се дати оцена догађаја, критика политике која је до ње довела, и смернице за СКЈ и друге друштвене организације како да се стање на Косову преокрене.

Израда је половином јуна поверена радној групи на челу са Милојком Друловићем. Жарко Папић наводи да се она у радном смислу брзо свела на Милојка Друловића, Синана Хасанија и њега, уз спорадично учешће Светозара Дуратовића. Остали су повремено долазили на састанке у вилу на Дедињу.¹¹⁶⁰ Током израде Платформе консултовани су историчари о коренима проблема, потом стручњаци из области економије, привреде, права, демографије, као и кадрови са искуством рада на Косову. Потом је прва верзија текста ношена на консултације у разна руководства.

Рад на платформи су пратили политичка трговина, притисци и компромиси. Међу руководиоцима, под светлима камера јединственим у оцени догађаја, постојале су велике разлике у сагледавању стања на Косову. Симптоматичан је разговор који су представници радне групе водили са Владимиром Бакарићем, последњим великим ауторитетом из старе партијске гарде. Бакарић им је говорио о 1944. и плановима да Косова припадне Албанији, што није учињено из „практичних разлога“. Из његових речи је била очигледна сумња да

---

¹¹⁵⁷ АЈ, ф803 к109, Материјали са 90. Седнице Председништва СФРЈ, одржане 15. августа 1980, стенографске белешке (Строго поверљиво), излагање Али Шукрије.

¹¹⁵⁸ S. Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, 241.

¹¹⁵⁹ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, уводно излагање Добросава Ђулафића.

¹¹⁶⁰ Ж. Папић, *нав. дело*, 168.

ће Косово трајно остати део Југославије. Сматрао је да већина у руководству и међу кадровима у покрајини жели проглашење републике и да подржавају демонстрације.¹¹⁶¹

Неке теме покренуте током израде Платформе довеле су до јавних спорова. Професор Миладин Кораћ, члан ЦК СКЈ, објавио је текст у коме се заложио за вођење популационе политике на Косову која би водила ка смањењу наталитета. Сматрао је да привреда Косова не може да издржи притисак знатно бржег раста броја радно способних од броја новоотворених радних места.¹¹⁶² Фадиљ Хоца је на седници ПК СК Косова оштро напао професорове ставове. Захтев да се предузму популационе мере се нашао се у Платформи али су га и на ЦК СКЈ дочекала супростављена мишљења. Многи су сматрали да висок наталитет није узрок ниског економског развитка већ његова последица. Говорили су да се наталитет не сме ограничавати, већ да ће он падати са растом економије и стандарда грађана покрајине.

Једна од спорних тема приликом израде Платформе било је и исељавање Срба и Црногораца са Косова. Проблем је током пролећа и лета отворен на политичким форумима и у штампи, али су виђења и даље била различита. На Косову су признавали да исељавања има и да га је било, али су га првенствено приписивали социјалним разлозима. Образлажући Платформу Ђулафић је доста опширно говорио о исељавању. Међутим, у самом документу, оно једва да је поменуто. Био је то један од резултата политичке трговине и компромиса који су претходили уобличавању коначног текста. На седници ЦК СКЈ на којој је Платформа усвојена упадљиво је било инсистирање кадрова из Србије на овој теми¹¹⁶³, и ћутање свих осталих, осим Синана Хасанија који је изјавио да у покрајини још увек не постоји „најобјективнија анализа“ о проблемима исељавања и истакао је то „неполитички, неодговорно“.¹¹⁶⁴

До великих спорова је дошло и око тумачења узрока демонстрација. Из покрајине су инсистирали да је велику улогу имало сиромаштво и неразвијеност и на основу тога тражили већу финансијску поноћ кроз Фонд федерације и инвестиције у погоне на Косову.

---

¹¹⁶¹ АЈ, ф507 П/66, „Разговор др Владимира Бакарића са Милојком Друловићем, Синаном Хасанијем и Жарком Папићем (члановима радне групе), проводом Платформе о Косову, одржан 18. септембра 1981. године“ (Строго поверљиво), у: Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981.

¹¹⁶² „Како смањити разлике у развијености?“, *НИН*, 14. јун 1981.

¹¹⁶³ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Добросава Ђулафића, Милојка Друловића, Богољуба Недељковића, Драгутина Марковића, Милије Ковачевића.

¹¹⁶⁴ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Синана Хасанија.

Захтевима су се противили из развијених република, јер нису били вољни да повећају издатке за фонда за неразвијене, посебно јер су сматрали да су догађаји показали како су средства фонда коришћена ненаменски. Српско руководство је сматрало да се таквим тврдњама на Косову замагљују најважнији узроци немира: национализма и сепаратизам. Позивали су се на чињеницу да је у 48 недовољно развијених општина у Србији у периоду 1976-1980. уложено 490 милијарди динара, а само у општину Глоговац, у истом периоду, између 800 и 900 милијарди у програм фероникла и никла. У општини су отворена нова радна места, Глоговац је урбанизован, никла је нова инфраструктура, па опет у општини је дошло до немира и масовне подршке сепаратистичком покрету.¹¹⁶⁵

Представници СК Србије су узрок побуне видели у нерешеним уставним односима у републици, и захтевали су да се у Платформи нађе захтев за преиспитивање спровођења устава у Србији. Овоме су се жестоко супротставили представници покрајина, поготову Војводине. Бошко Крунић није дозвољавао да се догађаји на Косову уопште стављају у исти контекст са проблемима у уставним односима о којима су говорили представници републичке парије.¹¹⁶⁶

Платформа о Косову¹¹⁶⁷ је усвојена на седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981. године. Ни само усвајање није текло глатко, јер је дошло до бројних спорова око коначног изгледа текста. Седница је трајала пуних 12 часова. До оштрих расправа је дошло на комисији за коначну редакцију текста Платформе.¹¹⁶⁸ Душан Поповић наводи да се водила „отворена битка“. У малу скупштинску салу, где је заседала комисија, долазили су чланови ЦК и покушавали да интервенишу. Поповић се оштро сукобљавао са Друловићем.¹¹⁶⁹ Захтевао је да се из Платформе избаци све што би макар у знацима могло да утиче на односе републике и покрајина. Подржао га је Јоже Смоле, који је према тврђењу Жарка Папића чак изјавио како не види зашто Косово не би могло да буде република.¹¹⁷⁰ Коначно усаглашавање текста је на крају препуштено Председништву ЦК СКЈ.

---

¹¹⁶⁵ АС, б2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије..., излагање Шпира Галовића.

¹¹⁶⁶ АЈ, ф507 III/318, Материјали са 27. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 9. јула 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Бошка Крунића.

¹¹⁶⁷ АЈ, ф507 II/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ...“

¹¹⁶⁸ У комисију за редакцију текста Платформе на седници су изабрани Добросав Ђулафић, Милојко Друловић, Светозар Дураговић, Синан Хасани, Ђорђе Костић, Ферхад Которић, Милна Павић, Душан Поповић, Јоже Смоле и Бранко Трпеновски.

¹¹⁶⁹ Д. Роровић, *nav. delo*, 724.

¹¹⁷⁰ Ж. Папић, *nav. дело*, 170.

У Платформи је осуђена политика затварања, прикривање података о правом стању у покрајини и економска политика претходног руководства, посебно инвестиције и располагање „одозго“ средствима из Фонда федерације.

Закључено је да се политичко руководство није јасно и одлучно разрачунавало са национализмомом. Дозволили су да нестане граница између националне афирмације Албанаца и национализма и сепаратизма. То је довело до албанизације покрајине у кадровској политици, култури, образовању и на другим пољима, уместо развијања заједништва.

Велика пажња је посвећена пароли „Косово република“, за коју је оцењено да позива на стварање „етнички чисте“ државе Албанаца у Југославији, која би била оруђе страног мешања у унутрашње ствари СФРЈ и доводила у питање интегритет државе.

Истицано је да се међунационални односи могу једино развијати кроз сарадњу и заједнички живот. До промене стања да Косову требало је да доведе убрзани друштвени и економски развој. Одлучено је да се средства федерације у наредном периоду 50% додељују кроз непосредно удруживање радних организација из остатка СФРЈ са радним организацијама на Косову, а да других 50% иде директно преко фонда. Од република и Војводине је затражено да што пре изграде по један индустријски објекат на Косову. Централни комитети по републикама и покрајински комитет у Војводини су добили задатак да се заложе за веће удруживање рада и средстава, што до тада није у довољној мери чињено. Предвиђена је и низ других економских и политичких мера како би се остварила прокламована политика најбржег економског развоја Косова.

На ЦК СКЈ је истицано да Платформа није само путоказ даље акције, већ и документ из кога ће моћи да се прочита докле се стигло са урађеним. Велике речи и планови сударили су се са политичком реалношћу.

3. 10. Поновно отварање питања уставних односа у Србији

Побуна на Косову је утицала на однос моћи међу руководствомима. Лазар Колишевски је на седници Председништва СФРЈ најавио да би Србија могла да изађе из политичке изолације:

„Морамо бити до краја свесни да је погрешна и крајње реакционарна теза – што слабија Србија, то јаче Косово. [...] То се може рећи и за тезу – слаба Србија, јака Југославија.“¹¹⁷¹

За руководство Србије ситуација на Косову је била потврда погрешности вођене политике и односа заведених уставом. Оцене догађаја на републичким форумима су били изразито оштре. Тихомир Влашкалић је у реферату о узроцима и последицама немира истакао:

„Није реч о демонстрацијама [...] већ о смишљеном и организованом подстицању побуне, у којем су демонстрације само један од облика деловања са сталном тежњом да се иде даље, ка крајњем циљу.“¹¹⁷²

Излагање Влашкалаћа је била пуно критичности према руководству покрајине. Обећао је помоћ, али је истакао да је СК Косова чинио „озбиљне грешке“ и да промена стања захтева њихову дубоку „критичност и самокритичност“. Пленум ЦК СК Србије је показао да се после дуго времена покрајинско руководство налази у политичкој дефанзиви према републици.

Питања откривања „штаба контрареволуције“ и диференцијације су коришћена за политички притисак. Отворена су и нова питања. Већ на првим састанцима савезних и републичких органа након догађаја кадрови из Србије су почели да говоре о масовном иселјавању Срба и Црногораца са Косова. О проблему иселјавања се дуго шапугало али политичари из Србији, нити контролисана штампа, нису били спремни да о њему јавно говоре. Побуна на Косову је и то променила. Стане Доланц је 6. априла у разговору са домаћим и страним новинарима морао да одговори на питање да ли се плаши новог таласа иселјавања.¹¹⁷³ У Србији су знали да иселјавање већ дуже времена тече, али нису били сигурни у његове размере. Започето је прикупљање конкретних података. Информације су добијали тешко јер у покрајини нису били вољни да их пруже.¹¹⁷⁴ Већ крајем априла отворено је говорено како се велики број људи иселјава са Косова и жали на притисак.¹¹⁷⁵ На ђурђевданској седници ЦК СК Србије у директном телевизијском преносу је отворено

---

¹¹⁷¹ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ..., уводно излагање Лазара Колишевског.

¹¹⁷² АС, б2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, уводно излагање Тихомира Влашкалића.

¹¹⁷³ *Шта се догађало на Косову*, 36.

¹¹⁷⁴ Ж. Папић, *нав. дело*, 168.

¹¹⁷⁵ АС, б2 к327, Материјали са 72. (заједничке) седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, одржане 28. априла 1981, стенографске белешке, излагање Шпира Галовића; Душана Глигоријевића.

говорено о масовном исељавању. Додатни притисак је извршен преко штампе која је током од почетка јуна почела да објављује низ текстова на тему исељавања. Косовски руководиоци су били приморани да признају постојање проблема. У „Акционом програму“ ПК Косова записано је да треба испитати узроке исељавања Срба и Црногораца током претходних десет година.

Најважније питање за републичко руководство је било регулисања уставних односа у Србији. Приликом посете Тита Косову 1979. године Добривоје Видић је покушао да укаже на неке проблеме у односима, посебно на пољу законодавства, али безуспешно.¹¹⁷⁶ Проблем односа републике Србије и њених покрајина је „покопан“ након спора око Плаве књиге, али је све време тињао и утицао на веома лоше односе републичког и покрајинских руководства. Немири на Косову су били сигнал да се питање поново покрене. У врху републике су сматрали да су догађаји на Косову директна последица несређених уставних односа. За разлику од 1977, наишли су на подршку дела кадрова у савезном руководству. Председник Председништва СФРЈ Сергеј Крајгер је изјавио да је питање положаја Косова у Србији „један од проблема са којима ћемо се морати ближе позабавити заједно.“¹¹⁷⁷

Српско руководство је испрва наступило опрезно, кроз захтев да се реше нека хитна питања, попут израде јединствених безбедностних процена за читаву територију републике¹¹⁷⁸ и уређивања односа републичке и покрајинске СДБ које до немира практично била непостојећа и текла само преко савезног СУП-а.¹¹⁷⁹ Како је време одмицало захтев да се односи регулишу је јасно упућен. Говорећи пред Централним комитетом СКЈ 7. маја, на седници посвећеној догађајима на Косову, Добривоје Видић је затражио да се говори о уставном уређењу Србије.¹¹⁸⁰ Дража Марковић је дан раније, на седници ЦК СК Србије, изразио став српских комуниста:

„Не може то да буде табу тема.“¹¹⁸¹

---

¹¹⁷⁶ АС, б2 ПК СКК ф27, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СК Косова и САП Косова, одржане 16. октобра 1979. године – седници присуствовао председник Тито, излагање Добривоја Видића.

¹¹⁷⁷ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, излагање Срегеја Крајгера.

¹¹⁷⁸ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ, излагање Добривоја Видића.

¹¹⁷⁹ АС, г274 к21/П, „Задаци који произилазе из закључака Председништва СФРЈ од 28. априла 1981. године“ (Државна тајна), Материјали са 73. седнице Председништва СР Србије, одржане 14. маја 1981.

¹¹⁸⁰ АЈ, ф507 П/64, Материјали са 20. седнице ЦК СКЈ..., излагање Добривоја Видића.

¹¹⁸¹ АС, б-2 к-305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије..., излагање Драже Марковића.

ЦК СКЈ је на седници посвећеној немирима на Косову усвојио закључке у којима је наложено да се размотре проблеми остваривању уставних односа у Србији.¹¹⁸² Фадиљ Хоца је на Председништву СФРЈ тражио да се питање одвоји од проблема на Косову насталих након немира. Желео је да се, као и раније, проблеми решавају у разговору руководиоца, иза затворених врата.

„Нисам само од једног човека чуо да се сада користи ова прилика и тежак положај на Косову да се отварају ова питања, што би свакако аутоматски имало једну хипотеку на ово, тј. ако остане у нашој подсвести да се корити ова прилика да би се покренуло питање односа републике и аутономних покрајина.“¹¹⁸³

Одговорио му је Петар Стамболић.

„Желим да изјавим да су догађаји на Косову својом димензијом директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије.“¹¹⁸⁴

Стамболић је инсистирао да је питање односа у Србији „велико, југословенско питање“, и да се треба ићи на расправу пред читавом земљом, а не у кругу руководиоца. У српском руководству су били уверени је до немира дошло због одвајања Косова од Србије и „подржављења“ покрајина.¹¹⁸⁵ Иницијатива да се односи уреде је на Председништву СФРЈ имала подршку Крајгера, Мојсова и Колишевског, сваког из различитих разлога. У Македонији су се плашили да ће се немири на Косову пренети на запад њихове републике. Словеначки руководиоци су водили оштре спорове са представницима Косова у савезним телима током 1979. и 1980. око трошења средстава из фонда за неразвијене. Бакарић је након побуне коментарисао да су Словенци „бесни скоро као Срби“.¹¹⁸⁶ Митја Рибичић је дао изјаву у којој је поменуо „појаве сличне косовским у Војводини“.¹¹⁸⁷ У Словенији су узрок догађаја видели у затварању Косова па се код дела руководиоца јавила идеја да можда треба подржати снажнију интеграцију Србије како би се обезбедила стабилност Југославије. У осталим републикама су наступали опрезно, не заузимајући страну. Али,

---

¹¹⁸² АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага...“

¹¹⁸³ АС, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981, излагање Фадиљ Хоце.

¹¹⁸⁴ АС, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Петар Стамболића.

¹¹⁸⁵ Ж. Поповић, *нав. дело*, 170.

¹¹⁸⁶ АЈ, ф507 П/66, „Разговор др Владимира Бакарића са Милојком Друловићем, Синаном Хасанијем и Жарком Папићем...“

¹¹⁸⁷ „Рибичић о ‚словенској контри‘“, *НИН*, 27. септембар 1981.

клима у федерацији је била знатно другачија него 1977.¹¹⁸⁸ Једино су представници Војводине пружили подршку захтеву косовских комуниста да се стање на Косову и уставни односи не доводе у везу.¹¹⁸⁹

Током лета је низ републичких органа отпочео са припремом опширних материјала о остваривању уставних односа. Формирана је радна група са 15 подгрупа са задатком да израде потребне материјале. Из радних верзија се може видети колико су ставови били супротстављени. За све важније чланове материјала постојале су паралелне верзије текста са ставовима представника покрајина и републике.¹¹⁹⁰

За то време кампању је отпочела и штампа.¹¹⁹¹ У републичком руководству су желели да искористи политичку надмоћ и питање реше пре предстојећег Конгреса СКЈ.¹¹⁹² Притисак је посебно био усмерен ка Војводини јер се косовско руководство већ налазило у политичкој дефанзиви.

У Новом Саду су чврсто бранили своје позиције иако је руководство било кадровски ослабљено. У августу је преминуо Стеван Дороњски. Други актер великих дебата око уставног положаја Војводине са почетка шездесетих, Јован Веселинов, био је тешко болестан и већ дуже време ван политике. То ипак није ослабило одлучност да се супротставе иницијативи из републике. Бошко Крунић сведочи да су подршку на савезном тражили највише код представника Босне и Херцеговине и Словеније.¹¹⁹³ На седницама савезних тела упорно су одговарали сваки пут када би неко од представника Србије поменуо уставне односе у републици. Посебно оштро је наступао Душан Поповић, на гласу као тврд догмата, из чијих дневничких записа се види нескривени анимозитет према тежњама „Србијанаца“ да уређују ствари у Војводини, коју у свему сматра за једнаку са Србијом.¹¹⁹⁴ На новембарској седници ЦК СКЈ на којој је усвојена Платформа о Косову Поповић је тражио

---

¹¹⁸⁸ М. Đekić, *nav. delo*, 189, 203.

¹¹⁸⁹ АС, б2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије..., излагање Душана Алимпића.

¹¹⁹⁰ АЈ, ф406 к7-25, Стенографске белешке са састанка Радне групе за уставна питања Скупштине СР Србије, одржаног 11. септембра 1981. године.

¹¹⁹¹ Као пример се може послужити насловна страна недељника „НИН“, на којој је приказана Србија од које су јасном линијом одвојене Војводина и Косово. Наслов је: „СР Србија – покрајине: где су корени неспоразума око уставног питања“. У истом броју објављен је опширан интервју са Најданом Пашићем. „Порекло неспоразума“, *НИН*, 17. мај 1981.

¹¹⁹² АС, г274 к23/II, Материјали са 79. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, одржане 7. септембра 1981, Закључци.

¹¹⁹³ В. Крунић, *nav. delo*, 25.

¹¹⁹⁴ Д. Поповић, *nav. delo*, 719.

да у њу уђе критика кампање „великосрпског национализма“ која је поведена према покрајинама.¹¹⁹⁵ Спор се наставио на Комисији за редакцију текста Платформе.¹¹⁹⁶ Иницијативу да се критички преиспитају уставни односи у Србији у Војводини су видели као једва прикривени национализам и „србоцентризам“.¹¹⁹⁷ Нимало случајно, неколико дана пред 18. седницу ЦК СК Србије у Новом Саду је одржано саветовање о коренима војвођанске аутономије, на којем су доминирала излагања политиколога блиских покрајинском режиму.¹¹⁹⁸

На жалбе из републике о неравноправном односу у републичкој Скупштини, где су делегати из покрајина учествовали у раду седница (али без права гласа) на којима се одлучивало о законима који су примењивани у ужој Србији док делегати из уже Србије нису имали никаквог утицаја на законе доношене у покрајинама, из Новог Сада су предложили да покрајински делегати једноставно више не долазе на те седнице чиме би у ствари још више ослабио привид јединства Србије. Републичко руководство је инсистирало на проблемима у законодавству, док су из Војводине одговарали примерима сарадње и повезивања на пољу економије, посебно у трговини са иностранством која је у највећој мери ишла преко предузећа из Београда, и доказивали подређен положај покрајине у многим привредним гранама.¹¹⁹⁹

Осамнаеста седница ЦК СК Србије је заказана са дневним редом „Остваривање Устава и јачање јединства и заједништва у Србији“. Почела је 24. децембра 1981, месец дана након усвајања Платформе о Косову. Тродневну дискусију је пратило шест камера, које су уживо преносиле догађаје из велике сале Скупштине Србије. Присуствовало је више утицајних политичара из осталих република: Сергеј Крајгер, Душан Драгосавац, Доброслав Ћулафић, Лазар Мојсов и Хамдија Поздерац, као и наутицајнији политичари из Србије и покрајина који нису били чланови ЦК СКС. За реч се јавило 90 говорника чија излагања су на крају испунила три тома 2000 страна обимног стенограма. Намера републичког руководства је била да јавност први пут чује о проблемима са којима се Србија суочава и да

---

¹¹⁹⁵ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагање Душана Поповића.

¹¹⁹⁶ Ж. Папић, *нав. дело*, 168-170.

¹¹⁹⁷ Ž. Berisavljević, „Nova istorijska greška prema Vojvodini“, *Vojvodina: snovi i konflikti*, prir. Nadežda Radović, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2007, 34.

¹¹⁹⁸ „Корени аутономије Војводине“, *Политика*, 19. децембар 1981.

¹¹⁹⁹ S. Bjelica, “View of Vojvodinian leadership on re-opening the issue of the relationship between SR Serbia and SAP Vojvodina in 1981”, *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, Филозофски факултет у Новом Саду Одсек за историју, бр. 27 (2016), 258-273.

се, под притиском камера, ослаби одлучност представника покрајина да бране своје позиције. Српски политичари су јавно, пред камерама, обзнанили да сматрају да је Србија због нерешених уставних односа у њој у неравноправном положају у односу на остале републике.

У припремљеним материјалима је констатовано да су проблеми уочени још 1977. остали и да су у међувремену увећани. Постојали су скоро на свим пољима важним за функционисање државе.¹²⁰⁰ Најизраженији су били на пољу законодавства и остваривању надлежности републичких органа на читавој територији републике.

У области народне одбране и друштвене самозаштите констатовано је да још увек није донет Закон о народној одбрани. Због разлика у тумачењу устава рад на њему је прекинут још 1977. године. Примењивао се стари закон, уз минималне измене, иако је био превазиђен и није одговарао уставним решењима.

Проблеми су постојали и у области државне управе. Закон о републичкој управи је донесен 1974. и у њему није било клаузуле о јединственој примени на читавој територији републике, јер се она тада није уносила. Иста је било и са Законом о Извршном већу. Према тумачењу покрајина, РИВ није било орган Републике у целини па је своја права и дужности остваривало само на простору уже Србије. Проблеми су постојали и око усвајања и примене низа других закона: Закона о референдуму, Закона о друштвеним организацијама, Закона о правном положају верских заједница итд.

У области правосуђа су постојала три одвојена кривична законика. Сви су донесени 1977, и само поједне одредбе републичког закона су се примењивале у покрајинама. Слично је било и са другим законима из ове области. Тако се у Закону о помиловању јединствено примењивало само 6 од 21 члана, у Закону о наслеђивању 21 од 235, док је у Закону о браку и брачним односима заједничко било првих 19 (од 419) ткз. општих чланова, у којима су дефинисана основна начела брака, брачних односа и односа родитеља и деце. По Закону о јавном тужилаштву републички јавни тужиоц је имао право да од покрајинског јавног тужилаштва преузме кривично гоњење само у случају кривичних дела која су јединствено

---

¹²⁰⁰ Анализа проблема је наведена према најважнијем материјалу коришћеном на седници: АС, Ђ-2 к-306, „Анализа остваривања Устава Социјалистичке републике Србије у односима од интереса за републику као целину“, Материјали са 18. седнице ЦК СК Србије, одржане 24. децембра 1981.

регулисана за читаву територију Србије у републичком кривичном законнику. У пракси, ни ово овлашћење није коришћено.

У области финансија и имовинско-правних односа највећи проблем је била слаба сарадња и непостојање договора по најважнијим питањима. Постојао је низ закона за које није било реалних разлога да се у целости не примењују на читавој територији републике али су из покрајина су то одбијали. Тако се у Закону о промету непокретности јединствено примењивало 7 од 34 члана, припремљен је био и нови Закон о експропријацији по коме би се јединствено примењивало 20 од 96 чланова...

Договор није могао да буде постигнут ни око прикупљања и обраде статистичких и других података од интереса за републику у целини. Републички закон о статистичким истраживањима је донесен 1975. године. Предвиђено је да се статистичка истраживања од интереса за читаву територију републике утврђују петогодишњим програмом истраживања. Предлог програма је упућен 1978. и од тада се о њему преговарало. До усвајања се примењивао План статистичких истраживања од посебног интереса за републику донет на основу старог закона из 1972. године, али је и у његовој примени било спорова.

Највећи проблеми су постојали у области друштвено-економских односа и привреде. Члан 301. устава је предвиђао да се заједнички за читаву територију републике могу регулисати све области око којих се постигне договор. То је отварало могућност да се бар на пољу економије заобиђу политички спорови око тумачења устава, и постигне договор око јединственог законодавства неопходног за привредну и економску сарадњу. Није било политичке воље да се то учини. Стање односа су симболично показивали спорови око Друштвеног плана Србије. Закон о друштвеном планирању је усвојен тек половином 1980. и то без дела који се односи на Друштвени план републике. Друштвеним планом од 1976. до 1980. године је било предвиђено да се за развој делатности од заједничког интереса за целу територију републике донесу посебни договори. Од предвиђених 14 договора у току остваривања Друштвеног плана закључено је само три, али ни они нису спроведени. Слична је ситуација била и са средњорочним планом развоја до 1985. године који је требао да се донесе до краја 1981. Ниједан од предвиђених договора није усаглашен па је суштина плана, да одреди стратешке правце развоја Србије са покрајинама до 1985, изгубљена. У покрајинама су сматрали да планирање заједничког развоја треба да буде искључиво у оквирима договора републике и покрајина и нису дозвољавале да се Друштвеним планом

републике утврђује јединствена економска политика. Друштвени план Србије је сведен на документ који се тиче само простора уже Србије.

Устав СР Србије није предвидео да се односи из области привреде, пољопривреде и шумарства јединствено уређују за читаву територију Републике. Нису искоришћене ни могућности које је пружао члан 301. за договорно уређивање појединих питања. Евентуални договори и повезивање су препуштени радним организацијама. Примера сарадње је било, али много више је дошао до изражаја процес дезинтеграције, свеprisутан у привреди СФРЈ након 1974. и додатно ојачан у Србији лошим политичким односима између републичког и покрајинских политичких врхова. Дезинтегрисани су велики системи: железница, електропривреда, водопривреда, путна привреда, ПТТ саобраћај, заједница осигурања... Дошло је и до дезинтеграције великих производних система који су имали радне организације на простору уже Србије и покрајина: „Гранекспорта“, „Годомина“, „ПКБ“, „Магнохрома“, „Интерекспорта“, потом предузећа у области шумарства, дрвне индустрије, металне индустрије, пољопривреде итд. Насупрот стихијској „подели“ по територијалним принципу након 1974, није се догодио претпостављени процес повезивања преко самоуправних интересних заједница и заједница за планску и пословну сарадњу. Све то је имало негативне материјалне и друге последице.

Низ проблема је постојао и у областима друштвених односа, јавног информисања, образовања, науке, културе, здравља. Створена су три потпуно одвојена система. У области образовања покрајине су имале своје Заводе за уџбенике и наставне програме потпуно независне од републике. У области информисања је констатовано да медији у покрајинама подједнако прате догађања у остатку Србије као и у осталим републикама.

Од усвајања Устава 1974. укупно је донето само 14 закона који су се у целини примењивала на читавој територији републике. Још 34 закона је имало један или више чланова који су се јединствено примењивали на читавој територији СР Србије. Био је то резултат седам година (не)функционисања уставних решења.

Кључни чланови републичког устава за уређење односа између републике и покрајина (чл. 300 и чл. 301) предвиђали су да се у одређеним областима за читаву територију републике дефинишу „основни“, „јединствени основи“ или „основна начела“. Таква формулација је значила да по слову устава није било могуће да се републичким законом са јединственом применом не уреди ништа из набројаних области, или да се оне у

потпуности уреде. Све између тих крајности је било уставно-правно могуће, јер у правној теорији нису довољно разјашњени термини „основи“, „јединствени основи“ и „основна начела“. Мери јединства је одређивала политичка воља.

У републици су тога постали болно свесни током сукоба око Плаве књиге, и зато су промену у равнотежи моћи искористили да поново покрену спорно питање. На руку им је ишло и деловање илегалних група на Косову. Петар Стамболић је упозорио да се у памфлетима КМЛПАЈ поред позива на проглашење Републике Косово тражи и стварање Републике Војводине. Истакао да је питање уставних односа у Србији одавно „од институционалног прерасло у политичко.“¹²⁰¹

Српски кадрови на седници су говорили како процес осамостаљивања покрајина и дезинтеграције републике на свим пољима увелико траје, и напредује. Тихомир Влашкалић је упозорио да је почетком године из покрајина затражено да се на предстојећем конгресу покрајинске организације СК добију право да формирају Централне комитете и уместо дотадашњих Конференција одржавају Конгресе. Ова промена, наизглед само у именима, довела би до потпуног изједначавања републичких и покрајинских партија. Било би питање времена када би стање у парији било пренето на државне односе.¹²⁰²

Из покрајина су реаговали тврдњама да је на делу покушај да се искористе проблеми на Косову и промени устав. Илијаз Куртеши је и сам користио напетост стање у покрајини тврдећи да ће иницијатива Србије изазвати ново незадовољство међу Албанцима. Упорно је питао зашто се проблеми остваривања уставних односа у Србији отварају баш сада, након немира.¹²⁰³

Под најјачим ударом се нашла политика војвођанског руководства. Представници Војводине су одбацивали критике, тражили да се питање уставних односа не везује за стање на Косову и инсистирали на важности договарања. Признавали су да постоје проблеми, али су на оптужбе одговарали истицањем примера сарадње у области привреде и тврдили да је све негативно у односима резултат недовољног самоуправљања.¹²⁰⁴ Изронили су и стари сукоби, па су кадрови из Војводине коментарисали да се Баја Видић окупио на Војводину

---

¹²⁰¹ АС, б2 к307, Материјали са 18. седнице ЦК СК Србије, одржане 24. децембра 1981, излагање Петра Стамболића.

¹²⁰² АС, б2 к307, Материјали са 18. седнице ЦК СК Србије..., излагање Тихомира Влашкалића.

¹²⁰³ АС, б2 к307, Материјали са 18. седнице ЦК СК Србије..., излагање Илијаза Куртешија.

¹²⁰⁴ АС, б2 к307, Материјали са 18. седнице ЦК СК Србије..., излагања Бошка Крунића; Душана Алимпића.

као у време принудног откупа након рата. У иницијативи Србије су видели неизречену жељу да се мења Устав СФРЈ и концепција федерације.¹²⁰⁵

Осамнаеста седница је изгледала као политичка победа републичког руководства. Закључци седнице су уобличени на основу уводног реферата Тихомира Влашкалића.¹²⁰⁶ Тражено је доследно остваривање устава, да се донесу закони који су блокирани, да републичка тела почну да остварују своје функције...¹²⁰⁷ Ови ставови су потом унети и у документа 9. Конгреса СК Србије, у донекле ублаженом облику. У Војводини су Закључке примили уз доста отпора. Преовладавао је став да они јесу тешки, али да их ничим не обавезују.¹²⁰⁸

Измена односа у републици је и даље зависила од односа политичке моћи. До краја 1981. тај однос се поново покварио на штету српског руководства. На Косову је владао какав-такав мир, званичне оцене су говориле да се стање постепено нормализује, па је дубоко уткани страх од „великосрпског централизма“ надвладао бригу за пољуљану федерацију. Ни покрајинска руководства нису седела скрштених руку. Неколико дана пре 18. седнице први људи Војводине, Бошко Крунић и Душан Алимпић су у Загребу посетили Бакарића, који им је, по тврђењу Крунића, говорио како је у Србији поново „подстакнут српски национализам“ и подржао њихову позицију.¹²⁰⁹ После почетног колебања, Словенци су такође прећутно стали на њихову страну. Подршку су имали и од Срба у руководству Хрватске и Босне и Херцеговине, попут Душана Драгосавца. Као доследни комунисти они су следили догму по којој је свако првенствено дужан да критикује национализам у сопственој нацији, па су оштро иступали против свега у чему су видели назнаку „великосрпског национализма“.

На седници Председништва ЦК СКЈ, одржаној непосредно после седнице, у краткој расправи набијеној тензијом констатовано је да су 18. седница ЦК СКС и односи у Србији постали „југословенска тема“. Учесници расправе су се плашили да би догађаји могли да

---

¹²⁰⁵ D. Popović, *nav. delo*, 725.

¹²⁰⁶ Закључке је припремила заједничка радна група у којој су били: Добривоје Видић, Бошко Крунић, Вели Дева, Шпиро Галовић и Душан Чкребић.

¹²⁰⁷ АС, б2 к308, „Закључци о задацима СКС у остваривању Устава и даљој изградњи и јачању јединства и заједништва у СР Србији“, Материјали са 19. седнице ЦК СКС, одржане 13. јануара 1982.

¹²⁰⁸ D. Popović, *nav. delo*, 738.

¹²⁰⁹ B. Krunic, *nav. delo*, 30.

ескалирају, и већина се залагала за смиривање ситуације.¹²¹⁰ Када је три месеца касније 18. седнице ЦК СКС поново била тема расправе на Председништву могло се видети да покрајине имају представници покрајина имају много снажнију подршку у остатку федерације од политичара из републике. Посебно су оштро наступали Хамдија Поздерац и Бранко Микулић, из Босне и Херцеговине.¹²¹¹

У федерацији је преовладало уверење које је формулисао Кардељ за време уставне дебате да покрајине не могу срушити Југославију. Неизречен је остао наставак реченице да снажна Србија може. Савезно руководство је избегавало да се директно меша у догађаје.¹²¹² Руководиоци из већине република су прећутно подржала покрајине јер су у њиховом упорном понављању да се проблеми морају решавати искључиво у оквиру устава видели отпор централизму и захтевима за дубоке промене у федерацији.¹²¹³

На седници Председништва ЦК СК Србије у јулу 1983. констатовано је да се закључци 18. седнице „споро остварују“.¹²¹⁴ Био је то политички коректан начин да се каже како су остали мртво слово на папиру. Ипак, питање уставних односа је отворено пред читавом српском јавношћу. Републичко руководство је било одлучно да на њему истраје. Захтеви за преиспитивањем уставних односа временом су срасли са захтевом за дубоком реформом федерације. Ионако лоши односи са покрајинама су се додатно погоршавали, све до пролећа 1985. када се у спор између Београда и Новог Сада умешало Председништво ЦК СКЈ. Питање односа у Србији је отворено крајем 1981. и остало је једно од кључних политичких питања све до краја постојања Југославије.

---

¹²¹⁰ АЈ, ф507 III/332, Материјали са 111. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 7. јануара 1982, неауторизоване магнетофонске белешке.

¹²¹¹ АЈ, ф507 ф507 III/340, Материјали са 119. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. марта 1982, неауторизоване магнетофонске белешке.

¹²¹² D. Jović, *nav. delo*, 296.

¹²¹³ Интервју Синана Хасанија објављен у: „Потпуна мобилизација у одлучној и дугорочној акцији“, *Јединство*, 17. децембар 1981.

¹²¹⁴ АС, б2 к414, „Политичко-безбедносна процена“ (Државна тајна), у: Материјали са 38. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 16. јула 1983.

IV. Демократска опозиција

4. 1. Успон и пад интелектуалаца

Интелектуалаца је одувек било, много пре него што су тако први пут названи. Античка историја памти учене људе, мудраце који су размишљали много шире од поља филозофије, религије, књижевности или историје. Одржавали су контакте са другима сличним себи, дописивали се, полемисали, учили једни од других и подучавали младе који су прелазили велике раздаљине да би стигли до чувених школа у Милету, Атини или Александрији. Утицај им је, ипак, био ограничен на доста узак круг друштва. Тек су процват градова у средњем веку, оснивање првих универзитета и специјализација рада најавили интелектуалце модерног доба, оне „којима је занат да мисле и да преносе своје мишљење на друге“.¹²¹⁵ Проналазак штампе, описмењавање маса, широка доступност новина и књига, препознавање важности образовања и све већи број образованих омогућили су формирање интелектуалне елите као значајне друштвене снага.

У епохи просветитељства интелектуалци су сматрани за савест друштва, чуваре највиших моралних и етичких вредности. Па ипак, иза њих није стајало мноштво сличних нити маса спремна да их подржи уверена у исправност њихових ставова. Да је Спиноза на месту где је руља растргла браћу Де Вит написао *ultimi barbarorum*, као што би учинио да га уплашени станодавац није закључао у кућу, доживео би исту судбину као убијени.¹²¹⁶ Међутим, Золино „Оптужујем!“ два века касније уздрмало је Француску. Обрана Алфреда Драјфуса је показала да интелектуалци више нису усамљени појединци већ група са утицајем довољно снажним да подељено друштво доведе на ивицу грађанског рата.

Истовремено, на истоку, царска Русија је врела. Овде је крајем 19. века почео да се употребљава назив *интелигенција*. Реч је немачког порекла, али су је Пољаци славизирали а потом је прихваћена у Русији да означи друштвену групу формирану на универзитетима и критички расположену према царистичком режиму.¹²¹⁷ Николај Берђајев је ту нову групу називао интелигенција под наводницима и супротстављао их је традиционалној књижевној

---

¹²¹⁵ Ž. Le Gof, *Intelektulaci u srednjem veku*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982, 11.

¹²¹⁶ S. Nadler, *Spinoza: A Life*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 306.

¹²¹⁷ М. Зуровац, „Интелектуалци и друштвена стварност“, *Интелектуалци и друштвена стварност*, ур. М. Марковић, Д. Брчин, Београдски форум за свет равноправних, Београд 2005, 22.

интелигенцији, оданој традицијама руског друштва.¹²¹⁸ Ти нови интелектуалци су сишли у народ одлучни да се разрачунају са обломовштином. Бакуњин и кнез Кропоткин су из Француске донели идеје анархиста, социјалистичком кружооку Петрашевског је припадао и један Достојевски, свуда су ницала тајна друштва, народњачке, завереничке и терористичке групе.¹²¹⁹

На прелазу векова интелектуалци су се појавили као нова снага. Жилијен Бенда сматра да је њихов силазак на трг и укључивање у политичка превирања донео коначну издају истине и идеала којима су до тада били посвећени.¹²²⁰ Уствари, кроз историју су одувек постојали они до краја одани раду и идеалима, али и други, итекако заинтересовани да утичу на овоземаљске догађаје и обликују их. Микеланђело се подсмевао Леонарду јер је овај, незаинтересован за несреће Фиренце, умео да каже да само истраживање лепоте окупира читаво његово срце.¹²²¹ Насупрот њега или Гетеа који је говорио да политику треба оставити дипломата и војницима, стоје Николо Макијавели, Френсис Бејкон и други мислиоци обузети политичким страстима, дипломате и државни службеници који су промишљали о друштву и активно учествовали у његовом обликовању. Мудри, учени људи су то одувек чинили. Разлика између интелектуалаца 20. века и мудраца ранијих епоха је у изворишту њихове моћи. Велике заслуге за успон државе Карла Великог имали су Алкуин, Ајнхард и други учењаци које је Карло окупио на свом двору. Али, њихов утицај се темељио на милости и вољи владара. У 20. веку снага интелектуалаца је лежала у њиховом имену, знању, друштвеном угледу.

Од тренутка када је интелектуална елита постала фактор друштва са којим се мора рачунати о интелектуалцима се више не може говорити као о заштитницима узвишених идеала и врлина већ активним учесницима игре моћи. Идеали су њихов крајњи циљ али су на путу до њиховог остварења спремни на многе компромисе. Интелектуалце не треба посматрати ни као јединствену групу. Управо супротно, било их је на свим странама супротстављених политичких и идеолошких фронтова. Као логично намеће се питање по

---

¹²¹⁸ Н. Берђајев, *Духовна криза интелигенције*, Бримо, Београд 2002, 61.

¹²¹⁹ D. Borstin, *Svet stvaranja: istorija junaka mašte*, Геопоетика, Београд 2004, 666.

¹²²⁰ Ž. Benda, *Izdaja intelektualaca*, Socijalna misao, Београд 1996. Следећи став да интелектуалаца не може бити неко затворен међу уске зидине сопствене струке намеће се помисао да онда ни Леонарда нити Гетеа не треба уврстити међу интелектулану елиту. То је, наравно, погрешно, јер иако су обојица били незаинтересовани за политику њихов утицај је сезао знатно даље од поља сликарства или књижевности.

¹²²¹ Исто, 37.

чему су се онда интелектуалци разликовали од других учесника у арени друштвених сукобљавања? За разлику од племића из којих је стајао ауторитет њиховог порекла или политичара чији утицај се темељио на изборној вољи грађана, легитимитет интелектуалцима је давала њихова реч и дело, симболички капитал који су стављали у службу идеја.¹²²²

Двадесети век је био епоха интелектуалаца. Хобсбаум за њихово златно доба сматра период од краја Другог светског рата па до пада комунизма. То је време покрета против нуклеарног оружја, борбе против колонијализма, совјетских интервенција у Мађарској и Чехословачкој, и последњих империјалних ратова старе Европе и нове империјалне силе САД.¹²²³ На њиховом челу стајали су најумнији људи доба чије речи је јавност са пажњом слушала и следила. Хобсбаум поистовећује друштвено ангажовање са суштином интелектуалца па често и пренаглашава његову улогу. И поред тога, тешко је оспорити да је време Хладног рата било врхунац епохе „универзалних интелектуалаца“. Уједно, било је и време почетка њиховог пада.

Рад интелектуалаца зависи од њихове аутономије. Нестанак старих друштвених односа коме су и сами допринели лишио је многе сигурне егзистенције. Није више било богатих мецена, покровитеља уметности и науке. Интелектуалци су се нашли препуштени врховном божанству капитализма – тржишту. Едгар Морен је писао да интелектуалци себе сматрају вишим, интелектуалним, али да су економски зависни од издавача, богатих донатора факултета, колекционара, власника новина и финансијера скупих технолошких истраживања.¹²²⁴ Појава масовне културе и културне индустрије срушила је стари свет књижевне интелигенције. Интелектуалци су покушавали да устану против индустријализације духа али су у њему и сами учествовали, као безначајни чиновник.

„Интелигенцију не боли само то развлашћивања. Индустријска техника, трговинска условљеност и потрошачка усмереност масовне културе попљували су читаву једну

---

¹²²² „Према Бурдијеу, „симболичка моћ је моћ конституисања датог кроз израз, моћ која чини да људи разумеју и верују, моћ потврђивања или промене визије света. То је акција према свету и зато је то свет сâм. То је скоро магична моћ која овлашћује неког да постигне еквивалент онога што се може постићи путем силе (било физичке или економске). Симболичка моћ има одлику специфичног ефекта мобилизације.“ V. Pavlović, „Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala“, u: *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd 2006, 103.

¹²²³ E. Hobsbawm, „The Paradox of Public Intellectuals“, *The Chronicle of Higher Education*, April 28, 2014.

¹²²⁴ E. Moren, *Duh Vremena. Tom 2. Nekroza*, BIGZ, Beograd 1979, 98.

концепцију културе. Мецену замењује најамник. Капитализам смешта своје благајне у велико културно складиште.¹²²⁵

У другој половини 20. века највећи број интелектуалаца на Западу је постао део естаблишмента, кроз систем универзитета, института, невладиних организација и тинк-тенк група. Пред њима је био избор: или да постану део система, или да ризикују маргинализацију и беду.¹²²⁶ Појединцима је допуштена улога „пожељних критичара“, који пружају привид постојања критике уређења али га суштински не поткопавају.¹²²⁷ Интелектуалци су изгубили снагу да покрећу масе. Постали су помагач елите власти, задовољни привилегијама које тај положај носи.¹²²⁸ Захваљујући америчком духу професионализације култура је издељена на ситне феуде стручњака који ретко покушавају да сагледају ширу слику. Како Саид наводи, интелектуалцима су „извађени зуби“.¹²²⁹ Не само да више нису у стању да покрећу велике промене, већ то и не желе.

Смирај века и информатичка револуција донели су крај епохе интелектуалаца. Ако је Золино „Оптужујем!“ означило њено рађање онда је сумрак наступио са дигиталним друштвом масовних комуникација у коме се гласови губе у какофонији безброја других, где су једино мерило утицаја на неуко јавно мњење коментари и лајкови. За утапање у масу и губитак утицаја на друштво криви су и сами интелектуалци чија коначна издаја није био силазак на трг како би се борили за вредности у које верују, о чему је писао Бенда, већ потпуно напуштање тих вредности и стављање упитника или наводника уз сваку референцу на њих. Тамо где су били неопходни интелектуалци су сменили *експерти*, уско специјализовани стручњаци, добро плаћени и интегрисани у систем, који ретко напуштају област свога поља деловања и много више су савезник политичке елите у спровођењу њених одлука него њен противник. Уместо ламента над судбином интелектуалаца двадесетог века које већ називају „класичним“, што ће рећи превазиђеним, бројни *експерти* су пожурили да покажу њихове мане и несавршености, и докажу како је много боље што су их заменили

---

¹²²⁵ *Isto, tom 1, Neuroza*, 16.

¹²²⁶ M. Sabour, “Between Patronage and Autonomy: the Position of Intellectuals in Modern Society”, *Knowledge and Power. The Changing Role of European Intellectuals*, ed. P. K. Lawrence & M. Dobler, Ashgate 1996, 16.

¹²²⁷ Сартрово одбијање Нобелове награде како не би постао део институционалног претка или трибунал Бертранда Расела привукли су велику пажњу јавности али су, ипак, остали само изоловани гестови, без снаге да покрену плиму друштвених промена.

¹²²⁸ Елита власти је термин који је скова Рајт Милс покушавајући да дефинише ко управља модерном Америком. Његов закључак је да је то нова врста елита, састављена од представника војне, економске и политичке елите, који заједно чине елиту власти. R. Mills, *Elita vlasti*, Плато, Београд 1998.

¹²²⁹ E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Београдски кург, Београд 2002, 533-569.

професионалци са већом легитимношћу, који пишу у специјализованим часописима за специјализовану публику.¹²³⁰ Коначно одрицање интелектуалаца од утицаја на велике промене у људском друштву био је тренутак када је речено да је са променама завршено и да је човечанство стигло до *краја историје*.¹²³¹

4. 2. Интелектуалци и комунизам

Побуна је судбина интелектуалца. Зато је сукоб са политичком елитом неизбежан. До њега долази у сваком друштву, било да се оно сматра за демократско или тоталитарно. У античкој Атини, која се често наводи као колевка и идеал демократије, Сократ је приморан да попије отров јер се због својих идеја замерио моћницима. Распрострањена је заблуда да су интелектуалци на Западу у време Хладног рата били потпуно слободни да шире своје идеје. Они су свакако били знатно слободнији него на комунистичком Истоку али је свеједно више левичара и припадника покрета против расне сегрегације, империјализма и антиратних кампања у САД због ширења својих уверења завршило у затвору.¹²³² Много више их се суочавало са ометањима, шиканирањима, притисцима. На оба пола идеолошки подељене планете политичка елита је покушавала да потчини интелектуалце. Чак је и начин, у суштини, био сличан. На Западу је активност већине неутралисана њиховим везивањем за систем, док су остали маргинализовани или у случају најекстремнијих, затварани. На Истоку је интелектуалцима понуђена слична нагодба. Или да буду део система, или да трпе последице, само што су оне биле знатно теже. Разлика је била у методу принуде: на Западу је она већином била препуштена тржишту, док је на Истоку то била гола сила.

Позорење левичара према интелектуалцима је старо колико и левица. За време француске револуције Паскал, Дидро и Бомарше су масама били сумњиви због социјалног статуса и везаности за вишу класу. Почетком 20. века пољско-руски анархист Јан Мачајски

---

¹²³⁰ R. Džekobi, *Kraj utopije. Politika i kultura u doba apatije*, Beogradski krug, Beograd 2002, 181-190.

¹²³¹ Фукујама под крајем историје сматра да либерална демократија и тржишна економија представљају крајњи степен развоја људског друштва. Историја ће наравно наставити да се одвија, али у погледу развоја друштва све ће бити варијације на овом основу. F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York 1992.

¹²³² J. Jones (ed.), *Imprisoned Intellectuals. Americas's Political Prisoners Write on Life, Liberation, and Rebellion*, Rowman & Littlefield publishers, Inc., 2003.

је разлог за тадашње политичке поразе видео у издаји интелектуалаца који су преузели контролу над покретом. Потоњи леви ствараоци, од Троцког, преко Ђиласа, па све до Чомског који модерне марксистичке партије дезавуише називајући их „групам интелектуалаца“, гајили су сталну сумњу према интелектуалцима.¹²³³ У роману Милана Кундере „Књига смеха и заборав“, чија радња се одвија у комунистичкој Чехословачкој, пријатељица главног јунака га је оптужила да је водио љубав „као интелектуалац“. „Реч интелектуалац је у тадашњем политичким жаргону служила као псовка“, објаснио је Кундера.¹²³⁴ Овакво подозрење није ни по чему различито од оног које је исказао политички комесар Пожаревачког партизанског одреда када је у карактеристикама чланова одреда достављеним Обласном комитету за Србију 1943. писао: добар је „премда интелектуалац“, има извесне слабости „а уз то интелектуалац“.¹²³⁵

Комунизам је тражио нове људе, душом и делима одане револуцији, који ће се некритички доприносити развоју новог друштва за које се утопијски веровало да ће овладати планетом.¹²³⁶ Стара, буржоаска интелигенција је склоњена, било физички, ликвидацијама, било суштински, из лектира и уџбеника, са полица књижара и из амфитеатара универзитета. У СССР-у Пастернак је преживео велику чистку и суђење Тухачевском само захваљујући томе што је уверио Стаљина да је „будала са главом у облацима“. Ана Ахматова је изолована од друштва чекала Николаја Гумљева и њиховог сина Лава да се врате из гулага. Дочекала је само сина. Прокофијев, Шостакович, Зошченко су трпели нападе Жданова. Ни многи из редова револуционарне „интелигенције под наводницима“ о којој је писао Берђајев нису преживели чистке. Проповедници револуције тешко су се сналазили у револуционарном друштву. Замјатин се побунио против цензуре и одмах био цензуриран. Горког је убио НКВД. Мајаковски је извршио самоубиство. Еренбург је дочекао *одлеђење*. Имена се могу набрајати, судбине су сличне.¹²³⁷

Иста судбина је задесила интелектуалце из времена старог режима широм источне Европе. У Југославији, и посебно Србији, предратни интелектуалци су махом потицали из

---

¹²³³ R. Džekobi, *nav. delo*, 168-170.

¹²³⁴ M. Kundera, *Knjiga smjeha i zaborava*, Veselin Masleša/Svjetlost, Sarajevo 1990, 9.

¹²³⁵ АС, ф240, 7-II-43.

¹²³⁶ M. Perišić, „Partija i novi identitet jugoslovenske inteligencije“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 4, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 189.

¹²³⁷ То наравно не значи да није било и других који су уживали почести и привилегије, попут Шолохова, Симонова или сатиричара Иљфа и Петрова који су без имало суздржаности исмевали совјетску реалност.

грађанских породица.¹²³⁸ Многи су ухлебљење нашли у државној служби. Революционари су у њима видели стуб старог режима. После рата део их је ликвидиран а остали развлашћени и склоњени из јавности тако што им је забрањивано политичко деловање, одузимана национална част, грађанска права, посао и друштвени статус.¹²³⁹ Низ српских писаца се нашао на црним листама. Читава једна књижевност је на неколико деценија уклоњена из уџбеника, библиотека и књижара.¹²⁴⁰ Једном делу интелигенције, махом онима неопходним, медицинске и техничке струке, као и неколицини истакнутих научника, понуђена је нагодба. Прихватили су је Председник САНУ Александар Белић, ректор БУ Никола Поповић, декан Филозофског факултета Веселин Чајкановић, декан Правног факултета Лаза Костић, председник СКЗ Светислав Стефановић, Никола Радојчић, Михаило Градојевић, Милосав Васиљевић и др. Али, цена останка на положају је била губљење права на слободну јавну реч, на преиспитивање и критику. Прихватајући нагодбу изгубили су оно што чини суштину интелектуалца.

У једној брошури из седамдесетих година објављеној у СССР говори се како „известан део интелигенције и после победе социјалистичке револуције гаји илузије о наткласности, друштвеној самосталности интелигенције. (...) Аморфан поглед на свет, политичка лабилност, индивидуализам, тенденција као анархизму, приврженост конзервативним традицијама, затвореност у посебном свету духовних и професионалних интереса и каријеризам сметају том делу интелигенције да се уздигне на ниво схватања суштине и значаја социјалистичких револуционарних преображаја, а у извесним околностима могу и да га одуку у табор контрареволуције.“¹²⁴¹ Позивање на „слободу стваралаштва“ и „демократизацију“ се сматрало за ништа друго до рушење револуције.

У брошури се наводи и ко чини пожељну „социјалистичку интелигенцију“: то је посебан слој људи чију професију и главни извор егзистенције представља интелектуални рад. Интелигенција је сматрана за слој који нестаје, јер ће у вишој фази комунизма бити

---

¹²³⁸ Истраживање Љубинке Трговчевић је показало да је чиновнички слој имао 60 пута веће шансе да добије диплому средње школе или факултета у односу на сељаке: Лј. Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку (Аналитичка скица)“, у: *Србија и модернизацијским процесима 20. века* (Научни skup), Београд 1994, 226-227.

¹²³⁹ Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, ИНИС, Београд 2009, 326-327.

¹²⁴⁰ П. Палавестра, „Књижевници на црним листама“, *Књижевност-критика идеологије (књижевне теме IX)*, СКЗ, Београд 1991, 305-320.

¹²⁴¹ Р. Amelin, *Inteligencija u socijalističkom društvu*, Novosti, Moskva 1976, 9.

превазиђена подела на умни и физички рад.¹²⁴² Уствари, комунизам је желео интелигенцију без интелектуалаца, високообразоване стручњаке неопходне за напредак у неким областима, посебно техници и привреди, који неће доводити у питање основне поставке друштва. О њима је имала да одлучује само партија која је то правдала вулгаризацијом Грамшијеве пароле о партији као „колективном интелектуалцу“, како то пише Јовица Тркуља.¹²⁴³

Истоветно мишљење су имали и југословенски комунисти. Говорећи о интелектуалцима које је Добрица Ћосића окупио око себе на прелазу из шездесетих у седамдесете Латинка Перовић пише да је то био „део хуманистичке интелигенције, која, за разлику од техничке, има уверење о својој мисији“.¹²⁴⁴ Управо је то „уверење о мисији“ представљало проблем за Латинку Перовић и комунистички режим. Скоро истоветно виђење улоге интелигенције је имао и Дража Марковић, представник друге, тз. конзервативне струје у српском руководству почетком седамдесетих. У јануару 1969. затекао се на лечењу када и Михаило Марковић. Разговарали су о више тема, између осталог и о улози интелигенције у социјалистичком друштву. Михаило Марковић је тврдио да интелигенција има дужност да уноси нова размишљања у раднички покрет, док је Дража то негирао, сматрајући за чист „авангардизам“ што је код њега имало негативан призив.¹²⁴⁵ Циљ комунизма је био да класични интелектуалци, они са мисијом, нестану током напретка друштва у изградњи комунизма и место препусте „органичним интелектуалцима“ о којима је писао Грмаци.

Партијски идеолози су заборавили на суштинску особину уткану у личност сваког интелектуалца: да сумња, преиспитује, критикује и оспорава. Киш је писао да је песништво сумња, а идеологија одсуство сваке сумње. Замјатин је рано схватио да тоталитарно друштво не трпи интелектуалце:

„Права књижевност може постојати само тамо, где је стварају лудаци, пустињаци, јеретици, сањари, бунтовници и скептици, а не плаћени и добронамерни чиновници“.¹²⁴⁶

---

¹²⁴² Isto, 8.

¹²⁴³ Ј. Тркуља, *Успон и пад Ивана Ивановића. Анатомија прогона једног писца*, Центар за унапређење правних студија/Досије студио, Београд 2014, 23.

¹²⁴⁴ L. Perović, „Ni tabu, ni mit“, *Prelom '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, 72.

¹²⁴⁵ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 118.

¹²⁴⁶ Наведено према: P. Matvejević, *Istočni epistolari. Inteligencija i disidencija*, V.B.Z, Zagreb 2013, 16.

Постати отпадник није било лако. Сукоб са партијом је значио губитак посла, друштвену маргинализацију и можда робију, али и страдање најближих, сиромаштво, низ проблема за децу.¹²⁴⁷ Ћилас је писао како је одлука да идеје следи до краја и уђе у сукоб са партијом значила чак и одрицање од дела себе, од оног у шта си годинама веровао:

„Требало је превазићи себе, превазићи не само свој живот, него и своју савест и одговорност за живот својих најдражих.“¹²⁴⁸

Страх је био главни разлог због кога се под комунизмом развио феномен кога Чеслав Милош пореди са муслиманским *кетманом* – правом човека да крши сваку забрану, да формално прихвати туђу веру или идеологију, да буде чак најгласнији у осуђивању онога у шта потајно верује.¹²⁴⁹ Милош даље преноси речи Гобиноа, од кога је преузео опис кетмана, да он у муслиманској традицији није срамота, „већ испуњава поносом онога ко га примењује. Захваљујући њему верник достиже стање трајне надмоћности над оним кога је преварио.“ Кетман је у комунистичкој Источној Европи био честа пракса оних који се у овом раду сматрају делом интелигенције: стручњака који су прихватили све облике спољне манифестације оданости комунизму како би на миру могли да раде свој посао. Са интелектуалцима је било знатно теже. Многи су покушавали да раде исто али их је непристајање „да губицу држе затвореном“ водило у сукоб са режимом. Други су потребу да говоре и преиспитују друштво покушавали да остваре у оквиру дозвољеног, стално пазећи да се исувише не приближе ивици. Пуно их је преко ње падало.

4. 3. Дисиденти, опозиционари или нешто треће?

„Баук кружи Источном Европом, баук оног што на Западу називају дисидентство.“¹²⁵⁰

---

¹²⁴⁷ Након што је на Трећем пленуму ЦК СКЈ осуђен Владимир Дедијер је избачен са Филозофског факултета, одузет му је службени аутомобил, а затим и стан. Последице је трпела и његова породица: мајка му је изгубила стан а брат Стеван је добио отказ у нуклеарном институту у Винчи. Обрачун је ишао толико далеко да је и дечија болница на Карабурми променила име и више се није звала Олга Поповић-Дедијер, по његовој жени страдалој за време битке на Сутјесци. Касније су му двојица синова страдала под неразјашњеним околностима. Тринаестогодишњи Бранко се наводно убио 1951, а двадесетогодишњи Боривој је наводно страдао у планини 1966. Владимир Дедијер је веровао да су обојица убијени, или натерани на самоубиство. М. Gligorijević, *Rat i mir Vladimira Dedijera. Sećanja i razgovori*, Narodna knjiga, Beograd 1985, 17-19; 33; 74-77.

¹²⁴⁸ М. Ћилас, *Tamnica i ideja*, KIZ „Trag“, Beograd 1989, 22.

¹²⁴⁹ Ћ. Miloš, *Zarobljeni um*, BIGZ, Beograd 1987, 50-51.

¹²⁵⁰ V. Havel, „The Power of the Powerless“, October 1978, 1. (Превео П. Р.)

Вацлав Хавел је имао много разлога да баш овим речима започне чувени есеј „Моћ немоћних“ из 1978. Сто тридесет година раније Маркс и Енгелс су писали као Европом кружи други баук – комунизам. „Комунистичким манифестом“ су желели да народу Европе објасне да комунизам није никакво чудовиште, како су га представљали владари старог поретка, већ визија бољег и праведнијег света. Хавел се позвао на Манифест желећи да учини слично. Као што је комунизам тежио да донесе слободу потлаченима старог света, тако су и дисиденти били на страни обесправљених, у свету у коме је комунизам победио.

О дисидентима је писано много, како за време Хладног рата, то и у деценијама после. Озбиљних, систематских истраживања је знатно мање него мемоарских и публицистичких дела.¹²⁵¹ Литературом доминирају дефиниције сковане речником Хладног рата. Небојша Попов, и сам један од југословенских дисидената, пише:

„Под дисидентством подразумевам критички став према владајућој идеологији и њој одговарајућем поретку који се изражава јавно и континуирано кроз дуже временско раздобље и изражава наду у слободу и демократију.“¹²⁵²

Овако тумачећи дисидентство закључује се да су дисиденти побуњеници и јеретици до краја одани својим идејама, какви се периодично јављају у историји људског друштва.¹²⁵³ Истиче се њихово отпадништво од догме, па их је зато пуно у историји цркве – Мартин Лутер је само најпознатији.¹²⁵⁴ Следећи такво схватање може се чак закључити да највећи дисиденти комунистичког света нису били Ђилас или Солжењицин, већ Тито и југословенско руководство после супростављања резолуцији Коминформа.¹²⁵⁵

---

¹²⁵¹ Највише литературе о дисидентима настало је из пера самих дисидената, како у Источној Европи тако и у Југославији. Махом су то мемоарска дела Ђиласа, Михајлова, Михајла Марковића, а ту је и студија једног од „групе професора“ Небојше Попова. (N. Popov, *Contra fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968-1988*, Mladost, Sarajevo 1989) Низ чланака о дисидентима у Југославији објављен је у часопису „Република“ од 1998. до 2000. године. Аутори су били Небојша Попов, Мирко Ђорђевић, Божидар Јакшић, Данило Удовички, Лазар Стојановић, Јелка Кљајић-Имшировић и др. Поред њих, од историчара дисидентима су се као посебном темом бавио Срђан Цветковић а у склопу ширег истраживања Радина Вучетић, Коста Николић и др. Међу не превише обимном литературом треба обратити пажњу на: С. Цветковић, *Портрети дисидената*, Институт за савремену историју, Београд 2007; R. Vučetić, *nav. delo*; B. Jakšić, *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, Beograd 2000; итд.

¹²⁵² „Disidentska skrivalica“, *Republika*, 1-31. avgust 2000.

¹²⁵³ Овакво схватање је најзаступљеније у српској публицистици и историографији. Заступали су га Небојша Попов, Мирко Ђорђевић, Божидар Јакшић, Срђан Цветковић и др.

¹²⁵⁴ B. Jakšić, *nav. delo*, 186; M. Mihajlov, *Domovina je sloboda*, Radio B92, Beograd 1994, 52.

¹²⁵⁵ D. Ivin, „Pojava disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 9, 5-7. decembra 2003, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 366.

У Хавеловом тексту слика дисидента је знатно комплекснија и мрачнија. Он објашњава да су дисиденти неминовни производ система који не може више да се темељи на бруталној сили и елиминацији сваког противљења. Дисиденти су људи који изражавају своју несагласност, што им је донело славу у иностранству, поштовање многих у домовини и прогон од стране режима. Међу хиљадама анонимних отпадника дисиденти су људи од пера: ако не пишу књиге онда су аутори петиција, писама, дају интервјуе иностраним новинама. *Самиздат* и *тамиздат* су њихова оружја. Захваљујући њему привукли су пажњу јавности Запада. Због тога су прогоњени али им је та пажња истовремено и каква-таква брана да прогон не оде предалеко.¹²⁵⁶ Дисиденти су деца свога времена, феномен епохе Хладног рата.

Говорећи о отпору репресивном режиму аутори занемарују да су дисиденти производ подељеног света, ван кога не би могли да постоје. Жан Бодријар их назива „саучесницима обе стране“.¹²⁵⁷ Бескомпромисна побуна би их одвела у анонимност, па чак и у смрт, да није било друге стране која им је пружала подршку и од њих начинила прогоњене јунаке. Михајлов за првог међу дисидентима сматра Ћиласа. И пре њега било је побуњеника против партије али је Ћилас први одлучио да не иде у илегалу нити да бежи на Запад, већ да иступа и „виси“ на јавном мњењу.¹²⁵⁸

Од средине шездесетих на Западу су проценили да дисиденти могу да буду корисно оруђе у Кенановој доктрини обуздавања. Били су један од главних разлога због чега је САД инсистирала да се у Хелсиншку повељу унесе одредба о људским правима. Када је потписана, Запад је добио важно оруђе у обрачуна са комунизмом. Феномен дисидента је нераскидиво повезан са подршком споља, од стране силе супротстављене режиму који дисиденте прогони.¹²⁵⁹ Ако би се кроз историју тражиле паралеле дисидентима епохе

---

¹²⁵⁶ J. Bolton, *Worlds of Dissent: Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture Under Communism*, Harvard University Press, Cambridge 2012, 1-4. Владимир Буковски је писао како се догађало да се понеки штрајк глађу ни не заврши а чувари су их већ потајно обавештавали да су ББС или Радио Слобода посвећивали томе своје кометаре. Кампања је узнемиравала надлежне и утицала да се положај затвореника бар на кратко олакша. V. Bukovski, *nav. delo*, 27.

¹²⁵⁷ Ž. Bodrijar, *Iluzija kraja ili štrajk događaja*, Rad, Beograd 1995, 44.

¹²⁵⁸ „Disidentstvo – stvarnost i legende“, *Republika*, 1-15. februar 1998.

¹²⁵⁹ На трагу оваквог тумачења феномена дисидената је Мира Богдановић која критикује доминатни наратив. Она, међутим, одлази у другу крајност и дисиденте суштински своди само на оруђе спољне политике САД у Хладном рату. M. Bogdanović, *Konstante konvertitstva. Hod u mjestu – od Dilasa do Dilasa*, Centar za liberterske studije, Beograd 2013, 28-43.

Хладног рата од Мартина Лутера много сличнији су им Лиу Ксиаобо или Светлана Алексејевич.¹²⁶⁰

За разлику од вођа студентских протеста, припадника илегалних антикомунистичких група или синдикалних вођа који су у сукоб са режимом улазили својевољно, свесни последица, са дисидентима је ствар била знатно комплекснија. Солжењицину је дело „Један дан Ивана Денисовича“ донело ненадани успех. Убрзо му је, након смене Хрушчова, онемогућено да штампа нова дела. Приморан је да крене у самиздат и постао је дисидент. Сахаров је имао чак три ордена Хероја социјалистичког рада и уживао је максималне привилегије. Написао је „Конвергенцију два система“, онемогућено му је јавно деловање, па је хтео не хтео морао да постане дисидент.¹²⁶¹ Сличну судбину су доживели Сињавски, Данијел, Бродски... Чеслав Милош признаје да је имао доста симпатија за нову, социјалистичку Пољску, све док није стигао захтев да писци обавезно пишу у духу соцреализма. Тада је рекао *He!*¹²⁶² Чак је и чувена Повеља 77 настала наизглед случајно, подстакнута суђењем групи андерграунд рок музичара.¹²⁶³

Није било много другачије ни са југословенским дисидентима. На Ђиласово отпадништво директно је утицала Стаљинова смрт. Тито је поново почео да говори о потреби чвршће руководеће улоге партије и идеолошкој монолитности. Уместо да се приклони новом курсу, Ђилас је наставио да износи своје идеје о демократизацији и постао побуњеник.¹²⁶⁴ Михајло Михајлов је добио стипендију дао као асистент на Филозофском факултету у Задру оде у СССР. Утиске је објавио листу „Дело“ под насловом „Лето московско 1964“.¹²⁶⁵ Совјетски амбасадор је потом уручио протест због клеветања СССР,

---

¹²⁶⁰ Лију Ксиаобо је кинески књижевни критичар, активиста, политички затвореник и добитник Нобелове награде за мир 2010. године. Светлана Алексејевич је белоруска новинарка, добитница Нобелове награде за књижевност 2015. године, која је поред својих дела позната и по сукобу са режимом председника Белорусије Лукашенка због чега је напуштала земљу 2010. године.

¹²⁶¹ С. Цвтековић, *Портрети дисидената*, 12.

¹²⁶² „He“ је био назив првог чланка који је Милош објавио у емиграцији, у листу „Култура“ 1951. године. У њему је објаснио зашто је донео одлуку да напусти земљу и остане на Западу. Ћ. Miloš, *nav. delo*, 192.

¹²⁶³ J. Bolton, *op. cit.*, 115-118.

¹²⁶⁴ Ђилас је на Трећем пленуму ЦК СКЈ у јануару 1954. смењен са свих функција и искључен из Централног комитета. Први пут му је суђено после једног интервјуа који је „Њујорк Тајмсу“ у децембру 1954. осуђен је на 18 месеци затвора условно. Крајем 1956. поново му је суђено. Овај пут је осуђен на казну затвора од три године. На слободу је пуштен почетком 1958. Због књиге „Разговори са Стаљином“ коју је објавио у иностранству 1962. је осуђен на 13 година робије. Из затвора је пуштен последњег дана 1966. године. Током 1968. добио је дозволу да отпутује у иностранство, која ми је поново укинута 1970. М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, *Književne novine*, Beograd 1991, 259-279; J. Dragović Soso, *nav. delo*, 41-45; K. Nikolić, S. Cvetković, *Radanje jeretika: suđenje Milovanu Đilasu i Vladimiru Dedijeru 1955*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2011, 46-59.

¹²⁶⁵ М. Mihajlov, *Ljeto moskovsko 1964. Djilas protiv Marksa*, Novo delo, Beograd 1990.

па је убрзо Тито у једном говору напао Михајлова. Уследило је хапшење, суђење и пресуда на девет месеци затвора.¹²⁶⁶ Да ли је до процеса дошло јер је Михајлов писао о московској „алтернативној сцени“: песницима, сликарима, музичарима, филозофима, о анегдотама робијаша и разних незадовољника, или зато што је Тито оценио да је време да се поново приближи СССР-у после доласка на власт Брежњева, тешко је рећи.¹²⁶⁷ Питање је и шта би са случајем било да 1965. године у Југославији није требао да се одржи конгрес међународног ПЕН клуба. Вести о Михајлову су стигле на Запад. Секретар ПЕН клуба Артур Милер је запретио да конгреса неће бити уколико Михајлов оде у затвор. У међувремену су се и односи са Совјетима смирили па је Врховни суд Хрватске током жалбеног поступка казну преиначио на условну.¹²⁶⁸ Уместо да процес схвати као упозорење Михајлов је већ следеће године покушао да са групом сарадника покрене опозициони лист „Слободан глас“ истовремено тражећи подршку и заштиту у јавности Запада.¹²⁶⁹ Ухапшен је и осуђен на три и по године затвора. Наизглед без намере, и Михајлов је постао дисидент.

Уствари, у свим овим случајевима само је тренутак био случајан. Исход је био неизбежан. Дисиденти су тражили право на слободну јавну реч, да поделе са светом своје мисле и размишљања. У систему који је то забрањивао отпадништво је за многе било само питање времена. Први написи дисидената често нису ни били антирежимски. У сукоб са влашћу су улазили јер им је забрањивано да кажу шта имају.

Дефинисање феномена дисидената је неопходно, ма колико да су дефиниције друштвених феномена мањкаве, да би се одговорило на још једно од отворених питања у српској историографији и публицистици: да ли су у комунистичкој Југославији уопште постојали дисиденти?

Мишљења су подељена. Поједини аутори сматрају да је југословенски комунизам био исувише „плишани“ па правих дисидената није могло да буде. У Југославији није било свега оног што је на Истоку пратило дисидентски покрет: алтернативне културе,

---

¹²⁶⁶ АЈ, ф837 П-4-а/114, „Изречена пресуда против аутора написа „Љето московско 1964“ (29. 5. 1965)“, Михаило Михаилов 12. 2 1965 – 15. 5. 1978.

¹²⁶⁷ Колико је осуда била важна за Тита сведоче речи Петра Стамболића изречене годинама касније када је у разговору са Титом подсетио да су у случају Михајлова морали „да натегну закон“ како би био осуђен. АС, б2 к97, Разговор председника Тита са руководством СР Србије, 11. април 1971, излагање Петра Стамболића.

¹²⁶⁸ С. Цветковић, *Портрети дисидената*, 248-249; Р. Даниловић, *нав. дело*, 344-350.

¹²⁶⁹ АЈ, ф837 П-4-а/114, Михаило Михаилов наставља активност на покретању „опозиционог часописа“, Михаило Михаилов 12. 2 1965 – 15. 5. 1978. Подршку Михајлову у покретању листа тада су пружили Данијел Ивин, Фрањо Зенко, адвокат Јован Баровић, уметник Младен Србиновић, и Слободан Машић, који је касније покренуо издавачко предузеће. J. Dragović Soso, *нав. дело*, 47.

књижевних кружока, самиздата и тамиздата. Петиције са захтевима за поштовање људских права почеле су да се пишу тек после осамдесете. Док је у Чехословачкој алтернативна панк рок сцена била део културе подземља у Југославији је Нови талас практично био мејнстрим.¹²⁷⁰

Са друге стране, Југославија јесте била комунистичка земља, и иако је репресија била знатно блажа него у остатку комунистичког Истока то ипак не значи да је није било. Људи су страдали због својих идеја. Због тога је доминанто мишљење да је дисидената било, и међу њих се убраја широк круг опонената режиму, од партијских отпадника, марксистичких интелектуалаца, радикалних левичара и шездесетосмаша преко остатака предратног грађанског друштва до десних националиста.¹²⁷¹

Велика мана оваквог схватања је што се називајући све противнике режима дисидентима ствара привид да су они били део ширег таласа нараслог у Источној Европи од шездесетих.¹²⁷² Већина југословенских побуњеника је са њима имала мало шта заједничко. Назив дисидент је неупитан тек за неколицину: Милована Ђиласа, Михајла Михајлова и осам наставника са Филозофског факултета у Београду.¹²⁷³ Они су због идејног сукоба са режимом трпели прогон, иако тај прогон посебно у случају групе професора није био ни близу екстреман као у земљама Источне Европе. Заштиту су проналазили на Западу: давали су интервјуе, превођене су им књиге, штампани радови.¹²⁷⁴ Одржавали су контакт

---

¹²⁷⁰ Осим оснивања „Комисије за шунд“, цензуре понекад стиха песама и критика партијских догмата Нови талас је прихваћен од стране режима. За разлику од Чехословачке где музичарима са алтернативне сцене суђено, у Југославији је љубљански панк бенд „Панкрти“ добио награду „Седам секретара СКОЈ-а“.

¹²⁷¹ Овакво схватање је доминанто у српској историографији и публицистици, уз различите нијансе и недоследности. Тако Небојша Попов за дисидента сматра и Живојина Павловића, комунистичког апостату убијеног у Ужицу 1941, који је дело „Биланс совјетског термидора“ објавио за време антикомунистичког режима краљевине, али не и десно оријентисане националисте. („Дисидентска скривалица“). Срђан Цветковић напоредо једног до другог ставља Драгића Јоксимовића, Борислава Пекића и Драгољуба Јоксимовића са Михајлом Михајловим. (С. Цветковић, „Портрети дисидената“). Мирко Ђорђевић у дисиденте убраја читав студентски покрет 1968 („Дисиденти – између реформе и револуције“). На сличном трагу је и део хрватских истраживача. Катарина Спехњак и Тихомир Ципек праве разлику између дисидената, отпора и опозиције, али је она често врло бледа, ако је и има. К. Spehњak, Т. Cipek, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 39 No.2 (2007), 255-297.

¹²⁷² Алекса Ђилас је још 1980. критиковао овакво гледиште, па је у једном раду истакао да би прихватање овако широке дефиниције дисидената значило да би Југославија могла да буде кандидат за „светског шампиона у дисидентству“. А. Djilas, “Dissent and Human Rights in Post-Tito Yugoslavia”, *Review of the Study Centre for Yugoslav Affairs*, II/5 (1980), 498.

¹²⁷³ Чак је и за њих било оспоравања. Михајло Михајлов је оспоравао да су професори праксисовци дисиденти у пуном значењу те речи јер су и после суспензије 1975. наставили да примају део плате. *Република*, 16-30. април 1998.

¹²⁷⁴ Подршка западне јавности и медија није само брана од судских прогона. Михајлов бележи како је 1980. од ФБИ добио информацију да се налази на листи за ликвидацију југословенске СДБ. Захваљујући познанству

са медијима и интелектуалцима. У време судских процеса на адресе југословенских институција је стизало на стотине писама подршке.¹²⁷⁵

Са свима осталима је ситуација знатно магловитија. Добрица Ћосић је самовољно ушао у сукоб са СКЈ, био је писац, јавна личност, књиге су му превођене на бројне стране језике. Ипак, никада се није много ослањао на иностране медије и зазирао је од подршке западне јавности.¹²⁷⁶ Ослонац је пронашао у српском друштву, чак и међу члановима СК Србије, па је СДБ 1969. извештавала како на гласине да би могао да буде ухапшен одговара да би онда „морали да ухапсе и пола Србије“.¹²⁷⁷

Својеврсан пример је и Владимир Марковић, новинар који је успео да потпуно самостално развије широку комуникацију са противницима режима у Југославији (Ћилас, Михајлов, Туђман, Игњатијевић и др.). Марковић се повезао и са неким интелектуалцима у САД, Западној Европи, Аргентини. Објављивао је у иностранству, на енглеском језику, махом у емигрантским листовима. Против њега је 1979. покренут процес и кажњен је „мером безбедности“ обавезног психијатријског лечења на неодређено време – послат је у затворску болницу где је као наводни ментални болесник провео три године.¹²⁷⁸ Почетком осамдесетих „Амнести интернешнл“ је организовао кампању слања писама југословенским институцијама у којима се тражило да Марковић буде пуштен на слободу.¹²⁷⁹ И поред тога, он никада није успео да изађе из анонимности ни у земљи ни на Западу.

Недостатак интересовања на Западу за југословенске политичке затворенике све до почетка осамдесетих је био резултат политичких односа. Момо Капор сведочи да убрзо након што је потписао Предлог за размишљање почели су да му стижу позиви за пријеме у

са новинарем „Њујорк Тајмса“ успео је да текст о томе буде објављен у овим новинама. Веровао је да ће му то пружити заштиту јер су у Југославији зазирали од кампање у западним медијима. М. Мihaljov, *Domovina je sloboda*, 34-35.

¹²⁷⁵ Писма у којима је пуштање на слободу Михајлова и дозвола да емигрира на Запад слали су бројни интелектуалци и јавне личности. Масовно слање писама су организовали Амнести интернешнл, ПЕН клуб, Међународна лига за права човека из Њујорка и друге организације. Само у периоду од децембра 1975. до фебруара 1976. на адресу председника Тита је стигло 60 дописница из 11 земаља. АЈ, КПП II-4-a/114, Михаило Михаилов, 12. 2. 1965-15. 5. 1978.

¹²⁷⁶ С. Ђукић, *Поглед из осипака. Разговори и сусрети са Добрицом Ћосићем*, Службени гласник, Београд 2014, 122.

¹²⁷⁷ ИАБ, ф2829 к13, О Добрици Ћосићу - пресек делатности (фрагменти документа)

¹²⁷⁸ V. Marković, *Za ljudska prava. Moje disidentske uspomene*, Slobodna knjiga, Beograd 1999; V. Marković, *Zatočenik savesti. Roman*, Slobodna knjiga, Beograd 2000.

¹²⁷⁹ У првој половини 1980. приспело је чак 4530 писама из преко десет различитих држава. АЈ, ф212 ф4, Строго поверљива архива, Преглед приспелих писама – интервенција “Amnesty international” за I полугође 1980. године.

иностраним амбасадама.¹²⁸⁰ Обавештајне службе су мотриле на све заметке евентуалног отпора режиму, али им нису пружали конкретну подршку. Чак и када је ухапшен Туђман, генерал ЈНА, Западни медији једва да су пренели вест. Дисиденти у Источној Европи су били део алтернативног друштва, ослоњени на подршку јавног мњења Запада, људи од пера који су имали нешто да кажу и када им је то право ускраћено постали су противници режима. Као и у много чему другом, Југославија је била посебан случај. Због тога противнике југословенског режима пре треба називати побуњеницима јер овај назив, иако мањкав, много боље описује карактер њиховог деловања.¹²⁸¹

4. 4. Југословенски режим, интелигенција и интелектуалци

О интелектуалцима у социјалистичкој Југославији је пуно писано у штампи и публицистици, али још увек недостају озбиљна, на изворима утемељена истраживања.¹²⁸² Став СКЈ према интелектуалцима је био сличан ставу партија осталих држава источног блока. Поред укорене сумњичавости из предреволуционарних времена партијска бирократија је посебно мотрила на њихове активности јер је сматрала да је преиспитивање друштвених односа њено искључиво право. У слободној, критичкој мисли догмате су виделе заметак контрареволуције и потенцијалну тачку окупљања новог политичког покрета. Када су Добрица Ћосић и Љубомир Тадић 1980. покушали да покрену лист „Јавност“ најжешћи напади су уследили јер је њихова акција сматрана за покушај формирања опозиције. Кампања је била тако оштра да је Оскар Давичо „типове *à la* З.

---

¹²⁸⁰ К. Димитријевић, *Момо Капор. Сећања и дружење*, Прометеј, Београд 2010, 54.

¹²⁸¹ Дејан Јовић такође сматра да термин дисиденти није одговарајући да се опише активност интелектуалаца супростављених режиму у Југославију. Зато користи термин критички интелектуалци, који су и они сами користили. (D. Jović, *nav. delo*, 327) Разлика између овог термина и термина побуњеници је у томе што је други термин знатно шири, и означава све противнике режима који су се око интелектуалаца као језгра окупљали.

¹²⁸² О интелигенцији и интелектуалцима у социјалистичкој Југославији писало је више аутора у склопу истраживања појединих догађаја или шире теме. Погледати више у: Dejan Đokić (ed.), *Yugoslavism. History of a Failed Idea 1918-1912*, Hurst & Company, London 2003; J. Dragović-Soso, *nav. delo*; N. Miller, *The Nonconformists: culture, politics, and nationalism in a Serbian intellectual circle 1944-1991*, CEU Press, Budapest/New York 2007; K. Nikolić, S. Cvetković, Đ. Tripković (prir.), *Bela knjiga - 1984: obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom" u SFRJ*, Službeni glasnik/Institut za savremenu istoriju, Beograd 2010; K. Nikolić, S. Cvetković, *Rađanje jeretika: suđenje Milovanu Đilasu i Vladimiru Dedijeru 1955*; K. Николић, *Српска књижевност и политика 1945-1991: главни токови*, Завод за уџбенике, Београд 2012; и др.

Гавриловић, Ђинђићи и сличне“ упоредио са четницима Драже Михаиловића који траже „могућност да некажњено манипулишу камама“.¹²⁸³

Од сукоба са Инфомбиroom у Југославији је дошло до парадоксалне ситуације: прокламована је политика попуштања и демократизације што је било попуно супротно ауторитарној природи партије у комунистичком систему. Због тога су се све време од почетка педесетих па до краја Титовог живота смењивали периоди попуштања и појачане репресије. Небојша Попов пише како су повремене кампања попуштања стварале привид толеранције према критичком мишљењу. Међутим, чим би дошло до осеке кампање, они који се не повуку на време трпели су последице.¹²⁸⁴

Када се говори о интелектуалцима у комунистичкој Југославији неопходно је поставити питање да ли су они могли да буду део партијске бирократије и доследни следбеници партијске линије, или их је обавеза да „губицу држе отвореном“ неизбежно водила у отпадништво?

Неспорно је да је највећи број интелектуалаца деловао под окриљем система. Пазили су да не пређу дозвољене границе и бавили се областима друштва које нису биле под толико стриктном контролом. Неки су искрено веровали су да је курс партије и поред неизбежних грешака једини исправан. Други су само желели „да обрађује свој врт“. Чеслав Милош пише како је „био склон да затвара очи на многе одвратне чињенице, само да би ми дозволили да се на миру бавим метриком стиха и преводим Шекспира“.¹²⁸⁵ У друштву које је било знатно слободније од Милошеве Пољске пристати на такву нагодбу је било знатно лакше. Интелектуалаца који су је прихватили било је много више него оних који су се одлучили на отпадништво, међутим, бавити се њиховим политичким ставовима и друштвеним ангажманом је излишно, јер њихова политика је била политика партије, коју су осмишљавале партијске бирократе.¹²⁸⁶

Лашек Колаковски говори како је остао члан партије дуго након што је престао да буде комунистички верник, све док га нису избацили, јер је сматрао да је партија једини

---

¹²⁸³ О. Davičo, *Procesi*, Oslobođenje, Sarajevo 1983, 204-205.

¹²⁸⁴ N. Popov, *Contra fatum*, 36.

¹²⁸⁵ Č. Miloš, *nav. delo*, 9.

¹²⁸⁶ Јовица Тркуља њихову функцију пореди са *евет-ефендијом* на османском двору, чија је једина улога била да са разумевањем клима главом на све што султан каже и говори: „Тако је!“ Ј. Тркуља, *Успон и пад Ивана Ивановића*, 39.

облик политичке делатности, и да је не треба препуштати у руке крутих апаратчика.¹²⁸⁷ Сигурно је да је овакав осећај постојао и код југословенских интелектуалаца-комуниста, посебно оних старије генерације, који и поред спознавања заблуда и грешака партије нису могли нити желели да постану отпадници. Остајали су на линији, покушавајући да делују на партију изнутра, али је тај утицај у СКЈ, са изграђеном бирократском олигархијом, практично био непостојећи. Друге, махом оне који су као младићи ступили у редове КПЈ за време рата или још млађе, стасале после 1945, интелектуално сазревање је водило у неизбежни сукоб са режимом чија бирократија је тежила да уређује не само политичке прилике, већ и стваралаштво и слободу мишљења. Такви односи у друштву су део интелектуалаца неизбежно наводили на закључак да је „обрађивање свог врта“, како је то записао Киш, ништа друго до „песма у пустињи“ – идеолошки, економски, филозофски и морални проблеми морају да буду проблеми сваког интелектуалца „и он ће говорити, писати, потписивати петиције, плакати у провинцијској крчми, као лудак [...] јер зна да све то што чини није тако бесмислено као што се другима чини“.¹²⁸⁸ Када је њихов број крајем шездесетих досегао критичну масу, чија реч се чула у друштву, њихова одбрана слободе мисли и стваралаштва означила је почетак политичког ангажовања српске интелектуалне елите. Писање историје политичког деловања интелектуалца у социјалистичкој Југославији уствари је писање историје побуњеника, или оних који су били спремни да говоре слободно и ризикују да то постану.

Припадници интелигенције у Југославији су били деца новог, комунистичког друштва. Након обрачуна са грађанском класом режиму је требала нова интелигенција, одана револуцији и њеним идејама.¹²⁸⁹ Крајем седамдесетих Југославија је имала 19 универзитета, осам академија наука и више од 400.000 студената. Била је при самом врху светске лествице по проценту високообразованих. (105 на 10.000 становника, СР Немачка је нпр. имала 43). Држава је финансирала око 500 самосталних научних института са десетинама хиљада истраживача.¹²⁹⁰ Београдски универзитет је био највећи у земљи, а поред њега на територији СР Србије су радили још универзитети у Новом Саду, Крагујевцу,

---

¹²⁸⁷ Л. Колаковски, *Занимљива времена немирна времена. С Лашеком Колаковским разговарао Збигњев Менцел*, Службени гласник, Београд 2009, 103.

¹²⁸⁸ Д. Киш, „Ми певамо у пустињи“, *Браничево*, бр. 5-6 (2012), Центар за културу Пожаревац, 70-74.

¹²⁸⁹ М. Perišić, *nav. delo*, 187.

¹²⁹⁰ Ј. Mirić, *nav. delo*, 147.

Нишу, Приштини и Универзитет уметности у Београду. Дража Марковић се 1975. новинарима похвалио како је у послератној Србији дипломирало је око 200.000 стручњака, 3000 магистара, 2.500 доктора и других специјалиста. Да су велика улагања и труд давали резултата показивао је податак да је око 60% од тога броја дипломирало током последњих десет година.¹²⁹¹

Интелектуални слој је обликован у духу југословенског социјализма. Већина интелектуалаца који су касније ушли у сукоб са режимом током неког дела живота су били део партије. Скоро сви симиновици, симбол отпора режиму међу интелектуалцима током седамдесетих и осамдесетих, учествовали су у НОБ-у или су били чланови СКОЈ-а и СКЈ.¹²⁹² Генерација новинара, професора, инжењера и други припадника интелигенције стасала у социјалистичкој Југославији током шездесетих и седамдесетих је уживала све благодети система.

Преломни тренутак у формирању српске интелектуалне елите као засебне друштвене снаге, која је делимично деловала под окриљем партије, а делимично и као њена протоопозиција, одиграо се у бурним годинама 1966-1972. На спољном плану то је било време Прашког пролећа и великих тензија са СССР-ом. Руководство партије су раздирали међурепублички и међуфракцијски сукоби. Овај период излази из временског оквира рада, али је за разумевање улоге интелектуалне елите у југословенском и српском друштву, и њеног каснијег укључивања у косовско питање, неопходно разјаснити откуда се уопште круг критичких интелектуалаца појавио.

Обећана демократизација друштвених односа довела је до експанзије на пољу стваралаштва и културе. БИТЕФ је основан 1967. године, а две године касније и БЕМУС. Потом је 1971. одржан први ФЕСТ а касније исте године и први Београдски цез фестивал.¹²⁹³ Истовремено, дошло је до бујања јавно испољене критичке мисли међу интелектуалцима и ствараоцима на свим пољима. У социологији и филозофији је већ неко време деловао круг критичких интелектуалаца окупљених часописа „Праксис“ и Корчуланске летње школе. У

---

¹²⁹¹ ИАБ, ф2769 к30, Стенографске белешке са разговора Драгослава Марковића, председника Председништва СР Србије са новинарима листа „Политика“ и делови разговора који нису објављени у „Политици“, 26. мај 1975.

¹²⁹² L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 36.

¹²⁹³ M. Lakićević, *Ispred vremena. 1963-1973, sudbonosna decenija, uspon i pad srpskih liberala, uzroci i posledice, od tada do naših dana, kroz prizmu Ekonomske politike, novina kakvih više nema*, Fond za otvoreno društvo, Beograd 2011, 45.

филму се појавио црни талас доносећи до тада незамисливу критику друштвених односа. За време одржавања Девог конгреса СКЈ, само двадесетак метара даље у филмским салама се приказивао филм Саше Поповића „Биће скоро пропаст света“. Док су делегати на конгресу читали своје реферате на филмском платну су се низале слике главног глумца који говори како сви треба да „оду у пичку материну“ што су цинично пратили звуци интернационале, сеоске учитељице лаког морала као симбола партије и „прогреса“ на селу, и истражитеља који се прерушава у попа да би на самртничкој постељи од умирућег добио информације које жели.¹²⁹⁴ И у књижевности су отворене теме о којима се до тада није писало. Деценију раније Ђопић је прогоњен због „Јеретичке приче“. По утицајем новог духа Слободан Селенић је 1968. објавио роман „Мемоари Пере Богаља“ у коме је без много суздржавања проговорио о труљењу партизанске нове класе.¹²⁹⁵ Интелектуалци су зграбили могућност да јавно и слободно проговоре о југословенском друштву.

У свему томе је било много стихијског: догмате су се повлачили после пада Ранковића, читава атмосфера је постала релаксиранија. Интелектуалци, посебно људи од пера, писци, филозофи, уметници, тражили су слободу да различито мисле. Било је ту и генерацијског сукоба. Као што су у партији кадрови рођени после 1920те сматрали да је дошло време да преузму управљање државом, тако је та иста генерацији међу интелектуалцима тежила да руши окоштале односе, посебно склоност интелектуалаца старије генерације да избегавају сваки сукоб са политичарима. Када је почетком седамдесетих у Српској књижевној задрузи (СКЗ) одлучено да се започне са писањем „Историје српског народа“ старији историчари: Васа Чубриловић, Јорја Тадић, Виктор Новак и Драгослав Јанковић су говорили како је за тај корак рано, свесни да је тема политички осетљива, па су предлагали да се писање историје оконча са 19. веком.¹²⁹⁶

За однос две генерације интелектуалаца према режиму карактеристичан пример су Иво Андрић и Меша Селимовић, о чему је овај други сведочио је једном необјављеном интервјуу 1975. године. Селимовић је рекао да су се њих двојица често спорили „да ли писац треба да се ангажује око неких других ствари, друштвених, рецимо, политичких, више или мање. Он сматра да не треба никако да се ангажује, него да пише своја дела. Ја се нисам

---

¹²⁹⁴ А. Petrović, *Novi film II (1965-1970)*. „Crni film“, Naučna knjiga, Beograd 1988, 199.

¹²⁹⁵ С. Селенић, *Мемоари Пере Богаља*, Просвета, Београд 1968.

¹²⁹⁶ Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 1, 110.

слагао са тим, ја сам мислио да писац мора да реагује на све ствари око себе у времену у којем живи.¹²⁹⁷ Андрићев став је био одраз његове личности, али и страха који је код интелектуалаца стасалих за време старог режима Краљевине остао трајно присутан након што су избегли револуционарне чистке. Селимовић је био само осамнаест година млађи, али је припадао генерацији нових, револуционарних интелектуалаца, који су крајем шездесетих били на врхунцу стваралачких снага. Код њих је нарасло уверење да су слобода мишљења, стварања и деловања вредности за које се морају борити. Идеју која је спонтано сазрела код многих описао је Киш 1974. бележећи како се „богатство, слобода и зрелост једне културе испољавају управо у плурализму. [...] Све док се тај плурализам у критици и у литератури не постигне, све док се један поглед на свет и уметност буде проглашавао (свеједно да ли од критике или од администрације) канонским, дакле јединоважећим и јединосмисленим, све дотле се једна култура неће домоћи своје елементарне слободе. У том смислу, писати, *hic et nunc*, различито, што ће рећи изван и упркос канонима и захтевима дана што их диктирају владајуће групе (критика и тзв. политичке субкултуре, што је најчешће једно те исто), то значи борити се за моралну и политичку слободу једне културе.“¹²⁹⁸

Попуштање контроле и изненадно бујање слобода крајем шездесетих више је било резултат конфузије у оквиру СКЈ него планиране политике. Појава критички настројених интелектуалаца у партији није дочекана са много симпатија. Дража Марковић је у њима видео „од живота и друштва одвојене слојеве и структуре, који живећи на рачун друштва попут слободних стрелаца однекуд са стране, ’објективистички’, ван времена и простора, слободно-мислећи, са пиједестала замишљене сопствене величине, деле лекције, дају савете, изричу судове, износе мериторна мишљења. Таква позиција данас неминовно не даје могућности за правилно расуђивање.“¹²⁹⁹ Суочавала са спољним притиском, привредним проблемима, студентским демонстрацијама, порастом национализма и сепаратизма, сукобима између руководства и отпором уставним променама партија је морала да толерише њихово деловање. Сређивање стања у стваралаштву и култури чекало је разрешење важнијих проблема.

---

¹²⁹⁷ Интервју Меше Селимовића са Добросавом Силобрчићем, приказано у: Недељом у 2, ХРТ, 8. април 2018.

¹²⁹⁸ D. Kiš, „Za pluralizam“, *Homo Poeticus*, BIGZ, Beograd 1995, 92.

¹²⁹⁹ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 154.

Политичке тензије су се брзо пренеле и међу интелектуалце. Већ 1967. објављена је „Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика“ и потом одговор групе чланова УКС у „Предлогу за размишљање“.¹³⁰⁰ Следеће године је Ћосића иступио на пленуму ЦК СК Србије 1968. године¹³⁰¹, Српско филозофско друштво је саставило петицију у којима су коментарисани догађаји у Пољској и Чехословачкој, отворен је случај групе професора Филозофског факултета, потом су следиле „Књижевне новине“, па Српска књижевна задруга итд.

Дух слободе говора и неспутане критике је био неспојив са системом једнопартијске диктатуре. У СКЈ су сматрали да је разматрање проблема југословенског друштва њихово искључиво право. Свака критика система која је долазила ван партијски форума тумачена је као напад на систем и партију која је била његов творац и отелотворење. Никезићево руководство се нашло у комплексној позицији. Као заговорници демократизације друштва и већег учешћа јавности у одлучивању истицали су да односе у образовању, науци и стваралаштву не треба решавати административним мерама. Никезић је давао изјаве попут оне да „меру делатности новинских листова треба да пронађу читаоци и редакције“.¹³⁰²

Од Тита и из руководства других република, посебно Хрватске и Босне и Херцеговине, стизале су сталне оптужбе да српско руководство није довољно одлучно у обрачуна са „опозицијом“. Тито је већ 1969. тражио да буду оштри:

„Ту код нас либерализма не може бити. То не значи недемократски поступак. То значи демократски поступак према већини нашег народа, према свим нашим произвођачима.“

Латинка Перовић је уверавала Тита:

„Ми се никада не колебамо око суштине ствари, али држимо много до метода акције“.¹³⁰³

Ове речи можда и најбоље описују став Никезићевог руководства према слободи стваралаштва. Између њих и догмата у федерацији није постојала суштинска разлика у

---

¹³⁰⁰ АЈ, ф837 П-4-б/29, Информација о догађајима у вези са „Декларацијом о називу и положају хрватског књижевног језика“, „Предлог за размишљање“...

¹³⁰¹ „Потреба за критичким разматрањем владајуће идеолошке концепције у националној политици“, *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, НИП Комунист, Београд 1968, 100-116.

¹³⁰² S. Ђukić, *Slom srpskih liberala : tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Filip Višnjić, Beograd 1990, 134-147.

¹³⁰³ АС, б2 к97, Магнетофонске белешке са разговора Председника републике са представницима СР Србије, одржаних 25. септембра 1969.

оценама да ли је нешто штетно или није, већ у методу обрачуна са штетним појавама. У врху СК Србије су сматрали да са њима треба да се обрачунавају комунисти у матичним институцијама, културни радници и медији. Како је Никезићево руководство видело улогу партије у култури најбоље одсликава Конгрес културне акције, одржан од 28. од 30. октобра 1971. у Београду. Од Конгреса се очекивало да, под будним оком партије, одговори на негативне појаве у култури и попут партијских планова развоја друштва одреди правце културног развоја током наредних година.¹³⁰⁴

На однос републичког партијског руководства према култури снажан утицај су имала два фактора. Сталне оптужбе за попустљивост према „опозицији“ у Београду биле су део жестоких политичких сукоба у врху партије и федерације који су почетком седамдесетих раздирали Југославију. Различити кланови и интересне групе су манипулисали Титом знајући за његову несклоност према слободној мисли. Говоркања у његовој близини о „опозицији“ у Београду уствари су биле директан удар на руководство СК Србије. Никезић је пред Титом покушавао да објасни позицију руководства. Говорио је како важе „као неко ко забрањује, кажњава, напада филозофе итд. Онда је у Загребу и Љубљани речено да је то балканска та атмосфера недемократска итд. Тако да је нама мало и досадило, право да вам кажем, да изигравамо жандарма. Ми хоћемо да ствари држимо по контролом. Држимо скупове за те ствари.“¹³⁰⁵

Други важан фактор је било нејединство и постојање струја у оквиру саме партије. Део партијске бирократије је заговарао знатно ригиднији приступ, али је било и мноштво оних који су се макар прећутно слагали са ставовима интелектуалаца о уставним амандманима, разбијању федерације или критиком „црвене буржоазије“. Латинка Перовић је то нејединство Титу сликовито описала на примеру „Студента“:

„Ми у рат, а председник Социјалистичког савеза на разговор са њима.“¹³⁰⁶

Поједине забране по којима је период власти либерала остао запамћен долазиле су од догмата са нижих партијских нивоа и биле су оруђе у фракцијским борбама. То, ипак, не значи да забранама није прибегавало и највише руководство. У периоду најдубље

---

¹³⁰⁴ Конгрес културне акције у СР Србији: Крагујевац 28, 29 и 30. октобар 1971, Републичка конференција ССРН СР Србије, Београд 1972; R. Vučetić, *Monopol na istinu*, 96-109;

¹³⁰⁵ АС, б2 к97, Магнетофонске белешке са разговора председника Тита са представницима СР Србије, одржаних 11. маја 1971.

¹³⁰⁶ Исто.

политичке кризе, у време 19. седнице ЦК СК Хрватске и врхунца Маспока, Латинка је пред Титом истицала како ће се руководство од напада унутрашњег непријатеља бранити „и идеолошким и административним средствима“.¹³⁰⁷ Иако је у изјавама након одласка са функције негирала улогу руководства у појединим случајевима и умањивала тежину репресије („дан, два затвора“) ипак је признала да је однос према стваралаштву и друштвеној критици био дубоко прагматичан:

„Радите оно што можете, то је смисао политике“.¹³⁰⁸

Такав однос није им обезбедио упориште ни на једној страни. Из интелектуалних кругова у Србији су нападани због ждановизма и цензуре.¹³⁰⁹ Интелектуалци су прозрели маску „демократизма“ новог руководства па је Пекић 1970. у дневнику са презиром писао о „назови самоуправној демократској пракси“ у којој се диктатура прикрива ангажовањем маса за циљеве који би се иначе морало остварити принудом, као да притисак на масе такође није употреба силе.¹³¹⁰ Истовремено, од Тита и из остатка федерације су наставиле да стижу критике због наводне превелике попустљивости руководства према „београдској чаршији“¹³¹¹ у којој главну реч воде опозиционари, отпадници и разни незадовољници.¹³¹² Однос према стваралаштву и друштвеној критици искористила је струја у СК Србије окупљена око Драже Марковића за напад на Никезића и његове сараднике.¹³¹³ Истоветне

---

¹³⁰⁷ АС, б2 к97, Разговор председника Тита са руководством СР Србије, 11. април 1972.

¹³⁰⁸ *Снага личне одговорности*, 142.

¹³⁰⁹ Због бројних забрана филмова, представа, књига и часописа Никезићево руководство је касније често оптуживано за „лажни либерализам“ и догматизам. Посебно су критиковани Латинка Перовић, која је у републичком руководству имала највише контакта са пољем културе, и Марко Чанадановић, председник ПК СК Војводине 1969-1972. Они су упорно инсистирали да за већину случајева нису одговорни, већ су забране долазиле са других нивоа власти. (М. Чанадановић, *нав. дело*, 12) То је у бројним случајевима несумњиво било истина, али су забране спровођене уз макар прећутно слагање а понекад и на наредбу из руководства. Као пример може да послужи одлука да се Политикина награда 1971. не додели Мићи Поповићу иако га је жири изабрао за добитника. Главни уредник Политике у то време је био Александар Ненадовић, близак сарадник и пријатељ многих из Никезићевог руководства. Одлука да се награда не додели је била његова, али нема сумње да је налог дошао из руководства партије.

¹³¹⁰ В. Пекић, *Život na ledu II. Dnevници 1955-1982*, *Službeni glasnik*, Београд 2013, 402.

¹³¹¹ У разговору са директором Радио-телевизије Београд Здравком Вуковићем у новембру 1966. Тито је истакао како „Београду штимунг даје чаршија, упркос томе што у њему живи не знам колико хиљада радника.“ (З. Вуковић, *нав. дело*, 57) Термин је често коришћен да означи ткз. опозиционе кругове у Београду.

¹³¹² АЈ, ф837 П-4-а/85, Запажања о неким неслагањима, отпорима и полемикама са званичним ставовима друга Тита у СР Србији (Строго поверљиво, на личност), Београд, 28. марта 1972.

¹³¹³ АС, б2 к83, Материјали са 41. седнице ЦК СК Србије, одржане 30. јуна 1972, магнетофонске белешке.

замерке је поновио и Тито на октобарском састанку 1972, након кога су Марко Никезић и Латинка Перовић поднели оставке.¹³¹⁴

Ново републичко руководство није желело да понови грешку либерала. Сређивање стања у друштвеним односима је било доказ промене политичког курса и оданости Титу. То им, уосталом, и није било страшно. Дража Марковић је испред ЦК СК Србије 1958. учествовао у разрешењу сукоба међу писцима комунистима подељеним на модернисте и реалисте.¹³¹⁵ Обрачун са „опозицијом“ у Србији био је дао ширег обрачуна са критичком мисли који је 1971/1972. уследио у Југославији након разрешења политичке кризе и чистки у републичким руководствомима. „Завођење реда“ није заобишло ни штампу.¹³¹⁶ Наступио је период рестаљинизације друштвеног живота и појачане репресије. Управо је супротстављање њој довело до повезивања идеолошки најразличитијих група интелектуалаца у заједнички фронт према режиму и стварања од партије независне, слободномислеће интелектуалне елите.

Конзервативни заокрет почетком седамдесетих се није догодио само у СФРЈ. У САД су побијени скоро сви припадници милитантних „Црних пантера“ док су други радикални активисти осуђени на деценијске казне. У Немачкој је ликвидирана већина припадника „Фракције црвене армије“ (РАФ) док су остали затворени су затвор у Стамхајму где су брзо скончали под сумњивим околностима. У Француској је знатно ослабио утицај Комунистичке партије док је појава *nouveaux philosophes* („нових филозофа“) донела радикални раскид са марксистичком мисли. За разлику од Запада који се обрачунавао са левичарским духом 1968, у СССР-у је дошло до рестаљинизације и раскида са Хрушчовљевом политиком отопљавања. У Југославији, повратак на „тврду линију“ је донео обрачун са „опчињеношћу демократизацијом“, како је то дефинисао Тито.¹³¹⁷

---

¹³¹⁴ АС, б2 к97, Неауторизоване магнетофонске белешке са састанка руководиоца СР Србије код Председника републике, 9. октобар 1972.

¹³¹⁵ П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 409.

¹³¹⁶ За кратко време смењени су или су поднели оставке: Александар Ненадовић, главни уредник „Политике“; Фране Барбијери, главни уредник „НИН“-а; Мирко Стаменковић, главни уредник „Вечерњих новости“; Драгољуб-Ера Илић, директор Телевизије Београд; Верослава Тадић, главни уредник Телевизије Београд; Љубомир Вељковић, главни уредник „Економске политике“; Живота Ђорђевић, помоћник главног уредника „НИН“-а; Јованка Бркић, председник Удружења новинара Србије. Мандати су истекли и нису продужени Здравку Вуковићу, генералном директору Радио-телевизије Београд, и Слободану Глумцу, главном уреднику „Борбе“. С. Ђукић, „Прогон новинара“, *Два века српског новинарства*, (ур. М. Бјелица), Институт за новинарство, Београд 1992, 420-423.

¹³¹⁷ АС, б2 к97, Неауторизоване магнетофонске белешке са састанка руководиоца СР Србије код Председника републике, 9. октобар 1972.

Разбијена су упоришта „унутрашњег непријатеља“ која је режим видео у београдским листовима „Студент“¹³¹⁸, „Сусрет“¹³¹⁹, „Дело“, „Видици“, „Гледишта“ „Јеж“¹³²⁰, новосадским „Поља“ и „Индекс“, часописима „Филозофија“, „Савременик“¹³²¹, „Социолошки преглед“, „Економска политика“¹³²², „Књижевне новине“¹³²³, потом у издавачкој кући „Просвета“¹³²⁴, међу групом сликара¹³²⁵, у Српском филозофском друштву, Српској књижевној задрузи и на Универзитету у Београду.

---

¹³¹⁸ Лист „Студент“ је био гласило студената Београдског универзитета. За време студентског штрајка у јуну 1968. захтеви студената и њихово виђење догађаја су изношени у низу ванредних, веома тиражних бројева „Студента“ и „Сусрета“. Главни уредник је био Алија Хоџић а у редакцији су били активни: Илија Мољковић, Ђорђе Вуковић, Ацо Илић, Љубиша Ристић, Лазар Стојановић... После низа притисака из Савеза студената и ГК Београда редакција „Студента“ је смењена 1970. године. И. Мољковић, „Случај“ *Студент*, Службени гласник, Београд 2008.

¹³¹⁹ Лист „Сусрет“ за разлику од „Студента“ није преживео репресију већ је угашен.

¹³²⁰ Хумористички лист „Јеж“ је сматран за „значајно упориште националиста“ током 1970/1971. Уредник листа је Љубиша Манојловић, а међу сарадницима су били Брана Црнчевић, Матија Бећковић, Миодраг Булатовић, Душан Радовић, Милован Витезовић и др. АЈ, ф837, II-5-d/80, Информација РСУП о деловању унутрашњег непријатеља и страних обавештајних служби у СР Србији, 10. 1. – 7. 4. 1972.

¹³²¹ Књижевни часопис „Савременик“ је важио за лист у коме су текстови могли да објављују познати критичари режима. Главни уредник часописа је био Предраг Палавистра. Када је током 1971. покушао да објави једну причу Милована Ђиласа изгубио је уредничко место. Ј. Dragović Soso, *nav. delo*, 45.

¹³²² „Економска политика“ је био стручни, економски часопис чији је први број изашао 1952. године. Штампан је у релативно малом броју примерака и скоро у потпуности се подавао у претплати. Имао је значајан утицај јер су читаоци били махом привредници и политичари. У часопису су писали економисти и политичари који су важили за „авангардне“. За време политичких превирања почетком седамдесетих „Економска политика“ је била један од листова на чије се писање Тито жалио у разговорима са српским руководством. Редакција је била блиска Никезићевом руководству и залагала се за демократизацију друштва која би дошла кроз либерализацију привреде. Након пада либерала у редакцији је извршена чиста, па је главни уредник Љубомир Вељковић смењен и пензионисан, док је уводничару Драгиши Бошковићу забрањено да пише. Опширније видети у: М. Lakićević, *nav. delo*.

¹³²³ Случај „Књижевних новина“ је избио након објављивања текста „Пет варијација на тему врело прашко пролеће 68“, који је уредник листа Зоран Глушчевић написао 1969. поводом годишњице совјетске инвазије на Чехословачку. Аутор је у тексту жестоко критиковао инвазију. Међутим, текст је објављен у време пристизања сигнала из Москве да би односи између Југославије и СССР могли да се поправе, па се очекивала посета совјетског министра иностраних послова Громика. После критике из совјетске амбасаде Тито је такође критиковао Глушчевића. Покренут је бирокуратски апарат, „Књижевне новине“ су забрањене а Зоран Глушчевић је осуђен на шест месеци затвора. Врховни суд је касније казну претворио у условну. D. Todorović, „Zoran Gluščević, žrtva međukomunističkih obračuna“, *Heretikus: časopis za preispitivanje prošlosti*, br. 1 (2004), 205-210.

¹³²⁴ „Просвета“ је периодично била под политичким нападима преко штампе од 1967. године, када је њен директор, Антоније Исаковић, иступио из ЦК СКС због критике „Предлога за размишљање“ чији је био иницијатор и потписник. Током напада критиковани су „Просветини“ уредници Жика Стојковић (избачен са посла 1969), Петар Џацић и Иван В. Лалић. Напади су се интензивирали у јесен 1972. због објављивања спорних дела: „Човек и његов свет“ Загорке Голубовић, „Послератна српска књижевност“ Предрага Палавистре и „Историја Југославије“ групе аутора историчара. Разлози за критику су били што је нпр. Палавистра у својој књизи Мешу Селимовића убрајао у српске писце. Случај је окончан тако што су Света Лукић и Момчило Миланков смењени са места уредника, док је Антоније Исаковић пензионисан 1974, у 51-ој години.

¹³²⁵ У децембру 1973. на саветовању ликовних уметника у ГК Београда критиковани су сликари Миодраг Протић, Радомир Рељић, Љуба Поповић, Дадо Ђурић, Милић Станковић (Милић од Мачве), Момо Капор, па и тада већ покојни Леонид Шејка. Оптуживани су за низ греха: верско мрачњаштво, мистицизам, заступање

Одлучност партије исказана је кроз низ случајева: забрана романа „Црвени цар“ и судски прогон аутора Ивана Ивановића (1972)¹³²⁶, отпуштање Александра Петровића са посла на Академији за позориште, филм, радио и телевизију (1973), судски процес против књижевника Драгољуба Игњатовића због излагања на семинару Српског филозофског друштва на Дивчибарама 1973. одржаног на тему „Култура и револуција“¹³²⁷ и потом процес против његовог адвоката Срђе Поповића, спречавање отварања изложбе „Призори Миће Поповића“ у Културном центру Београда (1974)¹³²⁸, затварање изложбе Милића од Мачве (1975), опозив награде додељене Мирку Ковачу од СО Ваљево „Милован Глишић“

сликарства суровости, лажни хуманизам, анархизам, лажно левичарство, четништво и сл. М. Gligorijević, *Slučajna istorija*, BIGZ, Београд 1998, 335.

¹³²⁶ Иван Ивановић, професор књижевности у гимназији у Прокупљу, објавио је 1972. роман „Црвени краљ“, на тему фудбала и закулисних радњи у том спорту. Критика га је дочекала са акламацијом у похвалама. Роман се одлично продавао, међутим, два месеца по изласку из штампе суд је забранио растурање књиге. Две године касније, 23. октобра 1974. Окружни суд у Прокупљу је донео пресуду којом се Ивановић осуђује на две године затвора, јер је изложио порузи СФРЈ. У позадини случаја је стајала нетрпељивост локалне партијске бирократије према Ивановићу који је био из четничке породице. Врховни суд Србије га је касније ослободио, наводно под утицајем Драже Марковића који је тако хтео да пружи руку помирења писцима. Иако није отишао у затвор, Ивановић је трпео бројне последице: отпуштен је и морао је да се пресели у Београд где није успевао да нађе сталан посао као политички неподобан па је био приморан да, иако сасвим здрав, оде у инвалидску пензију са 38. година. Током трајања случаја за Ивановића су се zaloжили: редакција „Савременика“ са главним уредником Предрагом Палавестром, УКС чији је директор био Драган Јеремић, „Јеж“ са уредником Милованом Витезовићем, Срђа Поповић, Данило Киш, Ерих Кош, Бранко Ћопић, Данило Николић, Десанка Максимовић, Мира Алечковић и Јара Рибникар. Када је Ивановић осуђен у Прокупљу писци су покренули петицију коју је организовао Драгослав Михаиловић. Ј. Тркуља, *Успон и пад Ивана Ивановића*.

¹³²⁷ Драгољуб Игњатовић је био екстремни левичар, под утицајем идеја Херберта Маркузеа. Током излагања је критиковао стање у СФРЈ, оптужујући СКЈ да спроводи тоталитарну, никоме одговорну власт, да се бирократија претворила у апологете режима, да режим систематски ограничава слободу појединца, да је са одузимањем слободу деловања суочена и критичка интелигенција и да се насртљивој политичкој власти треба супротставити или легално, одбраном стваралачких слобода, или „царством илегалне стваралачке слободe, широким просторима подземног уметничког деловања“. Ухапшен је само 26 дана касније и осуђен на три године и шест месеци затвора због „злонамерног и неистинитог проказивања дневно-политичких прилика у земљи“. Преко свог адвоката Срђе Поповића је поднео жалбу Врховном суду Србије. Жалба је одбијена а суђење је остало запамћено по томе што је због навода у жалби касније суђено и Срђи Поповићу, јер се „идентификовао са тврдњама свог браћеника“. Игњатовић је на крају у затвору провео нешто више од четири месеца, од децембра 1974. до априла 1975. Д. Тодорвић, *Књига о Ћосићу. Добрица Ћосић - прилози за политичку биографију*, Трећи миленијум, Београд 2005, 98-99, 282-283, 289; В. Марковић, *За људска права: моје дисидентске успомене*, 26; Ј. Тркуља, „Slučaj Dragoljuba Ignjatovića (1974)“, *Heretikus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. III br. 2 (2005), 199-202.

¹³²⁸ Отварање изложбе је забрањено када је аутор одбио да са ње повуче слике „Председник Републике и холандски краљевски пар“ и „Возови са радницима који долазе у Немачку“, рађене попут новинских фотографија, које су требале да стоје једна насупрот друге. У време када је изложба требала да буде отворена испред Културног центра Београда окупило се око 300 грађана, међу њима и Милован Ћилас, Матија Бећковић и др. Уместо каталога изложбе Мића Поповић је штампао књигу о себи и неколицина пријатеља симиноваца, под насловом „Призори Миће Поповића“, коју је написао Добрица Ћосић. КПП, II-4-а/102, „Информације о неотвореној изложби слика Миће Поповића у Културном центру Београда, 24. 6 – 12. 7. 1974.“

за роман „Ране Луке Мештровића“ (1974), повлачење из штампе књига Карла Маркса „Критика Хегелове филозофије“ чији је преводилац био Љубомир Тадића (1975) и др.¹³²⁹

Режим је на све начине спречавано деловање критичких интелектуалаца. Колико им је то било важно сликовито показује уџбеник за предмет „Основи Општенародне одбране СФРЈ“ из 1975. у коме су аутори упозоравали да тамо где снаге унутрашњег непријатеља не могу да буду организоване као политичке партије оне покушавају да своју организацију изграде под окриљем неке од легалних друштвено-политичких или културних институција.¹³³⁰ Интелектуалци су због тога после низа чистки 1972-1975. били приморани да делију полуилегално, окупљајући се по становима и повезујући кроз иницијативе усмерене на захтеве за попуштање репресије режима.

Корени тог повезивања леже у периоду 1966-1972. Сваки друштвено-политички случај, забрана, цензура или други примери „завођења реда“ доприносили су повезивању интелектуалаца, првенствено због нарастања незадовољства до тачке када су одлучивали да је заједнички отпор репресији неопходан. Људски дух је неухватљива категорија, па иако су поједини случајеви пролазили без значајније јавне реакције ширег круга интелектуалаца, сигурно је да су доприносили општем расположењу. Такви су нпр. били случајеви забране Ћосићеве књиге „Моћ и стрепње“, када су без посла остали уредници Иван Чоловић и Јован Марковић, потом напади на „Књижевне новине“, забране представа „Кад су цветале тикве“, „Капа доле“, Друга врата лево“ после којих су реаговали махом само људи из позоришта и др.¹³³¹ Уместо тумачења свих друштвено-политичких случајева у овом периоду, за потребе овог рада је довољно указати на главне узроке повезивања интелектуалаца што је током седамдесетих довело до формирања критичког круга супротстављеног режиму. Три наизглед одвојена случаја била су од посебног значаја: обрачун са групом професора на Филозофском факултету, прогон професора Михаила Ђурића и групе наставника Правног факултета и, коначно, случај Српске књижевне задруге.

---

¹³²⁹ Ј. Тркуља, *Успон и пад Ивана Ивановића*, 36.

¹³³⁰ Д. Миљанић, М. Дробац и др., *Основи општенародне одбране СФРЈ. Уџбеник за високошколске установе СФРЈ*. Књига 1, Народна армија, Београд 1975, 167.

¹³³¹ R. Vučetić, *Monopol na istinu*, 102-103.

4. 5. Обрачун са групом професора Филозофског факултета у Београду

Случај групе професора¹³³² са Филозофског факултета у Београду директно је повезан са политичким и друштвеним превирањима после 1966. и односима који су у Југославији владали. На Универзитету у Београду је од средине шездесетих било активно неколицина лево оријентисаних професора, асистената и група студентских активиста који су у отворен сукоб са режимом дошли за време студентских демонстрација и штрајка у јуну 1968. године.¹³³³ У чувеном говору после којег је штрајк окончан Тито је рекао да је 90% студената на протестима „поштена омладина“.¹³³⁴ Под утиском речи да су студенти у праву, мало ко је у првом тренутку обратио пажњу на преосталих 10% „разних нама туђих елемената“ који су, по Титовим речима, ситуацију хтели да искористе за своје интересе. Убрзо после окончања штрајка отпочела је кампања да се „раздвоји жито од кукоља“, односно именују одговорни који су међу студенте посејали клицу незадовољства.¹³³⁵ Кривца за догађаје је бачена на „групу екстремних студената“ а већ од лета 1968. почели су да се појављују и различити спискови „групе професора“ који су сматрани за инспираторе догађаја. На конгресу ССЈ само две недеље након окончања штрајка Тито је међу кривце за стање на Универзитету убројио „поједине професоре, разне праксисовце“.¹³³⁶

Студентско незадовољство исказано 1968. било је део таласа бунта који се осетио широм планете. Београдски студенти, заједно са колегама са других југословенских универзитета, тражили су више социјалне правде, равноправности, слободе. Стихови незваничне химне студентских протеста су говори:

---

¹³³² Термин „група професора“ је коришћен у партијској документацији, новинама, публицистици и усталио се у стручној литератури. Због широке употребе термин је коришћен и у овом раду, али треба нагласити да је по више основа мањкав. Формално није био тачан јер су групу чинили петоро професора, један доцент и двоје асистената. Били су део истог интелектуалног круга али пре нешто су стављени на списак „криваца“ нису се могли сматрати за групу ни по којем основу, ни као блиски пријатељи ни као политички истомишљеници. Приликом одређивања „криваца“ са списка је изостављено више других праксисоваца из Београда који су се помињали као кривци за студентски штајк 1968: Вељко Кораћ, Адрија Крешић, Војин Милић, Михајло Ђурић, Јован Аранђеловић, Здравко Кучинар. Састав групе је бирократски одређен, од стране данас непознатих функционера у органима СК.

¹³³³ О студентским демонстрацијама и штрајку постоји бројна литература. Међу њом се издвајају књиге: Н. Попов, *Друштвени sukobi – izazov sociologiji*; Ђ. Malavrić (пр.), *Šezdeset osma lične istorije, 80 svedočenja*, Radio Beograd 2/Službeni glasnik, Beograd 2008; Р. Радић (ур.), *1968 – Четрдесет година после*, Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2008.

¹³³⁴ „Председник Тито о догађајима на југословенским универзитетима“, *Борба*, 10. јун 1968.

¹³³⁵ „Младо жито и кукољ“, *Борба*, 10. јун 1968.

¹³³⁶ В. Jakšić, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 187.

„Револуцију не памтим, не сећам се рата, али дајте ми мало, бар мало, идеала...“¹³³⁷

Титова подршка студентима у говору, прослављена козарачким колом испред Правног факултета, уствари је била вешт политички маневар. У месецима након што је штрајк окончан дошло је до смена су уредништвима новина које су студенте подржавале, распуштене су партијске организације на групама за филозофију и социологију Филозофског факултета, изабран је нови састав Универзитетског комитета, студентски активисти су избацивани из СКЈ, онемогућавани су зборови на којима је требало оценити докле се стигло са испуњењем студентских захтева, а комисија образована да испита грешке на које су студенти указивали распуштена је пре него што је дошла до икаквих резултата.¹³³⁸ У свакој републици партија се обрачунавала са „својим“ студентима и непослушним међу интелектуалцима. У Београду је започело позивање студената и појединих професора на разговоре у СДБ како би покрет био изнутра уздрман.¹³³⁹

Руководство СКЈ је сматрало да разбијање студентског покрета треба да прати обрачун са инспираторима јунских догађаја 1968. То је уствари требао да буде обрачун са читавим идејним покретом који је већ неко време био на мети партијских догмата. Као једно од упоришта „унутрашњег непријатеља“ означен је Филозофски факултет у Београду.¹³⁴⁰ Осам професора и сарадника факултета који су касније означени као кривци припадали су знатно ширем кругу социолога и филозофа окупљених око листова „Праксис“ (1964-1974), „Филозофија“ (1967-1974) и у институцијама каква је првенствено била „Корчуланска летња школа“ (1963-1974).¹³⁴¹ „Праксисовце“ је чинила доста бројна група загребачких филозофа и социолога (Гајо Петровић, Милан Кангрга, Руди Супек, Иван Кувачић, Данко Грлић, Предраг Вранички, Бранко Бошњак), потом група из Београда (Вељко Кораћ, Војин Милић, Љубомир Тадић, Михаило Марковић, Светозар Стојановић, Миладин Животић,

---

¹³³⁷ D. Udovički, *Treći juni 1968. Od kritike svega postojećeg do uništenja svega postojećeg*, Prometej, Novi Sad 2008, 24.

¹³³⁸ И. Мољковић, *нав. дело*, 8; N. Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji. „Beogradski jun“ 1968*, Službeni glasnik, Beograd 2008, 211-254; B. Jakšić, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 185.

¹³³⁹ АЈ, ф842 к1, Позив Службе ДБ РСУП Љубомиру Тадићу за саслушање, 3. 1. 1969.

¹³⁴⁰ Филозофски факултет је још од послератних година сматран за проблематичан. Иако је на њему извршена посебно темељна чистка неподобних кадрова средином 1949. према проценама партијских активиста од 54 професора само 10 су били чланови партије, 17 су означени као симпатизери, 13 као пасивни а 14 је партија сматрала за непријатеље. М. Perišić, *нав. дело*, 193.

¹³⁴¹ Праксисовци су сарађивали са низом часописа: „Наше теме“, „Културни радник“, „Разлог“ и „ревија за социологију“ из загреба, „Гледишта“ из Београда, сарајевски „Преглед“ и „Одјек“ и новосадска „Поља“, па чак и у загребачком часопису „Енциклопедија модерна“ који је основао СК Хрватске да сузбије међународни утицај „Праксиса“. B. Jakšić, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 11.

Михаило Ђурић, Небојша Попов, Загорка Голубовић, Андрија Крешић, Триво Инђић), и мањи број из Љубљане (Вељко Рус, Душан Пирјевец) и Сарајева (Божидар Јакшић).¹³⁴² У раду „Корчуланске летње школе“ учествовали су многи од најутицајнијих махом лево орјентисаних мислилаца тога доба: Блох, Фром, Хабермас, Колаковски, Мандел, Голдман, Такер, Маркузе и др.

Праксисовци су били левичари, рад им је био наизглед чисто научан, али је партија у њима видела паралелни центар мишљења, друштвене критике и идејног окупљања. Идеја „Корчуланска летње школе“ о „беспощедној критици свега постојећег“¹³⁴³ значила је не само да филозофи дају себи за право да критикују све, што ће рећи и сам СКЈ, већ су показивали жељу и за радикалним преиспитивањем суштине самог марксизма, што је до тада било неспорно право партије. „Праксис“ се појавио после усвајања устава 1963. као резултат вере у већу демократизацију друштва. Сарадници часописа Љуба Тадић и Светозар Стојановић су већ 1964. затражили потпуни преображај партије, тражећи одговор на питање: како партија може да буде на власти и истовремено задржи критички став?¹³⁴⁴

Однос СКЈ према праксисовцима, као уосталом и према црном таласу у филму и другим јавним манифестацијама критичке мисли показивао је конфузију и лутања у југословенском политичком врху током друге половине шездесетих.¹³⁴⁵ „Праксис“ и летња школа су уредно финансирани, иако су први напади на њих започели су још 1965. у Хрватској.¹³⁴⁶ Праксисовци су критички говорили о манама југословенског друштва које су све више долазиле до изражаја: отпуштањима, незапосленошћу, моралном посрнућу ратне генерације комунистичких руководилица, све већим социјалним разликама.¹³⁴⁷ СКЈ су

---

¹³⁴² D. Olujić, „Prošlost u nastupanju“, *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslovenskoj ljevici: praxis-filozofija i korčulanska letnja škola (1963-1974), Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2016, 7.

¹³⁴³ Идеја је преузета из Марксовог писма Ругеу (1843).

¹³⁴⁴ П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, 67.

¹³⁴⁵ Желимир Жилинк се сећа како је као реакцију на филмове црног таласа Владимир Јовичић, функционер у ЦК СК Србије, написао текст у „Борби“ под насловом „Црни вал“. Текст није био осуда нити је у њему било агресивних политичких дисквалификација, већ више сентименталног жаљења што се у филмовима не приказује ентитузјазам и срећа радних људи у социјализму. В. Buden, Ž. Žilnik, *Uvod u prošlost*, Centar za nove medije_kuda.org, Novi Sad, 2013, 83.

¹³⁴⁶ АЈ, ф837, КИП Информација о чланку Загорке Пешић Голубовић „Социјализам и хуманизам“, полемичком тексту Мике Трипала и одговору Загорке Пешић Голубовић на полемику, 15. 3. 1965. Иницијатор напада на „Праксис“ у Хрватској је био Бакарић, а подршку су му пружали други највиши партијски кадрови: Мика Трипало, Савка Дабчевић Кучар, Душан Драгосавац, Маринко Груујић и др. В. Jakšić, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 181.

¹³⁴⁷ М. Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 1, Просвета, Београд 2008, 72; 108; D. Marković, S. Kržavac, *Zašto su smenjivani*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga, Beograd 1985, 236.

видели као окошталу, бирократску партију која треба да уступи место свежим снагама „стваралачког марксизма“.¹³⁴⁸ Скоро од настанка часопис и читав покрет су трпели сталне критике од стране партијских форума.¹³⁴⁹ Истовремено, имали су и своје заштитнике. Латинка Перовић неодређено говори о патронима међу партијским руководиоцима¹³⁵⁰, док је Михаило Марковић нешто конкретнији и тврди да су лепо мишљење о „Праксису“ и београдској групи професора имали Јованка Броз, Милка Минић и Светозар Вукмановић Темпо.¹³⁵¹ Чак и након суспензије са факултета и рестаљинизације друштвеног живота у СФРЈ професор Света Стојановић је 1976. тврдио да су „поједини руководиоци СР Србије благодоклони према њима“.¹³⁵²

На први поглед у раду праксисоваца није било повода за политички обрачун: окупљени филозофи су теоретисали око концепта слободе у марксизму. Сви су били лево оријентисани али је међу њима било мноштво разлика и супротстављених ставова. Може се рећи да их је једно повезивала тежња за дискусијом и слободом. Суштина спора праксисоваца и режима је била знатно дубља. Филозофи југословенске *нове левице* су дрзнули да тумаче поставке револуције и развоја друштва, што је било искључиво право партије. У срцу спора је било оспоравање монопола партије над политиком. Односи између режима и београдске групе праксисоваца су коначно пукли за време студентског штрајка 1968. када се више професора солидарисало са студентима и било део њиховог „револуционарног штаба“ у Капетан Мишином здању.¹³⁵³

Обрачун са праксисовцима није био ограничен само на Београд. И овде је важило правило да је свако републичко руководство дужно да заводи ред „у свом дворишту“. У Загребу Гајо Петровић је прекршајно кажњен и искључен из СК, док је Милан Кангрга

---

¹³⁴⁸ АЈ, ф837 КПР II-4-а/34, Извод из излагања Милентија Поповића уредницима „НИН“-а и „Политике“ поводом ставова супротних идеолошкој позицији СК који се износе у дискусијама и објављују у појединим нашим часописима, 26. 1. 1966.

¹³⁴⁹ АЈ, ф837 КПР II-4-а/43, Информација о неким схватањима и ставовима у часопису „Праксис“.

¹³⁵⁰ L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 40.

¹³⁵¹ Занимљиво је да је као главног непријатеља „Праксиса“ и групе професора Марковић означио Доланца. М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 26.

¹³⁵² АЈ, ф837 II-5-d/105, Актуелне информације СУП, СДБ, 7. 1 – 26. 11. 1976.

¹³⁵³ D. Marković, S. Kržavac, *нав. дело*, 244; N. Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*, 45-46. Љубомир Тадић је касније указивао да нису сви од оптужених професора подржавали студенте. В. Jakšić, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 182.

такође прекршајно кажњен. Члан СКЈ није ни био.¹³⁵⁴ Ипак, сви су остали на факултету и наставили да предају студентима.

У Србији је задатак да заведе ред на Универзитету добило ново партијско руководство, изабрано на самом крају 1968. године. Михаило Марковић сведочи да Никезић и људи око њега нису желели да се оптужене колеге и он истерују са факултета, још мање да се хапсе, и да су им слане поруке да ћуте, не ангажују се и чекају да притисак прође.¹³⁵⁵ Он, ипак, није пролазио.

Обрачун са групом професора је имао неколико фаза. У периоду након окончања студентског штрајка притисци су били усмерени на органе Филозофског факултета да означе „кривце“ и казне их. До захтева је долазило у више наврата: први пут 1968. од стране Градског комитета у Београду, други пут 1970. од стране Скупштине СР Србије и трећи пут од Универзитетске конференције СК 1973. године.¹³⁵⁶ Притисак је вршен како на факултет, где су распуштени активни СК на одељењима за филозофију и социологију¹³⁵⁷, тако и на саме професоре којима су одузимани пасоши, забрањиване књиге и ометано напредовање. Истовремено је трајала кампања у медијима. У нападима су се истицали партијски кадрови али и колеге и друге јавне личности.¹³⁵⁸

Професори су се показали као жилав противник. Редовно су обавештавали своје пријатеље из интелектуалних кругова широм света о кампањи која се против њих води, о чему су ови после писали у утицајним часописима и слали протестна писма Титу и југословенском руководству. Међу њима је било доста левих интелектуалаца, цењених у Југославији, који су често веома лепо говорили о њој, па је то режиму стварало додатни проблем.¹³⁵⁹ Подршку професорима је пружао и факултет где је декан био Никола Рот.

Случај групе професора за догмате у партији је био само део ширег проблема. У Београду је управо тих година, у другој половини шездесетих, почео да се формира круг

---

¹³⁵⁴ В. Јакшић, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 189.

¹³⁵⁵ М. Марковић, *нав. дело*, књ 1, 68;

¹³⁵⁶ Н. Попов, *Contra fatum*, 58.

¹³⁵⁷ АЈ, ф842 к1, Одлука Градске конференције СК Београда о распуштању огранка СК на катедрама за филозофију и социологију на Филозофском факултету, 19. 7. 1968.

¹³⁵⁸ У Србији су се у нападима истицали Вељко Влаховић, Милорад Бертолино и Бранко Прибићевић из партије, као и Првослав Ралић, Милија Коматина и Драгомир Драшковић. У Хрватској су изјаве давали Петар Шегедин, Влатко Павлетић, Шиме Ђодан, Божо Новак, Марко Веселица, док су Сарајеву посебно активни били Мухамед Филиповић, Ариф Тановић, Јован Марјановић, Фрањо Кожил и Фуад Мухић. В. Јакшић, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 181-182, 202.

¹³⁵⁹ М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 15-18.

интелектуалаца сасвим различитих идејних и политичких опредељења, али и животних путева, генерација, поља деловања. У мају 1968. преко стотину интелектуалаца је потписало протестно писмо Српског филозофског друштва због истеривања професора са факултета у Пољској. Махом су то били професори и наставници са Филозофског и Правног факултета, али су се међу потписницима нашла и имена Добрице Ћосића, Антонија Исаковића, Танасија Младеновића и Зорана Гавриловића.¹³⁶⁰ За време студентског штрајка 1968. на студентским скуповима су се поред професора левичара појављивали и књижевници Жика Стојковић, Слободан Селенић, Михајло Реновчевић, Десанка Максимовић, Бранко Ћопић, Васко Попа, Душан Радовић, Мира Алечковић, Матија Бећковић, Драган Колунџија, Борислав Пекић и Мирко Ковач, потом режисери Живојин Павловић, Желимир Жилник, Душан Макавејев и Дејан Ђурковић, адвокати Јован Баровић и Војислав Грол, новинари Југ Гризель, Сергије Лукић, Љубиша Манојловић, глумци и оперски солисти Рада Ђуричин, Мира Ступица, Ђурђевка Чакаревић, Љуба Тадић, Стево Жигон, Драгомир Бојанић, Зоран Радмиловић, Бранко Плеша, Стојан Дечермић, Живан Сарамандић и др.¹³⁶¹ Писмо подршке студентима потписали су многи од тада најпознатијих писаца, глумаца, режисера и других јавних личности.¹³⁶² Пленум УКС коме је присуствовало преко 150 писаца какође је донео одлуку о подршци студентима.¹³⁶³ Подршку су пружали и многи чланови партије. Партизански генерал и шеф санитета током рата Гојко Николиш је на Медицинском факултету одржао говор у коме је рекао да они који оптужују студенте за „младачко левичарење“ заборављају да је пуно опаснија „старачка сенилност“.¹³⁶⁴ На трибинама пред стотинама студената говорило се слободно. Освојено право на слободу мисли и критику

---

¹³⁶⁰ АЈ, ф837, КПП II-4-a/59, Информације о јавној расправи Српског филозофског друштва о развоју савремене марксистичке мисли у социјалистичким земљама са посебним освртом на догађаје у Чехословачкој и Пољској и протестном писму објављеном у „Борби“.

¹³⁶¹ АЈ, ф837 КПП II-4-a/63, Информација РСУП СР Србије о догађајима на Београдском универзитету, 8. јун 1968; N. Роров, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*, 88-89.

¹³⁶² Писмо подршке су потписали: Вук Бабић, Предраг Бајчетић, Матија Бећковић, Вера Божичковић-Поповић, Божидар Божовић, Бора Ћосић, Љуба Ћокић, Дејан Ђурковић, Љубинка Јовановић-Михајловић, Миодраг Јуришевић, Милан Комненић, Драган Колунџија, Мирко Ковач, Иван В. Лалић, Жика Лазић, Сергије Лукач, Душан Макавејев, Десанка Максимовић, Бата Михајловић, Борислав Михајловић Михиз, Мића Милошевић, Митра Митровић, Бата Паскаљевић, Живојин Павловић, Борислав Пекић, Мића Поповић, Душан Радовић, Слободан Селенић, Љубомир Симовић, Србољуб Станковић, Душан Стојановић, Живорад Стојковић, Данило Стојковић, Бојан Ступица, Мира Ступица, Божа Тимотијевић, Богдан Тирнанић, Мића Томић, Лазар Трифуновић, Бранко Вучићевић, Стево Жигон, Желимир Жилник. Ž. Pavlović, *Ispljuvak pun krvi*, Grafički atelje „Dereta“, Beograd 1990, 63.

¹³⁶³ *Исто*, 75.

¹³⁶⁴ D. Udovički, *nav. delo*, 28.

друштва интелектуалци и јавне личности су наставили да бране и након окончања студентског штрајка.

До најотворенијег јавног исказивања отпора репресији дошло је на скупу Филозофског друштва Србије 1969. године, одржаном на тему „Социјализам и култура“. Током два дана разговора (26. новембра и 3. децембра) расправљало се о репресији у културу, цензури и оштро критиковале забране бројева омладинских листова, књижевних часописа, филмова и позоришних представа.¹³⁶⁵ Скуп је одржан тачно месец дана након скидања са репертоара представе „Кад су цветале тикве“ што је изазвало поприличан публицитет у јавности.¹³⁶⁶ Други дан скупа је пратило око хиљаду људи. Учесници су тражили право да слободно мисле и стварају, без патроната партије. Александар Поповић је отворено рекао:

„Овде су сви говорили да су страшно забринути над овом ситуацијом. Ја ни најмање нисам забринут зато што нећу да признам чињеницу да нама бирократија одређује докле ћемо се ми кретати. Они ће нама одредити једну границу, али ми ћемо ту границу померити.“¹³⁶⁷

На скупу је главну реч водила београдска група праксисоваца, али су значајна иступања имали и други истакнути припадници „београдске чаршије“ – информбировци, Ђиласовци, антикомунисти и српски националисти, како их је побројао Дража Марковић.¹³⁶⁸ Фране Барбијери је у „Комунисту“ писао како су се на скупу окупиле поражене снаге „у политичкој борби на универзитету“ иако је већина говорника и даље била део СКЈ.¹³⁶⁹

---

¹³⁶⁵ У месецима пре одржавања скупа дошло је до забрана „Књижевних новина“, хумористичких листова „Адам и Ева“ и „Чивија“, притисака на редакције студентских листова „Студент“ и „Сусрет“, потом бункерисања филмова црног таласа „Липањска гигања“, „Заседа“, „Рани радови“, забране представа „Друга врата лево“ и „Капа доле“ Александра Поповића и „Кад су цветале тикве“ Драгослава Михаиловића, као и жестоких напада у штампи водећих партијских цензора на ова дела, пре свих Елија Финција и Франа Барбијерија. *Против забрана. Разговор „Социјализам и култура“*. Филозофско друштво Србије 1969, прир. З. Кучинар, Службени гласник, Београд 2011; R. Vučetić, *Monopol na istinu*, 86-95.

¹³⁶⁶ A. Novaković, *Kako je Tito razbijao „tikve“*. *Istorija zabrane pozorišne predstave „Kad su cvetale tikve“* Dragoslava Mihailovića (JDP, 25. X 1969), Narodna knjiga/Alfa, Beograd 2004, 27.

¹³⁶⁷ *Против забрана*, 47.

¹³⁶⁸ D. Marković, *nav. delo*, tom 1, 152. На скупу су поред праксисоваца Миладина Животића, Загорке Пешић Голубовић, Љубомира Тадића, Драгољуба Мићуновића и Светозара Стојановића учествовали и други „унутрашњи непријатељи“: Александар Поповић, Добрица Ћосић, Никола Милошевић, Живорад Стојковић, Борислав Михајловић Михиз, Зоран Гавриловић, Зоран Радмиловић, Иво Камбан, Илија Мољковић, Витомир Теофиловић, Жарко Видовић и др.

¹³⁶⁹ „Повратници“, *Комунист*, 4. децембар 1969.

Иако је Барбијери тврдио да су „поражени“, нису се предавали. Следеће, 1970. године, група студената у Београду је организовала штрајк глађу у знак солидарности са протестом рудара у Какњу, у Босни и Херцеговини, који су тражили боље услове рада и плате. Убрзо по окончању штрајка један од студентских вођа, Владимир Мијановић звани Влада Револуција, председник Савеза студената на Филозофском факултету, ухапшен је и осуђен због „непријатељске пропаганде“ на двадесет месеци. Студенти су реаговали, око 6000 њих на три београдска факултета је започело десетодневни штрајк, али су на крају ипак морали да одустану. Режим је успешно разбијао последње организоване остатке покрета из 1968. Одјек покрета се осетио и у блокади Филозофског факултета у Љубљани 1971. године али су масовност, организованост и снага бунта била у дубоком опадању. Троје студентских активиста је 1972. ухапшено и осуђени су на затворске казне.¹³⁷⁰ Последњи трзај је било заједничко саопштење студената Београдског, Загребачког и Љубљанског универзитета 1973. да ће обуставити рад уколико се прогон студената и професора настави. И то се показало као узалудно.¹³⁷¹

Неодлучност Никезићевог руководства да се обрачуна са „непријатељским снагама“ међу интелектуалцима Тито је истакао као један од разлога зашто морају да оду:

„Годинама говорим да на Београдском, као и на Загребачком и неким другим универзитетима има професора који узгајају нашу омладину која ће, ако би се то продужило, сутра бити апсолутно туђа нашем социјалистичком систему. [...] И говорио сам да ми морамо такве професоре позвати на одговорност и онемогућити им да предају на универзитетима. [...] И данас имам списак њихових имена. Знам да и даље раде против нас. Али, против њих се није поступило ништа. Чак и против оних који су већ заслужили да судски буду гоњени, и то се изманеврисало.“¹³⁷²

Ново републичко руководство је одмах приступило обрачуна са „унутрашњим непријатељем“. Коначан списак „криваца“ саставио је Универзитетски комитет у Београду и у пролеће 1973. доставио га комунистима Филозофског факултета. На списку су се били:

---

¹³⁷⁰ Милан Николић, Павлушко Имшировић и Јелка Кљајић (жена Владе Мијановића) су ухапшени 1972. и суђено им је као „троцкистима“. Београдски Окружни суд је Николића и Имшировића осудио на две године, а Јелку Кљајић на годину и по дана затвора. Скоро истовремено је у Новом Саду са Филозофског факултета избачен асистент Ђорђе Вуковић, уредник „Студента“ за време студентског штрајка 1968.

¹³⁷¹ N. Попов, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*, 243-253.

¹³⁷² АС, б2 к97, Неауторизоване магнетофонске белешке са састанка руководиоца СР Србије код председника републике, 9. октобар 1972.

Михаило Марковић, Светозар Стојановић, Миладин Животић, Љубомир Тадић, Загорка Пешић-Голубовић, Драгољуб Мићуновић, Триво Инђић и Небојша Попов.¹³⁷³ Данас је немогуће реконструисати како се баш ових осам имена нашло на списку.¹³⁷⁴ Сви они су били сарадници „Праксиса“ и мање или више укључени у догађаје око студентског покрета. Међутим, међу њима су постојале и озбиљне личне и идејне разлике па није постојао никакав разлог да се говори о јединственој групи све док као кривци нису стављени на исти списак.¹³⁷⁵

Поново је покушано да се Филозофски факултет примора да кроз своја тела изврши обрачун и искључи из наставе спорне професоре. Избегаване су превише очигледне и репресивне мере због угледа професора у иностранству. Има индиција да је и сам Тито захтевао да се обрачун изведе што суптилније, наизглед уз поштовање закона, јер је 1973. покренута опсежна међународна акција како би добио Нобелову награду мир, па није желео да му међународни скандал поквари шансе.¹³⁷⁶ Као средство обрачуна искоришћене су административне мере. При избору у научна звања је наметнута норма о „морално-политичкој подобности“, промењен је начин формирања Савета факултета, али је су и поред свих притисака на факултету одбијали да казне професоре. Важан моменат у случају је био тренутка када је позитивне реферате неопходне за реизбор наставника и сарадника факултета групи професора потписало 35 професора са Загребачког, Сплитског, Београдског, Љубљанског и Подгоричког (Титоградског) универзитета. И поред званичних осуда професора као непријатеља СКЈ колеге су им пружиле подршку.¹³⁷⁷ Овај, иако

---

¹³⁷³ N. Popov, „Pismo Univerzitetskog komiteta SK komunistima Filozofskog fakulteta“, *Contra fatum*, 95-100. У тренутку када је списак састављен Михаило Марковић је био редовни професор и дописни члан САНУ (од 1963), Љубомир Тадић је такође био редовни професор, док су Светозар Стојановић, Загорка Голубовић и Миладин Животић били ванредни професори. Драгољуб Мићуновић је био доцент док су Трива Инђић и Небојша Попов били асистенти. М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 47.

¹³⁷⁴ У материјалу достављеном Канцеларији председника републике током студентског штрајка наводи се шири списак имена професора били активни током догађаја на универзитету. На њему су, поред седам касније прогоњених професора (сви осим Небојше Попова): Светлана Књажева, Бранко Павловић, Александар Крон, Војин Милић, Стеван Врачар, Радмила Стојановић, Вељко Кораћ, Јадран Ферлуга, Тома Бунушевац и Михаило Ђурић. АЈ, ф837 КПР II-4-a/63, Информација РСУП СР Србије о догађајима на Београдском универзитету, 8. јун 1968.

¹³⁷⁵ В. Јакшић, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 55.

¹³⁷⁶ АС, Лични фонд Слободана Нешовића к9, Стенографске белешке са састанка групе за израду предлога и образложења за доделу Нобелове награде Јосипу Брозу. О кампањи да Ј. Б. Тито добије Нобелову награду општирије видети у: М. Terzić, *Tito i Nobelova nagrada za mir, Pobjeda, Podgorica* 2006; R. Đukić, „*Topli zec*“ *u Oslu. Neusplei pohod J. B. Tita na Nobelovu nagradu za mir, 1973. godine*, Gradjevinska knjiga, Zrenjanin 2004; П. Симић, *нав. дело*, 291-305.

¹³⁷⁷ В. Јакшић, *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, 200; В. Јакшић (пр.), *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, Res publica/Službeni glasnik, Beograd 2010, 101.

символични гест, важан је јер показује вољу и храброст дела интелектуалаца да се заједнички супротставе репресији.

Ток случаја, од 1968. па до стављања професора на расположење у јануару 1975. детаљно је расветљен у литератури.¹³⁷⁸ Овде је важно сагледати завршни обрачун, који је отпочео средином 1974. године. На њему се види тихи отпор репресивној политици режима који је постојао у образовним и научним институцијама, потом техника извођења обрачуна, улога медија као саучесника и једног од извршилаца обрачуна и пажња која је посвећивана реакцијама у иностранству.

Противљење факултета да казни професоре и подршка коју им је пружао део студената утицала је на краткотрајно смиривање случаја средином 1974. и покушаје да се у договору између представника партије и професора нађе обострано прихватљиво решење. Декан факултета, Сима Ћирковић, који није био члан СК, иницирао је разговоре између групе професора и представника Градског комитета. Професори су пристајали на формулу по којој би остали на факултету али више не би држали предавања. Предлог је био да добију стипендије и средства за одлазак у иностранство за годину или две, чине би се смирила ситуација.¹³⁷⁹ За то време додатни притисак је извршен хапшењима и суђењем неколицини студентских активиста. У Београду су Владимир Паланчанин и Јова Вукелић осуђени на 10 месеци затвора. Љиљана Мијановић Јовичић (супруга Владе Мијановића) је осуђена на три месеца и казну је издржала у истражном затвору. Такође у Београду је покренут поступак и против Драгише Пауновића, Павла Рака и Стојчевића (име непознато) али тужба на крају није подигнута. Зоран Ћинђић и Миодраг Стојановић су осуђени у Љубљани али казне нису извршене.¹³⁸⁰ Суђења су изазвала нова комешања на факултету. Михаило Марковић тврди да су хапшења и суђења студентима била разлог због којих је група професора прекинула преговоре са Градском комитетом око разрешења њиховог случаја. Међутим, из документације се види да су преговори у октобру месецу и даље трајали, али нису успели да се договоре око останка професора у телима факултета и формалног држања наставе на

---

¹³⁷⁸ То је првенствено учињено у књигама Небојше Попова. Божидар Јакшић се случајем бавио у оквиру ширег истраживања феномена часописа „Праксис“ и праксисоваца. Догађаји су, такође, детаљно описани у сећањима Михила Марковића, Љубомира Тадића и других учесника случаја.

¹³⁷⁹ ИАБ, ф865 к843, Информација о разговору у Градском комитету СК Београда са представницима Филозофског факултета у Београду, одржаном 4. јуна 1974

¹³⁸⁰ ИАБ, ф865 к845, Информација о суђењу студентима Филозофског факултета.

постдипломским студијама.¹³⁸¹ У разговорима са активистима ГК професори су се упорно бранили да нису ни за шта криви. Михаило Марковић је тврдио да је ситуација противречна: партијско руководство тврди да су опозиција а преговара са њима.

„То не иде једно с другим, ако смо ми опозиција, иза тога нема разговора, већ би морале да уследе одговарајуће мере законске снаге.“¹³⁸²

Када је током лета постало јасно да преговори не воде никуда, Извршни комитет Председништва ЦК СК Југославије је донео коначну одлуку о обрачуна са групом професора, „Праксисом“ и Корчуланском летњом школом. На седници је чак предлагано да се заведе принудна управа на Филозофском факултету. Превладало је, ипак, мишљење да професоре треба суспендовати из наставе и потом водити дуготрајну политичку акцију на факултету. Одлучено је и да се обустави Кочуланска летња школа, да се измени Закон о универзитету како би се омогућило сређивање стања на факултету, као и да се позиву на одговорност потписници позитивних реферата за групу професора (што ипак није урађено).¹³⁸³

Извршење обрачуна је преузео ГК СК Београда. Почетком септембра усвојен је Оперативни план и формирана Радна група за његово спровођење, у коју су ушли чланови републичких, градских, универзитетских и студентских форума.¹³⁸⁴ Потом су током октобра 1974. сви наставници и сарадници факултета позвани на разговоре у ГК. Тамо су се чули различити коментари, било је признања да оптужени студенти превише екстремни, али је то правдано њиховом младошћу. По питању групе професора општи став је био да није добро да иду из наставе.¹³⁸⁵ Став управе Факултета јавно је изразио декан Сима Ћирковић на свечаности приликом отварања нове зграде речима „да је наука сама себи

---

¹³⁸¹ ИАБ, ф865 к843, Белешка са разговора Председника ГК СК Београда са Михаилом Марковићем, професором Филозофског факултета, од 15. октобра 1974. године.

¹³⁸² ИАБ, ф865 к843, Белешка са разговора са групом професора Филозофског факултета одржаног 4. октобра 1974. године.

¹³⁸³ АЈ, ф507 IV/253, Материјали са 6. седнице ИК Председништва ЦК СКЈ, одржане 18. јула 1974, стенографске белешке.

¹³⁸⁴ АЈ, ф837 II-4-а/106, Информација о акцији СК у 1974. години везаним за Филозофски факултет у Београду.

¹³⁸⁵ Разговори су обављени од 15. до 30. октобра. Водио их је Милан Милутиновић, члан Секретаријата ГК СК Београда. Укупно је разговарано са 109 наставника и сарадника факултета, док се 24 није одазвало позиву из разних разлога. ИАБ, ф865 к843, Информација о разговорима са наставницима и сарадницима Филозофског факултета у Београду.

судија“. Стао је у одбрану осуђених студената и установе тврдећи да „нема основа да би овај факултет васпитно негативно деловао на своје студенте.“¹³⁸⁶

Разговорима није постигнуто пуно али се акција наставила. Растурена су упоришта подршке у Савезу студената Југославије (ССЈ) и Савезу омладине Југославије (СОЈ).¹³⁸⁷ Потом је промењен законски оквир како би се омогућио обрачун. У новембру је усвојен Закон о изменама и допунама Закона о високом школству којим је дата могућност Скупштини СР Србије да у случају „теже оштећених друштвених односа“ у некој високошколској установи предузме мере „за обезбеђивање друштвених интереса“. Под притиском ове одлуке 12. децембра је сазвана изборна седница Конференције СК на факултету како би и у ово тело били изабрани кадрови који ће подржати захтеве за кажњавањем групе. Декан Сима Ћирковић¹³⁸⁸ је схватио да ће аутономија факултета дефинитивно бити погажена па је поднео оставку 24. јануара 1975.¹³⁸⁹ Исто је учинио и продекан Јован Ђорђевић. Само четири дана касније Скупштина СР Србије је донела одлуку о „стављању на расположење“ осам професора и наставника.¹³⁹⁰ Студенти и Скупштина факултета изразили су протест. Председник факултетске Скупштине Јован Марјановић такође је поднео оставку.¹³⁹¹ Ништа више није могло да буде урађено. Режим је био неумољив.

Професори су поднели тужбу тврдећи да је одлука о стављању на расположење противправна и да Скупштина СР Србије није надлежна да је донесе. Тужба се никада није помакла са мртве тачке. Током наредних шест година положај групе професора је било магловит: званично су били суспендовани, отпуштени су са пројеката на факултетским институтима, примали су умањену плату, било им је забрањено да предају, онемогућавани

---

¹³⁸⁶ ИАБ, ф865 к845, Текст излагања проф. Симе Ћирковића на свечаној академији поводом отварања нове зграде факултета, 25. новембра 1974. године.

¹³⁸⁷ ССЈ и ССОЈ су 1972. су спојени у нову организацију Савез социјалистичке омладине Југославије (ССОЈ). Био је то уствари начин да се разбију упоришта непокорних студената. Савез студената је престао да постоји али је организација на Филозофском факултету у Београду ту одлуку одбацила и наставила да делује до коначног слома покрета почетком 1975.

¹³⁸⁸ За време трајања случаја групе професора декани Филозофског факултета су били Никола Рот, Дејан Медаковић и Сима Ћирковић. После Ћирковићеве оставке декан је на кратко био Бранко Гавела, а потом Радован Самарцић.

¹³⁸⁹ ИАБ, ф865 к849, Оставка Симе Ћирковића, декана Филозофског факултета.

¹³⁹⁰ АС, њ2 к271, „Информација о доношењу одлуке о стављању на расположење појединих наставника и сарадника Филозофског факултета у Београду на седницама надлежних већа Скупштине СР Србије које су одржане 28. јануара 1975. године“, Комисија Председништва ЦК СК Србије за информисање и пропаганду – информације.

¹³⁹¹ D. Mićunović, *Život u nevremenu. Ruža vetrova. Knjiga prva: 1930-1990*, Arhipelag, Beograd 2013, 285.

су им јавни иступи, ометано објављивање књига. Настављали су да јаво износе своје ставове на трибинама и научним скуповима, па је режим настојао да и то онемогући. Утицали су на организаторе да их не позивају, или да откажу скупове на којима би неко од суспендованих професора требао да говори.¹³⁹² Републико руководство се трудило да их приволи да прихвате посао у неком институту, и тако их склоне са факултета. Упорно су то одбијали. Наставили су да се боре за повратак на Факултет иако су знали да немају пуно шанси. Истовремено су водили широку преписку са бројним појединцима и институцијама у иностранству у којој су говорили о своме случају и критиковали југословенски режим.¹³⁹³ Озбиљнија репресија је изостајала јер су Тито и руководство пазили на свој углед у свету.

Завршни обрачун је био добро припремљен. Претходио му је низ напада на професоре, попут телеграма радника „Прве искре“ из Барича и „Збора Заједнице радних људи Факултета драмских уметности“.¹³⁹⁴ Са друге стране, телеграми подршке које су упутили студенти Филозофског факултета, потом студенти из Љубљане и Одбор корчуланске летње школе су прећуткивани. Требало је створити представу да партија следи захтеве читавог друштва. Непосредно пре оставке декана и усвајања одлуке у Скупштини на састанку уредника најважнијих новина и телевизије Београд договорено је да новине пишу о „морално политичком лику и профили осам професора Филозофског факултета и то са аспекта њиховог дневног политичког деловања, манипулисања студентима, путовањима и везама са иностранством“. Договорено је да у написима „треба навести она инкриминисана места и ставове из њихових предавања, јавних иступања и књига које су објавили.“ Уредници су на саветовања у ГК долазили чак четири пута: 6, 15, 23. и 28. јануара. Најјачи удар пропаганде је био пред заседање Скупштине 28. јануара. Детаљно је испланирано објављивање текстова, који новинари ће их написати и за које новине.¹³⁹⁵ Сваки од текстова је потом прослеђиван у Градски комитет где су дорађивани и одобрани

---

¹³⁹² АЈ, ф507 ХХVI – к 5/1, „Информација са састанка и ИК Председништва ЦК СКЈ о задацима актива комуниста у републичким и покрајинским удружењима социолога“, Материјали са 5. седнице ИК Председништва ЦК СКЈ за пропаганду и информативну делатност од 21. априла 1975.

¹³⁹³ ИАБ, ф865 к848, Писма из иностранства; АЈ, ф837, КПР II-4-а/91, Информација групе за друштвено политичка питања о писмима која су професори неких иностраних универзитета упутили председнику СФРЈ Ј. Б. Титу поводом предузимања мера против истакнутих професора марксиста са Београдског и загребачког универзитета.

¹³⁹⁴ ИАБ, ф865 к848, Телеграм радника Прве искре Барич; Збор Заједнице радних људи Факултета драмских уметности, 17. јануара 1974.

¹³⁹⁵ ИАБ, ф865 к848, Информација о разговору са главним уредницима београдских листова, одржаном 6. јануара 1975. године.

за објављивање. Колико је све било пажљиво испланирано сведочи податак да их је пре објављивања читао и Дража Марковић, председник Председништва СР Србије.¹³⁹⁶

Коначни обрачун са групом професора показао је савршено функционисање система. Важну улогу одиграли су лојални активисти у факултетским телима и штампа. Њена улога је била посебно важна јер је била главни саучесник ГК у спровођењу плана. Седам година касније, када су након Титове смрти отворени нови случајеви против интелектуалаца улога штампе је била сасвим другачија.

У образложењу одлуке Скупштине СР Србије је стајало да су због активности професора на факултету „поремећени самоуправни односи“. Међутим, институције факултета и велика већина запослених су упорно подржавали професора. Уместо да поштује самоуправу на факултету Скупштина Србије је на себе преузела право да одлучи како су самоуправни односи тамо поремећени и спроведе политичку вољу партијског руководства. Случај је тако до краја оголио испразност приче о југословенском самоуправљању.

Склањање групе професора, разбијањем студентског покрета и суђењима истакнутим активистима руководство је завело ред на Филозофском факултету. У извештајима о стању на факултету током наредних година углавном је оцењивано да је ситуација осетљива али добра. Већ 1975. у информацији за ЦК СК Србије оцењивано је да је „нова екипа“ (декан Фрањо Баришић, продекан Андреј Митровић и председник Скупштине Радован Самарцић) „врло конструктивна и спремна на сарадњу“.¹³⁹⁷ Повремених инцидената је био, као што је 1977. био покушај „групе екстремних бивших студената“ да прикупе потписе подршке за Повељу 77.¹³⁹⁸ Режим је ипак успео да снажно упориште критичке мисли стави под контролу.

Скоро истовремено са коначним обрачуном са групом професора угашени су часопис „Праксис“ и Корчуланска летња школа. Формално, укидање је извршено „самоуправном процедуром“. Радни људи штампарије у Сиску су одбила да штампају

---

¹³⁹⁶ Објављени су текстови: „Шта се крије иза научне фасаде“, *Комунист*, 13. јануар 1975; „Опозициона група губи тле“, *Политика Експрес*, 15. јануар 1975; „Опозиционарство а не наука“, *Вечерње Новости*, 16. јануар 1975. Ударни текст је био: „Слом лажне левице“, *НИН*, 25. јануар 1975.

¹³⁹⁷ АС, б2 к271, „Информација о тренутном стању на Филозофском факултету Београдског универзитета“ (2. април 1975), Комисија Председништва ЦК СК Србије за информисање и пропаганду – информације.

¹³⁹⁸ ИАБ, ф865 к849, Информација о политичкој ситуацији на Филозофском факултету у Београду, 19. јануар 1977.

часопис док је општина Корчула одлучила да више не жели да прима непријатеље државе и социјализма.¹³⁹⁹ Уствари, одлука је донесена на седници ИК Председништва ЦК СКЈ у јулу 1974.¹⁴⁰⁰ Партијском врху у Хрватској је препуштено да је спроведе. Много мање обзира према поштовању самоуправних форми је показано према часопису „Филозофија“ који је такође угашен, а последњи број је завршио као огрев за ГК Београда.

Гашење „Праксиса“, летње школе и истеривање групе професора са факултета утицали су да дође до раздора међу интелектуалцима окупљеним око часописа. Почело је да се осећа подвајање између загребачке и београдске групе, које је посебно нарасло 1981. када је београдска група покренула међународни часопис „Праксис интернешнл“ коме нису приступили филозофи из Загреба.¹⁴⁰¹

Неизбежно питање је како су „Праксис“ и Корчуланска летња школа опстали тако дуго, иако су напади на њих трајали пуних десет година, а после демонстрација 1968. и сам Тито их је прогласио за непријатељске елементе? Део одговора лежи у конфузији која је у периоду од 1966. до 1972. владала у врху СКЈ. Када је ситуација у партији сређена обрачун је ефикасно извршен, уз велику пажњу да се то догоди са што мање међународне буке. Други разлог лежи у идеолошкој блискости и симпатијама које су неки високопозиционирани функционери СКЈ имали за поједине праксисовце. Драгољуб Мићуновић наводи да су пред Осми конгрес СКЈ 1964. постојали озбиљни планови да Михаило Марковић буде изабран у Извршни комитет СК Србије.¹⁴⁰² Због међународног угледа и разгранатих личних веза праксисоваца дуго је постојала жеља да се са њима постигне компромис. Из сећања учесника догађаја је видљиво да су они одржавали сталан, макар посредан контакт са функционерима на власти и били су спремни на разговоре. Велику улогу су свакако имале и међународне околности. У СФРЈ су пазили на углед СКЈ код познатих левичара и у иностраним лево орјентисаним партијама. Чак и када су у врху српске партије под притиском Тита и осталих из федерације покретали питање хапшења некога из групе одустајало се како због уверења кључних људи у руководству да за то нема

---

¹³⁹⁹ АЈ, ф842 к2, Допис директора ГИП Јожа Рожанковића из Сиска, о одлуци политичког актива и органа управљања ОУР-а да се убудуће не врши услуга штампања часописа „Праксис“, 13. 3. 1975.

¹⁴⁰⁰ АЈ, ф507 IV/253, Материјали са 6. седнице ИК Председништва ЦК СКЈ, одржане 18. јула 1974, стенографске белешке.

¹⁴⁰¹ В. Јакшић (пр.), *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, 105.

¹⁴⁰² Д. Мићуновић, *nav. delo*, 190.

законских основа, тако и због угледа професора и међународног утицаја.¹⁴⁰³ Коначно, случај групе професора је трајао толико дуго јер за време власти либерала није било политичке воље да се они по сваку цену казне. Сматрали су да случај треба препустити самоуправним органима на факултету и универзитету где су професори и поред повремених притисака из партије имали заштиту. Када је Никезићево руководство смењено и случај је релативно брзо и ефикасно окончан.

Важна последица случаја групе професора било је доста широко повезивање интелектуалаца ради заједничког супротстављања репресији. Међу њима је било много више разлика него ствари које су их спајале. Иронијом судбине, покушај режима да угуши критичке гласове, до кога је дошло из страха од формирања паралелног политичког центра, водио је управо ка томе. За интелектуалце који су пружили подршку студентима 1968. и касније се солидарисали са прогоњеним професорима не може се рећи да су деловали као организована група, нити су то икада постали. На списку који се налази међу материјалима о случају групе професора у архиви ГК Београда у недостатку боље речи названи су „екстремистима.“¹⁴⁰⁴ Поред петоро професора и наставника са Филозофског факултета: Светозара Стефановића, Љубе Тадића, Загорке Голубовић, Драгољуба Мићуновића и Миладина Животића, на списку се налазе имена још тринаест личности: Живорад Стојковић, Зоран Радмиловић, Витомир Теофиловић, Никола Милошевић, Љубомир Стојић, Бранислав Црнчевић, Зоран Гавриловић, Света Лукић, Бранислав Михајловић Михиз, Мира Јовановић, Неда Николић, Илија Мољковић, Бранислав Вучићевић, Александар Поповић – Жак и Иван Камбан. Врло су занимљиви описи који стоје уз сваког од њих. Тако се за Жрку Стојковића наводи да је изразити „националиста-шовиниста“. Креће се „у нездравом окружењу“, прати сликара Мићу Поповића, „непријатеља по многим питањима“. Давао је непријатељске изјаве о Филозофском факултету, пријатељ са Михизом и Бећковићем. Као посебан грех му се наводи да је предлагао да „Просвета“ штрајкује док трају демонстрације и изјава: „Срби су окупиран народ, окупатори су комунисти“. Попут њега, међу српске националисте и шовинисте су смештени Брана Црнчевић, Зоран Гавриловић и Михиз. Света Лукић је окарактерисан као „ђиласовац“ а Никола Милошевић једноставно као екстремиста – посебно се цитира његова изјава „Ако су богови оковани

¹⁴⁰³ S. Đukić, *Slom srpskih liberala*, 42.

¹⁴⁰⁴ ИАБ, ф865 к845, Подаци о појединим екстремистима (решења, преглед осуђених и др), 1974. година.

даћемо слободу и њима“¹⁴⁰⁵. Заједно са десно орјентисаним интелектуалцима на списку су и студенти левичари. Посебно се наводило да је Неда Николић ћерка Мире Алечковић а Бранислав Вучићевић ожењен ћерком Ђиласа и Митре Митровић. Списак затварају Зоран Радмиловић и Александар Поповић са такође симптоматичним карактеристикама. Поповић је описан као „критизер и незадовољник“ из ибеовске породице, док крај Радмиловићевог имена стоји само једна, сасвим довољна реч – „незадовољник“.

На списку су побројани само неко до „екстремиста“ који су учествовали на зборовима на Филозофском факултету и у догађајима око обрачуна са професорима. Њихов број у „београдској чаршији“ је био знатно већи. Али, списак је добар показатељ на ком основу је ишло окупљање незадовољних. Оно сасвим сигурно није било идеолошко. Једина нит која повезује све људе са списка је отпор репресији и борба са слободом мисли и стварања. Такав начин окупљања је остао доминантан све до друге половине осамдесетих.

4. 6. Прогон наставника Правног факултета у Београду

Политички случај на Правном факултету¹⁴⁰⁵ отпочео је под директним утицајем односа у СК Србије и СК Југославије. Почетком 1971. трајала је јавна расправа о новим уставним амандманима (амандмани XX-XLII) којима је настављен курс подржављења покрајина и слабљења федерације. Међу припадницима тзв. конзервативне струје у републичкој партији окупљеним око Драже Марковића појавила се идеја да се почетком марта на Правном факултету организује стручна расправа о предложеним амандманима.¹⁴⁰⁶ Знајући да група професора и асистената негативно гледа на правац уставних промена очекивали су да ће амандмани бити критиковани, па су то желели да представе као независни глас струке који би потом употребили као аргумент за евентуалне корекције амандмана или остваривање политичких поена на некој другој теми.

Организација расправе и њена планирана (зло)употреба одлучно одсликавају начин на који је вођена политика у Југославији. По сведочењу истакнутог правника и члана ЦК

---

¹⁴⁰⁵ О прогону Михила Ђурића и других професора и сарадника Правног факултета постоји опширна и добро документована литература. Издвајају се књиге: Ј. Тркуља, *Злочин над мишљењем. Осуда, изгон и рехабилитација Михила Ђурића*, Досије Студио, Београд 2013; К. Чавошки, *Анатомија једне чистке. Изгон са Правног факултета у Београду 1973-1975*, Службени гласник, Београд 2013; потом тематски број часописа „Херетикус“ (vol. I/2003, no. 2), а драгоцени подаци се могу пронаћи и у осталим бројевима овог часописа.

¹⁴⁰⁶ М. Зечевић, *нав. дело*, 368.

СК Србије Миодрага Зечевића одлучено је да се прикаже како су расправу иницирали сами професори факултета. Зато је за организатора формално узета факултетска секција Удружења универзитетских наставника. У све је одмах укључена и СДБ. Славко Зечевић, Миодрагов брат, упозорио је њега и Марковића да би на расправи могло да дође до инцидента јер није био сигуран како ће наступити неколико млађих асистената. Одлучено је да се на расправу ипак иде јер су веровали да мало оштрих речи може само да им одговара у плану који су замислили.

Скуп на Правном факултету је одржан 18, 19. и 22. марта 1971. Већ првог дана добио је правац другачији од очекиваног. Професор Мило Ђурић одржао је за партијске кадрове сасвим неочекивано излагање у коме је без имало суздржавања изнео своје виђење правца уставних промена. Истакао је да се предложеним уставним решењима „из основа мења карактер досадашње државне заједнице југословенских народа. Или тачније: том променом се, у ствари, одбацује сама идеја једне такве заједнице. Уколико нешто још и остаје од ње, то је само зато да бисмо у следећој, такозваној другој фази промене имали шта да приведемо крају. Треба бити начисто са тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, чек међусобно супротстављених држава.“¹⁴⁰⁷

Професор Ђурић не само што је упозорио на разградњу федерације већ је и проговорио о српском питању у случају такве судбине Југославије. Истакао је да Срби живе у четири од пет преосталих република и упозорио да ће уставне промене само погоршати њихов положај. Због тога је позвао на „отрежњење српског народа од заблуда прошлости“. Једини излаз је видео у томе да се „српски народ окрене себи“, да „почне да мисли на свој опстанак“, и да се „бори за свој опасно угрожени национални идентитет и интегритет“.¹⁴⁰⁸

Чим је чуо професорове речи Миодраг Зечевић је брже боље напустио скуп, како би спречио да се партијско руководство повеже са изреченим.¹⁴⁰⁹ У наставку рада првог дана скупа чуло се још проблематичних излагања. Андрија Гамс је наступио на сличној линији као и Ђурић и упозорио да усвајање амандмана воде у конфедерализацију и разбијање

---

¹⁴⁰⁷ М. Ђурић, „Смишљене смутње“, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 231.

¹⁴⁰⁸ *Исто*, 233.

¹⁴⁰⁹ М. Зечевић, *нав. дело*, 369.

Југославије. Истакао је да нема функционалне федерације без јединственог тржишта и привредног законодавства. Оптужио је руководство Хрватске да је најодговорније за курс који је заузет, док је српско руководство форсирањем каријеризма довело Србију у тежак положај.¹⁴¹⁰ О амандманима је критички говорио и Коста Чавошки који је посебно упозорио на право вета скупштина свих република и покрајина приликом промене савезног устава и републичких и покрајинских органа на одлуке из економске политике.¹⁴¹¹

Критика изречених ставова је уследила брзо. Другог дана рада Драгослав Јанковић је бранио право вета и оштро напао „националистички иступ“ Михаила Ђурића не помињући га поименице.¹⁴¹² Ђурићево излагање су потом критиковали и Мирослав Печујлић и Александар Вацић. Уместо смиривања ситуација је даље ескалирала трећег дана када је прво Мило Ђурић одговорио Јанковићу а потом је професор Стеван Ђорђевић критиковао одредбу по којој је Тито биран на место председника са неограниченим трајањем мандата и чак кроз редове провукао предлог да Тито размисли о пензији.¹⁴¹³

Догађаји нису одмах изазвали реакцију. Излагања Михаила Ђурића, Андрије Гамса и Косте Чавошког објављена су у листу „Студент“ од 6. априла.¹⁴¹⁴ У штампи о скупу је једино извештавала „Политика“. Славољуб Ђукић је забележио да је извештај написао „са задршком, селективно“, јер је било „толико ватрених изјава, које ни у сну нису могле да нађу месту у штампи.“¹⁴¹⁵

Политички случај је отпочео три месеца касније, 17. маја, када је забрањено растурање часописа „Анали Правног факултета у Београду“ у коме су објављена излагања са расправе. Судија је оценио да садрже „написе којима се износе алармантна тврђења“.¹⁴¹⁶ Већ током априла је отворена и полицијска истрага. Поред иступања на скупу, професор Ђурић је терећен и за текст „Камен раздора“ објављен у часопису „Уметност“, 16 месеци

---

¹⁴¹⁰ А. Гамс, „Концепција амандмана: историјски – промашај, научно – збрка, *Анали правног факултета у Београду*, б3. 3 (1971), 234-240.

¹⁴¹¹ К. Чавошки, „Уставност и право вета“, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 220-224.

¹⁴¹² Д. Јанковић, „Историјско разматрање поводом амандмана XXXII“, *Анали правног факултета у Београду*, б3. 3 (1971), 257-261.

¹⁴¹³ С. Ђорђевић, „О избору председника републике по амандману XXXVI“, *Анали правног факултета у Београду*, б3. 3 (1971), 340-344.

¹⁴¹⁴ К. Чавошки, *нав. дело*, 24.

¹⁴¹⁵ С. Ђукић, *Политичко гробље*, 169-171.

¹⁴¹⁶ К. Чавошки, *нав. дело*, 26. Десет дана касније судија Округног суда Љубомир Радовић није потврдио одлуку о забрани, због чега је касније трпео политичке притиске и ометања у каријери. Врховни суд је потом ипак забранио растурање часописа.

раније, у коме је критиковао рушење Његошеве капеле на Ловћену, као и за разговоре са Живорадом Стојковићем и другим лицима.¹⁴¹⁷ Из оптужби је јасно да је професор Ђурић био праћен и прислушкиван, што посредно потврђује и Миодраг Зечевић који у сећањима износи ничим поткрепљену тврдњу да је професор Ђурић за излагање био „припремљен ван факултета“.¹⁴¹⁸

Да би се разумеле околности прогона професора Ђурића и потом наставника са факултета који су стали у његову одбрану потребно је сагледати околности у време којих се случај догодио. У федерацији су владале велике тензије. Хрватско пролеће је био на врхунцу. На 19. седници ЦК СК Хрватске и 17. седници ЦК СК Југославије чуле су се оптужбе о постојању антихрватске завере. Током седнице ЦК СКЈ Тита је позвао лично Брежњев и дао до знања да је добро обавештен о политичким превирањима. Тензије су биле на врхунцу. Владала је атмосфера сталних оптужби и интрига. У разговорима са Титом током маја 1971. српско руководство је било приморано да се брани. Из КОС-а је створена интрига, усмерена против Мијалка Тодоровића Плавог, због његових наводних изјава у Москви о наводној свађи Тита и Кардеља. Тито је доста оштро критиковао пропусте руководства СР Србије. Говорећи о случају на Правном факултету рекао је да су у питању „реакционарни испади према амандманима и курсу нашег развитка. То је контрареволуција и критика свега што смо постигли као да ништа не ваља.“¹⁴¹⁹ Случај су искористили и из осталих републичких руководства за притисак. Крајем марта СУП-а Босне и Херцеговине је упозорио да се у Београду толеришу иступи против Тита.¹⁴²⁰ Неколико дана касније, у паузи једне од седница Председништва ЦК СКЈ на Брионима почетком маја, Тито је поново критиковао београдску штампу, телевизију и културну сцену. Резигнација Драже Марковића је видљива из записа у његовом дневнику где је написао да се ништа не би променило ни ако би неко био гођен.¹⁴²¹

Латинка Перовић пориче одговорност руководства СК Србије за прогон професора Ђурића.¹⁴²² Доступни извори не дају коначан одговор на ово питање, али се са правом може

---

¹⁴¹⁷ „Професор под истрагом“, *НИН*, 30. април 1972.

¹⁴¹⁸ М. Зечевић, *нав. дело*, 369. Зечевић вероватно мисли на гласине које су се проносиле у потоњим годинама да је професор Ђурић излагање припремио саветујући се са Жиком Стојковићем.

¹⁴¹⁹ АС, б2 к97, Магнетофонске белешке са разговора председника Тита са представницима СР Србије, одржаних 11. маја 1971.

¹⁴²⁰ Д. Marković, *нав. дело*, књ. 1, 272.

¹⁴²¹ *Исто*, 280; 283.

¹⁴²² *Snaga lične odgovornosti*, 145.

претпоставити да је одлука о судском процесу донесена у најужем руководству, под притиском Тита и из федерације због превелике попустљивости према „опозицији“. Одговарајући на коментаре Тита о стању на универзитету секретар ГК Београда Бора Павловић је рекао да ће Михајло Ђурић говорио као „класични српски националиста, четнички“.¹⁴²³ Тито је захтевао да се у Београду ствар што пре „распетља“. Руководство СК Србије је осећало да губи тло под ногама.

Важно је разумети и зашто је баш Ђурић изабран. Са становишта тадашњих друштвених односа грех професора Стевана Ђорђевића је био много већи јер се усудио да каже како Тито кочи даљи развој државе. Међутим, он је био некадашњи партизански борац, из комунистичке породице која је страдала за време рата, савезни посланик за лесковачки крај.¹⁴²⁴ Миодраг Зечевић сведочи да је интервенисао за њега код свог брата, Славка Зечевића, и договорио да се читав случај заташка. Ђорђевић је избегао прогон и наставио да предаје све до 1977, када је у новом таласу обрачуна са „унутрашњим непријатељем“ склоњен из наставе.¹⁴²⁵ То се догодило у време смрти Душана Петровића Шанета и почетка обрачуна са шумадијском групом у СК Србије, па се може веровати речима Миће Зечевића да су управо они штитили Стевана Ђорђевића.

Професор Ђурић није имао утицајне заштитнике који су могли да га сачувају од прогона. На Правном факултету је био од 1954. године. Држао је предавања на многим универзитетима у Југославији, Немачкој и Аустрији. Важио је за скромног човека, омиљеног код студената, без мрља у научном и приватном животу. Сарађивао је са филозофима окупљеним око „Праксиса“ и био члан Савета редакције часописа и управе Корчуланске летње школе.¹⁴²⁶ Са праксисовцима га је повезивало схватање о потреби слободне јавне речи и неспутаној критичкој мисли. За време студентских демонстрација у јуну 1968. и он се обратио студентима. Подсетио их је на мисао Халдерлина по коме песници имају једно око више, и упозорио да политичари имају једно око мање. Зато би студенти требали да се чувају да не потпадну под њихов утицај и да са једним оком мање

---

¹⁴²³ АС, б2 к97, Магнетофонске белешке са разговора председника Тита са представницима СР Србије, одржаних 11. маја 1971.

¹⁴²⁴ С. Ђукић, *Политичко гробље*, 170.

¹⁴²⁵ Ј. Тркуља, *Неподобни професор. Случај Стевана Ђорђевића*, Досије студио/Центар за културу дијалога, Београд 2016, 67-76.

¹⁴²⁶ Ј. Тркуља, *Злочин над мишљењем*, 15-19.

гледају у будућност.¹⁴²⁷ Мисао је била метафором једва скривен позив студентима да се отргну од идејног туторства партије и сами кроје своју будућност. У време избијања случаја СДБ је знала да одржава контакте са Жиком Стојковићем и другима интелектуалцима који су важили за националисте.¹⁴²⁸ Уствари, професор Ђурић је у пријатељским везама са Стојковићем и другим симиновцима био још од послератних дана, када је и сам био један од честих гостију у Симиној 9а.

Оптужница против професора Ђурића је подигнута 7. јула 1972¹⁴²⁹, само дан након састанка важног руководиоца републике 5. и 6. јула, на коме је дошло до дефинитивног расцепа између две струје у републичком партијском руководству и почетка „врелог београдско лета“ 1972. Једна од тема састанка је било је колебање у „идејно-политичкој борби“. Дража Марковић је у дискусији тражио подршку мерама државних органа против „непријатеља социјализма и самоуправљања“. После кратког поступка Окружни суд у Београду је седам дана касније Ђурића осудио на две године затвора.¹⁴³⁰ После жалби, Врховни суд је 4. јануара 1973. казну преиначио на девет месеци и Ђурић ју је у целости издржао у пожаревачкој Забели.¹⁴³¹ Коста Чавошки сведочи да му је Ђурић касније рекао како је Никезић након пада са власти покушао да преко веза у Врховном суду утиче да се казна претвори у условну али није успео.¹⁴³² Може се претпоставити да је на то утицало Титово излагање током четвородневних разговора са партијским активом СК Србије у октобру 1972. након чега су Никезић и Латинка Перовић поднели оставке. Тито је тада, говорећи о стању на Београдском универзитету, рекао да „чак и против оних који су већ заслужили да судски буду гоњени, и то се изманеврисало.“¹⁴³³ У таласу ресталинизације друштвеног живота професор Ђурић је морао да буде осуђен.

---

¹⁴²⁷ Исто, 22.

¹⁴²⁸ Симптоматично је да је месец и по дана после скупа на Правном факултету, крајем априла, Живорад Стојковић на једној трибини у Удружењу књижевника Србије одржао говор у коме је небирајући речи говорио о положају Србије и уставним амандманима. Тврдио је да се њима „врши атентат на Југославију“, да су покрајине већ републике, и да српски народ мора почети да мисли на себе. Стојковић је тада већ био под казном, водио је судски спор да буде враћен на место лектора у „Просвети“. АС, њ2 к78, Активност СК Србије на реализацији закључака 14. седнице ЦК СКС (Строго поверљиво), Материјали са 29. (затворене) седнице ЦК СК Србије, одржане 14. маја 1971.

¹⁴²⁹ Ј. Тркуља, „Оптужница јавног тужиоца“, *Злочин над мишљењем*, 55-61.

¹⁴³⁰ „Две године строгог затвора за разбијање братства и јединства“, *Политика*, 18. јул 1972.

¹⁴³¹ Ј. Тркуља, *Злочин над мишљењем*, 40-43.

¹⁴³² К. Чавошки, *нав. дело*, 31.

¹⁴³³ АС, њ2 к97, Неауторизоване магнетофонске белешке са састанка руководиоца СР Србије код председника републике, 9. октобар 1972.

Дража Марковић је за судски прогон сигурно знао. Није се нимало осећао одговорним, иако је скупу на Правном факултету организован на његову иницијативу а професор Ђурић је само рекао оно што му морал и струка налажу. За партијско руководство, које је веровало да се политика искључиво води закулисним договорима, сплеткама и притисцима Ђурић је био крив. Четири деценије касније Миодраг Зечевић је у сећањима, без имало кајања, записао како су „интереси Србије били сигурно другачији од оног што су они (Ђурић и остали на скупу. Прим. П. Р.) тада учинили.“¹⁴³⁴

Случај прогоном професора Ђурића није окончан. Коста Чавошки, тада асистент на факултету, у септембру 1972. је оптужен због „ширења лажних вести“ што је наводно учио у једном стручном чланку у часопису „Гледишта“. У марту следеће године проглашен је кривим и осуђен условно на пет месеци. Одмах након отварања истраге против Чавошког колеге са факултета су одлучиле да буде избачен из СК.¹⁴³⁵

Млађи сарадници факултета покренули су иницијативу да као институција подрже професора Ђурића и укажу на погрешност његове осуде. Да би се избегао сукоб са партијом као компромисно решење је одлучено да се са факултета упути захтев за помиловањем. И њега је потписало само седам од скоро осамдесет тадашњих наставника: Ружица Гузина, Бранислава Јојић, Војислав Коштуница, Данило Баста, Андрија Гамс, Александар Стијановић и Стеван Врачар.¹⁴³⁶ На факултету ја започела харанга на потписнике петиције која никада није ни упућена републичком секретару за правосуђе. На састанку Конференције ЦК Правног факултета чуле су се оптужбе да је завладао неред, неодлучност, малограђански либерализам и национализам. Против наставника су говорили и инструисани студенти, махом бруцоши, који су по сећању Мила Глигоријевића имали на папирима припремљена излагања. На крају, у мају 1973, Ружица Гузина и Бранислава Јојић су партијски опоменуте и одлучено је да могу остати у настави.¹⁴³⁷ Андрија Гамс је приморан да се са шездесет две године пензионише. Стеван Врачар је искључен из СК, одобрено му је одсуство на годину дана које је потрајало пуних десет година, до 1984.

---

¹⁴³⁴ М. Зечевић, *нав. дело*, 390.

¹⁴³⁵ К. Чавошки, *нав. дело*, 33-38.

¹⁴³⁶ *Исто*, 40. Треба имати у виду да су професори Стеван Врачар и Андрија Гамс већ били под будним оком режима. Врачар је био сарадника „Праксиса“. Његово име се појављивало на неким од првобитних спискова „групе професора“ одговорних за студентске демонстрације 1968. Обојица су говорила на платоу испред Филозофског и изнели идеје о „политичком плурализму“, што је суштински био позив за увођење вишепартијског система.

¹⁴³⁷ „Закон и акција“, *НИН*, 1. април 1973.

Александар Стојановић, Данило Баста и Војислав Коштуница удаљени са наставе. Потом је као средство обрачуна искоришћен конкурс за избор у ново звање на коме су Чавошки и Стојановић пали због „морално политичке подобности“. Последице су за све биле веома тешке. Коштуници за све време док је био на факултету није дозвољавано да брани написану докторску дисертацију. Коста Чавошки је после условне казне искључен из наставе, а потом је 1975. избачен са факултета. Две године је био без посла, пре него што се запослио на Институту за упоредно право. Данило Баста је седам година био искључен из наставе. Најтеже је прошао Александар Стојановић који је 1975. истеран са факултета и све до 1990. је живео са минималном надокнадом за незапослене.

Поређењу са случајем праксисиваца са Филозофског факултета наводи на неколико битних закључака. Праксисовци су имали велики међународни углед и подршку читавог факултета који је упорно одбијао притиске да их казни. Њихов случај је зато потрајао пуних седам година и окончао се административним мерама које јесу тешко погодиле осморо професора али су захваљујући угледу и везама у иностранству успели да себи обезбеде егзистенцију и наставак каријере. Са друге стране, професор Ђурић и наставници који су стали у његову одбрану нису били међународно познати. То је режиму омогућило да буде знатно бруталнији, па је професор Ђурић осуђен на казну затвора. За разлику од наставника на Филозофском, на Правном је већина наставног особља и део студената учествовао у прогону. Двојица професора, Момчило Курдулија и Мустафа Имамовић, били су чак сведоци у процесу против Ђурића. Два случаја, на два факултета који су били центар студентског бунта 1968, показују колико је положај интелектуалаца који су се дрзнули да се супротставе режиму био рањивији уколико нису имали подршку колега и матичне установе.

Случај је такође важан је показује како је под притиском репресије текло повезивање слободномислећих интелектуалаца. Сећајући се периода након удаљавања са Филозофског факултета Драгољуб Мићуновић је написао да је „селективна репресија стварала не само истомишљеничке групе већ и солидарне групе пријатеља.“¹⁴³⁸ За време трајања судског поступка против професора Ђурића протестна писма су упутили Милан Дамјановић, Јелена Берберовић, Касим Прокић, Руди Супек, Дејан Медаковић, Живорад Стојановић, Лазар Трифуновић, Гајо Петровић у име редакције „Праксиса“, Бранко Омчикус, Војин Милић и

---

¹⁴³⁸ D. Mićunović, *nav. delo*, 301.

Добрица Ћосић. Политички ставови многих од њих су били посве различити од оних које је професор Ђурић изнео на скупу на Правном факултету. Посебне је то важило за крајње лево орјентисане праксисовце. Подршка је уследила као вид борбе за слободу јавне речи и исказивање солидарности са прогоњеним колегама, што је и јасно речено у редакцијском тексту објављеном у „Праксису“ 1972, у коме је наведено да се са изреченим у Ђурићевом излагању не слажу али се супротстављају политичким процесима.¹⁴³⁹

Важна последица суђења професору Ђурићу је протестно текст Добрице Ћосића „Процес, пресуде и наивна питања“¹⁴⁴⁰ у коме се успротивио његовом прогону, потом прогону студената шездесетосмаша и младих Мађара осуђених на казне затвора због националистичких текстова. На наговор Жике Стојковића, како то Ћосић тврди у сећањима, у тексту је стао у одбрану хрватских националиста (Туђмана, Готовца и др.) којима је суђено у Загребу. Ћосић наводи да се „јачо намучио да адекватно формулише начелан став; да браним слободу мишљења и људска права, али да се не поистоветим с њиховом идеологијом и национализмом.“¹⁴⁴¹ Текст је требао да буде објављен у часопису „Филозофија“ али је број забрањен управо због њега. И поред тога, тренутак је имао далекосежне последице. Пораст репресије 1972. утицао је да поред повезивања интелектуалаца рука буде пружена и другим побуњеницима против режима.

4. 7. Српска књижевна задруга – „упориште националистичке групе“

Случајеви на Филозофском и Правном факултету показују како су репресија и прогон доводили до солидарног повезивања интелектуалаца у борби за слободу јавне речи и стваралаштва. У истом периоду је, међутим, дошло и до другачијег, организованог повезивања дела српских интелектуалаца.

У марту 1969. за председника Српске књижевне задруге (СКЗ) је изабран Добрица Ћосић, још увек члан СКЈ, али практично отпадник од партије после Четрнаесте седнице

---

¹⁴³⁹ „Za slobodu akademske diskusije“, Praxis, 3/4 (1972), 611-613.

¹⁴⁴⁰ D. Ćosić, „Procesi, presude i naivna pitanja“, *Stvarno i moguće*, Cankarijeva založba, Ljubljana/Zagreb 1988, 96-111.

¹⁴⁴¹ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 2, Време отпора 1969-1980*, Службени гласник, Београд 2009, 69-70.

ЦК СК Србије 1968. године. Од тада, па до распада СФРЈ, Ћосић је био незаобилазни део а често и главни актер скоро сваке иницијативе српских интелектуалаца.

Тешко да постоји личност из новије историје Србије о којој је изречено више опречних судова него што је то случај са Добрицом Ћосићем. Један број интелектуалаца, новинара, политичара и јавних личности Ћосићу приписује изузетан утицај, моћ да обликује ставове српске интелектуалне елите и пресудно утиче на најважније процесе у српском друштву. За њих је он антихерој југословенског и српског краха, „опскурна личност”, идеолог српског национализма и најодговорнији за већину грешака српске политике у последњој деценији 20. века.¹⁴⁴² С друге стране, велики је број оних који у Ћосићу виде борца против ветрењача, интелектуалца који је дигао глас у одбрани српских интереса. Припадници обе струје називају га „оцем нације”, са дијаметрално супротстављених позиција. За прве, овај назив симболизује његову улогу у „експлозији српског национализма”, док је за друге симбол Ћосићеве борбе за буђење српског народа после скоро пет деценија комунистичког, антисрпског режима.

Биографски подаци о Ћосићу су добро познати.¹⁴⁴³ Историчари, новинари и публицисти су опширно писали о његовом политичком деловању.¹⁴⁴⁴ И поред тога, тема још увек отворена. Ћосићево преумљење од војника револуције, политичког комесара Расинског партизанског одреда и функционера у Агитпропу до отпадника и противника Титовог режима тек треба да буде расветљено. Извесно је да су шездесете биле време његовог постепеног удаљавања од СКЈ и формирања ставова које је касније заступао.

У дневничким записима Ћосић је први пут речи „сепаратизам“ и „шовинизам“ употребио пишући о партијском конгресу 1958. У Љубљани је стекао утисак да су Словенци незадовољни у Југославији, да „презиру српски језик, верују да имају најбогатију културу,

---

¹⁴⁴² Представник ове групе је Латинка Перовић која је Ћосићеву улогу описала речима: „он је био тај центар где је све то струјало“. (*Snaga lične odgovornosti*, 107) У књизи „Доминантна и нежељена елита“ она даје портрет Ћосића као јединог представника по њој доминантне елите код Срба. Насупрот њему, ставља десет портрета припадника тзв. нежељене елите.

¹⁴⁴³ Р. Љушић (ур.), *Енциклопедија српског народа*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 1163.

¹⁴⁴⁴ О политичком деловању Добрице Ћосића више видети у: Е. Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Београд 2001; Д. Тодоровић, *Књига о Ћосићу*; N. Miller, *op. cit*; Р. Поповић, *Време писца*, Службени гласник, Београд 2009; С. Ђукић, *Поглед из освињака*; К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 266-237; L. Perović, „Dominantna i neželjena elita“; и др.

осећају се угроженим, опљачканим, превареним. Тако мисле сви, од келнера до Бориса Крајгера; од собарице до Јосипа Видмара.”¹⁴⁴⁵

Крајем 1961. ушао је у полемику са такође бившим учесником НОБ-а једно време ангажованом у АГИТПРОП-у, филозофом и академиком Словенске академије знанисти ин уметности (САЗУ) Душаном Пирјевцом. Полемика је вођена на страницама љубљанског часописа „Наша содобност“ и београдског „Дела“.¹⁴⁴⁶ Започела је у децембру 1961, а окончана је у фебруару 1962. године, непосредно пре седнице ИК ЦК СКЈ на којој је Тито довео у питање будућност јединствене државе и партије. Током полемике двојица интелектуалаца су изнела своја виђења карактера југословенства, интеграције, улоге нације и проблема национализам/унитаризам. Није случајно да се полемика одиграла непосредно после једне друге, мање запажене али такође важне полемике, вођене између Милоша Минића и Кира Хадивасилева око положаја покрајина у СР Србији и југословенској федерацији.¹⁴⁴⁷ Обе полемике су уствари биле одјек политичких борби у врху партије око концепта будућности Југославије. Ћосић је сматран за експонента групе окупљене око српских комуниста – интегралиста, док је Пирјевец заступао мишљења блиска кругу око главног партијског идеолога Кардеља.¹⁴⁴⁸ Значајно је да је на почетку полемике са Пирјевцом Ћосић имао неформалну подршку Тита али се овај касније повукао.

---

¹⁴⁴⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 1. Време искушења 1951-1968*, Службени гласник, Београд 2009, 128

¹⁴⁴⁶ Полемика Д. Ћосића и Д. Пирјевца је већ обрађивана у посебном раду: L. Perović, „Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 9, 5-7. decembra 2003, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 189-211. Повод за полемику је био Ћосићев интервју загребачком „Телеграму“ 20. јануара 1961. године на који је Пирјевец одговорио текстом „Опростите/Извините, како сте рекли?” Уследила је серија текстова током које су актери изнели своје виђење идеја државе и нације, њихове будућности, проблема национализма и унитаризма. Ћосић је у децембру 1961. објавио текст „О савременом несавременом национализму” на који је Пирјевец одговорио текстом „Словенство, југословенство и социјализам”. Уследио је нови Ћосићев одговор „Нација, интеграција, социјализам” у фебруару 1962. којим је одлучио да затвори полемику. О полемци су писали и: E. B. Vahtel, *op. cit.*, 218; N. Miller, *op. cit.*, 95-99.

¹⁴⁴⁷ Опширније видети у фусноти бр. 789.

¹⁴⁴⁸ Ћосић је ово на неки начин потврдио у разговору са новинарем Милом Глигоријевићем 1987. када се присетио једног разговора са Кардељем вођеног током 1962. године. Сећао се да је у разговору наступио као заговорник југословенства и снажније интеграције народа Југославије, док је Кардељ у заједничкој држави видео „историјски транзит“ и резултат тренутних међународних односа. Ћосић наводи да су разговору присуствовали Јован Веселинов, Крцун Пенезић и Шане Петровић, који су заједно са њим након разговора били „дубоко разочарани“. Сви они су сматрани за припаднике интегралистичке или централистичке струје, и тада су активно учествовали у покушају да се покрајине у Србији преведу у административну категорију што би дугорочно могло да омогући њихово укидање или бар обуздавања аутономаштва. M. Gligorijević, *Slučajna istorija*, 308.

Ћосић је наступио као доследни марксиста и интернационалиста, за кога је социјализам пут ка утопијској будућности у којој ће држава (а самим тим и републике) постепено одумрети, уступајући место егалитаристичком друштву. Нацију је видео као историјску појаву која је само етапа ка вишем степену интеграције, што социјалистичко југословенство представља. Док је Пирјевец веровао да ће одумирањем друштвено-правних категорија све више долазити до изражаја елементарнији облици удруживања, под којим је подразумевао републике и нације, Ћосић је био уверен да се удруживање неће зауставити на републичким границама, „које уосталом и нису националне границе”, већ ће се темељити на економији, култури, техници.¹⁴⁴⁹

Главни проблем југословенске стварности за Ћосића је био национализам. Као марксиста, веровао је да ће он нестати када се створе услови за „како каже Лењин, спајање свих нација у више јединство”. Није пропустио да нагласи како је „српски шовинизам у југословенским оквирима друштвено најопаснији” али је истакао да се свако помињање интереса југословенске државне заједнице поистовећује са „великодржавним централизмом”. Прихватао је да постоји опасност од великодржавља и централизма, али је сматрао да је много мања од опасности национализма. Закључио је:

„Иза борбе против великодржавног централизма, у последње време све чешће се крије национализам и републички бирократизам; тако се антицентрализам претвара у демагогију националистичких малограђана и демократа.”

Из ставова изнесених у полемици се види да је Ћосић почетком шездесетих био убеђени Југословен који верује у будућност социјалистичког поретка и даљу интеграцију на свим пољима. Заговорници овакве концепције су изгубили политичку битку. Концепција федерације која је победила на Осмом конгресу СКЈ Ћосићу је била потпуно страна. Идеју југословенства и јединствене југословенске културе нови Статут СКЈ није поменуо ниједном речју. Од 1964. она је и званично била мртва.¹⁴⁵⁰

Дубина Ћосићевих сумњи и преиспитивања средином шездесетих најбоље се види кроз роман-параболу „Бајка“ који је објавио 1966. године.¹⁴⁵¹ Јунак романа, симптоматично назван Човек, буди се и схвата да је читав његов свет, читав живот, у ствари сачињен од

---

¹⁴⁴⁹ Сви цитати из Ћосићевих текстова објављених током полемике са Душаном Пирјевцем преузети су из: Д. Ћосић, *Акција*, Просвета, Београд 1964.

¹⁴⁵⁰ А. Раваковић, *op. cit.*, 63.

¹⁴⁵¹ Д. Ћосић, *Бајка*, Отокар Кершовани, Ријека 1977.

пепела. Радња „Бајке“ снажно одсликава промене у Ћосићевим размишљањима. На њих су утицали и ломови у односима са интелектуалцима из других југословенских република. За време Осмог конгреса раскинуо је пријатељство са Мирославом Крлежом, увређен његовим инсистирањем да је у Јасеновцу погубљено 40.000 до 60.000 Срба и згражавањем над „српском грандоманијом”.¹⁴⁵²

Брионски пленум и смену Александра Ранковића Ћосић је доживео као дефинитивни пораз југословенске интеграције. Иако није био заговорник полицијске државе, у паду Ранковића је видео крах визије будућности у коју је тако снажно веровао и коју је бранио у полемици са Пирјевцом. Догађаји око Брионског пленума су важни за разумевање Ћосићевог будућег деловања. Како у дневничким записима бележи, за њега су представљали дискредитовање и компромитовање Србије, кварење међунационалних односа и припрему за растакање федерације. Под утицајем пленума код Ћосића је сазрело уверење да „Србија мора да постави своје питање, свој животни проблем, да искаже своју концепцију будућности.”¹⁴⁵³

Када је као члан ЦК СК Србије сазнао да је обрачун са Ранковићем готова ствар упутио је писмо Титу молећи га да избегне раскол, због будућности Југославије.¹⁴⁵⁴ Писмо је остало без одговора. Ранковић је дефинитивно смењен а Ћосић је на Шестом пленуму ЦК СК Србије, од 14. до 16. септембра 1966, упадљиво ћутао и дизао руку подржавајући све тешке оптужбе изречене на рачун УДБ-е и њеног шефа.¹⁴⁵⁵ У разговору са Славољубом Ђукићем три деценије касније рекао је да се због ћутања „дубоко стиди.”¹⁴⁵⁶ Разлог за ћутање није био кукавичлук нити недостатак одлучности већ дубоку прагматичност која је и касније карактерисала његово политичко деловање. Да је на пленуму стао у одбрану Ранковића био би одбачен и сасвим сигурно као „ранковићевац“ елиминисан из политичког живота. Ћосић се у време Брионског пленума коначно идејно разишао са „бирокуратском олигархијом“, како је називао руководство СКЈ, али је своје идеје о потреби отварања српског питања изнео тек две године касније, наступајући самостално и не везујући судбину

---

¹⁴⁵² Овакве податке о броју српских жртава у Јасеновцу први је објавио Институт за историју хрватског радничког покрета на чијем челу је био Фрањо Туђман, близак Крлежин пријатељ. Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 1*, 211.

¹⁴⁵³ *Исто*, 227.

¹⁴⁵⁴ *Исто*, 234-236.

¹⁴⁵⁵ *Активност Савеза комуниста Србије после Четврте седнице ЦК СК Југославије/Шеста седница ЦК СК Србије*, Седма сила, Београд 1966.

¹⁴⁵⁶ Славољуб Ђукић, *Поглед из осинака*, 71

за судбину високог партијског функционера коме очигледно није било спаса. Опрезност, дозираност акција и избегавање екстремних потеза били су Ћосићев „политички потпис“. У време нарастања покрета Срба са Косова у другој половини осамдесетих Ћосић је важио за једног од њихових „саветника“. Материјали СДБ су показивали да им је за разлику од других „саветника“ говорио да иду полако, поштују закон, одржавају контакт за режимом и избегавају екстремне потезе.¹⁴⁵⁷

Разлаз Добрице Ћосића са СКЈ догодио се на Четрнаестом пленуму ЦК СК Србије 28. и 29. маја 1968. године.¹⁴⁵⁸ „Генералну пробу“ за иступање на пленуму имао је током предавања „Како да ’стварамо себе’“ на београдском Коларчевом народном универзитету у јесен 1967.¹⁴⁵⁹ Јавно се изјаснио против схватања о Србима као хегемонистичком народу и Југославији као српској тежњи за Великом Србијом. Предавање није имало велики одјек и тек је три године касније искоришћено у обрачуна партије са њим.

Одлуку да иступи на партијском пленуму Ћосић је донео после дугог колебања и премишљања. На њу су утицале уставне промене које су му још једном потврдиле да се Југославија растаче. Захваљујући бројним личним везама са људима у партији и СДБ добијао је информације о погоршању стања на Косову и Метохији. Припремио је говор за пленум, саветујући се са пријатељима, филозофима Љубом Тадићем и Вељком Кораћем.¹⁴⁶⁰ Тема пленума су били међунационални односи у СР Србији. Ток седнице није најављивао било шта неубичајено. Учесници су читали реферате испуњене фразама и већ много пута поновљеним ставовима. Као седми, реч је узео професор Јован Марјановић. Оштро је критиковао националну политику СКЈ, поделе у партији по националној припадности и напуштање јединствене класне свести.¹⁴⁶¹ Говорио је о „бесмисленом проглашавању нове, муслиманске нације“ и инсистирању на црногорској националној култури. Критиковао је понашање албанских кадрова са Косова и Метохије које је једино интересовала аутономна покрајина са националним амблемима и обележјима, а свесно су превиђали све масовније исељавање Срба због тешке националне атмосфере.

---

¹⁴⁵⁷ АС, г274 к1/IV, Материјали са 4. седнице Председништва СР Србије, одржане 23. јуна 1986, стенографске белешке, излагање Светомира Лаловића.

¹⁴⁵⁸ Опширније видети у: П. Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), 197-230.

¹⁴⁵⁹ D. Ćosić, „Kako da ’stvaramo sebe’“, *Stvarno i moguće*, 5-26.

¹⁴⁶⁰ S. Đukić, *Čovek u svom vremenu – razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd 1989, 185.

¹⁴⁶¹ Сви наводи из говора цитирани су из реферата Јована Марјановића под насловом „Однос класног и националног“. *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, НИП Комунист Београд, 1968, 89-100.

Након професора Марјановића, реч је узео Добрица Ћосић.¹⁴⁶² Истакао је да кључни проблем Југославије види у националном питању и националној политици СКЈ. Сматрао је да се под формом „самоуправних права и самоуправних нација” крије „концепција партикуларизованог, дезинтегрисаног, неминовно бирократског и сиромашног друштва.” Оштро је осудио је нове тенденције дефинисане уставним амандманима. У њима је видео поистовећивање социјалистичке самоуправе са националним и државним суверенитетом. Истакао је да се свако супротстављање овој идеологији одмах анатемише као унитаризам, етатизам, великодржавни централизам, анархолиберализам, апстрактни хуманизам и сл. Зато је закључио да се национализам заогрнуо плаштом самоуправљања и на свако супротстављање одговара противоптужбом о тежњама за централизмом.

Ћосић је даље истакао да је незадовољство због правца у коме иде Југославија највеће у Србији и међу Србима. Јавља се „резигнација, осећање повређеног националног и историјског достојанства, и некакав свеопшти гнев”. Неразумевање овакве реакције српског народа од стране владајуће бирократије само је погоршало стање и подстакло „ретроградна осећања и кратак себичан поглед“. У Србији је бујало „анахроно, назадно, примитивно српство и србовање; људе обузимају реквизиитарни митови историје, [...] сламају се социјалистичке перспективе.”

Даље је истакао да се насупрот осећајима повређеног националног достојанства у Србији, у другим републикама јавља „антисрпско расположење“. Срби се оптужују да су унитаристи, етатисти, да одвајају највеће парче „југословенског колача”, да су асимилатори, централисти, конзервативци, да само желе да владају, жандаришу, потчињавају. Због свега изреченог Ћосић је сматрао да пленум мора да критички размотри владајућу идеолошку концепцију СК Југославије у националној политици и начину остваривања друштвеног самоуправљања.

Затражио је да се пленум позабави са неколико најважнијих питања. Прво од њих је темељна и објективна анализа политичког стања у покрајинама, првенствено на Косову и Метохији. Главни проблем у покрајини Ћосић је видео у заоштравању односа између Албанаца и Срба, које је довело до осећања угрожености код Срба и Црногораца,

---

¹⁴⁶² Сви наводи из говора цитирани су из реферата Добрице Ћосића под насловом: „Потреба за критичким разматрањем владајуће идеолошке концепције у националној политици”, *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, 100-116.

неравноправност пред судовима и непоштовања закона, уцене због националне припадности и тежње стручњака да напусте Косово и Метохију. Сматрао је да државни форуми требају да се позабаве „шовинистичким расположењем и националистичком психозом у шиптарској народности; ирентитистичким и сепаратистичким расположењем и тежњама у извесним слојевима шиптарске националности.” Ћосић је тврдио да Албанци кроз форму испуњавања самоуправних права и поправљања националне структуре запослених, кампањски, без развојне постепености, политичким одлукама желе да пропорције националне структуре изједначе са пропорцијама националне структуре запослених. Зато је закључио да постоји тежња „да се самоуправна права националности реализују као права на успостављање државности и косовског суверенитета.”

Ћосић је тражио и анализу стања у Војводини. Сматрао је да покрајински функционери од ње праве „своје бирократско војводство”. Једини циљ им је да под своју контролу ставе што већа средства, без обзира чему су она намењена. Због тога је дошло до издвајања покрајинских фондова од републичких чак и тамо где је то бесмислено, као нпр. Фонд за науку или Фонд за борбу против рака.

Сагледавајући ситуацију у целини, Ћосић је закључио да је да је основни проблем Југославије и њених народа нерешено Источно питање. Тврдио је да је оно добило нове оквире, другачије манифестације, али је суштина остала иста: конституисање балканских народа који су етнички и верски изукрштани; и њихово ослобађање из хегемонистичких сфера по принципу – Балкан балканским народима. Закључио је да уколико се националистичке и партикуларистичке тенденције не превазиђу национално питање ће бити проблем и будућих генерација. У таквим условима као неминовност је видео ескалацију национализма и сепаратистичких тежњи.

На крају излагања Ћосић је предложио начин за превазилажење проблема. Решење је видео је у „стварању интернационалистичке заједнице народа на темељима стварне социјалистичке самоуправе и асоцијације у свему равноправних и слободних личности, удружених на основу заједничких класних, економских, културних, социјалних циљева и интереса, без обзира на националну припадност и границе.” Сматрао је да треба стварати друштво у коме ће нечија национална припадност бити „ствар приватне сфере.” Идеалистички је закључио да „ако је тај пут неостварљив и фикција, онда је и социјализам само фикција и неостварљив идеал.”

Ћосићеве политичке ставове је тешко дефинисати. Позиве на отварање српског питања лако је протумачити као национализам, али, истовремено, он се залаже за заједницу у коме ће националност бити само „приватна ствар“. У разговору са новинаром Славољубом Ђукићем крајем осамдесетих за чињеницу да је Србин је цитирао речи Михајла Ђурића како је то „принудна општост“.¹⁴⁶³ У предавању „Како да стварамо себе“ 1967. он критикује националистичку митологију и идеологију, митоманију нације које је по њему међу Србе усадио Вук Караџић, и њему претпоставља Доситеја Обреновића, са европским видицима, понетог духом просветитељства, који се залагао за отварање Србије и повезивање са околним народима.¹⁴⁶⁴ Током седамдесетих Ћосић је и даље био убеђени интернационалиста. Код њега је било присутно за бројне Србе карактеристично снажно идентификовање са Југославијом, чијем су стварању највише допринели и у којој су коначно живели окупљени у једној држави. Иако је важио за горљивог бораца за интересе српског народа био је спреман да се тај народ утопи у заједницу без националних нити било каквих других граница. Када је такав правац Југославије доведен у питање, када су границе између република и покрајина уместо „линија у мермеру“ постајале све више границе република-нација, Ћосић је сматрао да Срби морају да прођу кроз отрежњење и поставе питање своје будућности. Веровао је да се морају коначно ослободити дубоко усађене потребе за попуштањем другима, због аустроугарске и коминтерновске тврдње о хегемонистичкој прошлости. Осећај кривице је био дубоко утиснут у ум српских комуниста и често је избијао на површину. У време када је Ћосић приводио крају први део „Времена смрти“ 1971. године Петар Стамболић је на саветовању са секретарима општинских комитета из читаве Србије рекао како је дошло време да се коначно одреде према Првом светском рату и пробоју Солунског фронта јер се налазе под притиском у разматрању тог питања.¹⁴⁶⁵ Многи су овакве потезе српског руководства видели као национално понижење. Ћосић је сматрао да Срби морају да раде на снажној културној интеграцији како би могли да одговоре на притиске. То би им омогућило да искористе положај најбројнијег и најраширенијег југословенског народа и врате курс развоја Југославије на правац стварања

---

¹⁴⁶³ С. Ђукић, *Поглед из осипака*, 120.

¹⁴⁶⁴ Д. Ћосић, „Како да ’стварамо себе’“, 10.

¹⁴⁶⁵ З. Вукотић, *nav. delo*, 153.

„интернационалистичке заједнице народа“. Ћосићево отпадништво од партије није било отпадништво од марксизма.

На симпозијуму Српског филозофског друштва на Дивчибарама у фебруару 1974. он у излагању „Култура и револуција“ пледира за перманентну револуцију, у коју треба ићи брже, радикалније, енергичније. Ћосић је сматрао је да је партија та која је сишла са правог пута. У месецима након Четрнаесте седнице СДБ је регистровала Ћосићеве речи да је „руководство Југословенске партије одступило од марксизма и лењинизма. Оно је напустило и политику програма СКЈ, Партија је постала једна мрачна сила.“¹⁴⁶⁶

Излагања професора Марјановића и Добрице Ћосића на пленуму су оквалификована као „диверзија“. Ћосић је осуђен као „националиста“, „етатиста“ и „отпадак поражених бирократских снага“ а ЦК СК Србије се оградао од њихових ставова.¹⁴⁶⁷ Остали су чланови ЦК СК Србије да се не би отварао још један политички случај, али на седницама више нису учествовали.¹⁴⁶⁸ Само три дана после пленума у Београду су отпочеле студентске демонстрације и штрајк, па Ћосићев иступ није добио велики публицитет у штампи.

Разлаз са партијом и уверење да Југославија клизи као неизбежном распаду пресудно су утицали на све Ћосићеве касније потезе. Пола године након Четрнаестог пленума, у марту 1969, постао је председник Српске књижевне задруге у Београду.¹⁴⁶⁹ Већ у априлу, на састанку у Секретаријату ЦК СК Србије о намери националиста у Српској књижевној задрузи да преузму институције културе, створе блок супротстављен политичким форумима и супротставе се агресивној културној политици хрватског руководства, посебно у Босни и Херцеговини.¹⁴⁷⁰

Шта се уствари крило иза намере „групе националиста“? Ћосић је сматрао за своју дужност да се супростави негативним тенденцијама у Југославији о којима је говорио. Био

---

¹⁴⁶⁶ ИАБ, ф2829 к13, О Добрици Ћосићу - пресек делатности (фрагменти документа).

¹⁴⁶⁷ „Закључци ЦК СК Србије о политичким гледиштима Јована Марјановића и Добрице Ћосића“ у: *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, 314-315.

¹⁴⁶⁸ Ћосић наводи да је члан СКЈ остао до 1971. када је својевољно иступио из партије. Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, 48.

¹⁴⁶⁹ Српска књижевна задруга је једна од најстаријих и најугледнијих институција културе у Србији. Основана 1892. са циљем да издавањем одабраних дела доприноси ширењу просвећености и културе народа. Приликом оснивања Стојан Новаковић је изабран за првог председника, песник Јован Јовановић Змај за потпредседника, а историчар Љубомир Јовановић за секретара. Задруга је основана као самостална институција којом су управљали њени чланови.

¹⁴⁷⁰ АС, б2 к100, Материјали са 29. састанка Секретаријата ЦК СК Србије и редакције „Комуниста“, одржаног 8. априла 1969.

је човек изузетних радних способности, високе социјалне интелигенције, способан да комуницира са људима из редова партије, цркве, интелектуалцима, да придобије симпатије Тита и простог земљорадника. Дејан Медаковић то сликовито описује речима да је умео да успостави контакт „од дивних људи до фуњара“.¹⁴⁷¹ Већ током педесетих Ћосић је уз Давича био у центру културног живота Београда. Истовремено, Мића Поповић сведочи да је у забитим селима, разбацаним по Копаонику, по имену звао сваког сељака, њихове проблеме, судбине.¹⁴⁷² Такође, Ћосић је имао снажан осећај мисије. Од тренутка када се коначно разишао са СКЈ настојао је да првенствено међу интелектуалцима формира паралелни центар окупљања и мишљења. Када му се указала шанса да постане директор економски оронуте СКЗ прихватио се посла са идејом да она постане „демократски, плуралистички форум српске интелигенције“.¹⁴⁷³ Уствари, Ћосић је желео да Задруга буде стожер окупљања српских интелектуалаца у другим културним институцијама који ће учинити оно што партија није желела: супротставити се агресивној политици из Хрватске и Словеније и радити на културном јединству српског народа. Био је то знак Ћосићевог „трежњења“ од југословенства (не и Југославије) и окретање српској интеграцији.¹⁴⁷⁴

Ослонац у подухвату је имао у групи интелектуалаца са којима су га повезивале блиске пријатељске везе још од првих послератних дана. Симиновци су били група младића и девојака који су се у тек ослобођеном Београду окупљали у Симиној 9а, где су становали Борислав Михајловић Михиз и Војислав Ђурић.¹⁴⁷⁵ У „соби са погледом на Главњачу“, што су симиновци са нескривеним поносом касније наглашавали, окупљала се доста шаролика група студената, скојеваца, бивших партизана и будућих научника, уметника, писаца: Мића Поповић, Дејан Медаковић, Војислав Кораћ, Павле Ивић, Добрица Ћосић, Антоније Исаковић, Михаило Ђурић, Жика Стојковић, Бата Михаиловић, Петар Омчикус, Мирко Борота, Владимир Медар, Стојан Суботин, Драгослав Шинжер, Милета Андрејевић, Споменка Мириловић, Јованка Максимовић, Вера Павловић, Милева Ивић, Мира Марган, Милица Михаиловић, Јелица Томашевић и др. У сећањима некадашњих „најслободнијих неистомишљеника“, како их је поетично назвао Ћосић, дуги разговори вођени недалеко од

---

¹⁴⁷¹ Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 1, 169.

¹⁴⁷² М. Gligoriјевић, *Мића Поповић. Odgovor Миће Поповића*, Slobodan Mašić, Beograd 1983, 55.

¹⁴⁷³ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, 81.

¹⁴⁷⁴ N. Miller, *op. cit.*, 191.

¹⁴⁷⁵ Д. Ћосић, *Пријатељи мога века*, Службени гласник 2011, 79.

централне УДБ-е најчешће се називају првим „жариштима духовног отпора“ у Београду. Дејан Медаковић говори о „прећутном примирју са новим властима“¹⁴⁷⁶, али тешку да је ту ма каквог стварног примирја могло да буде: симиновци су била група талентованих и бунтовних младих људи, неконформисти како их назива Ник Милер, са партизанском и скојевском прошлошћу, који су требали да постану део нове интелигенције комунистичке Југославије. Први „дисидентски круг“, у коме истинских дисидената није било нити је могло да буде, ницао је уз тихо аминовање УДБ-е.¹⁴⁷⁷ У граду у коме су још увек трајала стрељања идеолошких непријатеља другачије није ни могло да буде.¹⁴⁷⁸

О симиновцима као утицајној групи је почело да се говори током седамдесетих. Од некадашње групе бунтовника настала је пријатељским везама повезана група утицајних интелектуалаца, од којих ће чак деветорица током седамдесетих и осамдесетих постати академици. У време када је Добрица Ћосић посто председник СКЗ симиновци су заузимали високе позиције у разним институцијама науке и културе, са разгранатом мрежом познанстава, личних и професионалних веза, што им је омогућавало да се међусобно подржавају и помажу, посебно када би се неко из групе нашао у проблемима или запао у немилост. Неки од њих, попут Михиза, важали су за скоро отворене противнике режима чије активности је служба, по речима Борче Самоникова, начелника савезне СДБ у време највеће активности СКЗ 1971. године, пратила већ пуни десет-петнаест година.¹⁴⁷⁹ Истовремено, Михиз је несметано радио као књижевни критичар „НИН“-а, потом управник библиотеке „Матице Српске“ у Новом Саду, уметнички директор „Авала филма“ када је тамо директор био бивши официр УДБ-е Ратко Дражевић и уметнички саветник „Атељеа 212“ од 1971. Иако (само)прокламовани српски националиста, био је пријатељ са такође сремцом, Стеваном Доронићем, најутрајнијим политичарем у руководству САП Војводине и упорним борцем за очување и продубљивање аутономије Војводине. Као страствен коцкар, картао се са многим бившим и актуелним функционерима, међу којима

---

¹⁴⁷⁶ Д. Медаковић, *Ефемерис: хроника једне породице*, књ. 3, Прометеј, Нови Сад 1998, 845.

¹⁴⁷⁷ Чак су и Мића Поповић и Михиз, касније сматрани за најтврђе националисте међу њима, после рата на кратко били чланови партије. Д. Ћосић, *Пријатељи мога века*, 80.

¹⁴⁷⁸ Симптоматичан је податак да су међу првим стипендистима који су почетком педесетих добили прилику да неколико месеци проведу на усавршавању у Паризу били Мића Поповић и Михиз. П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, 245-246.

¹⁴⁷⁹ АЈ, ф837 КПР II-2/519, Пријем службеника СДБ, Београд 22. 4. 1971.

је био и генерал Пеко Дапчевић. Михиз и остали симиновци су били Ћосићев ослонац у великим плановима које је имао за Задругу.

У личном фонду Славка Зечевића, међу хрпом за историчаре незанимљивих папира, сачувани су фрагменти документа у коме је републичка СДБ направила пресек Ћосићеве активности од 1967. године.¹⁴⁸⁰ Процењивано је да је намера Ћосића и интелектуалаца које је окупио да финансијски ојачају СКЗ, како би били што самосталнији на идејном плану. Потом су планирали да, како је то Михиз рекао, „на пољу културе преузму ствари у своје руке.“ Циљ им је био да њихови сличномшљеници дођу на руководеће позиције у Матици српској, Југословенском драмском позоришту, Атељеу 212, и неким листовима и часописима.

Иако је Ћосић био отпадник од партије његови ставови су имали доста притајених присталица међу чланством СК Србије и другим грађанима.¹⁴⁸¹ У партијском процени стања у Србији из 1969. године истакнуто је да су међу грађанима чести ставови како „Срби у оквиру СР Србије имају дужност и право да се боре за равноправност, за самосталност, за економски, политички и културни статус Срба који живе ван Србије.“¹⁴⁸² Након демонстрација Албанаца на Косову и у западној Македонији у јесен 1968. у Београду се скоро отворено говорило како је Ћосић био у праву и како се такво нешто за време Ранковића није дешавало.¹⁴⁸³ Симпатије за Ћосићеве ставове имали су и припадници тзв. конзервативне струје у СК Србије, незадовољни правцем у коме је ишла Југославије после уставних промена. Латинка Перовић је касније писала да између Драже Марковића и Ћосића у битним ставовима, нпр. по питању Косова, није било разлика.¹⁴⁸⁴ Тврдња је претерана. Из Марковићевог дневника се види дубока забринутост због стања на Косову, али и суштинско слагање са политиком СКЈ према покрајини.¹⁴⁸⁵ Припадници конзервативне струје чији је Дража Марковић био представник са Ћосићем су били много ближи по незадовољству општим правцем у којим је кроз уставне промене текао преображај

---

¹⁴⁸⁰ ИАБ, ф2829 к13, О Добрици Ћосићу - пресек делатности (фрагменти документа).

¹⁴⁸¹ АЈ, ф837 КПР II-3-а-2/639, Реаговања на 14. седницу ЦК СК Србије, 31. 5. 1968.

¹⁴⁸² АС, б2 к78, Активност СК Србије на реализацији закључака 14. седнице ЦК СКС (Строго поверљиво), Материјали са 29. (затворене) седнице ЦК СК Србије, одржане 14. маја 1971.

¹⁴⁸³ Z. Vuković, *nav. delo*, 260.

¹⁴⁸⁴ *Snaga lične odgovornosti*, 48.

¹⁴⁸⁵ D. Marković, *nav. delo*, knj. 1, 167-170.

федерације.¹⁴⁸⁶ То је видљиво и из говора Латинке Перовић из јуна 1972. о савезу „конзервативних и националистичких струја“ које су тврдили „да се цела југословенска зграда љуља“, и да ће требати „поново одредити њен карактер и правац развоја, да покрајине треба да буду враћене на своје место“.¹⁴⁸⁷ Идеје Драже Марковића, презриво названог вођом „сељачке Србије“, и Добрице Ћосића, касније названог „оцем нације“, око овога су се у великој мери поклапале.

Једна од специфичности феномена Добрице Ћосића је била да је он за све време отпадништва и сукоба са партијом одржавао везе са бројним припадницима партијске бирократије. Махом су то били кадрови на нижим положајима, у културним институцијама, али се може претпоставити да је међу њима била и присталица некадашње „тврде линији“ из полиције и СДБ. Са Дражом Марковићем није одржавао везе (али Ћосићев пријатељ и близак сарадник Антоније Исаковић јесте) док је однос са Никезићевом струјом у руководству био комплексан. Идејно су стајали на сасвим супротним позицијама али су избегавали отворене нападе и одржавали контакте, тражећи начин за приближавање ставова.¹⁴⁸⁸ На скупу који је почетком 1969. организовао Институт за политичке студије Високе школе политичких наука у Београду, Никезић је, одговарајући на питање како то у СК Србије има много оних који сматрају да је Ћосић на Четрнаестој седници био у праву, критиковао његове тезе о Косову и захтев за уједињење Срба.¹⁴⁸⁹ Ћосић је реаговао и упутио писмо редакцијама „Комуниста“ и „Борбе“, које није објављено. У писму је вешто полемисао са Никезићевим ставовима. На констатацију да је Ћосић један од оних који стаје на Косову током претходних двадесет година сматра за нормално, Ћосић му је одговорио да га је и он сматрао за такво, јер се ниједном није побунио њега стања на многим партијским седницама на којима је учествовао. Ћосић признаје да су им ставови различити, али пита:

---

¹⁴⁸⁶ Латинка Перовић је интелектуалце окупљене око СКЗ описала као представнике оних који су после Десете седнице ЦК СК Хрватске сматрали да Срби треба да „ударе руком од сто“, да „покажу зубе“. Чланове СК који су одржавали везе са Ћосићем је сматрала за некада блиске Слободануз Пенезићу Крцуну, који је важио за националисту. *Snaga lične odgovornosti*, 92; 101.

¹⁴⁸⁷ АС, б2 к83, Материјали са 41. седнице ЦК СК Србије, одржане 30. јуна 1972, излагање Латинке Перовић.

¹⁴⁸⁸ L. Perović, „Ni tabu, ni mit“, 72.

¹⁴⁸⁹ „Националистичких притисака биће и убудуће“, *Борба*, 23. јануар 1969.

„Зар социјалистичка демократија може имати озбиљан друштвени садржај и људски значај ако се најсудбоноснија питања друштва и нације не мисле, не брину, не решавају заједничким, уједињеним снагама, на демократски и етички начин?“¹⁴⁹⁰

Када писмо није објављено писао је и лично Никезићу. Одговор није добио, али је само два месеца касније изабран за директора СКЗ, што је морало да буде одобрено од стране партијског руководства. Када је Латинка Перовић 1971. изразила жељу да разговарају о постојећим разликама Ћосић јој је одговорио да ће је примити као политичара који је „према СКЗ потврдио разумевање и добру вољу“.¹⁴⁹¹ Односи су се дефинитивно покварили тек током 1972. када је руководство, притиснуто од Тита и догмата из федерације, ушло у обрачун са „опозицијом“. У априлу 1972. током разговора са Титом Мирко Чанадановић је тврдио да Ћосић шири ставове међу интелектуалцима да треба да падну Никезић, Латинка и он.¹⁴⁹² И поред турбулентног односа позиција Ћосића је била везана за судбину Никезићевих лебарала. Када је током октобарског састанка Тита са партијским активом Србије постало јасно да је одлазак Никезића и Латинке Перовић извештан Ћосић је поднео оставку 10. октобра 1972. године. У дневничким белешкама наводи да је то учинио због харанге са телевизије, радија, у новинама.¹⁴⁹³ Да ли је овим потезом желео да предупреди неизбежну смену, спречи последице по институцију и да се заштити од каснијег озбиљнијег прогона или је идеја била да сопственом оставком и потом оставком читавог Главног одбора баце одговорност на Тита за урушавање Задруге не може се рећи.¹⁴⁹⁴ Тек, новинар Славољуб Ђукић сведочи да је Ћосић у честим каснијим разговорима жалио што није пронашао начин да сарађује са Никезићем.¹⁴⁹⁵

Ћосић је Задругу 1969. затекао осиромашену, са великим проблемима у издавању дела и малим друштвеним утицајем. У говору на Скупштини СКЗ у јесен 1969. као прве задатке у оживљавању Задруге је навео кадровско ојачавање замрле институције и обезбеђивање стабилних финансија.¹⁴⁹⁶ Захваљујући широком кругу познанстава успео је да обезбеди подршку више утицајних привредника. Већ за годину дана успео је да санира

---

¹⁴⁹⁰ Наслов писма је био „Политичке пресуде или демократски дијалози“. Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, 14-19.

¹⁴⁹¹ Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, СКЗ, Београд 1992, 277.

¹⁴⁹² АС, Њ2 к97, Разговор председника Тита са руководством СР Србије, 11. април 1972.

¹⁴⁹³ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, *Време отпора 1969-1980*, 71.

¹⁴⁹⁴ Д. Тодоровић, *Књига о Ћосићу*, 174.

¹⁴⁹⁵ С. Ђукић, *Поглед из осипака*, 117.

¹⁴⁹⁶ Д. Ћосић, „Дух обнове и савремености“, *Дело*, vol. 16 no. 2, фебруар 1970, 187.

материјалне проблеме и започне са плановима да Задруга поново постане водећа културна институција.¹⁴⁹⁷ Кроз рад на новим издањима СКЗ је повезивао са другим интелектуалцима, не само књижевницима, па су тако у редакцији „Југословенске филозофије“ ангажовани Михаило Марковић, Миладин Животић, Драгољуб Мићуновић, Михаило Ђурић и Јован Аранђеловић.¹⁴⁹⁸

Циљ Ћосића је био да у СКЗ окупи водеће српске писце, филологе и друге интелектуалце који су као и он веровали да се мора радити на очувању културног јединства српског народа. Раније активности група интелектуалаца указивале су на кога може да рачуна. У Задрузи се нашао велики број потписника „Предлога за размишљање“, иако се Ћосић са овим документом лично није слагао.¹⁴⁹⁹ Кадровско „ојачавање“ је заокружено до 1971. године када су конституисани Главни и Управни одбор Задруге. У Главни одбор су ушли књижевници Иво Андрић, Меша Селимовић, Ерих Кош, Младен Лесковац, Милорад Павић, Борислав Михајловић Михиз, Бошко Петровић, Бранко В. Радичевић и Слободан Селенић, сликар Мића Поповић, универзитетски професори Иван Божић, Михаило Ђурић, Павле Ивић, Радован Лалић, Михило Марковић, Коста Михаиловић, Љубодраг Михајловић, Радован Самарцић и Зоран Константиновић. Део Главног одбора су постали и неколицина политичара и привредника: Живан Берисављевић (републички секретар за образовање и културу), Миле Жегарац (саветник Просветно-педагошког завода), Сретен Бјеличић, Алекса Вујовић, Александар Тадић, Миодраг Чеперковић и Сретен Цвијовић, као и Милорад Ђурић, уредник Задруге и Мидраг Протић, књижар. Почасни чланови Главног одбора су били Десанка Максимовић, Милош Црњански и Коча Годоровић. У уже управно

---

¹⁴⁹⁷ Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 137.

¹⁴⁹⁸ *Исто*, 138.

¹⁴⁹⁹ „Предлог за размишљање“ су потписали: Бранко В. Радичевић, Никша Стипчевић (у име СКЗ), Антоније Исаковић, Иван Лалић, Зоран Мишић, Александар Петровић, Борислав Михајловић, Света Лукић, Брана Црнчевић, Богдан Чиплић, Љубомир Симоновић, Матија Бећковић, Светлана Велмар Јанковић, Слободан Стојановић, Браномир Шћепановић, Жика Лазић, Драгослав Златановић, Петар Џацић, Никола Трајковић, Божидар Шуица, Миодраг Жијаковић, Мира Алечковић, Стеван Раичковић, Светислав Мандић, Саша Трајковић, Душан Анђелковић, Милорад Павић, Зуко Цумхур, Јован Христић, Раде Николић, Момо Капор, Живорад Махајловић, Момчило Миланков, Душан Радовић, потом два нечитка имена (?) Пешић, (?) Јанушевић и једно попутно нечитко. АЈ, ф837 II-4-b/29, „Скупштина Удружења књижевника Србије“ (21. 3. 1967)“, Информација о догађајима у вези са „Декларацијом о називу и положају хрватског књижевног језика“, „Предлог за размишљање“ групе српских књижевника, реакција јавности и писма грађана поводом „Декларације“ и „Предлога“, 21. 3-26. 5. 1967.

тело, Управни одбор, ушли су председник СКЗ Добрица Ћосић, универзитетски професори Војислав Ђурић и Зоран Пјанић као потпредседници и Слободан Селенић као секретар.¹⁵⁰⁰

Након периода финансијске стабилизације и окупљања интелектуалаца под окриљем Задруге 1971. је требала да буде година великих активности. На годишњој скупштини Добрица Ћосић је одржао говор који се може узети за његов политички манифест и путоказ за акцију у наредној деценији.¹⁵⁰¹ У дневничким белешкама је записао да је желео да „формулише српску политику у култури.“¹⁵⁰² У говору се издваја неколико важних идеја. Ћосић је изнео већ уобличену тезу о Србима који „побеђују у рату, а губе у миру“.¹⁵⁰³ Истакао је да „неки битни национални и културни циљеви српског народа, исказивани на бојиштима и стратиштима [...] као да су остваривањем суштински прекројени и нечим поречени.“ Даље је указао да се разбија културно јединство српског народа, за шта је СКЗ добар пример, јер је њено деловање од институције која је имала да ради на културном уздицању свих Срба све више под изговором борбе против централизма ограничено републичким границама. Другу битан моменат са трагичним последицама је видео у потискивању југословенства и тежње за заједништвом. Позвао је интелектуалце да испуњавају своју „дужност“ и упркос свим „привременим идеологијама и силама“ боре се за право Срба да слободно испољавају припадност својој култури. Упозорио је да се не смеју препустити национализму, мржњи и лажима, већ да теже „зближавању, прожимању и уједињењу са свим југословенским“. Коначно, позвао је на борбу за стваралачку слободу, супротстављање насиљу и право да интелектуалци јаче утичу на развој друштва.

Ћосићев говор показује да нису у праву аутори који сматрају да је већ крајем шездесетих одбацио идеју југословенства.¹⁵⁰⁴ Уствари, у његовим политичким ставовима се мало шта променило, осим што је јасно исказао намеру да са интелектуалцима окупљеним у Задрузи изврши задатак који је партија, по његовом схватању, изневерила. Током 1971. у СКЗ је договорено да се приступи великим пројектима који су српски народ третирали као

---

¹⁵⁰⁰ М. Gligoriјевић, *Slučajna istorija*, 295-296; S. Đukić, *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Samizdat B92, Beograd 2001, 115.

¹⁵⁰¹ Говор је објављен у књизи „Моћ и стрепње“ која је забрањена. Потом је 1982. објављен у књизи „Стварно и могуће“. D. Ćosić, „Porazi i ciljevi“, *Stvarno i moguće*, 85-95.

¹⁵⁰² Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 2*, 43.

¹⁵⁰³ Суштина ове тезе опширно је изнесена у Ћосићевом роману „Време смрти“, који је писао управо у то време, а чије су прве две књиге објављене следеће, 1972. године. Д. Ћосић, *Време смрти*, Просвета, Београд 1972.

¹⁵⁰⁴ Е. Vahtel, *nav. delo*, 249.

недељиву целину. Циљ је било објављивање Историје српског народа, Историје српске књижевности, Историје српске уметности и Привредне историје српског народа.¹⁵⁰⁵ Преузети задатак је био политички осетљив јер је писање историје носило ризик да буде предмет политичких напада, као што се и догодило 1973. са „Историјом Југославије“ коју је написала група историчара из Београда.¹⁵⁰⁶

Управа Задруге је покушала и да је укључи у решавање великих друштвених питања свога времена. Активност је одмах привукла пажњу партије.¹⁵⁰⁷ Пратили су делатност чланова Задруге пазећи на изливе „српског национализма“. Како би остварила што већи утицај на друштво Задруга је почела да организује Беседе – књижевне вечери по унутрашњости Србије. Укупно их је организовано осам: у Нишу, Лесковицу, Крагујевцу, Београду, Новом Београду, Зајечару, Бору и Чачку. На њима су, поред Ћосића, говорили Антоније Исаковић, Михиз, Матија Бећковић и још неки чланови Задруге. Проблематично је било што су ова тројица, као и Ћосић, сматрани са непријатеље партије.¹⁵⁰⁸ Због њих је секретар ГК Београда Бора Павловић упоређивао Беседе са националистичким приредбама Матице Хрватске.

Чланови Задруге су се повезали и са Србима из далматинског залеђа, окупљеним око СКД „Просвјета“. У мају 1971. договорено је да група српских писаца: Десанка Максимовић, Борислав Михајловић Михиз, Антоније Исаковић, Брана Црнчевић, Драгослав Михаиловић, Душко Радовић и Миодраг Булатовић одрже књижевно вече у Задру. У граду су истовремено трајали дани хрватске културе. Као говорници су долазили Вице Вуков, Шиме Ћодан и Владимир Веселица. Општинске власти нису дозволиле да се књижевно вече са српским писцима одржи у Задру, па је то учињено у оближњем селу Ислам Грчки, поред куле Јанковић Стојана, пред неколико хиљада Срба који су се спустили их околних села.¹⁵⁰⁹

Више чланова СКЗ и интелектуалаца блиских Задрузи се 1971. укључило у јавну дебату и осудило одлуку општине Цетиње, иза које је стајало партијско руководство Црне

---

¹⁵⁰⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, 49.

¹⁵⁰⁶ АЈ, ф837, КПР II-4-а/97, Информација о критикама књиге „Историја Југославије“ чији су аутори Иван Божић, Сима Ћирковић, Милорад Екмечић и Владимир Дедијер.

¹⁵⁰⁷ АС, б2 к78, Активност СК Србије на реализацији закључака 14. седнице ЦК СКС (Строго поверљиво), Материјали са 29. (затворене) седнице ЦК СК Србије, одржане 14. маја 1971; М. Gligoriјевић, *Slučajna istorija*, 297.

¹⁵⁰⁸ „Беседа стара и беседа нова“, *НИН*, 22. октобар 1972; „Беседа о беседницима“, *НИН*, 29. октобар 1972.

¹⁵⁰⁹ „Две лековите реченице о Хрватима“, *Дуга*, 23. новембар 1990; М. Бећковић, *Саслушања*, 152.

Горе, да на Ловћену сруше капелу посвећену Његошу и подигну монументални маузолеј по старим нацртима Ивана Мештровића.¹⁵¹⁰ Добрица Ћосић одлуку о рушењу капеле назвао једним од највећих српских безумља. Скеднер Куленовић је написао песму „Ничија већ моја – Тарих за Ловћен“, Матија Бећковић „Гроб на Ловћену“ а Михиз „Већи гроб за нову смрт“.¹⁵¹¹ Посебно упечатљив је био Михизов текст „Обретеније главе владике Рада“.¹⁵¹² Заједнички став према читавом случају може се пронаћи у говору Добрице Ћосића одржаном у Никшићу када је намеру власти назвао „историјским криминалом“ који води ка расбрљивању Црне Горе и измештању Његоша из оквира српске културе.¹⁵¹³ Под вођством Дејана Медаковића припремљена је „Бела књига“ о Ловћену која је требала да буде објављена у двоброју часописа „Уметност“ (бр. 27-28) али је он забрањен.¹⁵¹⁴

Активнију улогу у друштву СКЗ је требала да искаже и кроз организовање великог научног скупа о језику 1971. године. Управа је на идеју дошла подстакнута споровима око српско-хрватског језика. Сматрали су да о језику треба да говоре „они који га стварају и научно тумаче“ па је било предвиђено учешће лингвиста из три републике: Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, док су позвани филолози из Хрватске одбили да дођи. Учесће су прихватили САНУ, УКС и Филолошки факултет у Београду. Током припремних састанака било је очигледно да међу члановима Задруге влада скоро неподељено мишљење да је на делу „опака деоба језика“ који су сви сматрали за јединствен, и да су језичке деобе уствари само продубљивање раскола у Југославији. Схватили су да организација скупа

---

¹⁵¹⁰ Група академика, професора универзитета, сликара, архитеката, историчара уместности и ликовних критичара се још 1969. у писму упућеном „Политици“ изјаснила против рушења капеле. Потписници су били: Иван Антић, Стојан Аралица, Богдан Богдановић, Павле Васић, Недељко Гвозденовић, Динко Давидов, Александар Дероко, Вељко Ђурић, Војисла

в Ј. Ђурић, Александар Зарин, Миодраг Јовановић, Миодраг Коларић, Војислав Кораћ, Бранислав Којић, Јованка Максимовић, Станко Мандић, Светислав Мандић, Дејан Медаковић, Радмила Михаиловић, Мирјана Михаић, Миодраг Протић, Светозар Радојчић, Мила Рајковић, Љубица Сокић, Младен Србиновић, Ристо Стијовић, Анка Стојаковић, Гојко Суботић, Иван Табаковић, Лазар Трифуновић, Зорана Павловић, Иванка Распоповић и Алекса Челебоновић. С. Кљакић, Р. Пековић, *Седам Његошевих сахрана. Ка Његошевом коначном почивалишту*, Јасен, Београд 2003, 294.

¹⁵¹¹ Намерама руководства СР Црне Горе су се успротивили и новинар „Књижевних новина“ Зоран Глушчевић, професори Драган М. Јеремић и Михаило Ђурић, историчар уметности Жарко Видовић, сликар Пеђа Милосављевић и др. *Исто*, 295-321.

¹⁵¹² Б. Михајловић, „Обретеније главе владике Рада“, *Казивања и указивања*, БИГЗ, Београд 1994, 40-41.

¹⁵¹³ Р. Поповић, *Време писца*, 125.

¹⁵¹⁴ АЈ, ф837, П-5-д/80, Информација РСУП о деловању унутрашњег непријатеља и страних обавештајних служби у СР Србији, 10. 1. – 7. 4. 1972.

значи неизбежно мешање у политику, али од тога нису бежали. Скуп је више пута померан, и на крају због политичких разлога и смена дефинитивно отказан.¹⁵¹⁵

Током 1971. је било планирано и одржавање књижевне вечери на Коларчевом народном универзитету на којој би се писци пореклом из Црне Горе изјаснили као Срби. Планирано је да то учине Матија Бећковић, Миодраг Булатовић и други, као вид отпора вештачком стварању црногорске нације.¹⁵¹⁶ Руководству СР Црне Горе и бирократији у култури ове републике посебно се замерио Матија Бећковић који је упорно говорио о српском карактеру Црне Горе.¹⁵¹⁷

Деловање Задруге је било усмерено и ка Босни и Херцеговини. Циљ је био да се оствари нека врста противтеже дејству Матице хрватске, која је крајем шездесетих све више својих издања посвећивала судбини босанскохерцеговачких Хрвата. Васкрсле су и идеје по којима су Муслимани уствари етнички Хрвати.¹⁵¹⁸ Главни ослонац СКЗ у деловању према Босни и Херцеговини требали су да буду Меша Селимовић и Скендер Куленовић.¹⁵¹⁹

Група окупљена око СКЗ успела је да оствари немали утицај у друштву. Дејан Медаковић је изабран за декана Филозофског факултета. Мића Поповић је 1971. изабран за добитника Политикине награде, али она због политичких притисака није додељена.¹⁵²⁰ Октобарску награду Београда је добио Матија Бећковић. Блиски пријатељи и сарадници Ћосића и других интелектуалаца из СКЗ били су на утицајним позицијама у другим значајним институцијама: Младен Лесковац и Бошко Петровић су били председник и секретар Матице српске, Павле Ивић професор на Филозофском факултету у Новом Саду, Симон Симоновић управник Дома омладине, Мирослав Егић уредник „Поља“, Мира

---

¹⁵¹⁵ Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 251-254; Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, 44-45.

¹⁵¹⁶ АЈ, ф837, П-5-d/80, Информација РСУП о деловању унутрашњег непријатеља и страних обавештајних служби у СР Србији, 10. 1. – 7. 4. 1972.

¹⁵¹⁷ М. Бећковић, *Саслушања*, Српска књига, Рума 2001, 17-18.

¹⁵¹⁸ Х. Зунднаузен, *нав. дело*, 408.

¹⁵¹⁹ Z. Vuković, *нав. дело*, 285.

¹⁵²⁰ Изложба „Сликарство призора“ је одржаној у салону Музеја модерне уметности. Један од призора је био је хексагонални простор у коме су се налазили стојећи портрети у природној величини Мићиних пријатеља у природној величини: Живорада Стојковића, Михиза, Добрице Ћосића, Антонија Исаковића, Лазара Трифуновића и самог аутора. Када би посетилац ушао у простор покренуле би се магнетофонске траке и зачуо разговор пријатеља, који су читали сопствене текстове. Изложба је одлично примљена од публике и критике. Жири је једногласно одлучио да се "Политикина" награда за сликарство додели Мићи Поповићу. Уследили су притисци из партије да се одлука повуче, па те године награда није ни додељена. В. Јанковић, М. Јанковић (прир.), *Други - о Михизу*, Стубови културе, Београд 1998, 267-268.

Траиловић директорица Атељеа 212... Пријатеље који су им пружали подршку су имали и међу истакнутим новинарима, глумцима.¹⁵²¹

Све време Задруга се налазила под политичким притиском. Критикована је издавачка политика, посебно објављивање књига „Преиспитивање“ Михила Марковића, „Моћ и стрепње“ Ћосића, „Српски народ и његов језик“ Павла Ивића, као и објављивање песама Јована Дучића. И поред тога, СКЗ се током 1971. постала значајна друштвена снага. Својеврсно признавање таквог положаја је био долазак у Задругу делегације СК Србије на челу са Латинком Перовић како би разговарали о предстојећем Конгресу културне акције. Разговор се претворио у дебату током које су бројни чланови СКЗ (Михаило Ђурић, Зоран Гавриловић, Антоније Исаковић, Коста Михаиловић, Милорад Павић, Радован Самарцић, Иван Божић и др.) критички говорили о политичкој ситуацији у земљи, о политици Хрватске, о Титу лично.¹⁵²² Иако су били политички противници Латинка Перовић је показивала разумевање за многе њихове ставове. Само неколико дана раније, у разговору са уредницима медија, истакла је да проблем Срба ван Србије јесте оруђе национализма у Србији, али и да је „проблем јединства нације у демократским условима реалан проблем Југославије“.¹⁵²³ СКЗ је одлучила да не учествује у раду Конгреса сматрајући га за бирократско мешање у културу, али су неки чланови Задруге самостално учествовали (В. Ђурић, П. Ивић, С. Селенић).

Политички напади су се појачали 1972. године. Прво је о национализму у Задрузи говорио секретар ГК Београда Бора Павловић, а потом су уследили и напади из других република, од Бранка Микулића и Душана Драгосавца.¹⁵²⁴ Посебно оштар је био Микулић који је деловање СКЗ директно упоредио са активношћу Матице хрватске.¹⁵²⁵ СКЗ је покушала да одговори на такве наводе, али је сарајевско „Ослобођење“ објавило писмо СКЗ, па одмах жестоко напало председника Задруге Ћосића и Михаила Ђурића као националисте.¹⁵²⁶ У истом тону је наступио и Тито, током разговора са руководством СК

---

¹⁵²¹ АЈ, ф837, П-5-d/80, Информација РСУП о деловању унутрашњег непријатеља и страних обавештајних служби у СР Србији, 10. 1. – 7. 4. 1972.

¹⁵²² L. Perović, *Zatvaranje kruga*, 306-307.

¹⁵²³ АС, б2 к96, „Магнетофонске белешке са Конференције за штампу са главним и одговорним уредницима листова, радија и телевизије, одржане у Централном комитету СКС, 15. априла 1972“.

¹⁵²⁴ Након Микулићевог говора Ћосић му је упутио писмо и негирао сваки национализам у СКЗ. Писмо је упутио и Марку Никезићу. Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 2*, 64.

¹⁵²⁵ „Развијеније самоуправљање – мање конфликтних ситуација“, *Ослобођење*, 15. март 1972.

¹⁵²⁶ „Лице и наличје“, *Ослобођење*, 24. март 1972.

Србије у мају на Брионима. За СКЗ је рекао да „није исто што и Матица Хрватска“ али да је „не треба потценити“. Ћосића је назвао „великосрпским националистом“, а као националисту је помињао и Жику Стојковића.¹⁵²⁷ Изгледало је да ће СКЗ успети да одоли нападима. Неколико дана након разговора делегације СК Србије са Титом 11. маја Латника Перовић је отишла у СКЗ на разговор са Ћосићем, овај пут како би утицала на њега да се повуче. Многи су то видели као својеврсно признавање Ћосићевог положаја: висока делегација СК Србије долази му „на ноге“ да разговарају као са легитимним политичким фактором.¹⁵²⁸ На састанку Секретаријата ЦК СК Србије више учесника се изјаснио да се „ни по коју цену не сме дозволити поновни избор Ћосића“ у СКЗ. Тај став је делио и Никезић док је Латинка Перовић била резервисанија и залагала се за опрезније приступ и дугорочну акцију, сматрајући да у СКЗ има многих који нису националисти и који „сами треба да увиде своје грешке“, наравно уз помоћ партије.¹⁵²⁹

И поред свих притисака, посебно од стране ГК Београда и Боре Павловића, редовна Скупштина СКЗ је 22. маја поново изабрала Ћосића за председника. Изгледало је да је Ћосићев утицај на врхунцу. СКЗ је планирала да шири деловање, па тако Драгољуб Мићуновић сведочи да је крајем лета са Љубом Тадићем присуствовао вечери на којој се разговарало о поновном покретању „Српског књижевног гласника“.¹⁵³⁰

Убрзо се показало да од великих планова ипак неће бити ништа. Под притиском Тита и догмата из федерације Никезићево руководство је од лета 1972. завело репресивнију политику како би утишали центре критичке мисли. Подигнута је оптужница против професора Ђурића, суђено је неколицини студентских вођа. Ћосић наводи да је вршен притисак на истакнуте чланове Председништва и Главног одбора СКЗ Зорана Пјанића, Војислава Ђурића, Александра Деспића и Слободана Селенића да се дистанцирају од Ћосића уколико не поднесе оставку, претећи да ће их све „разјурити“ и СКЗ ставити под принудну управу.¹⁵³¹

Смена либерала, политичких противника који су суштински Ћосићу и његовим сарадницима да преко СКЗ остваре снажан утицај на друштво, значила је да ће и Ћосићев

---

¹⁵²⁷ Z. Vuković, *nav. delo*, 658.

¹⁵²⁸ L. Perović, *Zatvaranje kruga*, 368, 406.

¹⁵²⁹ АС, б2 к109, Белешка са 262. седнице Секретаријата ЦК СКС, одржане 20. маја 1972.

¹⁵³⁰ D. Mićunović, *nav. delo*, 264.

¹⁵³¹ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 2*, 72.

положај брзо постати неодржив. Суочен са извесном сменом и евентуалним прогоном Ћосић је поднео оставку. Његов пример је 24. октобра следило читаво Председништво и велика већина чланова Главног одбора.¹⁵³² Међу оставкама истицале су се оне професора Љубодрага Максимовића, потом Меше Селимовића, Воје Ђурића...¹⁵³³ Разлоге је за „Борбу“ објаснио Меша Селимовић.¹⁵³⁴ Изјавио да је „у раду Задруге није било боје које би се стидео“. Селимовић и други чланови Главног одбора су пристајали да остану у Задрузи само уколико се са ње скине етикета националистичке институције. После шесточасовног разговора партијског актива СКЗ и представника Градског комитета закључено је „да акција Задруге у прошлости није била политички нити националистички мотивисан“.

Институција је тако сачувана, али је идеја о „парламенту српске интелигенције“ пропала. Нова управа Задруге је изабрана на скупштини у јануару 1973. Председник је постао Ристо Тошовић, потпредседници Јара Рибникар и Сретен Цвијовић. Више од половине чланова старе управе је именовано у нови Главни одбор.¹⁵³⁵ Задруга је наставила са радом, неки од започетих пројеката су и даље финансијски подржавани, али је читав смер који је Ћосић замислио напуштен.

Ћосић и најекспониранији међу интелектуалцима окупљеним око СКЗ још неко време су били предмет напада. Партијски форуми су стопирали предлог да се Ћосићу додели Октобарска награда Београда за први део књиге „Време смрти“.¹⁵³⁶ У Крушевцу су нападнути организатори раније одржане прославе „Шест векова Крушевца“ на којој је Ћосић проглашен за почасног грађанина.¹⁵³⁷ Супротстављали су се колико су могли, писмима и протестима. Ћосић је у фебруару 1973. писао Влашкалићу, Меша Селимовић после изјаве Јосипа Врховца да је деловање СКЗ било истоветно деловању Матице Хрватске писао Врховцу и ЦК Босне и Херцеговине. Одговори су изостајали, али и даљи прогон.

---

¹⁵³² Оставке су поднели: Љубодраг Буба Михајловић, Станко Мандић, Миле Жегарац, Ерих Кош, Мића Поповић, Коста Михајловић, Душко Муждека, Александар Деспић, Павле Ивић, Бранко Б. Радичевић, Радован Самарцић, Димитрије Богдановић, Слободан Ракитић, Љубомир Симовић, Војислав Ј. Ђурић, Сретен Цвијовић, Миодраг Чеперковић, Слободан Селнић, Меша Селимовић, а оставке су најавили и Зоран Пјанић, Иван Божић и Алекса Вујовић. Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 139.

¹⁵³³ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 2*, 81.

¹⁵³⁴ „Акције нису биле у супротности са линијом СКЈ“, *Борба*, 24. октобар 1972.

¹⁵³⁵ Д. Магић, С. Цвијовић, М. Ђоковић, И. Божић, С. Велмар-Јанковић, Б. Петровић, М. Лесковац, Р. Самарцић, Б. В. Радичевић, М. Павић, С. Куленовић, Љ. Симовић, Љ. Јеремић, А. Тадић и др. Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 139.

¹⁵³⁶ К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 282.

¹⁵³⁷ „Крушевац није бастион национализма“, *Борба*, 25. октобар 1972.

4. 8. Настанак опозиционог круга

У књизи „Српско питање – демократско питање“ Добрица Ћосић је записао:

„Језгро београдског опозиционог круга коме сам припадао од 1968. континуирано је деловало као организована интелектуална заједница. Ту групу су чинили професори Михило Марковић, Љубомир Тадић, Светозар Стојановић, Загорка Голубовић, Драгољуб Мићуновић, Миладин Животић, до своје одлуке да се врати на Филозофски факултет, Небојша Попов, Триво Инђић и десетак новолевичара из студентског покрета, међу којима је свакако најактивнији био Владимир Мијановић.“¹⁵³⁸

Ћосић даље наводи да су том „опозиционом кругу“ припадали бројни писци, новинари, уметници, научни радници, којима је заједнички био „отпор титоизму“. Управо последње речи најбоље описују суштину формирања тз. опозиције¹⁵³⁹ током седамдесетих. Након разбијања упоришта критичке мисли 1972-1974. једина тачка окупљања за интелектуалце и друге побуњенике је била борба против режима, тј. титоизма.

Не може се, међутим, прихватити Ћосићева тврдња да је деловање опозиционог круга отпочело још 1968. Извори показују да су постојале битне разлике између активности побуњеника у периоду 1966-1972. и касније, до Титове смрти. У разговору са новинарем Милом Глигоријевићем Ћосић је објашњавао како је покушај окупљања под окриљем СКЗ био резултат сазревања свести „да се сарађивати мора, да је политичка реалност поништила идеолошке поделе из ранијих година.“¹⁵⁴⁰ Тврдња је само делимично тачна. Међу делом интелектуалаца окупљеним око СКЗ заиста су постојале идеолошке разлике али их је више тога повезивало: пријатељске везе, заједничка познанства и сарадња у отпору репресији.

---

¹⁵³⁸ Д. Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, Политика, Београд 1992, 69.

¹⁵³⁹ У савременим документима интелектуалци и други побуњеници против режима чије је окупљање отпочело средином седамдесетих називани су „унутрашњи непријатељ“ или „опозиција“. Термин „опозиција“ овде нема уобичајено значење, већ је оно карактеристично за дискурс комунистичке једнопартијске диктатуре и има негативан призив, са намером да опише илегално деловање усмерено на рушење друштвеног система. Највећи број „опозиционара“ из седамдесетих се није залагао за тако дубоке друштвене промене нити су уопште имали политички програм. Њихово окупљање је у прво време било спонтано и тек је крајем деценије добило јасније политичке обресе. Због тога, у недостатку бољег термина, за групу о којој се говори у овом поглављу коришћен је један од термина које користи и Добрица Ћосића - опозициони круг.

¹⁵⁴⁰ М. Gligorijević, *Slučajna istorija*, 306.

Предраг Марковић је приметио да је у односима међу српским интелектуалцима још током шездесетих у владао принцип камарадерије.¹⁵⁴¹

Такви односи имали су корене у првим послератним данима стварања „нове интелигенције“ када су се формирале разне групе сличномишљеника.¹⁵⁴² Ћосић је идеју о стварању „интелектуалног парламента“ у СКЗ остваривао ослањајући се на пријатеље из Симине 9а и интелектуалце који су делили његово мишљење о угрожености српске културе у тадашњем историјском тренутку Југославије. Чак и утицајни привредници који су ушли у управу Задруге са Ћосићем и кругом око њега су били повезани пријатељским везама и имали сличне погледе на односе у Југославији. Миодраг Чеперковић, директор Металуршког комбината у Смедереву, важио је за блиског Слободану Пенезићу Крцуну, незваничном „српском националисти“ међу комунистима, а касније се спријатељио и са Мићом Поповићем.¹⁵⁴³ Зато се и поред идеолошких разлика међу неким члановима не може рећи да у СКЗ није постојала јасно дефинисана идеја борбе за очување јединствене српске културе око које је текло окупљање.

Сарадња интелектуалаца из СКЗ са другима ван Задруге, и ван СР Србије, се одвијала кроз солидарну подршку и заједнички отпор гушењу слободне мисли. Ситуација је почела да се мења од јесени 1972. Упоришта критичког мишљења су ефикасно разбијена. Професор Ђурић и неколицина студентских активиста су осуђени на казне затвора.¹⁵⁴⁴ Дотадашњи начин деловања, кроз јавне скупове, трибине и текстове у стручним часописима опстајао је још неко време захваљујући симпозијумима које је 1972-1974. организовало Српско филозофско друштво на Тари, Златибору, Врњачкој Бањи и Дивчибарама. Дискусије су објављиване у „Праксису“ и „Филозофији“ до 1974. када су часописи угашени а књижевнику Драгољубу Игњатовићу је суђено због излагања на последњем симпозијуму на Дивчиварама. Почетком 1975. године професори са Филозофског факултета су суспендовани из наставе. Талас репресије је у највећој мери прошао али простора за ранији

---

¹⁵⁴¹ П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, 413.

¹⁵⁴² Једна од првих група будућих интелектуалаца формирана је у редакцији часописа „Мали борац“ 1944. године. У њој су били: Мирослав Чангаловић, Најдан Пашић, Добрица Ћосић, Јован Марјановић, Зира Адамовић, Радослав Ратковић, Ђорђе Раденковић, Драган Стојиљковић, Славко Вукосављевић, Зоран Јовановић, Гргур Павловић, Раде Томић... Д. Годоровић, *нав. дело*, 213.

¹⁵⁴³ Мића Поповић је Чеперковићу урадио илустрацију за корице књиге: М. Чеперковић, *Несреће у рудницима: главни узроци несрећа у рудницима света*, Jugoslavijapublik, Београд 1989.

¹⁵⁴⁴ На затворске казне су осуђени: Влада Мијановић, Данило Удовички, Милан Николић, Лазар Стојановић.

начин деловања више није било. Под утицајем нових друштвених околности отпочело је формирање опозиционог круга.

Припадници круга често су се представљали као борци за демократизацију друштва. Њихово касније деловање је показало да су захтеви за демократизацијом и поштовањем слобода првенствено били средство борбе против недемократског, тоталитарног режима. Бројни потези, попут петиција које су упућивали од краја седамдесетих или активности „Одбора за заштиту слободе мисли и деловања“ током осамдесетих, несумњиво су били усмерени као већој демократизацији, али су истовремено били и погодна оруђе политичке борбе чији је главни циљ био рушење режима. Када су интелектуалци из групе крајем осамдесетих од аутсајдера постали релевантан политички фактор многи су били спремни да демократске идеје оставе по страни на неко време ради остваривања других циљева.

У деловању опозиционог круга било је доста сличности са дисидентским покретом у Пољској и Чешкој: организовање Слободног универзитета, писање петиција и контакти са интелектуалним круговима и медијима на Западу. Али, постојале су и велике разлике. Репресија у Југославији није била ни изблиза оштра као у остатку Источног блока. Још важније, на Западу није било воље за подршку противницима југословенског режима јер је интерес Запада био да СФРЈ и њен режим трају. Зато се Ћосић у дневничким белешкама вајкао како Запад на Титове обрачуне са противницима одговара само када то њима одговара.¹⁵⁴⁵ Битна разлика је и што је само део најекспониранијих из опозиционог круга био у отвореном сукобу са партијом. Многи њихови пријатељи, сарадници и симпатизери налазили су се на утицајним позицијама и били су у прилици да им помогну или их заштите од прогона. Значајно је и то што побуњеници из опозиционог круга нису били у сукобу са јединственом, монолитном партијом. У оквиру СКЈ и СКС је постојао низ сукобљених група и струја. Део партијске бирократије је подржавао ставове „опозиционара“. Коначно, битно питање које вероватно никада неће бити разјашњено је улога тајних служби у

---

¹⁵⁴⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*, књ. 2, 161.

деловању групе.¹⁵⁴⁶ Извесно је да су „опозиционари“ били праћени и прислушкивани.¹⁵⁴⁷ О другим врстама односа је било пуно нагађања у штампи и публицистици, али доступни извори не пружају конкретне одговоре.

Формирање опозиционог круга је отпочело као и већина других историјских процеса – стихијски. Суспендовани професори Филозофског факултета, заједно са Добрицом Ћосићем, неколицином бивших сарадника „Праксиса“ и студентским активистима шездесетосмашима¹⁵⁴⁸ започели су са повременим окупљањима на тзв. Слободном универзитету, у становима код Заге Голубовић, Добрице Ћосића, Михила Марковића, Миладина Животића или Љубе Тадића.¹⁵⁴⁹ Идеја је настала по угледу на пољске дисиденте чије су активности снажно утицаје на опозициони круг. Током окупљања одржавана су предавања на договорену тему, а потом би уследила дискусија. Према подацима СДБ први скуп је одржан у марту 1977, у стану Загорке Голубовић. Разговарано је на тему „Заштита животне средине“.¹⁵⁵⁰ На састанке се долазило по позиву, а број учесника је често одређивала величина простора. Када се број заинтересованих повећао основана је „Мала школа“ или „Јаслице“, као посебно одељење Слободног универзитета на коме су се окупљали махом студенти. Теме о која се разговарало су биле разнолике. Загорка Голубовић је забележила неке од наслова и имена предавача: „О покрету Солидарност и стратегији алтернативног друштва и културе“ – Загорка Голубовић, „Право у земљама

---

¹⁵⁴⁶ Велики део архивске грађе који би допринео бољем расветљавању формирања политичке алтернативе чији су припадници крајем осамдесетих и током деведесетих постали политички лидери и окосница опозиције је недоступан или уништен. У документацији Савезног савета за заштиту уставног поретка у Архиву Југославије налазе се потврде о периодичном уништавању грађе. Поред појединих текућих информација, уништени су сви записници са седница овог тела. Грађа СДБ, за разлику од неких других источноевропских држава, никада није отворена нити је доступна за истраживање. У медијима се више пута говорило о неколико кругова спаљивања докумената. Према тврдњама Срђана Цветковића досијеа већег броја припадника опозиционог круга из седамдесетих су спаљена за време мандата министра унутрашњих послова Радмила Богдановића. С. Цветковић, „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966.“, *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, 1-2 (2008), 83.

¹⁵⁴⁷ Драгољуб Мићуновић бележи да је увидом у свој досије сазнао да су му стан, радне просторије и ауто били озвучени већи део времена после 1968. D. Mićunović, *nav. delo*. 302.

¹⁵⁴⁸ У разним документима разматраним на партијским форумима као најактивнији студенти шездесетосмаша помињу се: Влада Мијановић, Драган и Зоран Миндеровић, Милан Николић, Павлушко Имшировић, Светлана Видаковић, Бора Кривокапић, Александар Илић, Соња Лихт, Данило Удовички, Неда Николић, Ласло Секел, Љиљана Јовичић, Лазар Стојановић, Душан Бошковић, Милорад Вучелић, Јовица Аћин, Мирјана Јовановић, Веља Михајловић, Божидар Борјан, Љубиша Ристић, Предраг Богдановић...

¹⁵⁴⁹ D. Mićunović, *nav. delo*, 302; Z. Golubović, *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001, 91.

¹⁵⁵⁰ АЈ, ф803 к1791, „Кратак преглед вишегодишње непријатељске делатности с анархолибералистичких позиција“ (Државна тајна), Материјали са 2. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 9. и 12. јула 1984.

реалног социјализма“ – Коста Чавошки, „Искуство из Америке“ – Милан Николић, „О платформи часописа ’Јавност’“ – Добрица Ћосић, „О теорији стваралаштва“ – Данко Грлић, „Идеје, покрети, идеологије – Небојша Попов, „О Шпанији“ – Триво Инђић, „О проблемима идеологије“ – полемика Љубомира Тадића и Миладина Животића, „Однос феноменологије, идеологије и херменаутике“ – Милорад Билацић, „О људским потребама“ – полемика Милан Марковић и Загорка Голубовић, „Психоанализа и феноменологија“ – Дејан Јеловац, „О односу модерне уметности према хуманистичким идејама“ – Лазар Стојановић, „Идеја прогреса“ – Зоран Аврамовић, „Место Праксиса у друштвеним кретањима данас“ – Лазар Стојановић, Јелка Имшировић, „Истраживање о класној свести радничке класе“ – Младен Лазић, „О модернизацији“ – Михаило Марковић, „Човек – природно биће“ – Светлана Књазева, „О југословенском систему“ – Света Стојановић и др.¹⁵⁵¹ Предавања су повремено држали и праксисовци из Загреба и Љубљане. СДБ је пратила окупљања, станови су били озвучени, учесницима је стављано до знања да су праћени, али мера репресије није било. Током 1980. агенти СДБ су приметили да теме дискусија од филозофских све више постају политичке: о стању на универзитету, штрајковима, могућности легалне политичке борбе и сл.¹⁵⁵² Разговарано је о томе „шта радити када нестане култа личности и историјски негативног наслеђа“ и предвиђано да тада мора доћи до дијалога између режима и „прогоњене опозиције“, како су себе видели.¹⁵⁵³ СДБ није ометала окупљања јер је за то чекана наредба са врха.

Испрва спонтано, а потом и плански, око Слободног универзитета се формирало језгро опозиционог круга и политичке алтернативе с краја осамдесетих. Појединци су у групу, која је до краја остала неформална, улазили као познати отпадници и противници режима. Други су међу „заверенике“ ступали на основу пријатељских веза. Није прекинута ни пракса писања протестних писама и подршке прогоњенима, па је након осуђујуће пресуде изречене Срђи Поповићу протесно писмо Председништву ЦК СКС упутило тридесет јавних личности.¹⁵⁵⁴

---

¹⁵⁵¹ Исто, 91-92.

¹⁵⁵² АЈ, ф803 к1786, „Нове појаве и тенденције у делатности спољњег и унутрашњег непријатеља“ (Строго поверљиво), Материјали са 9. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 11. децембра 1980.

¹⁵⁵³ АЈ, ф803 к1791, „Кратак преглед вишегодишње непријатељске делатности...“

¹⁵⁵⁴ Потписници писма су били: Добрица Ћосић, књижевник; Љубомир Тадић, професор; Танасије Младеновић, књижевник; Гајо Петровић, професор; Миладин Животић, професор; Антоније Исаковић, књижевник; Небојша Попов, асистент; Весна Пешић, асистент; Станиша Новаковић, виши научни сарадник;

Разговори на Слободном универзитету имали су јасан политички карактер. Међутим, за настанак опозиционог круга од подједнаке, а можда и веће важности је било посећивање и дружење на бази пријатељства и заједничких познанстава, током кога се губила граница између необавезног разговора и политичких дискусија. Због тога је тешко рећи колико је опозициони круг био бројан и ко је све био његов део. Људи су долазили од одлазили, настајале су нове везе и гасиле неке старе. По свим сведочанствима током предавања на Слободном универзитету никада није било више од неколико десетина слушалаца. Утицај тог, условно речено политичког језгра опозиционог круга, лежао је у разгранатим везама са пријатељима и колегама који су током чистки 1972-1974. избегли прогон. У СКЗ су и даље били активни симиновци Дејан Медаковић, Војислав Кораћ, Антоније Исаковић. Добрица Ћосић је прибежиште пронашао у САНУ где је 1970. изабран за ванредног члана. Током седамдесетих чланови САНУ су постали и Ћосићевим пријатељи Војислав Ђурић, Димитрије Богдановић, Александар Деспић, Иван Максимовић и др. У Матици српској су били Младен Лесковац и Бошко Петровић. У „Просвети“ Стеван Раичковић, Миодраг Павловић, Петар Џаџић. Ћосићевом кругу пријатеља су још припадали Матија Бећковић, Брана Црнчевић, Лазар Трифуновић, Танасије Младеновић... Међу њима су постојале значајне разлике у политичким ставовима. Многи нису били спремни да се политички ангажују. Чак су и неки из ужег круга симиноваца првенствено били заинтересовани за питања културе, попут Дејана Медаковића и Воје Ђурића.¹⁵⁵⁵ Политичким питањима су били опседнути Добрица Ћосић, Жика Стојковић, Антоније Исаковић, Михиз...

Опозициони круг никада није постао хомогена политичка снага, нити група у правом смислу речи. Односи су и даље функционисали по принципу камарадерије. Окупљали су се по становима, у кафанама или на крсним славама код Михаила Ђурића, Матије Бећковића или Михиза. Личне везе, ојачане заједничким антистиолизмом, су биле главни

Жарко Видовић, научни саветник; Душан Стешић, професор; Сава Дутина, професор; Веселин Савић, лекар; Николај Тимошченко, књижевни критичар; Ђорђе Вуковић, асистент; Драгољуб Мићуновић, доцент; Надежда Чачиновић-Пуховски, професор; Загорка Голубовић, професор; Здравко Кучинар, асистент; Војислав Стојановић, асистент; Душан Бошковић, филозоф; Ђуро Шушњић, професор; Милан Ковачевић, професор; Михајло Ђурић, професор; Илија Мољковић, филолог; Трива Инђић, асистент; Зоран Гавриловић, професор; Стетозар Стојановић, професор; Милан Мирић, књижевник. АС, б2 к240, „Писмо тридесет филозофа, јавних и културних радника Председништву ЦК СКС и ЦК СКС од 6. априла 1976. године“, Белешке са састанка Извршног комитета Председништва ЦК СКС, одржаног 7. јуна 1976.

¹⁵⁵⁵ Д. Ћосић, *Пријатељи мога века*, 129

хомогенизујући фактор. И ту је било проблема. Односи између појединаца су често били далеко од складних. Дејан Медаковић бележи како су се Ћосић и Антоније Исаковић веома наљутили на већ болесног Мешу Селимовића јер је овај у сећањима написао да је прешао у Београд због лакшег лечења, иако је уствари побегао из Сарајева под притисцима догмата из ЦК СК БиХ јер се изјаснио као српски писац који ствара на српском језику.¹⁵⁵⁶ Сличних примера је било толико да се понекад чини невероватно да је група уопште опстајала. Жика Стојковић се 1974. наљутио на Добрицу Ћосића због начина на који га је описао у књизи „Призори Миће Поповића“ па је захтевао да се сваки помен његовог имена избаци из књиге. Из истог разлога на Ћосића се наљутио и Бата Михаиловић. До разлаза је долазило и међу интелектуалцима који су се зближили током заједничког рада и потом делили размишљања о бројним политичким темама. Током 1977. разишли су се некадашњи сарадници из СКЗ Добрица Ћосић и историчар Радован Самарцић.¹⁵⁵⁷ Сукобе су из СК Србије пратили а вероватно и подстицали. У једној информацији из 1975. констатује се да су отпочели први сукоби између суспендованих професора и њихових пријатеља и сарадника, па је тако Михаило Марковић ушао у сукоб са уредником „Филозофије“ Јованом Аранђеловићем.¹⁵⁵⁸ Било је и оних који притиске нису могли да издрже па је један од најпознатијих студентских активиста, Данило Удовички, син шпанског борца и комунистичког функционера Лазара Удовичког, после изласка са робије емигрирао у САД.¹⁵⁵⁹

Временом се око језгра опозиционог круга окупио низ интелектуалаца средње и млађе генерације. Везе су успостављане и са сличномишљеницима ван Београда. Још од краја шездесетих међу неколицином Ћосићевих пријатеља је постојало мишљење да најснажнији фактор интеграције српског народа може да буде црква. У једној поверљивој информацији републичког СУП-а стоји да су такво мишљење делили Војислав Костић, Дејан Медаковић, Војислав Ђурић и Михиз.¹⁵⁶⁰ Више чланова групе је одржавало везе са црквом: Михиз је 1971. разговарао са патријархом док је Дејан Медаковић је због природе своје професије често био у вези са високим црквеним великодостојницима. Везе је

---

¹⁵⁵⁶ Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 1, 88-89.

¹⁵⁵⁷ *Исто*, 374-375.

¹⁵⁵⁸ АС, б2 к271, „Информација о тренутном стању на Филозофском факултету Београдског универзитета“ (2. април 1975), Комисија Председништва ЦК СК Србије за информисање и пропаганду – информације.

¹⁵⁵⁹ Д. Удовићки, *нав. дело*, 108.

¹⁵⁶⁰ АЈ, ф837, П-5-д/80, Информација РСУП о деловању унутрашњег непријатеља и страних обавештајних служби у СР Србији, 10. 1. – 7. 4. 1972.

успоставио и Ћосић у времену када је био председник СКЗ. Након што је више интелектуалаца из круга боравило на Хиландару и сам је провео тамо неко време 1976.¹⁵⁶¹ Припадници круга су се повезали и са неколицином младих, образованих и борбених богослова, првенствено Атанасијем Јевтићем.¹⁵⁶² У СПЦ је тада позиције изграђивала група следбеника идеја Николаја Велимировића и Јустина Поповића, које су у СК Србије оцењивали као потенцијално опасне и са утицајем у шумадијској, нишкој и жичкој епархији.¹⁵⁶³

Блиске везе су изграђене и са угледним Србима из Хрватске. Владимир Ивковић, Станко Кораћ и Лука Марић су им говорили о тешком стању СКД „Просвејте“ и запостављању Срба у далматинском залеђу. Стари академик, Лука Марић, лутао је од Бакарића до Драгосавца тражећи помоћ али без успеха.¹⁵⁶⁴ Руководство Хрватске је за време догађаја око маспока убедило Тита да је „Просвјета“ некакав српски пандан „Матици хрватској“.¹⁵⁶⁵ Била је то политичка пресуда „Просјвети“ која је без средстава таворила све до 1980. када је коначно угашена.¹⁵⁶⁶ Везе са Србима из Хрватске су оснажене 1975. када се Добрица Ћосић повезао са Јованом Рашковићем, шефом психијатријског одељења шибенске болнице. Почели су све чешће да се друже и разговарају о политичким питањима.¹⁵⁶⁷ У Београду га је упознао са својим пријатељима: Танасијем Младеновићем, Антонијем Исаковићем, Матијом Бећковићем, Момом Капором...¹⁵⁶⁸ Рашковић је уживао велики углед међу Србима у залеђу Шибеника, па су га почетком седамдесетих локални маспоковци оптуживали да организује Србе по Банији, Кордуну и Лици.

Важна карика у повезивању побуњеника из Србије са оним из других република били су двојица београдских адвоката, Јован Баровић и Срђа Поповић. Баровић је био познаник Милована Ћиласа из ратних дана и један од првих „Ћиласоваца“. За време студентског штрајка 1968. говорио је студентима на Правном факултету. Специјализовао за политичке случајеве и постао пријатељ са београдским „опозиционарима“. Погинуо је 1979. у

---

¹⁵⁶¹ Р. Поповић, *Време писца*, 136.

¹⁵⁶² Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 1, 177.

¹⁵⁶³ АС, г274 к23/II, „Односи са верским заједницама у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 81. седнице Председништва СР Србије, одржане 25. септембра 1981.

¹⁵⁶⁴ *Исто*, књ. 1, 307-308; књ. 2, 78, 128-129.

¹⁵⁶⁵ АЈ, ф837 КПР II-2/532, Пријем делегације АП Косова, Београд 1. 7. 1971.

¹⁵⁶⁶ АЈ, ф842 к1, Решење Републичког секретаријата за унутрашње послове СР Хрватске о брисању из Регистра удружења грађана Српског културног друштва „Просвјета“, уписаног под редним бројем 76, 23. 5. 1980.

¹⁵⁶⁷ Р. Поповић, *Време писца*, 135.

¹⁵⁶⁸ Т. Младеновић, *нав. дело*, 123-124.

сумњивој саобраћајној несрећи.¹⁵⁶⁹ Поповић је постао познат када је 1972. бранио бивше студентске лидере у Загребу: Ивана Звонимира Чичка, Дражена Будишу, Горана Додига и Анту Парацика. Због одбране књижевника Драгољуба Игњатовића је 1975. и сам оптужен јер се наводно солидарисао са његовим ставовима током изношења одбране.

У другој половини седамдесетих почела је да се наслућује још једна тачка окупљања интелектуалаца. Национално је постало битно. И раније је било интелектуалаца којима су националне теме биле важне, као и оних које на национално нису обраћали пажњу, или су га чак презирали. Али, све до средине седамдесетих однос према националном није био тачка окупљања, нити подела и свађа. У опозиционом кругу важну улогу су имали самозвани националисти Жика Стојковић и Михиз, као и доследни интернационалисти Зага Голубовић и Миладин Животић. Да се ситуација мења показао је спор око књиге Данила Киша „Гробница за Бориса Давидовича“.

Књига је објављена у јуну 1976. године. Прве критике били се су једногласно позитивне. Међутим, у септембру је новинар Драгољуб Голубовић Пижон, у тексту за загребачко „Око“, изнео тврдњу да је велики део Кишове књиге плагијат дела Карла Штајнера „7000 дана у Сибиру“. Отворен је велики спор који је потрајао око седам месеци.¹⁵⁷⁰ Вођен је на пољу књижевности иако је позадина била политичка и лична.

Код једног броја београдских интелектуалаца владало је уверење да је Киш неталентован писац који користи јеврејско порекло како би се пробио, да је анационалан, да не воли Србе и да идејно бежећи у Средњу Европу уствари показује презир према поднебљу из кога је потекао. Киш је до тада већ изградио утицајно име. Био је добитник „НИН“-ове награде за „Пешчаник“ и један од ретких југословенских писаца који је стекао светско признање. Себе је видео као човека Средње Европе, али је ценио и Балкан. Био је снажно опредељен против свих догми и идеологија. Писао је по-етика са цртицом између, јер је сматрао да су писање и етика нераздвојиви. „Гробница за Бориса Давидовича“ је била његов лични обрачун са стаљинизмом, али је оштро иступао и против национализма. У

---

¹⁵⁶⁹ „Disidentstvo – stvarnost i legende“, *Republika*, 1-15. februar 1998; В. Марковић, *За људска права. Моје дисидентске успомене*, 7; Д. Тошић, *О људима. Есеји, записи, сећања*, Slobodan Машић, Београд 2001, 320-323.

¹⁵⁷⁰ Све текстове објављене током полемике сабрао је и објавио Боро Кривокапић у: В. Кривокапић, *Treba li spaliti Kiša?*, Globus, Zagreb 1980.

једном интервјуу 1973. је изјавио да он „пре свега, параноја“.¹⁵⁷¹ Позне седамдесете су биле време када је параноја у Југославији потмуло почињала да нараста.

Када је полемика око „Гробнице“ почела Киш се брзо повукао. Свој одговор је пружио у књизи-есеју „Час анатомије“. У њој се држао књижевно-теоријског поља на коме је нападнут, избегавајући уплитање политике (Киш чак за књигу каже да је „политички фалична и очерупана“¹⁵⁷²). Постоје индиције да је планирао да напише и други део књиге, у коме би расветлио политичку позадину случаја, али га је смрт у томе спречила. На књигу је 1981. одговорио Драган Јеремић својом¹⁵⁷³, настављајући спор чији су се одједи пренели у наредну деценију и трају до данашњих дана.¹⁵⁷⁴

Током спора у табору критичара Киша су били Драган Јеремић, Ерих Кош, Бранимир Шћепановић, Драгољуб Голубовић Пижон, Жан Деска и Миодраг Булатовић. У Кишову одбрану су стали Предраг Матвејевић, Твртко Куленовић, Никола Милошевић, Михиз, Тарас Кермануер, Борислав Пекић, Оскар Давичо, Милорад Вучелић, Димитри Рупел, Оскар Ковач.... Спор око „Гробнице за Бориса Давидовича“ расветлио је односе међу српским књижевницима. Владали су кланови, поделе, сујета. Лични сукоби су се решавали на пољу теорије или, још чешће, идеологије. Киш у „Часу анатомије“ говори о „књижевничкој коза ностри“.¹⁵⁷⁵

Припадници опозиционог круга у спору су се нашли са обе стране: Миодраг Булатовић (па и Ерих Кош) међу Кишовим критичарима, а Никола Милошевић и Михиз међу онима који су га бранили. Појединци су ухваћени између сукобљених страна, попут Драгослава Михаиловића који је интимно подржавао Киша али није желео јавно да иступи, због чега су се односи међу њима покварили. Ћосић је у спору остао нем, али између њега и Киша није било пуно симпатије ни разумевања – Киш је себе видео као човека Средње Европе док су Ћосићеви видици тешко прелазили Дунав.¹⁵⁷⁶ Спор је тако показао колико су односи међу интелектуалцима били компликовани, а свако повезивање крхко. За историју

---

¹⁵⁷¹ D. Kiš, „Doba sumnje – to je naše vreme“, *Ideje*, бр. 4 (1972), 125.

¹⁵⁷² D. Kiš, *Ното Poeticus*, 29.

¹⁵⁷³ D. Jeremić, *Narcis bez lica*, Nolit, Beograd 1981.

¹⁵⁷⁴ Последњи одједи полемике су књиге Небојше Васовића: Н. Васовић, *Лажни цар Шћепан Киш*, Народна књига/Алфа, Београд 2005; Н. Васовић, *Зар опет о Кишу?*, Конрас, Београд 2012.

¹⁵⁷⁵ D. Kiš, *Čas anatomije*, Arhipelag, Beograd 2012, 7.

¹⁵⁷⁶ Свој став према Ћосићу Киш је исказао у сатиричној песми „Песник револуције на председничком броду“ коју је написао 1986. а која је 1989. објављена на насловној страни „Књижевних новина“. „Песник револуције на председничком броду“, *Књижевне новине*, 1. новембар 1989.

можда највећи значај читавог спора је био у чињеници што је показао да је национално постајало итекако важно. Киш презир према националном није био једини повод за сукоб, али је свакако био један од мотива за нападе.

Незапажена од писаца историје Србије, 1977. се показала у много чему преломна. Чехословачки дисиденти су у јануару 1977. организовали потписивање „Повеље 77“ која је стекла масовну подршку и публицитет на Западу. У Југославији је убрзо организовано потписивање петиција и апела подршке.¹⁵⁷⁷ Полиција је вршила притисак на потписнике али нису смели да иду превише далеко јер је на јесен у Београду требало да почне заседања КЕБС-а. Интересовање иностране јавности за људска права у СФРЈ је нарасло. У жели да се сузбије негативна кампања, проглашена је амнестија дела политичких затвореника па је на слободу међу њима пуштен и Михајло Михајлов.

На унутрашњем плану 1977. је била година отварања питања уставних односа у Србији и афере Плава књига. Као и 1971/1972. политичка превирања су се брзо одразила на однос према интелектуалцима и критичкој мисли. Током пролећа дошло је до низа оптужби на рачун руководства СК Србије да толерише бујање национализма и опозиционарства. Индикативно је да су посебно оштре критике долазиле из Сарајева. За то су постојала два разлога. Први је био што се у Београду налазио низ интелектуалаца који су због сукоба са партијском бирократијом морали да се склоне из своје средине. Највише их је дошло из Босне и Херцеговине која је важила за догматски тамни вилајет. Почетком седамдесетих у Београд су стигли Меша Селимовић, Божидар Јакшић, Војислав Лубарда, следећи већ добро утабан пут Бранка Ћопића и Ериха Коша. Касније, током осамдесетих, за њима су пошли и Војислав Шешељ, Есад Ћимић, Миодраг Зец...¹⁵⁷⁸ Из Сарајева су се још током шездесетих жалили на ову праксу. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 1962. године Ђуро Пуцар је говорећи о проблему интелектуалаца који су били у сукобу са партијом рекао:

---

¹⁵⁷⁷ Петицију састављену у Београду је потписало шездесетак махом некадашњих студентских активиста шездесетосмаша и бивших политичких осуђеника: Срђа Поповић, Драгољуб Игњатовић, Павле Рак, Лазар Стојановић, Влада Мијановић, Јелка Кљајић, Данило Удовички... АС, г274 ф11/II, „Нека питања политичког криминалитета у СР Србији...“

¹⁵⁷⁸ Ј. Тркуља, *Успон и пад Ивана Ивановића*, 133.

„Хоћу да кажем да ми често, ако и потерямо неког оваквог штакора који нам смета, он ће у првом реду наћи своје ухлебљење у Београду. То су разни Топићи, Кошеви, разни они и они...“¹⁵⁷⁹

У Сарајеву су њихово прихватање у Београду видели као потврду жеље Србије да се „душебрижнички“ меша у унутрашња питања Босне и Херцеговине. Други разлог за притисак босанско-херцеговачких руководилаца на руководство СК Србије је била неформална догматска осовина Сарајево-Нови Сад, о које се у тадашњој политичкој јавности увелико говорило. Када су се покрајине нашле на удару републичког руководства из Сарајева је одмах отворен низ политичких случајева као средство притиска на Београд. Напади нису долазили само из Босне и Херцеговине. Учестале су критике из Црне Горе како им Срби „краду“ Стефана Митрова Љубишу, Марка Миљанова, Михаила Лалића и Његоша. Из Војводине и са Косова су се жалили због затворености САНУ за нове чланове из покрајина. Годину дана раније из Хрватске су се жалили на писање „Књижевне речи“ у којој је простор добијао Гајо Петровић и други који нису на линији СК, потом на доделу награде АВНОЈ-а Миодрагу Булатовићу за роман „Људи са четири прста“, писање „Јежа“...¹⁵⁸⁰ На састанку Координационог тела Председништва ЦК СКС у априлу 1977. Тихомир Влашкалић је изјавио да отворени случајеви имају утицај на међурепубличке односе и да „прете да прерасту у крупне идеолошке конфронтације“.¹⁵⁸¹

Напади на руководство СК Србије нису били само резултат политичких калкулација и закулисних договора. Међународне прилике, поготову Повеља 77, и извештаји СДБ у све ближе повезивању противника режима утицали су да догмате из партије још једном позову на већу будност према опозиционарству и национализму.¹⁵⁸² Борбу против национализма је потом било лако искористити за унутарпартијске обрачуне и притиске. Скоро сваки културни догађај у Београду 1977. је могао да прерасте у политички случај. „Комунист“ је напао „Просвету“ што је објавила књигу Милана Кашанина „Изабрани есеји“.¹⁵⁸³ Критикована је песма Матије Бећковића „Бишће и небишће“. Душан Драгосавац

---

¹⁵⁷⁹ *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, 161.

¹⁵⁸⁰ АС, б2 к196, Материјали са разговора делегација СР Србије и СР Хрватске, одржаних 21. октобра 1976.

¹⁵⁸¹ АС, б2 к214, Материјали са састанка Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 11. априла 1977, излагање Тихомира Влашкалића (Строго поверљиво).

¹⁵⁸² D. Dragosavac, *Zbivanja i svjedočenja*, Globus, Zagreb 1985, 174-175.

¹⁵⁸³ „Старе књиге, нови људи“, *Комунист*, 17. октобар 1977.

је критиковао ријечку издавачку кућу „Отокар Кершовани“ је договорила издавања сабраних дела Добрице Ћосића.¹⁵⁸⁴ Због такве атмосфере објављивање тематски осетљиве монографије о Хиландару на којој су радили Дејан Медаковић, Димитрије Богдановић и Војислав Ђурић је одложено за наредну годину, али напади због национализма ни тада нису потпуно престали. Дејан Медаковић је оптужен да у монографији о манастиру Савина „краде“ манастир од Црне Горе тврдећи да је српски. Атмосферу која је владала одлично илуструје случај са краја 1978. када је неколико недеља у медијима потрајало отимање између представника Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе чије је „Мирослављево јеванђеље“.

Повод за већину случајева су били споредни, мало запажени догађаји које би вероватно прошли непримећени да нису искоришћени за конструисање афера. У поверљивом материјалу припремљеном за седницу Председништва ЦК СКС наведен је низ „опозиционих појава“, попут одлуке СКЗ да објави књиге „Међа Вука Манитога“ Матије Бећковића и „Петријин венац“ Драгослава Михаиловића, потом одлуке „Просвете“ да у план за штампање уврсти једну књигу Ериха Коша, уређивачке политике „Дуге“, „Политике“, „НИН“-а...¹⁵⁸⁵ Многи случајеви су конструисани практично ни из чега. Тако је нпр. један од разлога за критику „Политике“ био приказ привредних кретања у свету у коме је Југославија графички представљена српском шајкачом. Најбољи показатељ бесмислености већине покренутих случајева је спор око „Антологије послеријатне приповјетке у БиХ“. Јавни тужилац из Бања Луке је покренуо процес за забрану ове књиге због приче „Голимјесто“ Ђуре Дамјановића, која је раније већ објављивана у издању „Књижевне речи“, па у књизи „Магла у рукама“ београдске „Просвете“ 1975. године, и за коју је аутор добио „Исидорину награду“.¹⁵⁸⁶ Антологија је повучена из продаје са образложењем да су „неприхватљиве и штетне идејно-политичке поруке и последице коју та приповетка може изазвати“.

У захтеву да се књига забрани као кривци за њено појављивање су означени „Просвета“ и „Књижевна реч“. Из „Књижевне речи“ су одлучили да се бране, па су прво

---

¹⁵⁸⁴ АС, б2 к214, Материјали са седнице Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 9. септембра 1977, излагање Ивана Стамболића.

¹⁵⁸⁵ АС, б2 к208, „Опозиционе појаве“ (Строго поверљиво), Материјали са 31. (затворене) седнице Председништва ЦК СКС, одржане 10-13. и 16. новембра 1977.

¹⁵⁸⁶ „Идејни промашај доспео у антологију“, *Вечерње Новости*, 21. фебруар 1977.

истакли да је прича раније већ била објављивана у Босни и Херцеговини, у једном листу, и да то никоме није сметало. Потом су у форми анкете у поставили питање истакнутим књижевницима о случају, и добили одговоре о неприхватљивости бирократског мешања у књижевност. Суштина одговора је била да је све изведено „у стилу доброг, старог и неуништивог Жданова“, како је то рекао Ћопић.¹⁵⁸⁷ Реаговало је сарајевско „Ослобођење“ оптужбама да је анкета уствари одраз душебрижничког односа из Србије према Босни и Херцеговини.¹⁵⁸⁸ Случај је окончан тако што је смењен главни и одговорни уредник „Књижевне речи“ Милисав Савић и на његово место доведен Јовица Аћин. Смењени су и остали чланови редакције, а у поверљивом материјалу о случају јасно је назначено да су промене у редакцији „организоване из Извршног комитета СР Србије“.¹⁵⁸⁹

Два случаја су имала посебно велики одјек. Оба су показивали да опозициона група више није у дефанзиви и да су спремни да јавно делују. У „Књижевним новинама“ је 1. априла 1977. објављена песма „Триптихон“ Танасија Младеновића.¹⁵⁹⁰ У посвети аутор каже да је песму написао „на вест о тоњењу читавих насеља и хиљада хектара земље на југу Србије“. Вишезначном метафором исказао је своје виђење ситуације у САП Косову. Песма није измакла пажњи партијских догмата. У поверљивом материјалу припремљеном само девет дана након објављивања коментарише се да песник упућује питање Србији „хоће ли, као и досад, још моћи да обнављаш снагу своју, стреском (...) Или ћеш обесхрабрена, смалаксала, препуштена временима струји, исчезнути међу брдима и народима...“ Младеновић позива Србију да се прене јер „море народа хучи!“. У материјалу је закључено да песма има „одређену вишезначност“ али је „у основи са националистичким асоцијацијама“.¹⁵⁹¹

Током маја „НИН“ је објавио текст-анкету у коме је од више писаца затражио одговор на питање да ли је у Србији у медијима нарастао национализам. Писање „НИН“-а је био позив на дијалог и покушај да се спусти тензија. Говорећи о „Триптихону“ главни уредник „Књижевних новина“ Драган Јеремић је изјавио како та песма „није штиво над

---

¹⁵⁸⁷ „Културна неслагања и проблеми стваралаштва“, *Књижевна реч*, 10. март 1977.

¹⁵⁸⁸ „Слобода, али за кога“, *Ослобођење*, 4. април 1977.

¹⁵⁸⁹ АС, б2 к204, „Подсетник за разговор о неким актуелним идејним и политичким питањима у области културе и информисања“ (Строго поверљиво), Материјали са састанка Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 11. априла 1977.

¹⁵⁹⁰ „Триптихон“, *Књижевне новине*, 1. април 1977.

¹⁵⁹¹ АС, б2 к204, „Подсетник за разговор о неким актуелним идејним и политичким питањима...“

којим треба звонити на узбуну“.¹⁵⁹² Уместо смиривања ситуације она је ескалирала. На писање „НИН“-а оштро је реаговао функционер ГК Београда Слободан Кљакић текстом у „Студенту“.¹⁵⁹³ Нова серија напада је кренула на јесен. Не случајно, јер је тада после бурног лета отпочео коначни политички обрачун око Плаве књиге. Почетком септембра „Политика“ је објавила текст Живорада Миновића „За ким звоне Србобрани“ у коме је напао песму јер су је пренели емигрантски, прочетнички листови „Амерички Србобран“ из Питсбурга и „Српска борба“ из Чикага.¹⁵⁹⁴ Одакле је дошао налог за напад тешко је проценити. Танасије Младеновић сумња на врх СК Србије, јер је Миновић раније радио у кабинету Петра Стамболића.¹⁵⁹⁵ Текст је био напад на Младеновића, али још више на главног уредника „Књижевних новина“ Јеремића и Удружење књижевника Србије (УКС).¹⁵⁹⁶ На крају текста Миновић отворено тражио завођење „самоуправних односа“ у „Књижевне новине“ што је значило смене и чистку. Поред „Триптихона“ као повод за нападе је искоришћена и прича „Смрт цимбалисте Пиште“ коју су „Књижевне новине“ објавила а за коју су из Војводине тврдили да је шовинистичка.

Под притиском је прво попустио Драган Јеремић. Суочен са претњом да ће бити избачен из СК покајнички је изјавио да му је „пустила будност“ и да је зато објављена националистичка песма.¹⁵⁹⁷ Потом је уследило јавно покајање уређивачког одбора „Књижевних новина“ који су објављивање песме назвали „грешком у уређивачком раду“.¹⁵⁹⁸ Део књижевника у УКС (Бранимир Шћепановић, Ерих Кош) је покушао да се супростави нападима на Танасија Младеновића, указујући да је погрешно да буде нападнут само зато што је неко пренео његову песму, али безуспешно.¹⁵⁹⁹ Покренута је партијска машинерија која је случај окончала тако што је Танасије Младеновић означен као националиста. За новог председника УКС је постављен Владимир Стојшин. И поред јавног покајања Драган Јеремић је смењен са места главног уредника „Књижевних новина“, а са

---

¹⁵⁹² „Чин скрштених руку“, *НИН*, 8. мај 1977.

¹⁵⁹³ „Има национализма, нема национализма!!!!“?, *Студент*, 11. мај 1977.

¹⁵⁹⁴ „За ким звоне Србобрани“, *Политика*, 7. септембар 1977.

¹⁵⁹⁵ Т. Младеновић, *нав. дело*, 130.

¹⁵⁹⁶ „Књижевне новине“ су биле орган УКС.

¹⁵⁹⁷ „Писмо Драгана Јеремића ’Политици’“, *Политика*, 29. септембар 1977.

¹⁵⁹⁸ „Саопштење уређивачког одбора ’Књижевних новина’“, *Књижевне новине*, 16. октобар 1977.

¹⁵⁹⁹ АС, б2 к271, „Информација о разговору Душана Глигоријевића са комунистима из Управе Удружења књижевника Србије, одржаном у ГК ОСК Београда 20. септембра 1977. године“, Комисија Председништва ЦК СКС за информисање и пропаганду – информације.

њим и Уређивачки одбор и Издавачки савет.¹⁶⁰⁰ У марту 1978. за новог главног уредника је постављен Милош Бандић.¹⁶⁰¹

Још снажнији одјек од случаја „Триптихон“ имала је приступна беседа коју је пред академицима САНУ одржао Добрица Ћосић 29. марта 1977. године.¹⁶⁰² Да би се разумела порука беседе потребно је сагледати како су се настале идеје које је писац у њој изложио. Скоро читаву деценију Ћосић је писао капитално дело „Време смрти“. Процес писања, документи које је проучавао, отимање од заборавља генерације жртвоване у Великом рату и дубоки лични доживљај њихових судбина обликовали су његове политичке ставове. У „Времену смрти“ уочљиво је пише разочарење Југославијом и преиспитивање „утопијског сањарења“ о јединству између народа које ипак раздвајају превелике разлике. Поједини аутори, попут Вахтела и Косте Николића, у роману виде коначно Ћосићево удаљавање од идеје југословенства.¹⁶⁰³ Међутим, стални Ћосићеви покушаји да одржи контакт са словеначким и хрватским интелектуалцима, покушај покретања листа „Јавност“ у коме би сарађивали, заједнички потписи на петицијама и покушаји да кроз разговор изнађу нови модел за постојање Југославије, као и дубоко разочарење после састанка у љубљанском кафеу „Мрак“ 1985. када су словеначки интелектуалци јасно ставили до знања да Словенију више не виде у Југославији, показују да Ћосић, иако дубоко разочаран дотадашњим исходом југословенске интеграције, није одустајао од Југославије. Средином седамдесетих сматрао је да српски народ, осуђен на вековно страдање, без истинских пријатеља, треба да изабере нови пут али тај пут и даље види у оквиру Југославије.

За касније Ћосићево политичко деловање је важно убеђење да Срби немају савезнике ни пријатеље, што је један од мотива „Времена смрти“.¹⁶⁰⁴ Сумњичавост према свему иностраном, посебно Западном, прихватио је у времену док је још био комунистички верник. Сматрао је да је српско питање демократско, европско питање, али је био крајње

---

¹⁶⁰⁰ АС, бр 271, „Информација о активности на решавању проблема у Удружењу књижевника Србије и „Књижевним новинама“, Комисија Председништва ЦК СКС за информисање и пропаганду – информације.

¹⁶⁰¹ Р. Пековић, *Паралелна страна историје. Спорови о језику, нацији, литератури 1945-1990*, Албатрос плус, Београд 2009, 121.

¹⁶⁰² Беседе су тада прочитали и нови академици Милутин Гарашанин, Антоније Исаковић, а сликар Предраг Пеђа Милосављевић је изложио два своја платна. Р. Поповић, *Време писца*, 137.

¹⁶⁰³ К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 283-284; Е. Вахтел, *op. cit.*, 252.

¹⁶⁰⁴ N. Miller, *op. cit.*, 215-227.

неповерљив према сваком мешању споља у његово решавање, сматрајући да је „србофобија константа у политици Запада“.¹⁶⁰⁵

Тешко је одгонетнути како је Ћосић сматрао да оно треба да буде решено. Различити текстови показују да је и сам лутао у покушајима да на то одговори. Једно је ипак сигурно: веровао је да интелектуалци, посебно писци, имају да одиграју важну улогу у обликовању будућности српског народа. У „Времену смрти“ исказао је опредељење за поетски историцизам, насупрот критичке историографије, тврдећи да само „поетска истина“, коју најбоље могу да спознају књижевници, има универзални карактер.¹⁶⁰⁶ Следећи ту мисао размишљао је како писци најбоље могу да разумеју све историјске грешке, и укажу на пут како да се оне не понове.

Ову идеју Ћосић је уткао у беседу, насловљену „Књижевност и историја данас“. Беседа није била политички програм. Идеје о политици у које је веровао много су боље дефинисане у неким ранијим текстовима. Она је, међутим, била коначна потврда његовог уверења о сопственој мисији, и мисији свих интелектуалаца, првенствено књижевника. Пишући о задацима писаца и важности историјског романа Ћосић је уствари покушавао да оживи од многих већ одавно напуштену визију писца демиурга, који има моћ да мења свет. Када цитира Толстојеву мисао да је крајњи циљ писаца да напише „стварну, истиниту историју овога века“ он не говори о историји као о нечем што је прошло, већ о ономе што тече и обликује се у садашњости.¹⁶⁰⁷ Ћосић је беседом јавно обзнанио намеру да догађаје који су пред Југославијом не посматра са стране.

Иако је беседа прочитана пред малим бројем људи гласине о изреченом су се брзо пронеле Београдом. Ћосић се дуго времена ломио у одлуци да ли академију да увлачи у сопствени сукоб са режимом. За разлику од СКЗ где је био председник, и где је успео да окупи велики број сличномишљеника, у САНУ је био само један од чланова. Било је академика који су подржавали његове ставове, али и оних који су били против њих. Ћосић наводи да је одмах по уласку у академију, према којој је раније имао за комунисте карактеристичан „секташки“ однос, увидео да она може да му буде заштита и институција од великог значаја за будућност културе српског народа.¹⁶⁰⁸ Након неколико година

---

¹⁶⁰⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба*. Књ. 2, 161.

¹⁶⁰⁶ К. Николић, *Српска књижевност и политика*, 285.

¹⁶⁰⁷ Д. Ћосић, *Књижевност и историја данас*, Глас САНУ, Београд 1978, 33.

¹⁶⁰⁸ С. Ћукић, *Поглед из осигњака*, 119.

релативног затишја у Ћосићевом политичком деловању беседа је била јавни изазов режиму и потврда да се неће повући.

Реакција није изостала. Иако беседа није објављена све до септембра 1978. напади су почели неколико месеци након што је прочитана. Текст је СДБ украла из САНУ и доставила партијском руководству.¹⁶⁰⁹ Уследиле су критике Јура Билића, па Драже Марковића који је беседу назвао „опозиционом и националистичком платформом“.¹⁶¹⁰ То је био сигнал за нови талас напада. Главни уредник „Комуниста“ Војислав Мићовић је жестоком напао беседу као националистичку.¹⁶¹¹ Текст су потом пренели „НИН“, „Борба“, „Политика“, „Ослобођење“, „Вечерње Новости“, „РТБ“... Ћосић је одговорио „Комунисту“ писмом које никада није објављено. Питао је шта значи Мићовићев навод да му је беседа „дошла до руке“, и зашто јавно нападају нешто што није ни објављено за ширу јавност? Даље је питао како неко може да зна да је Мићовић читао праву беседу, кад она није објављена, и послао му је оригинални примерак.¹⁶¹² Беседа је коначно објављена у Гласу САНУ у септембру 1978, након чега је уследио још један талас напада у штампи. Вукоје Булатовић је тврдио да је Ћосић „без прикривања и до краја отворено показао своје великосрпске националистичке позиције“.¹⁶¹³ Коначно, беседу је напао и Тито на састанку са политичким активном Шумадије у Аранђеловцу у октобру 1978.¹⁶¹⁴

Као и у случају „Триптихона“, напади на беседу су били део шире политичке игре. Слично као и 1971/1972. руководство СК Србије је под оптужбама за бујање национализма и опозиционарства морало да реагује. Покренута је кампања у медијима против национализма и извршене су смене у редакцијама више листова. Обрачун са национализмом је искоришћен и за остваривање сопствених циљева. Песма Танасија Младеновића је искоришћена као изговор за успостављањем контроле у „Књижевним новинама“ и УКС. Ћосићева беседа је била повод за отпочињање напада на САНУ, једну од последњих институција која је задржала какву-такву аутономију.

---

¹⁶⁰⁹ На састанку Координационог тела Председништва СК СР Србије у септембру 1977. Душан Алимпић је тражио да се испита да ли уопште имају прави текст беседе „јер је ово празно, шупље. Информација РСУП-а је била знатно другачија.“ АС, б2 к214, Материјали са седнице Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 9. септембра 1977, излагање Душана Алимпића.

¹⁶¹⁰ ИАБ, ф2769 к33, Стенограм са разговора са Дражом Марковићем, председником Председништва СР Србије, у редакцији НИН-а, 20. септембар 1977. године.

¹⁶¹¹ „Нација, историја и о њима 'беседа'“, *Комунист*, 5. децембар 1977.

¹⁶¹² Д. Ћосић, *Лична историја једног добра*. Књ. 2, 232-236.

¹⁶¹³ „Беседа прошлости“, *Политика*, 12. новембар 1978.

¹⁶¹⁴ АЈ, ф837 КПР II-1/279, Посета Смедеревској Паланци, Крагујевцу и Аранђеловцу, 2-3. 10. 1978.

Током седамдесетих у САНУ су уточиште нашли многи интелектуалци у сукобу са режимом. То се поклопило са доласком Павла Савића за председника академије. За разлику од Велибора Глигорића који је академију држао ван друштвених превирања и увек излазио у сусрет партији, Павле Савић је описиван речима да је „спреман и није спреман на сарадњу“.¹⁶¹⁵ Дража Марковић је објаснио је однос партије према академији:

„Стално смо се у целом послератном развиту налазили пред дилемом шта урадити са академијом наука. Дуго времена [...] је важило једно опредељење, све можда до последњих неколико година, што мања активност у Академији наука, утолико боље и за академију и за науку и за друштво. Ја мислим да је та оријентација потпуно оправдана.“¹⁶¹⁶

Доласком у САНУ Ћосића, Исаковића, Медаковића и других „опозиционара“ оријентација се изменила. Беседа је искоришћена као повод да партија „заведе ред“. Тихомир Влашкалић је дефинисао задатке: формирати партијски актив у САНУ, решити проблем затворености за кадрове из Војводине и Косова, изгладити односе са ЦАНУ и омогућити утицај партије на предстојеће изборе у академији.¹⁶¹⁷ Дража Марковић је био још експлицитнији. Сматрао је да избори за академике више не смеју бити тајни, и да се мора обезбедити да академија „не смета и не прави велике проблеме“.¹⁶¹⁸

Задатак да реши проблеме у САНУ добила је радна група.¹⁶¹⁹ Резултати су били половични. Формиран је актив СК, са секретаром академиком Поповићем. Притисци да у академију буди примљени научници са Косова и из Војводине су се брзо показали као излишни. Оптужбе из покрајина да је САНУ затворена за пријем нових чланова са њихове територије уствари су биле припрема за формирање покрајинских академија на чему се увелико радило. Крајем 1978. донесена је одлука о формирању Војвођанске академије наука и уметности (ВАНУ).¹⁶²⁰ Током 1979. званично су основане ВАНУ и АНУК. Утицај на

---

¹⁶¹⁵ АС, б2 к214, Материјали са седнице Координационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 9. септембра 1977, излагање Жарка Папића.

¹⁶¹⁶ Исто, излагање Драже Марковића.

¹⁶¹⁷ АС, б2 к208, Материјали са 30. (затворене) седнице Председништва ЦК СКС, одржане 7. октобра 1977, излагање Тихомира Влашкалића (Строго поверљиво)

¹⁶¹⁸ Исто, излагање Драже Марковића.

¹⁶¹⁹ У саставу радне групе су били: Ивица Његован, Драгутин Пешић, Владимир Јовичић, Жарко Папић, Милета Јакшић, Шпиро Галовић, Миодраг Трајковић, Филип Матић, Брана Димитријевић, Милан Милутиновић, Божидар Манић, Мирослав Печулић и Милан Чанак.

¹⁶²⁰ „Оснива се Војвођанска академија наука и уметности“, *Политика*, 12. децембар 1978. Оснивање академија у обе покрајине су видели као потврду самосталности у односу на Србију. На Косову је оснивање академије било у служби политике изградње институција како би једног дана САП Косово могло да прерасте у републику. У Војводини, оснивање ВАНУ је делом било резултат изразито аутономашке политике

избор чланова академије је остварен највише због чињенице да је 36 академика било у СК, али није спроведена намера Драже Марковића да избори постану јавни и суштински под потпуном контролом партије. Павле Савић је остао на челу академије и иако је био приморан на неке компромисе, првенствено око пристајања на формирање ВАНУ и АНУК, помогао је да се сачува њена аутономија. Оставку је поднео у мају 1981, због сукоба, неслоге, нелојалности и непотизма.¹⁶²¹ До тада, политички притисак на академију је већ био попустио.

Са окончањем политичке буре око Плаве књиге и постизањем договора око новог кадровског размештаја пред престојећи Конгрес, окончана је и прича око нараслог национализма у Србији. Одмах након седмице на којој је стављена тачка на аферу Плава књига Председништво ЦК СКС је 26. децембра 1977. одржало затворену седницу на којој је разговарано о национализму.¹⁶²² За решавањем других, за партијско руководство важнијих тема, и ова је суштински затворена иако су њени одједи потрајали још неко време током 1978. Кампања против национализма и опозиционарства окончана је приказивањем ТВ емисије „Југославија, како је други виде“, у којој су аутори прикупили низ изјава које су Ћосић, Срђа Поповић и Драгољуб Игњатовић дали иностраним новинарима. Снимање је организовано из ИК СК Србије, са намером да се дискредитују истакнути противници партије.¹⁶²³ Емисија је имала велики публицитет. У коментару који је објавио „НИН“ закључак је био да лажима и преувеличавању склони критичари режима уствари само на ружан начин „оговарају своју земљу“.¹⁶²⁴

На први поглед, изгледало је да је руководство СК Србије из читаве политичке буре успело да за себе извуче максимум. Довођењем својих људи у „Књижевне новине“ и УКС успоставили су контролу над овим потенцијалним упориштима политичким противника. Намере у САНУ нису у потпуности остварене али је формирањем партијског актива и разним притисцима остварен много већи утицај партије него што га је до тада имала.

руководства, посебно Душана Поповића који се на томе највише ангажовао, а делом жеље научника који нису могли да постану део САНУ да стекну титулу академика. На оснивању ВАНУ се ангажовао Никола Петровић, историчар, који је попут Поповића имао изразито аутономашке ставове.

¹⁶²¹ „Иза једне оставке“, *НИН*, 17. мај 1981

¹⁶²² АС, б2 к210, Материјали са 33. (затворене) седнице Председништва ЦК СКС, одржане 26. децембра 1977. (Строго поверљиво)

¹⁶²³ АС, б2 к208, Материјали са 30. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 7. октобра 1977, излагање Тихомира Влашкалића (Строго поверљиво).

¹⁶²⁴ „Како нас други виде“, *НИН*, 26. фебруар 1978.

Офанзива је, међутим, имале и неке непланиране резултате. У разговорима са руководством СК Хрватске 1976. Иван Стамболић се жалио да партија није научила како да успостави прави однос са интелектуалцима.

„Друга је ствар кад погреше политички људи, њих можеш да смениш, али не можеш да смениш Ћосића и њему сличне. [...] Партија не уме да делује у култури. Нпр. у фабрици у Брусу се боримо да придобијемо и оне колебљиве, али зато на пољу културе од нас отпадају и стари кадрови.“¹⁶²⁵

И поред свести о грешкама политика није промењена. Резултат је био још ближе повезивање побуњеника међу интелектуалцима и спремност на деловање. До 1978. у материјали које је СДБ достављала руководству СК Србије говорило се о више одвојених група унутрашњег непријатеља. Поред активности припадника поражених струја у партији: ибеоваца, ранковићеваца и либерала, праћено је деловање Милована Ћиласа, Михајла Михајлова, групе професора са Филозофског факултета и „националиста“, под којима је подразумеван Добрица Ћосић и група окупљена око њега. Од 1978. у материјалима се стално истиче њихово све активније повезивање.¹⁶²⁶

Док су блиске везе групе професора и групе окупљене око Добрице Ћосића успостављане још од почетка седамдесетих Милован Ћилас и Михајло Михајлов су већином деловали сами, ослањајући се на иностране медије и подршку јавног мњења на Западу. Ћилас је након пуштања на слободу 31. децембра 1966. остварио блиску сарадњу са низом појединаца и институција на Западу, где је стекао славу првог дисидента и борца против комунизма. У борбу против режима се упустио са страшћу какву могу да развију само јеретици. Бојкотован од стране партије, одржавао је везе са групицом других отпадника и критичара режима. Са неким из каснијег опозиционог круга био је у контакту још пре пада са власти преко редакције „Нове мисли“ чији су чланови били Добрица Ћосић и Скендер Куленовић.¹⁶²⁷ Убрзо након пада са њим су се спријатељили Михиз¹⁶²⁸ и Матија

---

¹⁶²⁵ АС, б2 к196, Материјали са разговора делегација СР Србије и СР Хрватске, одржаних 21. октобра 1976.

¹⁶²⁶ АЈ, ф507 III/246, „Информација о неким видовима непријатељског и опозиционог деловања и конкретної политичкој акцији Савеза комуниста Србије“ (Строго поверљиво), Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. маја 1979.

¹⁶²⁷ У уређивачком одбору „Нове мисли“ су били Добрица Ћосић, Мирослав Крлежа, Милан Богдановић, Оскар Давичо, Михаило Лалић, Митра Митровић, Миленције Поповић, Душан Костић, Бора Дреновац, и касније Јоже Вилфан. Часопис је имао двоје запослених: извршног уредника Скендера Куленовића и секретара. М. Ћилас, *Rise and Fall*, Harcourt Brace Jovanovic, San Diego/New York/London 1983, 329.

¹⁶²⁸ В. М. Mihiz, *Autobiografija o drugima*, Evro-Giunti, Beograd 2008, 444.

Бећковић¹⁶²⁹. Током седамдесетих Ђилас је омогућио низу српских писаца да преко издавачке куће са којом се сарађивао, „Харкорт Брејс Јованович“, објаве своја дела у иностранству. Тако су на енглеском изашле књиге Матије Бећковића, Данила Киша, Добрице Ћосића, Драгослава Михаиловића, Борислава Пекића и Душана Радовића.¹⁶³⁰ У изјавама страним медијима хвалио је деловање противника режима окупљених око угашеног „Праксиса“.¹⁶³¹ Највећу пажњу међу његовим бројним књигама и интервјуима привукла су сећања из рата која је објавио 1977. године. Као одговор, у председништву ЦК СКЈ је припремљена медијска кампања у земљи и иностранству за дискредитацију Ђиласа, јер су неки наводи у књизи сматрани опасним.¹⁶³²

Ђилас је током 1978. почео да се постепено приближава опозиционом кругу око Ћосића и професора са Филозофског. Није ишло брзо ни лако. Ђилас је од раније одржавао везе са Ћосићем и Матијом Бећковићем. Међутим, многи о њему нису имали лепо мишљење. Дејан Медаковић бележи како је са групом пријатеља током једне вечере 1978. разговарао о Ђиласу и његовој књизи „Револуционарни рат“. Он и Жика Стојковић су о Ђиласу имали лоше мишљење, Стојковић чак непријатељско, али га је Ћосић бранио и правдао.¹⁶³³ Препрека за укључивање Ђиласа у опозициони круг био је и његов однос са Љубомиром Тадићем, због Ђиласове улоге у стрељању чланова породице Тадић током Другог светског рата. У децембру 1977. и јануару 1978. Ђилас и Тадић су разменили тешка, емоцијама набијена писма у коме је Тадић прво оптужио Ђиласа да је лагао у сећањима када је писао о убиству његове породице, на шта је овај реаговао писмом у коме је објаснио неке детаље и своје поступке.¹⁶³⁴ Њих двојица су већ тада имали доста широк круг заједничких пријатеља: Добрицу Ћосића, Матију Бећковића, Јована Баровића, Светозара Стојановића, Данила Пајовића...¹⁶³⁵ Тадић и Ђилас су успели да изгледе односе, али је за сарадњу

---

¹⁶²⁹ М. Бећковић, *Саслушања*, 136.

¹⁶³⁰ А. Ђилас, *Hornologija života i rada Milovana Dilasa*, Beograd 2011. Током седамдесетих објавили су књиге: М. Beckovic, D. Radovic, *Che: A Permanent Tragedy*, Harcourt Brace Jovanovich 1970; D. Mihailovic, *When pumpkins blossomed*, Harcourt Brace Jovanovich 1971; D. Kis, *Garden, Ashes*, Harcourt Brace Jovanovich 1975; D. Kis, *A Tomb for Boris Davidovich*, Harcourt Brace Jovanovich 1978; D. Cosic, *Time of Death*, Harcourt Brace Jovanovich 1978; В. Pekic, *The Time of Miracles*, Harcourt Brace Jovanovich 1976; В. Pekic, *The Houses of Belgrade*, Harcourt Brace Jovanovich 1978.

¹⁶³¹ АЈ, ф837 КПР II-5-d/105, Актуелне информације ССУП, СДБ, 7. 1 – 26. 11. 1976. (Строго поверљиво)

¹⁶³² П. Симић, *нав. дело*, 423.

¹⁶³³ Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 2, 377-378.

¹⁶³⁴ АЈ, ф842 к1, Писмо Љубомира Тадића Миловану Ђиласу и одговор Милована Ђиласа, 28. 12. 1977; 22. 1. 1978.

¹⁶³⁵ Писмо Алексе Ђиласа редакцији часописа „Време“, 3. јануар 2014.

осталима из опозиционог круга ипак било потребно да прође још неко време. Током 1978. Ђилас је борбу против режима водио сарађујући са неколицином крајње левих побуњеника: Михајлом Михајловим, Драгљубом Игњатовићем, Јованом Баровићем и др. Од 1980. сарађивао је и са емигрантским часописом „Наша реч“ који је издавао Савез „Ослобођење“ окупљен око Десимира Тошића и Вана Ивановића.¹⁶³⁶ У врху федерације су од свих опозиционара највише зазирали од Ђиласа. На једној седници Председништва СФРЈ, приликом разговора да ли га треба хапсити или не, Дража Марковић га је назвао „шефом опозиције“.¹⁶³⁷ У државном и партијском врху је постојала јака струја, предвођена Фрањом Хрљевићем, која се залагала да се Ђилас ухапси и да му се суди, али се од тога одустало због страха од негативне реакције из иностранства.¹⁶³⁸

Михајло Михајлов је након одслужене три године и два месеца, од седам година робије на колико је осуђен, пуштен на слободу 1977. године у време опште амнестије због одржавања конференције КЕБС-а.¹⁶³⁹ Сматрао је да у борби са титоизмом треба објединити све противнике режима. За време одслужења казне у Сремској Митровици тражио је да се оснује засебно одељење у коме ће бити смештени сви политички осуђеници. Када захтев није одобрен ступио је у штрајк глађу, што је пратило опширно писање иностраних медија и кампања разних међународних организација.¹⁶⁴⁰ У САД је емигрирао у мају 1978. али је наставио да се залаже за окупљање побуњеника и сарадњу против режима.

За разлику од професора са Филозофског и групе око Добрице Тошића, Ђилас и Михајлов су од почетка свога отпадништва имали идеју да формирају политички покрет супротстављен Савезу комуниста.¹⁶⁴¹ Михајлов је 1966. јавно обзнанио намеру да покрене

---

¹⁶³⁶ D. Тошић, *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953-1995*, Otkrovenje, Beograd 2003, 234. Ђилас је први контакт са Десимиром Тошићем остварио још 1968. године, када је у Лондону разговарао са њим и Љубом Сирецем. Од 1975. Ђиласов син Алекса је постао стални сарадник „Наше речи“. Тако је припремљен терен да од 1980. и Ђилас постане сарадник овог емигрантског листа демократске и југословенске оријентације. М. Радојевић, „Милован Ђилас и српска политичка емиграција (1954-1995)“, *Токови историје*, бр. 4 (2007), 124.

¹⁶³⁷ АЈ, ф803 к99, Материјали са 67. седнице Председништва СФРЈ, одржане 1. априла 1981, излагање Драже Марковића.

¹⁶³⁸ S. Cvetković, „Uhapsite Đilasa! Plan o hapšenju Milovana Đilasa 1981. u kontekstu ukupne politike prema disidentima u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2015), 9-26.

¹⁶³⁹ J. Dragović Soso, *nav. delo*, 47.

¹⁶⁴⁰ АЈ, ф837 КПР II-4-а/114, „Информација о држању Михајла Михајлова, који издржава казну у казнено-поправном дому у Сремској Митровици“ (Строго поверљиво), Михаило Михаилов 12. 2. 1965 – 15. 5. 1978.

¹⁶⁴¹ У својој књизи у којој је описао пад са власти Ђилас негира да је 1954. око њега постојао било какав покрет, што је несумњиво тачно. (M. Đilas, *Rise and Fall*, 354) Али, у суштини Ђиласових идеја било је уверење у потребу постојања политичког плурализма. Његови поступци у дугом периоду после изласка из затвора након одслужења прве казне указују да је себе могао да види на челу једне лево оријентисане партије, супротстављене СКЈ, иако је јасно разумео да се тако не

опозициони часопис који би постао језгро окупљања „будуће опозиционе политичке партије“.¹⁶⁴² Припадници опозиционог круга су избегавали било какво повезивање са побуњеницима против режима из других република чије ставове су сматрали за превише екстремне и неприхватљиве. Михајлов и Ђилас су поступали другачије. Сматрали су да све разлике, ма колике оне биле, треба оставити по страни док се не постигне заједнички циљ. За Први мај 1978. у Београд су допутовали Марко Веселица и Петар Вулета из Задра. Разговарали су са Милованом Ђиласом, Јованом Баровићем, Михајлом Михајловим и Драгољубом Игњатовићем.¹⁶⁴³ Владимир Марковић¹⁶⁴⁴ тврди да му је Игњатовић пренео да су разговарали о излазу из српско-хрватског спора на демократским основама и да, ако је могуће, избегну распад Југославије после смрти Тита. Веселица је наступао као заговорник конфедерације.¹⁶⁴⁵ Михајло Михајлов наводи да је разговоре иницирала хрватска страна, конкретно Марко Веселица.¹⁶⁴⁶

Контакти су настављени. Ђилас је разговарао и са екстремних свештеником католичке цркве из Хрватске Францом Крижником, словеначким писцем Едвардом Коцбеком¹⁶⁴⁷ и хрватским националистима Далибором Брзовићем, Дафинком Вечерином и др.¹⁶⁴⁸ Михајлов се повезао са Иваном Звонимиром Чичком и Фрањом Туђманом. Сећајући се ових година наводи да је једном приликом читаву ноћ провео у Туђмановој кући разговарајући са њим. Туђман је наводно пристајао на сарадњу са противницима режима из Србије, али само под условом да ови прихвате право Хрватске да се оцепи од Југославије.¹⁶⁴⁹ Везе су одржаване али конкретног договора није било, о чему сведочи и Туђманов интервју из 1980. у коме је рекао да, иако Михајлов говори другачије, у СФРЈ не

што неће догодити у ближој будућности.

¹⁶⁴² АЈ, ф837 КПП II-4-a/114, „Михајло Михајлов наставља активност на покретању ’опозиционог часописа’“, Михаило Михаилов 12. 2. 1965 – 15. 5. 1978.

¹⁶⁴³ Д. Тошић, *O ljudima*, 321.

¹⁶⁴⁴ Владимир Марковић је био необичан човек, чија се сведочанства могу сматрати за доста поуздана. Он тврди да је још годину дана раније желео да повеже професора Миладина Животића и Ивана Звонимира Чичка који је повремено долазио у Београд. Животић је то одбио јер је сматрао да са Чичком, као националистом, нема шта да разговара.

¹⁶⁴⁵ В. Марковић, *За људска права. Моје дисидентске успомене*, 33.

¹⁶⁴⁶ М. Михајлов, *nav. delo*, 56.

¹⁶⁴⁷ АЈ, ф803 к1785, „Информација о досадашњим и предлог даљих мера према М. Ђиласу и М. Михајлову“ (Строго поверљиво), Материјали са 1. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 13. јула 1979.

¹⁶⁴⁸ АЈ, ф803 к1785, „Основне оцене о непријатељској делатности Милована Ђиласа“ (Строго поверљиво), Материјали са 4. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 20. марта 1980.

¹⁶⁴⁹ „Disidentstvo – stvarnost i legende“, *Republika*, 1-15. februar 1998.

постоји никакав нови, наднационални, демократски дисидентски покрет, којем и они из Хрватске припадају, и који решење види у демократизацији и наднационалној идеји.¹⁶⁵⁰ Туђман је јасно образлагао да не прихвата наднационалну концепцију Југославије, јер она мора или бити великосрпска, или догматско-марксистичка, центристичко-интегралистичка. Као и две године раније Веселица, пристајао је највише на конфедерацију у којој би се осигурао суверенитет хрватског народа.¹⁶⁵¹

До краја осамдесетих опозициона група око Ћосића и професора са Филозофског, и група који су покушавали да окупе Ћилас и Михајлов деловале су одвојено, али са суштински истим циљем. Обе групе су одржавале везе за противницима режима у Загребу, једни са професорима праксисовцима, други са националистима прогоњеним после слома маспока. Чак је и начин деловања био сличан: инсистирали су на борби за људска права, позивајући се на одредбе Хелсиншке повеље, и тако тражили ослонац у иностранству.

У другој половини 1977. професори са Филозофског, подржани од Добрице Ћосића, почели су да припремају петицију за укидање прописа и праксе испитивања морално-политичке подобности.¹⁶⁵² Искористили су заседање КЕБС-а у Београду које је почело у октобру 1977. и трајало до марта 1978. Петиција је поднета 12. јануара 1978. и у њој је тражено укидање праксе као неуставне, противне међународним уговорима које је потписала СФРЈ и морално неприхватљиве. У тексту је наведено да је критеријум „политика директива, претворена у средство политичког притисак“, којом се жели постићи „потчињавање политичким интересима који се не могу сматрати општедруштвеним“.¹⁶⁵³ И акција Ћиласове групе је била усмерена ка борби за људска права. У септембру 1979. Милован Ћилас, Драгољуб Игњатовић, Михајло Михајлов и Момчило Селић су издали „тримесечни књижевни часопис“ под насловом „Часовник“. Око 200 примерака је умножено на шапирографу и продавано као самиздат. У часопису су објављене по две приче Ћиласа и Момчила Селића, потом Игњатовићеве песме, есеј о Достојевском Михајлова и

---

¹⁶⁵⁰ F. Tuđman, *Usudbene povjestice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1995, 378.

¹⁶⁵¹ „О националној суверености и заједништву и о демократији у самоуправном социјализму“, *Isto*, 377-387.

¹⁶⁵² АС, б2 к214, Материјали са седнице Коориднационог тела Председништва ЦК СКС, одржаног 9. септембра 1977, излагање Ивана Стамболића.

¹⁶⁵³ Петицију су потписали Руди Супек, Гајо Петровић, Миладин Животић, Загорка Голубовић, Добрица Ћосић, Небојша Попов. Светозар Стојановић, Драгољуб Мићуновић, Љубомир Тадић и Михаило Марковић. АЈ, ф837 КПР II-4-а/113, Представка бивших професора Филозофског факултета у Београду и других којом се тражи укидање прописа и праксе испитивања „морално-политичке подобности“ и информација Савезног комитета за законодавство „Морално-политичка подобност као услов за ступање у радни однос“, 6. 2. 1978.

биографије четворице аутора. Западни медији су одмах известили о појави југословенског самиздата. Аутори су тврдили да им је онемогућено да у земљи објављују своја књижевна дела на други начин, па је ово за њих било једино решење. Иако је „Часовник“ требао да буде књижевни лист, политичка конотације читаве акције је била очигледна. Режим је реаговао доста благо. Игњатовић, потписан као уредник листа, кажњен је прекршајно са 30 дана затвора. Ђилас је кажњен новчано а Селић укором.¹⁶⁵⁴

Окупљање и повезивање противника режима није прошао незапажено у врху партије. Током разговора делегације СК Србије са Ј. Б. Титом у децембру 1978. говорено је о повезивању политичких противника, разговорима Ђиласа са Туђманом и Веселицом, везама са Ђосићем, и идејом о писању платформе за другачију, социјалдемократску Југославију. Добривоје Видић је истицао да више није довољно пратити и бележити ко се са ким састаје. Тражио је конкретну акцију: да се онемогуће састанци на Слободном универзитету, да се разговара са писцима петиција и утиче на њих да то више не чине, а уколико нису спремни на компромис да се иде и на хапшење. Истакао је да је све то „петоколонашка велика операција“. Тито је сложио:

„То је рат. А ми нећемо дозволити да они пуцају, а ми да гледамо. Нисмо баш тако бесмртни, то нам може много нашкодити.“¹⁶⁵⁵

Режим је био „спреман да пуца“ али су све чешће промашивали. Док се Титова смрт ближила а снага других интегративних фактора у партији копнела, активности побуњеника су постајале све смелије и отвореније. На то их је наводила атмосфера која се осећала у читавом друштву. Из материјала који је СК Србије усвојио на тему борбе против национализма и опозиционарства види се да је у јавности било широко распрострањено незадовољство због односа републике и покрајина, потом положаја Србије у Југославији, опортунистичког понашања руководства СК Србије...¹⁶⁵⁶ Грађани су почињали да осећају прве ефекте економске кризе. Владала је zasiћеност партијом и једним истим људима који се стално смењују на руководећим позицијама. На изложбу Миће Поповића „Слике и цртежи“ отворену 1979. у павиљону „Свијета Зузорић“ дошло је преко 400.000 људи јер је

---

¹⁶⁵⁴ АЈ, ф837 КПР II-4-а/117, Информација о издавању, садржају и реакцијама на појаву часописа „Часовник“ који приређују Драгољуб Игњатовић, Михајло Михајлов, Милован Ђилас и Момчило Селић, 3. 10. 1979.

¹⁶⁵⁵ АЈ, ф837 КПР II-2/712, Пријем делегације СР Србије, Београд 11. 12. 1978.

¹⁶⁵⁶ АС, б2 к210, „Савез комуниста Србије у борби против национализма и осталих опозиционих појава и тенденција“, Материјали са 33. (затворене) седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 26. децембра 1977.

аутор важио за опозиционара а изложене слике су нападане у штампи.¹⁶⁵⁷ СДБ је процењивала да је од 1975. до 1980. само на територију СР Србије унето преко 150.000 примерака емигрантских часописа.¹⁶⁵⁸ Крајем седамдесетих све „опозиционо“ је било у моди.

У таквој атмосфери 1978. Иван Ивановић у сарадњи са Растком Зечевићем је основао издавачку кућу „Запис“, које је брзо дошла под удар власти. Радила је до 1982. и за то време успела да објави неколико књига, између осталог и „Нож“ и „Судију“ Вука Драшковића. „Запис“ није био први „опозициони“ издавач. Још од 1966. радила је издавачка кућа „Независна издања“ коју је покренуо Слободан Машић, са Леонидом Шејком и Маријом Чудином. У овој издавачкој кући могућност да као неку врсту самиздата објаве своја дела имали су „непожељни“ писци, који су у неком тренутку дошли у сукоб са режимом, попут Ивана Ивановића.

Активнија подршка противницима режима је од 1979. почела да стиже и из иностранства. На то је утицало окончање детанта. Организације за заштиту људских права које су уствари биле једно од оруђа Запада у Хладном рату своју активност су почеле да усмеравају и ка Југославији. Само током 1979. Аменсти интенешнл је организовао писање 15.000 представки са позивом за заштиту људских права око 100 „затвореника савети“ у Југославији.¹⁶⁵⁹ На истом пољу су почеле да делују и емигрантске организације па је у Западној Европи и САД основан читав низ организација које су се званично бориле за заштиту људских права, док су тајно биле повезане са екстремном емиграцијом (посебно Хрватском и Албанском) и илегалним групама у земљи.¹⁶⁶⁰

Промену климе су осетили и припадници опозиционог круга у Београду. Током 1980. организовали су потписивање више петиција упућених Председништву СФРЈ. У мају 1980. 27 потписника је тражило доношење Закона о аменестији политичких затвореника.¹⁶⁶¹ Иста

---

¹⁶⁵⁷ R. Vučetić, *Monopol na istinu*, 238.

¹⁶⁵⁸ АС, г274 ф11/II, „Нека питања политичког криминалитета у СР Србији...“

¹⁶⁵⁹ АЈ, ф507 II/53, Материјали са 9. седнице ЦК СКЈ, одржане 15. јануара 1980, излагање Душана Драгосавца.

¹⁶⁶⁰ АЈ, ф803 к1786, „Нове појаве и тенденције у делатности спољњег и унутрашњег непријатеља...“

¹⁶⁶¹ Потписници петиције су били: Срђа Поповић, Војислав Стојановић, Коста Чавошки, Владимир Мијановић, Наталија Арежина, Мирослав Исаковић, Мића Поповић, Душан Кузмановић, Душан Бошковић, Весна Пешић, Зоран Аврамовић, Растко Јовановић, Жорж Грујић, Милун Марковић, Стојан Церовић, Милош Арсенијевић, Биљана Јовановић, Душица Мучалица, Бранко Вучићевић, Момчило Живојиновић, Драган Лубарда, Љубомир Тадић, Љиљана Мијановић, Слободан Вуковић, Илија Мољковић, Светлана Николић, Ласло Секел, Миленко Арсић Ивков, Мирослав Јосић Вишњић, Јелка Имшировић, Павлушко Имшировић, Драгослав Михаиловић, Сретен Вујовић, Борислав Михајловић, Матија Бећковић, Живорад Стојковић. АЈ,

петицију петиција је потом поднета и у Загребу, са 43 потписа. Потом је у октобру поднета петиција за измене Кривичног законика СФРЈ у којој је тражено укидање вербалног деликта, односно кривичног дела непријатељске пропаганде. Ову петиција је имала чак 102 потписника који се највећим делом, посебно они из Србије, могу сматрати припадницима и симпатизерима опозиционог круга.¹⁶⁶² Поднесене су и петиције за промену члана 154 Устава СФРЈ како би се гарантовала једнакост свим грађанима без обзира на политичко или друго уверење, са 210 потписа лица из читаве Југославије, и петиција за укидање смртне казне.¹⁶⁶³

СДБ је констатовала да је дошло до општег повезивања унутрашњег непријатеља у Београду, Љубљани, Загребу, Сарајеву, Новом Саду. Ницале су разне иницијативе: за објављивање антирежимских дела и за оснивање фонда солидарности из кога би се као самиздати штампала дела писаца побуњеника.¹⁶⁶⁴

Активност је кулминирала је 1980. покушајем дела чланова круга да покрену опозициони лист „Јавност“. Идеја о часопису чија тема је требао да буде „дијалог о будућности“ настала је током 1979. у најужем језгру опозиционог круга, у разговорима између Добрице Ћосића и групе професора са Филозофског факултета. Намера је била да Ћосић формулише програмску платформу „Јавности“, да се потом формира редакција и први број објави до краја 1979. године. Титова болест и извесна смрт одложили су планове јер су организатори иницијативе разумели да би свако покретање опозиционог листа за време Титове болести било негативно примљено од грађана. Ћосић је идеолошку платформу часописа написао у лето 1980, у кући Јована Рашковића у Примоштерну. У

ф802 к1787, „Информација Савезног секретаријата за правосудје и организацију савезне управе о разматрању иницијативе групе грађана за измену Кривичног законика СФРЈ“, Материјали са 10. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 8. јануара 1981.

¹⁶⁶² Међу њима су из Србије били: Срђа Поповић, Милован Данојлић, Коста Чавошки, Загорка Голубовић, Лазар Стојановић, Светозар Стојановић, Добрица Ћосић, Зоран Гавриловић, Миладин Животић, Жарко Видовић, Танасије Младеновић, Драгољуб Мићуновић, Душан Бошковић, Борис Тадић, Војислав Стојановић, Сретен Вујовић, Илија Мољковић, Зоран Аврамовић, Весна Пешић, Небојша Попов, Љубомир Тадић, Антоније Исаковић, Бора Ћосић, Владимир Мијановић, Драгомир Олујић, Јелка Имшировић, Обрад Савић, Драгољуб Игњатовић, Драгослав Михаиловић, Даница Драшковић, Владета Јанковић, Неда Николић, Милорад Беланчић, Никола Милошевић, Живорад Стојковић, Стојан Церовић и др; потом из Словеније Споменка Хрибар, Тарас Кермаунер, Владо Арзеншек, Мишо Језерник и др; из Хрватске Жарко Пуховски, Алија Хоџић, Хрвоје Главач, Иван Гашпарац, Лино Вељак и др. АЈ, ф803 к1787, „Списак подносилаца иницијативе за доношење Закона о изменама Кривичног законика СФРЈ“, Материјали са 10. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 8. јануара 1981.

¹⁶⁶³ S. Porović, *Poslednja instanca*, Књ. 3, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003, 1494-1507.

¹⁶⁶⁴ АЈ, ф803 к1786, „Нове појаве и тенденције у делатности спољњег и унутрашњег непријатеља...“

дневнику је навео да је платформа представљала „идејну основу детитоизације Југославије“. Крајем лета у Београду се окупила редакција: поред Ћосића у њој су били Љубомир Тадић, Светозар Стојановић, Зоран Гавриловић, Зоран Ћинђић, Небојша Попов, Лазар Трифуновић, Душан Бошковић и Војислав Стојановић. Љубомир Тадић је требао да буде главни уредник, а Добрица Ћосић одговорни уредник часописа.

Ћосић и Тадић су потписали писмо које су 11. октобра 1980. упутили на адресе нешто више од 400 познатих интелектуалаца, за које су веровали да су спремни да иступе као противници режиму. Са великим бројем њих већ су имали изграђене везе. Многи су већ били део опозиционог круга. Писма су послата и другима са којима Ћосић и Тадић нису били у контакту, али су имали изграђен статус утицајних интелектуалаца у својим срединама. Махом су то били интелектуалци хуманистичког усмерења – највише је било филозофа и социолога, потом књижевника и уметника. Највећи број писама је послат у Београд – 267, потом у Љубљану – 46, Загреб 40, Сарајево – 19, Скопље -10, Нови Сад – 9, по 5 у Титоград (Подгорицу), Сплит и Ријеку, и укупно 9 у Ниш, Шибеник, Задар, Лековац и Смедеревску Паланку.¹⁶⁶⁵ Истога дана када су писма упућена потенцијалним сарадницима у часопису послата су и на адресе водећи југословенским медијима: „Танјугу“, „Политици“, „Вјеснику“, „Делу“, „Борби“ и РТВ Београду.¹⁶⁶⁶

Писмо упућено интелектуалцима широм Југославије суштински је било програмски оквир новог листа. Дефинисан је доста широко, како у старту због политичких разлога неки од позваних не би одбили сарадњу. У писму је речено да будућност не може бити монопол Савеза комуниста и њихових функционера, већ да се о друштву и његовом напретку мора јавно и слободно говорити, „као слободни грађани којима је стало до општег добра заједнице“. Наводи се да криза Југославије није само у привреди, него у организацији друштва и заблудама оптерећеној развојној политици. Покретачи „Јавности“ су јасно истакли свој антититоизам и социјализам, који су видели као неодвојив од демократије. Позив за сарадњу у часопису је био да се заједнички, путем дијалога, пронађе начин за превазилажење актуелних проблема, посебно окошталог бирократизма и нарастања социјалних разлика. Истакнуто је да окупљање око часописа нема за циљ формирање

---

¹⁶⁶⁵ А. Ћосић, *Часопис Јавност 1980*, Службени гласник, Београд 2011, 40.

¹⁶⁶⁶ Исто, 135.

монолитног блока супротстављеног режиму већ форума на коме ће се слободно разговарати о будућности земље.

Покретачи часописа су добили око 120 потврдних одговора. Иако је програм изложен у писму био широко дефинисан, без изношења политичких ставова аутора, неколицина интелектуалаца (Гајо Петровић, Марија Брида, Божидар Јакшић, Жарко Пуховски, Рада Ивековић) којима је програм упућен су имали замерке на поједине дефиниције (народ или народи, национална култура или националне културе) које су уствари показивале разлику у виђењима карактера југословенске интеграције.

Републички секретаријат за информисање је одбио захтев за регистрацију часописа али то није омело редакцију да настави са борбом. Ангажовали су адвоката и у писмима одговарали на нападе из ГК ССРН Београда, потом Оскара Давича, Косте Нађа, Јура Билића, Стана Доланца.¹⁶⁶⁷ Посебно оштар је био Доланц који је потписнике назвао лажном елитом, која покушава да се наметне као равноправан партнер Савезу комуниста.¹⁶⁶⁸ Уствари, управо Доланцово порицање је један од показатеља да су интелектуалци из опозиционог круга постајали ако не партнер онда противник са којим се мора рачунати. Након што је Београдом прострујала вест о намери да се покрене часопис новинар Милош Васић је упутио писмо Љубомиру Тадићу у коме каже да је њихов гест за *tout Belgrade* постао „мера угледа – ко је примио и ко није примио Писмо ето разграничења на ’угледне’ и друге“.¹⁶⁶⁹

Масовно потписивање петиција и подршка покретању опозиционог часописа означили су крај једног периода у деловању интелектуалаца критички настројених према режиму. Од групице отпадника постали су фактор са којом је режим морао да рачуна. Истовремено, одиграо се низ догађаја који су утицали на правац њихових активности. Титова смрт, економска криза и побуна на Косову заљуљали су Југославију. До 1981. опозициони круг је био на лабавим везама повезана група побуњеника окупљених око идеје отпора титоизму. После 1981. њихово деловање је под утицајем догађаја почињало да поприма јасније политичко усмерење.

---

¹⁶⁶⁷ АЈ, ф842 к1, Отворено писмо покретача часописа „Јавност“, Станету Доланцу, члану Председништва ЦК СКЈ и члану Савезног одбора за припрему Трећег конгреса самоуправљача Југославије, 24. 11. 1980.

¹⁶⁶⁸ D. Jović, *nav. delo*, 330.

¹⁶⁶⁹ А. Ћосић, *nav. дело*, 73.

V. Ка разрешењу

5. 1. Југославија и свет 1981-1989

Почетак осамдесетих је на глобалном нивоу најавио нову епоху, али она није свуда стизала подједнако брзо. Детант је био готов, а нови председник САД, Роналд Реган, обећавао је крсташки рат против комунизма. У Кини је Дјенг Сјаопинг следећи мисао да „није важно да ли је мачка црна или бела, све док лови мишеве“ започео са преображајем гломазне и неефикасне кинеске економије на тржишну привреду.¹⁶⁷⁰ Влада Маргарет Тачер у Британији је означила крај снажних социјалистичких покрета у Западној Европи и коначни нестанак државе благостања. Уместо „дугог марша кроз институције“ некадашњи шездесетосмаши су постајали људи режима. Западна Европа је тражила своје место у новим свету чије рађање се тек наслућивало: Америци је дуговала безбедност, али је показивала мало воље да буде оруђе у крсташком походу против СССР, све мање верујући у упозорења да „Руси долазе“.¹⁶⁷¹

Наступање нове епохе у Источној Европи је најављено у Пољској 1980, када је формиран први независни синдикат у комунистичком свету, „Солидарност“.¹⁶⁷² Иако су лидери синдиката убрзо похапшени, догађаји су открили да је подршка одоздо идеји комунизма била скоро нестала. Са кризом, сиромаштвом и штрајковима, у читавој Источној Европи је нарастао национализам и антисовјетско осећање.

У СССР-у, епоха је каснила. Брежњева је насладио једнако стар и на геријатрију у Политбироу ослоњени Андропов. Њега болесни Черњенко. Тек је Горбачов 1985. покушао да одговори на дубоку кризу пересторјком и гласношћу.

У Југославији, нова епоха није стигла током читаве деценије. Следећи паролу „И после Тита Тито“ руководство државе у дубокој политичкој и економској кризи покушавало је да све завађеније становништво окупи око имена и дела мртвог лидера. Спољна политика је грађена на два иста стуба као у претходним деценијама: балансирању између сукобљених блокова и ослонцу на Покрет несврстаних. Материјали ССИП-а из раних осамдесетих

---

¹⁶⁷⁰ J. L. Gaddis, *The Cold War. A New History*, The Penguin Press, New York 2005, 215.

¹⁶⁷¹ N. A. Graebner, *Reagan, Bush, Gorbachev: revisiting the end of the Cold War*, Praeger Security International, Westport 2008, 27.

¹⁶⁷² J. L. Gaddis, *The Cold War. A New History*, 218.

показују да су југословенске дипломате правилно тумачиле развој догађаја у свету.¹⁶⁷³ Али, како је деценија одмицала, у федерацији која се убрзано растакала, руководиоци оптерећени уским идеолошким погледима нису разумели да су оба стуба југословенске спољне политике из седамдесетих већ увелико поткопана глобалним променама, и да, уколико жели да опстане, Југославија мора да тражи нови спољнополитички пут.

Реган је током кампање обећао нову спољну политику, поручујући нацији да мора да раскрстити са „вијетнамским синдромом“ због којег је стрепела од одлучног деловања на глобалном нивоу.¹⁶⁷⁴ Одржао је обећање. Током првих година мандата војни буџет САД је одлетео у небо.¹⁶⁷⁵ Реган је суштински прихватио Картерову спољну политику коју је креирао Збигњев Бжежински, али јој је „додао мишиће“.¹⁶⁷⁶ Познат по оштрим, чак понижавајућим изјавама о СССР-у и комунизму, тврдио је да се Хладни рат може окончати само поразом „империје зла“ и да ће комунизам остати „бизарно поглавље у историји човечанства“. Реганова доктрина се заснивала на подршци антикомунистичкој герили широм планете у борби против левичарских режима како би се сузбио совјетски глобални утицај.¹⁶⁷⁷ Али, циљеви такве политике су били ограничени. Реган и његови најближи сарадници су сматрали да она ипак не може срушити комунизам.¹⁶⁷⁸ Чак ни аналитичари ЦИА нису разумели да економски проблеми совјета могу довести до дубоких политичких потреса.¹⁶⁷⁹ Иза оштре реторике, звецкања оружјем и претњи да ће трку у наоружању пренети у свемир, у ствари је стајала Реганова жеља да преговара, али да то чини са позиције моћи.¹⁶⁸⁰

Саговорника за преговоре дуго није могао да пронађе. Кад је Черевенко умро, убрзо после Андропова, Реган је полушаљиво коментарисао како жели да преговара, али нема са ким јер совјетски лидери „настављају да умиру“. Саговорника је пронашао тек 1985. Горбачов је био спреман на далекосежне мере. Регану је нудио потпуно нуклеарно

---

¹⁶⁷³ АС, ф507 КП/61, „Остваривање ставова 11. конгреса СКЈ о општенародној одбрани и друштвеној самозаштити“ (Државна тајна), Материјали са 17. седнице ЦК СКЈ, одржане 26. фебруара 1981.

¹⁶⁷⁴ N. A. Graebner, *op. cit.*, 10.

¹⁶⁷⁵ M. Leffler, *op. cit.*, 346.

¹⁶⁷⁶ T. Jakovina, *nav. delo*, 285.

¹⁶⁷⁷ N. A. Graebner, *op. cit.*, 76-78.

¹⁶⁷⁸ M. Leffler, *op. cit.*, 352.

¹⁶⁷⁹ T. Weiner, *Legacy of Ashes: The History of the CIA*, Doubleday, 2007, 361.

¹⁶⁸⁰ M. Leffler, *op. cit.*, 341.

разоружање, а на унутрашњем плану перестројка и гласност су требали да реформишу поусталу супер силу.

СССР је био у дубокој кризи. Одлука Политбироа да се не шаљу војне трупе у Пољску 1981. означила је крај Брежњевљове доктрине. Из Москве је поручивано владама држава Источног блока да се саме морају старати о свој стабилности, али се Горбачов 1985. жалио да многи то нису разумели.¹⁶⁸¹ Совејтске инвестиције у Афганистан, Јемен, Мозамбик, Анголу и Етиопију одржавале су слику глобалне моћи али су озбиљно оптерећивале пренапрегнути економски систем.¹⁶⁸² Пад цена нафте после 1982. тешко је погодио совјетски буџет.¹⁶⁸³ Сукоб две империје је и даље вођен на жариштима широм планете: Афганистану, Никарагви, Салвадору, Анголи. Захваљујући војном арсеналу СССР је одржавао привид снаге али је цена трке за наоружањем била огромна: војни буџет је у појединим годинама досезао чак 25% укупног буџета.

Док је читав свет у другој половини осамдесетих са стрепњом и надом пратио преговоре Регана и Горбачова о нуклеарном разоружању, нико није схватао праве размере кризе у СССР-у. Горбачов је решење за нарасле економске проблеме и даље покушавао да пронађе у лењинизму. Изјаве попут оне да социјализам „још није раширио своја крила“ показивале су ограниченост његових напора. Проблеми централног планирања, непостојања личне својине, слободног тржишта, потрошачких добара и приватне иницијативе нису могли да буде решени на основу век старих Лењинових идеја.¹⁶⁸⁴ Реформе су мало учиниле на поправљању дубоких системских проблема, али су омогућиле нарастање антикомунистичке опозиције коју Горбачов није могао да контролише.

Југословенско руководство је после Титове смрти било одлучно да несврстаност остане главна одредница југословенске спољне политике у новој деценији. Самит у Хавани 1979. је показао да је Покрет несврстаних жив и довољно јединствен да опстане.¹⁶⁸⁵ Захваљујући лидерској улози у покрету и месту на граници подељених светова Југославија је желела да настави да користи свој геополитички положај како би чувала самосталност, независност и убирала економску корист. Ране осамдесете донеле су изазове за ССИП,

---

¹⁶⁸¹ J. L. Gaddis, *The Cold War. A New History*, 235.

¹⁶⁸² N. A. Graebner, *op. cit.*, 49.

¹⁶⁸³ O. A. Vestad, *nav. delo*, 447.

¹⁶⁸⁴ N. A. Graebner, *op. cit.*, 101.

¹⁶⁸⁵ T. Jakovina, *nav. delo*, 240.

превирање у Пољској, рат у Афганистану, па потом сукоб Ирака и Ирана, али је права опасност за међународни положај државе долазила изнутра.

Побуна на Косову, само годину дана после Титове смрти, поново је подстакла говоркања о неизвесној будућности Југославије. Тито је знао да независна спољна политика може да се гради само на темељу унутрашње стабилности и јединства. Под његовим наследницима тога је било све мање. Економска криза је приморала југословенско руководство на склапање аранжмана са ММФ-ом и другим финансијским институцијама са Запада што је аутоматски значило губитак дела суверенитета, јер су ове институције биле продужена рука политике.¹⁶⁸⁶ Аранжмани су били неопходни како би држава одржала спољну ликвидност.¹⁶⁸⁷ Убрзо после побуне на Косову дипломате са Запада су почеле да изражавају сумњу да ће Југославија проблем успети да реши. Други секретар амбасаде САД у Београду, Шон Бернс, између априла 1981. и јула 1982. је чак четири пута одлазио на Косово да се би лично стекао увид у стање.¹⁶⁸⁸ И британске дипломатски службеници су упорно тражили обавештења од југословенских колега у вези Косова.¹⁶⁸⁹ Сумње у стабилност Југославије почеле су да се јављају међу представницима левих партија у Европи, за које је Југославија дуго била пример успешне изградње „комунизма са људским лицем“. Све чешће су критички говорили о политици Југославије на пољу људских права, сумњали у одрживост политичког и економског система, и скоро једногласно оспоравали политику вођену према Косову.¹⁶⁹⁰ САД и СССР су наставиле да се залажу за „независну и јединствену“ Југославију, али су и промене у њиховој политици биле уочљиве. Посебно је

---

¹⁶⁸⁶ ММФ је постао важан фактор у југословенској политици од 1982. када су на наплату дошли први петогодишњи кредити узето под јако неповољним условима. Улога ММФ у развоју југословенске кризе није до краја расветљена. Извесно је да су конзервативни кругови у партији пружали огроман отпор сарадњи са овом институцијом. Али, она је била неопходна, иначе би Југославија била приморана да банкротира. Сузан Вудворд улогу ММФ види као у највећој мери негативну, јер се фонд у СФРЈ понашао не обазирјући се на специфичности система: инсистирање на штедњи и брзим резултатима давало је аргументе противницима реформи да их саботирају. (S. Vudvord, *Balkanska tragedija*, 64-68) Са друге стране, Дејан Јовић истиче да је ММФ ипак био савезних реформских снага у СФРЈ, али су оне били сконцентрисане у немоћним савезним институцијама и због тога њихови покушаји нису успели. D. Јорвић, *nav. delo*, 234-242.

¹⁶⁸⁷ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка Драже Марковића, 27. фебруар 1983.

¹⁶⁸⁸ АС, б2 к460, Документација комисије 1982, Забелешка о разговору секретара Комисије ЦК СКС за развој СК Војислава Ратковића и политичког радника у Комисији ЦК СКС за међународне односе и сарадњу Зорана Павловића са другим секретаром амбасаде САД у Београду Шоном Бернсом, одржаном 23. јула 1982.

¹⁶⁸⁹ АС, б2 к460, Документација комисије 1982, Белешка о пријему у ЦК СКС другог секретара амбасаде Велике Британије Чарсла Крафорда 11. марта 1983.

¹⁶⁹⁰ АЈ, ф507, „Међународна ситуација и положај Југославије“ (Државна тајна), Материјали са 8. седнице ЦК СКЈ, одржане 1. јуна 1983..

то било случај са САД, одакле је убрзо после Титове смрти почела да стиже све одлучнија подршка побуњеницима против југословенског режима.¹⁶⁹¹

Углед Југославије је у међународним оквирима и даље био велики, посебно међу несврстанима и земљама трећег света, али са смрћу Тита није нестао само харизматични лидер, већ и препознатљиво лице са којим се Југославија идентификовала. Једногодишњи мандати и колективно руководство утицали су да СФРЈ широм света представља мноштво сличних, неубедљивих политичара који су се појављивали и нестајали, пре него што су успевали да изграде личне односе са иностраним лидерима.¹⁶⁹² По повратку са сахране Андропова којој је присуствовао заједно са Миком Шпиљком, Дража Марковић је у дневнику записао:

„Проблем је у томе што се са многима ми лично не познајемо. Они се знају између себе. А у међународној политици лична познанства нису без значаја. Наши једногодишњи мандати... Наше глупости и наше крајности.“¹⁶⁹³

Од средине осамдесетих догађаји су се све брже развијали, а југословенско руководство је било све мање способно да их разуме. Промене у СССР су видели као значајне, али нису ни претпостављали колико су дубоке нити колико далекосежне ће бити њихове последице. Анализа ССИП-а с почетка 1987. показује да су перестројку видели као напуштање реалног социјализма и трагање за новим путем у изградњи комунизма. Није било ни назнака слутњи да би читав комунизам могао пасти.¹⁶⁹⁴ Када је у марту 1988. у петодневну посету Југославији дошао Горбачов, доносећи поруке да су дубоке глобалне промене на помолу, Милошевић се у здравици госту хвалио југословенским самоуправним социјализмом, за који је рекао да је „наш пут у изградњу комунизма“.¹⁶⁹⁵

Велики проблем Југославије током осамдесетих је била све лошија медијска слика, посебно у западним медијима. После побуне на Косову дописници из Југославије су се

---

¹⁶⁹¹ R. Dizdarević, *nav. delo*, 93.

¹⁶⁹² Председници Председништва СФРЈ и ЦК СКЈ су се смењивали на годину дана. Чланови председништва СФРЈ су бирани на период од пет година, а правом једног реизбора. Али, девет чланова колективног тела је стварало конфузију у односима са иностраним дипломатама, посебно због кратког мандата председавајућих иако су његове функције било чисто протоколарне. Слично је било и са члановима партијског председништва, који су бирани на конгресима сва четири године.

¹⁶⁹³ ИАБ, ф2769 к10, Дневничке белешке за 1984. годину, 20. фебруар.

¹⁶⁹⁴ АС, б2 к576, „Друштвено-политичка кретања у СССР“ (Поверљиво), Материјали са 2. седнице Комисије за међународне односе и сарадњу, одржане 13. јануара 1987.

¹⁶⁹⁵ „Руски високи гости“, *Време*, 22. октобар 2009.

отворено питали да ли ће заједничка држава моћи да превазиђе унутрашњу кризу.¹⁶⁹⁶ Нарасла економска криза и националистичко врење утицали су да до 1988. уместо текстова о комунистичкој држави која гради „социјализам са људским лицем“ почну да доминирају извештаји о дубокој кризи, кршењу људских права и слобода, и отворено промовише „опозиција“ као политичка снага равноправна СКЈ.¹⁶⁹⁷

Са нестајањем биполарног света позиција кризом измучене Југославије у међународним односима је постајала све мање значајна. Када је почетком 1989. нови амбасадор САД у Београду постао Ворен Зимерман упутства која је добио била су знатно другачија од оних које су добијали његови претходници. Југославија је и даље била значајна за интересе САД, али више није играла улогу таса на ваги утицаја Варшавског пакта и НАТО. Зимерман у сећањима објашњава како су у ранијем периоду САД толерисале „пропусте“ СФРЈ на пољу људских права, али више нису били спремни да то чине. Посебно је истакао односе према Албанцима на Косову.¹⁶⁹⁸ У ствари, био је то показатељ све мање заинтересованости САД за СФРЈ. Пажња Стејт департмента је усмеравана на другу страну. На политику према СФРЈ све снажнији утицај су имали албански лобисти Боб Дол и Том Лантош, па је југословенско руководство стављено пред јасан избор: уколико желе да задрже блиске односе са САД морају да „спрече злоупотребу људских права на Косову“.¹⁶⁹⁹ Поруку, међутим, није имао ко да разуме. ССИП је делио судбину немоћне федерације, док српско руководство на челу са Слободаном Милошевићем као да није ни примећивало глобалне промене које су се дешавале околу њих.

Не треба бити превише критичан према југословенским лидерима јер нису на време видели глобалну промену која је надлазила. Од почетка осамдесетих све назнаке краха комунизма су биле ту, али су некако свима успеле да промакну. Међу историчарима постоји приличан консензус да кључни доносиоци одлука, политичари и аналитичари, нису могли да предвиде развој догађаја нити брзину којом се совјетска империја распадала.¹⁷⁰⁰ ЦИА,

---

¹⁶⁹⁶ АЈ, ф507, „Публицитет о Југославији у иностраним средствима информисања (мај-септембар 1983)“ (Строго поверљиво), Материјали са 46. (проширене) седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15, 20. и 21. септембра 1983.

¹⁶⁹⁷ АС, б2 к576, „Информативно-пропагандна делатност од значаја за СР Србију и СК Србије“ (Строго поверљиво), Материјали са 9. заједничке седнице Комисије ЦК СКС за међународне односе и сарадњу и Комисије ЦК СКС за информисање и пропаганду, одржана 22. фебруара 1988.

¹⁶⁹⁸ V. Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rusitelji*, Dan Graf, Beograd 2003, 4

¹⁶⁹⁹ Исто, 9.

¹⁷⁰⁰ N. A. Graebner, *op. cit.*, vii; J. L. Gaddis, *The Cold War. A New History*, 238;

пословишна лоша у проценама совјетских потеза, чак ни 1988. није видела назнаке краха.¹⁷⁰¹ Френсис Фукујама, овенчан славом визионара новог доба, у уводу поглављу своје утицајне књиге „Крај историје и последњи човек“ признаје да је, заједно са свим колегама професионално ангажованим на студијама међународне политике, крајем осамдесетих и даље веровао у трајност комунизма.¹⁷⁰²

Када су догађаји почели да се распетљавају, све је ишло изненађујуће брзо. Током 1989. просовјетски режими у државама Источне Европе су падали један за другим. Пад Берлинског зида, 9. новембра 1989, најавио је оно што се коначно догодило две године касније. Совјетски савез је 25. децембра 1991. престао да постоји. Југославија је тада већ увелико постојала још само на папиру.

Југословенско руководство није разумело важност промена чак ни када су оне почеле да се одигравају пред њиховим очима. Девета конференција Покрета несврстаних, одржана од 4. до 7. септембра 1989. у Београду, обично се назива последњим успехом југословенске дипломатије.¹⁷⁰³ У ствари, била је то њена лабудова песма. Реакције штампе на одржавање самита показале су да у Југославији више не постоји консензус ни око избора спољнополитичког пута. Чули су се бројни гласови који су доводили у питање сврху опстанка у покрету јер је он, како су тврдили, Југославију одвојио од Европе. Југословенске дипломате су током конференције показале жељу да се покрет реформира и пронађе своје место у новом свету, али СФРЈ није могла да буде мотор тих реформи јер није била у стању ни да реформише сама себе.

Жеља савезне администрације да спољнополитички ослонац и даље траже међу несврстанима, у месецима коначног нестајања биполарног света и краја Хладног рата, када је било очигледно са је Запад победио, показује да је руководство изгубило сваку способност тумачења глобалних догађаја. Од 1989. Југославија, а потом и њене државе наследнице, престале су да буду самостални субјекат међународне политике, и постале њен објекат.

По други пут у истом веку југословенска држава се урушила у време глобалних геополитичких промена. Државу која је после оба рата постајала важан део мозаика

---

¹⁷⁰¹ Т. Weiner, *op. cit.*, 417-419.

¹⁷⁰² F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York 1992, 8.

¹⁷⁰³ Т. Jakovina, *nav. delo*, 622.

европског поретка током девет деценија постојања није пронашла разлог опстанка након времена када се тај поредак неумитно мењао. Чињеница да током 79 година постојања Југославија само 10 није провела под неким обликом диктатуре указује на правац где треба тражити сложене и још увек до краја нерасветљене узроке њеног слома. Формални распад је уследио 1992, али је читав период којим се ово истраживање бави у ствари био време њеног спорог растакања, започетог средином шездесетих.

5. 2. Југославија и Србија – унутрашња превирања 1981-1989

Смрт Ј. Б. Тита

Транзиција власти након смрти Ј. Б. Тита је протекла мирно. По сведочењу Титовог личног лекара доживотни председник СФРЈ је од краја јануара 1980. био у полусвесном стању. Последње речи је изговорио 26. фебруара.¹⁷⁰⁴ Наде за опоравак није било, па је време до смрти, 4. маја, искоришћено да се темељно припреми „сахрана века“ и формална примопредаја власти.¹⁷⁰⁵ Функцију председника Председништва СФРЈ је после Титове смрти на само 12 дана преузео Лазар Колишевски¹⁷⁰⁶, а потом се ушло у редовни ритам једногодишње ротације чланова председништва.¹⁷⁰⁷

Титова болест, смрт, сахрана која је прерасла у јавни спектакл и период жалости утицали су на привремено смиривање унутрашњих и спољних изазова за југословенски режим.¹⁷⁰⁸ Сви су ишчекивали да виде како ће се ситуација развијати. Група окупљена око Добрице Ћосића и Љубомира Тадића је одложила за јесен јавно представљање иницијативе

---

¹⁷⁰⁴ М. Станковић, *Тито. Између живота и смрти. Последњи дани Јосипа Броза по дневнику личног лекара*, Службени гласник, Београд 2016, 128-129.

¹⁷⁰⁵ R. Dizdarević, *nav. delo*, 44.

¹⁷⁰⁶ Чланови Председништва СФРЈ у тренутку Титове смрти су били: Цвијетин Мијатовић, Видоје Жарковић, Владимир Бакарић, Лазар Колишевски, Сергеј Крајгер, Петар Стамболић, Фадил Хоџа и Стеван Доронић. Чланови Председништва ЦК СКЈ су били: Владимир Бакарић, Добросав Ђулафић, Стане Доланц, Веселин Ђурановић, Александар Грличков, Фадил Хоџа, Никола Љубичић, Андерј Маринц, Бранко Микулић, Милош Милић, Лазар Мојсов, Хамдија Поздерац и Петар Стамболић.

¹⁷⁰⁷ Након кратког мандата Лазара Колишевског, функцију председник Председништва СФРЈ, са једногодишњим мандатом, су обављали Цвијетин Мијатовић, Сергеј Крајгер, Петар Стамболић, Мика Шпиљак, Веселин Ђурановић, Радован Влајковић, Синан Хасани, Лазар Мојсов, Раиф Диздаревић, Јанез Дрновшек, Борисав Јовић, Сејдо Бајрамовић (в. д. 15. мај 1991 – 30. јун 1991) и Стипе Месић (30. јун 1991 – 3. октобар 1991). Председник ткз. „крњег председништва“ је као в. д. од 3. октобра 1991. до 15. јуна 1992. био Бранко Костић.

¹⁷⁰⁸ АС, г274 к20/II, „Неки закључци из процене делатности спољњег и унутрашњег непријатеља“ (Строго поверљиво), Материјали са 69. седнице Председништва СР Србије, одржане 9. априла 1981.

за покретање часописа „Јавност“ како би избегли утисак да ударају на темеље друштва у тренутку када се председник бори за живот.¹⁷⁰⁹ Чак је и антијугословенска пропаганда из Албаније на кратко утихнула. Енвер Хоџа је упутио званично саучешће поводом Титове смрти, а Мехмет Шеху је у разговору са југословенским амбасадором похвалио „федерацију какву конституисао председник Тито“, што ниједан албански политичар није учинио током претходних тридесет година.¹⁷¹⁰ Супротно бројним претпоставкама да ће Титова смрт изазвати скоро тренутне унутрашње потресе који би могли да доведу у питање будућност јединствене државе, стање у Југославији је било мирно. После периода пренаглашеног јавног исказивања општенародне жалости функционисање југословенског друштва се постепено враћало у уобичајене токове.

Сценарији који су предвиђали унутрашње немире и војну интервенцију споља нису се остварили, па је изгледало да је Југославија положила свој највећи испит. Велике промене се, ипак, јесу догодиле, али је њихов ефекат тек наслућиван. Улазак света у завршну етапу Хладног рата донео је промену односа сила према Југославији, посебно од стране САД. Већ током јесени 1980. у поверљивим материјалима припремљеним за састанке југословенских руководилаца констатовано је да расте притисак са Запада: медији су извештавали о потреби да се Тито „детронизује“ и „демистификује“, и да југословенски систем треба да прође „декардџизацију“.¹⁷¹¹ Побуњеници против режима су почели да привлаче све већу пажњу Запада.¹⁷¹² САД су и даље подржавале независну и јединствену Југославију, али су промене у међународним односима утицале да све мање буду спремни да „закмуре на једно око“ по питању људских права и односа према политичким противницима, што су до тада чиниле. Глобални односи су се мењали, а са њима и положај Југославије.

---

¹⁷⁰⁹ А. Ћосић, *нав. дело*, 9.

¹⁷¹⁰ АС, г274 к14/II, „Учешће СР Србије у билатералној сарадњи СФРЈ са суседним земљама. Преглед по земљама. Албанија.“ (Строго поверљиво), Материјали са 49. седнице Председништва СР Србије, одржане 13 јуна 1980.

¹⁷¹¹ АС, г274 к20/II, „Неки закључци из процене делатности спољњег...“

¹⁷¹² О промени односа сведочи податак да је 1979. посредством Аменсти интернешнла у Југославију упућено око 1000 писама у којима се тражило ослобађање „затвореника савести“, а 1981. број је нарастао на 210.000. АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, „Информација о активности међународне организације Amnesty International према СФРЈ“.

Сукоби у СКЈ

Мирна транзиција власти и наизглед уобичајено одвијање политичких активности створили су привид доброг функционисања југословенског система. Испод површине, односи у руководству државе и партије су били поремећени. Бирографије федералних јединица су биле под снажним утицајем лидера у чијем уском кругу су доношене све одлуке. Пишући о Титовој смрти у необјављеним сећањима Никола Љубичић је забележио да је „било оних који су се плашили будућности без Тита, али било је таквих који су одахнули, који су сматрали да је дошло њихових пет минута“.¹⁷¹³

Дванаести конгрес СКЈ (26-29. јун 1982), први после Титове смрти, требао је да покаже одлучност да се настави „Титовим путем“. „Конгрес јединства и континуитета“ је протекао према плану и окончан је певањем песме „Друже Тито ми ти се кунемо“. Велики проблеми су наступили чим су се камере угасиле. На првој седници ЦК СКЈ је требало да буду избрани чланови Председништва савезне партије. Статут је предвиђао да сваки кандидат републичких и покрајинских партија треба да добије двотрећинску подршку делегата да би био изабран. Уместо формалне потврде избора кандидата, дошло је до озбиљне политичке кризе јер кандидат СК Србије, Дража Марковић, није добио довољан број гласова.¹⁷¹⁴ Душан Драгосавац, председавајући на седници и организатор

---

¹⁷¹³ АЈ, ф787 ф2 омот 2, Рукопис мемоара Николе Љубичића, поглавље „Југославија после Тита“.

¹⁷¹⁴ Одбијање дела кандидата да гласају за избор Драже Марковића има дугу предисторију. Током уставне дебате 1967-1971. и посебно у време случаја Плава књига Марковић је стекао етикету централисте, противника покрајина и „српског националисте“. Покрајински политичари и један део политичара из федерације (махом из Хрватске и Босне и Херцеговине) много више симпатија су имали за Марковићевог политичког ривала, Милоша Минића. У време спора око Плаве књиге Србија је требало да предложи два кандидата за избор у Председништво ЦК СКЈ, на Конгресу 1978. Тито је захтевао да један буде Минић, па су из врха ЦК Србије за другог кандидата предложили Дражу Марковића. Због противљења покрајинаца и неколицине политичара из федерације на његово место је, ипак, као компромисно решење, изабран Петар Стамболић, док је Марковић добио знатно нижу позицију председника Скупштине СФРЈ. Током четврте године тог изборног мандата (1981/1982), по систему ротације, један од двојице представника Србије у Председништву ЦК СКЈ је требао да буде изабран за председника Председништва. Пошто је Петар Стамболић већ обављао функцију председника Председништва СФРЈ, његов избор није долазио у обзир. Да би се ојачала Минићева позиција међу члановима ЦК СКЈ је пронесен глас како је једна од Титових последњих жеља била да види свог миљеника Минића на челу федерације. Из СК Србије су се супротставили таквом решењу. Минићев политички ослонац је био скоро у потпуности у федерацији, и није имамо никакву подршку у ужој Србији. Како би спречио његов избор, Петар Стамболић је поднео оставку на место у Председништву ЦК СКЈ. На његово место је из СК Србије предложен Дража Марковић. Гласање је било јавно, и његов улазак у Председништво ЦК СКЈ је тада, 1981. прихваћено аklamацијом. Многи у федерацији су, међутим, и даље предност давали Минићу. Излаз је пронађен тако што је договорено да Хрватска те године предложи председника Председништва, Душана Драгосавца, а да Србија позицију попуни у другој години новог изборног циклуса, након новог Конгреса, 1983/1984. Кандидати СК Србије за чланове Председништва на Конгресу су били Добривоје Видић и Дража Марковић. Одмах је било јасно да ће српски кандидат за председника Председништва 1983. бити Марковић, што се није допадало многима у остатку Југославије.

Марковићевог бојкота, затражио је да СК Србије предложи новог кандидата. Томе су се одмах оштро супроставили делегати из Србије. Петар Стамболић, иначе увек суздржан и навикао да скрива мисли и осећања, одржао је емотиван говор, уз лупање руком о говорницу, и упозорио да је исход гласања за Србију неприхватљив. Назвао га наставком кампање из 1977, из времена догађаја око Плаве књиге. Упозорио је да се Србија тада осећала неравноправно, и да се тако поново осећа. Не бирајући речи, за исход гласања је рекао да је „флагрантно мешање у унутрашње ствари Србије“ и запретио оставком.¹⁷¹⁵ Одмах потом оставку на место у ЦК СКЈ је поднео Дража Марковић. Један од делегата СК Србије, радник Раденко Пузовић, гласно се запитао:

„Ових 19 чланова СК Србије треба да и себе преиспитамо – да ли нам је место у ЦК СКЈ?“¹⁷¹⁶

Криза је превазиђена тако што су се организатори бојкота повукли, неспреми да ризикују расцеп у ЦК СКЈ. На брзину је спроведено ново гласање, на коме је Дража Марковић добио потребан број гласова. Последице су, ипак, остале. Иако је изгледало да је политички пораз претворен у победу, гласање је разбило илузије Драже Марковића и Петра Стамболића да ће Србија убрзо након Титове смрти повратити позиције у федерацији и чвршће пригрлити покрајине. Марковић и Стамболић су успели да изолују дугогодишњег

Душан Драгосавац и Бранко Микулић су покушали да спрече његов избор у Председништво ЦК СКЈ тако што су организовали бојкот. У међувремену је промењен Статут СКЈ па је гласање за чланове Председништва било тајно и била је потребно да за кандидата гласа две трећине делегата да би био изабран. За Дражу Марковића нису гласали делегати из покрајина, као и део делегата из Хрватске и Босне и Херцеговине, због чега није добио потребан број гласова. Симптоматично је да је на неким листићима, на којима је било прекривено Марковићево име, стајало име Милоша Минића. Конфликт није био етнички мотивисан јер су двојица Марковићевих противника били Срби: Душан Драгосавац и Дане Ђуић који је био представник партијске организације ЈНА у ЦК СКЈ. Разлог за спор је био политичке природе и лични антагонизам. Циљ Драгосавца и Микулића је био да приморају СК Србије да предложи другог кандидата, ако је могуће „великог Југословена“ Минића. Бурне реакција делегата СК Србије у Централном комитету спречила је да план успе. Због опасности да дође до расцепа у ЦК гласање је поновљено и Дража Марковић је изабран за члана Председништва ЦК СКЈ. Треба приметити и да је на следећем конгресу СКЈ, 1986. године, покушан исти политички маневар, овај пут уперен против Стипа Шувара, против кога су били поједини руководиоци из његовог матичног СК Хрватске и СК Србије, али је прошао на гласању захваљујући подршци из других федералних јединица. D. Jović, *nav. delo*, 298-307; С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 24-42; М. Ђекић, *nav. delo*, 47-51; R. Dizdarević, *nav. delo*, 116-120; Д. Чкребић, *Живот. Политика. Коментари*, 243-245.

¹⁷¹⁵ ИАБ, ф2769 к43, Магнетофонске белешке са 1. седнице ЦК СКЈ, одржане 29. јуна 1982, излагање Петра Стамболића. Ова Стамболићева изјава често је коришћена касније као противаргумент захтевима из Србије да органи савезне партије морају да снажније утичу на републичке партије како би се у СК остварило какво-такво јединство.

¹⁷¹⁶ ИАБ, ф2769 к43, Магнетофонске белешке са 1. седнице ЦК СКЈ, одржане 29. јуна 1982, излагање Раденка Пузовића.

противника, Милоша Минића, и пошаљу га у политичку пензију¹⁷¹⁷, али је позиција српског руководства у федерацији остала изузетно слаба.¹⁷¹⁸ Афера је штетно утицала на углед Југославије у свету. Добро обавештени инострани медији су пожурили да извести о првој великој политичкој кризи после смрти Тита¹⁷¹⁹, па је Митја Рибичић читаву ситуацију и свађу у паузи између два гласања назвао „правом срамотом за нашу земљу.“¹⁷²⁰

Руководство партије је покушавало да замаскира проблеме доношењем резолуција у којима истицано да је СКЈ „јединствена, револуционарна организација“.¹⁷²¹ Тврдње исписане на папиру нису могле да сакрију стварно стање. Покушавајући да превазиђе проблеме Председништво партије је на затвореном састанку 1984. констатовало да је већина разлика теоријске природе, нпр. у оценама о развоју самоуправљања, али су се одржавале на конкретна питања, као што је нпр. била инфлација, за коју су неки сматрати да је треба третирати као инфлацију у капиталистичким друштвима, док су други тврдили да је она класно питање, трећи су говорили да је у питању ткз. системска инфлација, коју узрокује сам систем, док су четврти сматрали да је инфлација последица неспровођења система доследно. Дубоке разлике су постојале о читавом низу горућих питања: о ценама, курсу динара, дохотку, тржишту (разлике су биле толико дубоке да су ишле од тврдњи да не постоји јединствено тржиште због поодмаклог затварања па до постављања питања шта уопште значи јединствено тржиште и тврдњи да је то само еуфемизам за централистичке

---

¹⁷¹⁷ Због опасности да спор око Милоша Минића доспе до јавности и Минићевих претњи да ће проговорити о многим стварима које је знао, пронађено је компромисно решење. Пензионисан је и по аутоматизму изабран за члана Савета федерације. Остао је члан ЦК СКЈ до краја изборног периода, 1986. године, али је ретко давао изјаве у штампи и није имао утицаја на политичке одлуке

¹⁷¹⁸ У тренутку Титове смрти најутицајнији политичари из Србије су били Петар Стамоблић, члан Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ, Дража Марковић, председник Скупштине СФРЈ, Никола Љубичић, савезни секретар за одбрану и члан Председништва ЦК СКЈ, Добривоје Видић, председник Председништва СР Србије, Тихомир Влашкалић, председник Председништва ЦК СКС и Милош Минић, члан Председништва ЦК СКЈ. Након изборних промена 1982. Дража Марковић и Добривоје Видић су били чланови Председништва ЦК СКЈ (1982-1986), Никола Љубичић је преузео функцију председника Председништва СР Србије (1982-1984) а потом је био члан Председништва СФРЈ (1984-1989), Петар Стамоблић је изабран за члана Председништва СФРЈ и 1982/1983. је обављао функцију председника Председништва, на место председника Председништва ЦК СК Србије је 1982. дошао Душан Чкребић, њега је 1984. заменио Иван Стамболић, а на његово место је 1986. дошао Слободан Милошевић.

¹⁷¹⁹ ИАБ, ф2769 к2, „Много љутње међу Титовим наследницима“, Сектор за информативну и пропагандну делатност. Група за инострану пропаганду (Строго поверљиво), 19. јул 1982.

¹⁷²⁰ ИАБ, ф2769 к43, Стенографске белешке са 2. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 1. јула 1982, излагање Митје Рибичића.

¹⁷²¹ АЈ, А ЦК СКЈ, ф507, „Остваривање водеће улоге СКЈ у друштву и јачање његовог идејног и акционог јединства“, Материјали са 13. седнице ЦК СКЈ, одржане 12. и 13. јуна 1984.

мере), односу према кредитима, административним мерама у привреди, Народној банци Југославије, и коначно, о улози федерације.¹⁷²²

Поред тога што је било извориште политичке нестабилности, посвађано руководство СКЈ је због дубоко укоренеог конзервативизма било брана реформама неопходним за опстанак Југославије. Догматизам руководилаца партије је утицао да се пропусти шанса за отварање дијалога са макар делом критички настројених интелектуалаца.¹⁷²³ Уместо тога, они су све отвореније наступали као политичка снага супротстављена режиму.

Проблеми у функционисању федерације

Разлике у ставовима, свађе и личне нетрпељивости у ЦК СКЈ негативно су утицали на читаво југословенско друштво. Партија је требало да буде најснажнији интеграциони фактор Југославије и да усмерава развој државе. Након смрти Тита нестао је врховни арбитар, преко потребан у југословенском систему. Тито, а током последњих година и узак круг политичара у његовој близини, користили су маршалов лични ауторитет за разрешење политичких спорова. Раиф Диздаревић сведочи како се Тито плашио како ће систем функционисати кад више не буде било могуће рећи „Тито ће то решити“.¹⁷²⁴ Показало се да је страх био оправдан. Одлазак Тита и нејединство у врху партије паралисали су функционисање федерације. За доношење одлука био неопходан консензус представника свих република и покрајина. Без врховног ауторитета тај консензус је често било немогуће постићи.

У првој половини деценије код већине југословенских политичара још увек је постојала свест о потреби сарадње и воља да и поред свих разлика СФРЈ опстане као јединствена држава. Да би превазишли спорове организован је низ затворених консултација на којима је покушавано да се у директном разговорима представника најужег руководства две федералне јединице приближе ставове. Разговори су били преко потребни, што се

---

¹⁷²² АЈ, ф507, „Преглед отворених питања и разлика у гледиштима о појединим питањима самоуправних друштвено-економских и политичких односа и развоја, на основу расправе 12. седнице ЦК СКЈ од 28. фебруара 1984. године“, Материјали са 69. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 27. марта 1984.

¹⁷²³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 438.

¹⁷²⁴ R. Dizdarević, *nav. delo*, 24.

видело приликом првог сусрета представника СР Србије и СР Хрватске, када је Марјан Цветковић констатовао да је то „први сусрет после ко зна колико година“.¹⁷²⁵

Записници са консултација показују да атмосфера међу учесницима није била непријатељска чак и када је неслагање било очито. Али, недостајао је осећај за потребе Југославије као целине. Републичке и покрајинске бирократије су се понашале као заступници интереса своје федералне јединице, док су бригу за целину исказивали на речима али су показивали мало воље за компромисе. Сусрети су много више личили на разговоре представника две суседне, независне републике, него политичара из исте федерације. Када су представници СР Србије опширно информисали словеначке колеге о стању на Косову, што је за Србију било најтежи проблем у том тренутку, добили су само уопштен одговор како у Словенији разумеју да је ситуација тешка и да би федерација требала да одигра већу улогу.¹⁷²⁶ Током разговора са колегама из Хрватске у начелу су се сложили око свега, али када су на ред дошла конкретна питања, првенствено цена струје и прерасподела девиза, показало се да се у ствари не слажу ни око чега.¹⁷²⁷ Слично је било у током разговора са руководиоцима Босне и Херцеговине. Када су кренули да разговарају о конкретним разликама босанскохерцеговачки политичари су почели да нижу оптужбе на рачун Србије да толерише активност српских националиста које се из БиХ склањају у Београд, па је Момчило Баљак морао да реагује речима:

„Не мислим да би требало да сада овде остваримо неку дебату о Шешељу, Драшковићу, Лубарди, Ногу, или о Мухићу, Ризвићу, Филиповићу, Јанчићу и другима.“¹⁷²⁸

Током прве четири године после смрти Тита разоткривене су се све мане југословенског политичког система. Конструисан да спречи доминацију било које личности, етничке групе или републике, успешно је извршио тај задатак али се показао као крајње нефункционалан. Републике су у органе федерације бирале представнике који су требали да заступају интересе федерације, што у пракси нису чинили, јер су били одговорни

---

¹⁷²⁵ АС, њ2 к407, Записник са састанка делегација СР Србије и СР Хрватске, одржаног 7. октобра 1982, излагање Марјана Цветковића.

¹⁷²⁶ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 3. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Словеније, одржаног 18. маја 1983.

¹⁷²⁷ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 5, Белешке са састанка представника СР Србије и СР Хрватске, одржаног 6. децембра 1984.

¹⁷²⁸ АС, њ2 к407, Стенографске белешке са састанка делегација СР Србије и СР Босне и Херцеговине, одржаног 9. децембра 1982, излагање Момчила Баљка.

республикама које су их изабрале. На позиције се долазило „по реду“, пратећи кључ. У новембру 1980. је покренута иницијатива за усвајање амандмана на Устав СФРЈ, наводно да би се испунила последња Титова иницијатива.¹⁷²⁹ У јуну 1981. амандмани су усвојени, и поред противљења из Словеније и нешто суздржаније из Србије.¹⁷³⁰ Да би се спречила концентрација моћи у рукама једне личности заведени су кратки, једногодишњи и двогодишњи мандати. Резултат је била скоро стална тензија око нових избора и „кадровске вртешке“. Друга, за партијске бирократе знатно опаснија Титова иницијатива, да се на изборе за позиције иде са више кандидата, није спроведена.¹⁷³¹

Правило да се све одлуке доносе консензусом паралисало је функционисање савезних институција. Време се губило на бескрајна договарања, па на крају, чак и уколико би договор био постигнут, због низа компромиса утканих у неку одлуку она је често губила смисао због кога је њено доношење било неопходно. Разлике у руководству су постале толике да је Дража Марковић, у време док је био председник Председништва ЦК СКЈ, бележећи утиске да једног састанка записао:

„Најгоре је расположење код нас, међу нама, у руководству, у ’југословенском врху’ (ако он уопште још постоји ван спољне политике и Армије?).“¹⁷³²

Економска и криза система

Убрзо после Титове смрти југословенско руководство је морало да призна да се држава налази у дубокој економској кризи.¹⁷³³ Реч која до тада упорно избегавана до краја

---

¹⁷²⁹ ИАБ, ф2769, Информација у вези са доношењем уставног закона за спровођење уставних амандмана I до VII. Београд 24. новембар 1980. године; R. Dizdarević, *nav. delo*, 26.

¹⁷³⁰ „Титова иницијатива – у Уставу“, *Борба*, 10. јун 1981.

¹⁷³¹ D. Bilanžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 467.

¹⁷³² ИАБ, ф2769 к10, Дневничке белешке за 1984, 1. март.

¹⁷³³ Неколицина југословенских економиста и социолога, из различитих република, је још од седине седамдесетих упозоравала да се СФРЈ налази у економској и друштвеној кризи. До краја седамдесетих и Титове смрти руководиоци су ова упозорења одбацивали као „злонамерне нападе на самоуправљање“. Наводи о постојању кризе су критиковани као неодговорна иступања „кризолога“ (D. Bilanžić, *Jugoslavija posle Tita*, 53) Прва савезна институција која је била спремна да призна постојање кризе је био СИБ. Ђурановићева влада је покушавала да током 1979. утиче да се новим Друштвеним планом (1980-1985) заведе политика штедње, али републике то нису прихватиле. Влада је била немоћна, па је Ђурановић помишљао на оставку али је није поднео због нарушеног Титовог здравља. (D. Jović, *nav. delo*, 223-224) Тек након Титове смрти и доласка на наплату краткорочних кредита који су под неповољних условима узети у периоду 1977-1980. руководство је морало да призна да се држава налази у озбиљној економској кризи, иако је још и на 12. конгресу 1982. сама реч „криза“ избегавана. Несташице, пад стандарда, нарасло незадовољство грађана и критике режима утицале су да од 1983/1984. штампа, отргнута од стриктне контроле, почне да пише како криза није само економска, већ свеобухватна: друштвена, политичка, морална.

осамдесетих је остала најчешће коришћени термин када је описивано стање у Југославији. На иницијативу Председништва СФРЈ у октобру 1981. је основана комисија са око 300 чланова, са задатком да изради програм реформи како би се постигла економска стабилизација. На чело комисије је именован Сергеј Крајгер, члан Председништва. Резултат рада комисије, дугих преговора и бројних компромиса је био Дугорочни програм економске стабилизације (ДПЕС), састављен од документације коју је комисија сукцесивно издавала током две године 1981-1983.¹⁷³⁴

ДПЕС је написан око 1.500 страна, са препорукама реформи у 15 различитих области, показао се као још један првенствено политички промашај. Програм је прокламовао оданост самоуправљању и идеолошки је почивао на врло конзервативним ставовима.¹⁷³⁵ Реформе предвиђене програмом су биле строго економске, јер је истакнуто да не може бити ни говора о темељним променама у политичком систему. Због компромиса начињених да би сви прихватили ДПЕС реформе су разводњене. Формулације мера су биле такве да их је било лако различито тумачити.¹⁷³⁶ Велики број мера је остао неизвршен, неке због системских проблема, друге због невољности републичких бирократија да их спроведу.¹⁷³⁷ Заговорници реформи су били незадовољни јер програмом није предвиђен одлучнији заокрет као тржишним односима, првенствено успостављању тржишта рада и капитала. Подршку ДПЕС нису пружили ни идеолошки догмати јер су у њему видели тенденцију ка развоју капиталистичких односа.¹⁷³⁸

Влада Милке Планинц је прокламовала политику смањења инвестиција, ограничења увоза и одлива девиза и снажног подстицања извоза. Резултат „велике штедње“ 1982-1985. је био да је Југославија успела да очува економску ликвидност, али су темељне реформе изостале. Планинц је једино успевала да спроведе поједине економске мере јер се држава

---

¹⁷³⁴ D. Bilanžić, *Jugoslavija posle Tita*, 53.

¹⁷³⁵ Први човек Комисије, Сергеј Крајгер, по коме се ДПЕС често називао „Крајгеров програм“, био је конзервативац и одани следбеник Кардељевих идеја. Његови говори и текстови из штампе показују да је чврсто веровао да се решења за све југословенске проблеме могу наћи у оквиру самоуправљања и противио се сваком захтеву за веће преобликовање југословенског система. S. Krajger, *Članci i govori*, Svijetlost, Sarajevo 1983, 368-387.

¹⁷³⁶ D. Jović, *nav. delo*, 246.

¹⁷³⁷ АЈ, ф507, „О основним идејно-политичким питањима новог средњорочног плана и економске политике за 1986. годину, уводно излагање Јанеза Земљарича“, Материјали са 23. седнице ЦК СКЈ, одржане 6. децембра 1985.

¹⁷³⁸ D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, 127.

налазила под сталном претњом банкрота.¹⁷³⁹ Током мандата је трпела нападе како економиста, махом економских либерала који тражили прелазак на тржишну привреду, тако и конзервативаца из редова партије.¹⁷⁴⁰ Резултат је била све дубља криза привреде, пад доходака и животног стандарда, и скоро непостојећи привредни раст (у периоду 1980-1985. раст БДП је био 0.66%).¹⁷⁴¹

И док је какав-такав програм економске стабилизације донесен, разговори о проблемима у политичком систему нису одмакли са мртве тачке. На 12. Конгресу СКЈ је формирана Комисија за преиспитивање функционисања политичког система у земљи, на челу са Тихомиром Влашкалићем. Рад комисије је упорно опструисан.¹⁷⁴² Иако је систем био извориште кризе: економске али и њених других облика, у партији је прокламована парола „економске промене да, али политичке не“.¹⁷⁴³

Нефункционисање политичког система је директно утицало да побуна на Косову, поред економске кризе други велики изазов са којим се суочила Југославија после Титове смрти, постане хроничан проблем и трајни извор нестабилности до распада државе. Због уставног уређења СР Србија није имала инструменте којима би директно могла да утиче на сређивање стања у покрајини. Покрајинска елита је, са друге стране, проблеме „гурала под тепих“ и трошила снагу на супротстављање тежњи републике да чвршће пригрли покрајине. Партијски врх и органи федерације су имали снаге да утичу да се проблеми на Косову и у функционисању СР Србије реше. Због страха да би уплитање из савезног центра и било каква промена у односима између покрајина и републике могли да буду преседан за промену система заведеног уставом из 1974, одлучили су да се не мешају. Када је 1986/7. постало јасно да је интервенција из федерације неопходна, ситуација на терену и односи између покрајинских и републичког руководства су постали толико лоши да је компромисно решење било немогуће пронаћи. Због непостојања јединства и давања предности интересима делова, федералним јединицама, наспрам целине, Југославије, косовски проблем се продубљивао и све разорније деловао на односе у федерацији.

---

¹⁷³⁹ Dž. Lempri, *nav. delo*, 289.

¹⁷⁴⁰ Милка Планинц је више од деценију након одласка са функције као главног противника у споровењу реформи означила партију, тј. догмате у њој који су били у стању да до бескраја ламентирају о политичкој и идеолошкој ситуацији. D. Jović, *nav. delo*, 230.

¹⁷⁴¹ АС, г274 к15/IV, „Анализа и оцена стања привредне структуре Југославије“, Материјали са 48. седнице Председништва СР Србије, одржане 13. јула 1988.

¹⁷⁴² Љ. Димић, *Историја српске државности*, 450.

¹⁷⁴³ D. Jović, *nav. delo*, 233.

За и против реформе политичког система

Србија је током прве половине осамдесетих све политичке ресурсе усмерила на покушаје да рedefинише односе са покрајинама и утиче на сређивање стања на Косову. Побуна је искоришћена да се на тродневној 18. седници ЦК СКС, у децембру 1981, проблем отвори пред југословенском јавношћу. Иако је седница изгледала као политичка победа републичког руководства, већ неколико месеци касније се показало да већина у федерацији подржава ставове покрајина.¹⁷⁴⁴

Из Србије су тражили подршку у федерацији, објашњавајући да проблеми са покрајинама иду толико далеко да чак и наизглед баналне ситнице постају проблем, као што је писање историје партије или одредница у Енциклопедији Југославије. Током консултација са представницима других република покушавали су да објасне да проблеми Србије нису само њено унутрашње питање, већ да је то „питање егзистенције Југославије.“¹⁷⁴⁵ Подршку, ипак, нису добили. Колико је било неразумевање за захтеве руководства Србије и отпор било каквим променама у систему сведоче речи Раифа Диздаревића који је 18. седницу 1981. назвао „пуцањ руководства Србије на политико јединство у федерацији“.¹⁷⁴⁶ Посебно су руководства Хрватске и Босне и Херцеговине била против било каквих измена у уређењу Србије.¹⁷⁴⁷

У првој половини осамдесетих формирана су два политичка табора која су нудила дијаметрално супротна решења за југословенске проблеме.¹⁷⁴⁸ Први, међу којима су водеће место имали политичари из Србије, сматрали су да Југославија може опстати само уколико се изврше реформе које би донеле снажнију интеграцију. Захтевали су супротстављање

---

¹⁷⁴⁴ АЈ, ф507 ф507 III/340, Материјали са 119. седнице Председништва ЦК СКЈ...

¹⁷⁴⁵ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 4. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Хрватске, одржаног 4. новембра 1983.

¹⁷⁴⁶ R. Dizdarević, *nav. delo*, 88.

¹⁷⁴⁷ Колико су односи и „савезништва“ у политичком врху Југославији били нестални сведочи став словеначких представника: непосредном након побуне, а нешто суздржаније све до 1985/6. словеначко руководство је показивало пуно разумевања за напоре Србије да рedefинише односе са покрајинама и директно се укључи у решавање проблема на Косову. Крајем деценије ситуације се потпуно окренула. Словенија је постала најснажнији заштитник позиције Косова. У ствари, словеначко руководство се преко Косова супротстављало променама у федерацији са којима се нису слагали.

¹⁷⁴⁸ Дејан Јовић говори о „уставобранитељима“ и „уставореформаторима“ чији сукоб је отпочео суштински одмах након усвајања устава 1974. године. (D. Jović, *nav. delo*, 252-253) Сукоб је тињао до почетка осамдесетих, а пуном снагом је ескалирао 1983/1984. када су политичари из Србије напустили покушаје да иза затворених врата, договорима у уском кругу руководилаца издејствују реформе, и јавно их затражили кроз форуме СКЈ.

економском затварању у границе федералних јединица, снажење јединственог југословенског тржишта, прелазак на тржишне односе¹⁷⁴⁹ и веће ингеренције федерације кроз смањивање броја питања о којима је одлучивано консензусом. Ограничену подршку су имали из Црне Горе и Македоније, чији представници нису желели поновну централизацију државе али су подржавали снажење федералних институција, јер су у њима видели гаранцију да ће неразвијени наставити да добијају средства. Заговорници реформи су, уз одређене разлике, савезнике имали у утицајним економистима, махом економским либералима, и савезним институцијама, првенствено СИБ-у. Веће јединство државе тражили су и многи комунисти, посебно старије генерације. У октобру 1984. Скупштина шпанских бораца из Југославије је у писму Централном комитету СКЈ тражила да се одржи ванредни конгрес, изабере нови ЦК, и супростави даљем слабљењу федерације.¹⁷⁵⁰

Насупрот њима, највећи број руководилаца из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и покрајина се супротстављао било каквим изменама у политичком систему и прихватао само ограничене промене на економском плану, које не би дирале у надлежности република. У захтевима за даље успостављање тржишних механизма догмате су виделе покушај рестаурације капитализма, иако је поготову у Словенији и Хрватској било много оних који су разумели неопходност снажења тржишта и отварања ка свету. Други разлог супротстављања реформама је био много више прагматично-политички. Успостављање јединственог тржишта и давање већих надлежности федерацији су одбацивали као покушај рецентрализације земље. Систем заведен уставом из 1974. видели су као гаранцију сопствене самосталности. Најгласнији у овом табору су били политичари из Словеније, док се хрватско руководство после 1983. одлучило на „ћутање“. Због опасности од банкрота Хрватска је морала да буде спашена новцем из савезног буџета. Хрватско руководство је зато одлучило да „ћути“ и водећу улогу препусти Словенији. Када је постало јасно да су неке промене у систему неопходне, из Словеније су уместо снажења савезних институција

---

¹⁷⁴⁹ Захтев за прелазак на тржишне односе треба схватити условно. Заговорници и противници реформи нису се разликовали у крајњем циљу: сматрали су да треба успоставити такве односе у којима ће произвођачи „овладати економијом“. И једни и други су се слагали о потреби постојања робног тржишта, али су се разликали по питању тржишта рада и капитала. Заговорници реформи су сматрали да су они неопходни, наравно у облику прилагођеном југословенском самоуправном систему, док су њихови противници у томе видели да рестаурацију капитализма, где би улогу буржоазије преузео слој технократа. D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, 124-125.

¹⁷⁵⁰ АЈ, ф507, „Писмо Скупштине југословенских шпанских бораца СК СКЈ, од 22. октобра 1984. године“, Материјали са 95. проширене седнице Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ, одржане 25. октобра 1984

предлагали даљу конфедерализацију. Како је приметио Дејан Јовић, након седам деценија постојања Југославије судбина државе више није обликована на релацији Београд-Загреб, већ је место Загреба је преузела Љубљана.¹⁷⁵¹

Две табора, супротстављена по питању реформи политичког система, нису представљала јединствене политичке коалиције. Међу руководством окупљеним у струје постојале су знате разлике. Тако су се представници Босне и Херцеговине, заједно са Словенцима, одлучно супротстављали промени система из 1974. али су истовремено руководства ове две републике била у скоро константом сукобу око издвајања за неразвијене.¹⁷⁵²

Сукоб око реформи политичког система је тињао од краја седамдесетих. После побуне на Косову дискусије су постале јавне. Током 1983. формирана је радна група на челу са Јосипом Врховцем која је имала да изради критичку анализу функционисања политичког система. јавна дискусија око анализе је потрајала око годину и по дана, до пролећа 1985. Најзначајнији моменат у самој расправи је била књига загребачког професора Јована Мирића, „Систем и криза“, у којој је понудио аргументе о нефункционалности система заведеног Уставом из 1974. и потреби реформе. Дobar део каснијих груписања на поборнике и противнике реформе ишао је на линији прихватања и одбацивања Мирићеве књиге. Расправа подстакнута формирањем Врховцеве радне групе и Мирићевом књигом није имала дубље последице. Врховац је био одлучан противник реформе. Сматрао је да је заведени систем добар, али да се недоследно спроводи.¹⁷⁵³ У том духу написана је и анализа радне групе.

Све до 1985/6. је постојао привид да југословенски систем функционише. Донесено је на хиљаде текућих одлука а спорови су најчешће остајали сакривени иза затворених врата форума. Југославија се суочавала са озбиљним економским проблемима, али је изгледало да је политички стабилна и са великим међународним угледом. У ствари, привид је трајао јер је федерација имала тек шачицу надлежности: спољну политику, одбрану, безбедност и делимично економске односе. Право стање се откривало тек када су савезне институције,

---

¹⁷⁵¹ D. Jović, *nav. delo*, 236.

¹⁷⁵² R. Dizdarević, *nav. delo*, 79-82.

¹⁷⁵³ Д. Чкречић, *Живот. Политика. Коментари*, 291.

СИВ и Скупштина СФРЈ, покушавале да преузму активнију улогу.¹⁷⁵⁴ Када је 1983. Скупштина СФРЈ требала да усвоји одлуку којом је гарантована солидарност међу републикама приликом отплате дугова, што је био услов ММФ-а за наставак сарадње, Милка Планинц је трећег дана заседања морала да запрети делегатима да ће држава банкротирати уколико одлуку не изгласају.¹⁷⁵⁵ Колективно одлучивање и бескрајне могућности за опструкције „окамениле“ су политички систем. Илузија функционалности је потрајала све док криза није постала исувише дубока а захтеви за променама довољно гласни.

Средином деценије и највећим браниоцима Устава из 1974. постало је јасно да систем не функционише. Представник Црне Горе у Председништву ЦК СКЈ, Марко Орландић, записао је да „ниједан сегмент политичког система није дјеловао. Било је јасно да је превазиђен, да га треба мењати. И умјесто да се све то призна, реално сагледа и битно мијења, СКЈ, као доминирајући политички фактор у земљи и главни узрочник управо таквог стања, задовољавао се козметичким поправкама, на које се, такође, ријетко и нерадо одлучивао.“¹⁷⁵⁶

Спор између заговорника реформе и њених противника обележио је другу половину осамдесетих. Сва спорна питања су посматрана кроз призму односа у федерацији. За време договора око избора новог председника СИВ-а 1985/6. противници реформи су били сложни да не желе „српског кандидата“ (помињао се Иван Стамболић). Избор је пао на конзервативца Бранка Микулића, доследног критичара реформи Милке Планинц, који је Словенце придобио обећањем да ће републике контролисати савезни буџет.¹⁷⁵⁷ Међутим, после само неколико месеци на функцији, Микулић је увидео да је пут којим је кренула Планинц једини могућ, па је као и она четири године раније изменио ставове и због тога брзо тога изгубио подршку.¹⁷⁵⁸

---

¹⁷⁵⁴ О немоћи савезних институција сведоче судбине југословенских премијера, председника СИВ-а. Веселин Ђурановић (1978-1982) је крај мандата дочекао скоро без икакве подршке. Сменила га је Милка Планинц (1982-1986) која је 1985. фактички суспендована и јавно критикована, што се никада раније у Југославији није догодило. Бранко Микулић (1986-1989) је 1988. био приморан да поднесе оставку што се први пут догодило у комунистичкој Југославији, док је Анте Марковић (1989-1991) био у великој мери игнорисан и немоћан да се супростави разарајућем утицају република. D. Jović, *nav. delo*, 234.

¹⁷⁵⁵ D. Jović, *nav. delo*, 237; S. Vudvord, *Balkanska tragedija*, 400.

¹⁷⁵⁶ M. Orlandić, *nav. delo*, 201.

¹⁷⁵⁷ Dž. Lempić, *nav. delo*, 291.

¹⁷⁵⁸ D. Jović, *nav. delo*, 232.

Нарастање незадовољства у СР Србији

Одбијање сваке иницијативе за промену политичког система и политичка изолација представника Србије у савезним телима довели су до нарастајућег незадовољства у Србији. Републичко руководство није добило подршку за преуређење уставних односа са покрајинама. Стање на Косову се није поправљало упркос сталним тврдњама из покрајине да је ситуација све боља. Масовно иселјавање Срба и Црногораца је сведочио да се ништа не мења. Током 1984/1985. и трећа иницијатива за коју су из Србије тражили подршку у федерацији је пропала.

Ужа Србија је, заједно са Словенијом, Хрватском и САП Војводином сматрана је за привредно развијено подручје и због тога је била дужна да део својих прихода кроз Фонд федерације издваја за развој неразвијених: Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније и САП Косова. Српски политичари су од почетка осамдесетих покушавали да докажу како ужа Србија више не треба да се убраја међу развијене. БДП Србије је био на 95% од просека Југославије, али су бројни други економски показатељи били ближе неразвијенима него просеку. Тако је нпр. у ужој Србији било 260.000 незапослених, 50 општина је био неразвијено а у њима је живело око 1.5 милиона становника, што је било 26.7% укупног броја становника уже Србије. Привреда овог подручја је стварала само 9.7% дохотка привреде републике. Спорнији раст БДП, улагања, запослености и други фактори били су разлог да, како је то формулисао Бранислав Иконић, „Србија не тражи чланску карту неразвијених, али мора да врати чланску карту развијених.“¹⁷⁵⁹

Србија је до тада издвајала око 3% свог ДБП за развој неразвијених. Око 47% тих излагања је ишло за развој Косова, али преко Фонда за неразвијене. Предлог из Србије је био да се издвајање Србије преполове, тј. да Србија више не шаље средства у Фонд, а половину средстава која је до сада слала, и која су ишла на Косово, република директно инвестира тамо. Био је то и политички захтев, да грађани Косова могу да виде да република показује посебну бригу за њих. На једном затвореном састанку руководства СР Србије Иван Стамболић је рекао да Србија више неће да улаже „анонимно“: „То је наша држава и ми

---

¹⁷⁵⁹ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 5, Белешке са састанка представника СР Србије и СР Хрватске, одржаног 6. децембра 1984.

дајемо директно“.¹⁷⁶⁰ Циљ је био да грађани Косова увиде колико су пароле „Трепча ради, Београд се гради“ у ствари биле погрешне.

Захтев из Србије је одбијен на савезном нивоу.¹⁷⁶¹ Представници Црне Горе и Македоније су најчешће подржавали ставове Србије, првенствено око Косова, али је овај пут подршка изостала јер би испуњење захтева из Србије значило мање средстава за њих.¹⁷⁶² Милка Планинц је имала разумевање за проблеме Србије и обећавала је да ће добити помоћ у новом Друштвеном плану за СФРЈ који је тек требао да се усвоји, али то није умањило незадовољство руководства Србије после још једног политичког пораза.

Одбијање већине у федерацији да пружи подршку захтевима из Србије доводило је до фрустрација и незадовољства не само међу руководиоцима већ, још израженије, међу грађанима. Колико су догађаји на Косову утицали на јавност у Србији показује реакција на убиство Данила Миланчића у Самодрежи 1982. године. Када су медији известили о убиству радници из неколико великих предузећа у Београду (ЛМК, ИМТ, ИМР и др.) су организовали зборове на којима су тражили информације о стварном стању на Косову и постављали питања о безбедности Срба. Захтевали су да скуповима присуствују најодговорнији људи у републици, како би добили праве одговоре. До сличних, бурних реаговања је дошло и у Врњачкој бањи, у Горњем Милановцу (где је покушано организовање протестних зборова), Машинској индустрији Ниш, Заводима „Црвена Застава“ у Крагујевцу (одакле је упућено писмо ЦК СКЈ у знак протеста због стања на Косову)...¹⁷⁶³ Почетком јула 1982. на седници Председништва ЦК СК Србије је упозорено да је „све израженије испољавање неповерења у руководство. Шири се мишљење о његовој немоћи и неспособности.“¹⁷⁶⁴

Крајем 1984. ЦК СКС је анализирао око 50.000 страна материјала који су прикупљени са састанака одржаних у основним организацијама СК на простору уже Србије.

---

¹⁷⁶⁰ АС, г274, Стенографске белешке са разговора Председника Председништва СР Србије, Белешке са консултација у Председништву СР Србије, одржаних 31. октобра 1984.

¹⁷⁶¹ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са састанка код председнице СИВ-а Милке Планинц, одржаног 15. октобра 1985.

¹⁷⁶² АЈ, ф507, Материјали са 144. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 29. октобра 1985, неауторизоване магнетофонске белешке.

¹⁷⁶³ АС, г274 к2/III, Материјали са 4. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије, одржане 17. јуна 1982, стенографске белешке, уводно излагање Вељка Марковића (Строго поверљиво).

¹⁷⁶⁴ АС, б2 к408, Уводно излагање Милоша Станимировића, члана Председништва ГК Београда, на седници Председништва, одржаној 5. јула 1982. године поводом разматрања политичко-безбедносне ситуације у Београду. (Државна тајна), Материјали са 6. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 14. јула 1982.

Записници су показали да је чланство СК Србије поред свеприсутне економске кризе као два највећа проблема видело односе у републици и ситуацију на Косову. Оштро је критиковано „једнострано схватање самосталности република и покрајина“, „деобе“ и „затварања“, и тражено да се хитно „среде односи унутар СР Србије“. По питању Косова критиковано је што се Платформа не остварује, истицано да је заустављање исељавања најважнији задатак и тражено да се казне одговорни. Кроз све записнике се провлачио захтев за снажнију федерацију, поновну афирмацију „братства и јединства“ уместо „заједништва“ и критиковано је што се свака иницијатива за веће јединство оцењује као „унитаристичка“.¹⁷⁶⁵

До првог масовног излива незадовољства у Србији је дошло приликом сахране Александра Ранковића, 22. августа 1983. године. Током организације сахране вођено је рачуна да присуствују представници партије и ратни другови, али никако на превисоком нивоу, и да се у посмртним говорима помену Ранковићеве заслуге али и грешке које му је партија спочитавала. Догађаји су узели сасвим другачији правац. На спроводу се спонтано окупило око 100.000 грађана. Док су политичари над одром држали говоре, чуло се аплаудирање, скандирање „Лека, Лека“, „Марко, Марко!“, „Херој Марко!“ и негодовање је на помињање Брионског пленума. Међу присутнима је било мноштво бивших официра полиције и ЈНА, партијских другова и огромна маса грађана, махом средње генерације али и доста младих. Присуствовали су многи отпадници од партије, посебно они из времена чистки 1966, као и бројни интелектуалци из „Одбора за заштиту слободе мисли и деловања“.¹⁷⁶⁶

СДБ је руководству доставила податке да се о сахрани говорило као о „великом тренингу протеста маса“. Ранковић је у српској јавности важио за све оно што актуелни политичари нису били: скроман, поштен, дисциплинован, доследан, доброг личног морала. Маса је желела да подржи политику „чврсте руке“, за коју су везивана времена унутрашње стабилности, економског напретка и одсуства проблема на Косову. Догађај је изазвао

---

¹⁷⁶⁵ АС, б2 к423, „Остваривање водеће улоге СКЈ у друштву и јачање његовог идејног и акционог јединства. Информативно-аналитички материјал о јавној расправи поводом предлога закључака 13. седнице ЦК СКЈ“, Материјали са 84. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 24. децембра 1984.

¹⁷⁶⁶ АЈ, ф507, „Информација у вези са смрћу и сахраном Александра Ранковића“ (Строго поверљиво), Материјали са 46. (проширене) седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15, 20. и 21. септембра 1983.

огромну пажњу у јавности, али и код страних дипломата који су коментарисали како је народ „ударио шамар“ руководству.¹⁷⁶⁷

Неколико година таложено незадовољство међу руководиоцима, чланством СК Србије и грађанима добило је израз на 18. седници ЦК СК Србије, у новембру 1984.¹⁷⁶⁸ Затражено да се конкретним мерама среди стање на Косову, заустави иселјавање и оствари јединство у СР Србији. Највиши републички партијски форум је обзнанио да је „против републичког и покрајинског затварања и етатизма, партикуларистичких и сепаратистичких тенденција, појава слабљења улоге федерације и њених органа, неизвршавања савезних закона, претварања органа федерацији у неку врсту међурепубличких комитета...“¹⁷⁶⁹ ЦК СК Србије је званично затражио промене у политичком систему земље. Међу многобројним говорницима на седници скоро неопажено је протекло излагање председника ГК Београда, Слободана Милошевића. У речима на први поглед сличним многим другим изреченим тога дана могао се уочити његов „политички потпис“:

„Ако се нама прети да ћемо покретањем ових питања ући у политичку кризу – онда нека уђемо, јер то је криза лома на питању: јединство или сепаратизам.“¹⁷⁷⁰

За разлику од других југословенских политичара који су се увек повлачили у ситуацији када је претио раскол, Милошевић је већ тада показао спремност да иде до краја, без обзира на последице.

Захтев из Србије је дочекан са пуно отпора у федерацији. Колико су разлике биле велике сведочи податак да у време када је у Србији тражено веће јединство и снажење савезних институција у Словенији су водећи политичари критиковали суштински последњу свејугословенску институцију – ЈНА. Осуђивали су њену затвореност, истицали предности ТО у односу на Армију, говорили о потребном смањивању броја активних војника и скраћивању, па и укидању војног рока.¹⁷⁷¹

---

¹⁷⁶⁷ АЈ, ф507, „Неке карактеристике актуелне безбедносне ситуације у земљи“ (Строго поверљиво), Материјали са 46. (проширене) седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15, 20. и 21. септембра 1983.

¹⁷⁶⁸ АЈ, ф803 к197, „Ставови ЦК СК Србије о одговорности и задацима СК Србије у развоју политичког система социјалистичког самоуправљања и спровођењу утврђене политике“, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

¹⁷⁶⁹ *Одговорност и задаци Савеза комуниста Србије у развоју политичког система социјалистичког самоуправљања и спровођењу утврђене политике*, Комунист, Београд 1984, 271.

¹⁷⁷⁰ *Исто*, 54.

¹⁷⁷¹ ИАБ, ф2769 к2, Забелешка о иступању председника СК Љубљане Ј. Смолеа на вечери у Извршном већу Скупштине града Љубљане, 18. 04. 1984, достављена од главног инспектора народне одбране генерал-потпуковника Еугена Лебарића. (Строго поверљиво)

Криза је постала општа

Година 1985. је по много чему била преломна. Почетком године, током разговора са најужим руководством СР Србије Лазар Мојсов се жалио како је у време највеће економске кризе, 1979-1981, ситуација је увек оцењивана као стабилна, јер су политички односи били добри. Сада су, иако је било назнака о поправљању економске ситуације, сви говорили о дубокој кризи „јер смо у политичкој сфери (...) дотерали цара до дуvara“.¹⁷⁷²

Четири године политичких сукоба, неспровођења закона и договора, несташица и пада стандарда довело је до слабљења утицаја СКЈ, попуштања стега и све масовнијих провала незадовољства. У периоду 1980-1985. лични доходи грађана су скоро преполовљени, опали су за 45%.¹⁷⁷³ Крајем 1985. чак 850.000 радника у Србији је имало доходак мањи од просечног у привреди. Само у Београду 82.000 радника и 95.000 пензионера је примало испод 2/3 просечног дохотка и живео на граници сиромаштва. Истовремено, све више је до изражаја долазило богаћења појединаца и група, путем трговине, препродаје некретнина, шпекулантских послова и злоупотребе положаја. Све присутнији су били мито, корупција, избегавање плаћања пореза и царина, шверц...¹⁷⁷⁴ Штрајкови су постајали свакодневица. Београд је и даље био доста сигуран град, али се и то мењало. Из иностранства су се вратили бројни криминалци који су један део живота провели у Западној Европи, где су неретко обављали различите „прљаве“ послове за рачун СДБ.¹⁷⁷⁵ У фебруару 1985. у Београду је први пут из заседе у ватреном обрачуну убијен један од њих. Била је то прва београдска „сачекуша“.¹⁷⁷⁶ У медијима су били све чешћи

---

¹⁷⁷² АС, г274, Стенографске белешке са разговора председника Председништва СР Србије, кутија 8, Стенографске белешке са разговора Лазара Мојсова са друштвено-политичким руководиоцима СР Србије, 28. јануар 1985.

¹⁷⁷³ АС, ђ2 к426, Материјали са 95. заједничке седнице Председништва СКС и Председништва СР Србије, одржане 24. јуна 1985, уводно излагање Живорада Мишића.

¹⁷⁷⁴ АЈ, ф507, „Нека актуелна питања политичко-безбедносне ситуације у СФРЈ“ (Државна тајна), Материјали са 119. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 16. априла 1985.

¹⁷⁷⁵ АС, ђ2 к426, „Резиме оцена и ставова из материјала, уводног излагања и расправе вођене на седници Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије о политичко-безбедносној ситуацији у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 95. заједничке седнице Председништва СКС и Председништва СР Србије, одржане 24. јуна 1985.

¹⁷⁷⁶ Ранко Рубежић је био један од београдских „жестоких момака“, како су тада називани, који се после вишегодишњег боравка у Западној Европи, где се бави разбојништвима и више пута робијао, крајем седамдесетих вратио у Београд и наставио да се бави криминалом. Након бројних разбојништва и других кривичних дела убијен је 19. фебруара 1985. од стране четворце других криминалаца. Годину дана касније српска јавност је први пут чула за још једног „жестоког момка“, сарадника СДБ и сина партизанског официра, Жељка Ражнатовића Аркана, који је брутално пребио једног београдског економисту. М. Лорушина, *Убиј блићњег свог. Југословенска тајна полиција 1945-2002*, Марсо, Београд 2012, 298.

извештаји о великим пљачкама: у Трепчи, Ораховцу, Власотинцима, Пожаревцу и другде. Опште морално пропадање огледало се кроз отворене разговоре о тарифама за запошљавање, обезбеђивање болничког кревета, продаји фалсификованих диплома...¹⁷⁷⁷ Од почетка осамдесетих појавио се још један феномен, тзв. естрада. На једном саветовању у председништву ЦК СКС је упозоравано да „по Србији харају менаџери, групе, то је шунд и неукус. Велика приватизација, колају огромне паре.“¹⁷⁷⁸ Популарни певачи постајали су у масама препознатљивији од највиших руководиоца. Друштвено раслојавање је постајало све израженије. Средњи слој је нестајао, а у вишим друштвеним слојевима је долазило до спајања и мешања друштвених група. Окончавање партијског конгреса СК Србије 1986. уз песме Весне Змијанац најавило је „естрадизацију“ политике и целокупне јавне сцене, каква је била незамислива све док је на челним позицијама у држави била ратна генерација комуниста.¹⁷⁷⁹

Савез комуниста је губио контролу, стихијски, нагло. Партија је и даље располагала са огромном количином моћи али је општа атмосфера у друштву била таква да је контрола попуштала. Током седамдесетих број чланова СКЈ је нарастао у односу на шездесете за више од два пута. Само у периоду 1978-1982. примљено је 605.735 чланова, па је до 1982. број чланова нарастао на 2.111.731. Сваки десети становник СФРЈ је био члан партије, као и сваки четврти радник.¹⁷⁸⁰ Средином осамдесетих састанци основних организација СК су све чешће одржавани са једва сакупљених кворумом, или су отказивани јер на њих нико није долазио. Партија је постајала много више неформална замена за биро за запошљавање и средство за напредовање у каријери него политичка снага у коју су људи веровали.

Важан фактор нових односа је била штампа. Крајем 1983. Председништво савезне пртије је констатовало да је штампа ван контроле, да су свеprisутни написи у којима се тражи одговорност за постојеће стање, оспоравају програми стабилизације, много је „црних написа“ у којима се шири бесперспективност, намерно се подстичу полемике, афере...¹⁷⁸¹ ЦК СКЈ је закључио да је писање штампе одраз „нејединства у другим структурама

---

¹⁷⁷⁷ АС, г274 к20/III, Материјали са 65. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије, одржане 6. новембра 1985, излагање Момчила Баљка.

¹⁷⁷⁸ АС, б2 к406, Материјали са саветовања у ЦК СКС, одржаног 10. марта 1983, излагање Душана Чкребића.

¹⁷⁷⁹ Д. Чкребић, *Живот. Политика. Коментари*, 281.

¹⁷⁸⁰ Д. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 510.

¹⁷⁸¹ АЈ, ф507, „Аналитичка информација о кретањима у области јавног информисања и пропаганде у земљи од 12. конгреса СКЈ“, Материјали са 13. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 27. октобара 1982.

друштва, па и у СК.¹⁷⁸² Штампа се суочавала са санкцијама: уредници су смењивани, редакције „пречишћаване“, али мере које су три деценије држале новинаре под строгом контролом више нису довољно ефикасно деловале.¹⁷⁸³ У појединим листовима простор су почели да добијају интелектуалци и други критичари режима. Напади су долазили са левих и са десних политичких позиција, па се у материјалима са седница највиших партијских форума говорило о „либералистичко-националистичкој офанзиви“. Суштински једно заједничко у визијама новог југословенског друштва противника режима је била демонтажа СКЈ.¹⁷⁸⁴

Неминовни резултат свеприсутне кризе и пада поверења у систем је било нарастање национализма. У поверљивим материјалима је већ 1983. констатовано да националистичких испада има „негде више негде мање – у свим деловима земље“. Инциденти су били разни: писање парола, увреде на националној основи, јавно ниподаштавање припадника друге нације, скандирање националистичких парола и певање националистичких песама током масовних окупљања, туче, групно малтретирање...¹⁷⁸⁵ Национализам је најчешће избијао на површину у тренуцима славља, опијености алкохолем, на масовним окупљањима.¹⁷⁸⁶ Колико су такве појаве узимале маха сведочи дискусија на саветовању у Председништву ЦК СК Србије када је предлагано да се због немогућности да се проблем на други начин реши власницима кафана у којима се пушта „националистичка музика“ узимају дозволе за рад.¹⁷⁸⁷ Тешко је проценити колико део југословенског друштва је био захваћен нарастајућим национализмом. У Србији, међунационалне тензије су се посебно осећале у мешовитим срединама у близини Косова.¹⁷⁸⁸ Разлике између области су биле велике, и на

---

¹⁷⁸² АЈ, ф507, „О актуелним питањима јавног информисања и задацима СК“, уводно излагање Димчета Беловског, Материјали са 6. седнице ЦК СКЈ, одржане 14. марта 1983.

¹⁷⁸³ АС, б2 к435, Значајне информације (1982-1984), Белешка са састанка радне групе Председништва ЦК СКС за информисање и пропаганду, одржаног 11. фебруара 1983.

¹⁷⁸⁴ АЈ, ф507 П/70, Актуелни идејно-политички проблем и активност СКЈ, Материјали са 26. седнице ЦК СКЈ, одржане 20. априла 1982.

¹⁷⁸⁵ АЈ, ф803 к1790, „Информација о националистичким појавама и интензивне друштвено-политичке акције на супротстављању тим појавама“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. седнице Савезног савеза за заштиту уставног поретка, одржане 19. септембра 1983.

¹⁷⁸⁶ АС, б2 к426, „Актуелна политичко-безбедносна ситуација у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 95. заједничке седнице Председништва СКС и Председништва СР Србије, одржане 24. јуна 1985.

¹⁷⁸⁷ АС, б2 к406, Материјали са саветовања у ЦК СКС, одржаног 10. марта 1983, уводно излагање Душана Чкребића.

¹⁷⁸⁸ АС, б2 к444, „Белешка о разговорима о међунационалним односима увођеним у Тутину 24. септембра 1982. године“; „Информација о разговорима у ОК ССРН: Бабушница, Димитровград, Прешево, Медвеђа и Бујановац“, Материјали са 2. заједничке седнице комисије и координационог одбора ССРНС за међунационалне односе, одржане 20. децембра 1982.

њих су утицали бројни фактори: искуство живота у вишенационалној средини; историјска позадина, поготову догађаји током Другог светског рата; економска развијеност; погођеност кризом; итд. Једна студија из 1984. је показала да око 10-15% популације Југославије има крајње националистичке ставове, потпуно искључиве према припадницима других националности.¹⁷⁸⁹

У материјалима разматраним на форумима СК делатност верских заједница је посматрана као манифестација нарастајућег национализма. Све масовнији повратак грађана вери и цркви заиста је коинцидирао са нарастањем национализма, али пре се може рећи да су оба процеса била резултат истих узрока. СПЦ је оптуживана да шири тезу о угрожености Срба, о томе да они у СФРЈ немају положај који су заслужили, да су експлоатисани од других народа, да је Србија намерно ослабљена и распарчана оснивањем покрајина, да говоре као су верници дискриминисани и да се према њима понаша као према грађанима „другог реда“...¹⁷⁹⁰ У ствари, СПЦ је као и друге верске заједнице у Југославији, покушавала да грађанима пружи другачију слику стварности од оне која је долазила са форума СК, којима су грађани све мање веровали.

Током 1985. многе илузије су коначно разбијене. Председништво ЦК СКЈ је оценило да су до тада предузете мере биле „палијативне“, да државни апарат не функционише како се то очекује, да слаби јединство федерације, нарастају незадовољство и национализам међу грађанима и посебно омладином, кршење закона је узело маха, влада општа апатија, партија је у идејној дефанзиви и договорене мере се не спроводе.¹⁷⁹¹ Економска криза, манифестована кроз огромне губитке, пад производње, нарастајућу незапосленост, све бројније штрајкове и скоро троцифрену инфлацију разоткривала је све мане политичког система, неспособног да се са кризом избори. До 1988. економски проблеми су постали тако велики да су само у току те године плате радника пале за око 24%, а животни стандард на ниво из шездесетих.¹⁷⁹² Због дубине кризе и нефункционалности система коју су потпуно разоткриле афере попут оне у Агрокомерцу 1987, на шта савезне институције нису имале

---

¹⁷⁸⁹ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 515.

¹⁷⁹⁰ АС, г274 к11/III, „Непријатељска делатност из редова верских заједница у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 33. седнице Председништва СР Србије, одржане 6. фебруара 1984

¹⁷⁹¹ АЈ, ф507, „Резиме оцена и ставова заједничке седнице Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ о актуелним идејно-политичким кретањима у друштву и СКЈ“, Материјали са 148. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 26. новембра 1985.

¹⁷⁹² L. Cohen, *Broken Bonds: the disintegration of Yugoslavia*, Westview Press, Boulder 1993, 46.

одговор, председник СИБ-а Бранко Микулић је 30. децембра 1988. поднео оставку, што до тада није урадио ниједан југословенски премијер.

Политика „без компромиса“ Слободана Милошевића

Руководство СР Србије се у периоду 1985-1987. налазило пред двоструким изазовом. Док су се на савезном нивоу борили за промене у политичком систему, у самој републици ситуација је постајала све компликованија. Након три године упорног понављања како се ситуација на Косову смирује, током лета 1985. поново је ескалирала. Хапшење припадника низа илегалних група и посебно случај Мартиновић још једном су пред јавношћу разоткрили тешко стање у покрајини.¹⁷⁹³ Начин на који је случај Мартиновић решаван додатно је нарушио поверење грађана у институције државе и партију, и раширио уверење како Србија нема подршку за решавање проблема на Косову ни од покрајинске политичке елите, нити у федерацији. Из јавности, али и са форума СК, све чешће су долазили захтеви за одлучнијим деловањем. Стане Доланц је у априлу 1985. упозоравао да широм Југославије људима постаје „свеједно на који начин ће нешто да се уреди, траже само да се уреди.“¹⁷⁹⁴ Док су у осталим републикама грађане највише мучили немаштина и економска криза, у Србији је расло незадовољство због стања на Косову, односа са покрајинама и све распрострањенијег мишљења да су Срби и Србија у неравноправном положају у Југославији.

До средине деценије најутицајнији политичар у Србији је постао Иван Стамболић. Уз помоћ Петра Стамболић, Николе Љубичића и Душана Чкребића успео је да Дражу Марковића пошаље у политичку пензију. У пензију је самовољно отишао и Петар Стамболић. Са историјске сцене је сишао тандем који је водио Србију током петнаест година. Изгледало је да је позиција Ивана Стамболића недодирљива. Навикли да се политички односи искључиво обликују у највишим форумима СК, ни Стамболић, ни његови политички противници у покрајинама нису разумели значај незадовољства маса у Србији које је убрзано расло.

¹⁷⁹³ АС, б2 к426, „Резиме оцена и ставова из материјала...“

¹⁷⁹⁴ АЈ, ф507, Материјали са 119. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 16. априла 1985, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Стана Доланца. (Строго поверљиво)

Руководство Србије је упорно покушавало да однос са покрајинама редефинише договором. Користили су различите методе притиска, али је избегавано крајње заоштравање односа. Стамболић је желео да спор реши на начин како је током претходних деценија вођена политика у југословенском руководству: политичком трговином, закулисним договорима и тражењем савезника у федерацији. Јавне поруке су му биле увек помирљиве. На 10. конгресу СК Србије, у мају 1986, обећао је да ће учинити све да односи у Србију буду уређени тако „да јединство и интегритет СР Србије у целини не буду закинути, а да, при том, не смањујемо нужан степен социјалистичке аутономности покрајина.“¹⁷⁹⁵ Упорно је покушавао да на савезном нивоу добије подршку за промене, верујући да ће онда уз помоћ из федерације сломити супротстављање покрајина. Међутим, у Новом Саду и у Приштини су одбијали било какав договор и уступке по питању аутономије, сматрајући устав (и компликовану процедуру за његову промену) за довољну брану против све снажнијих притисака из Београда.

Међу истраживачима и даље нема сагласности како је дошло до успона Слободана Милошевића, Стамболићевог пријатеља и човека од поверења који га је пратио у стопу док је овај крчио пут у политичкој хијерархији Србије.¹⁷⁹⁶ И док се о мотивима и тренутку када је Милошевић одлучио да више неће бити само Стамболићев „број два“ може расправљати, без икакве сумње се може тврдити да је Милошевићев успон директна последица два важна фактора: прво, односа који су већ годинама владали међу југословенским и српским комунистима, у којима је преврат какав је извео Милошевић на Осмој седници ЦК СКС 1987. био већ више пута виђен, и друго, набујалих фрустрација и незадовољства међу српским комунистима и јавношћу због нерешавања проблема на Косову, остваривања јединства Србије и одсуства подршке из федерације да се ови проблеми реше. Србија је тражила јаког човека, спремног да напусти јалову политику бескрајног договарања коју је

---

¹⁷⁹⁵ АС, б2 к435, „Реферат Ивана Стамобилћа, председника ЦК СКС, на 10. конгресу СКС“, Материјали са 127. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 23. маја 1986.

¹⁷⁹⁶ О успону Слободана Милошевића постоји опширна мемоарска и публицистичка литература, као и неколико књига насталих на секундарним историјским изворима. Видети: S. Djukić, *Kako se dogodio voda*; D. Doder, L. Branson, *Milosevic: portrait of a tyrant*, The Free Press, New York 1999; L. Cohen, *Serpent in the Bosom: the rise and fall of Slobodan Milošević*, Westview Press, Boulder 2001; L. Sell, *Slobodan Milosevic and the destruction of Yugoslavia*, Duke University Press, Duke/London 2002; B. Jović, *Od Gazimestana do Haga. Vreme Slobodana Miloševića*, Metaphysica, Beograd 2009; K. Николић, „Политички портрет Слободана Милошевића 1988-1991“, *Токови историје*, бр. 1 (2013), 259-286; С. Антонић, *Још није готово: Слободан Милошевић*, Вукотић медиа, Београд 2015; и др.

водио Стамболић, и одлучним потезима реши дугогодишње проблеме. Борисав Јовић наводи да је Србија „једва чекала да добије таквог вођу који не трпи компромисе“.¹⁷⁹⁷

Суштински једина разлика у политици Стамболића и Милошевића је био однос према масовном незадовољству: док је Стамболић неуспешно покушавао да га држи под контролом истом оним средствима које је режим користио током претходних деценија, Милошевић је одлучио да искористи плимуну незадовољства за остваривање политичких циљева.

Ти циљеви су и након Осме седнице остали исти. Скупштина СР Србије је десет дана раније, 14. септембра 1987. године, усвојила предлог Председништва СР Србије да се приступи промени Устава СР Србије.¹⁷⁹⁸ Идеја о редефинисању односа са покрајинама кроз промену републичког устава постојала је још од 1984. а коначно је прихваћена почетком 1987¹⁷⁹⁹, у време када је Иван Стамболић и даље био неприкосновени лидер српских комуниста. Чак су и у покрајинским руководствомима сматрали да смена Стамболића неће донети никакве значајније промене. Пре и током Осме седнице представници покрајина су били упадљиво суздржани.¹⁸⁰⁰ Међу њима је било мало симпатија за Стамболића. За време траја Осме седнице Скупштина САП Косова је усвојила предлог да се приступи промени устава, након чега је Бајрам Сељани дао изјаву да ће се и поред разлика разговори наставити у „конструктивној и демократској атмосфери“.¹⁸⁰¹ Милошевић је, међутим, био одлучан да прекине са праксом бесплодних преговора и искористи незадовољство маса за притисак на савезно и покрајинска руководства да прихвате промене устава какве је захтевало српско руководство. У томе је искористио самоникли покрет Срба са Косова који су током 1986. започели са масовним доласцима у Београд. „Догађање народа“, низ организованих масовних митинга током лета и јесени 1988, приморало је руководство САП Војводине на оставку 5. октобра 1987. Потом су у новембру на оставке приморани Азем Власи и Каћуша Јашари, кључни људи руководства САП Косова, што је после инсталирања нових, републичком руководству лојалних политичара, отворило пут за промену устава.

---

¹⁷⁹⁷ В. Јовић, *Od Gazimestana do Haga. Vreme Slobodana Miloševića*, 19.

¹⁷⁹⁸ *Скупштински преглед*, бр. 342, 17. септембар 1987.

¹⁷⁹⁹ АС, г18 к4, Комисија за уставна питања, материјали из 1987, „Могући правци решавања проблема различитог тумачења Устава СР Србије у циљу потпунијег остваривања уставних функција СР Србије и јачања јединства републике“ (Строго поверљиво), 7. јануар 1987.

¹⁸⁰⁰ АС, б2 к523, Материјали са 30. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 18. септембра 1987, неауторизоване магнетфонске белешке (Строго поверљиво).

¹⁸⁰¹ „Подржана промена Устава“, *Јединство*, 25. септембар 1987.

Изгледало је да нова политика коју је спроводио Милошевић, без компромиса и са спремношћу на крајње мере, даје резултате. После „сређивања стања“ у републици следећи циљ је била реформа партије и федерације. У српском руководству нису разумели да су догађаји крајем 1988. и почетком 1989. довели до коначног раскола. У време када су у Сава центру 28. марта 1989. свечано усвојени амандмани на Устав СР Србије, распад Југославије је постао извешан.

Две концепције реформисане Југославије и коначни политички расцеп

Назнаке да се економско стање поправља почетком 1985. године показале су се као велика заблуда. Криза је ескалирала. Политички проблеми су се продубили, тензије у друштву су расле, незадовољство маса је постојало све израженије, штрајкови су постали свакодневна појава.¹⁸⁰² Под притиском догађаја прихваћено је да су промене у државном и политичком систему неопходне. Током 1986. одлучено је да се спроведу кроз измене у савезном уставу. Читав процес је текао изузетно споро. Председништво СФРЈ је 21. јануара 1987. донело предлог да се приступи промени устава. Скупштина је предлог прихватила 30. марта 1987. и дала налог да се изради предлог амандмана.¹⁸⁰³ Из Србије су покушали да промене устава искористе како би преко њих редефинисали односе са покрајинама, али је иницијатива одбијена.¹⁸⁰⁴ И поред тога, спорови око формулације амандмана који се тицао међународне сарадње републике Србије и покрајина потрајао је током читаве 1988.¹⁸⁰⁵ Слично је било и за великим бројем других амандмана, који су коначно усвојени тек 22. октобра 1988. године, више од две године након што је одлучено да се промене изврше.¹⁸⁰⁶ Тада је увелико било јасно да су реформе спроведене амандманима закаснеле и недовољне.

---

¹⁸⁰² О продубљивању кризе сведочи број штрајкова у радника који су у њима учествовали. Након релативно константног броја штрајкова у периоду 1980-1982. у којима је учествовало између 10.000 и 13.000 радника, број је почео да расте 1983. када је у 331 штрајку учествовало 21.776 радника. Следеће, 1984. године догодило се 393 штрајка са 29.031 радником. Стање је ескалирало 1985. када је у 696 штрајкова учествовало 60.062 радника. Следеће 1986. било је 851 штрајка са 88.860 радника, а наредне, 1987. године, 1.685 штрајкова у којима је учествовало 288.686 радника. Бој је наставио да расте и у 1988. години па је током првих 6 месеци било 1.002 штрајка, са 211.367 радника. N. Jovanov, *Sukobi (protagonisti latentnih i otvorenih društvenih konflikata)*, Univerzitetska riječ, Nikšić 1989, 36.

¹⁸⁰³ АЈ, ф406 к36-63, Преглед одлука и мишљења поводом разматрања предлога Председништва СФРЈ да се приступи промени Устава СФРЈ (Радни предлог).

¹⁸⁰⁴ АС, г274 к4, „Мишљење о нацрту предлога да се приступи променама у Уставу СФРЈ“ (Строго поверљиво), Материјали са 10. седнице Председништва СР Србије, одржане 12. децембра 1986.

¹⁸⁰⁵ АЈ, ф406 к37-65, Предлог образложења текста нацрта амандмана на Устав СФРЈ.

¹⁸⁰⁶ *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 70, 26. novembar 1988.

Колико је дубока била нефункционалност савезних институција сведочи податак да од 322 одлуке колико је донело Председништво СФРЈ у периоду од јуна 1986. до јуна 1988. тек је мали број, који се тицао војске и безбедности, био извршен.¹⁸⁰⁷

Крајем 1988. стање је постало драматично. Републички савет за заштиту уставног поретка Србије је закључио да ситуација „из дана у дан ескалира у правцу тешко предвидљивих политичких и безбедносних збивања која могу имати несагледиве и трагичне последице по будућност Југословенске заједнице“.¹⁸⁰⁸ Више није било сумње да су Југославији потребне дубоке и далекосежне реформе. Искристалисале су се две визије новог система, чији најснажнији заговорници су били у рукавима Словеније и Србије.

У СК Словеније су сматрали да реформа треба следе правац заузет 1974. и суштински да представљају надоградњу тог система. Тражили су већу самосталност република што је конкретизовано кроз предлог за успостављањем асиметричне федерације, где би надлежности федерације према једној републици ишле онолико далеко колико се из те републике сложе. Следећи ове ставове из Словеније су предлагали и реформу СКЈ, тако што би се напустио принцип „демократског централизма“ и уместо само на речима јединствене партије формирао „савез савеза“.¹⁸⁰⁹ Такође, словеначки комунисти су се залагали за постојање политичког плурализма, са слободним организовањем политичких партија и других врста удружења без обзира на идеолошко опредељење.

Са друге стране, у СК Србије су сматрали да реформисана Југославија мора имати јединствено тржиште, федералне институције са јасно дефинисаним надлежностима у пољу економије, банкарства и економских односа са иностранством. На политичком плану су захтевали да се у федерацији напусти одлучивање консензусом, осим у малом броју најважнијих случајева, и пређе на принцип већинског одлучивања, по принципу један човек – један глас.¹⁸¹⁰ СКЈ су желели да реформишу тако што би реafirмисали принцип

---

¹⁸⁰⁷ R. Dizdarević, *nav. delo*, 188.

¹⁸⁰⁸ АС, г274 к к17/IV, „Белешка са седнице Савета“ (Строго поверљиво), Материјали са 51. седнице Председништва СР Србије, одржане 3. октобра 1988.

¹⁸⁰⁹ L. Cohen, *Broken Bonds*, 59-65

¹⁸¹⁰ Истраживачи често српске захтеве за давањем већих надлежности савезним институцијама и јединством у Југославији посматрају искључиво кроз перспективу тежњи руководства да редефинише односе са покрајинама и преузме већу улогу у политици федерације. Однос са покрајина је утицано на овакву политику, али првенствени разлог је било снажно идентификовање Срба са Југославијом. Око четвртине српског становништва је живело ван граница СР Србије. У Србији, број становника који су се на попису изјаснили као Југословени порастао је са 20.000 на попису 1961, на 441.000 на попису 1981. Повећање од 22 пута било је знатно веће у односу на повећање у остатку СФРЈ, јер је на нивоу федерације број повећан око 4 пута. АС, б2

„демократског централизма“ како би се републичке и покрајинске партије приморале да извршавају договора партијског врха. И ова визија Југославије је подразумевала постојање политичког плурализма, али у ограниченијем облику, јер би регистрација разних организација и удружења искључиво социјалистичког опредељења била могућа у оквиру ССРН.¹⁸¹¹

Две визије реформисане Југославије су биле дијаметрално супротне. Простора за приближавање ставова није било пуно, нити су српско и словеначко руководство показивали искрену жељу да то ураде. Милошевић је дошао на власт на плими популизма, као лидер који не прави компромисе. Навикао на такву политику, није био спреман на уступке Словенцима чије намере су у Србији сматрали за нескривени сепаратизам. Милошевић и његови најближи сарадници¹⁸¹² су били југословенски опредељени, али нису желели другачију Југославију од оне каквом су је они замислили. Са друге стране, у Словенији су Југославију све више видели као баласт, па је њихов избор био: или лабава конфедерација, или излазак из заједничке државе.

Употреба маса приликом смене руководстава САП Војводине и САП Косова довела је до дубоке конфронтације на савезном нивоу. Милошевић је поручивао да ће Србија сама одлучивати о себи, и да се о Србији више никада неће одлучивати ван Србије.¹⁸¹³ Федерално руководство је било немоћно, па је тадашњи председник Председништва СФРЈ Раиф Диздаревић његову улогу описао речима да све што су могли да учине било је да „гасе пожар“.¹⁸¹⁴ Бошко Крунић, тада члан Председништва ЦК СКЈ, био је још директнији. По њему, савезно руководство је већ током лета 1988. била потпуно дезавуисано.¹⁸¹⁵ Представници осталих република били спремни да невољно допусте Милошевићу да уз помоћ маса редефинише положај покрајина. Међутим, када се појавио стах од „извоза“ митинга, наступило је знатно одлучније супротстављање.

к405, „Основи развоја међунационалних односа у СР Србији. Св. 1. Нека обележја етничких и демографских кретања у СР Србији“, Материјали са 29. седнице ЦК СКС, одржане 14. априла 1986.

¹⁸¹¹ L. Cohen, *Broken Bonds*, 58.

¹⁸¹² Крајем осамдесетих Милошевић је одлуке најчешће доносио после договора у уском кругу сарадника у коме су били Борисав Јовић (1988-1989 председник Скупштине СР Србије; 1989-1991 члан Председништва СФРЈ), Богдан Трифуновић (председник РО ССРН Србије и члан Председништва ЦК СК Србије) и Петар Грачанин (председник Председништва СР Србије 1987-1989 и савезни секретар за унутрашње послове 1989-1991).

¹⁸¹³ В. Јовић, *Od Gazimestana do Haga. Vreme Slobodana Miloševića*, 21.

¹⁸¹⁴ R. Dizdarević, *nav. delo*, 198.

¹⁸¹⁵ „Ко неће Власија, има Ругову“, *Борба*, 22. фебруар 1993.

За време тензија на Косову, од септембра 1988, руководиоци и различите делегације из Словеније су давали подршку руководству САП Косова и Албанцима.¹⁸¹⁶ Из Словеније су још од 1981. повремено стизали предлози да Србија треба да допусти да Косово постане република (Јоже Смоле, Франце Клопчич и др.) Словеначки медији су од средине осамдесетих доста упадљиво били на страни косовског руководства у српско-албанском спору око оцена ситуације на Косову. У пролеће 1986. дошло је до првог великог јавног спора када је Дејан Ковач у љубљанском „Дневнику“ објавио текст под насловом „Возови национализма“, у коме је масовне одласке Срба са Косова у Београд назвао манифестацијом српског национализма.¹⁸¹⁷ Током 1988. Словенија је била главни савезник косовског руководства. Догађаји на Косову су ескалирали почетком 1989, штрајком рудара (20-28. фебруар) и насилним демонстрацијама у Приштини, током којих су страдале 24 особе. Одговор из Словеније је био велики скуп у Цанкаријевом дому, 27. фебруара, званично организован у знак подршке штрајку рудара.

Милан Кучан је у Цанкаријевом дому изјавио да се подршком рударима из Старог трга „брани авнојевска Југославија“. У ствари, циљеви скупа су много више прагматични. Словеначко руководство је било дугогодишњи политички савезник покрајинских руководства, али, Словенци не би ризиковали потпуни раскид са Београдом да није било страха да ће Милошевић покушати да „извезе“ митинге са тла Србије у друге Југословенске републике и наметне промене у политичком систему федерације. Руководиоци из Словеније су у изјавама за митинге говорили да су „безумље“, „стихија“ и „рушилачка лавина“¹⁸¹⁸, али све док су окупљања била ограничена на Србију у Словенији су били спремни да их толеришу. Када су се крајем августа 1988. чуле вести да Срби са Косова желе да дођу у Љубљану и организују митинг брзо им је одговорено да то не чине.¹⁸¹⁹ Почетак серије митинга у Црној Гори 7. октобра, само два дана после смене војвођанског руководства, навео је Словенце а за њима и Хрвате да заузму знатно оштрији став. Покушаји да се митинзи организују у Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији, комешање Срба у

---

¹⁸¹⁶ „Блиска гледишта о битним питањима“, *Политика*, 8. септембар 1988.

¹⁸¹⁷ „Vlaki nacionalizma“, *Dnevnik*, 9. април 1986.

¹⁸¹⁸ АС, б2 к528, Материјали са 60. заједничке седнице Председништва СР Србије и ЦК СР Србије, одржане 10. октобра 1988, записник.

¹⁸¹⁹ „Писмо Председништва РК ССРН Словеније одбору из Косова Поља“, *Ослобођење*, 24. септембар 1988.

Хрватској и догађаји у Книну¹⁸²⁰ окренули су руководства све три западне републике против Србије. Дан пре одржавања скупа у Цанкаријевом дому Председништво СС Хрватске је такође пружио подршку рударима и захтевима Албанаца. Убрзо су сличне закључке донели партијски форуми и друге организације у Хрватској. После година „ћутње“ Хрватска се отворено супротставила политици српског руководства.¹⁸²¹

Скуп у Цанкаријевом дому је био словеначки одговор на митинг на Ушћу из новембра 1988, када је скоро милион Срба показало да Милошевићу дају безрезервну подршку. Словенци су пружили неподељену подршку свом републичком руководству. Већ неколико година у Словенији су се чули захтеви да ова република изађе из Југославије. Интелектуалци супротстављени режиму су свој програм дефинисали у јануарском броју „Нове ревије“ 1987. године.¹⁸²² Тарас Кермаунер је у августу 1987. писао да „ако наредних година не будемо имали осећај (Словенци, прим. П. Р) да нам Југославија омогућава свестрано – национално и цивилизовано – самоопредељење, вероватно ћемо почети да говоримо да смо под Југославијом, а не у њој.“¹⁸²³ Током 1988. на масовним митинзима широм Словеније чуле су се пароле „Босанце у жганце“, „Србе на врбе“, „Југовина марш назад на југ“, „Доле ЈНА“ и сл.¹⁸²⁴

Крајем јануара 1989. на седници ЦК СКЈ Милошевић је изјавио да ће реформе у Југославији бити извршене, било „институционално или ваниснтитуционално“.¹⁸²⁵ Била је то јасна претња новим митинзима. Словенци су одговорили скупом у Цанкаријевом дому, показујући јединство и шаљући поруку против завођења ванредног стања на Косову, не због бриге за стање у покрајини, већ из страха да би сличан сценарио могао да се понови у Словенији. Одлучност Словенаца да се супротставе наметању политичких решења са којима се нису слагали осликавају речи Ћирила Злобеца, из марта 1989, када је на најаве да Срби планирају да организују митинг у Љубљани одговорио да ће бити примљени „као носиоци мржње“.¹⁸²⁶

---

¹⁸²⁰ D. Marjan, „’Događanje naroda’ u Kninu 1989. godine – slovn jugoslovenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 58 (2016, 439-467.

¹⁸²¹ D. Marjan, *nav. delo*, 441.

¹⁸²² „Prispevki za slovenski nacionalni program“, *Nova revija*, god. 6 br. 57 (januar 1987), Cankarijeva založba, Ljubljana.

¹⁸²³ „Зашто се Словенија југословенизује“, *НИН*, 9. август 1987.

¹⁸²⁴ R. Dizdarević, *nav. delo*, 257.

¹⁸²⁵ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет ИТ-02-54): сведок Милан Кучан, 21. мај 2003. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018)

¹⁸²⁶ „Примићемо вас као носиоце мржње“, *Борба*, 17. март 1989.

Током 1989. Југославија је ушла у процес дубоких промена које су требале да омогуће њен опстанак у новој епохи униполарног света. Изјаве водећих југословенских политичара су и даље говориле о потреби борбе за југославенско јединство. Али, оно је постојало још само на речима. Тито је био мртав а његово политичко наслеђе озбиљно уздрмано захтевима за детитоизацију и преиспитивање мита изграђеног око његове личности. Партија и војска, две последње интеграционе институције, такође су биле озбиљно уздрмане. Упорна борба Словенаца против устројства ЈНА која је у Југославији важила за свет за себе уздрмала је њено јединство¹⁸²⁷, даље нагрижено поделама међу републикама и све израженијим националним окупљањем. Партију су годинама разарали сукоби у врху и личне нетрпељивости. Одласком последњих ратних кадрова током осамдесетих нестали су људи који су, како је то у дневнику записао Дража Марковић, „имали некакав коректив (учешће у револуцији, ратно другартство, скојевска свест са којом се почињало, а која није никада до краја исчезла). Садашња генерација оних између 40-50 година живота, рођена и одрасла у овим послератним данима, изложена, такође, свим опасности бирократизације 'партије на власти' – ток коректива нема. Зато је она крајње бескрупулозна, неморалана, сурова.“¹⁸²⁸ Тон писама размењених између председништава СР Србије и СР Словеније током маја 1989. знатно се разликовао од оног са консултација представника два руководства од неколико година раније. Био је свађалачки, непријатељски. Речи упућене из Београд у Љубљану осликавале су односе у федерацији:

„Када коначно схватите да о уређењу СР Србије не може да се питате ништа више него што се ми питао о уређењу Словеније, биће нам драго да вас поздравимо о Београду да бисмо разговарали о ономе што нам је заједнички интерес у Југославији, која је наша заједничка домовина.“¹⁸²⁹

Заједничког интереса за представнике политичке елите скоро да више није било. Припреме за доношење новог Статута СКЈ су показале да ће уместо снажења јединствене

---

¹⁸²⁷ АС, г274 к5/IV, „Деструктивна и непријатељска делатност појединих присталица неких 'нових друштвених покрета' према ЈНА и у ЈНА“, Материјали са 15. седнице Председништва СР Србије, одржане 25. фебруара 1987.

¹⁸²⁸ ИАБ, ф2769 к13, Дневничке белешке за 1987. годину, 15. децембар.

¹⁸²⁹ АС, г274 к23/IV, „Писмо Слободана Милошевића, председника Председништва СР Србије, Јанезу Становнику, председнику Председништва СР Словеније“, Материјали са 83. седнице Председништва СР Србије, одржане 1. јуна 1989.

партије, за шта су се залагали из СР Србије, доћи до њеног даље слабљења и растакања.¹⁸³⁰ После 44 године СКЈ је одлучио да се „одрекне руководеће друштвене улоге, искључивог и неприкосновеног арбитра у свим друштвеним питањима, монопола власти и идеје надређености“.¹⁸³¹ Била је то најавна коначног краха јединствене партије, који је уследио на ванредном 14. конгресу, у јануару 1990.¹⁸³² Иако је Анте Марковић са пуно самопоуздања након неуспеха ванредног конгреса изјавио: „Југославија ће функционисати и даље!“¹⁸³³, распад партије која је током читавог послератног периода била синоним са Југославију најавио је и скори распад државе.

Спор око две концепције уређења Југославије окончан је распадом државе. Могућности за договор није било. Док су из ЦК СК Србије током лета 1989. упозоравали да је „сепаратистичким и конфедералистичким тежњама угрожена је федеративна социјалистичка Југославија“¹⁸³⁴, словеначко руководство је припремало амандмане на републички устав. Усвојени су у септембру, и њима је Словенија између осталог добила формално право да се отцепи, право да одбије одлуке савезних власти о увођење ванредних мера и још више олабавила везе са федерацијом. Српско руководство је преко ЦК СКЈ покушало да спречи усвајање амандмана, али безуспешно.¹⁸³⁵ У кругу око Милошевића већ је постојала идеја да Словенију треба „пустити“ и политичке ресурсе преусмерити на преобликовање „крње“ Југославије.

Реформа Југославије никада није извршена. Током 1989. дозвољена је регистрација политичких партија. Отпочеле су припреме за прве вишестраначке изборе. Одлучено је да се прво одржане на републиком нивоу, чиме је најављена судбина заједничке државе. У пролеће 1989. комунизам је пао у Источној Европи. Агонија Југославије је потрајала још две године.

---

¹⁸³⁰ АС, бр. 538, „Информација о даље раду на идејно-политичким основама за измене и допуне Статута СКЈ и неким битним променама Статута СКЈ“, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 31. августа 1989

¹⁸³¹ АС, бр. 538, „Нацрт идејно-политичких полазишта СКЈ о садржајима и облицима политичког плурализма у условима социјалистичког самоуправљања“, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 31. августа 1989.

¹⁸³² Д. Пауковић, „Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tjeck i posljedice raspada“, *Suvremene teme*, бр. 1 (2008), 21-33.

¹⁸³³ „Ноћ очекиваног разлаза“, *Борба*, 24. јануар 1990.

¹⁸³⁴ АС, бр. 510, „Ставови централног комитета СК Србије о актуелним идејно-политичким питањима међунационалних односа и задаци СК“, Материјали са 17. седнице ЦК СК Србије, одржане 13. јула 1989

¹⁸³⁵ АС, бр. 539, Материјали са 91. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 26. септембра 1989, неауторизоване магнетфонске белешке, извештај Богдана Трифуновића.

5. 3. „Стабилизација“ на Косову 1982-1985

Година 1981. је на Косову протекла у покушајима смиривања стања и спречавања даље ескалације немира. Након постепеног укидања ванредних мера требало сагледати околности које су довеле до демонстрација и припремити акцију за превазилажење проблема. Акциони план покрајинског руководства, потом низ докумената донесен од стране других органа и организација у покрајини, и коначно, Платформа о Косову Централног комитета СКЈ, усвојени су као политичка и организациона подлога борбе против контрареволуције.

Водећа улога у тој борби је била намењена органима покрајине и косовским комунистима. Одлука је проистекла из устројства југословенског политичког система. Република и федерација су требале да пруже сву потребну помоћ, али је спровођење политике на трену је у потпуности препуштено органима САП Косова и ПК СК Косова. Председништво СФРЈ и СИБ су у јулу 1982. разматрале проблем исељавања Срба. О истој теми је више пута разговарано на седницама Скупштине СР Србије и Скупштине СФРЈ. ЦК СКЈ је у два наврата, у децембру 1983. и у јулу 1985, разматрало остваривање Платформе. Али, савезна тела су избегавала да предузимају конкретне иницијативе и тако нарушавају аутономију покрајине. У времену политичких спорова и захтева за реформу политичког система свако мешање из републике и федерације би било посматрано као постављање преседана. Све до пролећа 1986. покрајинско руководство је било потпуно самостално у спровођењу политике у покрајини.

Главни циљеви те политике прокламовани су на 13. конференцији СК Косова, у априлу 1982. „У првим редовима морају бити комунисти, нарочито албанске националности“, са говорнице је поручио председник ПК СК Косова, Вели Дева.¹⁸³⁶ Даље је упозорио да не сме бити опортунистичког понашања органа и појединаца у остваривању мера и „националног солидарисања“ са притисцима за исељавање. На конференцији је парола „Косово Република“ званично одбачена као „реакционарна, изведена, демагошка, разбијачка“ и „уперена против заједништва, равноправности, интегритета земље и против

---

¹⁸³⁶ АС, б2 ПК СКК ф34, Документи 13. конференције СКК, излагање Вели Деве.

интереса саме албанске народности.¹⁸³⁷ У резолуцији конференције је истакнуто да је „Косово – Република“ само ново име за фашистичке идеје из времена рата о Великој Албанији.¹⁸³⁸

Борба против контрареволуције, односно нараслог сепаратизма и национализма, одвијала се на три фронта. Снаге безбедности су радиле на откривању и разбијању илегалних сепаратистичких група. Паралелно, текла је политичка акција на сузбијању сепаратизма и национализма у најширим слојевима друштва. Трећи задатак је био превазилажење дубоких проблема у којима се налазила привреда покрајине. Домети су били ограничени.

Поправљање економског стања

Врло брзо је постало јасно да у условима свејугословенске кризе не може бити говора о знатнијем поправљању економског стања на Косову. Уместо бржег развоја привреде како би се приближила нивоу у остатку Југославије, кључни задатак федерације је био финансирање великих дугова покрајине. Косово је у друштвеном производу Југославије 1983. учествовало са 2.13%. Истовремено, дуг је био око милијарду долара, што је било између 5 и 6% укупног југословенског дуга. Од тога је 900 милиона долара био дуг према конвертибилном подручју. Само на основу иностраних кредита привреда Косова је у 1983. треба да отплати ануитете у висини од 183 милиона долара. Да би покрајина била у стању да враћа своје дугове друштвени производ је требао да расте просечном стопом од преко 25%.¹⁸³⁹

Косово је живело на рачун остатка федерације. Око 70% свих друштвених потреба подмиривано је из остатка федерације.¹⁸⁴⁰ И даље је само 7-9% средстава за инвестиције

---

¹⁸³⁷ АС, б2 ПК СКК ф34, Документи 13. конференције СКК, Резолуција о идејно-политичким задацима СКК у даљем социјалистичком самоуправном друштвено-економском развоју и политичкој стабилизацији у покрајини.

¹⁸³⁸ АС, б2 ПК СКК ф33, Материјали 13. Конференције СК Косова, састанак Комисије за развој СК, политички систем и међунационалне односе, одржан 25. и 26. априла 1982, неуаторизоване магнетофонске белешке, излагање

¹⁸³⁹ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 3. Белешке са разговора са функционерима САП Косова, одржаног 23. јуна 1983. у Приштини.

¹⁸⁴⁰ АС, б2 ПК СКК ф34, Материјали са 13. Конференције СК Косова, одржане 25. и 26. априла 1982, уводно излагање Цуцкић Предрага, члана Председништва ПК СК Косова, у комисији за друштвено-економске односе и метријални развој.

обезбеђивано у самој покрајини.¹⁸⁴¹ Због неефикасног коришћења средстава из Фонда федерације у претходном периоду донесена је одлука да покрајина самостално располаже са око половином средстава из Фонда, док друга половина треба да буде инвестирана склапањем споразума између предузећа из покрајине и остатка федерације о градњи нових капацитета. Међутим, током 1981. није било ниједног таквог споразума, а током 1982. само 26.¹⁸⁴² Инвестициона политика у покрајини је показала колико је парола „Трепча ради Београд се гради“ била погрешна. До краја 1984. убедљиво највише споразума о изградњи привредних капацитета у покрајини, укупно 27, закључила су предузећа из Србије (ЕИ Ниш, Иво Лола Рибар Железник, Гоша, Магнохром, Клуз итд.). У њима је требало да буде запослено 6593 радника.¹⁸⁴³

Дубока криза у коју је упала југословенска економија, заједно са проблемима наслеђеним из претходног периода а на чијем решавању је мало шта учињено, утицали су да уместо побољшања дође до још дубљег погоршања економског стања у покрајини. Као и у другим областима, и у економији су сви југословенски проблеми на Косову додатно долазили до изражаја. Због високог природног прираштаја и поред раста запослености од око 5% годишње, који је био вештачки и није одговарао стварним потребама привреде, стопа незапослености је била 2.5 пута већа него у остатку СФРЈ.¹⁸⁴⁴ Несташице брашна, хлеба, шећера, уља, млека, детерџена, кафе, санитарског материјала и других артикала су посебно тешко погодиле косовско друштво.¹⁸⁴⁵ Због тога су грађани били лака мета пропаганде илегалног покрета како су несташице вештачки изазване, и да је снабдевеност у остатку Југославије знатно боља.

Побољшање економског стања је био један од кључних задатака прокламованих у Платформи за Косово. Криза која је погодила читаву југословенску привреду спречила је

---

¹⁸⁴¹ АС, њ2 ПК СКК ф36, „Остваривање инвестиционе политике у привреди САП Косово у периоду од 1981. до 1985. са посебним освртом на активности у наредном периоду 1983. до 1985“, Материјали са 5. седнице ПК СКК, одржане 3. фебруара 1983.

¹⁸⁴² АС, г274 к5/Ш, „Актуелни привредни проблеми у САП Косово“, Материјали са 15. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. јануара 1983.

¹⁸⁴³ АС, г274 к16/Ш, „Информација о актуелним проблемима привредног развоја САП Косово са посебним освртом на удруживање рада и средстава ОУР из Србије и ОУР из САП Косово“, Материјали са 51. седнице Председништва СР Србије, одржане 21. јануара 1985.

¹⁸⁴⁴ АС, њ2 ПК СКК к39, „Актуелни проблеми запослености и запошљавања и даљи задаци СКК“, Материјали са 14. седнице ПК СКК, одржане 25. јуна 1984.

¹⁸⁴⁵ АС, г274 к5/Ш, „Актуелни привредни проблеми у САП Косово“, Материјали са 15. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. јануара 1983.

да се на том плану нешто више уради. Због тога је ЦК СКЈ у децембру 1983. приликом оцене остваривања Платформе само констатовао да су на сређивању стања у привреди уложени велики напори, али да „резултати не задовољавају“.¹⁸⁴⁶

Борба против илегалног покрета

Резултати у борби против илегалног покрета су били знатно бољи. Покрајинске безбедносне службе су се релативно успешно супротстављале нарастајућој активности илегалних група. До октобра 1983. због непријатељског деловања је кривично гоњено 694 лица, а прекршајно кажњено око 2000.¹⁸⁴⁷ Девет месеци касније, у јулу 1984, број кривично гоњених је нарастао на 780, док је прекршајно кажњено око 2500. Од укупног броја кривично гоњених 596 је осуђено због активности у некој од откривених илегалних организација.¹⁸⁴⁸ Прекршајне казне су најчешће пресуђиване у случајевима исписивања парола и вербалних претњи. Починиоци су махом били малолетници и млађе особе па је тако током две и по године од избијања побуне откривено 850 лица која су исписивала сепаратистичке пароле. Око половине су били малолетници.¹⁸⁴⁹

На Косову су ширене гласине, највише од стране припадника илегалног покрета, да је заведен полицијски режим под контролом из Београда. Ове тврдње су касније широко прихваћене у академској литератури насталој на Западу. Извештаји о сарадњи републичких органа СУП-а и СДБ са покрајинским показују да такви наводи нису одговарали истини. Полицијске снаге СУП-а Косова су после побуне ојачане тако што примљено 1725 нових полицајаца, сви са територије Косова.¹⁸⁵⁰ Запослени су и нови кадрови у СДБ Косова. Контролу над службама безбедности је имао искључиво покрајински секретар за унутрашње послове. Везе са републичким СУП-ом су оствариване кроз размену информација и техничко-технолошку помоћ. Специјалне јединице из републике су повучене са Косова убрзо после укидања ванредног стања. Током 1982. око 200 службеника

---

¹⁸⁴⁶ АЈ, ф507, „Закључци ЦК СКЈ о задацима чланова, организација и органа СК у дањем остваривању Политичке платформе за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову“, Материјали са 11. седнице ЦК СКЈ, одржане 20. децембра 1983.

¹⁸⁴⁷ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“

¹⁸⁴⁸ АС, б2 к421, „Процена безбедносног стања у СПАК“ (Строго поверљиво), Материјали са 75. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 12. јула 1984.

¹⁸⁴⁹ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“

¹⁸⁵⁰ АС, г274 к3/III, Материјали са 8. седнице Председништва СР Србије, одржане 30. септембра 1982, излагање Мехмета Малићија.

СДБ Србије је у различитим периода боравило на Косову како би помогли у обуци и оспособљавању покрајинске службе.¹⁸⁵¹ Полицајци из уже Србије су на Косову били само у оквиру здруженог одреда савезног скупа, који је до краја 1982. смањен на 840 полицајаца, а у децембру 1983. потпуно повучен.¹⁸⁵²

Казнена политика према ухапшенима због „непријатељског деловања“ је била веома оштра. Иако су током 1981. вођене дискусије о сврси догодишњих казни затвора за тек пунолетне младиће и девојке, са таквом казненом политиком је настављено. По правилу, окружни судови су изрицали високе казне затвора, које су потом више судске инстанце најчешће ублажавале. Тако је Окружни суд у Гњилану казнио Хамита Авдуљија (19) и малолетног Рахима Рахимија (17) са четири, односно две године затвора, за дело непријатељске пропаганде, јер су исписали 18 парола „Косово република“. Врховни суд Косова је потом казне смањено на пола, па је Хамит осуђен на две а Рахим на годину дана затвора.¹⁸⁵³ Цеват Мехмети (25), радник из Малишева, кажњен је са две године и два месеца затвора јер је у аутобусу поцепао слику Тита и опсовао полицајце. Врховни суд Косова је казну смањено на седам месеци.¹⁸⁵⁴ Пример строге казнене политике је био и случај малолетника Рама Хајдарија (17), који је због учешћа у нередима 1. априла 1981 у Подујеву кажњен са 4 године затвора за малолетнике, али ми је Врховни суд казну преполовио.¹⁸⁵⁵ Још строжије казне су одређиване члановима илегалних група. У случају да је окривљени био познат као члан илегалног покрета током седамдесетих и да је већ осуђиван за непријатељско деловање казне су ишле до 15 година затвора. Младићи и девојке који су после побуне широм Косова започели са оснивањем нових група имали су нешто блажи третман, па су им најчешће одређиване казне од годину дана затвора за обичне чланове па до осам година за организаторе група. Као пример може послужити случај Хамза Круезија (21) и Африма Хотија (19) који су због покушаја да организују илегалну групи и покрену демонстрације у више наврата током маја и јуна 1981. испрва кажњени са седам и шест

---

¹⁸⁵¹ АС, г274 к3/III, „Информација о остваривању сарадње у раду Службе државне безбедности у републици“ (Строго поверљиво), Материјали са 9. седнице Председништва СР Србије, одржане 9. октобра 1982.

¹⁸⁵² АЈ, ф803 к164, Материјали са 212. седнице Председништва СФРЈ..., записник. (Државна тајна)

¹⁸⁵³ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Пресуда К-бр. 44/81.

¹⁸⁵⁴ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Пресуда К-бр. 375/81.

¹⁸⁵⁵ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Пресуда К-бр. 18/81.

година затвора, али им је Врховни суд Косова казне смањено на четири, односно три године.¹⁸⁵⁶

Спорови око казнене политике су трајали током већег дела осамдесетих. Званично је истицано да оштре казне треба да делују превентивно. У пракси се показало да то није био случај. У конзервативном косовском друштву, са великим породичним задругама и разгранатим родбинским везама које су биле много јаче него у било којем другом делу Југославије осим можда неких области Црне Горе, дугогодишње казне затвора за тек стасале младиће и девојке не само да нису спречавале друге да крену његовим путем, већ су десетине ближих и даљих рођака окретала против режима.¹⁸⁵⁷ Уместо да активност илегалног покрета јењава и да се број ухапшених смањује, она је 1985. ескалирала. Поред превентивне, казнена политика је играла још једну важну улогу. Високе казне су коришћене као доказ одлучности покрајинског руководства да се обрачуна са контрареволуцијом. Руководиоци са Косова су истицали број ухапшених и године затвора на које су осуђени кад год би критиковали београдску штампу због навода да конкретни резултати акције у покрајини изостају.

Континуитет политике

Резултати рада служби безбедности коришћени су како би се прикрили пропусти на другом, идејном, односно политичком плану борбе против сепаратизма и национализма. Председништво ЦК СКЈ је у јуну 1983. анализирано остваривање Платформе. У прилично разводњеној анализи, написаној под очигледним утицајем отворених политичких питања, закључено је да су стање у покрајини „доживело позитивне промене“. Похваљено је побољшање безбедности и спречавање отворених иступања сепаратиста. Критика је била опрезно формулисана. Оцењено је да је било „слабости и непотпуности у извршавању утврђених обавеза“ и као највећи проблем истакнуто исељавање које је трајало и пред „неоспорних резултата“.¹⁸⁵⁸

Анализа спровођења Платформе је била резултат политичког компромиса. Из Србије су захтевали да критике буду нешто оштрије, што је избегнуто, али је у тексту место нашла

---

¹⁸⁵⁶ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Пресуда К-бр. 435/81.

¹⁸⁵⁷ В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 149.

¹⁸⁵⁸ АЈ, ф507, „Закључци ЦК СКЈ о задацима чланова, организација и органа СК...“

формулација коју је републичко руководство могло да искористи за политички притисак. ЦК СКЈ је оценио „да је исељавање Срба и Црногораца са Косова под притиском један од најкрупнијих политичких и друштвених проблема на Косову, у СР Србији и у целој земљи.“¹⁸⁵⁹

Док су у политичком руководству стање у покрајини процењивали под утицајем отворених политичких питања и свако у интересу своје федералне јединице, бројни проблеми на терену су остајали нерешени. Подршка захтевима за проглашење републике и, у нешто мањем обиму за присаједињење Албанији је била доста широка међу Албанцима. Многи у апарату СК Косова су потајно подржавали циљеве демонстрација. Поверљиви извештаји су говорили о подршци коју је добијао Махмут Бакали, као симбол политичке борбе за косовску самосталност. У ресторанима и на јавним местима је дочекиван аплаузом. У Пећи је међу онима који су му аплаузом указали част био и председник СО Мухамет Маљхоџа. Ноћ у кафани су провели заједно, славећи уз националистичке песме.¹⁸⁶⁰ Бакали је из сенке покушавао да утиче на политички живот. Критиковао је већину из актуелног руководства као „издајнике народа“ и њихову политику поистовећивао са „политиком Николе Пашића“. У друштву Албанаца је говорио како је „судбина Косова у рукама народа“ и да народ мора „да се дигне на устанак“. Истовремено, покушавао је да успостави везе са федералним руководством у Београду и потајно се надао да би могао да буде рехабилитован.¹⁸⁶¹ Супротно Бакалијевим тврдњама, у политици актуелног руководства скоро да и није било суштинске разлике у односу на политику из времена када је он био на челу косовских комуниста.

Континуитет политике је почивао на континуитету циљева. Током расправа у врху СКЈ о потреби реформе политичког система покрајинско руководство се снажно залагало за очување уређења заведеног уставом из 1974. Упорно су се одупирали свим покушајима из Србије да се рedefинишу односи републике и покрајина. У томе су се све до половине деценије ослањали на даљу албанизацију покрајине, па је настављено са многим праксама на које су се Срби и Црногорци жалили, првенствено запошљавањем по националном

---

¹⁸⁵⁹ Исто.

¹⁸⁶⁰ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1983. годину, 9. март.

¹⁸⁶¹ АЈ, ф803 к1791, „Активности Махмута Бакалија са позиција албанског национализма и иредентизма“ (Строго поверљиво), Материјали са 4. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 13. септембра 1984.

кључу, што показује податак да су од укупног броја запослених на Косову током 1981. чак 92% били Албанци¹⁸⁶², и манипулацијама око потребе познавања оба језика за велики број радних места.¹⁸⁶³ Није промењен ни начин вођења политике: и даље се о свему одлучивало у уском кругу руководиоца и наметала решења нижим нивоима власти¹⁸⁶⁴, што је уосталом била свејугословенска пракса. Суштински једина битна промена у политици покрајине је био прекид блиских веза са Албанијом које су током седамдесетих биле изграђене.

Важна тачка очувања континуитета политике је био кадровски континуитет. На Бакалијево место на челу ПК СК Косова је дошао његов претходник Вели Дева. Најутицајнији покрајински политичар је остао Фадиљ Хоџа.¹⁸⁶⁵ Очувана је мрежа партијске бирократије изграђена током седамдесетих, а већина смањених током диференцијације је „удомљена“ у разним институцијама покрајине и предузећима. Као најочигледнији пример такве праксе помињан је случај начелника центра СДБ у Ђаковици који је због пропуста у раду смењен 1981, али је већ следеће године кандидован за председник Окружне конференције СК Ђаковице.¹⁸⁶⁶ У београдској штампи често су се могле прочитати тврдње да се стање на Косову не мења јер су кључни носиоци политике и даље активни, или делују из сенке. Овакве тврдње су на Косову оштро одбацивали и критиковали штампу због њих.¹⁸⁶⁷

Сараднике у спровођењу политике истоветне оној из седамдесетих покрајинско руководство је пронашло у кадровима из редова Срба и Црногораца који су у то време били политички активни у покрајини. Крајем 1981. они су већином били ангажовани у разним

---

¹⁸⁶² АЈ, ф507, „Анализа остваривања Политичке платформе за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову“, Материјали са 11. седнице ЦК СКЈ, одржане 20. децембра 1983.

¹⁸⁶³ АС, б2 ПК СКК ф37, Материјали са 8. седнице ПК СКК, одржане 8. јула 1983, излагање Милоша Жорића.

¹⁸⁶⁴ АС, б2 ПК СКК ф33, Материјали 13. Конференције СК Косова, састанак Комисије за развој СК, политички систем и међунационалне односе, одржан 25. и 26. априла 1982, неуаторизоване магнетофонске белешке, излагање Азема Власија.

¹⁸⁶⁵ Промену у кадровској политици донео је 1982. избор Синана Хасанија на место председника ПК СК Косова и Коља Широке на место председника Председништва САП Косова. обојица су били доследно југословенски оријентисани политичари, и под знатно мањим утицајем Фадиља Хоџе него њихови наследници. Али, највећи део апарата СК Косова, посебно кадрова на средњем нивоу, је остао непромењен.

¹⁸⁶⁶ АЈ, ф803 к1789, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали са 26. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 16. марта 1982.

¹⁸⁶⁷ Својеврсна потврда ових тврдњи дошла је 15. маја 1998. године када су делегацију Албанаца са Косово у разговорима са Слободаном Милошевићем чинили Махмут Бакали, Пајазит Нуши, Фехми Агани, Ветон Сурои (син амбасадора Реџија Суројија) и Ибрахим Ругова. Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Махмут Бакали, 18. фебруар 2002. <http://www.hlc-rcd.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 20. април 2018)

савезним телима, што је била уобичајена пракса након каријере у институцијама неке федералне јединице. Фадиљ Хоџа и Вели Дева су после побуне тражили да се баш ови бивши покрајински кадрови ангажују на сређивању стања, правдајући то њиховим познавањем ситуације и људи, искуством и осведоченом оданошћу СКЈ. Узалуд су били протести из републике и београдске штампе да стање не могу мењати људи који су до њега директно довели. Тек када је 1984. и 1985. поново покренуто питање уставних односа у Србији а стање на Косову се погоршало штампа је почела да износи податке о тзв. „викенд политичарима“ – који су већ одавно са породицама живели у Београду, па су радну недељу поводили у покрајини и потом се за викенд авионима и специјалним вагонима враћали кући. Скоро ниједан од дугогодишњих функционера српске националности са Косова више није имао кућу, стан нити чак викендицу у покрајини. Од 24 Србина и Црногорца са Косова у Савету федерације, Савету републике и Савету покрајине, само двоје је имало куће на Косову.¹⁸⁶⁸ У лето 1985. „НИН“ је побројао неке од „викенд политичара“: Бранислав Шкембаревић, председник Председништва Косова, Неђо Борковић, председник ИВ Скупштине САП Косово, Новица Меденица, председник Привредне коморе, Божо Чолаковић, ректор Универзитета у Приштини, Миодраг Јаблановић, секретар партијске организације на Универзитету, Илија Вакић, члан Председништва ПК СК Косова, Александар Илић, члан ИВ, Лазар Вујовић, члан Председништва ПК ССРН....¹⁸⁶⁹ Текст у „НИН“-у је изазвао жестоку реакцију ПК СК Косова. Оштро је одговорено да су поменути политичари „хероји“ који су се вратили у покрајинске институције да се боре против иреденте, одвајајући се од породица, „што представља њихово жртвовање“.¹⁸⁷⁰

Доста брзо након демонстрација и покушаја побуне 1981. се показало да ни покрајинско, ни републичко руководство нису искрени у својим тврдњама да им је главни циљ стабилизација стања на Косову. Централна тачка политике оба руководства су били уставни односи у Србији. Руководство САП Косова се на сваки начин супротстављало било каквој промени и ограничавању своје самосталности, због чега су се упорно трудили да стање прикажу бољим него што је уистину било и да избегну велике политичке ломове и смене, јер су сматрали да би то могло да ослаби њихову позицију. Са друге стране,

¹⁸⁶⁸ „Повратак у старе домове“, *Политика Експрес*, 13. март 1984.

¹⁸⁶⁹ „Учинак путујућих политичара“, *НИН*, 25. август 1985.

¹⁸⁷⁰ „Диференцијација и контраефекти“, *Борба*, 20. август 1985.

републичко руководство је проблеме на Косову користило како би извршило притисак на покрајинско руководство, и приморало га на попуштање, због чега су били спремни да толеришу сензационализам у писању штампе, једнострано тумаче догађаје и користе актуелне догађаје за политичке притиске, не пазећи на њихове дугорочне последице.

Стање на Косову је постало део већег, политичког спора у врху федерације, што је утицало да оцене стању много више буду под утицајем политичких интереса, него реалне ситуације на терену. У периоду од 1982. па до средине 1985. покрајински политичари су као мантру понављали изјаве да је стање у покрајини и даље осетљиво, али се поправља. Пошто је штампа наставак исељавања Срба упорно истицала као доказ да је стање суштински остало непромењено, посебно је назначавано да су међунационални односи све бољи.¹⁸⁷¹ Изјаве су по правилу биле пажљиво формулисане, па је тако Небих Гаши, председник Председништва САП Косова, у интервјуу Танјугу поводом 40-годишњице ослобођења Косова, изјавио како се на Косову води одлучна борба против „иредентиста и националиста“ и поклања велика пажња „остваривању заједништва“ у СР Србији, али доследно „у духу Устава“, што је значило упоран отпор свакој иницијативи да се дотадашњи односи мењају.¹⁸⁷² Под утицајем тврдњи покрајинских руководиоца да је стање све боље сличне изјаве су давале и руководиоци из федерације током посета покрајини, попут Јура Билића крајем 1983.¹⁸⁷³

Оцена стања у покрајини је било политичко питање, па су кроз њега посматрани чак и први покушаји стручњака да напишу анализу догађаја. Мухамед Кешетовић је 1984. објавио прву књигу о контрареволуцији на Косову.¹⁸⁷⁴ Као најаву књиге објављен је разговор са аутором у листу „Интервју“.¹⁸⁷⁵ Уследила је оштра реакција из покрајине. Председништво САП Косова је од Председништва СФРЈ тражило покретање „политичке и друге одговорности“ Мухамеда Кешетовића због тврдњи изнетих у књизи. Спорни су били ауторови наводи да је кључни кривац за стање на Косову била партијска бирократија, чији је велики део и даље би на кључним позицијама у покрајини.¹⁸⁷⁶

---

¹⁸⁷¹ „Јача свест о заједничком живљењу“, *Јединство*, 25. фебруар 1984.

¹⁸⁷² „Прилике на Косову стабилне“, *Дневник*, 26. јун 1984.

¹⁸⁷³ „Већи део битке на Косову је добијен“, *Јединство*, 16. децембар 1983.

¹⁸⁷⁴ М. Кеџетовић, *nav. delo*.

¹⁸⁷⁵ „Коме смета српско уво“, *Интервју*, 3. фебруар 1984.

¹⁸⁷⁶ „Време наивности пролази“, *Политика*, 30. мај 1987.

Посматрање ситуације на Косову под утицајем сопствених политичких циљева је временом све више долазило до изражаја у врху савезне партије. У оценама стања су постојале дубоке разлике. Представници Србије, Црне Горе и Македоније су стање на Косову видели на један начин, а остатак федерације на други.¹⁸⁷⁷ Међу члановима Председништва ЦК СКЈ постојала су дубока неслагања у односу према паролу „Косово република“, коју су поједини чланови Председништва сматрали за легитиман политички захтев; потом око ефикасности казнене политике на Косову; око тумачења узрока исељавања, где су неки чланови председништва сматрали да се на Косову догађа „геноцид“ док су други говорили да су у питању економски разлози; карактеру скандирања „Е-ХО“ на стадионима за шта су неки тврдили да је клицање Енверу Хоџи док су други говорили да је то само карактеристичан начин навијања албанских навијача; и низу других питања¹⁸⁷⁸

Нарастање национализма међу Албанцима

Све до пролећа 1986. и доношења Мера два председништва није постојала јединствена оцена стања на Косову. Политизација проблема је утицала да уместо да се национализам и сепаратизам међу Албанцима сузбијају, они су још више нарасли. Такве идеје су биле посебно распрострањене међу омладином, на коју је деловала пропаганда илегалног покрета и чији су ставови формиран под утицајем националромантичарских предавања наставника и професора током седамдесетих. Резултате политике вођене током претходне деценије је било немогуће поништити. Уместо да млади превазилазе дубоки међуетнички јаз, постојала је тенденција раздвајања још у вртићима и основним школама, која се после продужавала током средњег образовања и на факултетима. У покрајини је 1982. било око 450.000 ученика свих генерација – сваки трећи становник Косова је био студент или ученик.¹⁸⁷⁹ Током 1982. активисти СК са терена су запажали да међу наставним кадром у основним и средњим школама има много оних који се „се ограђују од демонстрација као метода, али се појединци још увек нису оградиле од идеологије којом су

---

¹⁸⁷⁷ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 4. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Хрватске, одржаног 4. новембра 1983.

¹⁸⁷⁸ ИАБ, ф2769 к2, Писмо Душана Драгосавца председнику Председништва ЦК СКЈ Дражи Марковићу, 6. фебруар 1984.

¹⁸⁷⁹ АС, б2 ф35, Материјали 13. конференције СКК, састанак Комисије за идејна питања у образовању, науци, култури и информисању, одржан 25. априла 1982, уводно излагање Рахмана Дедаја.

годинама били запљускивани из Албаније¹⁸⁸⁰. У ствари, многи су настављали да ту идеологију шире. Сиромаштво, бесперспективност и осећај изолованости који је све више нарастао због уверења да их у остатке „словенске“ Југославије сматрају за заостале сепаратисте проблем је само погоршавао.

Вишегодишње затворске казне за младиће и девојке, чланове илегалних група, и сталне осуде у јавности албанског национализма уместо превентивног учинка код дела Албанаца су имале супротан ефекат – доводиле су до пркоса и супротстављања. Пропаганда илегалног покрета да се политика у покрајини води из Београда, а не из Приштине, падала је на плодно тло. У нападима на албански национализам масе су виделе још један вид притиска од стране Срба. У јавности је била приметна жеља да се исказе национални идентитет и понос, кроз ношење црвено-црне одеће, певања националистичких песама и сл.¹⁸⁸¹ Подршка сепаратистичким идејама се исказивала током јавних окупљања, посебно на стадионима где је скандирано „Е-ХО“, почетна слова имена Енвера Хоџе.¹⁸⁸²

Поједине теме покренуте у јавности додатно су подстицале бунт међу Албанцима. После побуне 1981. у медијима је као израз албанског национализма коментарисано давање деци имена са „националном тематиком“: Куће (Црвена Албанија), Шћипобашнор (Мали Албанац), Албан (Албанац), Фламур (име за албанску заставу), Шкодран (Скадар), Тирана, Илир...¹⁸⁸³ У Македонији је чак давање оваквих имена и мењање назива места из словенских у албанске проглашено за непожељно, на шта су Албанци бурно реаговали. Рецепт Ћосја је на страницама љубљанског „Дела“ писао да је забрана имена попут Лирдон или Лирдона као да се у Србији забране имена Слободан или Слободанка.¹⁸⁸⁴

Велики број Албанаца је са незадовољством гледао на политику спровођену у покрајини, али поред манифестација националног поноса нису пружали активну подршку сепаратистичком покрету, нити су учествовали у активностима илегалних група. Након демонстрација покрет је деловање усмерио на пропагандни план: ширење тврдњи о изабљивању и потлачености Албанаца и подстицање маса да затраже републику, што је

---

¹⁸⁸⁰ АС, г274 к2/III, Материјали са 4. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије..., излагање Вељка Марковића (Строго поверљиво)

¹⁸⁸¹ АС, г274 к2/III, Материјали са 4. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије..., излагање Обрена Ђорђевића (Строго поверљиво)

¹⁸⁸² АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“.

¹⁸⁸³ „Мењали називе градова“, *Ослобођење*, 25. септембар 1983; „Деца политичких имена“, *Политика*, 14. децембар 1987.

¹⁸⁸⁴ R. Qosja, *nav. delo*, 59-65.

био циљ новоформираног ПАСРЈ.¹⁸⁸⁵ Погодовала им је све дубља економска криза, која је због ниског животног стандарда на Косову одмах доводила до нарастања социјалног незадовољства. Руководство је током 1982. упозоравало да је у великим предузећима: Рамиз Садику, Трепча, Обилић, дошло до социјалног врења.¹⁸⁸⁶ Фрустрације због сиромаштва, незапослености и великог заостајања у односу на остатак Југославије иживљаване су кроз непријатељско расположење према федерацији и посебно републици, у којој су грађани видели главни извор својих невоља.

Најширу подршку илегални покрет је имао међу средњошколцима и студентима. Део професора је наставио са подстицањем национализма међу ученицима. Као пример може да послужи случај професора албанског језика и књижевности из Гњилана, Зимбера Бештице, који после побуне на писменом задатку дао тему „Боље мртав него издајник“.¹⁸⁸⁷

Покрајинско руководство је признавало да диференцијација у у средњим и вишим школама и на факултетима иде споро, па је зато све више ученика били укључено у илегални покрет.¹⁸⁸⁸ Средњошколци су највише били ангажовани на исписивању парола и извршавању дела са снажним симболиком, попут уништавања слика Ј. Б. Тита. Током првих 9 месеци 1983. у основним и средњим школама је било 20 таквих случајева.¹⁸⁸⁹ Чест метод исказивања пркоса и незадовољства је било бојкотовање наставе па је само у току марта 1982. забележено четири случаја бојкота и седам покушаја бојкота. О активности илегалног покрета на факултетима сведочи податак да је међу откривеним члановима илегалних група до маја 1984. било 8 запослених на Универзитету и око 400 студената.¹⁸⁹⁰

Први велики изазов за покрајинско руководство и својеврсни тест урађеног током 1982. је била годишњица демонстрација и покушаја побуне. Покрајинска СДБ је имала информације да ће припадници илегалног покрета покушати да понове догађаје из марта и априла 1981.

---

¹⁸⁸⁵ „Покрет за албанску социјалистичку републику у Југославији“ је оформљен почетком 1982. од стране више до тада активних илегалних организација у земљи и имиграцији, са циљем да се бори за формирање Албанске републике у СФРЈ, што је требао да буде први корак ка њеном отцепљењу и присаједињењу Албанији. Опширније о активностима илегалног покрета видети у поглављу: 5. 6.

¹⁸⁸⁶ АЈ, ф803 к1789, „Основне карактеристике актуелне безбедносне ситуације...“

¹⁸⁸⁷ АС, њ2 ПК СКК к43, Материјали 26. седнице Комисије за статутарна питања СК Косова, одржане 25. 4. 1985.

¹⁸⁸⁸ АЈ, ф803 к1789, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији...“

¹⁸⁸⁹ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“

¹⁸⁹⁰ АС, г274 к12/III, „Политичко-безбедносно стање на универзитету, научним и културним установама у САП Косову“ (Строго поверљиво), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 28. маја 1984.

Ангажован је читав политички и безбедносни апарат да се то спречи. И пред тога, 11. марта је дошло до демонстрација у Приштини, Сувој Реци, Подујеву, Обилићу, Вучитрну и Урошевцу, са 1500 до 200 учесника, махом ученика и студената, и незнатним бројем радника.¹⁸⁹¹ Покушано је да се демонстрације организују и у Липљану, Штимљу, Дечанима и Витини, али су службе безбедности то успеле да спрече па је дошло само до појединачних провокација.

Догађаји су показали да је код многих и даље било присутно оклевање, па и невољност да се супротставе сепаратистичким захтевима и демонстрацијама. Током 11. марта из Приштине су пристизали извештаји да се студенти постепено окупљају. Прво их је испред домова било око 50, па 100, па 300. Покрајински секретар СУП-а је око 10 часова наредио начелнику Општинског СУП-а Приштина да интервенише. Он је то учинио тек неколико сати касније, правдајући се да није располагао са довољним бројем људи. У анализи догађаја је закључено да је требало реаговати одмах, јер би се тако спречило да се окупи већа маса од око 1000 студената, који су се раздвојили по улицама када су разбијени и подстакли ученике који су управо завршили са школом да им се придруже.¹⁸⁹² Слична ситуација се поновила у Урошевцу, 3. априла. Група од око 100 младих се окупила у центру града. Били су обучени у у црвено-црну одећу, носили су значке са ликом Енвер Хоџе или Скендербега, и са двоглавим орлом. Узвикивали су „Република - милом или силом“ и позивали да им се придруже грађани којих је по улицама било много јер је био пијачни дан. Довикивали су им: „Приђите, ко није са нама – издајица је“. Полиција је интервенисала и разбила скуп.¹⁸⁹³ Локални органи ДСЗ су имали информације да се демонстрације припремају, али су оклевали са реакцијом па је до њих ипак дошло. Током догађаја уочено је да постоји одређени степен координације између демонстраната у разним местима, па је 11. марта скоро истовремено дошло до прекида ПТТ веза у Приштини и Подујеву. Након што се ситуација смирила откривено је да је неколико службеника полиције и СДБ одржавало везу са организаторима демонстрација.¹⁸⁹⁴ И поред ових пропуста, у покрајинском руководству су били задовољни јер су се са демонстрантима самостално

---

¹⁸⁹¹ АЈ, ф803 к1789, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији...“

¹⁸⁹² АС, г274 к27/II, Материјали са 90. седнице Председништва СР Србије, одржане 18. марта 1982, ауторизована стенографска белешка излагања Виобрана Станојевића.

¹⁸⁹³ „Демонстранти у паничном бегу“, *Политика Експрес*, 4. април 1982; „Поново непријатељске демонстрације“, *Политика*, 4. април 1982; „Урошевац, 3. априла 1982“, *НИН*, 11. априла 1982.

¹⁸⁹⁴ АЈ, ф803 к1789, „Информација о политичко-безбедносној ситуацији...“

избориле снаге СУП-а Косова. Савезни одред је био у приправности, али није било потребе да реагује.

Због припрема и позивања на демонстрације ухапшено је укупно 190 лица. Од њих, прекршајно су кажњена 134 лица, а 12 кривично. У изолацији је задржано 41 лице.¹⁸⁹⁵ Периодични покушаји да се организују нове демонстрације су се наставили током пролећа и лета. У Приштини су од 18. до 20. маја покушане нове демонстрације и бојкот Штафете младости. У Подујеву, 22. маја, приликом доласка Штафете младости, рањена су двојица ученика, учесника поворке, када су непозната лица пуцала на масу. У Ђаковици је запаљена свечана трибина дан уочи доласка штафете.¹⁸⁹⁶ До октобра 1982. укупно је било седам случајева демонстрација мањег обима и 15 покушаја демонстрација.¹⁸⁹⁷ Покушаји да се организују демонстрације су се наставили у 1983. и 1984. години, али у све мањем обиму. На годишњицу првих демонстрација из 1981, 11. марта 1984, на улице је изашло само неколико десетина ученика у Сувој Реци.¹⁸⁹⁸

Неуспех у организовању нових, масовних протеста током марта и априла подстакао је вербалну пропаганду. Ширене су гласине како су нове демонстрације заказане за почетак 12. конгреса СКЈ, 26. јун. Прећено је да ће се одметнути у шуму одакле ће, уколико се не испуне њихови захтеви на предстојећем Конгресу СКЈ, вршити диверзије, саботаже и атентате, и са оружјем у руци ослободити затворене другове.¹⁸⁹⁹

Даље кварење међунационалних односа

Атмосфера створена у покрајини после демонстрација, пропаганда илегалног покрета, извештавања медија и све дубља криза која се одржавала на све сегменте живота довели су до настанка дубоког међуетничког јаза и удаљавања између Албанаца са једне, и Срба и Црногораца са друге стране. Највећи проблем у међунационалним односима и, поред иселјавања, највећи проблем у стабилизацији стања у покрајини уопште, стварали су

---

¹⁸⁹⁵ АЈ, ф803 к1789, „Основне карактеристике актуелне безбедносне ситуације...”

¹⁸⁹⁶ АС, г274 к2/III, Материјали са 4. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије..., излагање Вељка Марковића (Строго поверљиво)

¹⁸⁹⁷ АС, г274 к4/III, „Безбедносна процена стања у САП Косову“ (Строго поверљиво), Материјали са 10. (проширене) седнице Председништва СР Србије, одржане 2. новембра 1982.

¹⁸⁹⁸ АС, б2 к421, „Процена безбедносног стања у СПАК“ (Строго поверљиво), Материјали са 75. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 12. јула 1984.

¹⁸⁹⁹ АЈ, ф803 к1789, „Основне карактеристике актуелне безбедносне ситуације...”

инциденти у којима су учесници били различитих националности, посебно напади Албанаца на Србе.

Општа безбедносна ситуација на Косову није била лоша, напротив, по званичним подацима број почињених кривичних дела је за око 50% био нижи него у остатку СФРЈ. Активност илегалног покрета се видела у честим каменовањима аутомобила, заустављању возова и оштећењима пруге, растурању летака, исписивању парола... Починиоци су у највећем броју случајева били малолетници. Доста честе су биле хаварије у индустријским постројењима. Већи део је био проузрокован застарелом опремом и неадекватним одржавањем и руковањем. Али, учестале хаварије у постројењима у којима је долазило до демонстрација и сепаратистичких инцидената („Обилић“, „Белаћевац“) указивале су да су неке биле намерно извршаване.¹⁹⁰⁰

Највеће последице су остављали напади на Србе и Црногорце и њихову имовину. Долазило је до физичких напада, оштећења имовине, каменовања кућа, скрнављења гробаља, претњи... Највећи број кривичних дела на Косову догађао је у оквири једне етничке заједнице, па су и починиоц и жртва били исте националности. Када је долазило до кривичних дела и прекршаја у којима је починиоц био Албанац и жртва Србин нису сва била етнички мотивисана. Али, на Косову је владала атмосфера несигурности и страха. Коста Булатовић је ситуацију описао речима:

„И само чујете, у том селу се догодило то, у том селу се догодило то, народ хвата паника, страх...“¹⁹⁰¹

У затвореној средини, где су људи били снажно повезани, вести о нападима и инцидентима су брзо путовале од уста до уста и изазивале стрепњу. Штампана је о њима навелико извештавала, често сензационалистички. Све то је утицало да свако ново кривично дело или инцидент воде до дубљег подвајања и подозрења.

Почетком 1982. изгледало је да се стање смирује. После великог узнемирења и страха које су изазвале демонстрације од октобра до краја априла је било укупно 26 напада на Србе и Црногорце. Међутим, после нових покушаја да се организују демонстрације, до

---

¹⁹⁰⁰ АС, б2 к408, „Преглед карактеристичних појава и догађаја у вези са непријатељском и контрареволуционарном делатношћу у периоду од 1. до 30. јуна 1982. године“, Материјали са 5. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СРС, одржане 9. јула 1982.

¹⁹⁰¹ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 14. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018)

средине јуна се догодило 50 инцидената (једно убиство, 16 физичких напада, 4 случаја рушења гробаља, 30 претњи...) ¹⁹⁰² Како су конкретно очигледно етнички мотивисани инциденти који су утицали на свакодневни живот Срба изгледали сведочи низ догађаја из јуна 1982. Оман и Зејнел Морина из Ђаковице су 14. јуна на улици физички напали Небојшу Вујовића из истог места, вичући „иди у Србију, твоје место није овде“. Сутрадан, 15. јуна, две Српкиње су се пожалиле милиционерима из здруженог одреда милиције да их је кондуктер аутобуса „Косово транс“ истерао напоље рекавши им „ви нисте из ове државе, ви сте из Србије и идите како знате“. Потом је 21. јуна Бранко Краиновић, из Подујева, пријавио да му је око 22.00 часа непознато лице је звонило на капији. То се поновило у један час иза поноћи, до капије два непозната младића су га питала: „Још ниси отишао одавде?“ Бранко се вратио кући и више није излазио иако су младићи звонили још два пута. ¹⁹⁰³

Током 1982. било је 84 кривична дела и 682 прекршаја на штету Срба, почињених од стране Албанаца, и 20 кривичних дела и 279 прекршаја које су Срби починили на штету Албанаца. О структури кривичних дела сведоче подаци из првих шест месеци 1983. током којих су Албанци на штету Срба починили: силовање (3), покушај силовања (1), крађа и шумска крађа (10), разбојништво и разбојничка крађа (2), насилничко понашање (4), изазивање националне, расне и верске мржње (3), угрожавање сигурности (3), тешке телесне повреде (3), лаке телесне повреде 84), паљевина (1), штећење туђе ствари (5), повреда гроба (2), насиље из непријатељских побуда према СФРЈ (1). У истом периоду Срби су починили 7 кривичних дела на штету Албанаца: тешка телесна повреда (3), туча (1), повреда гроба (1), разбојничка крађа (1), лажно пријављивање (1), паљевина (1). ¹⁹⁰⁴

Немогуће је проценити колико је од ових дела било етнички мотивисано. Али, поједина дела, некарактеристична за средину у којима су генерацијама важила окамењена правила, одскакала су од патријархалног морала и показивала су да су директно почињена како би се отежао живот Срба. То су били случајеви насиља над старима и децом, скрнављење гробаља и тровање бунара. ¹⁹⁰⁵

---

¹⁹⁰² АЈ, ф803 к1789, „Информација о неким актуелним безбедносним...“

¹⁹⁰³ АС, б2 к408, „Преглед карактеристичних појава и догађаја...“

¹⁹⁰⁴ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“

¹⁹⁰⁵ В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 150.

Најтежа дела, убистава, су била ретка. У периоду од 1981. до краја 1986. догодила су се само два убиства у којима су починиоци били Албанци, а жртве Срби. У истом периоду, догодила су се такође два убиства у којима су починиоци били Срби, а жртве Албанци.¹⁹⁰⁶

Број убистава на Косову је процентуално био мањи него у остатку СФРЈ. Два убиства у којима су жртве били Срби не могу бити доказ постојања тенденције да се насиљем Срби отерају са Косова. Али, због чињенице да су се догодила у осетљивом тренутку, само годину дана после побуне, и у размаку од само месец дана, имала су снажан утицај на српску заједницу и целокупну јавност у Србији.

У селу Самодрежи, крај Вучитрна, 2. јуна 1982 је на њиви убијен Данило Милинчић. Убио га је Ферат Муја (48), привремено пензионисани радник „Трепча“. Убиству је претходила свађа око пута. После препирке Муја и двојица малолетника који су били са њим напали су Данила и бацили га на земљу. Данилова мајка Даница се бацила да заштити сина, али је Муја свеједно пуцао. Метак је прошао кроз Даницину руку и погодио Данила у срце. Даница Миланчић је касније сведочила да је Муја рекао: „Ово је наше, а на српско. Имам десеторо деце, они ће ово наследити.“¹⁹⁰⁷ Данило је имао 21 годину. Два месеца раније се вратио из војске. Оставио је трудну супругу и ћерку од две и по године.¹⁹⁰⁸

Случај је добио огроман публицитет. На наговор мештана Даница Миланчић се појавила у емисији РТ Београд. Дошло је до снажних реакција међу Србима на Косову и у остатку Србије. На сахрану Данила Миланчића је дошло између 7000 и 10.000 људи. Новине су извештавале како је Даница одлучила да напусти Косово и остави велико имање: 26 хектара земље, 5 крава, 20 оваца, 100ак кокошака, трактор...¹⁹⁰⁹ Тек на наговор Бранка Пешића, председника Скупштине СР Србије, породица Миланчић је одлучила да остане на имању, што су медији пренели као важну вест и велику победу.¹⁹¹⁰

Реакције комшија Албанаца на убиство су биле различите. Многе је Данилова судбина искрено потресла, па су се договорили да бојкотују породицу Ферати. Неки су чак плачући долазили у зграду комитета и изражавали жаљење због свега што се догодило.¹⁹¹¹

---

¹⁹⁰⁶ АС, б2 ПК СКК к44, „Оцена политичко-безбедносног стања у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали са 5. седнице ПК СК Косова, одржане 5. новембра 1986.

¹⁹⁰⁷ „Син убијен – мајка рањена“, *Вечерње Новости*, 4. јун 1982.

¹⁹⁰⁸ „Трећи малолетник само очевидац“, *Вечерње Новости*, 6. јун 1982.

¹⁹⁰⁹ „Породица Миланчић напустила огњиште“, *Вечерње Новости*, 9. јун 1982.

¹⁹¹⁰ „Даница Миланчић се враћа на Косово“, *Политика*, 12. јун 1982.

¹⁹¹¹ „Жалили су се узалуд“, *Политика*, 10. јун 1982.

Било је, међутим, и славља када се чуло да је Данило убијен, и порука Миланчићима да их неће оставити на миру док се не иселе.¹⁹¹² Рођаци Ферата Мује су им претили да ће пасти још крви уколико смртна казна над Мујом буде извршена.¹⁹¹³

Медији су до краја осамдесетих повремено извештавали о судбини Миланчића. „Јединство“ је 1985. писало како и даље трпе претње.¹⁹¹⁴ У време боравка Слободана Милошевића на Косову у априлу 1987. говор Данилове жене је био један од најпотреснијих који се тога дана чуо. Покрајински суд је одредио да породица убице Миланчићима исплати одштету, али су они то избегавали.¹⁹¹⁵ Ферат Муја је осуђен на смртну казну и она је извршена у затвору у Косовској Митровици.

Месец дана након убиства Данила Миланчића, 3. јула 1982, у селу Мећа код Ђаковице, Миодрага Шарића је убио комшија из породице Краснићи. Шарићи су се годинама суочавали са непријатељским понашањем комшија и незаинтересованошћу органа безбедности да им помогну. После Миодраговог убиства његова жена Смиљка је тврдила да је на Миодрага пуцано преко 10 пута. Једном приликом је пребијен секиром, а друге физичке нападе није могла ни да преброји. Наводни разлог свих проблема је била жеља комшија да се докопају земље. Убица је осуђен на 15 година затвора. Проблеми за породицу Шарић нису престали ни када је Миодрага убијен. У марту 1986. Миодраговог сина, Митра Шарића, тада четнаестогодишњака, приликом повратка из школе тешко је пребио је младић Албанац.¹⁹¹⁶

Медији у служби политике и националних интереса

Два убиства, као и провокације које су крајем маја доживели Срби из села Гојбуља, данима су били тема писања штампе. Бујица извештаја о Косову, која је почетком осамдесетих тек нарастала, догодила се истовремено са попуштањем партијске контроле на штампом. Многи листови су тежили сензационализму. После убиства Данила Миланчића више листова је известило како су Албанци такође убили Даниловог оца Славољуба, иако је он страдао у породичној свађи.¹⁹¹⁷ Покрајинско руководство је убрзо након побуне

---

¹⁹¹² „Убуство по нарицбини?“, *Новости* 8, 12. јун 1982.

¹⁹¹³ „Миланчићи напуштају Косово“, *Политика Експрес*, 25. август 1982.

¹⁹¹⁴ „Некоме сметам“, *Јединство*, 24. август 1985.

¹⁹¹⁵ „Породици није исплаћена одштета“, *Јединство*, 26. октобар 1988.

¹⁹¹⁶ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, изјава Смиљке Шарић, 16. марта 1986.

¹⁹¹⁷ „Саопштење ССРН Вучитрн“, *Вечерње Новости*, 11. јун 1982

почело да тврди како извештавање београдских медија негативно делује на ситуацију.¹⁹¹⁸ Неизречене су остајале оптужбе да руководство СР Србије подстиче овакво писање.

Ситуација је била знатно комплекснија. Републичком руководству јесте одлучило да штампа упорно извештава о нападима и притисцима на Србије, како би се косовско питање држало отворено, и руководство САП Косова приморало на уступке током разговора о редефинисању уставних односа. Надлежни у републици су покушавали да писање штампе ипак држе колико толико под контролом, како би избегли критике из федерације и спречили да се јавна реч можда сутрадан окрене против њих. О томе сведочи и податак да је „Илустрована политика“ била приморана да уништи 30.000 насловних страна са сликом Данице Миланчић и насловом „Смрт на очиглед мајке“ и 25.000 страница на којима је штампан текст.¹⁹¹⁹ Али, контрола над штампом је све више попуштала. Многи од написа у новинама били су последица дубоког незадовољства које је због стања на Косову постојало у читавом српском друштву.

Спорења око извештавања штампе су постала толика да је у јануару 1984. Илијаз Куртеши, председник Председништва ПК СКК, упутио званично писмо Дражи Марковићу, председнику Председништва ЦК СКЈ, тражећи да се проблем реши. На седници Председништва на којој је писмо разматрано дошло је до оштре расправе између Куртешија и Чкребића. Куртеши је критиковао „НИН“, „Илустровану политику“, „Вечерње Новости“, „Интервју“, „Дугу“ и друге листове, оптужујући их да преносе само негативне вести и извештавају сензационалистички, на шта је Чкребић одговарао да у Србији постоји огромно потмуло незадовољство због стања на Косову, да је велики број исељених који врше социјални притисак, и да је писање штампе само једна од манифестација тог проблема за који нико ван уже Србије не показује разумевање.¹⁹²⁰

Проблеми су постојали и у извештавању штампе из покрајине. Већ од лета 1981. је било уочљиво да има много писања „у интересу своје нације“.¹⁹²¹ Листови на албанском, првенствено најтиражнија „Рилиндја“, су тежили да догађаје прикажу бољим него што су

---

¹⁹¹⁸ АС, б2 ПК СКК к41, Материјали (резиме) са седнице Председништва ПК СК, одржане 19. новембра 1982; „Различита виђења“, *НИН*, 11. април 1982.

¹⁹¹⁹ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 87.

¹⁹²⁰ АЈ, ф507, Материјали са 58. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 10. јануара 1984, неауторизоване магнетофонске белешке.

¹⁹²¹ АС, б2 к43, Материјали са заједничке седнице Комисије ЦК СКС за информисање и пропаганду и Комисије ПК СКК за информисање и пропаганду, одржане 10. јануара 1983, излагање Беџира Хотија.

уистину били и избегавали су да извисте о проблемима Срба. Било је чланака у којима је афирмативно писано о осуђеним припадницима илегалног покрета и хваљено је њихово „храбро“ држање на суђењу. Са друге стране, „Јединство“ је оптуживано да ситуацију упорно приказује негативнијом него што јесте. Било је пуно примера да „Рилиндја“ и „Јединство“ о истим догађајима извештавају дијаметрално супротно, па је тако нпр. „Јединство“ писало како је 35 породица Срба из села Сибовац купило плацеве и гради куће ван Косова, док је „Рилиндја“ писала како се нико не исељава из овог села. Разлике у писању су постојале око многих актуелних тема: узроцима и обиму исељавања Срба и Црногораца, првим примерима самоорганизовања Срба у супротстављању градње индустријских објеката у Шилову, Бресју и Добреву, о проблему наталитета у покрајини и др.¹⁹²²

Извештавање медија је утицало на даље подвајање и затварање у оквиру своје етничке групе. Писање „Рилидје“, коју су скоро искључиво читали Албанци, и „Јединства“, које су читали Срби, утицало је да грађани покрајине о истим темама имају различита, чак супротстављена мишљења. Албанци су у писању београдске штампе видели доказ кампање која се против њих води, док је код Срба нарастало незадовољство и осећај угрожености чак и у оним деловима покрајине где међунационалних инцидентата до тада није било. Током 1983. уочено је да Албанци све чешће коментаришу да се проблем исељавања злоупотребљава „да би се Србија мешала у послове Косова“.¹⁹²³ Различите оцене догађаја од стране покрајинског и републичког руководства, политички спорови у којима су и једни и други (зло)употребљавали масе, извештавање медија, затварање у оквиру своје етничке групе и целокупна атмосфера створена у друштву утицала је да до средине деценије нарасте уверење „код Срба и Црногораца да се (проблеми) никада неће решити, а код Албанаца да је посредни завера Срба против њих“.¹⁹²⁴

Догађаји и атмосфера у друштву су снажно утицали на Србе на Косову. Део њих је једини излаз видео у селидби, па је убрзо после демонстрација 1981. започео нови талас сеоба који се до краја деценије смањило, али никада није престао. Други су реаговали на сасвим супротан начин. Одлучили су да се боре за опстанак на Косову. Посебно је снажан одјек имало убиство Данила Миланчића и појављивање његове мајке Данице на телевизији. У

---

¹⁹²² АС, б2 к463, „Остваривање закључака Шесте седнице ЦК СКЈ у јавним гласилима“, Материјали са седнице Комисије ЦК СК Србије за информисање и пропаганду, одржане 24. априла 1984.

¹⁹²³ АЈ, ф803 к1791, „Стање безбедности у САП Косово у првих 9. месеци 1983...“

¹⁹²⁴ „Моћ и последице“, *НИН*, 23. август 1987.

српским селима у Метохији и неким деловима Косова људи почињали да се самоорганизују, да заједнички чувају летину и постављају сеоске страже током ноћи.¹⁹²⁵ Расло је неповерење у покрајинске институције и СК. Све чешће су се чуле тврдње како им на Косову нема останка уколико села не остану чисто српска. У разговорима су критиковали Тита и говорили како је земљи потребан Ранковић.¹⁹²⁶ Резултат нараслог незадовољства је била све израженија нетрпељивост према Албанцима, па је током лета 1982. дошло до 55 различитих инцидената у којима су Срби напали, претили или вређали Албанце, чега годину дана раније скоро да уопште није било.¹⁹²⁷

Извештавање штампе о екцесима на Косову чак и у времену када су покрајински и савезни руководиоци понављали како је ситуација све боља доводило је до бунта међу грађанима уже Србије. Бес је усмераван према Албанцима у целини, па је тако током лета 1982. уочено да поново долази до напада на Албанце и њихову имовину широм Србије, чега неко време није било, после таласа напада непосредно након демонстрација.¹⁹²⁸ Када су новине пренеле вести о убиству Данила Миланчића и инциденту у селу Гојбуља петорица радника ПК Београд су напали двојицу сезонских радника Албанаца и нанели им тешке телесне повреде. Одмах потом је 12 радника Албанаца напустило посао. На Филозофском факултету у Београду су освануле пароле у којима се за убиство Миланчића тражила освета „главу за главу“.¹⁹²⁹

Атмосфера која је под утицајем догађаја и извештавања стварана у друштву дугорочно је имала непредвиђене последице. Републичком руководству је одговарало да расте притисак на руководство САП Косова под писањем штампе и незадовољством маса. Али, вести о нападима на Србе на Косову, заједно са ефектима све дубље економске и друштвене кризе, код грађана су будили незадовољство и руководством у републици и федерацији, које су оптуживали да је неспособно и да није у стању да реши проблеме. Десетине хиљада људи на сахрани Александра Ранковића су били први јасан знак да је велики број грађана Србије изгубио поверење у актуелне руководиоце. Клицање Ранковићу

---

¹⁹²⁵ АЈ, ф803 к1789, „Информација о неким актуелним безбедносним...“

¹⁹²⁶ АС, г274 к4/III, „Безбедносна процена стања у САП Косову...“

¹⁹²⁷ АС, г274 к2/III, Материјали са 4. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије..., излагање Вељка Марковића (Строго поверљиво)

¹⁹²⁸ АС, г274 к2/III, Материјали са 4. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије..., излагање Обрена Ђорђевића (Строго поверљиво)

¹⁹²⁹ АЈ, ф803 к1789, „Информација о неким актуелним безбедносним...“

је било захтев за променом политике, не само према Косову него у целини. Срби, на Косову и у ужој Србији, су тражили лидера.

5. 4. Исељавање Срба и Црногораца са територије САП Косова

Исељавање као политичко питање

Побуна на Косову је открила да су руководства ПК СК Косова и САП Косова систематски прикривала податке о правом стању у покрајини током седамдесетих.¹⁹³⁰ Убрзо након побуне, испрва на партијским форумима а потом и у штампи, отворено је почело да се говори о проблему о коме се дуго шапутало – о масовном исељавању Срба и Црногораца са Косова.¹⁹³¹ До краја осамдесетих исељавање је остало једна од централних тема косовског питања.

Од првог покушаја да се на партијским форумима разговара о проблему исељавања питање је посматрано као првенствено политичко, па тек онда социјално, демографско или економско. Јован Марјановић¹⁹³² и Добрица Ћосић¹⁹³³ су на 14. седници ЦК СК Србије 1968. говорили о промашајима у националној политици СКЈ и упозорили на све масовније исељавање Срба са Косова. Уместо расправе о њиховим тврдњама излагања су оцењена као политичка диверзија и одбачена.

На покрајинским форумима је о исељавању разговарано три пута: два пута током 1969. и једном 1971. године. На састанцима 1969. се говорило о све израженијем одласку високообразованих стручњака, који су имали запослење и решено стамбено питање. У дискусијама је истицано да су главни повод за селидбе економски разлози (неразвијеност Косова, проблеми и ниски приходи у неким радним организацијама, споро увођење нових начина привређивања и др.) али се помињала и лоша атмосфера створена после децембарских демонстрација, „кабадахлук и силецијство“, деловање „албанских националиста“ који желе да неке односе измене преко ноћи и „српских шовниста“ који се

---

¹⁹³⁰ АС, б2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање...“

¹⁹³¹ АС, б2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије..., излагање Драже Марковића.

¹⁹³² „Однос класног и националног”, *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, 94.

¹⁹³³ „Потреба за критичким разматрањем владајуће идеолошке концепције у националној политици”, *Исто*, 106.

супротстављају променама...¹⁹³⁴ На фебруарској седници Секретаријата ПК СК Косова 1969. Васо Богдановић је упозорио да се око 1300 стручњака и преко 1000 породица после 1966. иселило са Косова.¹⁹³⁵ Јово Шотра и Милош Секуловић су потом истакли да екстремисти злоупотребљавају националну политику прокламовану после Брионског пленума. Њихови гласови су остали у мањини јер је велика већина албанских кадрова тврдила да су миграције део токова који се одвијају у читавој Југославији и да су првенствено економски мотивисане.¹⁹³⁶ Гласови о исељавању су стигли и до федерације па је Вели Дева искористио састанак руководства СР Србије са Титом да му пренесе како је процес исељавања стручњака Срба и Црногораца о коме се тих месеци говорило већ заустављен.¹⁹³⁷

У ствари, исељавање се настављало и појачавало. Нови покушаји да се питање отвори на партијским форумима уследили су 1971. године, у време најжешћих политичких сукоба око предлога уставних амандмана. Блажо Радонић је на седници Секретаријата ЦК СКС у марту 1971. затражио да се СКС изјасни „против свих могућности мајоризације“.¹⁹³⁸ Више говорника на седници је подржало његово излагање. Потом је група српских и црногорских кадрова, предвођени Шотром и Секуловићем, покушала да питање отвори на 28. седници ПК СК Косова 1971.¹⁹³⁹

Сви покушаји су остали безуспешни. Фадиљ Хоца је искористио лоше односе Тита са Никезићевим руководством да током разговора на Брионима помене како из Србије тврде да на Косову има притисака на Србе, иако су у покрајини урадили анализу исељавања и закључили да је њихова политика исправна.¹⁹⁴⁰ Након 28. седнице из ПК СК Косова Титу је достављена „улепшана“ информација у којој је наведено да су миграциона кретања на Косову резултат „објективних околности које нису карактеристичне само на Косову, већ и

---

¹⁹³⁴ АС, њ2 ПК СКК к9, Материјали са 6. седнице ПК СК Косова, одржане 5. априла 1969, неауторизоване магнетофонске белешке.

¹⁹³⁵ Износећи ове тврдње Баровић се позвао на материјал коришћен на седници, а који се не налази међу документима предатим на чување архиву.

¹⁹³⁶ АС, њ2 ПК СКК к14, Материјали са проширене седнице Секретаријата ПК СК Косова, одржане 11. фебруара 1969, неауторизоване магнетофонске белешке.

¹⁹³⁷ АС, њ2 к97, Магнетофонске белешке са разговора Председника републике са представницима СР Србије, одржаних 25. септембра 1969.

¹⁹³⁸ АС, њ2 к105, Материјали са 165. седнице Секретаријата ЦК СКС, одржане 29. марта 1971, записник.

¹⁹³⁹ АС, њ2 ПК СКК к11, Материјали са 28. седнице ПК СК Косова...

¹⁹⁴⁰ АС, њ2 к97, Магнетофонске белешке са разговора председника Тита са представницима СР Србије, одржаних 11. маја 1971.

у другим неразвијеним срединама“. Одбачена је свака одговорност СК Косова за исељавање.¹⁹⁴¹ Потом је загребачки „Вјесник у сриједу“ напао иступања на 28. седници ПК СК Косова, тврдећи да приче о мајоризацији и притисцима шире смењени после Брионског пленума.¹⁹⁴² Јово Шотра није одустајао па је о проблемима у САП Косово и исељавању писао лично Титу.¹⁹⁴³ Писмо је остало без реакције. Следеће, 1972. године, београдска „Политика“ је известила како на Косову, у Србици, „поражена неформална група“ која је упутила жалбу ЦК СК Србије због наводних притисака на Србе и Црногорце. Колико је питање било важно за покрајинско руководство сведочи податак да је на заједничкој седници Секретаријата ПК СК Косова и ОО СК у Србици, на којој је расправљано о овом питању, присуствовао и Махмут Бакали. Утврђено је да су све тврдње о притисцима нетачне.¹⁹⁴⁴ Убрзо су Марко Секуловић и Јово Шотра искључени из СКЈ. Читава структура СК Косова је стављена под контролу руководства, па до краја седамдесетих из покрајине више није било јавних жалби о лошим међунационалним односима и исељавању.

Након обрачуна са побуњеницима у ПК Косова питање исељавања је политички покопано и све до побуне више није покретано на покрајинским, републичким или савезним форумима. У анализи узрока и обима исељавања коју је после побуне сачинила Комисија ИВ Скупштине САП Косова констатовано је да је исељавање било „табу тема“.¹⁹⁴⁵ О њему се говорало највише међу исељенима. Њихова сведочанства показују да су у организацијама СК у централној Србији знали да је стање на Косову знатно другачије него што су га приказивали званични извештаји али због односа политичких снага о томе није говорено на највишим форумима.¹⁹⁴⁶ Патријарх СПЦ Герман је више пута покушавао да код републичких руководилаца покрене питање исељавања али безуспешно.¹⁹⁴⁷ Највиши руководиоци СК Србије су несумњиво знали да исељавање траје.¹⁹⁴⁸ Након побуне 1981.

---

¹⁹⁴¹ АЈ, ф837 КПР II-2/532, „Информација о XXVIII седници ПК СК Косова“, Пријем делегације АП Косова, Београд 1. 7. 1971.

¹⁹⁴² „Тко се исељава с Косова“, *Vjesnik u srijedu*, 7. јул 1971.

¹⁹⁴³ ИАБ, ф2769 к1, фасцикла „Косово“, „Информација о неким актуелним питањима политичког стања...“

¹⁹⁴⁴ „Политички пораз 'групе грађана' из Србице“, *Политика*, 20. април 1972.

¹⁹⁴⁵ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...“

¹⁹⁴⁶ М. Ђоковић, *нав. дело*, 6.

¹⁹⁴⁷ АС, г274 к23/II, „Односи са верским заједницама у СР Србији...“

¹⁹⁴⁸ Поред више упозорења патријарха Германа да исељавање Срба са Косова увелико траје постоји више доказа који упућују да су најутицајнији политичари у републици, Дража Марковић и Петар Стамболић, знали за проблем. Ако се на страну остави претпоставка да је републичка СДБ морала знати шта се на Косову догађа, чињеница је да је Дража Марковић је био на челу комисије која је 1961. сачинила извештај о великим проблемима у међунационалним односима у АКМО. Такође, Војкан Лукић тврди да је Петар Стамболић 1967.

Јоже Смоле је у опширном интервјуу за „Вјесник“ изјавио да се о исељавању већ дуго говорило у Београду, „и не само у Београду“, али да због праксе немешања питање није јавно отворено.¹⁹⁴⁹

Покрајинско руководство је било свесно да се о исељавању шапуће па су у извештајима крајем седамдесетих оптуживали „српске и црногорске националисте“ да шире приче о „наводним“ притисцима на Србе и Црногорце да се иселе.¹⁹⁵⁰ Током посета функционера из федерације њихови домаћини из покрајине су објашњавали да исељавања има, али да је искључиво економски мотивисано: Срби су продавали имања за велики новац, за који су после куповали велика имања у ужој Србији.¹⁹⁵¹ Стање је тако темељно прикривано да када је коначно на савезним форумима откривена размера проблема чланови СИВ-а су, по речима Милке Планинц, „били шокирани“.¹⁹⁵²

О исељавању је отворено проговорено на седницама ЦК СКЈ и ЦК СКС у недељама након побуне. Под политичким притиском ПК СК Косова је преузео задатак да проблем истражи и ради на спречавању даљег исељавања. ИВ Скупштине САП Косова је 14. јула основало Комисију за утврђивање узрока исељавања Срба и Црногораца у периоду 1971-1981 (даље: Комисија), са задатком да припреми извештај о узроцима и обиму исељавања.¹⁹⁵³ Поред покрајинске Комисије основана је и заједничка Радна група ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а (даље: Радна група), која је такође добила задатак да састави извештај о исељавању.

Паралелно са радом Комисије и Радне групе, у федерацији је трајала израда Платформе о Косову. Већ тада се показало да ће питање исељавања поново бити првенствено политичко. Доношењу Платформе на новембарској седници ЦК СКЈ претходили су тешки разговори у којима је мерена свака реч. Иако су током представљања Платформе Милојко Друловић и још неколицина учесника расправе опширно говорили о

одбио да прими делегацију Срба из Косовске Митровице која је желела да се жали на притиске и прогон после Брионског пленума. (V. Lukić, *nav. delo*, 225) Кадри Реуфи је о проблемима у међунационалним односима на Косову покушао да говори на седници ЦК СКС 1971. али су Марко Никезић и остали из руководства сматрали да је то унутрашње питање руководства СК Косова.

¹⁹⁴⁹ „Мора доћи крај споразумима о праву на информирање“, *Вјесник*, 23. мај 1981.

¹⁹⁵⁰ АЈ, ф507 III/246, „Информација о неким видовима непријатељског и опозиционог деловања...“

¹⁹⁵¹ Б. Мамула, *нав. дело*, 64.

¹⁹⁵² АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982, излагање Милке Планинц.

¹⁹⁵³ АЈ, ф803 к1787, „Материјали са 99. седнице Председништва САП Косова“ (Строго поверљиво), Материјали за 15. седницу Савеза за заштиту уставног поретка, одржану 13. маја 1981.

проблему исељавања¹⁹⁵⁴, у коначном тексту документа оно једва да је поменуто.¹⁹⁵⁵ Платформа је потом постала саставни део докумената усвојених на 12. Конгресу СКЈ. Ни то није прошло без спорова. Уводни реферат на Конгресу требало је да поднесе Душан Драгосавац. У првој верзији реферата који је припремио уопште се није помињао проблем исељавања са Косова.¹⁹⁵⁶ Тек после оштре расправе на Председништву ЦК СКЈ одлучено је да се реферат измени и исељавање помене.¹⁹⁵⁷

Рад покрајинске Комисије је требао да буде готов до 15. октобра 1981. Међутим, Комисија се суочила са бројним проблемима. За потребе израде анализе затражени су подаци о обиму и узроцима исељавања из свих општина САП Косова, али материјали са њима никако нису стизали. Многе општине нису водиле тражену евиденцију док у неким није било ни политичке воље да се приступи решавању проблема.¹⁹⁵⁸ Први материјали из општина су почели да пристижу тек током новембра и децембра. Најгора ситуација је била у општинама Приштина, Пећ и Косовска Каменица, из којих су подаци достављени тек у фебруару 1982. Након пријема материјала у Комисији су констатовали да је већина непотпуна и да се у општинама проблему приступало са мало удубљивања и воље да се њиме озбиљно позабаве.¹⁹⁵⁹

Анализа узрока и обима исељавања (даље: Анализа) Комисије је завршена у фебруару 1982. Као узроци исељавања констатовани су:

- економско-социјални разлози
- општа друштвено-политичка клима
- разноврсни облици директних и индиректних притисака
- неефикасност органа
- остали разлози (породични, лични и др.)

---

¹⁹⁵⁴ АЈ, ф507 П/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Милојка Друловића, Синана Хасанија, Богољуба Недељковића, Добросава Ђулафића, Драгутина Марковића, Милије Ковачевића.

¹⁹⁵⁵ АЈ, ф507 П/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања...“

¹⁹⁵⁶ АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Бранка Микулића.

¹⁹⁵⁷ *12. Конгрес Савеза комуниста Југославије. Реферат. Резолуције. Статут СКЈ. Завршина реч*, Издавачки центар Комунист, Београд 1982, 47.

¹⁹⁵⁸ АС, г274 к25/II, „Информација о активностима на утврђивању узрока и заустављању појава исељавања Срба и Црногораца са Косова“, Материјали са 85. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. новембра 1981.

¹⁹⁵⁹ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...“

Као први узрок наведени су економски разлози, посебно проблем запошљавања који је у покрајини био изражен, а са којима су се Срби и Црногорци додатно суочавали због вођења рачуна о националном кључу; потом услови школовања и стамбена политика.

Као други узрок исељавања наведена је општа друштвено-политичка клима, под којом се сматрало нарушавање међунационалних односа и „губљење економске, политичке и животне перспективе“. Наведено је да су на настанак ове климе утицала „негативна политичка кретања“, нарочито после демонстрација 1968, бујање „национализма и иреднетизма“, нарастање активности илегалног покрета и продор идеологије која се залагала за „етнички чисто Косово“.

Трећи узрок исељавања су били разни облици притисака и застрашивања: „општа несигурност, малтретирање, вређање, туче, физички напади, насртаји и насилничко понашање према женама и деци у пољу и у школама, покушаји силовања и сама силовања, физички напади на свештена лица и калуђере“. Закључено је да су Срби и Црногорци били изложени „бруталном шиканирању и директним грубим притисцима“. Даље је наведено да су се суочавали са „притиском да продају имања, узурпацијом имовине, разним пољским штетама, прекидима воде за наводњавање и сечом шуме“. Као посебан вид притисака наведене су злоупотребе приликом експропријације земљишта, скрнављење гробаља и богомоља, и „перфидно малтретирање грађана у остваривању њихових свакодневних потреба“: у продавницама, у градском и приградском превозу, на зеленим пијацама... Притиске су трпели и на радном месту, кроз „интриге, лажи, етикетирање кадрова, онемогућавање напредовања у струци“.

Коначно, четврти наведени узрок исељавања је била неефикасност органа, посебно СУП-а, судова и органа управе. Ови узроци су делом били резултат лошег стања администрације, али је било и случајева намерног отезања са поступцима, неизвршавања пресуда и решења, недостатка заштите надлежних органа, прећутног толерисања притисака...

Паралелно са радом Комисије текао је рад Радне групе. Приступ је био различит. Покрајинска комисија је Анализу израдила на основу материја достављених из општина, потом материјала покрајинских органа и служби, и на основу једног разговора са групом од око 200 исељених обављеном у централној Србији. Радна група је Извештај саставила на основу података из општина у ужој Србији у којима се населио већи број исељених са

Косова¹⁹⁶⁰, потом података из званичних пописа, материјала републичког СУП-а, републичких органа управе и др. Током рада, Комисија и Радна група су сарађивале. Обавили су консултације у Приштини, након чега су заједнички посетили неколико општина на Косову. Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова (даље: Извештај) Радна група је завршила у новембру 1981.¹⁹⁶¹ Узроци исељавања наведени у Извештају су суштински истоветни са онима из анализе покрајинске комисије:

- општа друштвено-политичка атмосфера и стање несигурности
- разноврсни облици директних и индиректних притисака
- економско-социјални разлози (запошљавање, школовање, бољи услови живота и др.)
- непознавање албанског језика и злоупотребе са тим
- остали разлози (лични и породични разлози, службени премештаји и др.)

Разлика је била у значају које су придавани појединим факторима. Док је Комисија на прво место ставила економске разлоге и приписали им најважнију улогу, Радна група је закључила да су најважнији узрок исељавања атмосфера несигурности и притисци које Срби и Црногорци трпе. Такође, битна разлика у материјалима је била што је у Извештају захтевано да се настави са диференцијацијом међу руководиоцима из покрајине, потом у судовима, полицији, администрацији, док су на Косову сматрали да је са чисткама завршено.

Иако разлике на први поглед нису биле велике, током осамдесетих су постале прворазредно политичко питање. Дилема да ли су главни узрок исељавања притисци или економски разлози имало је много важнију политичку позадину. Пошто се исељавање настављало прихватање става да су главни узрок притисци значило би да покрајинско руководство није успело да их спречи, и да због тога мора политички да одговара. Другим речима, усвајање става да су притисци главни узрок исељавања Срба и Црногораца са Косова дало би републичком руководству начин да врши стални притисак на покрајинско руководство, и утиче на смену кадрова. Са друге стране, прихватање става да су главни узрок сеобе економски разлози одговорност је пребацивало на федерацију у целини и

---

¹⁹⁶⁰ ИАК, фонд СО Краљево, ИС СО Краљево, Записник са седнице од 27. августа 1981. Из записника се види да су Комисије основане по општинама у ужој Србији са задатком да установе разлоге исељавања „по могућности за последњих двадесет године“. Подаци су прикупљени из укупно 84 општине, док 30 општина није доставило тражене податке. Током рада на састављању Извештаја анкетирано је 5000 исељених, и разговарано са њих 1800.

¹⁹⁶¹ АЈ, ф130 к803, „Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца...“

промашену политику развоја, за шта актуелно покрајинско руководство није могло бити одговорно.

Политички спор у позадини различитог тумачења узрока исељавања дошао је до изражаја на седницама савезних органа посвећених овој теми током лета 1982.¹⁹⁶² У излагањима учесника у расправи на седници Председништва СФРЈ јасно се видео тињајући сукоб. Кољ Широка је критиковао Извештај Радне групе, речима: „не може то, ко у клин, ко у плочу“.¹⁹⁶³

Савезни органи су избегли да се ставе на страну покрајине или републике. Оцене СИБ-а¹⁹⁶⁴ су биле нешто оштрије од закључака Председништва СФРЈ, у којима је уопштено констатовано да су „узроци исељавања различити и комплексни, али истовремено и повезани“.¹⁹⁶⁵ Чини се да је идеја била да се избегне политички спор и пружи подршка мерама за заустављање исељавања које су донели бројни покрајински и републички органи и форуми. Иако су СИБ и Председништво СФРЈ избегли да се изјасне који је узрок исељавања доминантан, у усвојеним документима је наведено да је „исељавање са Косова није проблем само САП Косова и СР Србије, већ целе Југославије“. Закључак је био важан за републичко руководство јер су постојале јаке, прикривене тенденције да се исељавање прикаже као унутрашњи проблем Србије и да се њиме не баве савезни органи, иако Србија није имала механизме којима би директно могла да утиче на стање у покрајини.¹⁹⁶⁶ Иако је уношење такве реченице у закључак била мала политичка победа за Србију федерација се није озбиљније ангажовала око стања на Косову нити заустављања исељавања све до ескалације проблема у пролеће 1986.

Избегавање савезног руководства да се изјасни који разлог за исељавања сматра за најважнији утицало је да спор око тога између републичког и покрајинског руководства потраје до краја осамдесетих. Под притиском догађаја покрајинско руководство је прве

---

¹⁹⁶² О проблему исељавања је расправљано на седници СИБ-а 12. јула, и потом Председништва СФРЈ 14. јула.

¹⁹⁶³ АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Коља Широке.

¹⁹⁶⁴ АЈ, ф803 к131, „Оцене и ставови о исељавању Срба и Црногораца са Косова и правцима деловања ради отклањања узрока исељавања и стварања услова за повратак у САП Косово оних који то желе“, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982.

¹⁹⁶⁵ АЈ, ф803 к131, „Информација о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова“, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982.

¹⁹⁶⁶ Као потврда бриге федерације о проблему исељавања Савезно веће Скупштине СФРЈ је о овој тему разговарало у новембру 1982, јулу 1983, септембру 1984, фебруару 1986. и децембру 1986. АЈ, ф212 к5, Строго поверљива архива, Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања Срба и Црногораца из САП Косова под притиском.

мере за заустављање исељавања донело убрзо након побуне. ИВ Скупштине САП Косова је 14. јула основало Комисију за заустављање појава исељавања Срба и Црногораца са Косова.¹⁹⁶⁷ Потом су комисије са истим задатком формиране при свакој СО. Међутим, брзо се показало да њихови чланови нису превише заинтересовани за решавање проблема. Иако је низ покрајинских институција и масовних организација на папиру донео разне мере за заустављање исељавања у пракси се мало шта променило. Исељавање се настављало и интензивирало. Конкретне акције су изостајале. Процес албанизације покрајине је тихо настављан.

Уместо одлучних мера за отклањање узрока исељавања покрајинско руководство је све чинило да докаже да се стање поправља. Утицај притисака је умањиван и чак је порицано да их уопште има. У документима припремљеним за 13. конференцију СК Косова 1982. године проблем исељавања једва да је поменут. У нацрту резолуције је речено:

„Савез комуниста сматра да је природно кретање људи са Косова и према Косову нормално, али да ће се одлучно борити против свих миграционаих кретања која нису резултат природног кретања људи и поделе рада.“¹⁹⁶⁸

Из реченице је немогуће закључити да ли „миграционаих кретања која нису резултат природног кретања људи“ има, или је СК Косова само прокламовао одлучност да се против њих бори уколико их буде.

У периоду 1982-1984. о проблему исељавања се разговарало на неколико седница Скупштина СФРЈ, СР Србије и САП Косова. Разлике у тумачењу узрока исељавања су се продубљивале.¹⁹⁶⁹ Покрајински руководиоци су изјављивали како је притисака све мање, и да исељавање траје због створене климе и лоше економске ситуације али да се смањује.¹⁹⁷⁰ Са друге стране, београдска штампа је упорно извештавала о примерима притисака.¹⁹⁷¹ На то су из покрајине су одговарали оптужбама на рачун штампе да додатно подгрева

---

¹⁹⁶⁷ „Образована комисија за испитивање узрока исељавања са Косова“, *Политика*, 15. јул 1981.

¹⁹⁶⁸ АС, б2 ПК СКК ф30, „Резолуција о идејно-политичким задацима СКК на даљем социјалистичком друштвено-економском развоју и политичкој стабилизацији у покрајини“, Материјали 23. седнице ПК СК Косова, одржане 1. марта 1982.

¹⁹⁶⁹ „Узроци: страх и несигурност“, *Борба*, 11. јул 1983; „Пренаглашени економски узроци исељавања“, *Политика*, 12. јул 1983.

¹⁹⁷⁰ АС, б2 ПК СКК ф38, „Остваривање политике националне равноправности...“

¹⁹⁷¹ „Кључ’ против најбољих радника“, *Вечерње Новости*, 13. август 1983; „Сеобе под притиском“, *Вечерње Новости*, 12. јул 1984; „Гомилају закључке“, *Политика Политика*, 18. септембар 1984; итд.

атмосферу и тако подстиче исељавање.¹⁹⁷² Новине, уз тиху подршку републичког руководства, нису одустајале од извештавања о нападима на Србе и Црногорце, притисцима, дискриминацији...¹⁹⁷³ Ушло се у зачарани круг међусобног оптуживања. Разлике у тумачењу догађаја током скупштинских расправа су постале толике да је Председништво СФРЈ 1985. закључило да је дошло до поделе на националној основи.¹⁹⁷⁴

Проблем исељавања је све време посматран као првенствено политички. Руководство СК Србије је покушавало да стање на Косову искористи како би извршило притисак на покрајину и поново је снажније везало за републику. Петар Стамболић је у септембру 1981. на седници Председништва СФРЈ изјавио како су догађаји на Косову „директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије.“¹⁹⁷⁵ Децембарска седница ЦК СКС, директно преношена на телевизији, била је покушај да се побуна искористи како би се преиспитали уставни односи у Србији. Руководство СК Србије у томе није успело, али је исељавање остајало доказ да се стање на Косову не поправља и разлог да се питање уставних односа држи отвореним.

Рedefинисање уставних односа у СР Србији почетком осамдесетих није било могуће због слабе позиције српског руководства у федерацији. Убрзо после Титове смрти показала се дубина заблуда Драже Марковића и осталих руководилаца из СК Србије да ће Србија брзо повратити положај када Тита не буде. Одбијање дела чланова ЦК СКЈ да на гласању после 12. Конгреса потврде избор Драже Марковића у Председништво ЦК СКЈ показао је да је позиција Србије слабија него икада раније.

У априлу 1982. Скупштина СР Србије је донела Закључке у којима је решавање проблема исељавања везала за потребу „доследног остваривања“ Устава СР Србије.¹⁹⁷⁶ Слични ставови поновљени су годину дана касније.¹⁹⁷⁷ Из републике су упорно тврдили да је побуна на Косову и стање у покрајини које доводи до исељавања директна последица

---

¹⁹⁷² АЈ, ф803 к197, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985, излагање Синана Хасанија.

¹⁹⁷³ „Дезинформације са позадином“, *Политика Политика*, 6. април 1982; „Мере нису дале очекиване резултате“, *Политика*, 3. јун 1983; итд.

¹⁹⁷⁴ АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању Срба и Црногораца са Косова“, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

¹⁹⁷⁵ АС, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Петар Стамболића.

¹⁹⁷⁶ „Закључци Скупштине СР Србије о проблему исељавања Срба и Црногораца са Косова“, *Борба*, 24. април 1982.

¹⁹⁷⁷ АС, г274 к18/III, „Закључци Скупштине СР Србије, од 22. јула 1983“, Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

несређених уставних односа. Током 1982. и 1983. иницијатива Скупштине Србије је остала без одјека, али је 1984. републичко руководство било спремно за нови покушај да проблем покрене пред савезним органима.

У априлу 1984. председник Председништва ЦК СК Србије је постао Иван Стамболић. Брзо је показао намеру да се одлучније бори за реформу федерације и решавање косовског питања, ослањајући се на мрежу кадрова коју је још од средине седамдесетих стварао у Србији, и знатно боље односе у федерацији од оних које је изградио Дража Марковић. Између њих двојице није било већих разлика у погледима на кључна политичка питања, поготову у односу према покрајинама и потреби заустављања даљег растања федерације.

На 18. седници ЦК СК Србије, у јесен 1984, захтевана је широка реформа федерације и поново покретање питања уставних односа у Србији.¹⁹⁷⁸ За разлику од случаја Плава књига и 18. седнице из 1981. године, руководство републичке партије је променило приступ. Уместо захтева за „доследном применом уставних одредби“ овај пут тражено „појашњавање“ спорних одредби, што је у ствари био имплицитни захтев за промену устава. Као најснажнији аргумент је искоришћена ситуација на Косову и неуспех покрајинског руководства да стање стабилизује. Да би ојачали снагу захтева, из руководства су инсистирали да они долазе „из базе“, тј. од чланова СК. У основним организацијама СК широм републике критиковано је (не)остваривање Платформе о Косову, тражена је одговорност чланова ПК СК Косова и ЦК СК Србије, и истицано да је питање исељавања „оно на којем СК полаже испит“.¹⁹⁷⁹

Иако су из покрајине покушавали да докажу да се исељавање смањује а предузете мере дају резултате¹⁹⁸⁰, због високог броја исељених и напада у медијима били су принуђени на политичку дефанзиву. Председништво СФРЈ је у јануару 1985. донело закључке по којима је, између осталог, истакнуто да су притисци и деловање илегалног

---

¹⁹⁷⁸ АЈ, ф803 к197, „Ставови ЦК СК Србије о одговорности и задацима СК Србије у развоју политичког система социјалистичког самоуправљања и спровођењу утврђене политике“, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

¹⁹⁷⁹ Овакве ставове су изнели у: ОО СК Контрола мрежа Прибој, ОО СК Трстеник, ОО СК Бајна Башта, ОО СК МЗ Савски венац и др. АС, б2 к423, „Остваривање водеће улоге СКЈ у друштву и јачање његовог идејног и акционог јединства. Информативно-аналитички материјал о јавној расправи поводом предлога закључака 13. седнице ЦК СКЈ“, Материјали са 84. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 24. децембра 1984.

¹⁹⁸⁰ АЈ, ф803 к197, „Извештај о спровођењу мера и акција на заустављању исељавања Срба и Црногораца из Косова за период јануар-јун 1984. год.“, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

покрета („иреденте“) основни узрок исељавања и затражено је да се настави са диференцијацијом „у свим срединама и на свим нивоима на Косову“. ¹⁹⁸¹ Био је то позив на нове промене у покрајинском руководству.

До краја 1985. односи између два руководства, републичког и покрајинског, ушли су у дубоку кризу. Разне резолуције и закључци донесени у Београду су постајали све оштрији ¹⁹⁸², а разлике у тумачењу догађаја све веће. ¹⁹⁸³ Изјаве руководиоца из покрајине и ставови републичких органа су постали потпуно супротни. Рефик Агај, председник Комисије за заустављање исељавања Срба и Црногораца с Косова, у интервјуу са Надиром Авдић Власи је истакао да се исељавање смањује и да очекује да „за годину-две буде сведнео на нормална миграциона кретања“. ¹⁹⁸⁴ Исмаил Бајра је на једном саветовању у ЦК СКС изјавио да је број оних који се исељавају и повратника скоро приближан. Потом је за словеначки „Дневник“ изјавио да је почетком године број повратника био већи него број исељених и да их је током само прва два месеца било 1600 (у ствари, у току читаве 1985. на Косово се вратило 704 Србина и Црногорца). ¹⁹⁸⁵ Изјаве су дошле у тренутку када је исељавање поново почињало да расте па је на крају 1985. било веће него годину дана раније. ¹⁹⁸⁶ Број исељених током године је био скоро шест пута већи од броја повратника.

Насупрот оваквим тврдњама руководиоца из покрајине, политичари у републици и београдска штампа су упорно изјављивали да се проблем исељавања суштински не решава и тражили да надлежни преузму одговорност. Председништво СР Србије је крајем априла 1985. донело закључке у којима је речено да је исељавање под притиском Срба и Црногораца „најтежи проблем нашег друштва“. ¹⁹⁸⁷

Током 1985. дошло је до коначног разлаза не само између два руководства, већ и настанка дубоког јаза између српске и албанске јавности. Случај Мартиновић је додатно

---

¹⁹⁸¹ АЈ, ф803 к197, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ..., резиме.

¹⁹⁸² „Оштрији закључци подовом исељавања“, *Политика*, 25. јун 1985.

¹⁹⁸³ „Од геноцида до туризма“, *Данас*, 2. август 1985; „О исељавању и даље – различито“, *Политика*, 8. октобар 1985; „Коме човек да верује“, *Политика Експрес*, 2. фебруар 1986; итд.

¹⁹⁸⁴ „Мање канала за исељавање“, *Данас*, 11. фебруар 1985.

¹⁹⁸⁵ АС, б2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера поводом стања на Косову“, Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима спровођења ставова СКЈ, СКС и СКВ у изградњи јединства и заједништва у СР Србији на основама Устава, одржаног 8. априла 1985.

¹⁹⁸⁶ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива 1986, Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања Срба и Црногораца из САП Косова под притиском.

¹⁹⁸⁷ АС, ф274 к18/III, Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985, Резиме (Строго поверљиво).

подигао тензију. У извештавању београдске штампе, изјавама интелектуалаца и различитим апелима, догађаји на Косову су све чешће описивани термином „геноцид“. Термин је први пут јавно употребљен у Апелу 21 свештеника СПЦ 1982. године.¹⁹⁸⁸ Потом је Бранко Микулић на седници Председништва СФРЈ 1982. изјавио да стање на Косову „има елементе геноцида, хтео то неко да призна или не.“¹⁹⁸⁹ Иако су српски политичари избегавали да употребе овај термин, после Петиције 2011, Апела који је упутио Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања и писања штампе, тврдња да се на Косову догађа геноцид постала је опште место у наративу формираном у српској јавности.

Док се међу Србима говорило о геноциду, Албанци не само што су одбијали да исељавање признају за „најтежи проблем нашег друштва“ већ су све чешће одбијали да признају да проблем уопште постоји. На седници СО Приштине докторка Сабахете Јакупи Параћко је питала зашто се први толики проблем око исељавања Срба и Црногораца, кад је у њеном крају то нормалан процес. За ове речи је добила аплауз. На седници СУБНОР-а у Приштини чуло се да су комисије „прекардашиле“ испитујући исељавање. Фериз Гаши је питао како да зову Србе и Црногорце да се врате кад ни за њих нема довољно брашна?¹⁹⁹⁰ Уверење Албанаца са Косова да је наводно исељавање уствари само средство Београда за политичке притиске подгревале су и изјаве покрајинских политичара. Рефик Агај је у априлу 1985. изјавио да је на процес исељавања знатно утицао српски национализам јер је стално доливао уље на ватру како би се створило неповерење. Илија Вакић је потом изјавио да више нема тако бројних националистичких испада и масовног исељавања.¹⁹⁹¹ Нови председник ПК СК Косова Азем Власи је у клубу делегата Скупштине СФРЈ оптужио српске националисте да шире пропаганду да се не може живети са Албанцима.¹⁹⁹²

Скупштина СР Србије је по четврти пут заседала на тему исељавања у новембру 1986. Још током претходне скупштинске расправе о исељавању, 1984. године, чуло се да треба користити све расположиве методе да се заустави исељавање, па ако је потребно треба

---

¹⁹⁸⁸ „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“, *Православље*, 15. мај. 1982

¹⁹⁸⁹ АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Бранка Микулића.

¹⁹⁹⁰ „Српски пас и албански ујед“, *Политика Експрес*, 27. јул 1986.

¹⁹⁹¹ АС, б2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера...“

¹⁹⁹² „Српски национализам доприноси исељавању са Косова“, *Политика*, 2. октобар 1986.

мењати и устав.¹⁹⁹³ Две године касније овакви гласови су постали доминантни. Проблем исељавања је потпуно везан за питање уставних односа.¹⁹⁹⁴

Последица политичке (зло)употребе проблема исељавања је била да је у периоду 1981-1986. мало шта конкретно урађено на његовом заустављању. Стање је почело да се мења током 1986. када је федерација преузела активнију у улогу. И то је текло уз снажно супротстављање из покрајине. Исмаил Бајра је за долазак радне групе Скупштине СФРЈ на Косово, са задатком да испита истинитост жалби Срба и Црногораца, рекао да је то „најтежи облик неповерења и суспензију легалних механизма у Покрајини“.¹⁹⁹⁵

Први конкретан покушај федералног руководства да утиче на решавање проблема у покрајини је био програм мера усвојен у марту 1986. на заједничкој седници председништва СФРЈ и ЦК СКЈ, касније најчешће помињан као Закључци два председништва.¹⁹⁹⁶ Иако су и њихово остваривање пратили бројни проблеми, седница два председништва посвећена Косову је била значајна јер су на њој коначно заузети јединствени ставови по питању стања у покрајини. Након што је констатовано да Мере не дају очекиване резултате, нови покушај са савезног нивоа да се утиче на смиривање стања у покрајини је био тзв. Пленум о Косову, односно 9. седница ЦК СКЈ 1987. Закључци два председништва и потом закључци Пленума о Косову су дочекани са много наде, али су резултати изостали. У јуну 1987. ЦК СКЈ је закључио:

„Најтежи политички проблем Косова и целог југословенског друштва је што се политика СКЈ не остварује у два битна циља: исељавање Срба и Црногораца се наставља несмањеним интензитетом, а стање у међунационалним односима се погоршава.“¹⁹⁹⁷

Последњу шанса да решавање проблема исељавања је био Југословенски програм за заустављање исељавања (даље: Југословенски програм).¹⁹⁹⁸ Скупштина СФРЈ је у децембру 1986. упутила иницијативу Скупштини СФРЈ да се донесе документ на нову федерације на основу кога би се заједничком активношћу свих република и покрајина постигла три циља:

---

¹⁹⁹³ „Гомилају закључке“, *Политика Експрес*, 18. септембар 1984.

¹⁹⁹⁴ „Четврти закључци о исељавању“, *Борба*, 13. новембар 1986; „Тврђе речи, чвршћи оквири“, *Борба*, 20. новембар 1986.

¹⁹⁹⁵ „Драме и обмане“, *НИН*, 10. мај 1987.

¹⁹⁹⁶ „Мере за опстанак“, *Политика Експрес*, 20. јун 1986.

¹⁹⁹⁷ АС, б2 ПК СКК к46, „Закључци ЦК СКЈ о остваривању ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва на Косову“, Материјали 10. седнице ПК СКК, одржане 5. јуна 1987.

¹⁹⁹⁸ Детаљније о Програму видети у: В. Kostić, „Jugoslovenski program o Kosovu“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, 295-305.

хитно заустављање исељавања, бржи повратак исељених и стварање услова за долазак грађана из читаве земље који желе да живе и раде на Косову.¹⁹⁹⁹ Договори око доношења Југословенског програма су потрајали читаву годину. Усвојен је тек у децембру 1987.²⁰⁰⁰ Овај опсежни документ, са дефинисаним задацима, надлежнима и роковима за његово извршење био је политички „мртав“ већ када је донесен. У њему се нашао низ закључака на којима је инсистирало српско руководство. Исељавање је оцењено као „најтежи морални, политички и друштвено-економски проблем југословенског друштва.“ Медији су програму дали велики публицитет. Изгледало је да читаво друштво у њега полаже велике наде. У пракси, за низ задатака и предвиђених рокова је већ приликом усвајања било јасно да не могу бити остварени. Још важније, за време годину дана дугих преговора око усаглашавања програма дошло је до знатних политичких промена који су директно утицали на развој косовског питања.

Сукоб две струје у СК Србије је окончан на Осмој седници ЦК СКС. Идеје Стамболића и Милошевића о начину решавања косовског проблема у том тренутку се нису превише разликовале, па је за Југословенски програм било много важније што је у септембру 1987. Скупштина СР Србије усвојила предлог да се приступи промени републичког устава.²⁰⁰¹ Од тог тренутка, сви политички ресурси СК Србије су били усмерени на сламање противљења у покрајинама према промени устава и обезбеђивању подршке у федерацији да се оне изведу. Србија је понајвише од свих покушавала да спроведе мере предвиђене Југословенским програмом, првенствено кроз финансирање инфраструктурних пројеката и подстицање фирми из уже Србије да отварају погоне на Косову, у срединама у којима су живели Срби. Али, и тренуцима „догађања народа“, извештавања медија које је одавно добило све карактере политичке кампање и жестоког политичког сукоба између републичког и покрајинског руководства, по свим питањима коришћеним у политичком обрачуна, укључујући исељавање, дошло је крајњих размимоилажења. Два руководства су потпуно различито видела покрет Срба са Косова, њихове претње да ће се колективно иселити и доласке у Београд да траже заштиту од органа републике и федерације. Политизација проблема довела је до тога да и самоникли покрет

---

¹⁹⁹⁹ „Одговорност целе Југославије“, *Дневник*, 26. децембар 1986; „Иницијатива о Косову“, *Борба*, 26. децембар 1986

²⁰⁰⁰ *Службени лист СФРЈ*, 8. јануар 1988, бр. 2, 43-54.

²⁰⁰¹ *Скупштински преглед*, бр. 342, 17. септембар 1987.

током 1988. у великој мери буде искоришћен за остварење политичких циљева републичког руководства.

Срби са Косова су снажно веровали да је промена устава једини начин за решавање проблем,а што је довело до потпуног разлаза са Албанцима. Стање сликовито одсликава догађај са једног састанка у Грачаници у лето 1988. на коме су локални Срби пред чланом Председништва САП Косова Небихом Гашијем говорили о проблемима са којима се сусрећу и због којих се исељавају. Када су говорници истакли да се исељавање једино може зауставити променама устава Гаши више није желео да разговара и напустио је састанак.²⁰⁰²

Догађаји, и њихова (зло)употреба од стране штампе, политичара и интелектуалаца, довели су до потпуне поларизације јавности. Анкета урађена крајем 1988. је показала да 67% Албанаца као главни узрок исељавања види економске разлоге, док је 69% Срба сматрало да је то осећај несигурности.²⁰⁰³ У другој половини осамдесетих формирана су два потпуно супротстављена наратива о исељавању, чије прихватање је постало нека врста политичке идентификације у Југославији: они који су тврдили да су главни узрок исељавања притисци сматрани су за просрпски орјентисане и противнике Албанаца, и обратно, они који су веровали да су главни узрок економски проблеми перцепирани су као савезници Албанаца и противници Србије. Према првом наративу, доминантном у изјавама српских политичара и дела интелектуалаца, у медијима и у публицистици током осамдесетих, Срби су са Косова су бежали од геноцида који су над њима вршили Албанци. Исељавање је означено као један од најважнијих узрока измене етничког састава покрајине, уз висок природни прираштај Албанаца и усељавање из Албаније. Други наратив, по коме су сеобе биле економски мотивисане а тврдње о наводним притисцима преувеличане и оруђе пропаганде, конструисан је на изјавама албанских политичара и интелектуалаца, извештавању „Рилиндје“²⁰⁰⁴ и медија из западних југословенских република, првенствено из Словеније а нешто тише и Хрватске. Током деведесетих је прихваћен у литератури о „ратовима за југословенско наслеђе“ насталој на Западу, где су аутори тврдили да су притисци, уколико их је уопште и било, имали споредну улогу у исељавању.²⁰⁰⁵ У

---

²⁰⁰² „Шуровање са сепаратистима“, *Јединство*, 20. јул 1988.

²⁰⁰³ „Потпуна подијеленост“, *Вечерњи лист*, 27. фебруар 1989; „Катастрофални резултати“, *Вјесник*, 28. фебруар 1989.

²⁰⁰⁴ „Како 'Рилиндја' види исељавање са Косова“, *Политика*, 19. август 1988.

²⁰⁰⁵ N. Malcolm, *op. cit.*, 330-331; M. Vickers, *op. cit.*, 196; T. Džuda, *Srbi: istorija, mit i razbijanje Jugoslavije*, Dan Graf, Beograd 2003, 40; M. Thompson, *A Paper House – The Ending of Yugoslavia*, Vintage, London 1992, 132. итд.

предвечерје рата 1999. године и непосредно након њега некритичко прихватање овог наратива је такође имало политичку позадину.

До пролећа 1989. и усвајања амандмана на уставе СР Србије и покрајина исељавање није заустављено. Политизација проблема од тренутка када је о њему јавно проговорено утицала је да покушаји решавања увек буду у другом плану, иза политичких интереса. Формирањем супротстављених наратива, и њиховим каснијим репродуковањем у литератури без озбиљнијих покушаја да се проблем научно сагледа, утицали су да исељавање Срба са Косова до данас остане нерасветљена, (зло)употребљена и високо политизована тема. У таквим околностима било је могуће да се у великом делу литературе постојање исељавања под притисцима потпуно негира или релативизује, иако су све најважније институције покрајине, републике и федерације усвојиле документе у којима је потврђено његово постојање, иако је Председништво СФРЈ истакло да су притисци главни узрок исељавања, и иако је Скупштина СФРЈ исељавање оквалификовала као „најтежи морални, политички и друштвено-економски проблем југословенског друштва“.²⁰⁰⁶

Узроци и ток исељавања

Питање узрока исељавања, баш као и читав проблем исељавања, политизовано је од тренутка када је о њему јавно проговорено. Различито тумачење важности узрока у Анализи и Извештају било је првенствено резултат политичких интереса владајућих бирократија у покрајини и републици. Али, до разлика је делом дошло и због различитих извора на основу којих су ови материјали написани. Анализа сачињена у покрајини се ослањала на званичне податке прикупљене у општинама, у којима и није могло бити много пуно навода о притисцима. Током седамдесетих, Срби и Црногорци коју су се исељавали у формуларима за одјаву из општине по правилу су као разлог селидбе наводили личне и економске разлоге, плашећи се да пред администрацијом у којој су доминирали Албанци помену притиске. Чак и када су у јулу 1981. по општинама основане комисије са задатком да се боре против исељавања већ после неколико месеци је примећено да њихови представници најчешће од

---

²⁰⁰⁶ Вероватно најеклатантнији пример релативизације постојања притисака се налази у књизи Тима Џуде, „Косово: рат и освета“. Говорећи о постојању притисака на примеру манастира Девич, у срцу Дренице, о којима постоји опширна сачувана документација са сведочанствима о више десетина физичких напада, уништавања летине, оштећења имања и вербалних претњи, Џуда пише да „омрзнуте (!) монахиње из Девича највероватније јесу биле малтретиране, или чак нападане, али је тешко поверовати да се то догађало 'даноноћно'“ Т. Džuda, *Kosovo: rat i osveta*, Samizdat B92, Beograd 2002, 69.

грађана само траже да формално изјаве како се исељавају из личних разлога, а не због притисака, и потом су им одобравали промену пребивалишта.²⁰⁰⁷

Са друге стране, Извештај заједничке Радне групе је настао на основу разговора обављених са исељенима, у узаврелој атмосфери након побуне. Резигнација се осећала у читавој Југославији. Исељени су почињали да говоре о притисцима које су трепели. Представке су достављали чак и Председништву ЦК СКЈ.²⁰⁰⁸ У таквој атмосфери сигурно је било много оних који су као узрок исељавања навели притиске иако они можда нису били главни нити једни разлог селидбе.

Прво и до данас једино научно утемељено истраживање чији је био циљ да се идентификују узроци, обим и структура исељених обављено је тек крајем 1985. године.²⁰⁰⁹ На иницијативу Међудодељенског одбора за проучавање Косова у САНУ, под руководством академика Милоша Мацуре, током 1984. је припремљена анкета о проблемима исељавања Срба и Црногораца са Косова. Спровођење анкете је поверено тиму на челу са професорком Ружом Петровић. Анкета је спроведена од септембра до децембра 1985, у пет општина уже Србије (Крагујевац, Крушевац, Смедерево, Баточина и Обреновац), у укупно 500 домаћинстава.²⁰¹⁰ Узорком је било обухваћено 3.418 чланова домаћинстава (2.512 исељених, 412 чланова домаћинства који су остали на Косову и 494 нових чланова).²⁰¹¹

И поред мањкавости анкете (непотпун узорак, утицај запаљиве атмосфере у друштву на одговоре испитаника, немогућност да се анкета спроведе на терену покрајине и др.) истраживање Руже Петровић и Марине Благојевић је до данас остало најозбиљније на тему исељавања. Студија написана на основу резултата анкете у издању САНУ је штампана на српском и енглеском језику, али јој је утицај остао ограничен због оптужби на рачун САНУ за ширење национализма после 1986. године.

---

²⁰⁰⁷ АС, г274 к25/П, „Информација о активностима на утврђивању узрока и заустављању појава исељавања...”

²⁰⁰⁸ АЈ, ф507 III/314, „Информација о представкама које су поводом догађаја у САП Косово упућене Централном комитету и Председништву ЦК СКЈ“, Материјали са 23. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 2. јуна 1981.

²⁰⁰⁹ У периоду до 1985. променом етничке структуре становништва у покрајини али не и њеним узроцима бавио се Живојин Кржалић у: Ж. Кржалић, „Промене у броју и националном саставу становништва САП Косова за последњих двадесет година (1961-1981)“, *Општина: часопис за теорију и праксу развоја општина*, бр. 8-9 (1983), 83-104.

²⁰¹⁰ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 2-3.

²⁰¹¹ М. Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-их година“, 425.

Закључак Руже Петровић и Марине Благојевић је био да су миграције биле већински проузроковане различитим врстама притисака, и да су резултат *система дискриминације*.²⁰¹² Анкета је указала на постојање три типа дискриминације:

- непосредне дискриминације, која се првенствено одржавала кроз вербалне притиске (претње, псовке, вређања), потом причињавање материјале штете (напади на имање, отимачина летине и стоке, пољске штете), физички нападе (туче, каменовање, напади на жене и децу, силовања и покушаји силовања), и национално мотивисане неприлике на радном месту;

- институционалне дискриминације органа власти (полиције, судова, локалних управа);

- идеолошке дискриминације, која се односила на различит третман етничких група на нивоу друштвене свести.

Само 15% анкетираних је изјавило да су разлози за селидбу били економски.²⁰¹³ Чак и када се одбаце посредни разлози економске природе, закључак је био да се 75% до 85% анкетираних иселило због неекономских разлога.²⁰¹⁴

Тврдње исељених о притисцима као главном поводу са пресељење са Косова поткрепио је низ података до којих се дошло у анкети: исељени су били дубоко укоревени на Косову где је рођено преко 85% анкетираних; били су добро интегрисани у заједницу па је 41.5% старијих од 15 година говорило албански језик; само 13.2% исељених домаћинстава није имало имовину док је 84% имало мало кућу, стан или земљу са просечном величином имања од 4.9 хектара; чак 75% исељених сматрало је да је за имовину добило мањи новац од реалне цене; међу исељенима су доминирали радници; домаћинства исељених су била више деаграризована не само од просека на Косову већ и од просека у централној Србији (количина земље коју су поседовали показује да су имали мешовите изворе прихода); међу исељенима су доминирале породице а не појединци у потрази за послом...

Још један доказ у прилог тврдњи да је главни узрок исељавања био систем дискриминације је време почетка масовног исељавања. Током 1960/1961. први пут је почело

---

²⁰¹² Исто, 424.

²⁰¹³ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 16.

²⁰¹⁴ Исто, 19.

да се говори о кварењу међунационалних односа у покрајини и све већем исељавању Срба, о чему је комисија ЦК СК Србије на челу са Дражом Марковићем саставила извештај који је остао закључан у фијоци.²⁰¹⁵ Од 1960. УДБ-а је почела да саставља извештаје о исељавању српских и црногорских насељеника из АКМО.²⁰¹⁶ Такође, у извештајима епископа рашко-призренског Павла упућених Синоду СПЦ почело да се говори о исељавању Срба „мање више са целе територије епархије“.²⁰¹⁷ На проширеном састанку Идеолошке комисије и Комисије за националне мањине ЦК СКС у марту 1962. констатовано је да Албанци врше појачан притисак на Србе и Црногорце да се иселе са Косова, „и то чак и оне Србе који се нису селили 500 година“.²⁰¹⁸ Уочљиво је да је повећање исељавања Срба и Црногораца уследило убрзо након дискусија (1957-1958) у врху СКЈ о националном питању и државном уређењу. Извршни комитет ЦК СКЈ је у марту 1959. одлучио да националне мањине добију већа права и преузму позиције у администрацији, органима полиције, судовима и партији. Одлуке VII Конгреса СКЈ довеле су до буђења национализма, са ослонцем на републичке и покрајинске бирократије.²⁰¹⁹

У овом, првом већем таласу исељавања почетком шездесетих, махом су се селили потомци некадашњих колониста и породице из насеља у којима је преостало тек по неколико српских домаћинстава. Подаци из 1991. године које је објавио Томислав Секулић показују да се до тада иселило 90.25% потомака свих насељеника из периода између два рата. Од 14.055 насељеничких породица у време попила 1991. на Косову је и даље живело свега 1.371. Око 2.700 породица се после 1945. није враћало на Косово, док су се остале иселиле у време мира. Подаци по општинама показују да се исељавање из већински албанских средина било често потпуно, па тако у општини Сува Река од 173 насељеничке породице 1991. више није живела ниједна, исти случај је био и у општини Србица где је била 531 насељеничка породица, у општини Глоговац где је било 407 насељеничких породица, док је у општини Дечане од 938 породица остало њих 59, у општини Ђаковица од 2.079 само 94, општини Малишево од 380 само једна.²⁰²⁰ Знатан, иако је немогуће проценити тачно колики, број ових породица иселио се већ у периоду крајем педесетих и

---

²⁰¹⁵ М. Вилотић, *нав. дело*.

²⁰¹⁶ М. Гаталовић, *нав. дело*, 262.

²⁰¹⁷ *Задужбине Косова*, 811.

²⁰¹⁸ М. Гаталовић, *нав. дело*, 265.

²⁰¹⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности*. Књ. 3, 365-367.

²⁰²⁰ Т. Секуловић, *нав. дело*, 61-97.

почетком шездесетих. После боравка комисије ЦК СКС на Косову констатовано је да се стање донекле стабилизовало, иако конкретни подаци о броју исељених и обиму исељавања по годинама нису прикупљени.

Нови, знатно већи талас исељавања је отпочео након 1966, када су власт у покрајини преузели кадрови из „ђаковачке групе“. Већина исељеника који су учествовали у анкети 1985, њих 59%, изјавили су да је до погоршања међунационалних односа на Косову дошло у периоду 1966-1968.²⁰²¹ У то време се код већине јавила прва намера о исељавању. Око 59% анектираних је тврдило да су на идеју о исељавању први пут дошли у периоду 1965-1974.²⁰²² Подаци јасно упућују да је погоршање међунационалних односа и исељавања уследило као реакција на промене после 1966. године, и посебно на демонстрације 1968. године.

Доминација Албанаца и албанизација покрајине утицали су да живот Срба, Црногораца и других неалбанаца у мешовитим срединама постане све тежи.²⁰²³ Попис 1981. је открио да је у периоду 1961-1981. исељавање посебно било изражено у насељима и општинама у којима је проценат српског становништва већ био низак. Тако је у општини Глоговац укупан број становника од 1961. до 1981. порастао са 22.044 на 40.514. За исто време, број Срба је опао са 599 на 32. Број насеља у којима су живели Срби пао је са 15 на седам.²⁰²⁴ У општини Качаник број становника је порастао са 19.735 у 1961. на 31.072 у 1981. Истовремено, број Срба је опао са 885 на 311. Године 1961. Срби су живели у 16 насеља, а 1981. само у шест.²⁰²⁵ У општини Србица број становника је порастао са 30.479 у 1961. години на 46.927 у 1981. За то време број Срба је пао са 3.363 на 1.240. У 1961. Срби су живели у 31 насељу, а двадесет година касније у 15 насеља.²⁰²⁶ Сличне податке показују и друге општине у којима је удео српског становништва био низак: Драгаш, Дечани,

---

²⁰²¹ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 132.

²⁰²² *Исто*, 224.

²⁰²³ Поред Срба и Црногораца, чије је исељавање било најмасовније, и припадници других етничких група на Косову су имали изразито негативан миграциони салдо: Југословени, Македонци, Муслимани, Хрвати. Тако је у 1981. констатовано да се унутар СР Србије 1981. са Косова иселило 4.574 Муслимана а доселило 1.627, потом иселило се 480 Македонаца, а доселило 74, иселило се 705 Хрвата а доселило 127, иселило се 5.791 Југословен а доселило њих 613. Позитиван миграциони салдо су имали само Албанци, Турци и Роми, који се више доселило него иселило из покрајине. R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1987, 108.

²⁰²⁴ Ж. Кржалић, *нав. дело*, 87.

²⁰²⁵ *Исто*, 87-88.

²⁰²⁶ *Исто*, 89.

Подујево, Сува Река, Ђаковица и Ораховац. Одличан показатељ тока миграције је општина Ђаковица, у којој је су Срби већ 1961. били изразита мањина. Укупан број становника општине је до 1981. порастао са 53.270 на 92.203, док је број Срба опао, са 4.985 на 3.851. Уочљиво је да је пад био процентуално мање изражен него у другим општинама са изразитом албанском већином. Разлог за то је што је највећи број Срба живео груписан у граду Ђаковици, где их је 1981. било 3.294. Захваљујући груписању исељавање је било нешто ниже. За исто време, исељавање из околних села је било изразито велико, што показује податак да су Срби 1961. живели у 71 насељу општине, а 1981. у 40 насеља.²⁰²⁷ Скоро истоветан случај као у општини Ђаковица догодио се у општини Ораховац, где су Срби такође били груписани у неколико већих центара, па је пад броја становника био мање изражен. Срби су се или исељавали ван покрајине, или груписали у насељима где су живели у већем броју. Тако је у Приштини дошло до повећања броја Срба за 29.4%.²⁰²⁸ Критична граница након које је наступало потпуно исељавање Срба из неког насеља била између 20% и 29%.²⁰²⁹

У свакодневном животу Срби и Црногорци су се најчешће суочавали са непосредном дискриминацијом. Али, ретко се догађало да се породице суочавају само са једним видим дискриминације, нпр. вербалном дискриминацијом комшија или институционалном дискриминацијом на радном месту. Много чешћи је био случај да су се видови дискриминације преплитали, и да су међусобно били повезани, што је стварало утисак безизлазности и доводило до исељавања.

У архиву САНУ су сачувани попуњени упутници из анкете спроведене 1985. Иако одговори анкетираних на питања отвореног типа дају јасну слику дискриминације са којом су се сусретали у свим областима свакодневног живота, анкети се може приговорити да је спроведена у тренутку нараслих националних тензија, након хапшења више десетина припадника илегалног покрета током лета 1985. и у време ескалације случаја Мартиновић. Зато је од посебног значаја документација Савезног суда, у којој су сачувани предмети са сведочанствима исељених прикупљена од стране службеника СДБ Србије 1981. и 1982. године, када је изгледало да се ситуација у покрајини смирује. На основу ових сведочења

---

²⁰²⁷ Исто, 91-92.

²⁰²⁸ Исто, 102.

²⁰²⁹ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 125.

није могуће саставити квантитативну анализу. Примера лоших комшијских односа и нечињена локалних органа било свуда, не само на Косову. Али, издвојени случајеви сликовито показују како је у пракси изгледало деловање система дискриминације који је у покрајини био успостављен.

Вукашин Лазаревић, из села Доњи Црнобрег, сведочио је да је од 1964. до 1972. трпео претње и нападе од комшија из породице Укхађај Бајрама, који се противио да Лазаревићи подигну кућу на имању које су купили, а за које је Бајрам тврдио да је његово иако су пресуде Врховног суда Косова и СФРЈ говориле другачије. Породица Лазаревић се суочавала са спаљивањем сена, пољским штетама, тровањем стоке и претњама смрћу. Проблеми су кулминирали физичким нападом у децембру 1972. након чега су били приморани да се склоне у село Бело Поље, крај Пећи. За све то време помоћ су тражили од одељења полиције у Пећи и Дечану, потом од органа СО Дечани и ПК СК Косова. Једина реакција је уследила након што су писали Кабнету председника републике. Комисија је изашла на терен, уверила се да је Бајрам бесправно подигао кућу на њиховом имању и наредила да се она сруши. Локални органи су избегли да ту одлуку спроведу. Породица Лазаревић је била приморана да се исели а општински руководиоци из Дечана су одлучили да се случај „решити“ тако што ће Бајрам откупити имање, за суму за суму која је одређена на једном састанку без учешћа било кога од Лазаревића. Половина новца за „решавање“ случаја је обезбеђена из средстава САП Косова. Лазаревићима је речено да прихвате новац јер им је то једина прилика да за имање нешто добију, што су они потом и учинили. Део чланова породице је остао да живи на Косову, док су се други иселили у централну Србију. Случај је додатно симптоматичан јер је након побуне 1981. Вукашин Лазаревић поднео кривичну пријаву због кривичног дела изазивања националне, верске и расне мржње против Бајрама Укхађаја, али је Окружно јавно тужилаштво у Дечану пријаву одбило уз образложење да је наступила застарелост.²⁰³⁰

Сличан образац понашање показује и случај Симић Стражимира, из села Велика Река код Подујева. Стражмир је 1982. сведочио да су вишедеценијски добри

---

²⁰³⁰ АЈ, ф215 к63, Предмет Вукашин Лазаревић против Укхађај Бајрама. Овај случај је иначе додатно занимљив јер куповина имања Лазаревића како би се иселили била један од повода да се 1988. подигне оптужница против истакнутих покрајинског функционера Илијаза Куртешија и групе општинских функционера са почетка седамдесетих. У времену највећих тензија на Косову случај је био медијски помно испраћен. Окончан је тако што су Куртеши и остали оптужени ослобођени. „Анатомија спорне купопродаје“, *Вјесник*, 13. новембар 1988.

међунационални односи у селу поремећени када је крајем шездесетих имање у селу купио Ука Мачостен, и доселио се са породицом. Ука је брзо дошао на позицију председника организације ССРН у селу. Она му је омогућила да са припадницима своје породице врши притисак на Србе да продају своја имања његовим рођацима и другим Албанцима. Србима је вербално прећено, догађале су се пољске штете, оштећења имања. Преломни тренутак за односе у селу је био покушај убиства Драгана Ракића. Мета убице којем је плаћено да изврши злочин је био Драганов стриц, најугледнији Србин у селу, али је овај грешком пуцао на Драгана. Извршилац је осуђен, али не и налогодавац иако је његово име свима било познато. Он је потом купио српско имање и из суседног села се доселио у Велику Реку. Покушај убиства је био кулминација низа притисака. Од 30 српских породица из села се до 1980. године иселило њих 26.²⁰³¹

Ови, и низ сличних случајева показују како је у пракси изгледали проблеми са којима су се Срби и Црногорци на Косову сусретали: силецијско понашање дела комшија, толерисање, прећутно одобравање или чак подршка таквом понашању представника локалних институција, и незаинтересованост или прећутно толерисање покрајинске политичке бирократије. У великом делу САП Косова и поред свих напора за просвећивањем и еманципацијом становништво је остајало одано старим навикама: рајетинско-хајдучком менталитету који је захваљујући друштвеној мимикрији избијао на површину када би онај ко је располагао апаратом силе на Косову то дозволио.²⁰³²

Систем дискриминације није почивао на некаквом дефинисаном плану, већ је био резултат преклапања интереса покрајинске политичке бирократије, којој је одговарала албанизација покрајине и локалних Албанаца, који су политичку превласт видели као прилику за остваривање доминације. По селима је и даље било живо сећање на турски период и феудалне односе, па је у многим крајевима Косова, а посебно око Подујева и у Метохији, чест био случај да се Албанци позивају на претке и тврде да имају право на земљу која је била у власништву Срба. Постојање ове праксе је потврдио Али Шукрија, говорећи како је чест случај да неко дође код у кућу српске породице и каже: „Домаћине, оно десет ари и овај плац су припадали деди мога деде. Него, да ти ја дам нешто пара и сели се.“²⁰³³

²⁰³¹ АЈ, ф215 к131, Кривична пријава Симић Стражимира.

²⁰³² Љ. Димић, Ђ. Борозан (пр.), *нав. дело*, 40.

²⁰³³ „Било је притисака“, *Политика Експрес*, 27. септембар 1981

Оваки захтеви су упућивани и албанским, али много чешће српским породицама. Сузана Грвала, жена једног од вођа илегалног покрета Јусуфа Грвале, сећа се како је породица Грвала почетком седамдесетих „извршила притисак“ на породицу Шалић, у селу Дубовник крај Дечана, да им за понуђени новац прода имање које је због учешћа у балистичкој побуни одузето оцу браће Грвала, Бардоушу.²⁰³⁴ И поред свих покушаја да се ови ткз. „агински односи“ искорене Комисија савезног секретаријата за унутрашње послове која је 1988. обишла Косово уверила се да они и даље опстају, и да утичу на незадовољство и исељавање Срба.²⁰³⁵

Представници локалних институција су примере непосредне дискриминације (претње, вређања, причињавање материјалне штете и физички напади) често толерисали или прећутно одобравали. Било је случајева и да су и њима лично учествовали, али много чешћи је био случај да су случајеве дискриминације игнорисали, или их „решавали“ тако што су Србима олакшавали намеру да се иселе. Карактеристичан је случај општине Подујево, где је након Брионског пленума и посебно после демонстрација 1968. дошло до масовног исељавања Срба. Из кривичне пријаве коју је против председника СО Подујево у овом периоду, Рамуша Рама, поднео исељени из Подујева Милорад Јовић, види се да је после 1968. мноштво Срба који су се налазили на руководећим местима у привреди и општинској администрацији поднело захтеве за пензију, било редовну, уколико су стекли неки од услова, или инвалидску. Сви они су се потом селили са Косова у централну Србију. Рамуш Рама им је помагао да добију пензију, и притискао их да поднесу захтев уколико то нису желели. Потом су на њихова места запошљавани искључиво Албанци. Из кривичне пријаве се види да Рама није вршио отворене притиске на Србе, већ је користио настале околности да им „помогне“ да се иселе, и на њихова места да доведе Албанце.²⁰³⁶ У бројним радним организацијама широм покрајине током седамдесетих је била честа пракса да се запосленим Србима и Црногорцима одобравају кредити које су ови користили за куповину

---

²⁰³⁴ Сећање Сузана Грвала: <http://oralhistorykosovo.org/sr/suzana-gervalla-2/> (Приступљено 13. 01. 2018)

²⁰³⁵ АС, б2 к527, „Извештај о оствареном увиду у рад органа унутрашњих послова у САП Косово у заштити слобода и права грађана српске и црногорске националности“ (Службена тајна - Строго поверљиво), Материјали са 55. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, одржане 5. септембра 1988.

²⁰³⁶ АЈ, ф215 к131, Пријава Јовић Милорада поднесена против Рамиша Рама.

плацева и градњу кућа ван покрајине, а заузврат су радној организацији уступали своје станове на Косову, који су потом додељивани Албанцима запосленим на њихово место.²⁰³⁷

Поред случајева у којима су званичници прећутно толерисали или подржавали притиске на Србе, посебан види дискриминације су биле су одлуке покрајинске администрације и судова доношене на штету Срба. У склопу административне реорганизације АКМО 1959. године укинута општина Бањска у припојена као месна заједница општини Митровица. Током наредне две деценије у МЗ Бањска је расформирано више радних организација, а основана само једна нова, за одмор и рекреацију, у којој је запослено само шест Срба, становника Бањске, док су сви остали запослени због поштовања националног кључа били Албанци, из других места. МЗ је потпуно запостављена, па до 1986. није имала струју нити пут који би је повезао са Ибарском магистралом. Због таквог односа број становника некадашње општине Бањска се смањило са 7.000 на само 700, махом старих.²⁰³⁸

Запостављање и постепено расељавање становништва из МЗ Бањска се може правдати као последица општег сиромаштва покрајине, због кога је низ месних заједница остајао без инфраструктуре и инвестиција. Примери неколико случајева експропријације земљишта показују различите третмане Срба и Албанаца и тенденције да се одлуке са намером доносе на штету Срба и после правдају неопходностима развоја покрајине. Акумулација хидросистема Ибар-Лепенац, једног од великих инфраструктурних пројеката у покрајини током седамдесетих²⁰³⁹, највећим делом је изграђена на имањима српских породица. Експропријацијом су обухваћена имања 1382 домаћинства, од којих 948 српских, 7 црногорских и 427 албанских. Изградња акумулације је била оправдана због потреба

---

²⁰³⁷ АС, бр 439, „Изводи из извештаја Извршног већа Скупштине СРС о заустављању исељавања Срба и Црногораца са Косова“ (Строго поверљиво), Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима...

²⁰³⁸ „Нови притисак за исељавање“, *Политика*, 28. март 1988.

²⁰³⁹ Градњу система Ибар-Лепенац је свечано отворио председник СИБ-а Џемал Биједић 1972. године. Средства су обезбеђена из кредита ММФ-а који је отплаћивала федерација, а после 1991. СР Југославија и Република Србија. Извођач радова је била „Хидроградња“ из Београда. До 1986. завршен је северни део: систем брана, канала и пумпних станица, са хидроцентралом „Газиводе“ на реци Ибар. Јужни део система, на реци Лепенац, никада није започет. Акумулација језера Газиводе је дуга 24 км. Око 1/3 се налази на територији општина Нови Пазар и Тутин у централној Србији. Из акумулације се водом снабдева око 15% Косова: подручје градова Митровица, Звечан, Србица, Вучитрн, Глоговац и Приштина са околином (Грачаница, Обилић, Липљан, Косово Поље).

развоја покрајине али је третман дела Срба чија су имања потопљена открио дубину дискриминације са којом су се суочавали.

Са подручја бране Газиводе је исељено 55 домаћинстава српске националности којима је пољопривреда главно занимање, а да им претходно није обезбеђен одговарајући смештај. Крајем септембра 1977, по снегу, за чланове 16 породица које су се одлучиле да живот наставе у централној Србији обезбеђен је бесплатан превоз: потрпани су на отворене камионе и по вејавици одвезани са Косова. За остале, који су одлучили да остану на Косову, смештај је обезбеђен у неусловним радничким баракама где су ионако недовољни животни простор делили са стоком. Обећано им је да ће добити плацеве за градњу кућа или станове, али договор није испоштован. Није испуњено ни обећање да ће многи бити запослени на брани, већ су под оправдањем да се поштује национални кључ запослени Албанци из других места. Део села, који је остало на обали језера, због дугог заобилазног пута имао је јако тежак прилаз до Митровице и постепено је одумирао. Многи Срби су имали проблема да средства од експропријације наплате. Драстичан је пример осам власника имања, Срба, чија су добра експроприсана 1978. а надокнаду су добили тек 1986. године.²⁰⁴⁰ Огроман проблем за Србе је представљала и одлука да се на подручју некадашње општине Зубин Поток (укинута 1965) забрани градња у 44 села. Сваки покушај Срба да подигну нове куће је одмах спречаван.²⁰⁴¹ Истовремено, на обали језера су ницале викендице руководиоца из Митровице док су у самом граду досељени Албанци бесправно подигли читаво насеље, Тавник. Ниједна од кућа подигнутих без дозволе није срушена.

Други пример експропријације земљишта на штету Срба догодио се на планини Брезовица. Под изговорим потреба развоја општине 1979. је извршена експропријација 40 хектара земљишта које је било у власништву 214 Срба. Потом је то земљиште испарцелисано како би се на њему саградиле викендице и распродато, уз поштовање националног кључа. Од 156 плацева, 143 су добили Албанци. Испоставило се да је експропријација извршена како би приштинска елита могла да подигне викендице у близини скијашког центра. На „косовском Неуму“ викендице су подигли: Рахман Морина,

---

²⁰⁴⁰ АС, б2 к517, „Информација о активности СКС, државних и других органа у СР Србији на остваривању Закључака председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово и мера и акција за њихово спровођење“, Материјали са 7. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 21. августа 1986.

²⁰⁴¹ М. Чупић, *Насиље иза паравана власти*, 155-163; „Одбијају извршење обавезе“, *Јединство*, 23. јул 1988.

докторка Садете Мекули, Газменд Зајими (бивши ректор Универзитета у Приштини), Каћуша Јашари (њен муж), Авди Бакали, Љазар Краснићи, Хусни Хоџа, Хаки Галица, Назлим Нимани...²⁰⁴²

Због постојања система дискриминације исељавање је током седамдесетих попримило облик континуираног масовног одлива становништва, а не спонтане реакције на догађаје, као што је то код дела Срба и Црногораца био случај после Брионског пленума и посебно после демонстрација 1968. У једном извештају о току исељавања констатовано је да се током седамдесетих исељавање више није догађало напречац, већ плански, након темељних припрема. Велики број Срба и Црногораца са Косова, међу њима и многи који су остајали да живе у покрајини, куповали су плацеве и куће у централној Србији. За седамдесете су били карактеристични групни договори о заједничкој селидби, у селима и предузећима. На темељу ове праксе у другој половини осамдесетих је дошло до претњи преосталих Срба на Косову да ће се масовно иселити уколико се стање не промени. Најбољи показатељ колико су Срби и Црногорци били уверени да дугорочног опстанка на Косову за њих не може бити сведочи податак да је током седамдесетих међу њима замрло интересовање за куповину непокретности или изградњу кућа и станова у покрајини.²⁰⁴³

Узроци масовног исељавања Срба и Црногораца почели су да се откривају тек после побуне 1981. године. Истовремено је донесен низ мера како би се исељавање зауставило и омогућио повратак онима коју су то желели. Уместо смањивања исељавања, немири у покрајини током пролећа и лета 1981. утицали су да се покрене нови талас селидби. Узроци су били сложени. У првим месецима највећи утицај је имао страх да ће се немири поновити. Многи раније исељени искористили су талас селидби да и они званично одјаве пребивалиште са територије покрајине. Како су месеци пролазили, папирнате декларације о промени стања се низале а на терену остајало исто као током седамдесетих, међу Србима је јачало уверење да у покрајини нема праве воље да се односи промене. Стварању атмосфере несигурности допринела је и штампа: извештавање о исељавању и нападима донело је прекид деценију дугог ћутања о проблемима, али је опширно писање о сваком међунационалном инциденту додатно доприносило стварању атмосфере страха и несигурности.

---

²⁰⁴² „Има ли краја“, *НИН*, 17. јул 1983; „Више правде на Косову“, *Дневник*, 6. јун 1988.

²⁰⁴³ АС, б2 к439, „Изводи из извештаја Извршног већа Скупштине СРС о заустављању исељавања...“

Преостали Срби у селу Љубижда, код Призрена, у пролеће 1983. су истицали да је директних притисака мање, „али је ту несигурност, кад чујеш, видиш, прочиташ шта се неком десило...“ Настављано је и са дискриминаторском политиком локалног руководства на њихову штету. Приликом оснивања пољопривредног комбината они су му будзашто продавали земљу, верујући да ће комбинат процветати и да ће у њему моћи сви да се запосле. Али, комбинат је запао у тешкоће, па је почео да земљу издаје у закуп, али не Србима из околине којима сада недостаје земља, већ другима, махом Албанцима, који немају везе са селом... Због целокупног стања Срби из села су се масовно исељавали.²⁰⁴⁴

И поред непребројних изјава покрајинских руководилаца да се стање мења набоље и да ће исељавање бити заустављено, током осамдесетих је мало шта од узрока исељавања из претходне деценије сузбијено, док су се нови појављивали. Политика запошљавања је све до друге половине осамдесетих вођена по националном кључу. Крајем 1983. штампа је дошла до податка да је током претходне три године, од 1. октобра 1980. до 31. септембра 1983, у покрајини запослено 15 840 лица, од чега 14 541 Албанац, 907 Муслимана, 432 Рома, 199 Турчина, и само 208 Срба и Црногораца. Како је у истом периоду отказ дало 380 Срба и Црногораца њихов број у укупном броју запослених се смањио.²⁰⁴⁵ Са праксом је настављено иако је Уставни суд Србије у јесен 1985. донео одлуку по коме је поштовање националног кључа у избору руководилаца и приликом запошљавања неуставно јер се тако крше права загарантована Уставом.²⁰⁴⁶ Опстајали су и захтеви за познавањем оба језика за низ радних места где је такав услов био бесмислен.²⁰⁴⁷ Није прекинута чак ни пракса да радне организације запосленима дају кредите који су ови потом користили да реше стамбено питање ван покрајине.²⁰⁴⁸ И даље је било кршења начела о равноправности употребе језика и писма, па је тако 1988. било случајева да се поступци пред државним органима воде на албанском језику иако су обе странке у спору у Срби, и да им се одлуке достављају на албанском језику.²⁰⁴⁹

---

²⁰⁴⁴ „Између остати или отићи“, *Борба*, 19. март 1984.

²⁰⁴⁵ „Стручњак потребнији од новца“, *Политика*, 7. новембар 1983; „Шта јесте а шта нам се свиђа“, *НИН*, 2. октобар 1983; итд.

²⁰⁴⁶ S. Ramet, *nav. delo*, 40.

²⁰⁴⁷ „Злоупотреба језика“, *Политика Експрес*, 8. јун 1985.

²⁰⁴⁸ „Договор за одлазак“, *Вечерње Новости*, 9. јун 1985.

²⁰⁴⁹ АС, бј2 к527, „Извештај о оствареном увиду у рад органа унутрашњих послова у САП Косова...“

Бројна хапшења и вишегодишње казне затвора нису успевале да сузбију активност илегалног покрета. Она је, чак, постала знатно отворенија и директнија. Док су у претходној деценији илегалне групе тежиле да изграде што ширу мрежу и регрутују чланство, током осамдесетих су деловање усмериле на ширење пропаганде о „праву Албанаца на своју територију.“²⁰⁵⁰ Главне пароле илегалног покрета су биле: „Косово – република“, „Етнички чисто Косово“ и „Уједињење“.²⁰⁵¹ Најављиван је „крвав обрачун са српским и црногорским шовинистима“. Учестало је писање парола против Срба, скрнављење гробова, напади на грађане, претње, оштећења објеката СПЦ, саботаже, злоупотребе... Почетком 1985. Председништво СФРЈ је констатовало да исељавање траје и да је његов најважнији узрок свеукупна атмосфера која је владала у покрајини. Закључено је да посебно велики утицај на ширење психозе и страха имају испланирана кривична дела, попут силовања или убацивања експлозива кроз оцак, код којих није толико битна њихова бројност већ то што су усмерена на човекову интиму, често на децу и жене, због чега вести о њима снажно одјекну међу Србима на читавом Косову и утичу на ширење страха, а широм Југославије подстичу антиалбанско расположење и стварање уверења да заједнички живот на Косову није могућ.²⁰⁵²

Одбијање покрајинске бирократије да призна дубину проблема, споро мењање дискриминишућих пракси, атмосфера испуњена тензијом, кварење међунационалних односа и дубока политизација косовског питања утицали су да током осамдесетих исељавање додатно ескалира. Посебно је то било случај након побуне 1981, потом након случаја Мартиновић и других тензија у лето 1985, и након масовних демонстрација Албанаца у јесен 1988. До пролећа 1989. и усвајања амандмана на Устав СР Србије и Устав САП Косова исељавање је настављало да тече.

---

²⁰⁵⁰ АС, г274 к18/III, „Исељавање Срба и Црногораца из САП Косова под притиском и мере и активности органа и служби безбедности“ (Строго поверљиво), Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

²⁰⁵¹ АС, б2 ПК СКК ф38, „Остваривање политике националне равноправности народа...“

²⁰⁵² АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању...“

Покушаји заустављања исељавања

Председништво САП Косова је 24. јуна усвојило „Мере за заустављање појава исељавања Срба и Црногораца са Косова“ (у даљем тексту Мере).²⁰⁵³ Њима је предвиђено да се изврши анализа исељавања током претходних 10 година; потом да се спрече сви директни и индиректни притисци: узнемиравања, вређања, уништавања имовине, стварање личне и имовинске несигурности; да се регулише процес одјаве пребивалишта што је до тада често заобилажено; и да се на нивоу општине формирају комисије које ће се борити против исељавања.

На основу Мера ИВ Скупштине САП Косова је 14. јула основало Комисију за заустављање појава исељавања Срба и Црногораца са Косова, а потом су основане и комисије по општинама, неким месним заједницама и радним организацијама. Током првих годину дана после побуне планове о борби против исељавања донели су бројни покрајински органи и масовне организације, као и највећи колективи.²⁰⁵⁴ До пролећа 1982. само у покрајини је усвојено неколико различитих докумената, на више стотина страна, у којима је прокламована борба и предвиђене мере против исељавања Срба и Црногораца.

Исељавање је такође било тема низа седница републичких органа и форума СК Србије.²⁰⁵⁵ Разни Закључци, Оцене и Мере позивали су на одлучну борбу против исељавања, али је њихов утицај на стање у покрајини био суштински непостојећи. Руководство СК Србије и институције републике су једно кроз сарадњу и договарање са руководством и институцијама покрајине могли да утичу на стање у њој. У пракси, сарадња је била слаба а утицај републике се сводио на политичке притиске које су првенствено остваривали кроз институције федерације.

Савезни органи су на захтев из републике одржали седнице о проблему исељавања током лета 1982.²⁰⁵⁶ И они су усвојили низ сличних докумената којима је прокламована

---

²⁰⁵³ АС, г274 к25/П, „Мере за заустављање појава исељавања Срба и Црногораца са Косова“ (За интерну употребу), Материјали са 85. седнице Председништва СР Србије, одржане 24. новембра 1981.

²⁰⁵⁴ Мере против исељавања су донели и спроводили ПК ССРН, СС, ССО, СУБНОР, делегатске скупштине и њихова Извршна већа, органи државне управе, васпитно-образовне, културне и друге институције и др. АС, њ2 ПК СКК ф38, „Остваривање политике националне равноправности...“

²⁰⁵⁵ Исељавање је било главна тема на седницама ИВ Скупштине СР Србије (октобар 1981), Председништва СР Србије (новембар 1981), Председништва САП Косова и ПК СК Косова (фебруар 1982), Скупштина СР Србије и САП Косова, и Председништва САП Косова (март 1982). АЈ, ф803 к131, „Информација о узроцима исељавања Срба и Црногораца...“

²⁰⁵⁶ Исељавање је било главна тема на седницама СИВ-а и Председништва СФРЈ (јул 1982), и два пута Савезног већа Скупштине СФРЈ (новембар 1982. и јул 1983)

борба против исељавања и „захтева иреденте за стварање етнички чистог Косова“. Као и у случају докумената донесених на седницама републичких органа, и они су били без великог утицаја. Федерација, као ни република, није имала инструменте којима би контролисала њихово спровођење и тако директно утицала на стање на терену.

Због устројства југословенске федерације стварне мере за заустављање исељавање су могле да предузму само институције САП Косова. Најважнији партијски документ о ситуацији у покрајини, Платформа о Косову, предвидео је да највећи терет борбе за нормализацију стања треба да поднесе СК Косова. Брзо се показало да у руководству покрајине нема превише воље за борбу против исељавања и притисака који су до њега доводили. Спорови око узрока исељавања и оспоравање да исељавања под притиском уопште има, захтеви из републике за редефинисањем уставних односа, притисци да се настави са сменама и целокупна политизација проблема утицали су да у покрајини много више енергије утроше на доказивање да се стање поправља а притисци смањују, него на конкретно решавање проблема.

Комисија ИВ Скупштине САП Косова и комисије основане по општинама, месним заједницама и радним организацијама требале су да буду главни носилац борбе против исељавања на терену. У Призрену, Пећи, Гњилану, Сувој Реци, Ораховцу, Липљану и Косовској Каменици све до почетка јесени 1981. комисије нису ни започеле са радом.²⁰⁵⁷ У више општина чланови комисија су одбијали да прихвате да исељавање под притиском уопште постоји. Председник Комисије ПК ССРН Косова Сабит Јакупи је крајем 1981. признао:

„Има покушаја минимизирања, и таквих средина које нису хтеле да схвате шта исељавање под притиском значи и какве све последице доноси и будућим генерацијама.“²⁰⁵⁸

Када је 1985. констатовано да се исељавање и даље са несмањеним интензитетом наставља Председништво СФРЈ је закључило да су се комисије због формалног приступа, незаинтересованости и неангажовања претвориле у своју супротности, и да су више доприносиле исељавању него што су га заустављале.²⁰⁵⁹

---

²⁰⁵⁷ „Почетак у папиру“, *Вечерње Новости*, 30. октобар 1981

²⁰⁵⁸ „Трагање за познатим узроцима“, *Вечерње Новости*, 6. децембар 1981.

²⁰⁵⁹ АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању...“

Једна од ретких мера које су имале ефекта био је тзв. бојкот. На 13. конференцији СК Косова Фадиљ Хоца је упозорио косовске комунисте:

„Било где да се чује за било какав притисак на било кога то мора бити сигнал за узбуну, морамо сви скочити на ноге и такве појаве у корену сасећи. Не можемо се задовољити само законским санкцијама против изазивача. Њих треба бојкотовати. Да им нико не згази на праг куће, да им не даје нити узима невесту и друго.“²⁰⁶⁰

Бојкот се показао као изузетно ефикасна мера, која је тешко погађала породице према којима је био примењиван. Одбијање комшија да дођу на славља и жалост доживљавано је као најтежа санкција у конзервативном друштву Албанаца са Косова. Током првих неколико година након побуне мера је у више средина доследно примењивана, што је утицало на промену понашања бојкотованих породица. Од средине деценије, и посебно при њеном крају, због поларизације друштва, кампање штампе из Београда у којој су сви Албанци приказивани као сепаратисти и националне хомогенизације бојкот је престао да се поштује.

Неуспех у заустављању исељавања је до 1985. био очигледан.²⁰⁶¹ Председништво СФРЈ је закључило да је на Косову створена нешто повољнија политичко-безбедносна ситуација него 1981, али да се исељавање наставља и да се „не може бити задовољан постигнутим“.²⁰⁶² Најбољи показатељ немоћи органа федерације да утичу на стање у покрајини је била седница Савезног већа Скупштине СФРЈ, у децембру 1986, на којој је одлучено да се не усвајају нови закључци о проблему исељавања, већ да се настави са извршавањем старих, из 1982, јер и даље нису остварени. Истовремено, усвојен је извештај СИВ-а у којем се тврдило супротно – како се закључци Скупштине спроводе.²⁰⁶³

На неуспех у заустављању исељавања је утицала кадровска политика у покрајини вођена после побуне. Места у покрајинској бирократији резервисана по националном кључу за Србе и Црногорце су махом попунили старији кадрови, који су већ одавно живели у Београду. У традиционалној средини како је било Косово велики утицај су имале одлуке угледних домаћина и политичких представника да се иселе. По правилу, њихова селидба би

---

²⁰⁶⁰ АС, б2 ф33, Материјали 13. Конференције СК Косова, састанак Комисије за развој СК, политички систем и међунационалне односе, одржан 25. и 26. априла 1982, неауторизоване магнетофонске белешке.

²⁰⁶¹ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива 1986, Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања Срба и Црногораца из САП Косова под притиском.

²⁰⁶² АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању...“

²⁰⁶³ „Каравани пролазе“, *Комунист*, 19. децембар 1986.

покретала талас селидби других грађана. Уместо да политички представници Срба и Црногораца својим примером покажу да треба остати на Косову, они су чинили управо супротно.

Већина прокламованих мера за заустављање исељавања је остајала мртво слово на папиру. Анализа Савезног суда је 1985. показала да и поред јавних обећања да ће предмети у којима су странке различите националности имати приоритет, њихово решавање је текло споро, пробијани су сви рокови, и то је доприносило осећању да на Косову не постоји правна сигурност.²⁰⁶⁴

Врховни судови свих република, Врховни суд Војводине и Врховни војни суд су се 1983. изјаснили како све уговоре који су склопљени под притиском треба сматрати ништавим.²⁰⁶⁵ Уставни суд СФРЈ је предложио да се у покрајини изврше промене појединих закона како би се олакшало оспоравање оваквих уговора.²⁰⁶⁶ После противљења покрајинских институција 1984. су усвојене измене Закона о парничном поступку и Закона о облигационим односима, којима су дате веће надлежности тужиоцима. Две године касније је објављено да у међувремену Покрајински јавни тужилац није поднео ниједан захтев за поништење уговора о продаји земље који су склопљени под притиском. У истом периоду грађани су самоиницијативно покренули десетак поступака да се пониште уговори који су по њиховој тврдњи склопљени под притиском, али ниједан није окончан, а већина поступака није била ни отпочела.²⁰⁶⁷

Проблем исељавања је све време посматран као политичко питање, па су из покрајине строго пазили да ни на који начин не буде нарушена аутономија Косова, тј. самосталност. До 1985. акција на сређивању стања у покрајини и супротстављању националистичкој индоктринацији махом се свела на мере репресије и идеолошко „чишћење“ садржаја у образовању и култури (уџбеници, лектира, позоришни и филмски репертоар, програми институција културе...)²⁰⁶⁸ Одбијане су све иницијативе републичких

---

²⁰⁶⁴ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива, Допис Стојана Ђурановића, председника Савезног суда, Бориславу Крајини, савезном секретару за правосуђе, од 2. јула 1985.

²⁰⁶⁵ АЈ, ф212 к4, Строго поверљива архива 1983, Информација у вези правне квалификације уговора о отуђењу имовине Срба и Црногораца у САП Косово.

²⁰⁶⁶ АС, г274 к18/Ш, „Информација о неким проблемима уставносудске заштите уставности и законитости у вези са остваривањем равноправности народа и народности Југославије“, Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

²⁰⁶⁷ АЈ, ф215 к63, Допис покрајинског јавног тужиоца, Момчила Благогића, упућен Савезном јавном тужилаштву у вези делегатског питања у Савезном већу Скупштине СФРЈ (26. 8. 1986)

²⁰⁶⁸ АЈ, ф803 к197, Материјали са 30. седнице..., излагање Синана Хасанија.

органа за доношење закона који би се примењивали на читавој територији републике, а тицали се заустављања исељавања.²⁰⁶⁹ Када је због огромних проблема у раду судова, администрације и органа управе предложено да се подстицајним платама на Косово привуку искусни кадрови из остатка Србије и федерације како би се стање средило, Фазли Кајтази, секретар покрајинског СИЗ-а, изјавио је да се планира „трећа колонизација Косова“.²⁰⁷⁰

Најбоља сарадња покрајине и републике је остварена у привреди, кроз сарадњу радних организација. ОУР-и из републике и покрајине су до краја 1985. склопили 26 споразума о заједничким инвестицијама. Половина је већ била реализована (1982 – два, 1983 – пет, 1984 – пет, 1985 – један), три су била у завршној фази и још десет у току реализације. Захваљујући овим инвестицијама запослено је 1.787 радника, а предвиђено је да захваљујући инвестицијама које су биле у току буде запослено још 2.772 радника. Највећи број инвестиција је био из области индустрије, и на њима су се ангажовала највећа предузећа из Србије: „Иво Лола Рибар“, РЕИК „Колубара“, „Термовент“, „Нови дом“, „Изолација“, „Клуз“, ТИЗ, „Инос“, „Компресор“, „Нолит“, „Генекс“, „Техносервис“, „Горица“, „Рапид“ и „Текингинвест“. Реализовано је и пет програма из области пољопривреде.²⁰⁷¹ Све инвестиције су биле у крајевима где је живело мешовито или претежно српско становништво. Обезбеђивање радних места требало је да их подстакне да остану и живе на Косову. Програм је показао добре резултате, иако је део изграђених производних капацитета брзо запао у проблеме и пословао са губицима. Позитиван пример су биле фабрике попут оне коју је у Зубином Поточу подигао „Јавор“ из Ивањице, где је запослено 350 радника, међу њима и неколико повратника, и тако директно спречена сеоба више породица.²⁰⁷² Ипак, притисак незапослености на Косову је био толики да мање од 2000 нових радних места није могло озбиљније да смањи социјални притисак. До посла се и даље долазило тешко, а свакодневица је постајала све више испуњена несигурношћу.

Погоршање безбедносног стања на Косову током 1985, пораст тензија, нови раст исељавања и политички притисак из републике утицали су да се почетком 1986. савезне институције коначно озбиљније ангажују да решавању проблема. Мерама два

---

²⁰⁶⁹ АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању...“

²⁰⁷⁰ „Опасна једносмерна кретња“, *Политика Експрес*, 16. октобар 1983.

²⁰⁷¹ АС, б2 к517, „Информација о активности СКС, државних и других органа у СР Србији...“

²⁰⁷² „Почео повратак на Косово“, *Вечерње Новости*, 15. фебруар 1984

председништва из марта 1986. био је предвиђен читав низ задатака на сређивању стања: спречавање досељавања Албанаца у хомогена српска села; отклањање свих незаконости учињених приликом експропријација (Газиводе, Брезовица, Радоњић); утврђивање порекла новца за куповину имовине по енормно великим ценама; привремена забрана Србима да продају некретнине; анализа притисака (кроз ускраћивање безбедносне, здравствене и друге заштите, дискриминацију у трговини, саобраћају итд.); решавање спора око изгледа заставе народности; увођење обавезне двојезичне наставе и мешовитих одељења; преиспитивање програма у школама и на факултетима; брзо решавање свих проблема на терену како би долазак Срба у Београд био излишан.²⁰⁷³

Скупштина САП Косова је у јулу 1986. по девети пут од 1981. разговарала о проблему исељавања. У складу са Мерама два председништва усвојен је програм акција и договорене мере за подстицање повратка исељених: обезбеђивање станова и радног места; приоритет у давању кредита; обезбеђен упис у средње школе и факултете; додељивање плацева; повраћај имовине за оне за које се докаже да су се иселили под притиском.²⁰⁷⁴

Неке од предвиђених мера су биле очигледно противуставне, попут оне о забрани промета некретнина. Сматрало се да такву одлуку на неко време ипак треба донети. Одлука је изазвала много незадовољства, јер је представљала очигледно кршење права грађана. Такође, њен домет је био упитан, јер се већина продаја обављала приватно и потом је само мењан власник у катастарским књигама, или чак ни то није чињено, па је зато много продатих имања остало укчижено на власнике Србе који су их продали.²⁰⁷⁵

После неколико месеци се показало да ни Закључци два председништва, и потом низ мера које су на основу њих донеле савезне, републичке и покрајинске институције не дају значајније резултате. Разлога је било више. Два највећа су били створена атмосфера, препуна тензија и страха, и невољност локалних органа да превиђене мере на терену спроведу.

Под нараслим притиском Срба и Црногораца са Косова ЦК СКЈ је у лето 1987. одржао 9. пленум, познат као Плануму о Косову. Усвојени су опширни и детаљни закључци за сређивање стања и заустављање исељавања, са јасно дефинисаним задацима,

---

²⁰⁷³ „Мере за опстанак“, *Политика Експрес*, 20. јун 1986.

²⁰⁷⁴ „Мере за повратак“, *Политика*, 1. јул 1986.

²⁰⁷⁵ „Закон важи, купопродаја тече“, *Јединство*, 7. март 1988.

институцијама које су требале да их спроведу, роковима и начином праћења остваривања још једном је прокламовао борбу за сваког човека.²⁰⁷⁶ Поред већ раније предвиђених мера усвојене су и нове: да се предузме обележавање путних праваца, имена насеља, улица, тргова, школа, свих институција, у складу са уставом; да се посебно стимулише изградња станова за оне који су се иселили као и за све оне који желе да допринесу решавању проблема доласком на Косово; да се реше проблеми уочени током спровођења заједничких инвестиција предузећа са Косова и из уже Србије; да се реши питање изградње моста како би се отклонио прекид до кога је дошло изградњом бране Газиводе; да се нове, мање општине издвоје из старих тамо где у њима постоји компактна српска већина; да се спроводи образовање о планирању породице и ради на еманципацији жена; да се подстиче упис студената и запошљавање Албанаца широм Југославије; да се ради на што већем броју заједничких уџбеника, које покрајински завод за уџбенике треба да припреми у сарадњи са заводима у Београду и Новом Саду; да се ојача основних, сарадња школа и универзитета; итд.²⁰⁷⁷ На Пленуму је такође предвиђено да се на решавању ситуације на Косову више ангажују и друге републике, да им је наложено да свака подигне по једну фабрику како би се смањио проблем незапослености.

Већина ових мера нашла је место у опсежном Југословенском програму за заустављање исељавања који је донесен у децембру 1987.²⁰⁷⁸ Иако је изгледало да је иза закључака Пленума о Косову и Југословенског програма стало читаво југословенско друштво, штампа и СКЈ, ефекти су били слаби. Током прве половине 1988. предузет је низ предвиђених мера: повратницима и кандидатима за исељавање су додељивани станови и плацеви за градњу кућа; кандидати за исељавање су добили приоритет на ранг листама за запошљавање; обезбеђени су бесплатни уџбеници и накнада за путне трошкове ђака; настављено је са оснивањем „патуљастих“ одељења у којима су се у доминантно албанским срединама школовали ученици на српскохрватском; започета је изградња низа објеката у мешовитим и претежно српским срединама и испланирана градња нових; покренута је иницијатива за повратак и долазак стручњака неопходних за развој покрајине, њихово

---

²⁰⁷⁶ АС, б2 ПК СКК к46, „Непосредни задаци организација и органа СК Косова на остваривању закључака 9. седнице ЦК СКЈ о остваривању ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва на Косову“, Материјали 10. седнице ПК СКК, одржане 5. јуна 1987.

²⁰⁷⁷ АС, б2 к504, „Непосредни задаци у спровођењу Закључака 9. седнице ЦК СКЈ о Косову“, Материјали са 6. седнице ЦК СКС, одржане 9. јула 1987.

²⁰⁷⁸ *Службени лист СФРЈ*, 8. јануар 1988, бр. 2, 43-54.

приоритетно запошљавање и решавање стамбеног питања; спорови и жалбе грађана српске и црногорске националности су имали приоритет при решавању; кандидатима за исељавање и повратницима је олакшано добијање дозволе за отпочињање мале привреде; израђени су планови за оснивање нових, доминантно српских општина, предузимање мера против неодговорних, злонамерних, неангажованих и сл. лица у органима управе, судства, полиције...²⁰⁷⁹ Најозбиљније мере су предузели републички органи, првенствено кроз подстицање фирми из уже Србије да финансирају изградњу погона на Косову. У току 1987. завршено је осам пројеката, до лета 1988. у завршној фази је било још 16 а у току реализације 14. За 11 пројеката се чекало отпочињање реализације.²⁰⁸⁰ Градњу фабрика у складу са мерама Југословенског програма биле су започеле и још неке републике. И поред тога, Председништво ПК СК Косова је током лета морало да призна да су резултати слаби. Извештај о примени мера из Програма је показао да је у прва три месеца 1988. исељавање порасло за 9% у односу на исти период претходне године.²⁰⁸¹

Неке од предвиђених мера су изгледале лепо на папиру, али су у пракси мало значиле, попут одлуке општине Драгаш да дели бесплатне плацеве, јер, у атмосфери која је владала нико није био спреман да се пресели у ову сиромашну планинску општину у гради кућу.²⁰⁸² Много већи проблем је, ипак, био што је читава ситуација на Косову била дубоко исполитизована, тензије су нарасле, а јаз између Срба и Албанаца постајао све шири, да никакве мере нису могле да допринесу смањивању исељавања без дугорочног сређивања општег стања. У таквим околностима нису се исељавали само Срби и Црногорци, већ и Хрвати и Муслимани. У највећем предузећу у Јањеви, „Металцу“, 1981. је било 37% Хрвата, а 1988. само 18%.²⁰⁸³ У пролеће 1987. у Витомирици је било преко 70 табли са написом „Кућа на продају“ које су махом поставили локални Муслимани.²⁰⁸⁴ Већина Срба са Косова

---

²⁰⁷⁹ АС, б2 ПК СКК к57, „Информација о активности СК на заустављању исељавања Срба и Црногораца са Косова и стварање услова за повратак исељених и долазак других који желе да живе на Косову у периоду 1. јули 1987 – 9. фебруар 1988“, Материјали са 65. (проширене) седнице Председништва ПК СКК, одржане 4. априла 1988.

²⁰⁸⁰ АС, б2 к508, „Остваривање закључака 9. седнице ЦК СКЈ и 6. седнице ЦК СКС о Косову“, Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 14. јула 1988.

²⁰⁸¹ АЈ, ф212 к5, Строго поверљива архива, Извештај о активностима савезних органа на спровођењу Југословенског програма мера и активности на заустављању исељавања Срба и Црногораца са Косова, бржи повратак оних који су га напустили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову.

²⁰⁸² АС, б2 ПК СКК к57, Материјали са 65. (проширене) седнице Председништва ПК СКК..., излагање Соње Шћепановић

²⁰⁸³ М. Чупић, *Насиље иза параван власти*, 25

²⁰⁸⁴ „Селе се и муслимани“, *Политика Експрес*, 27. мај 1987.

је веровала да су све предузете мере дошле прекасно. У разговору са представницима председништва СР Словеније Никола Љубичић се 1983. жалио како Срби са Косова отворено прете колективном селидбом:

„Ови сељаци из села Шилова нам отворено кажу: или нам обезбедите слободу, или нам дајте један брег у Србији да се преселимо.“²⁰⁸⁵

Током 1987. већ је постало касно да би било какве мере за заустављање исељавања биле делотворне. Срби са Косова су последњу наду да би стање могло да се промени видели у уставним променама и поновним снажнијим везивањем покрајине за републику.

Слично је прошао и други важан задатак истицан у различитим програмима и мерама - повратак исељених. Током 1987. активисти СК Србије су обавили разговор са 410 висококвалификованих стручњака који су се раније иселили са Косова. Више од половине, њих 208, је изјавило да се на Косово не би вратило ни под каквим условима. Сви су истицали да их за Косово вежу емоције, да тамо имају родбину, али заинтересованост за повратак је била мала. Само њих 89 је изјавило да је спремно да се врати, али под условом да се стање нормализује. Сви су имали неке додатне услове, па су тако неки желели да се врате искључиво у место из кога су отишли, други само у средине где је однос макар 50/50 у националном саставу, трећи само у градове, четврти само у Приштину...²⁰⁸⁶ Током анкете спроведене 1985. од 500 анкетираних породица само 9 (1.8%) је изразило изричиту жељу да се врате на Косово.²⁰⁸⁷

Још горе је прошао позив стручњацима из других република да доласком на Косово допринесу сређивању стања. Због сиромаштва и заосталости покрајина ни током седамдесетих није била привлачно место за живот. Када је завршена фабрика Фероникл у Глоговцу тражено је двадесетак стручних кадрова из читаве Југославије, који би дошли ту да раде, понуђени су одлични услови, али се нико није јавио.²⁰⁸⁸ Због тензија и несигурности акција на превлачењу стручњака из других република је потпуно пропала.

---

²⁰⁸⁵ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 3. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Словеније, одржаног 18. маја 1983.

²⁰⁸⁶ АС, б2 к523, „Информација о обављеним разговорима са стручним кадровима српске и црногорске националности досељеним из САП Косово ради њиховог евентуалног повратка“, Материјали са 31. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 1. октобра 1987.

²⁰⁸⁷ R. Petrović, „Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini“, *Odjek*, Kulturno-prosvjetno vijeće Bosne i Hercegovine, br. 22 (1989), 9.

²⁰⁸⁸ АЈ, ф803 к197, Материјали са 30. седнице..., излагање Веселина Ђурановића.

На крају деценије се показало да никакве мере за заустављање исељавања и повратак исељених нису могле да дају резултате без сређивања укупног стања. Уместо тога, оно се временом погоршавало, посебно након 1985. Број исељених по годинама јесте показивао благо опадање, али је велико питање да ли су до тога довеле усвојене мере, или смањење укупног броја Срба и Црногораца на Косову.

Промене у етничком саставу покрајине и обим исељавања

У послератном периоду, од 1948. до 1981. број становника Косова се удвостучио: са око 728.000 у 1948. на 1.5 милиона у 1981. години. Због знатно вишег природног прираштаја него у остатку републике и федерације, пада морталитета²⁰⁸⁹, пораста просечне дужине животног века, бољих услова медицинске неге и раста стандарда, становништво покрајине је доживљавало демографску експлозију. Проенти годишњег раста су редовно премашивали 2%, и пели се на 3%. Удео становништва покрајине у укупном становништву републике порастао је са 11.1% у 1948. години, на 17% у 1981.²⁰⁹⁰

Простор САП Косова је био специфичан јер фактори који су довели до пада морталитета нису имали други очекивани резултат – пад броја рођених, већ се он из године у годину повећавао. Разлоге треба тражити у томе што наведене промене није истовремено пратила еманципација становништва, посебно жена, и напуштање традиционалних друштвених односа. То је посебно било изражено код албанског становништва, што се огледало у још једној парадоксалној чињеници: области са високим природним прираштајем и наглим порастом броја становника су по правилу емиграционе али то Албанаца на Косову није био случај у очекиваној мери. Иако је покрајина била окружена територијама са нижим порастом становништва стопа унутрашњих миграција у оквиру Југославије је остала релативно ниска.²⁰⁹¹ Током седамдесетих око 50.000 Албанаца са

---

²⁰⁸⁹ Ружа Петровић истиче како су током осамдесетих албански и демографи са Запада су истицали висок морталитет одојчади на Косову као доказ друштвене неправде и занемаривања. (Хивзи Ислами, Муса Лимани, Рифат Бљаку, Аслан Пуштк). Међутим, потпуно су занемаривали за је за мање од три деценије, од 1953. до 1981, просечни очекивани животно век на Косову продужен за 13 година и скоро се изједначио са оним у централној Србији. За овакво продужење другим европским државама је било потребно два века. Р. Петровић, „Демографске особености развоја Косова“, 178.

²⁰⁹⁰ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 80.

²⁰⁹¹ Р. Петровић, *нав. дело*, 182.

Косова се иселило на Запад, али је због привлачне снаге Универзитета у Приштини текло и масовно досељавање Албанаца на Косово из других области Југославије.²⁰⁹²

Табела 5: Пораст броја становника Југославије, СР Србије и САП Косова (1948-1981)²⁰⁹³

Година	Југославија	СР Србија	СР Србија без САП Косова	САП Косово
1948	15.841.566	6.527.966	5.794.932	733.034
1953.	16.991.449	6.979.154	6.163.246	815.908
1961.	18.549.291	7.642.227	6.678.239	963.988
1971.	20.522.972	8.446.591	7.202.898	1.243.693
1981	22.424.711	9.313.676	7.729.236	1.584.410
Просечна стопа пораста у %				
1948-1953.	1.39	1.34	2.12	2.27
1953-1961.	1.09	1.3	1.00	2.07
1961-1971.	1.01	0.99	0.75	3.44
1971-1981.	0.88	0.98	0.70	2.40

Пораст становништва покрајине је пратила промена у етничком саставу. За разлику од остатка Југославије где је у свим републикама у послератном периоду састав становништва постајао све више етнички хетероген, на Косову је дошло до етничке хомогенизације. Тенденција повећања учешћа најбројније етничке групе, Албанаца, посебно је изражена од 1961. али треба узети у обзир да је стварни број Албанаца у периоду 1953-1961. био сигурно нешто већи, јер су се многи на попису 1953. изјашњавали као Турци како би добили могућност да се лакше иселе у Турску.²⁰⁹⁴

²⁰⁹² D. Jović, *nav. delo*, 267.

²⁰⁹³ *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, 40.

²⁰⁹⁴ Р. Радић, „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, *Историјски записи: орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе*, бр. 1-2 (1999), 155-167; М. Гаталовић, *нав. дело*, 259.

Табела 6: Становништво САП Косова по етничкој припадности²⁰⁹⁵

	1948	1953	1961	1971	1981
Укупно	727.820	808.141	936.988	1.243.693	1.584.441
Албанци	498.242	524.559	646.805	916.168	1.226.736
Срби	171.911	189.869	227.016	228.264	209.498
Црногорци	28.050	31.343	37.588	31.555	27.028
Муслимани	9.679	6.241	8.026	26.357	58.562
Роми	11.230	11.904	3.202	14.593	34.126
Турци	1.315	34.583	25.784	12.244	12.513
Хрвати	5.290	6.201	7.251	8.264	8.717
Југословени	-	-	5.206	920	2.676
Остали	2.103	3.541	3.110	5.328	4.584
Састав у %					
Укупно	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Албанци	68.5	64.9	67.2	73.7	77.4
Срби	23.6	23.5	23.6	18.4	13.2
Црногорци	3.9	3.9	3.9	2.5	1.7
Муслимани	1.3	0.8	0.8	2.1	3.7
Роми	1.5	1.5	0.3	1.2	2.2
Турци	0.2	4.3	2.7	1.0	0.8
Хрвати	0.7	0.8	0.8	0.7	0.6
Југословени	-	-	0.5	0.1	0.2
Остало	0.3	0.3	0.2	0.3	0.2

Током осамдесетих у Србији је формиран наратив по коме је промена етничког састава покрајине била резултат три узрока: високог природног прираштаја Албанаца, исељавања Срба и Црногораца под притисцима и илегалне имиграције из Албаније. Иако је неспорно да су сва три узрока допринела измени етничког састава, у штампи и публицистици је долазило до изразитог претеривања по питању друга два набројана узрока.

²⁰⁹⁵ *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, 48.

Говорено је о више стотина хиљада исељених, а процене броја имиграната су ишле до чак 300.000

Анализа демографских података је показала дубину заблуда утканих у овај наратив: убедљиво најважнији узрок измене етничке структуре је био висок природни прираштај Албанаца.²⁰⁹⁶ Исељавање је битно утицало на смањење броја Срба и Црногораца, али је имало много мањи утицај на измену етничког састава покрајине од пораста броја Албанаца. Утицај досељеника из Албаније није до краја расветљен јер, како је констатовала Ружа Петровић, нема начина да се да објективна процена колико је Албанаца од 1941. до 1948. емигрирало на Косово. Досељени после 1948. нису играли значајнију улогу у демографским променама.²⁰⁹⁷

Иако исељавање Срба и Црногораца није одлучујуће допринело расту доминације Албанаца у етничком саставу, последице су биле велике. Покрајина је постајала етнички чисто албанска, јер су се Срби највише селили из средина у којима би њихов број пао испод 20%-29%. Као последица тога током седамдесетих низ насеља на простору САП Косова је постало чисто албанско. Према попису из 1981. у 605 насеља у покрајини није живео ниједан Србин ни Црногорац, а у још 366 њихов број је био мањи од 50.

---

²⁰⁹⁶ Р. Петровић, „Демографске особености развоја Косова“, 181.

²⁰⁹⁷ Р. Петровић, „Демографске особености развоја Косова“, 175. Због ситуације на терену и недостатка података данас је немогуће утврдити број миграната из Албаније. Званични подаци покрајинског СУП-а су крајем осамдесетих говорили да их је било тек неколико стотина. („Непомирљива и још ефикаснија борба“, *Вјесник*, 15. мај 1987) Масовно досељавање из Албаније је текло током рата, што показује чињеница да у демографским кретањима међу Албанцима са Косова после рата није било карактеристичних „крњих“, ратних генерација. После 1948. миграција је било, али се никако не може говорити о десетинама или стотинама хиљада досељених. Институције републике и федерације током седамдесетих нису имали никакву контролу над границом између САП Косова и Албаније, па постоји могућност да је било миграната који нису званично евидентирани. И поред тога, миграције из Албаније нису имале значајнији директан утицај на промену етничке структуре покрајине. Много важнији је био њихов посредни утицај на исељавање Срба и Црногораца. Исељени су се често жалили како су међунационални односи у њиховом селу били добри све до доласка „досељеника“ из Албаније, који су својим понашањем утицали на кварење традиционалних односа. Колико се овако нешто често догађало и када су се емигранти из Албаније доселили на простор САП Косова данас је због стања на терену и недостатка података немогуће проценити.

Табела 7: Насеља по општинама у САП Косово према броју Срба и Црногораца по попису из 1981. године

Општина	Укупно насеља	Без Срба и Црногораца	Са малим бројем Срба и Црногораца									Са 51 и више Срба и
			укупно	До 5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-40	41-50	
Укупно	1445	605	366	130	45	33	27	24	24	45	38	474
Глогов.	37	30	7	6	-	-	1	-	-	-	-	-
Драгаш	36	23	12	10	1	-	1	-	-	-	-	1
Качаник	42	36	5	2	-	1	-	-	1	1	-	1
Србица	50	35	8	4	-	1	1	2	-	-	-	7
Дечани	40	13	21	5	6	2	3	-	-	5	-	6
Подујев.	78	25	38	12	7	3	4	1	4	4	3	15
Ђакови.	83	43	37	18	3	5	4	2	2	2	1	3
Сува Р.	50	36	5	2	1	-	-	-	-	1	1	9
Орахов.	55	43	6	2	1	-	-	1	-	1	1	6
Призрен	77	34	25	20	2	1	-	-	-	1	1	18
Вучитрн	67	28	17	5	1	2	-	3	1	3	2	26
Клина	64	21	15	3	1	1	2	1	1	3	3	28
Пећ	80	26	25	2	7	2	4	3	1	2	4	29
Урошев.	79	23	23	10	4	-	1	1	1	2	4	29
Липљан	74	44	9	3	1	2	-	1	-	2	-	21
Витина	43	15	11	6	-	2	1	1	1	-	-	17
Исток	50	4	12	4	1	2	-	2	2	-	1	34
Гњилане	57	31	6	1	1	1	-	-	-	3	-	20
Пришти.	92	30	17	4	3	2	1	1	2	-	2	45
Митров.	146	38	43	6	3	3	3	2	6	12	8	65

Камени.	75	25	8	4	1	1	-	1	-	1	-	41
Лепосав.	71	2	16	1	1	-	1	2	2	2	7	53

Колики се Срба и Црногораца иселило са простора покрајине од 1945. године па до краја шездесетих тешко је проценити. Исељавање нижег интензитета је трајало све време, а интензивирало се почетком шездесетих. Током 1969. године епископ Рашко-призренски Павле је од пароха са територије покрајине затражио да му доставе извештаје о исељавању Срба из својих парохија од 1945. године. Извештаји нису били потпуни, јер су се многи свештеници због страха од локалне бирократије и Албанаца устручавали да детаљно опишу стање. И поред тога, извештаји указују на размере исељавања. Тако је архијерејски намесник у Гњилану известио да је у Гњиланском намесништву, које је обухватало 11 парохија у граду Гњилану и околини (Ранилуг, Витина, Ропотово, Врбовац и Косовска Каменица) исељено укупно 1275 домова.²⁰⁹⁸ С обзиром да су из две парохије доставили извештаје у којима су тврдили да исељених није било, а извесно је да јесте, може се претпоставити да је број исељених само већи од наведеног. Извештај пароха из Подујева показује да се са територије његове парохије иселило 663 домова, а остало 548, што значи да се иселило више од половине Срба. Из парохија урошевачке, народимске и штимљанске иселило се 96 домова, са 339 лица.²⁰⁹⁹ Из парохије грачаничке 111 домова²¹⁰⁰, парохије муштушке 123²¹⁰¹, итд. Извештаји показују да је до 1969. у појединим областима покрајине исељавање већ било узело маха, али се на основу њих не може проценити како је исељавање текло, колико се иселило током педесетих, а колико после 1960. и посебно после 1966.

Током седамдесетих исељавање је ескалирало. Размере процеса показују подаци о националној структури ученика основних школа у периоду 1974-1976. Након само две школске године број ученика Срба је био мањи за 6%. Овако драстично смањење у кратком периоду указује на интензивно исељавања српских породица са децом.

²⁰⁹⁸ Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, 349.

²⁰⁹⁹ Исто, 362.

²¹⁰⁰ Исто, 364.

²¹⁰¹ Исто, 408.

Табела 8: Структура ученика основних школа у САП Косово током школских 1974/5, 1975/6. и 1976/7. године.²¹⁰²

	Школска 1974/5.		Школска 1975/6.		Школска 1976/7.	
	године		година		година	
Укупно	279.475	100%	287895	100%	296145	100%
Албанаца	219.360	78.48	228777	79.46	238121	80.40
Срба	43.456	15.54	41003	14.26	40869	13.75
Црногораца	4922	1.76	4935	1.71	4869	1.64
Турака	1803	0.64	1578	0.54	1566	0.52
Муслимана	6574	2.35	6880	2.38	6414	2.16
Рома	1388	0.94	2583	0.84	3.364	1.13
Остали	1972	0.70	2139	0.74	1074	0.36

Након побуне 1981, Републички завод за статистику је за потребе заједничке Комисије РИВ-а и СИВ-а урадио процену броја исељених у периоду од 1961. до 1981. У Извештају Радне групе наведено је да се током овде две деценије са простора САП Косова на територију уже Србије иселило 85.061 Србин и 16.783 Црногораца.²¹⁰³ Укупан број исељених би по овој процени требао да буде нешто већи, јер би у њега требало убројати исељене на територије других република (посебно Црне Горе) и на територију Војводине, као и оне који су емигрирали у иностранство.²¹⁰⁴

Анализа исељавања покрајинске Комисије је обухватила само период 1971-1981. Према подацима изнесеним у њој током ових десет година из покрајине се иселило 52.767

²¹⁰² АС, ђ2 ПКК ф25, Информативни билтен бр. 1, Оцена спровођења политике СК у међунационалним односима у Покрајини, 23. јануар 1978.

²¹⁰³ АЈ, ф130 к803, „Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова“ (Државна тајна), Материјали са 20. седнице СИВ-а, одржане 12. јула 1982.

²¹⁰⁴ Не постоји начин на који би се могао проценити обим исељавања Срба и Црногораца са Косова у друге југословенске републике, јер такве анализе нису прављене. Тек у другој половини осамдесетих у осталим републикама и Војводини су почели да воде евиденцију о броју досељених Срба и Црногораца, на основу пријава пребивалишта. Тако се у периоду од јула 1986. до маја 1987. са Косова на територију уже Србије доселило 2.028 Срба и Црногораца, а у остале републике и Војводину 425, од чега највише у Војводину 139 и Црну Гору 92. (АЈ, ф212 к5, Строго поверљива архива, Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања Срба и Црногораца из САП Косова под притиском) Број исељених у остатак СФРЈ, ван уже Србије, у овом периоду је био око петине укупног броја исељених, па би се на основу тога могло проценити да се у периоду 1961-1981. у остатак СФРЈ иселило 40.000 од 50.000 Срба и Црногораца. Али, узорак на основу кога је рачуница изведена је превише мали, а околности у другој половини осамдесетих знатно различите у односу на шездесете и седамдесете, па овај број може да се посматра само као груба, оквирна и недовољно поуздана процена.

Срба и Црногораца, плус непознат број малолетних лица из општина Приштина, Урошевац, Митровица и Пећ.²¹⁰⁵ Када се узме у обзир да према подацима из других општина међу исељенима доминирају породице, и да су процене у вршене на бази породице од пет чланова, може се грубо проценти да је на основу податак из општина САП Косова број исељених био између 60.000 и 70.000.

Табела 9: Исељени Срби и Црногорци са простора САП Косова 1971-1981. на основу материјала које су прикупиле општинске комисије у САП Косово

Општине	Укупно исељених	Домаћинства				Појединци
		укупно домаћин.	српска домаћин.	црногорска домаћин.	укупно члан. дом.	
Витина	2565	520	...	...	2195	370
Вучитрн***	1356	267	243	24	1335	21
Гњилане	4069	810	807	3	4040	29
Дечане***	395	79	2	77	395	-
Ђаковица	642	155	28	127	642	-
Исток	2459	180	109	71	2459	-
Качаник	77	20	...	...	77	-
Клина	1763	310	...	...	1763	-
Кос. Камен.	4700	940	940	...	4700	-
Митровица*	6453	...	...	...	...	...
Лепосавић	3808	1131	1131	-	3808	-
Липљан	1781	221	...	...	787	994
Ораховац	664	157	129	28	597	67
Пећ*	7326	...	...	...	...	...
Подујево***	1580	318	269	49	1580	-
Призрен	1609	654	622	32	1609	-
Приштина*	6806	...	...	...	...	-
Србица	773	156	127	29	773	-
Сува Река	1265	272	...	...	1265	-

²¹⁰⁵ АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова...“

Урошевац*	2446	...	...	...	...	...
Глоговац**	-	-	-	-	-	-
Драгаш**	-	-	-	-	-	-
Укупно	52.537*	6190	4407	440	28025	1481

* - у општинама Митровица, Пећ, Приштина и Урошевац дат је само укупно број исељених пунолетних особа према подацима СУП-а

** - у општинама Глоговац и Драгаш није било исељених

*** - у општинама Вучитрн, Дечане и Подујево због непостојања евиденције колико су биле бројне породице исељеника број је добијен на бази петочлане породице

... - подаци нису прикупљени

напомена 1: За општине Витина, Качаник, Липљан и Сува Река прикупљени су подаци само о укупном броју исељених породица, али не и о томе да ли су се њихови чланови изјашњавали као Срби или као Црногорци

напомена 2: У општинама Дечане, Ђаковица, Исток, Качаник, Клина, Косовска Каменица, Лепосавић, Подујево, Призрен, Србица и Сува Река нема података о исељеним појединцима. Да ли су они урачунати заједно са исељенима у оквиру домаћинства, или нису регистровани, или их није било, не може се закључити.

Методологија израде две анализе броја исељених је била различита. Републички завод за статистику је користио податке о броју становника прикупљене током пописа 1961, 1971. и 1981, потом податке о просечном природном прираштају етничких група, морталитету и др, док је покрајинска Комисија користила податке достављене из општина. Обе метода су имала своје мане. Завод за статистику је користио податке добијене приликом пописа, током којих је било пропуста и манипулација. Са друге стране, Комисија је располагала конкретним подацима о броју исељених али су они били непотпуни, а велико је питање и колико је евиденција у општинама одговорно вођена. Очигледан пример лоше евиденције је општина Глоговац у којој је 1961. према попису било 599 Срба, 1971. 125 а 1981. само 32.²¹⁰⁶ Извесно је да су се неки од њих иселили са Косова током седамдесети али подаци достављени из општине то не показују. Бројке наведене у Извештају и Анализи не треба сматрати за коначне нити апсолутно тачне, али им се може поклонити поверење као оквирној процени, поготову јер подаци добијени коришћењем два различита метода показују висок степен преклапања.²¹⁰⁷

²¹⁰⁶ *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Podaci po naseljima i opštinama. Knjiga II, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1994, 294.*

²¹⁰⁷ Према попису из 1981. миграциони салдо српског и црногорског становништва за период 1971-1981. износио је -45.242 становника. То је била разлика између броја досељених и исељених између територије покрајине и остатка СФРЈ у моменту пописа, што значи да је умањена за могући морталитет миграната (у тај број нису ушли исељени који су у међувремену преминули) и поновна пресељења унутар територије досељења. (Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 87) Број исељених према подацима са пописа би се добио тако што би се на овај број додао број исељених који су у међувремену преминули и број досељених на Косово.

Након побуне 1981. исељавање се интензивирало. Само у општини Митровица до септембра је поднето преко 500 захтева Срба за одјаву пребивалишта.²¹⁰⁸ Слично је било и у осталим општинама, посебно Приштини. Међу подносиоцима захтева било је пуно оних који су се још раније иселили па су користили стање да лакше изврше промену пребивалишта. Тачни подаци о броју исељених током 1981. нису доступни, али су се процене кретале до 8000. Извесно је да то није био стварни број исељених јер су многи раније одсељени искористили ситуацију после побуне да формално одјаве пребивалиште са Косова.

Талас исељавања започет након побуне пренео се у 1982. годину. Захваљујући обећањима руководиоца да ће се ситуација нормализовати и сталним изјавама да се стање поправља исељавање се донекле смањило током 1983. и 1984. Бурно лето 1985, хапшење више десетина припадника илегалних група, случај Мартиновић и све дубља криза у читавом друштву утицали су да број исељених поново порасте. И поред низа мера донетих за заустављање исељавања све до краја осамдесетих оно је трајало у високом интензитету, са у просеку преко 3500 исељених годишње.

Поуздана евиденција о борју исељених није постојала. Стане Доланц је на седници Председништва СФРЈ посвећеној исељавању у јануару 1985. признао:

„Ми тачних података немамо, нити о броју исељених, нити о броју становника, још мање о социјалној структури људи који су се иселили, да ли су то стручњаци, да ли су то сељаци или не знам шта – то нема нико.“²¹⁰⁹

Резултати пописа не пружају ове податке. Ови бројеви свакако нису били велики јер су се са Косова махом исељавале породице у којима су доминирали чланови средње и млађе генерације, и радно способни појединци. Такође, ни досељавање Срба и Црногораца на Косово током седамдесетих није било велико. Овако добијен број исељених (оквирно око 50.000) требало би увећати за све они који су се иселили из покрајине у иностранство, и оне који су се преселили у друге области СФРЈ али им је пребивалиште из различитих разлога и даље било пријављено у покрајини. Талас молби за одјаву пребивалишта након побуне 1981. од стране раније исељених показује да њихов број није био мали, али га је немогуће тачно одредити. На основу свега, груба рачуница показује да је према подацима из пописа број исељених у периоду 1971-1981. био изнад 50.000 а врло вероватно око 60.000, што се у великој мери поклапа са бројевима наведеним у Анализи сачињеној у покрајини где је наведена бројка од 52.767 Срба и Црногораца плус непознат број исељених малолетника из општина Митровића, Пећ, Приштина и Урошевац. Ови бројеви су у сагласности и са проценом Републичког завода за статистику да се у периоду 1961-1981. са Косова иселило 102.000 Срба и Црногораца. Када се узме у обзир да је исељавање током седамдесетих било знатно интензивније него шездесетих, са великом сигурношћу се број исељених у периоду 1971-1981. може проценити на између 60.000 и 70.000.

²¹⁰⁸ АС, г274 к25/П, „Информација о активностима на утврђивању узрока...“

²¹⁰⁹ АЈ, ф803 к197, Материјали са 30. седнице..., излагање Стана Доланца.

Доланц је овакву тврдњу изнео јер су се појављивали различити, противречни извештаји о броју исељених и њиховој социјалној структури. Републички завод за статистику СР Србије је број исељених пратио на основу података пријавно-одјавних служби СУП-а. На основу њих само на територију уже Србије у периоду од 11. марта 1981. до 31. децембра 1984. са простора САП Косова се доселило 16.698 лица. Број исељених је морао бити већи, јер у наведену бројку нису ушли исељени на простор осталих република и Војводине, они који су се иселили у иностранство и сви они који званично нису пријавили ново пребивалиште у општинама у ужој Србији. Међутим, Скупштина САП Косова је усвојила извештај у коме су наведени знатно различити подаци. Нпр. док је по евиденцији Републичког завода за статистику само у току 1984. са Косова у ужу Србију досељено 392 породице, у извештају усвојеном у покрајини је стајало да се током исте те године иселило 267 породица.²¹¹⁰ Рефик Агај је различите податке покушао да оправда разликама и методологији. По његовим речима, у покрајини нису сваког ко пријави пребивалиште ван Косова сматрали за исељеног, јер је међу њима било студената, радника...²¹¹¹ Убрзо се показало да чак и покрајинске институције баратају са различитим бројевима.²¹¹²

Иако је исељавање правдане методолошким разлозима, са великом сигурношћу се може тврдити да је знатног утицаја на бројеве у извештајима имала политизација питања. Покрајинском руководству је одговарало да се прикаже како се исељавање породица смањује, и да се претежно исељавају радно способни појединци, што би подржало њихову тезу да је исељавање првенствено економске природе.

Извесно је и да је тачан број исељених је било тешко пратити јер је било мноштво случајева исељавања без најаве, званичног одјављивања пребивалишта, оверавања уговора о купопродаји имовине и обавештавања општинских комисија о разлозима исељавања. Разлог за то је била политичка ситуација. Људи су на све начине покушавали да избегну мера које донесене за заустављање исељавања које су им отежавале продају имовине и промену пребивалишта.

---

²¹¹⁰ АС, Ђ2 к439, „Изводи из извештаја Извршног већа Скупштине СРС о заустављању...“

²¹¹¹ „Различити подаци о исељенима с Косова“, *Јединство*, 17. септембар 1984.

²¹¹² „Притисци – удар на тековине револуције“, *Јединство*, 9. новембар 1984

Услед збрке противречних тврдњи и различитих података незахвално је процењивати број исељених у периоду 1981-1989. У Табели 10 наведени су подаци о броју исељених прикупљени из више различитих извештаја.

Табела 10: Подаци о исељенима и повратницима на Косово у периоду 1981-1987²¹¹³

	Исељени појединци	Исељене породице		Укупно	Повратници појединци	Повратници породице		Укупно
		Број пород.	Број чл. пород.			Број пород.	Број чл. пород.	
1981	-	-	-	-	-	-	-	-
1982	4.286	817	2.360	6.646	14	4	16	30
1983	2.897	451	1.444	4.341	495	64	173	668
1984	2.780	267	854	3.654*	804	47	138	942
1985	2.488	323	922	3.410	542	49	162	704
1986	3.291	288	885	4.176	632	16	45	677
1987	2.818	178	536	3.354	356	3	10	366
1988	1.898	206	625	2.523	-	-	-	742
Укуп.	20.458	2.530	7.636	28.094	2.843	183	544	4.129

* без података за општине Сува Река и Ораховац

Због разлике у подацима које су о броју исељених достављале различите институције, па чак и разлика у бројевима које су у различитим извештајима стизали из исте институције не може се тврдити да су бројеви из табеле апсолутно тачни. Као и све податке о броју исељених, пре их треба посматрати као оријентир, него апсолутну истину. Иако су стварне бројке сасвим извесно одступале, бројеви из табеле се могу сматрати као поуздан показатељ обима и интензитета исељавања.

²¹¹³ У табелу су унети званични подаци покрајинских институција, састављени на основу извештаја комисија за заустављање исељавања по општинама. Извор података за период 1982-1985. био је документ: АЈ, ф212 к5, Строго поверљива архива, „Извештај о спровођењу закључака Савезног већа...“ Извор података за период 1985-197. је био документ: АС, њ2 к527, АС, њ2 к527, „Извештај о оствареном увиду у рад органа унутрашњих послова у САП Косово...“

Исељени са Косова у Србији

У дубоко политизованој, злоупотребљеној и никада до краја расветљеној причи о исељавању Срба и Црногораца са Косова судбина исељених је остала скоро потпуно занемарена тема. Око 130.000 људи се током три деценије иселило из средина у којима су њихове породице живеље генерацијама. Већином су се насељавали на ободу пребрзо нараслих и још увек недовољно индустријализованих градова у централној Србији. Према подацима ИВ Скупштине СР Србије у периоду од новембра 1982. до краја септембра 1983. највише исељеника са Косова се доселило у Београд (1056), Шумадију и Поморавље (809), Краљево (743), Подунавски регион (636), Ниш (281) итд.²¹¹⁴ Бежали су од притисака, несигурности и сиромаштва, и иако су долазили међу своје сроднике, нови живот за многе није био лак.

Већина досељеника је примљена добро. Али, са растом њиховог броја и све дубљом кризом у коју је привреда западала почело је да долази до тензија. Често се догађало да у тренуцима љутње или пијанства староседеоци досељене погрдно називају „Шиптари“. Ови су зато говорили како су побегли са Косова где су им псовали „мајку српску“ а сада им псују „мајку шиптарску“. Због великог броја досељених са Косова Краљевчани су насеље Рибница прозвали „Мала Албанија“.²¹¹⁵ Једно насеље у околини Смедерева где је такође било пуно досељених староседеоци су називали насеље Вука Бранковића, потенцирајући тако да су досељени издајице.²¹¹⁶ Поред вербалних прозивки и нетрпељивости повремено је долазило и до туча. Али, у већини, досељени су били задовољни пријемом. У анкети 1985. око 2/3 анкетираних је однос институција у новим срединама оценило као добар, остали као незаинтересован а тек мали број као лош. Нешто лошије су оценили однос са мештана према њима, за које је половина рекла да је добар, а остали незаинтересован или лош.²¹¹⁷

Масовно досељавање на ободу градова довело је до низ урбанистичких, социјалних и економских проблема. Само 14% досељених је стамбено питање решило тако што су добили друштвене станове. Велика већина је подизала куће за шта је била неопходна земља

---

²¹¹⁴ АС, г274 ф9/III, „Остваривање Политичке платформе за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову – допунски извештај“ (Строго поверљиво), Материјали са 32. седнице Председништва СР Србије, одржане 23. јануара 1984.

²¹¹⁵ „Исељеници са Косова међу својима“, НИИ, 15. септембар 1985.

²¹¹⁶ „Зашто одлазе“, НИИ, 7. јун 1981.

²¹¹⁷ R. Petrović, „Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini“, 9.

коју су могли да купе само у близини градова.²¹¹⁸ Никла су нова насеља без икаквог урбанистичког реда, без канализације и асфалтираних путева. Често су их погрдно називали Катанга, по угледу на покрајину у Конгу, што је требало да симболизује да у њима влада хаос.²¹¹⁹ Таква насеља су била Рибница у Краљеву, Лештар у Смедерву, Грошница, Ердеч, Илићево у Крагујевцу... У Крагујевцу су 1984. чак 80% прекршаја чинили досељени.²¹²⁰ Један од разлога је било тешко прилагођавање условима живота у новој средини. Око 40% досељених је долазило из села, али се само 7% поново насељавало у селима.²¹²¹

Почетком осамдесетих економска криза и све већи губици предузећа утицали су да се градови све теже боре са приливом нових досељеника. Требало је изградити водоводну и канализациону мрежу, асфалтирати улице, подићи вртиће, школе, домове здравља, домове за старе, обезбедити јавни превоз. У Крагујевцу су се жалили да је крагујевачка привреда годинама одвајала велика средства за развој Косова (на сваки динар који је привреда уложила у општину 0.4 динара је уложено у Косово), а сада морају да финасирају збрињавање људи који су се са Косова доселили. Читав град је осећао последице, па је тако 1971. у Крагујевцу било 1400 неписмених, а 1981. преко 10.000.²¹²²

Раст кризе утицао је на пораст тензија између староседелаца и досељених. Замерано им је да манипулишу са материјалним статусом при конкурсима за запошљавање, да се пробијају у руководеће структуре и да потом „вуку“ своје...²¹²³ Често су их поредили са сицилијанском мафијом. У ствари, повезаност досељених о којима су староседеоци говорили је била резултат миграција. Истраживање Руже Петровић и Марине Благојевић је показало да су се исељени из једне области на Косову најчешће концентрисали у истој општини у ужој Србији. Тако се чак 70% исељених из општине Витина груписало у једној општини досељења, 90% исељених из Каменице, 90% исељених из Липљана, 70% из Гњилана и Урошевца, 60% из Вучитрна, 50% из Приштине и Пећи...²¹²⁴ Од 500 анкетираних домаћинстава 125 је у непосредном суседству у новој средини имало рођаке, 175 раније мештане а 319 друге досељенике са Косова.²¹²⁵ Исељеници са Косова потицали из средина

---

²¹¹⁸ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 286.

²¹¹⁹ „Стари манири и папири“, *Комунист*, 31. октобар 1986

²¹²⁰ „Сеобе траже – решење“, *Вечерње Новости*, 9. јул 1984.

²¹²¹ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 282.

²¹²² „Исељеници са Косова међу својима“, *НИН*, 15. септембар 1985.

²¹²³ „Дошљаци у својој земљи“, *Јединство*, 5. децембар 1985.

²¹²⁴ R. Petrović, „Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini“, 8.

²¹²⁵ Р. Петровић, М. Благојевић, *нав. дело*, 287.

где су родбинске и земљачке везе биле много снажније него у срединама у које су долазили. Приликом исељавања било је много лакше преселити се тамо где је већ живео неко познат, ко је могао да помогне око куповине новог имања, смештаја у прво време, сналажења. Када је криза током осамдесетих постала дубока а проналазак после све тежи, староседеоци су почели да упиру прсте у досељене и говоре како им они узимају послове. Подаци прикупљени 1985. су показивали да је број запослених у анкетираним породицама порастао у односу на време када су живели на Косову. Тамо је без иједног запосленог било 145 домаћинстава (од 500), а у новим срединама 27. Повећао се и укупни број запослених, са 539 на 932, док се број незапослених смањило са 309 на 132.²¹²⁶ Међутим, када се упореди степен запослености у посматраним породицама са укупним степеном у општинама у којима су се доселили, долази се до податка да је он у две општине нижи од просека, у две једак а у једној мањи. Подаци указују да се не може говорити о било каквом „преузимању“ предузећа и институција од стране досељених. Иако се међу староседеоцима пуно говорило о досељенима који су подизали луксузне вишеспратнице након што су продали имања на Косову за велики новац, таквих примера је било, и они су упадали у очи, али су ипак представљали велику мањину. Ни приче да су продали имовину за велике паре нису увек биле тачне, јер су општинске комшије током 1982. дошле до податка да око 20% исељених породица још увек није било продало ни део имања на Косову.²¹²⁷

И поред проблема са којима су се сусретали у новој средини исељени са Косова су у највећем броју били задовољни новим животом. Више од 75% високообразованих стручњака са којима су активисти СК Србије разговарали 1987. је изјавило да не желе да се врате на Косово, иако их за њега везују емоције, породичне и пријатељске везе са многима који су тамо остали.²¹²⁸ Исељени са Косова су током осамдесетих са пуно пажње пратили ситуацију и покрајини и често говорили о проблемима због којих су се иселили. У време социјалних потреса и „догађања народа“ више хиљада њих, запослених у великим београдским предузећима, били су фактор са којим су морали да рачунају највиши политички форуми републике. Косовци су помно пратили стање у покрајини из које су отишли, али и поред сталних позива на повратак, мало ко је био спреман да то стварно

---

²¹²⁶ R. Petrović, „Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini“, 9.

²¹²⁷ „Сваки пети није стигао да прода имовину“, *Политика*, 30. септембар 1982.

²¹²⁸ АС, б2 к523, „Информација о обављеним разговорима са стручним кадровима...“

учини. Преко 90% исељених породица анкетираних 1985. је своју настањеност у ужој Србији сматрало за коначну.²¹²⁹

5. 5. Случај заставе албанске народности

Заставу са црним двоглавим орлом на црвеној позадини (алб. *Flamuri i Shqipërisë*) подигао је Исмаил Кемал 28. новембра 1912. године у Валони, у част потписивања Декларације о независности Албаније. Међу 83 потписника декларације били су делегати из свих области тзв. Велике Албаније. Црвено-црна застава је зато постала симбол борбе за национално јединство Албанаца. Изглед је добила на основу грба Ђурађа Кастриота Скендербега, јунака из 15. века који је најпознатији по догодишњем супротстављању ООсманлијама. Албанци заставу зато сматрају и симболом отпора свим освајачима. Након Другог светског рата Енвер Хоџин режим је на заставу изнад орла додао звезду петокраку оивичену златним везом. То је постала званична застава Албаније.

Спор око употребе албанске заставе као заставе албанске народности у Југославији је отворен убрзо након побуне на Косову 1981. Ток спора симптоматичан је за разумевање развоја косовског питања.

Партизанске јединице на Косову и Метохији су током рата носиле различита обележја, уколико су их уопште и имале. У данима скривања по суровом терену, оскудице и избегавања потера већина одреда је била без заставе. Извесно је да су приликом свечаних улазака у градове и прослава нових, револуционарних празника поједине јединице састављене од Албанаца у западној Македонији и на Косову носиле албанску заставу. Када је након побуне на Косову 1981. у југословенској јавности отворена полемика око употребе заставе албанске народности из покрајине су тврдили да су током рата албанске партизанске јединице као обележје носиле албанску заставу са звездом петокраком.²¹³⁰ Реаговало је више Срба, некадашњих бораца у јединицама са Косова, тврдећи да таквих застава није било.²¹³¹ Спор око употребе заставе је доспео до Председништва ЦК СКЈ које је наложило

---

²¹²⁹ R. Petrović, „Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini“, 9

²¹³⁰ АЈ, ф507 к, „Нека актуелна питања у вези са остваривањем ставова СКЈ и ССРНЈ о употреби застава народности“, Материјали са 55. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. и 14. децембра 1983; „Стегови и стеге“, *Комунист*, 4. септембар 1981.

²¹³¹ „Чињенице су јасне“, *НИН*, 4. октобар 1981.

стручњацима из Војноисторијског института да дају свој суд. Они су утврдили да су постојале наредбе Врховног штаба НОП и ПО Југославије и ЦК КПЈ у којима се дозвољавала употреба албанске заставе са петокраком звездом. Да ли је она заиста на терену коришћена остало је нерасветљено.²¹³²

Непосредно након рата црвено-црна застава је слободно истицана на Косову и Метохији. У архиви манастира Високи Дечани сачуван је позив игуману манастира упутио Хивзми Хоца, секретар „Шиптарског комитета Месног Народног одбора“ у Дечану, да 28. новембра 1946. дође на прославу и свечани ручак поводом „наше славе“, „дана Шиптарске Заставе“.²¹³³ У наредним годинама, вероватно под утицајем албанске побуне и раскида односа Југославије и Албаније 1948, пракса употребе албанске заставе је забрањена, иако није постојао писани декрет или став на основу којег је то учињено. Истицање, па чак и поседовање заставе током наредних двадесет година је третирано као кривично дело. Сматрано је за непријатељски, националистички и сепаратистички акт.²¹³⁴ Албанци комунисти који су у време Информбира постављали питања зашто је застава забрањена и зашто се слике заставе скидају са гробова палих војника партизана сматрани су за сумњиве, а неки су и кажњавани.²¹³⁵ Сигурими је током педесетих упорном пропагандом и убацивањем диверзантских јединица покушавао да изазове масовну побуну Албанаца у Југославији. Илегалне групе су често користиле симболички значај заставе. Једна од тачака у оптужници против Адема Демаћија и његове групе 1964. била је да су у више места у покрајини истакли око 40 албанских застара.²¹³⁶ Овакав вид пркоса и „супротстављања освајачу“ посебно је био изражен на највећи албански национални празник, Дан заставе, 28. новембар.

Захтеви да се дозволи употреба заставе зачули су се након Брионског пленума. Односи у покрајини су се убрзано мењали али је забрана поседовања и истицања заставе и даље важила. Неколико Албанаца је кажњено крајем 1966. јер су током прослава истакли

---

²¹³² АЈ, ф507 к435, „Ознаке и заставе народна и народности у току НОР-а“, Материјали са 55. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. и 14. децембра 1983.

²¹³³ АВД, Позив на прославу Дана застаре, 26. 11. 1946.

²¹³⁴ АС, б2 к438, „Нека актуална питања у вези са остваривањем ставова СКЈ и ССРНЈ о употреби застара народности“, Материјали са консултативног састанка о изгледу и употреби застара народности у СР Србији, одржаног 8. децембра 1983.

²¹³⁵ М. Malešević, *nav. delo*, 104.

²¹³⁶ Ј. Petifer, *op. cit.*, 45; Р. Даниловић, *нав. дело*, 307

заставу.²¹³⁷ Питање употребе заставе покренула је делегација косовских руководилаца током разговора са Титом у фебруару 1967. године.²¹³⁸ Вели Дева је Титу пренео да су нова кретања после Брионског пленума добро примљена од стране Албанаца, да је порасла вера у Партију и да је дошло до буђење националне свести. Тврдио је да је сужен простор за деловање непријатеља па је као симптоматичан пример навео да претходне, 1966. године, први пут након седам-осам година ни у једном месту у покрајини није истакнута албанска застава 28. новембра. Али Шукрија је потом говорио о потреби за већом афирмацијом албанског језика, културе, историје и националних симбола. Истакао је да су Албанци у Југославији још 1945. имали заставу, и да је питање њене употребе главни адут непријатељским групама јер користе сваку прилику да је истакну. Потискивање заставе је упоредио са потискивањем из школског програма историјских личности као што је Скендербег. Шукрија је потенцирао да би питање заставе требало решити како непријатељ на њему не би стицао наклоност маса.

Тито је делегацији обећао да ће добити „сва права која им припадају, не само материјална, већ и политичка, грађанска и друга“, а заузврат је тражио беспоговорну оданост политици државног врха. Није се конкретно дотакао заставе али су дух састанка и његова обећања да ће Албанци добити „сва права“ давали повода да чланови делегације закључе да ће и ово питање бити позитивно решено.

Током посете Косову и Метохији, од 25. до 28. марта 1967, Тито је у говорима осудио сваки вид шовинизма, истакао је да не сме бити дискриминације без обзира на бројност неке народности и заложиио се да Албанци остваре праву равноправност.²¹³⁹ Поруке су охрабриле албанске лидере и интелектуалце да постављају све смелије захтеве. У априлу 1968. на седници Председништва и Извршног комитета ПК Косова и Метохије сумирани су резултати јавне расправе. Фадил Хоџа је истакао да је по питању заставе „било мишљења да застава треба да буде нека измишљена застава и да некако буде шарена српско-црногорска-албанска“, међутим закључено је да, „пошто на Косову и Метохији 70% становништва чине Шиптари, да то буде шиптарска, албанска застава као службена.“²¹⁴⁰

---

²¹³⁷ АЈ, ф507 к435 „Нека актуелна питања...“

²¹³⁸ Делегацију су чинили Вели Дева, Али Шукрија, Илија Вакић, Фадил Хоџа, Кадри Реуфи и Лука Влаховић. АЈ, ф837 КПР II-2/316, Делегација Косова и Метохије, 23. 2. 1967.

²¹³⁹ М. Живковић, „Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији 25-28. марта 1967. године“, у: *Баштина*, св. 30 (2011), 149.

²¹⁴⁰ *Исто*, 258.

У мају 1968. Извршни комитет ЦК СК Србије одлучио је да је право на истицање заставе народности један од начина остваривање њихове равноправности, и да припадницима народности треба дозволити да истичу заставе према својој жељи. Исти став је заузето и Извршни комитет ЦК СК Југославије у јулу исте године. На основу ових ставова органи ПК Косова и ССРН Косова на седници 4. и 5. октобра 1968. су закључили да припадници народности на Косову и Метохији, Албанци и Турци, имају право да истичу своје националне заставе. На истој седници је закључено да припадници албанске народности користе црвену заставу са црним двоглавим орлом и звездом петокраком.²¹⁴¹

Од октобра 1968. на простору САП Косова црвено-црна застава је слободно истицана. Изглед и начин употребе заставе албанске и свих других народности није био законски регулисан већ је почивао на низу закључака, резолуција и изјава највиших државних руководилаца. Када су 1981. отпочели спорови око употребе заставе обе стране су у овим изјавама и резолуцијама проналазиле упориште за свој став.

Највећи утицај су имали говор Ј. Б. Тита на Деветом конгресу СКЈ 1969. године и закључци Савезне конференције ССРН Југославије. Тито је на конгресу у уводном излагању о застави албанске народности рекао:

„Што се тиче заставе, о којој је доста било говора, Албанци у нашој земљи треба да је имају, али та застава у сваком случају мора да буде у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије и о томе треба да се донесе јасан пропис.“²¹⁴²

Савезна конференција ССРН Југославије је у резолуцијама 1970. и 1971. закључила да припадници народности имају право да равноправно истичу заставе своје народности, увек уз заставу СФРЈ и републике у којој се налазе. Застава народности је „она коју је та народност прихватила као свој симбол“ и на њој треба да стоји звезда петокрака као симбол југословенског јединства. Одлучено је да „на облик и изглед заставе народности не треба да утиче чињеница да је она исто таква у употреби код других земаља као државна застава“. Препоручено је свим организацијама ССРН да утичу на органе република, покрајина, општина и радних организација да се у складу са овим ставовима регулише питање употребе заставе.²¹⁴³

---

²¹⁴¹ АЈ, ф507 к435, „Нека актуелна питања...“

²¹⁴² АС, б2 к435, „Информација са 55. проширене седнице Председништва ЦК СКЈ“, Материјали са 55. (проширене) проширене седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. и 14. децембра 1983.

²¹⁴³ Исто.

Законска регулатива ипак није донесена. Уставом федерације је било утврђено да федерација преко савезних органа уређује употребу заставе СФРЈ, што је и учињено одговарајућим законом. Устави република су утврђивали изглед и садржину застава тих република, међутим, само је Македонија донела закон о употреби заставе. Њиме је утврђен начин употребе републичке и застава народности, као и застава других република. Прописано је да се заставе народности могу истицати искључиво заједно са државном и републичком заставом, али није дефинисан њихов изглед. У Словенији и Хрватској употреба застава народности је регулисана статутима општина у којима је живело мешовито становништво.²¹⁴⁴

У Србији, републички устав је у члану 300 одређивао да се употреба заставе републичким законом уређује за целу територију републике али такав закон није донесен.²¹⁴⁵ Гарантовано је право народности на коришћење заставе, без прецизирања њеног изгледа. Устав САП Косова је, међутим, прописивао да употребу заставе народности регулишу покрајински органи.²¹⁴⁶ Очигледна противречност два устава није помињана све док питање заставе није политички отворено.

У пракси, црвено-црна застава, истоветна државној застави Албаније, слободно је коришћена од 1968. године. На свечаностима, свадбама, утакмицама, верским и породичним слављима, сахранама и сличним догађајима скоро увек је истицана сама, без државне и републичке заставе. Није био редак случај ни да се користи застава без петокраке. Неслагање око употребе заставе је постојало ало због политичких односа оно није отворано пред органима државе и партије.

На демонстрацијама Албанаца 1968. заставе су биле до кореографије. Исто се поновило 1981. године. Демонстранти су захтевали уједињење Косова са Албанијом и махали црвено-црним заставама као симболом албанског националног јединства. Покрајинско руководство се након побуне нашло у политичкој дефанзиви. Штампала је извештавала о почињеним грешкама. Многе теме о којима се ћутало су отворене. У таквој

---

²¹⁴⁴ АС, б2 к518, „Преглед уставних и законских одредаба о државним заставама и заставама народности Југославије, с освртом на употребу застава народности“, Материјали са 9. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 25. септембра 1986.

²¹⁴⁵ *Ustav SFRJ*, 645.

²¹⁴⁶ *Исто*, 686; 737.

атмосфери питање употребе заставе албанске народности је скоро истовремено отворено у свим југословенским републикама у којима су у већем броју живели Албанци.

Делгат у македонском Собрању, Вели Шаипи из Струге, поднео је захтев за измену Закона о употреби застава у Македонији. Истакао је да су демонстранти у више места западне Македоније као обележје носили црвено-црне заставе што је био само један у низу примера њихове злоупотребе. Пошто изглед заставе албанске народности није био дефинисан ниједним југословенским прописом Шаипи је тражио да то буде урађено како би се она разликовала од заставе Албаније.²¹⁴⁷ Комисија за међунационалне односе Собрања Македоније је закључила да има злоупотреба заставе али је заузела став да не постоји основа за измену Закона за употребу застава. Истакнуто је да застава треба да буде симбол заједништва, а да изглед и форма нису регулисани постојећим Уставом и законом.²¹⁴⁸

Иницијатива да се забрани коришћење црвено-црне заставе покренута је и у Црној Гори. У општини Улцињ скупштина општине је забранила истицање заставе са образложењем да је то застава друге државе па је њено истицање у супротности са Уставом Црне Горе. Иницијатива је наводно дошла од Албанаца који су чинили већинско становништво општине.²¹⁴⁹ Истоветна одлука је донесена и у општини Бар где је истицање црвено-црне заставе прекинуто одмах након побуне на Косову.²¹⁵⁰ На иницијативу ОК ССРН Титограда, Улциња, Плава, Бара и Рожаја Председништво РК ССРН Црне Горе је почетком 1983. донело одлуку да се на територији републике не истиче застава албанске народности до доношења одговарајућих законских решења. Позив да се ово питање законски реши за читаву територију СФРЈ упутили су савезним партијским и државним органима.²¹⁵¹ Током даљег трајања спора представници Црне Горе су били најодлучнији у ставу да се као застава народности не сме користити застава стране, па још и непријатељски настројене државе.²¹⁵²

Питање употребе заставе албанске народности у Србији је отворено у штампи током 1981. У рубрици „Одједи“ београдског „НИН“-а Емин Гаши из Приштине (касније утврђено

---

²¹⁴⁷ „Изменити закон о употреби застава“, *Политика Експрес*, 16. август 1981.

²¹⁴⁸ „Спријечити појаве злоупотребе застава“, *Ослобођење*, 23. септембар 1989.

²¹⁴⁹ „Застава без симбола“, *Борба*, 31. 12. 1983/1. 1. 184; „О забрани употребе албанске заставе“, *Вјесник*, 31. 12. 1983/1. 1. 1984.

²¹⁵⁰ „Не под заставу друге државе“, *Борба*, 25. фебруар 1983.

²¹⁵¹ АС, бр 435, „Информација са 55. проширене седнице Председништва ЦК СКЈ“, Материјали са 55. (проширене) проширене седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. и 14. децембра 1983.

²¹⁵² ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1983, 26. новембар.

да је име измишљено) је дискутовао са више других читалаца тврдећи да заставу злоупотребљавају сепаратисти, да се скоро увек истиче сама, и да би је требало променити јер је истоветна застави Албаније.²¹⁵³ Полемика је имала доста снажан одјек. Питање је доспело до Скупштине републике која је 28. јуна 1983. попут Црне Горе затражила да се договор о употреби заставе народности постигне на нивоу федерације.²¹⁵⁴

У ЦК СК Србије је у децембру 1983. организован консултативни састанак на коме су представници републике и Косова покушали да постигну договор у вези заставе. Сложили су се је право на заставу народности неупитно и да она мора бити симбол заједништва, интегритета и суверенитета Југославије. Представници републике су сматрали да дотадашњи излед својим симболима на одражава припадност албанске народности југословенској заједници. Други проблем су видели у томе што је застава истоветна застави друге суверене државе и што може да сугерише припадност Албанаца из Југославије тој држави. Уз то, Албанија је била непријатељски настројена према Југославији, отворено је изражавала територијалне претензије и покушавала да манипулише Албанцима у СФРЈ. Представници републике су због тога сматрали да треба извршити промене у изгледу заставе.²¹⁵⁵

Насупрот њима, представници Косова су сматрали да не постоји разлог да се отвара расправа по питању заставе. Истицали су да се црвено-црна застава употребљава од 1968. и да се расправа о њој међу Албанцима доживљава као покушај сужавања стечених права. По њима, изглед заставе је задовољавао све принципе јер је звезда петокрака југословенски симбол, а димензије заставе се разликују од албанске јер је по дужини 2цм краћа. Као најјачи аргумент против расправе су истицали да би свака промена изгледа заставе појачала национализма и не би била прихваћена од албанског народа.²¹⁵⁶ Покушај усаглашавања ставова је протекао неуспешно па се расправа наставила пред органима СКЈ и федерације.

---

²¹⁵³ Полемика је трајала током августа и септембра 1981. године.

²¹⁵⁴ АС, б2 к438, „Иницијатива за закључивање договора у федерацији о употреби заставе народности“, Материјали са консултативног састанка о изгледу и употреби заставе народности у СР Србији, одржаног 8. децембра 1983.

²¹⁵⁵ АС, б2 к438, „Информација о неким питањима у вези са употребом и изгледом заставе албанске народности“, Материјали са консултативног састанка о изгледу и употреби заставе народности у СР Србији, одржаног 8. децембра 1983.

²¹⁵⁶ АС, б2 к438, Ставови са консултативног састанка о изгледу и употреби заставе народности у СР Србији, одржаног 8. децембра 1983.

Ситуација је била специфична. Употреба заставе није била регулисана законом већ се заснивала на одлукама, резолуцијама и Титовим изјавама који су различито тумачени. Албанци су се позивали на Титов став изнесен на Деветом конгресу СКЈ да „Албанци треба да имају заставу“. Међутим, на исти говор су се позивали и противници употребе црвено-црне заставе истичући да „застава у сваком случају мора да буде у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије“. Покрајинско руководство Косова је тврдило да је звезда петокрака довољна као југословенски симбол, док су из Црне Горе и Србије тврдили да није јер је застава истоветна застави Албаније и као такву злоупотребљавају је сепаратисти на Косову.

Покрајински руководиоци су били у деликатној ситуацији. Морали су да пажљиво мере сваку реч, посебно у медијима, како не би били оптужени за попустљивост или чак подршку националистима. Зато није необично што је једна од првих јавних одбрана заставе дошла од утицајне новинарке загребачког „Вјесника“, Надире Авдић Власи, супруге Азема Власија. У данима након побуне, када су гласови о одрицању од заставе били све гласнији, Надира је писала:

„Као да се извори и узроци непријатељске ескалације налазе у националним симболима, у ношњи, повјесним личностима, пореклу (јесу ли Албанци Илири или нису – и ко је националиста, онај који тврди да јеси или онај који тврди да нису!). [...] Стигло се дакле дотле кад се каже црвено и црно – мисли се на непријатеља.“²¹⁵⁷

Уместо да се отворено супротстављају нападима у штампи покрајински руководиоци су проценили да је најбоље да питање заставе што тише скину са дневног реда. Желели су да задрже постојеће стање, без ризика да трпе политичке последице. Када је из Црне Горе и Србије 1983. званично затражено да се питање заставе реши договором у федерацији у покрајини су и даље покушавали да избегну сваки разговор. Синан Хасани је говорећи пред партијском активом „Јединства“ у фебруару 1983. рекао да отварање питање заставе у том тренутку „није добро“.²¹⁵⁸ Илија Ђукић, председник Скупштине САП Косово и једна од српских кадрова који се дуго година налазио у врху покрајине, тврдио је да питање заставе није важно, да су Албанци под симболом двоглавог орла ратовали и да на

---

²¹⁵⁷ „Подмукли рат против заставе“, *Вјесник*, 17. април 1982.

²¹⁵⁸ „Промене које охрабрују“, *Вечерње Новости*, 27. фебруар 1983.

расправи не треба инсистирати.²¹⁵⁹ На истој линији је био и Азем Власи који је у јулу 1983, на 8. седници ПК СКК, приликом расправе о остваривању Платформе о Косову, истакао:

„Од контрареволуционарних догађаја наовамо, већ неколико пута на неприхватљив начин се покреће питање заставе албанске народности и то тако да се више иде на руку непријатељским снагама. Слажем се да треба законом и другом регулативом јединствено уредити начин њене употребе, али се никако не слажем да се доводи у питање њена употреба како је регулисано ставовима из 1969. односно 1970. године.“²¹⁶⁰

Исте ставове Власи је поновио и годину дана касније, залажући се да се начин употребе коначно реши законом али оспоравајући икоме право да доведе у питање саму заставу.²¹⁶¹ Нешто оштрије је наступио Исмаил Бајра који је у разговору са политичким активом општине Драгаш критиковао одлуку РК ССРН Црне Горе да забрани истицање заставе.²¹⁶²

Питање је било осетљиво и високо политизовано. За Албанце застава је имала изузетан значај. Сматрали су је за најважнији симбол националне припадности па би евентуално забрањивање њене употребе само подстакло ново незадовољство. Са друге стране, застава је коришћена како би се исказало супротстављање југословенској власти. Наглашено истицање националних симбола приликом окупљања требало је да покаже пркос режиму и симболично јединство са Албанијом. Примера таквог понашања је било много.

У октобру 1981, на сахрани Кадрија Четија, осуђиваног информбировца чија је породица била по националистичким испадима и чији је члан Зун Четај био осуђен на 13 година затвора због непријатељске активности, на челу посмртне поворке је ношена албанска застава на пола копља. За њом су ишла четири ученика у албанској ношњи, са белим капама и са венцима. Међу 150 присутних било је шест просветних радника и два директора школа.²¹⁶³ У августу 1984. на свадби у селу Жур код Призрена читави сватови су били украшени албанским националним симболима. На челу свадбарске поворке јахао је младић у албанској националној ношњи и носио албанску заставу. Свдбар који је водио

---

²¹⁵⁹ „Још једном о застави“, *Политика*, 25. јуна 1983.

²¹⁶⁰ „Исељавање, један од најосетљивијих проблема Покрајине“, *Политика*, 9. јул 1983.

²¹⁶¹ „У потрази за доказима повјерења“, *Данас*, 2. април 1984.

²¹⁶² „Још једном о употреби заставе“, *Политика*, 22. фебруар 1983.

²¹⁶³ „Националистички испади на сахрани“, *Политика*, 29. октобра 1981.

волове имао је уместо кошуље заставу док су чак и волови били офарбани у црвено-црно. Сватови су носили гоблене које је као девојачки дар извезла млада а на којима су били Скендербег, Шота Гаљица и други ликови из албанске историје.²¹⁶⁴ У српском селу Клокот, близу Косовске Витине, у августу 1987, колона сватова из суседног села се возила кроз село, звиждала, завијали су сиренама и махали албанским заставама. Међу сватовима је био и председник општинског суда за прекршаје у Витини.²¹⁶⁵ У селу Плава код Драгаша, у октобру 1987, млада је извезла заставу на којој је изнад орла и петокраке писало „Да бранимо заставу“. Таква застава је ношена на челу колоне сватова у којој је било и више просветних радника.²¹⁶⁶ Симптоматично је да је осамдесетих веома често име међу Албанцима на Косову и у Македонији постало Фламур, што је назив за црвено-црну заставу.

Политички разговори око употребе заставе народности су отпочели 1983. године. Током састанка представника руководства СР Србије и СР Црне Горе обе стране су се сложиле да је истицање заставе истоветне застави друге државе неприхватљиво. Заједнички захтев је био да застава мора садржати симбол суверенитета СФРЈ.²¹⁶⁷ Решење случаја је требало да буде договорено на 11. седници ЦК СКЈ 1983. године, међутим, на седници Председништва партије која јој је претходила представници република и покрајина нису успели да постигну никакав договор који би потом ЦК СКЈ могао да озваничи. Зато је одлучено да се питање пред Централним комитетом и новинарима ипак не отвара како не би дошло до даље продубљивања спора у јавности. Трбало је наставити са покушајима да се договор постигне, а до тада да се писање о проблему више не покреће у штампи.²¹⁶⁸

Време када је партија била у стању да такву одлуку спроведе било је одавно прошло, поготову у ситуацији када су поједина руководства сматрала да им је у интересу да се писање штампе настави. За разлику од случаја Ђорђа Мартиновића, извештаји штампе у вези спора око употребе заставе алабнске народности су били најчешће само

---

²¹⁶⁴ „Провокативне свадбе“, *Политика*, 18. август 1984; „Заставе“, *НИН*, 18. март 1984.

²¹⁶⁵ „И сватови служе иредентистима“, *Политика Експрес*, 18. август 1987; „Неки чудни сватови“, *Политика*, 18. август 1987.

²¹⁶⁶ „Националистички испади на свадби“, *Политика*, 9. октобар 1987; „Девојачки ‘дар’ Месмете Бериша“, *Политика*, 19. октобар 1987.

²¹⁶⁷ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 3. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Црне Горе, одржаног 15. и 16. априла у Титограду.

²¹⁶⁸ АЈ, ф803 к435, Материјали са 55. (проширене) седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. и 14. децембара 1983, Записник (Строго поверљиво).

информативни, без жеље за сензационализмом. И то је било довољно да случај буде стално присутан у јавности.

Озбиљнији покушаји да се спор реши начињени су тек крајем 1985, када је дошло до ескалације проблема на Косову. Пуне четири године спор је подстицао незадовољство грађана, како Срба, Црногораца и Македонаца са једне стране, тако и Албанаца. Опречне изјаве функционера доливале су уље на ватру у већ запаљивој атмосфери. Федерација је реаговала тек када је запретила опасност подела између Срба и Албанаца на Косову одведе у отворени конфликт.

Скупштина СФРЈ је формирала Радну групу, састављену од представника свих федералних јединица. На састанцима одржаним у првој половини 1986. године чланови Радне групе су се сложили да питање употребе застава народности треба регулисати савезним законом или друштвеним договором. Велике разлике су постојале о око питања шта треба да буде симбол суверенитета и интегритета СФРЈ на заставама. Предлагано је да једну четвртину заставе заузима застава СФРЈ, потом да то буде грб СФРЈ који би се налазио у средини или углу заставе, или да то буде звезда петокрака у средини заставе. За заставу или грб СФРЈ су се изјаснили представници Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније и Србије. Представници Хрватске, Словеније и Косова су се изјаснили за звезду петокраку, док је представник Војводине био за заставу СФРЈ или петокраку. Разлике су постојале и око тога да ли право на употребу заставе имају само грађани или и институције, потом да ли она треба да буде ограничена само на територију где припадници народности живе у одређеном броју, као и око тога да ли употребу заставе народности на приватним свечаностима треба уређивати законом.²¹⁶⁹ Нацрт закона о употреби заставе народности показује да су се чланови радне групе једино сложили да употребу заставе треба јединствено уредити али се даље од тога није одмакло.²¹⁷⁰

Штампа је случај помно пратила. На седницама скупштинских већа и Савезне конференције ССРН је долазило до оштрих спорова. Атмосфера са њих се преливала у јавност.²¹⁷¹ За то

---

²¹⁶⁹ АС, б2 ф518, „Извештај о раду радне групе за припрему договора о јединственом регулисању употребе застава народности Југославије“ (Поверљиво), Материјали са 9. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 25. септембра 1986.

²¹⁷⁰ АС, б2 к518, „Нацрт закона о јединственим основама употребе заставе народности Југославије“, Материјали са 9. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 25. септембра 1986.

²¹⁷¹ „Шта је са заставама“, *Вечерње Новости*, 28. јун 1984; „Какве заставе народности?“, *Дневник*, 3. октобар 1984; „Кад је федерација уставно (не)надлежна“, *Новости* 8, 4. октобар 1984; „Етнички чиста застава“, *НИН*, 7. октобар 1984.

време криза на Косову се продубљивала и све више преливала у западне области Македоније. Националистички испади су постајали чешћи. Собрање је покушало да одговори репресивним мерама. Посебно оштра полемика у македонској јавности се водила око преименовања неких општина, чија су словенска имена замењена албанским. Руководство је повлачило репресивне потезе, па је забрањено давање низа личних имена која су сматрана за „иредентистичка“. Албанци су одговарали упорним исказивањем националног јединства, па су се у Куманови, Тетову, Струги и другим местима окупљали и поносно истицали албански заставу. Тензије су расле. У децембру 1986. неколицина Македонаца су у знак протеста у Тетову спалила албанску и турску заставу.²¹⁷²

Расправа о употреби застава народности је вођена у највишим телима и органима федерације: Савезној скупштини, Председништву СФРЈ, СИБ-у. Спор је стигао и до Уставног суда СФРЈ. Правник из Титограда (Подгорице) Максим Кораћ је поднео иницијативу за оцену уставности члана устава Косова у коме се говорило о употреби „националне“ заставе народности.²¹⁷³ Суд је 1986. пресудио да је члан противустанован и о томе обавестио Скупштину СФРЈ. Али, суд није имао могућност да спорни став измени већ је само упозоравао Скупштину на неуставну ситуацију. У Скупштини договора и даље није било.

Због ескалације кризе на Косову и под притиском представника Србије, Црне Горе и Македоније Председништво ЦК СКЈ је 1987. одлучило да би требало приступити промени изгледа заставе албанске народности. Сугерисано је да би иницијатива за промену требало да дође од представника Косова. Још једном је захтевано да се утиче на средства информисања да не пишу о овом питању док се не постигне коначни договор.²¹⁷⁴ Штампана је и пред тога наставила да извештава о случају.

Покрајински комитет Косова се налазио под великим притиском. Крајем 1986. из покрајине је дошао предлог да се на застави изврше промене тако да симболи остану исти, али да се она ипак разликује од заставе Албаније. Предлагано је да се повећа величина звезде петокраке или да се она помери ближе ивици заставе.²¹⁷⁵ Договор ни после овог

---

²¹⁷² „Непријатељ и шибицом“, *Вечерње Новости*, 4. децембар 1986.

²¹⁷³ „Оспорен члан 6.“, *НИН*, 25. април 1986.

²¹⁷⁴ АС, б2 ф518, „Извод из записника са 151. седнице Председништва ЦК СКЈ“, Материјали са 9. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 25. септембра 1988.

²¹⁷⁵ АЈ, ф215 к63, Општа администрација, Резиме расправе у Одбору о јединственом регулисању изгледа и употребе застава народности Југославије.

предлога није постигнут. Председништво САП Косова је 5. новембра 1987. покушало да пресече ствар . На брзину је усвојена одлука о изгледу и начину коришћења заставе, која је требало да важи док се питање заставе не реши у Скупштини федерације.²¹⁷⁶ Потез је правдан жељом да се Дан државности прослави са новим заставама али је било јасно да је одлука донесена у страху од тога шта би се могло догодити током Дана заставе, албанског националног празника који је падао један дан пред Дан државности СФРЈ. Усвојене промене су биле суштински козметичке. Руководство се надало да ће тако задовољити обе стране. Звезда петокрака оивичена златном бојом је померена у горњи леви угао а промењене су и димензије заставе.

Одлука је изазвала незадовољство у Србији, Црној Гори и Македонији. Председник СК ССРНЈ Милојко Друловић је истакао да се политиком свршеног чина покушава да прогура одлука која није усвојена од стране надлежних органа.²¹⁷⁷ На седници СК ССРНЈ Ненад Бућин је одлуку критиковао као „илегалну, извањинституционалну и нерегуларну“, и да се њом „дезавуира улога Скупштине СФРЈ“. Тврдио је да петокрака не може да изражава југословенски суверенитет и то описао речима да би се по тој логици неко осећао Југословеном педесет пута више у САД него у Југославији јер њихова застава има педесет звездица.²¹⁷⁸

Одлука о новој застави је у покрајини поштована само делимично. У највећем делу Косова је и даље коришћена застава истоветна албанској. Додатну забуну је изазвао „Принтекс“ из Призрена који је добио задужење да одштампа нове заставе. Међутим, због обима посла, како је било званично образложење, нови изглед заставе је штампан само на једној страни, док је на другој штампана стара, застава Албаније.²¹⁷⁹

У узаврелој атмосфери празник није могао да протекне без инцидента. У Призрену су током ноћи 28. на 29. новембар нестале две заставе СР Србије као и државна застава. У селу Главчица је исте ноћи поцепана је на два дела државна застава. Сличним провокацијама су прибегли и локални Срби па је у Подујеву нестала албанска застава.²¹⁸⁰

---

²¹⁷⁶ „Заставе народности за Дан републике“, *Политика*, 26. новембар 1987.

²¹⁷⁷ „Бурно о заставама“, *Политика Експрес*, 24. новембар 1987.

²¹⁷⁸ „Звијезда обасјава двоглавог орла“, *Слободна Далмација*, 6. децембар 1987.

²¹⁷⁹ „Заставе са два лица“, *Вечерње Новости*, 5. децембар 1987.

²¹⁸⁰ „Непријатељ се окомио на заставе“, *Борба*, 4. децембар 1987.

Спор око употребе заставе албанске народности никада није решен. Уставни суд СФРЈ је у јануару 1989. одлучио да се истицање страног барјака на територији СФРЈ коси са међународним уговорима, суверенитетом државе и представља нарушавање уставног поретка. Још једном је оцењено као неуставно што се у Уставу Косова говори о употреби „националне заставе“. Суд је заузео становиште да је уређивање употребе заставе на територији републике право и дужност републике.²¹⁸¹ И даље се чекало на договор који никада није постигнут.

У марту 1989. након великих превирања усвојени су амандмани на Устав СР Србије. Амандман 44. је давао право народима и народностима на употребу својих заставе у складу са законом и Уставом, док је покрајини поверено да уреди употребу заставе народности. Одговарајући закон никада није донесен. Спор је још неко време трајао у Скупштини СФРЈ и пред Уставним судом.²¹⁸² Након што је албанска алтернатива 3. јула 1990. прогласила Косово за републику Скупштина Србије је два дана касније донела Закон о престанку рада Скупштине и Извршног већа САП Косова. Могућност за било какав договор је тада и формално нестала. Суштински, никада није ни постојала.

Спор око изгледа и употребе заставе албанске народности добро одсликава развој косовског питања током осамдесетих. Обе стране (заговорници да заставу треба мењати из Црне Горе, Србије и Македоније, и Албанци који то нису желели да учине) су наступале искључиво, без стварне жеље да се постигне било какав компромисни договор. У првом периоду то је посебно био случај са представницима САП Косова, који су сматрали да због заштите коју им је пружао уставни положај не могу бити приморани ни на какво попуштање. Федерација се у случај укључила касно и недовољно одлучно. У покушају да се постигне договор опет је до изражаја дошла политичка трговина. Савезништва склопљена на другим питањима су била активна и на овом. За све то време извештаји штампе и изјаве руководиоца продубљивали су поделе међу грађанима које су на крају постале толико дубоке, а ситуација толико запаљива, да се више мало ко сећао повода који су до таквог стања довели.

---

²¹⁸¹ „Држава мора, нација – не може“, *Вечерње Новости*, 22. јануар 1989; „Неуставно, али не и решено“, *Борба*, 19. јануар 1989.

²¹⁸² „Споран амандман о употреби заставе народности“, *Политика*, 16. децембар 1989; „Спорна застава“, *Слободна Далмација*, 16. децембар 1989.

5. 6. Политика Албаније према Југославији током осамдесетих и албанска екстремна емиграција

Југословенско-албански односи током осамдесетих

Одлука руководства Албаније да подржи захтеве демонстраната са Косова, иако пропраћена изјавама о поштовању територијалног интегритета Југославије, одредила је југословенско-албанске односе током осамдесетих. Југословенско руководство је у недељама након демонстрација темељно преиспитало односе са Албанијом у протеклој деценији и закључило да су почињене многе грешке које су значајно утицале на стање на Косову. Албанија је, уз покрајинско руководство, означена као главни кривац за ескалацију сепаратизма и национализма.²¹⁸³

Сарадња на пољу културе, образовања и туризма је обустављена. Економски односи су такође претрпели ударац, али везе нису прекинуте јер је трговинска размена била у обостраном интересу. До краја деценије Југославија је остала главни спољнотрговински партнер Албаније.²¹⁸⁴ Обе стране су се трудиле да се билатерални односи колико-толико очувају.²¹⁸⁵ Убиство Мехмета Шехуа и касније оптужбе да је био југословенски агент, као и књига Енвера Хоџе „Титоисти“, даље су утицали на погоршање односа. Илузије да ће политика „малих корака“ и попуштања са југословенске стране довести до постепене нормализације односа потпуно су биле разбијене. Ипак, главни интерес Југославије – да Албанија остане независна и ван блокова – остао је непромењен.²¹⁸⁶

Након смрти Енвера Хоџе у априлу 1985. и доласка на чело ПРА његовог наследника, Рамиза Алије, у Југославенском руководству се јавио страх да ће се Албанија приклонити једном од блокова, и да би цена за то могла да буде подршка албанским територијалним претензијама према СФРЈ.²¹⁸⁷ Алија је одлучио да настави са дотадашњом политиком, заклињући се да ће наставити Енвер Хоџиним путем.²¹⁸⁸ Однос према Југославији се није мењао, што је потврдио конгрес ПРА одржан 1986. године. У

---

²¹⁸³ АЈ, ф507 П/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову...“

²¹⁸⁴ М. Vickers, *The Albanians*, 210.

²¹⁸⁵ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 189.

²¹⁸⁶ АС, б2 к332, Материјали са 90. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 23. новембра 1981, стенографске белешке, ауторизована дискусија Петра Стамболића.

²¹⁸⁷ АС, г274 ф7/IV, „Извештај о учешћу СР Србије у остваривању сарадње СФР Југославије са суседним земљама“ (Поверљиво), Материјали са 22. седнице Председништва СР Србије, одржане 22. јуна 1987.

²¹⁸⁸ П. Бартл, *нав. дело*, 266.

предконгресним говорима и на самом конгресу Рамиз Алија је поновио тезе о тешком положају Албанаца у Југославији, одузимању аутономије Косову и националних права Албанцима која су они „изборили у својој народноослободилачкој борби“. Тврдио је „да прогони Албанаца у СФРЈ попримају форму инквизиције“.²¹⁸⁹ У честим изјавама говорио је да се на Косову догађа „отворена политичка и национална дискриминација Албанаца“.²¹⁹⁰

Албанија се крајем осамдесетих суочила са дубоком економском кризом. Снабдевање храном и основним животним намирницама је било лоше. Становништво је било на ивици глади. Режим је био приморан на нов приступ. Од 1987. Албанија је започела са постепеним отварањем, кроз поправљање односа са Кином и успостављање сарадње са Европском економском заједницом. Начињени су и кораци у побољшању односа са суседима. Споразум о културној сарадњи Југославије и Албаније је потписан 1988. Исте године министар иностраних послова Албаније Маљиље је учествовао на Балканској конференцији у Београду.²¹⁹¹ Даљем поправљању односа испречила се ескалација стања на Косову.

Са почетком процеса промене устава Србије и покрајина 1987. напади из Албаније су се појачали. Политика Југославије према Косову је поређена са фашизмом. Међународна јавност је позивана да се супростави „надирању великосрпског шовинизма“.²¹⁹² Тврдње о „дуготрајном угњетавању“ и „неправедној дискриминацији“, због „шовинистичке политике“ и „антиалбанске кампање“, поред политичара су износили интелектуалци и јавне личности.²¹⁹³ Исмаил Кадаре је у тексту за „Монд дипломатик“ у фебруару 1989. тражио да међународна јавност организује суђење Васи Чубриловићу као аутору пројекта геноцида над Албанцима.²¹⁹⁴

У званичним изјавама југословенских и албанских дипломата понављано је да су обе земље расположене да раде на поправљању односа. У пракси, већих помака није било.

---

²¹⁸⁹ АС, б2 к576, „Извод из информације ССИП о актуелним односима и сарадњи СФРЈ са суседима, са посебним освртом на сарадњу са СР Румунијом, НР Бугарском, Републиком Грчком и НСР Албанијом у 1986. години“, Материјали са 5. седнице Комисије за међународне односе и сарадњу, одржане 10. априла 1987.

²¹⁹⁰ АС, ф Танјуг к15, „Отворена политичка и национална дискриминација Албанаца“, Албански билтен, 23. новембар 1988.

²¹⁹¹ П. Бартл, *нав. дело*, 267; М. Vickers, *The Albanians*, 211.

²¹⁹² АС, б2 к576, „Информација о Албанији и југословенско-албанским односима“ (Поверљиво), Материјали са 7. седнице Комисије за међународне односе и сарадњу, одржане 28. октобра 1987.

²¹⁹³ АС, ф Танјуг к15, „Шовинизам, дискриминација, терор: саопштење удружења писаца и уметника Албаније“, Информације о Југославији, 28. фебруар 1989.

²¹⁹⁴ „Олуја подвала“, *Вечерње Новости*, 11. фебруар 1989.

Трговинска сарадња је текла, у новембру 1985. је отворена пруга Подгорица (Титоград) – Скадар којом је Албанија коначно повезана на европску пружну мрежу, али је истинско отопљавање односа изостало. Масовни протести на Косову и немири почетком 1989. утицали су да лоши односи постану још гори. Албанија је у септембру 1990. подржала „Качанички устав“ и проглашење Косова за републику. Следеће, 1991. године, Албанија је била једина држава на свету која је признала проглашење Косова за независну државу.²¹⁹⁵

Све време током осамдесетих Албанија је водила упорну антијугословенску кампању. Деловање је прилагодила новим околностима. У земљи, пропаганда је требала да створи слику Југославије као непоузданог партнера и суседа, земље препуне друштвених и економских противречности, која води непринципијелну унутрашњу и спољну политику. Често је извештавано о „лошем положају Албанаца у СФРЈ“ и „историјском праву“ Албаније на делове Југославије.

На спољном плану, циљ пропаганде окренуте према Косову и другим областима у Југославији настањеним Албанцима је био да се Албанија постави као покровитељ свих Албанаца. Подстицан је национализам и сепаратизам и тако продубљиван јаз према осталим југословенским народима. „Браћа на Косову“ су позивана да не дозволе „потчињавање Косова“. Манипулисано је паролом „Косово република“ па у први план није стављан њен дугорочни циљ, уједињење, већ се о говорило о праву Албанаца да буду једнаки са другим народима Југославије.²¹⁹⁶ Медији су промовисали идеје о илирском пореклу Албанаца, њиховој аутохтоности на Косову и праву на територију. Популарисани су „борци за уједињену Албанију“, разни национални хероји из прошлости која је била високо митологизирана.²¹⁹⁷ Посебно је подстицана мржња према „вековним непријатељима“, Србима. Антисрпство је постало све израженије. Инсистирало се да су Срби криви за национално, економско и културно „угњетавање“ Албанаца. Чак и у време краткотрајног смиревања стања на Косову 1982-1984. штампа је извештава о „репресији која не престаје“ и храбром отпору албанског народа.²¹⁹⁸ „Зери и популит“ је писао да српски шовинисти тамо „Албанце муче, хапсе и убијају и то не због тога што су учинили

---

²¹⁹⁵ M. Vickers, *The Albanians*, 226.

²¹⁹⁶ АС, г274 ф15/III, „Неки безбедносни аспекти присуства страног фактора из суседних земаља“ (Строго поверљиво), Материјали са 47. седнице Председништва СР Србије, одржане 12. новембра 1984.

²¹⁹⁷ АС, ф Танјуг к12, Писање „Зери и популит“.

²¹⁹⁸ Б. Коматина, *Југословенско-албански односи 1979-1983*, 225.

неки злочин, не зато што су прекршили неки закон, не зато што су некога увредили, него једноставно зато што су Албанци“.²¹⁹⁹

Трећи циљ албанске пропаганде, на међународном плану, била је интернационализација косовског питања. Поред званичних дипломатских канала у томе су важну улогу одиграле бројне емигрантске организације, контролисане од стране Сигуримија преко ДК представништава и убачених агената.²²⁰⁰

Југославија је покушавала да одговори на нападе. Главно пропагандно оруђе у покрајини су били медији. На територији Косова су изграђени нови репетитори захваљујући којима је сигналом РТ Приштина покривено 90% територије Косова, на којој је живео 94% становника. Сигнал РТ Београда се видео на око 86% територије.²²⁰¹ Штампа је извештавала о борби служби безбедности против сепаратистичког покрета. Како је извештавање медија све више добијало изглед антиалбанске кампање, тако су и резултати писања уместо придобијања подршке већине Албанаца утицали на све већи међуетнички раздор.

На међународном плану југословенска дипломатија је имала разгранату мрежу пријатеља и партнера, захваљујући којима су се супротстављали иницијативама из Албаније и одговарали на њих. Дипломатски ресурси Југославије су били далеко већи од албанских. И поред тога, упорна пропаганда албанске стране је постепено давала резултате захваљујући променама на међународном плану, слабљењу угледа Југославије и све већој важности која је на Западу придавана такозваној „трећој корпи“ одлука из Хелсинкија, тј. људским правима и слободама.

Интернационализација косовског питања

Поред албанске дипломатије, други важан фактор у интернационализацији косовског питања је била емиграција. Емигрантске групе, најчешће повезане са „Црвеним народним фронтом“, на догађаје на Косову у пролеће и лето 1981. одговориле су низом терористичких напада. Од марта 1981. до јула 1984. албанска екстремна емиграција је извела 35 напада и провокативних акција (убиства, паљевине, туче и сл.) против

---

²¹⁹⁹ АС, ф Танјуг к13, „Зари и популит: Где настоје да стигну великосрби шовинистичким терором и насиљем на Косову“, Албански билтен, 13. јул 1984.

²²⁰⁰ АС, г274 ф12/III, „Информација о антијугословенској пропагандној активности из НСР Албаније и мерама које се тим поводом у СР Србији предузимају“ (Државна тајна), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 28. маја 1984.

²²⁰¹ АС, г274 ф12/III, „Информација о антијугословенској пропагандној...“

југословенских представништава и грађана.²²⁰² Најозбиљнији напад се догодио 3. марта 1982, у клубу „Југославија“ у Бриселу, током кога су двојица држављана СФРЈ убијена и још двојица рањена.²²⁰³

Тероризам је током читавих осамдесетих остао оруђе једног дела екстремне емиграција. Већина група и организација све окренула ка тз. „легалистичким начину деловања“. Јавно су се одрицали насиља и настојали да себе прикажу као „политичку опозицију“. Усмерили су се на скретање пажње на стање на Косову најважнијих међународних институција (ОУН, КЕБС, УНЕСКО, Европски парламент и др.) и земаља са великим утицајем. Борили су се за наклоност утицајних појединаца, представљајући се као заговорници политичких и верских слобода, људских права, вишепартијског система и сл.²²⁰⁴ У интернационализацији косовског питања подршку су добили од Аменсти интернешнла, Хелсиншког комитета и Европске федерације етничких мањина.²²⁰⁵ Од 1984. ове организације су извештавале о политичким прогонима и кршењу људских права Албанаца на Косову.²²⁰⁶

Емигрантске организације су пажњу светске јавности покушавале да привуку организовањем низа демонстрација и слањем меморандума, петиција и других докумената међународним организацијама и иностраним владама.²²⁰⁷ Укупно је од априла 1981. па до краја 1982. одржано 47 демонстрација у САД, Канади, Аустралији и државама Западне Европе.²²⁰⁸ Представници „Косовске лиге“, Јусуф Аземи и Бардуљ Шатку, добили су прилику да на „Гласу Америке“ 18. јуна 1982. изложе разлоге окупљања. Испричали су како то чине у знак солидарности са захтевима Албанаца на Косову. Тврдили су да Срби ускраћују Албанцима сва права, да су истерали преко милион Албанаца са њихове земље и

---

²²⁰² АС, г274 ф15/III, „Неки безбедносни аспекти присуства...“

²²⁰³ Током напада су убијени Мефаил Мемедовић и Махмут Висока а рањени Љубиша Пауновић и Мија Хусић.

²²⁰⁴ АЈ, ф803 к1792, „Информација о активности непријатељске емиграције пореклом из Југославије“ (Државна тајна), Материјали са 6. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 24. децембра 1984.

²²⁰⁵ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

²²⁰⁶ *Amnesty International report 1984*, Amnesty International Publications, London 1984.

²²⁰⁷ АС, г274 к24/III, „Карактеристике деловања са позиција албанског национализма и иредентизма, албанске екстремне емиграције и албанске обавештајне службе“ (Строго поверљиво), Материјали са 75. заједничке седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, одржане 26. фебруара 1986.

²²⁰⁸ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

приморали их да се преселе у Турску, да су на Косову тенкови, митраљеви, да трају масовна хапшења и да је у демонстрацијама убијено преко 1000 студената а многи су рањени.²²⁰⁹

Заједничке демонстрације албанске и хрватске екстремне емиграције током 1981. довеле су до њиховог даљег повезивања. На више окупљања у Њујорку током 1982. учествовао је Мате Мештровић. Јавно је давао подршку Албанцима у борби за сецесију од Југославије.²²¹⁰ Представници „Хрватског народног вијећа“, Мештровић и Видовић, у јулу 1982. су разговарали са Емином Фазлијуом о заједничкој борби. Неколико месеци касније, у Детроиту је формиран „Албанско-хрватски савез“, у који су ушли представници организација „Бали комбетар“, „Хрватски народни отпор“ и „Хрватска републиканска странка“, са циљем да се боре за стварање „слободне етничке Албаније“ и „слободне и независне Хрватске“.²²¹¹

Албанска емиграција се служила најразличитијим методама у покушајима да интернационализује косовско питање. У Шведској су закупљивали огласни простор који су користили да пишу о дискриминацији Албанаца у СФРЈ.²²¹² Под плаштом научних скупова албански интелектуалци²²¹³ су организовали више дискусија о Косову на којима су износили тврдње да Косово треба да постане република и добије право на сецесију.²²¹⁴ Иако су Албанци своје захтеве представљали као борбу за остваривање основних људских права, професор Петер Прифти је на прослави Дана заставе у Сан Франциску, 28. новембра 1982, упозорио да југословенска власт паролу „Косово република – милом или силом“ треба да схвати крајње озбиљно.²²¹⁵

Два најважнија центра из којих је албанска емиграција покушавала да утиче на међународну јавност су били Белгија и САД. Белгија је, поред Швајцарске и Немачке, важила за најснажније упориште албанске екстремне емиграције у Европи. Током

---

²²⁰⁹ АС, ф Танјуг, „Интервју са представницима Косовске лиге у САД“, *Албански билтен*, 22. јун 1982.

²²¹⁰ Р. Priifti, *op. cit.*, 137; 185.

²²¹¹ АС, б2 ПК СКК к42, „Деловање албанске непријатељске емиграције...“

²²¹² АС, б2 к451, Материјали са 2. седнице Опумоћства ЦК СКС за питања радника привремено запослених у иностранству, одржане 20. јануара 1983, неауторизоване магнетофонске белешке.

²²¹³ Најангажованији у подршци захтевима албанског сепаратистичког покрета су били песник и професор на универзитету Минесота Арши Пипа, професор Еделфи универзитета у Њујорку Сами Репишти, професор на Универзитету Калифорније у Сан Дијегу Петер Прифти и др.

²²¹⁴ Истичу се конференција о Косову на Колумбија универзитету у Њујорку и међународна конференција о Косову у новембру 1982. такође у Њујорку, потом семинар у Лондону у мају 1982, конференција у Чикагу у мају 1982, округли сто о Косову у Њујорку у октобру 1985, итд.

²²¹⁵ Р. Priifti, *op. cit.*, 57.

седамдесетих и почетком осамдесетих у Белгији се догодило убедљиво највише терористичких напада које су извршили албански емигранти. У другој половини осамдесетих емигрантске групе су деловање преусмериле на интернационализацију косовског питања, под плаштом борбе за људска права. Најважнија личност у овој борби је био Енвер Хадри, архитекта из Пећи. Хадри се политички ангажовао у време демонстрација 1968. Две године касније покушао је да се укључи у рад једне илегалне организације, али када је она разбијена емигрирао је у Белгију. Према материјалима СДБ, тамо се повезао са више емигрантских организација, Сигурмијем и западним обавештајним службама, посебно ЦИА. Средином седамдесетих основао је организацију „Комитет националног отпора Албанаца“, која је касније променила име у „Комитет за заштиту људских права на Косову“. Издавао је лист „Зери и Косовес“ на албанском, француском и фламанском. Први је, још 1978, покушао да косовско питање покрене пред Европским парламентом. Током марта 1982. Европском парламенту у Стразбуру су предали „Меморандум о положају албанског становништва у Југославији“. „Комитет“ је остварио добру сарадњу са филијалом Амнести интернешнала у Белгији.²²¹⁶ Највише захваљујући Хадрију делегација Европског парламента је у мају 1989. посетила Приштину и разговарала са Ибрахимом Руговом и Рецепом Тосјом. Енвер Хадри је убијен у Бриселу у фебруару 1990. Белгијске службе безбедности су за убиство оптужиле југословенску СДБ, а као извршиоци су означени криминалци повезани са службом.²²¹⁷

Значајну улогу у пропаганди усмереној према међународној јавности су имала „Друштва пријатеља нове Албаније“, блиско повезана са албанском обавештајном службом.²²¹⁸ Њихов задатак је био да лобирају за албанске интересе под окриљем мешовитог културног окупљања и изградње везе између земље у којој су деловали и Албаније. Најутицајније међу овим друштвима је била „Америчко-албанска национална организација“ у САД, у којој је средином осамдесетих водећу улогу имао Марк Гецај.²²¹⁹

---

²²¹⁶ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

²²¹⁷ Као наводни извршиоци убиства Енвера Хадрија наводе се Дарко Ашанин, Андрија Лаконић и Веселин Вукотић. Лаконић и Ашанин су у међувремену убијени. Белгијски суд је 2016. године у одсуству осудио на казне затвора Веселина Вукотића и Андрију Драшковића као извршиоце, а Божидара Спасића, бившег шефа Специјалног тима у СДБ Србије, као наручиоца убиства. „Драшковић, Вукотић и Спасић осуђени за убиство Хадрија“, *Политика*, 24. новембар 2016.

²²¹⁸ АЈ, ф803 к1792, „Информација о активности непријатељске емиграције...“

²²¹⁹ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

Активну улогу у лобирању у САД је имало „Удружење клубова Албанаца републиканаца“ које је обухватало исељеничке клубове и емигранте Албанце из СФРЈ и НСР Албаније учлањене у Републиканску партију. Удружење је било добро интегрисано у политички живот САД, а посебно је било активно у Регановој председничкој кампањи. Као признање њихових заслуга Реган је 10. марта 1982. примио у Белој кући представнике удружења. Том приликом они су са конгресменима и представницима Сената разговарали о „проблему Косова и ставу САД према СФРЈ“.²²²⁰

Лобирању за наклоност утицајних личности у естаблишменту САД прикључила се и најстарија албанска исељеничка организација, „Ватра“, основана у Бостону 1912. године. Организација је издавала утицајни лист „Диели“ (Сунце).²²²¹ Слању меморандума и представки на адресе америчких институција се прикључила и „Албанска омладина Косова у слободном свету“.

Лобирање и пропагандни рад емигрантских организација није остао без одјека. Сенатор Цеси Хелмс је 1983. пред Сенатом САД говорио о масовним прогонима на Косову и изнео тврдње да је током годину дана од демонстрација тамо страдало 11.800 Албанаца. Хелмс се заложио за уједињење Косова и Албаније.²²²² Кључни доносиоци одлука нису желели да мењају политику према Југославији, али, под утицајем догађаја током 1984. (изборна кампања у САД, хапшење 28 чланова Слободног универзитета у Београду, суђење Шешељу, суђење шесторици) Југославији су упућене оштре критике. У осуди кршења људских права посебно су гласни били поједини конгресмени, првенствено Том Лантош²²²³, који су се касније истакли као одлучни албански лобисти.²²²⁴

Иако се главне одреднице политике САД према СФРЈ се нису мењале дошло је до одређених промена. Улазак света у завршну етапу Хладног рата и криза у коју је Југославија запала утицале су да дипломати и тајне службе САД почну да размишљају о новој,

---

²²²⁰ Исто; P. Priifti, *op. cit.*, 118.

²²²¹ Исто, 114.

²²²² Исто, 61.

²²²³ Томас Петер Лантош (1928-2008), рођен као Tamás Péter Lantos, је био амерички конгресмен из Калифорније, мађарског порекла. Велики део политичке каријере је усмерио на борбу за људска права мађина, посебно у Дарфуру, на Тибету, у Либану, Мађарској и Западној Сахари. Током осамдесетих је подржавао албански национални покрет на Косову и био један од најутицајнијих албанских лобиста.

²²²⁴ АЈ, ф507, „Информација о активности југословенских ДКП у земљама Запада у вези са појачаном антијугословенском кампањом“ (Строго поверљиво), Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. октобра 1984.

посткомунистичкој Југославији. Због тога су били спремни да дозволе агресивно деловање емигрантских група, посебно под плаштом борбе за људска права.²²²⁵

Главни албански лобиста у САД од 1985. је постао Џозеф Диогарди, конгресмен из Бронкса. Диогарди, чији је отац био Албанац, годину дана раније је изабран у Конгрес. Повезао се са албанским емигрантским круговима и започео са упорним лобирањем. Током 1986. пред Конгресом је поднео прву резолуцију у којој је тражио осуду репресије коју је на Косову влада СФРЈ вршила над Албанцима²²²⁶ Исту резолуцију његов пријатељ и такође албански лобиста, Роберт Боб Дол, представио је у Сенату. Нову, проширену верзију резолуције, Диогарди и Дол су поново поднели наредне године. Крајем осамдесетих њих двојица су, уз Тома Лантоша, били највећи заговорници подршке Албанцима и критичари југословенске политике на Косову. Подршку су им пружали Денис де Кончини, председник Хелсиншког комитета у Сенату и Алфонсо Д'Амато, сенатор из Њујорка. Након пораза на изборима за Конгрес 1988. Диогарди је следеће године основао „Албанско-америчку цивилну лигу“ како би наставио са лобирањем у САД.²²²⁷

Покрет за албанску социјалистичку републику у Југославији – ПАСРЈ

До почетка осамдесетих догодиле су се велике промене у компликованом мозаику емигрантских група. Од старих, ројалистичких организација и даље су били активни „Легалитет“, „Бали комбетар“ и тек још неколицина других. Догађаји на Косову у пролеће 1981. утицали су да смање активност усмерену против режима у Албанији и окрену се деловању против СФРЈ.²²²⁸ Последњи велики покушај да се обједини деловање монархистичке струје албанске емиграције се одиграо у новембру 1982. у Њујорку, када је одржан ткз. трећи конгрес „Призренске лиге у избеглиштву“. На чело организације је изабран Пренк Цамај, а СДБ је сматрала да из свега стоји америчка обавештајна агенција.²²²⁹

Док је утицај монархистичке струје емиграције слабио, вође левичарских, марксистичко-лењинистичких организација, повезаних са албанском обавештајном

---

²²²⁵ АС, ф803 к1793, „Информација о активности непријатељске емиграције пореклом из Југославије“ (Строго поверљиво), Материјали са 11. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 22. јула 1985.

²²²⁶ Р. Priifti, *op. cit.*, 186.

²²²⁷ <https://www.aacl.com/our-25-year-history> (Приступљено 12. 7. 2018)

²²²⁸ АЈ, ф803 к1844, „Активност албанске емиграције у спрези...“

²²²⁹ АС, ђ2 ПК СКК к42, „Деловање албанске непријатељске емиграције и задаци СК у борби против ње“ (Строго поверљиво), Материјали са 171. седнице Председништва ПК СКК, одржане 14. октобра 1985.

службом, започеле су са договорима око обједињавања деловања. Повезивање илегалних група у једну организацију први је крајем седамдесетих заговарао ветеран илегалног покрета Метуш Краснићи. У јуну 1981. вође „Марксистичко-лењинистичке организације Косова“ Хидајет Хисени, Мехмет Хајриз и Незир Муртај су написали „Тезе народног фронта за Републику Косово“. У документу су излагали да Албанци треба да добију своју републику у оквиру југословенске федерације, и да се за ту републику морају изборити кроз један општенародни покрет.²²³⁰ Под притиском бројних хапшења многи од вођа илегалних група су током лета избегли у иностранство па је тамо премештен центар активности илегалног покрета. У новембру 1981. у Истанбулу су, уз посредовање албанског амбасадора у Турској, Бујара Хоце, неуспешне преговоре око заједничког деловања водили Сабри Новосела и Кадри Зека. Крајем године, у Швајцарској па потом у Немачкој, на исту тему су разговарали Јусуф Грвала и Кадри Зека. Са њима је у контакту био и Ибахим Кељменди. Разлике и личне нетрпељивости су биле превелике. Све до првих месеци 1982. договор око заједничког деловања није постигнут.²²³¹

Догађај који је пресудно утицао на избегле вође илегалних група да окупе око заједничког циља је било убиство Кадрија Зеке и браћа Грвала, Јусуфа и Бардоша, 17. јануара 1982. у Унтергрупенбаху, СР Немачкој. У албанским емигрантским круговима за убиство је одмах оптужена СДБ.²²³² Немачки медији су известили да је троструко убиство изгледало као егзекуција.²²³³

Убиство је званично остало нерасветљено. Међу албанским емигрантима није било дилеме да је за њега одговорна СДБ. Убијени су слављени као мученици пали у борби за

---

²²³⁰ Е. Џеку, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, 157.

²²³¹ Г. Адиљи, *Албански национални покрет: успони и падови*, Kuvendi, мај-јун 2007, Тирана, Албанија. Наведена према: http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_kuvendi1.htm (Приступљено 1. јул 2017)

²²³² Убиство је личило на низ сличних за које је крајем седамдесетих и током осамдесетих оптуживана СДБ. Публициста Марко Лопушина изричито наводи да су убиство извели агенти СДБ. (М. Лорушина, *nav. delo*, 7) Албанска емиграција је једнодушно сматрала да су за убиство одговорни агенти југословенске тајне службе, али у наредним годинама нису изостала међусобна сумњичења сукобљених чланова илегалног покрета да су учествовали у атентату. Сузана Грвала сумњичи Ибрахима Кељмендија, са којим је Јусуф сарађивао али се и стално свађао, да је сарађивао са СДБ и да је био укључен у убиство њеног супруга. Сећање Сузана Грвала. <http://oralhistorykosovo.org/sr/suzana-gervalla-2/> (Приступљено 25. јуна 2018)

²²³³ „Das ganze sieht nach Hinrichtung aus“, *Der Spiegel*, 4/1982, 25. 1. 1982.

албанску ствар.²²³⁴ Под утиском догађаја Сабри Новосела²²³⁵, као представник „Покрета за национално ослобођење Косова и других Албанских области“, и Авдулах Прапаштица, лидер „Комунистичка марксистичко-лењинистичка партија Албанаца у Југославији“, 17. фебруара 1982. у Истанбулу су договорили спајање две организације у јединствени „Покрет за албанску социјалистичку републику у Југославији“ (ПАСРЈ) (Lëvizjen për Republikën Socialiste Shqiptare në Jugosllavi – LRSSHJ). Неколико месеци касније, 15. јуна 1982, на састанку у Швајцарској, Џафер Шатри је пристао да се „Марксистичко-лењинистичка организација Косова“ укључи у нови покрет. ПАСРЈ је тако објединио три најутицајније илегалне организације са Косова, са више десетина чланова у земљи и у иностранству.

Циљеви нове, уједињене организације су се у великој мери поклапали са циљевима које је за своју организацију раније одредио Авдулах Прапаштица, и „Тезама“ Хисенија, Хајризија и Муратаја од претходне године. ПАСРЈ се залагао за стварање „албанске социјалистичке републике“ која би обухватала све области насељене Албанцима у Југославији. Гласило организације је био лист „Зери и Косовес“ (Глас Косова), чији уредник је до марта 1983. био Џафер Дурмоши.

Важну улогу у постизању договора око уједињења у јединствену организацију имао је албански амбасадор Бујар Хоца и албанска обавештајна служба. Циљеви ПАСРЈ су били добро усклађени са плановима ПРА.²²³⁶ Када су у албанском руководству увидели да је Југославија успешно прошла тест Титове смрти, одлучили су да наставе да политиком према Југославији из седамдесетих, модификованом према актуелним околностима. Како би избегли озбиљније немире на Косову и евентуални масовни устанак Албанаца, за које Албанија није била спремна јер је била вишеструко војно слабија од јединствене Југославије, Хоца и руководство ПРА су преко тајне службе утицали да се активности емигрантских група и илегалног покрета, сада обједињених у ПАСРЈ, ускладе са њиховим плановима.²²³⁷ Требало је поткопавати стабилност Југославије, подстицати незадовољство

---

²²³⁴ У селу Дубовник, поред Дечана, некадашња кућа породице Грвала је претворена у меморијални комплекс посвећен браћи Грвала.

²²³⁵ Новосела је био утицајан у илегалном покрету због чланства у групи Адема Демаћија, а потом и покрету Јусуфа Грвале и Метуша Краснићија.

²²³⁶ АЈ, ф803 к1844, „Активност албанске емиграције у спрези са албанском обавештајном службом према нашим грађанима у иностранству“ (Строго поверљиво), Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово.

²²³⁷ О повезаности Сигуримија са вођама емигрантских и илегалних група на Косову сведочи случај породице убијеног Јусуфа Грвале. Његова супруга, Сузана, убрзо после убиства се са децом преселила у Албанију.

албанских маса и истовремено пребацивати пропагандну активност у иностранству на поље борбе за људска права.

Идеолошки, ПАСРЈ је заступао истоветне ставове као ПРА. У програму покрета се говорило о потреби успостављања привреде која ће бити потпуно независна од светске привреде и потпуно колективизованој пољопривреди. Проблем запослености и становања је требало решити потпуним укидањем приватне својине. Максималне разлике у платама не би смеле да прелазе 1:3. Заговарана је и забрана религије, као што је то било учињено у Албанији.²²³⁸

Покрет није дуго остао јединствен. Старе заваде међу лидерима су и даље трајале. Међусобно су се оптуживали за сарадњу са СДБ и Сигуримијем, свађали око вођства и начина деловања... Само неколико месеци после „уједињења“ обновљен је сукоб између Новоселе и Прапаштице, који је посредством Бујара Хоџе био само замирен. Већина покрета је подржала Новоселу, па је Прапаштица са својим групом изашао из покрета и неко време самостално издавао лист „Радник“. У периоду 1982-1984. на челу ПАСРЈ је био Централни комитет. Међу некадашњим члановима покрета има извесних неслагања око тога ко су били чланови овог тела, али је извесно да су водећу улогу у покрету имали Џафер Шатри, Ибрахим Кељменди, Сабри Новосела, Фарид Тафаљари, Хасан Маља и др. Од средине 1983. Шатри је био задужен за издавање „Гласа Косова“; Хасан Маља за везе са илегалним групама на Косову; Ибрахим Кељменди је требао да одржава везу са другим емигрантским организацијама док је Џафер Дурмоши бавио организационим питањима и одржавањем веза са клубовима радника које је ПАСРЈ успео да преузме.

Нови сукоб у покрету је избио 1984. овај пут између Новоселе и Шатрија. Епилог је био да су једно време постојале две активне струје, једна у Шведској, окупљена око Новоселе, и друга у Швајцарској, окупљена око Џафера Шатрија и Ибрахима Кељмендија. Обе су издавале своју верзију „Гласа Косова“. Новоселина струја се убрзо угасила. Шатријева струја је била у вези са заговорницима војне акције, чији представници на терену су били чланови „Партије борбе Косова“: Кадри Османи, Реџеп Маља и други.²²³⁹

Добили су стан у Тирани и месечно издржавање, а деца су добила и стипендије за школовање. Сећање Сузана Грвала. <http://oralhistorykosovo.org/sr/suzana-gervalla-2/> (Приступљено 25. јуна 2018).

²²³⁸ АЈ, ф507, „Актуелни идејно-политички проблеми и активност СКЈ“, Материјали са 26. седнице ЦК СКЈ, одржане 20. априла 1982.

²²³⁹ АС, б2 ПК СКК к42, „Деловање албанске непријатељске емиграције...“

Током 1985. изгледало је да ће ПАСРЈ доживети судбину многих сличних илегалних емигрантских организација које су се угасиле због неслоге и сукоба чланова. Покрет се у Швајцарској даље поделио, овај пут на групу чији је лидер био Хасан Маља, брат убијеног Реџепа Маље, и другу чији лидери су били Ибрахим Кељменди, Фазли Велију и браћа Џемајили. Постепено, централну улогу у покрету у Швајцарској је преузео Велију и држао је све до краја деведесетих.

Покрет се није угасио. Долазак нових, борбених чланова који су под претњом хапшења бежали са Косова и из западне Македоније осигурао је да покрет расте, и поред опадања мањих група. Због честих сукоба, договора који нису поштовани и супротних тврдњи изнесених годинама касније, активност покрета је тешко пратити. Уредник „Гласа Косова“ од 1985. па до 1991. је био Мустафа Џемаили. Покрет је и поред свих проблема остајао активан, и до краја осамдесетих представљао најснажнију организацију албанске емиграције. Све до почетка деведесетих и краха комунизма у Албанији ПАСРЈ је по идеологији био марксистичко-лењинистички, што се могло видети из тона чланака објављених у „Гласу Косова“, илустрованих сликама наоружаних радника који марширају носећи црвену заставу. У интервјуу са Адемом Демаћијем 1990. новинар листа му обраћао са комунистичким „друже“.²²⁴⁰

У другој половини осамдесетих ПАСРЈ је више пута мењао име. Једно време је из назива била избачена реч „социјалистичка“, да би потом 1985. покрет био преименован у „Народни фронт за Републику Косово“ (Lëvizja Popullore për Republikën e Kosovës – LPRK), односно „Народни фронт Косова“ (Lëvizja Popullore e Kosovës – LPK) 1993. године.²²⁴¹ Из његовог ратног крила је 1993. изникла „Ослободилачка војска Косова“.²²⁴²

Све до пада комунизма у Албанији организација је остала идеолошки крајње стаљинистичка. Програм „Фронта националног ослобођења Косова“, пронађен код Кадрија Османија приликом хапшења у јануару 1984. показује да је организација требала да се ангажује на „учењу на историјским примерима ПРА“ и да се бори за „ослобађање албанских крајева, као и против титоистичког и великосрпског терора“. Чланство је требало упознавати са „славним путем ПРА“ и „достигнућима у изградњи Албаније, вођене од ПРА

---

²²⁴⁰ J. Pettifer, *op. cit.*, 53.

²²⁴¹ G. Krasniqi, “Revisiting nationalism in Yugoslavia: an inside-out view of the Nationalist Movement in Kosovo”, 232.

²²⁴² H. Perritt, *op. cit.*, 8.

на челу са Енвером Хоџом“. У „Програмским основама“ јасно је речено да су настале на основу „програмских основа ПРА“.²²⁴³

После рата 1999. организација је променила име и данас је активна као политичка партија на Косову, под називом „Демократска партија Косова“. Сви најутицајнији политичари средње генерације на Косову после 1999. су током осамдесетих учествовали у акцијама ПАСРЈ, односно „Народног фронта за Републику Косово“: Хашим Тачи, Али Ахмети, Цавид Халити, Фазли Велију и др.²²⁴⁴

Окупљање целокупне албанске емиграције око екстремних емигрантских група

Према подацима савезног СУП-а средином осамдесетих у иностранству се налазило око 70.000 радника Албанаца из СФРЈ. Око 55.000 је било са САП Косова. Од тог броја, значајан део су чинили сезонски радници, који су ван земље остајали од четири до шест месеци. После 1981. неколико стотина професора, наставника, студената и ученика који су због учешћа у илегалном покрету и демонстрацијама избачени са посла, факултета и из школа нашло се у иностранству где су се придружили групама екстремне емиграције.²²⁴⁵ СДБ је 1985. као главне центре деловања албанске екстремне емиграције означила градове Бил и Цирих у Швајцарској, Штутгарт у Немачкој, Брисел у Белгији, Париз у Француској и Малме у Шведској.²²⁴⁶

ПАСРЈ и друге емигрантске организације су на Косову одржавале везу са активним илегалним групама и подстицали регрутовање нових чланова. Радили су на организацији ћелија на принципу тројки, десетина и месних комитета, који су требали да буду ударна песница организације у случају нових немира. Организовали су убацивање у земљу наоружања и другог материјала неопходног за терористичке акције. Двојица чланова ПАСРЈ су ухваћени 1984. у покушају да прокријумчаре аутоматске пушке из Швајцарске у СФРЈ.²²⁴⁷

---

²²⁴³ АЈ, ф803 к1791/1, „Аналитички пресек о реализованој непријатељској групи...“

²²⁴⁴ J. Pettifer, *op. cit.*, 50.

²²⁴⁵ АЈ, ф803 к1844, „Активност албанске емиграције у спрези...“

²²⁴⁶ АС, њ2 к432, „Карактеристике непријатељског деловања са позиција албанског национализма и иредентизма, албанске екстремне емиграције и албанске обавештајне службе“ (Строго поверљиво), Материјали са 117. заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, одржане 28. фебруара 1986.

²²⁴⁷ АС, ф803 к1793, „Информација о активности непријатељске...“

ПАСРЈ је учествовао у организацији демонстрација, писању петиција и меморандума и лобирању за албанске интересе. Активисти организације су у јануару 1984. организовали демонстрације испред зграде ОУН у Њујорку, током којих су обележили две године од убиства браће Грвала и Кадрија Зеке. Том приликом су Генералном секретару УН доставили меморандум о „прогону Албанаца у Југославији од 1913. године до данас“.²²⁴⁸

Сличне акције активисти ПАСРЈ је организовао све време током осамдесетих. Али, још већа активност је била усмерена према Албанцима у иностранству. Емигранти из Југославије су везе са домовином одржавали кроз клубове радника, који су постојали у свим државама у којима је исељеника из Југославије било у већем броју. Крајем 1983. процењивано је да клубове у великим градовима посећује око 10% југословенских радника, док се у мањим местима проценат пео до 50%.²²⁴⁹

Клубови су били замишљени као свејугословенски, али је било често да се у њима претежно окупљају припадници једног народа. То је посебно био случај са Албанцима, које је од других Југословена раздвајала језичка баријера. Клубови у којима су се окупљали Албанци су зато били идеално место за ширење пропаганде екстремне емиграције и регрутовање нових чланова. Од пролећа 1981. ПАСРЈ и друге групе албанске екстремне емиграције су започела са „преотимањем“ клубова у Немачкој, Швајцарској и Белгији. Успели су да успоставе контролу на неколико клубова у Белгији, потом у клубовима „Емин Дураку“ у Диселдорфу, „Косово“ у Билефелду, а покушали су да преузму клубове у Дортмунду, Клену, Западном Берлину, Бриселу и Намиру.²²⁵⁰ Тамо где им намера не би успела наступали су рушилачки. Укупно је од марта 1981. до марта 1983. запаљено 11 клубова југословенских радника у Европи.²²⁵¹

У Швајцарској је екстремна емиграција окупљена око централе ПАСРЈ организовала низ клубова, кафана и других неформалних места окупљања на којима су врбовали раднике, делили им литературу и убеђивали их да им се придруже. Онима који су одбијали често су претили и називали их издајцима. Утицај југословенских ДК представништава је био слаб

---

²²⁴⁸ P. Priifti, *op. cit.*, 113.

²²⁴⁹ АЈ, ф507, „Информација о спровођењу политике СКЈ и о актуелним идејно-политичким проблемима међу југословенским радницима на привременом раду у иностранству“, Материјали са 50. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 2. новембра 1983.

²²⁵⁰ АЈ, ф803 к1790, „Активност непријатељске емиграције албанског порекла...“

²²⁵¹ АЈ, ф803 к1844, „Активност албанске емиграције у спрези...“

јер је само у Берну један запослени говорио албански, док у конзулатима у Цириху и Женеви није било никога ко би могао да се повеже са исељеним Албанцима.²²⁵²

До средине 1985. албанска екстремна емиграција је успела да преузме око 30 клубова у СР Немачкој, Швајцарској, Белгији, Француској, Шведској, Аустрији, САД, Аустралији.²²⁵³ Тако су успели да остваре значајан утицај међу радницима, јер су нпр. клубови у Бриселу и Хамбургу имали око 500 чланова.²²⁵⁴ ПАСРЈ је формирао и своје клубове, па их је само у Швајцарској било 13. Њихов утицај је био видљив када је током 1984. у разним градовима у Швајцарској организовано 11 демонстрација због „стања на Косову“ у којима је укупно учествовало око 5.500 људи, што је скоро сваки трећи Албанац који је у то време боравио у Швајцарској.²²⁵⁵ До 1988. су развили широку активност: штампали су памфлете и летке, лист „Зери и Косовес“, имали су приватни радио у Цириху... Утицај екстремне емиграције је постао толико јак да су Албанци потпуно престали да посећују мешовите клубове радника.²²⁵⁶

У клубовима под контролом екстремне емиграције широм Европе приређиване су вечери патриотске поезије, гледани филмови и телевизијске емисије из Албаније, организовања предавања, изложбе, трибине, сусрети са гостима из Албаније, туристички одласци у Албанију... У клубовима је растуран и лист „Зери и Косовес“ у коме се говорило о „геноциду на Косову“, „пљачкању Косова“, штампани су прогласи за рушење Југославије... Албанска ДК представништва су клубове снабдевала потребним материјалом: брошурама, летцима, видео касетама и видео-рекордерима.²²⁵⁷

Радницима Албанцима који су одлазили у клубове који нису били контролом ПАСРЈ је праћено, говорено им је да су издајници и вршен упоран притисак.²²⁵⁸ Манифестације

---

²²⁵² АС, б2 к451, Документација опуномоћства 1982-1983, Извештај Беџира Хотија са службеног пута у Швајцарску.

²²⁵³ АС, б2 к519, „Политичко-безбедносна ситуација у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986.

²²⁵⁴ АЈ, ф803 к1844, „Активност албанске емиграције у спреси...“

²²⁵⁵ АЈ, ф803 к1792, „Информација о активности непријатељске емиграције...“

²²⁵⁶ АС, б2 к582, „Друштвено-политичка активност и политичко-безбедносна ситуација међу нашим грађанима у Швајцарској“, Материјали са 9. седнице Опуномоћства ЦК СКС за питања наших радника привремено запослених у иностранству, одржане 1. јула 1988.

²²⁵⁷ АЈ, ф803 к1844, „Активност албанске емиграције у спреси...“

²²⁵⁸ Исто.

које су организоване под покровитељством југословенских ДК представништава су насилно прекидане.²²⁵⁹

Упорна активност албанске екстремне емиграције, подржана од стране ДК представништава Албаније и Сигуримија, показала се као веома успешна. До краја осамдесетих велики број Албанаца исељених у државе Западне Европе и САД је био под њеним утицајем. Томе је допринела ескалација ситуације на Косову, антиалбанска кампања у београдским медијима и општа криза за коју Југославија није имала решење. Извештаји службеника Опумоћства ЦК СК Србије за питање радника привремено запослених у иностранству су говорили да је међу њима све изразитија критика стања у земљи, политике коју води СК, и сумњичавост према опстанку државе.²²⁶⁰ Након краћег затишја 1983-1985. од 1986. је започело са све чешћим и масовнијим демонстрацијама албанских емиграната у градовима Западне Европе и САД.

Покушаји службеника југословенских ДК представништава да разговарају са Албанцима, емигрантима из СФРЈ, током 1989. су показали да се велика већина подржава ставове сепаратистичког покрета. У октобру 1989. у Данској, на скупу у Копенхагену, окупљени Албанци су службеницима Опумоћства ЦК СКС претили, добацивали, подсмевали се, захтевали да им кажу тачан број погинулих у мартовским нередима, говорили о новом уставу...²²⁶¹ Сличне извештаје слали су службеници из Шведске, Швајцарске, Немачке... На састанку у Хамбургу Албанци су тврдили да је у марту убијено 220 Албанаца, да су деца убијана и гажена тенковима, да је 500.000 Албанаца прошло кроз руке полиције, да се стерилизују албанске бебе, да се врши насилно одузимање албанске земље, да ће се „платити свака кап албанске крви“...²²⁶²

---

²²⁵⁹ У новембру 1983. припадници албанске екстремне емиграције су упали на концерт ансамбла „Косовка пева“ узвикујући „Косово република“ и почели да истерује госте напоље. (АС, њ2 к451, Документација опумоћства 1983-1985, Информација о изгредима албанских националиста и иредентиста на концерту „Косовка пева“ у дворани ДГБ-а, у Штутгарту, 11. новембра 1983) У септембру 1987. око 500 Албанаца је у Детроиту демонстрирало против одржавања југословенског фестивала. Р. Prifti, *op. cit.*, 180.

²²⁶⁰ АС, њ2 к581, „Информација о реаговању наших грађана у иностранству на најновије догађаје у земљи и о неким новим елементима политичко-безбедносне ситуације“ (Строго поверљиво), Материјали са 7. седнице Опумоћства ЦК СКС за питања наших радника привремено запослених у иностранству, одржана 12. јануара 1988.

²²⁶¹ АС, њ2 к582, „Разговор са члановима клуба ’Беса’ и ’Лириа’, Копенхаген“, Материјали са 12. седнице Опумоћства ЦК СКС за питања наших радника привремено запослених у иностранству, одржане 13. октобра 1989.

²²⁶² АС, њ2 к582, „Извештај о посети клубовима југословенских грађана на привременом раду у Хамбургу и Бремену, од 23. до 26. јуна 1989. године“, Материјали са 12. седнице Опумоћства ЦК СКС за питања наших радника привремено запослених у иностранству, одржане 13. октобра 1989.

Успех ПАСРЈ и других емигрантских организација да око себе окупе највећи део албанске емиграције показао се као веома значајан, јер је омогућио да се након уставних промена 1989, распуштања Скупштине Косова 1990, и нелегитимног проглашења косовске независности у септембру 1991. Албанцима у емиграцији 1993. наметне „допринос“ од 3% прихода, од кога су финансиране ткз. косовска влада Бујара Букошија и паралелни образовни, медицински и културни систем који је на Косову изграђен током деведесетих.²²⁶³

---

²²⁶³ J. Pettifer, *op. cit.*, 52.

VI. Антибирокупатска револуција

6. 1. Интелектуалци као нова политичка снага 1981-1985

Смрт Ј. Б. Тита је међу припадницима опозиционог круга дочекана са надом да би могла да доведе до дубоких промена у друштву. Током јесени 1980. агенти СДБ приметили да су се интензивирала окупљања на Слободном универзитету. Само у периоду од септембра до децембра одржано је десет скупова. Претежно је разговарано о актуелним политичким темама: штрајковима, догађајима у Пољској, јавним протестима појединаца у Београду и др.²²⁶⁴ У октобру је објављена иницијатива за покретање листа „Јавност“. Настављено је и са писањем петиција. Од краја 1977. па до почетка 1983. упућено је 20 различитих петиција, са укупно 1.800 потписа.²²⁶⁵ Али, на петицијама су махом била иста имена. Крајем 1980. Добрици Ћосићу и Љубомиру Тадићу је стигло око 120 позитивних одговора интелектуалаца из свих крајева Југославије на позив за учешће у новом, опозиционом листу. Већином су то били њихови лични пријатељ, потписници заједничких петиција, побуњеници против режима из бурних година почетком седамдесетих. Тих 120 имена је сведочио о постојању снажног опозиционог језгра, али је истовремено показало да је мало ко ван круга спреман на сарадњу и отворено супротстављање режиму.

Побуњеници из опозиционог круга су покушавали да привуку незадовољне и одбачене на своју страну. Идеолошко опредељење није било важно. Када је генерал Павле Јакшић пожелео да објави књигу сећања у којој је критиковао способности Тита као војсковође, повезао се са Добрицом Ћосићем и Танасијем Младеновићем који су одмах пристали да му помогну.²²⁶⁶ И поред великог труда, укључивање нових отпадника у опозициони круг је ишло тешко. Већина је одбијала да се политички ангажује. Добрица Ћосић је у дневнику са нескривеном љутњом записао како је Мирко Тепавац одбио да потпише једну петицију.²²⁶⁷ Међу сарадницима и пријатељима је долазило до сукоба. У

---

²²⁶⁴ АЈ, ф803 к1791, „Информација о делатности групе анархолиберала и мерама које је Служба безбедности предузела поводом њиховог илегалног окупљања у Београду“ (Државна тајна), Материјали са 2. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 9. и 12. јула 1984.

²²⁶⁵ АС, г274 к7/III, „Новија опонентска и друга непријатељска делатност у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 21. седнице Председништва СР Србије, одржане 27. маја 1983.

²²⁶⁶ АЈ, ф803 к1792, „Информација о делатности Павла Јакшића“ (Државна тајна), Материјали са 9. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 4. априла 1985.

²²⁶⁷ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 69.

априлу 1981. у издању познате британске издавачке куће „Блеквел“ објављен је први број међународног часописа „Праксис“, под називом „Праксис интернешнл“. Током договора о покретању часописа дошло је до разлаза између београдског и загребачког дела редакције оригиналног „Праксиса“. Праксисовци из Хрватске, осим Рудија Супека, одлучили су да не сарађују на новом часопису.²²⁶⁸ Због тога су и чланови оригиналне редакције из Београда, Миладин Животић и Андрија Крешић, одлучили да не учествују у пројекту.²²⁶⁹ Лични односи између праксисоваца из Хрватске и опозиционог круга из Београда нису прекинути, али је дошло до постепеног удаљавања, проузрокованог како личним односима тако и актуелним политичким питањима. Када је Добрица Ћосић 1984. покренуо иницијативу за оснивање Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, ниједан интелектуалаца из Хрватске, осим Рудија Супека, није прихватио позив да буде његов део.

У таквим околностима опозициони круг се ширио споро. СДБ је средином 1984. процењивала да на Београдском универзитету и око њега делује тек 200 опозиционара: интелектуалаца, бивших студентских вођа шездесетосмаша и њихових присталица међу студентима на Филозофском, Правном и Факултету политичких наука у Београду.²²⁷⁰ Из годишњег извештаја о раду СДБ Србије за 1984. се види да је служба на читавој територији уже Србије пратила активност 250 „унутрашњих непријатеља“ „грађанско-десничарског опредељења“ што је био назив коришћен да се означе припадници опозиционог круга и њихови сарадници.²²⁷¹

Након Титове смрти један од првих задатака руководства је био обрачун са противницима из редова интелектуалаца. Крајем 1980. случај групе професора Филозофског факултета је поново постао актуелан. Њихов нејасан положај је коначно разрешен у јануару 1981. када им је прекинут радни однос. Режим ипак није желело да улази у још један сукоб, зазирући од кампање у иностраним медијима. Као компромисно решење договорено је да се седморо професора запосле на Институту друштвених наука, који је

---

²²⁶⁸ D. Mićunović, *nav. delo*, 345.

²²⁶⁹ M. Marković, *nav. delo*, књ. 2, 148.

²²⁷⁰ АС, г274 12/III, „Политичко-безбедностно стање на универзитетима, научним и културним институцијама у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 40. седнице Председништва СР Србије, одржане 28. маја 1984.

²²⁷¹ АС, г274 к17/III, „Извештај о раду Службе државне безбедности у 1984. и програмска оријентација за 1985. годину“ (Државна тајна), Материјали са 52. седнице Председништва СР Србије, одржане 4. марта 1985.

укључен као посебна јединица у Београдски универзитет.²²⁷² У оквиру Института за њих је формиран Центар за филозофију и друштвену теорију.²²⁷³ Прихватање запослења на Институту је требало да значи прећутно примирје са режимом. Од професора се очекивало да се не мешају у политику, а заузврат, имали су потпуну слободу да се суштински без икакве контроле и обавеза посвете раду коме желе. Од раније су под сличним условима на Институту радили Михајло Ђурић и Војислав Коштуница.

Истовремено са покушајем да коначно реше проблем групе професора, у врху југословенског режима су трајали разговори о потреби новог обрачуна са Милованом Ђиласом. Током претходне четири године Ђилас је дао неколико стотина интервјуа у којима је говорио о кризи у међународном комунизму, неодрживости југословенског система, кршењу људских права и потреби детитоизације југословенског друштва. Ближе повезивање са Михајловим, везе са побуњеницима против режима у Хрватској и приближавање појединим припадницима опозиционог круга натерали су режим да реагује. О дилеми да ли ухапсити Ђиласа и судити му, или „закмурити“ на његове активности због политичке штете коју би на међународном плану хапшење могло да направи, разговарано је на Председништву СФРЈ и Савезном савету за заштиту уставног поретка. Договор није постигнут па је у мају 1981. о проблему Ђиласа расправљало Председништво ЦК СКЈ. Материјали за евентуалну оптужницу су већ били спремни. За грех су му узимани ставови које је изнео у 12 интервјуа и текстова објављених од 1977. од 1981.²²⁷⁴ Доланц је тврдио да имају довољно материјала да га ухапсе и да буде осуђен на бар пет година, али су проблем представљале Ђиласове поодмакле године, имао их је 70, оронуло здравље и пажња западне јавности.²²⁷⁵ После дуге расправе договор о хапшењу поново није постигнут. Представници Србије у савезним телима су желели да избегну процес, јер би за хапшење и суђење били задужени републички органи, а републичко руководство би се још једном суочило са оптужбама за репресију и политичко насиље.

---

²²⁷² На Институту су се запослили: Михаило Марковић, Љубомир Тадић, Миладин Животић, Загорка Голубовић, Светозар Стојановић, Драгољуб Мићуновић и Небојша Попов. Триво Инђић је због материјалних проблема пристао да се његов случај решава одвојено од осталих прогоњених колега. Запослење је пронашао у Заводу за проучавање културног наслеђа.

²²⁷³ N. Popov, *Contra fatum*, 337.

²²⁷⁴ АЈ ф803 к1787, „Преглед непријатељске делатности Милована Ђиласа са документацијом која би се могла користити у евентуалном кривичном гоњењу“ (Државна тајна), Материјали са 16. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржану 4. јуна 1981.

²²⁷⁵ АЈ, ф507 III/315, Материјали са 24. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 9. јуна 1981, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Стана Доланца. (Строго поверљиво)

Оклевање савезног руководства да се обрачуна са Ђиласом је било симптом нових односа који су у Југославији после смрти Тита завладали. У недостатку врховног ауторитета све чешће је било немогуће постићи договор око важних питања. Свако питање изнесено пред савезна тела руководиоци су посматрали кроз интересе своје федералне јединице. Критички настројени интелектуалци нису могли знати за неуспеле разговоре у државном врху око случаја Ђилас нити за дубоке међу руководиоцима. Али, оклевање режима и попуштање контроле се осетило. Месеце после Титове смрти можда је најбоље описати као опрезне покушаје критички настројених интелектуалаца и појединаца из штампе да сагледају нове околности, оцене колики им је простор деловања, шта се сме а шта не сме у новим околностима, где је граница преко које ће наступити репресија.

Најважније обележје активности припадника опозиционог круга и других критички настројених интелектуалаца после Титове смрти су били покушаји да наступају јавно, и да легалним методима шире своје ставове.²²⁷⁶ Већ крајем маја 1980. професори удаљени са Филозофског факултета су упутили писмо Скупштини Србије у коме су истакли да се њихове кућне трибине, све време будно праћене од стране СДБ, не смеју сматрати илегалним и тражили простор да их одржавају јавно.²²⁷⁷ Убрзо по доласку на Институт започели су са организовањем „Трбина ИДН“ на којима се разговарало о разним темама претежно везаним за друштвене односе. Трбине Института су постале једно од места где се могла чути отворена критика режима. У Центру се потом запослио и праксисовац из Сарајева, Божидар Јакшић. Потом су се придружили и други критички настројени филозофи и социолози: Зоран Ђинђић, Весна Пешић, Коста Чавошки и Ласло Секел.²²⁷⁸

У априлу 1981. основано је „Друштво за борбу против злоупотреба психијатрије у политичке сврхе и заштиту људских права – Акција“. На челу је био економиста Томислав Крсмановић, и сам жртва овакве злоупотребе. Међу члановима друштва су били познате жртве репресије Драгољуб Игњатовић и Владимир Марковић, потом правник Голуб Бакић, професор Бода Марковић и професор Божидар Тодоровић.²²⁷⁹

---

²²⁷⁶ АС, г274 к7/III, „Новија опонентска и друга непријатељска делатност...“

²²⁷⁷ АЈ, ф803 к1791 „Кратак преглед вишегодишње непријатељске делатности...“

²²⁷⁸ D. Mićunović, *nav. delo*, 366.

²²⁷⁹ S. Cvetković, „Ko je ovde lud? primeri političke (zlo)upotrebe psihijatrije u SFRJ“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2013), 149.

У материјали СДБ Србије се наводи да је у периоду од 1980. до 1983. у Србији било 217 предавања, јавних скупова и трибина на којима је је критиковано друштвено уређење и СКЈ, и изношене идеолошки неприхватљиве оцене. Као упоришта побуњеника против режима означене су трибине у СКЦ, Дому омладине, Студентском граду, Коларчевом народном универзитету, на Институту за филозофију, Филозофском и Правном факултету у Београду, Институту друштвених наука. Број учесника на трибинама је био од 20 па до 700.²²⁸⁰ Ван Београда, сличне трибине су организоване у Клубу наставника и студената на Филозофском факултету у Загребу, Штудентском културно-уметничком центру у Љубљани, библиотеци „Милош Црњански“ у Новом Саду. Циљ трибина је био да се критички интелектуалци представе као политичка снага и идејна опција супротстављена СКЈ. На трибинама се говорило о актуелним друштвеним темама и често критиковала државна политика. Тако је у СКЦ у Београду организована организована серија предавања под називом „Поглед на кризу југословенског друштва“. Као говорници су наступили веч познати критичари режима Бранко Хорват, Светозар Стојановић, Неца Јованов, Вељко Рус, Руди Супек и Љубомир Тадић. Слушалаца је било од 150 до 500. Сви су изразито критички говори о политици руководства. Хорват је упозорава на „неспремност руководства да се озбиљније носи са насталим проблемима“ и нужности демократизиције, што је по њему био предуслов за стварање „треће Југославије“.²²⁸¹ Изостанак реакције режима утицао је да критика постане све оштрија а наступи говорника све дрскији. Крајем фебруара 1983. у просторијама друштва „Жикица Јовановић Шпанац“ на Новом Београду је одржана трибина на којој су учествовали Матија Бећковић, Душко Радовић, Зоран Спасојевић, Љубивоје Ршумовић и глумац Љуба Тадић. Зоран Спасојевић је читао афоризме, па је између осталог прочитао:

„Мој народ слабо игра покер. Избаци краља, а добије жандара.“²²⁸²

Поред трибина, критичари режима су почели да добијају и простор у штампи. Испрва је то било у омладинским и студентским листовима: „Омладинске новине“, „Видици“, „Младост“, „Индекс 202“. Потом и у ревијалним часописима, који су све више постајали својеврсна југословенска верзија „жуће штампе“: Дуга, Интервју, Илустрована

---

²²⁸⁰ АС, г274 к7/III, „Новија опонентска и друга непријатељска делатност...“

²²⁸¹ АЈ, ф803 к1791, „Кратак преглед вишегодишње непријатељске делатности...“

²²⁸² АС, б2 к 406, Материјали са саветовања у ЦК СКС, одржаног 10. марта 1983, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Душана Чкречића.

политика, Зум-репортер, РТВ ревија, ТВ новости. Председништво савезне партије је више пута разговарало о проблемима са штампом, али нису знали како да се изборе са новим таласом освајања слобода који је захватао медије. Током разговора о писању листа „Студент“ постављено је партијски функционер и збуњено питао како реаговати на отворену тврдњу у једном листу да државни функционер, Стане Доланц, лаже?²²⁸³ Душан Чкребић се на саветовању у ЦК СКС жалио како до тада коришћене методе (упозорења, разговори са уредницима, директорима, смене) више не дају резултата.²²⁸⁴

На трибинама су наступали критичари режима различите идеолошке оријентације. Левичари су тврдили да у Југославији влада „угњетачки бираократизам“. Нападали су СКЈ као догматски и стаљинистички, и тврдили да је постао највећа брана истинским социјалистичким односима. Са друге стране, критичари режима грађанске оријентације су ситуацију у Југославији поредили са СССР-ом после смрти Стаљина и Кином после Мао Це Тунга. Захтевали су либерализацију и слободно суочавање мишљења као први корак ка успостављању вишестраначког система.²²⁸⁵ Тачка окупљања за све њих је, као и током седамдесетих, било уверења да је владајући режим штетан и да га треба срушити, док су међусобне разлике остављали за политичку борбу у новом, посттитоистичком друштву.

Случај Гојка Ђога

Покушаји припадника опозиционог круга да прошире фронт побуњеника против режима током 1980-1981. нису наишли на већи одзив. Неочекивано, један случајни догађај, судски процес против писца Гојка Ђога, покренуо је плимунезадовољства међу интелектуалцима и масовно супротстављање режиму.

Крајем априла 1981. у књижарама београдске „Просвете“ се појавила збирка песма „Вунена времена“. Аутор је био Гојко Ђого, Србин из Босне и Херцеговине који је већ годинама живео у Београду и радио као уредник у Дому омладине. После тринаест дана, током којих је продато 26 примерака, збирка је дошла до руку главног уредника „Просвете“,

---

²²⁸³ АЈ, ф507, Материјали са 58. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 10. јануара 1984, неауторизоване магнетофонске белешке.

²²⁸⁴ АС, б2 к 406, Материјали са саветовања у ЦК СКС, одржаног 10. марта 1983, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Душана Чкребића.

²²⁸⁵ АЈ, ф507, „Актуелни идејно-политички проблеми и активност СКЈ...“; D. Mićunović, *nav. delo*, 359; M. Марковић, *nav. дело*, књ. 2, 168.

Петра Цацића. Одмах је закључио да је у питању тежак издавачки промашај.²²⁸⁶ Одлуком руководства издавачке куће књига је повучена из књижара 13. маја. Истог дана телевизија Београд је саопштила да је у питању политички памфлет и „непријатељски позив“ на негацију идеала који су грађанима Југославије „готово свети“.²²⁸⁷ „Просветини“ уредници Бранислав Петровић, Светлана Велмар Јанковић и Милан Комненић су се касније правдали да је Ђого вршио измене у збирци до последњег тренутка, чак и када је књига била у штампарији, а да они због обима посла нису стигли да погледају одшампану верзију пре него што је отишла у продају. Каква год да су била оправдања, нови друштвено-политички случај је већ био отпочео.

Ђого је оптужен да је у песмама изнео очигледне алузије на актуелна дешавања у друштву и на личност Ј. Б. Тита. Писао је о времену Титове власти као добу тираније, лењости и незнања.²²⁸⁸ Стихови песме „Светилиште оца Црнбога“ су говорили о земљи у којој нико ништа не ради „јер наша света недеља има 365 дана“, и да то траје већ 40 година. У другој песми, „Балади о ћесаревој глави“, писао је како о читавој земљи мисли бронзана глава коју сви имају у кући, у врту и на улици. Лако препознатљивим алузијама песник је говорио о бесмислу култа личности, неговања симбола револуције и критиковао „40 година“ комунистичке власти. У информацији савезног СУП-а о случају за збирку је речено да „представља један од најгрубљих напада на личност и дело председника Тита и наш друштвенополитички систем у целини“.²²⁸⁹

Случај је развијао брзо. Штампa је започела са нападима на песника и „Просвету“. По уходаном сценарију запослени у „Просвети“ и писци на позицијама су јавно критиковали књигу. Петар Цацић је изјавио да је у питању „недвосмислено непријатељска књига“. Милан Комненић ју је назвао „скупом увреда“. Миодраг Булатовић, председник УКС, био је још оштрији. Књигу је назвао „будалаштином“ која одлази у подземље, одакле

---

²²⁸⁶ Г. Ђого, *Вунена времена. Процес и коментари*, први део, Службени гласник, Београд 2011, 94.

²²⁸⁷ *Исто*, 75.

²²⁸⁸ *Бела књига – 1984. Обрачун са „културном револуцијом“ у СФРЈ*, пр. К. Николић, С. Цветковић, Д. Трипковић, Службени гласник, 2010, 31.

²²⁸⁹ АЈ, ф803 к1787, „Информација о непријатељској делатности Гојка Ђога, књижевника из Београда“ (Строго поверљиво), Материјали са 16. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 4. јуна 1981.

је и настала.²²⁹⁰ Целокупан тираж књиге је уништен 25. маја.²²⁹¹ Четири дана касније, 29. маја, Гојко Ђого је ухапшен.²²⁹²

Развијање случаја је могуће разумети тек када се сагледају тадашњи политички односи у Југославији у целини. „Вунена времена“ су постала симбол нове литературе која је навирала, и духа оспоравања система који је носила. На почетку, чинило се да сви у случају играју своју улогу: Ђога и збирку је критиковала штампа, нападали писци на одговорним позицијама, дело је забрањено. Очекивало се да се случај ту оконча. Међу водећим српским политичарима није било воље да се Ђогу суди.²²⁹³ Али, притисак из федерације је био све већи. Догмате су тражиле да се Ђогом обрачуна, за пример другима. Суђење Гојку Ђогу је одржано у јулу и окончано у септембру. Он је у међувремену пуштен из притвора. Одлуком Окружног суда осуђен је на две године затвора. У фебруару 1982. Врховни суд Србије је казну преполовио.

Чинило се да је обрачун са Гојком Ђогом брз и ефикасан, и да ће показати одлучност режима да се обрачуна са идеолошким нападима без много негативних последица. Међутим, случај се одужио. Ђогов адвокат Срђа Поповић је током 1982. жалбама вешто одлагао закључење случаја. За то време отпор јавности је растао. Ђого није припадао опозиционом кругу. Почетком седамдесетих је као уредник у Дому омладине организовао неколико трибина на којима су противници режима добили прилику да јавно износе своје ставове. Касније се посветио књижевном раду и није био ангажован политички, али је као писац са појединцима из опозиционог круга одржавао личне везе. Прва реакција на забрану његове књиге је уследила 30. маја. У писму „Просвети“ и најтиражнијим београдским листовима затражено је враћање збирке у продају. Међу 16 потписника су били Борислав Михајловић Михиз, Драгослав Михајловић, Стојан Церовић, Зоран Аврамовић, Драгомир Олујић, Борис Тадић и др.²²⁹⁴ Након хапшења, Драгослав Михаиловић је упутио протестна писма Душану Чкребићу и Ивану Стамболићу, тражећи да Ђого буде пуштен на слободу.²²⁹⁵ Петиције су учестале након подизања оптужнице.²²⁹⁶

---

²²⁹⁰ Бела књига – 1984. Обрачун са „културном револуцијом“ у СФРЈ, 32.

²²⁹¹ Г. Ђого, *Вунена времена. Процес и коментари*, први део, 247.

²²⁹² *Исто*, 69.

²²⁹³ Д. Чкребић, *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*, Службени гласник, Београд 2009, 230.

²²⁹⁴ АЈ, ф803 к1787, „Информација о непријатељској делатности Гојка Ђога..“

²²⁹⁵ Г. Ђого, *Вунена времена. Процес и коментари*, први део, 315-317.

²²⁹⁶ Међу ауторима протестних писама и потписницима петиција истичу се Стеван Раичковић, Милка Ивић, Мирослав Пантић, Драгослав Михаиловић, Предраг Палавестра, Димитрије Богдановић, Антоније Исаковић,

Потписници петиција током 1981. су били махом познати противници режима. Већина писаца је остала нема. УКС је ћутало. Штампа је жестоко нападала Ђога и збирку. Однос према случају је почео да се мења током 1982. У међувремену, побуна на Косову, отворени сукоб републике и покрајина и нејединство у врху СКЈ разоткрили су слабости режима. Критике у штампи на рачун Ђога после излажења збирке су биле скоро једнодушне. Али, осуда писца на казну затвора, због књижевног дела, изазвала је незадовољство. Чак и они који су оштро осуђивали књигу критиковали су одлуку да се писцу суди због његовог дела. Џацић је као један од сведока пред судом изјавио да није очекивао да ће доћи до суђења, док је Милан Комненић тражио да књигу оцени струка.²²⁹⁷ Уредник „Књижевних новина“ Милисав Савић није желело да објави текстове познатих противника режима, Драгослава Михаиловића и Живорада Стојковића, у којима су нападали суђење. Али, текстове у одбрану песника су написале до тада неекспониране Вида Огњеновић и Нада Поповић Перишић. Против судског процеса су почели да пишу Милорад Вучелић у „Политици“ и Жељко Симић у „Студенту“. Случај Ђога је подигнут на још виши ниво када је у августу 1982. Савет Струшких вечери поезије, једне од најугицајнијих југословенских књижевних манифестација, одбио као „идејно-естетски неприхватљиву“ „Антологију савремене српске поезије“ коју је саставио Срба Игњатовић јер су у њој биле две песме Гојка Ђога из 1977. године. Делегација УКС је због тога одбила да отпутује у Стругу.²²⁹⁸ Потом је на јесен одлуком суда забрањена дистрибуција књиге новинара Драгана Антића „Случај Гојко Ђога – документи“, у издању „Записа“.²²⁹⁹

Читав случај се отргао контроли. Све више интелектуалаца који до тада нису иступали као критичари режима јавно су устали против пресуде. На Западу је увелико трајала кампања против режима који суди писцима. У одбрани Гојка Ђога су се ангажовали Међународни ПЕН клуб, Амнести интернешнл, разна удружења писаца, утицајни интелектуалци... Под изговором недостатка новца отказан је Београдски конгрес

Павле Ивић, Добрица Ћосић, Душан Радовић, Борисав Михајловић Михиз, Никола Милошевић, Зоран Гавриловић, Матија Бећковић, Данило Киш, Вида Огњеновић, Лазар Стојановић, Љубиша Јеремић, Миодраг Перишић, Видосав Стевановић, Јован Радуловић, Слободан Ракитић, Ђорђевић Вуковић, Раша Ливада, Живорад Стојковић и др.

²²⁹⁷ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 120.

²²⁹⁸ *Исто*, 124.

²²⁹⁹ АС, б2 к413, „Резиме саветовања о друштвено-економском положају књиге и неким актуелним идејним кретањима у издавачкој делатности“, Материјали са 29. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 7. марта 1983.

међународног ПЕН центра 1982.²³⁰⁰ Критике режима због прогона Ђога су биле све мање суздржане. Биљана Јовановић је написала да суђење писцу „припада ропотаријуму прошлости, традицији коју би требало заборавити“.²³⁰¹

Кључни тренутак у случају се одиграо 19. маја 1982. Тога дана Председништву СФРЈ је упућена петиција да одустане од прогона Ђога. У кратком писму се упозоравало да је пре њега „у историји српске књижевности“ у затвору „због песме лежао једино Бранислав Нушић“. Петицију је потписало 187 писаца и јавних личности из Београда, Загреба, Љубљане, и више међународно познатих интелектуалаца из Немачке, САД, Канаде, Данске...²³⁰² Истог дана одржан је састанак Београдске секције УКС. На њему, Драгослав Михајловић је предложио да се формира Одбор за заштиту уметничке слободе, који би чинили: Десанка Максимовић, Борислав Михајловић, Стеван Раичковић, Предраг Палавестра, Мића Данојлић, Биљана Јовановић и Раша Ливада. После бурне седнице, простом већином гласова је изгласано оснивање одбора.²³⁰³

Поред случаја Ђога Одбор се касније ангажовао против забране представе „Голубњача“ Јована Радовановића, потом забране „Источница“ Љубомира Симовића, и скидања са програма емисије „Београде добро јутро“ Душана Радовића. Протестовано је и због гашења „Књижевних новина“ и прогона песника Милана Милишеића у Дубровнику и Павла Деспота у Задру итд.²³⁰⁴

Формирање Одбора је важан корак, не само у случају Ђога већ у укупном друштвеном ангажовању српских интелектуалаца, посебно писаца. До маја 1982, УКС је упадљиво ћутало. Поједини чланови су писали петиције и текстове у листовима који су били вољни да их објаве. Али, УКС, као и ниједан друга културна институција, нису званично реаговали на судски прогон писца. Стара упоришта опозиционог круга из седамдесетих су била разбијена. Почетком осамдесетих није било назнака да би УКС могло да постане ново (Милован Данојлић је Удружење називао „пустом кућерином“ од које је већина озбиљних писаца дигла руке). Формирањем одбора је најавило да ће УКС постати главни форум са кога се чула слободна јавна реч српских интелектуалаца.

---

²³⁰⁰ П. Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, Српски ПЕН центар, Београд 2006, 79.

²³⁰¹ „Пресуда прва, пресуда друга“, *Књижевне новине*, 13. мај 1982.

²³⁰² Г. Ђога, *Вунена времена. Процес и коментари*, први део, 328-330.

²³⁰³ *Исто*, 332-360.

²³⁰⁴ *Саопштења, записници и писма Одбора за заштиту уметничке слободе, при Београдској секцији писаца у Удружењу књижевника Србије*, прир. М. Јосић Вишњић, М. Јосић, Београд 1984.

На састанку у мају оклевање међу члановима Удружења је још увек било итекако присутно. За оснивање Одбора под именом и у саставу који је предложио Драгослав Михаиловић гласало је 29 писаца. Још 19 је подржало оснивање одбора, али под другим именом. Само 5 писаца је било против. Скоро половина чланова Удружења, њих 44, су остали уздржани.²³⁰⁵ Разлог је био – страх. Чак и они који су се изјаснили против оснивања Одбора, попут Драгиње Урошевић, слагали су се да се не може прихватити компетентност суда када је реч о уметности. Али, оснивање Одбора је био политички потез и многи су од њега зазирали. Када је Одбор ипак основан и реакција режима изостала, осим осуђујућих текстова у штампи, многи су се охрабрили. У октобру 1982. делегати Скупштине УКС су једногласно упутили захтев Председништву СФРЈ и Председништву СР Србије да се ослободи Гојко Ђого.²³⁰⁶ У „Књижевним новинама“ је започета анкета о односу уметности и политике. Текст Димитрија Рупела „Границе књижевне аутономије“ означио је не само захтев са слободом јавне речи већ, суштински, и за правом на аутономну политику.²³⁰⁷

Окупљање писаца у отпору репресији над Гојком Ђогом је приморало режим да реагује. На консултативном састанку Председништва ЦК СК Србије 1. новембра 1982. оцењено је да је Ђогова „књига неприхватљива“ али је такође закључено да треба ићи да попуштање и ослобађање писца под изговором лошег здравственог стања јер би такав чин „допринео побољшању иначе неповољне атмосфере у Удружењу књижевника Србије и ојачао позицију оних снага (...) које су спремне да (...) укључе у остваривање политике СК у култури и укупном друштвеном животу.“²³⁰⁸ Одлуку није било лако спровести јер је случај надрастао републичке оквире.

Ђого је на одслужење казне отишао 28. марта 1983. До тада, отпор међу интелектуалцима је постао још шири. Центар тог отпора постало је Удружење књижевника Србије. Нимало случајно, чланови удружења су баш тада поново постали Добрица Ђосић, Зоран Гавриловић, Матија Бећковић, Брана Црнчевић и Борислав Михајловић Михиз. Никола Милошевић је још раније стекао услове да постане члан УКС али је одабрао баш

---

²³⁰⁵ Г. Ђого, *Вунена времена. Процес и коментари*, други део, 355.

²³⁰⁶ „За укидање казне Ђогу“, *Борба*, 17. октобар 1982.

²³⁰⁷ „Границе књижевне аутономије“, *Књижевне новине*, 14. октобар 1982.

²³⁰⁸ АС, б2 к435, Белешке 1982-1984, Резиме оцена и ставова са консултативног састанка у Председништву ЦК СК Србије, одржаног 1. новембра 1982. (Строго поверљиво)

ове дане превирања да то учини.²³⁰⁹ У просторијама удружења у Француској 7, у Београду, организовани су скупови солидарности са Гојком Ђогом. На првом скупу, 28. марта, истог дана када је Ђого отишао у затвор, учествовало је 40 књижевника свих генерација.²³¹⁰

Протестне вечери су биле добро посећене па понекад због гужве није било могуће ни ући у салу. Протесту су се придружили Српско филозофско друштво и Књижевна омладина Србије, као и листови „Књижевна реч“ и „Књижевне новине“. На трибинама у УКС више се није говорило само о случају Ђого: чуле су се критике економског стања, политичког и уставног система, недостатка слобода...²³¹¹

Гојко Ђого је због перфорације чира пребачен је у болницу 12. маја 1983. Пет дана касније, 17. маја, пуштен је на кућно лечење. У затвор се више није враћао. Одлуком Председништва СФРЈ, 9. маја 1984, званично је уважена његова молба за помиловање, иако такву молбу никада није упутио.²³¹²

Утицај случаја Гојка Ђога је био далекосежан. Покренут због књиге поезије која је продата у 26 примерака, случај је спонтано изазвао оно што дугогодишњи побуњеници против режима никако нису успевали – покренуо је шири круг српских интелектуалаца да се друштвено ангажују. У октобру 1983. ЦК СК Србије је морао да констатује да актив писаца у УКС нема никакав утицај:

„Писци су (...) јединствени у уверењу да је хапшење Ђога било политички погрешна мера коју нико није одобравао.“²³¹³

Током десет вечери подршке организованих у просторијама УКС говорило је у просеку око 40 писаца и других интелектуалаца. Велика већина се раније није ангажовала ни у каквом виду отпора режиму. Пред окупљене су изашли скоро сви који су нешто значили у српској књижевности. Многи су били чланови СК и своју активност нису видели како некакво „опозиционарство“, већ доследну борбу за универзалне вредности.²³¹⁴ Пуштање на слободу Гојка Ђога, за шта се већ од раније залагала већина у врху СК Србије, уверило је интелектуалце да њихова реч има тежину. Заједничко наступање чувало их је од

---

²³⁰⁹ АС, б2 к416, „Информација о актуелној ситуацији у неким сферама културног живота“, Материјали са 48. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 19. октобра 1983.

²³¹⁰ С. Зубановић, *Од поезије до случаја. Искуство једног уредништва*, Службени гласник 2010, 55.

²³¹¹ D. Jović, *nav. delo*, 332-333.

²³¹² Г. Ђого, *Вунена времена. Процес и коментари*, први део, 712-713.

²³¹³ АС, б2 к416, „Информација о досадашњој активности на остваривању закључака 5. и 6. седнице ЦК СКЈ“, Материјали са 48. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 19. октобра 1983.

²³¹⁴ „Ми нисмо опозиција!“, *НИН*, 26. јун 1983.

репресије. Од случаја Гојка Ђога више није постојало само једно тумачење стварности, саопштавано кроз сувопарне закључке партијских форума. Појавила се нова друштвена снага.

Апокрифна литература

„Вунена времена“ су означила почетак новог таласа у српској књижевности. Ђоговоа збирка песама није било прво дело које је критички говорило о догмама југословенског друштва. Још од педесетих повремено су се појављивале књиге у којима су аутори преиспитивали окамењене истине и отварали осетљива питања. Али, њихова појава је била више инцидент него правило. Почетком осамдесетих то се изменило.

Једна за другом, објављен је низ књига у којима су отворане „табу теме“. У периоду 1981-1983. појавило се више књига ткз. „голооточке литературе“, у којима је говорено о трагици 1948. и судбини информбироваца. Партијски догмати су као штетне оценили књиге „Ноћ до јутра“ Бранка Хофмана (1981), „Трен II“ Антонија Исаковића (1982), „Писмо-глава“ Слободана Селенића (1982), и „Преступна година“ Жарка Команина (1982). Истом таласу је припада и представа „Браћа Карамазови“, по тексту Душана Јовановића.²³¹⁵ Темом Голог отока су се бавиле и књиге „Молчечи оркестар“ Ферда Године (1981) и „Царство земаљско“ Павла Угринова (1982).

Иако је од резолуције Информбироа и таласа репресије протекло 30 година тема је била итекако жива. Осуђеници са Голог отока, Светог Гргура и других логора после преживљене тортуре читав живот су се суочавали са сумњичавошћу околине, тешкоћама да пронађу посао и да напредују у каријери. Затворски дани су на многима оставили неизбрисиве ожиљке. Из годишњих извештаја СДБ види се да су информвировци током осамдесетих и даље праћени као група „унутрашњег непријатеља“ па је 1985. под сталним надзором службе било 75 лица.²³¹⁶ Појава књижевних дела о страхотама стаљинизма и трагици људских судбина у данима када јучерашње истине одједном више нису важиле дочекана је са скоро акламативном похвалом критике и великим интересовање публике, уз нападе неколицина догмата, попут Фуада Мухића и Радована Радоњића. У партији су књиге

²³¹⁵ АС, г274 к7/III, „Новија опонентска и друга непријатељска делатност...“

²³¹⁶ АС, г274 к25/III, Извештај о раду Службе државне безбедности у 1985. и програмска оријентација за 1986. годину“ (Државна тајна), Материјали са 77. седнице Председништва СР Србије, одржане 21. априла 1986.

сматрали за идеолошки штетне, али се нису одлучивали на забране. Када јесу, као што је то било случај са представама „Браћа Карамозови“ и „Мрешћење шарана“, постизан је супротни ефекат. Представе су убрзо постављане у другим позориштима, а интересовање публике је због забрана било још веће.²³¹⁷

Другој групи књига које су почетком осамдесетих изазвале велике полемике у јавности припадале су „Голубњача“ Јована Радуловића (1981), „Анатема“ Војислава Лубарде (1981) и „Нож“ Вука Драшковића (1982). У овим делима догађаји из Другог светског рата су приказани кроз призму међунационалног насиља и мржње, као судбинског обележја односа у заосталим и непросвећеним етнички мешовитим срединама Босне и далматинске загоре.

Збирка приповедака „Голубњача“ Јована Радуловића се појавила 1980. године. Дочекана је са повољним критикама, иако у првом тренутку није изазвала на масовније интересовање публике. Говорила је о односима Срба и Хрвата у забаченом селу Крајине непосредно након Другог светског рата и неизбрисивим ожиљцима које је рат оставио. Иако је тема била осетљива, негативних критика није било. Збирка је чак у Загребу добила награду Седам секретара СКОЈ-а. Афера је отпочела пуне две године након објављивања књиге, у октобру 1982, када је на сцени Српског народног позоришта у Новом Саду премијерно изведена драматизација приповетке.

ГК СК у Новом Саду је оценио да је представа „најочитији пример продора у Савез комуниста и наше друштво страних и неприхватљивих садржаја и тенденција“. Утврђено је да снаге „великосрпског национализма“ раде на „подгревању националистичких страсти“. Након више састанака 14. децембра је донета „самоуправна одлука“ да се обустави даље приказивање драме.²³¹⁸

Одлука о забрани играња „Голубњаче“ се догодила у време нараслог незадовољства међу писцима и другим интелектуалцима због пресуде Гојку Ђогу. Дошло је до жестоких критика од стране глумаца, књижевника, јавних личности.²³¹⁹ Највише их је долазило из Београда, али и од појединаца из Загреба и Љубљане. Протествовао је Одбор за заштиту

---

²³¹⁷ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 134-135.

²³¹⁸ АС, б2 к407, „Информација о појавама и активностима у вези представе Српског народног позоришта 'Голубњача'", Белешка о разговору код Душана Чкребића, одржаном 27. децембра 1982.

²³¹⁹ „Протест београдских глумаца“, *Политика*, 17. децембар 1982; „Драмски уметници о 'Голубњачи'“, *Политика*, 21. децембар 1982; „Вратити 'Голубњачу'“, *Политика*, 24. децембар 1982.

уметничке слободе.²³²⁰ Републичко руководство је иступе толерисало јер је случај брзо постао још једно поље обрачуна републике и покрајине. Штампа у Београду и Новом Саду је следила политику свог руководства. На састанку руководилаца из Војводине са колегама из републике Марко Ђуричин је упозоравао:

„Више није у питању 'Голубњача' него нешто много више и шире од ње. Ствара се стање да се уједини и организује опозиција. (...) Антикомунизам се јавља као основна платформа деловања противника.“²³²¹

Ђуричин је тражио јединство али њега у време спора око преуређења уставних односа у Србији није могло да буде. Душан Чкребић је лamentsирао:

„Забране не наилазе на добар одјек, ни у земљи, ни у иностранству. То нас само отуђује од базе, од комуниста и од интелигенције. То нам се обично враћа као бумеранг.“²³²²

Уствари, било је пуно истине у речима обојице. „Вунена времена“, „Голубњача“ и низ сличних, мање запажених случајева постајали су тачке окупљања противника режима. Партији је било потребно јединство о коме је пуно говорено али га због дубоких политичких разлика и унутрашњих спорова није било. Да је случај „Голубњаче“ брзо надрастао културу и постао политичко питање сведочи и саопштење Удружења драмских уметника САОП Косова који су подржали одлуку донесену у Војводини да се представа забрани, иако нико од њих није имао прилике да спорну представу види.²³²³ Подршка је ишла по политичкој линији, „савезницима“ из друге покрајине.

У таквим околностима није ни могло да буде доследне политике према култури и стваралаштву већ су предузимане стихијске мере, попут гашења издавачке куће „Запис“ због објављивања књига „Судија“ и „Нож“ Вука Драшковића, које нису доносиле дугорочна решења.²³²⁴ СКЈ је убрзано губио позицију јединог идејног ауторитета у југословенском друштву.

Та позиција је још више уздржана појавом треће групе књига, у којима је изречена снажна критика владајућих друштвених односа. Вук Драшковић је прву запажену књигу, „Судија“, написао инспирисан стварним догађајима са судског процеса одржаног у Тузли

---

²³²⁰ Ј. Радуловић, *Случај „Голубњача“: за и против*, Филип Вишњић, Београд 2008, 233-234.

²³²¹ АС, б2 к407, Белешка о разговору код Душана Чкребића.

²³²² Исто.

²³²³ „Не сумњамо у оцене и ставове“, *Политика*, 22. март 1983.

²³²⁴ АС, б2 к416, „Информација о актуленој ситуацији у неким сферама...“

1971. године. Процес је био одлична парафраза духа времена и друштвених односа. Лекарка из Бјељине је завела свог колегу, навела га да критикује СКЈ и самоуправљање и све то тајно снимала на магнетофонску траку. Потом је колегу уценила да јој обезбеди посао или ће траку доставити партији. Случај је дошао до суда где је судија Радуловић као сведока позвао професора етике Светозара Стојановића и потом траку одбацио као неприхватљив доказ. Иако је потез судије хваљен, Тито је изјавио како се у Босни доносе „романтичарске пресуде“ од стране судије који се „закон држи ко пијан плота“. Тиме је судска каријера Илије Радуловића била запечаћена.²³²⁵

Другу књигу из ове групе, „Политика као судбина“, написао је Есад Ћимић, филозоф, социолог религије, професор на Филозофском факултету у Задру.²³²⁶ У књизи је говорио о односу политике и стваралаштва, науци и научницима у социјалистичком друштву и политици као средству манипулације. Ћимићево дело, са речитим поднасловом „прилог феноменологији политичког страдалништва“, жестока је критика односа између политике и науке у којима су владали догматизам, провинцијализам, полтронство и каријеризам. Одјек књиге је био још већи јер о проблему није говорила на општем, теоријском нивоу, већ је аутор износио конкретне примере, са именима и цитираним изјавама.

У ову групу књига је спадала и збирка текстова и есеја Добрице Ћосића, објављена под насловом „Стварно и могуће“. У њој се нашла већина спорних текстове које је Ћосић написао током претходне деценије, укључујући излагање са 14. седнице ЦК СКС 1968. и приступну беседу САНУ из 1978.

Четврту групу дела која су дирнула у табу теме комунистичке Југославије чинили су „Страначки плурализам или монизам“ Косте Чавошког и Војислава Коштунице, „Корени стаљинизма“ Загорке Голубовић, „Филозофија права“ Љубомира Тадића и „Дијагноза самоуправљања“ Неце Јованова. Иако различите по тематици и приступу, све ове књиге су критиковале једнопартијски систем као иманентан стаљинизму, из чега је произилазио закључак да га треба разбити. Објављивање су пратили жестоки напади у водећим листовима свих република. Посебно је то био случај са књигом Коштунице и Чавошког која

---

²³²⁵ У књизи „Судија“ Вук Драшковић је јунацима дао измењена имена и променио место одвијања радње. Илија Радуловић, судија који је послужио као инспирација за роман, касније је постао угледни адвокат, док је ослобођени у судском спору био др Небојша Ивковић, отац каснијег високог функционера СПС Бранислава Ивковића.

²³²⁶ Е. Ćimić, *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*, Mladost, Beograd 1983.

је називана „тенденциозном реконструкцијом историје“ и нападана као отворени позив за успостављање вишепартијског система.²³²⁷ Овој групи књига је припадао и дело Небојше Попова, „Друштвени сукоби – изазов социологији“, али је њено објављивање спречено.²³²⁸

Посебну групу књига апокрифне литературе чинила су историографска дела. Партизанска епопеја је током четири деценије била један од темеља југословенског друштва. Под будним оком партијских цензора написано је на стотине књига којима је обликована историјска истина. Школски програми за наставу историје су били потпуно у служби владајуће идеологије. Резултат су били уџбеници историје попут оног за средње усмерено образовање у коме се Никола Пашић спомињао у само једној реченици.²³²⁹ Нежељене теме из прошлости су потискиване, али не и заборављане. Када су се појавиле књиге у којима су оне отворене јавност их је „гутала“ у енормним тиражима.

Током 1982. објављени су први и други том „Нових прилога за биографију Јосипа Броза Тита“ које је приредио Владимир Дедијер. Посебно је био интригантан други том, у коме се нашао низ до тада непознатих докумената који су бацали сасвим ново светло на Тита и односе међу југословенским комунистима у периоду пре 1941.²³³⁰ Партијско руководство, посебно кадрови из Хрватске на челу са Владимиром Бакарићем, желели су да спрече објављивање трећег и четвртог тома, планираних за 1983. Издавачке куће „Либурнија“ из Ријеке и „Младост“ из Загреба су приморане да се повуку из пројекта. Уследила је реакција Дедијера и иностране штампе.²³³¹ Дедијер се показао као озбиљан политички противник. Бранку Микулићу је стигао позив од Раселовог суда, да одговара због кршења људских права у БиХ.²³³² Током расправе о проблему Дедијера на Председништву ЦК СКЈ Хамдија Поздерац се жалио:

---

²³²⁷ „Опчињеност вишепартијским системом“, *Вјесник*, 11. октобар 1983. „Бијело-црна књига“, *Данас*, 4. октобар 1983.

²³²⁸ D. Mićunović, *nav. delo*, 370, N. Popov, *Contra fatum*, 339.

²³²⁹ „Корени предрасуда“, *НИН*, 13. март 1983.

²³³⁰ N. Bondarev, *Misterija Tito. Moskvske godine*, Ћигоја штампа, Београд 2013, 213.

²³³¹ АЈ, ф507, „Информација о припремама за издавање треће и четврте књиге Владимира Бакарића 'Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита'“, Материјали са 42. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 12. јула 1983.

²³³² АЈ, ф507, „Позив Раселовог суда Бранку Микулићу да одговори на оптужбе о кршењу људских права у БиХ“, Материјали са 42. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 12. јула 1983.

„Он је постао, хтели ми то да признамо или не, институција сам за себе, и то користи. Он има осيون однос према нама.“²³³³

И поред притисака из врха ЦК СК Хрватске, трећи том „Нових прилога“ је објављен у издању београдског „Рада“ 1984. године.

Поред Дедијерових књига, снажне реакције су изазвале и књиге „Енигма Копинич“ Вјенцеслава Ценчића и „Слом Краљевине Југославије 1941: узроци и последице пораза“ Велимира Терзића. У књизи о Копинучу аутор је изнео низ контроверзних тврдњи о Титовим московским годинама, сарадњи са НКВД и везама током и после рата. Књига је у јавности, посебно међу некадашњим Титовим саборцима, дочекана са жестоким критикама. Миленко Додер је на њу одговорио књигом „Копинич без енигме“.²³³⁴ По каснијим истрживањима руског историчара Бондарева, у Копиничевим сећањима јесте било доста измишљотина али су многе тврдње потврдили архивски извори.²³³⁵

Терзићева књига је нападана јер је отварала низ осетљивих питања: Јасеновац, хрватски клерикализам, дочек окупатора у Хрватској и деловима Босне и Херцеговине...²³³⁶ Као важна тема у српској јавности се средином осамдесетих јавио се геноцид над Србима у НДХ током Другог светског рата. Василије Крестић је у својим радовима писао о идеолошкој подлози за геноцид старој бар један век, и тако доказивао да усташе и Јасеновац нису биле екцес у хрватској историји већ резултат вишедеценијског деловања хрватске интелектуалне елите.²³³⁷ Тема геноцида је постала изузетно важна у српској јавности не само због бацања специфичног светла на положај Срба у послератној Хрватској, већ и због догађаја на Косову.

Истовремено са објављивањем спорних историографских дела дошло је до поплаве мемоарске литературе некадашњих официра и партијских функционера. У скоро свакој књизи или интервјуу покретано је по неко спорно питање. Партијско руководство је спречило генерала Павла Јакшића да објави књигу сећања „Размишљање над успоменама“

---

²³³³ АЈ, ф507, Материјали са 42. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 12. јула 1983, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Хамдије Поздерца.

²³³⁴ М. Doder, *Kopinič bez enigme*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986.

²³³⁵ N. Bondarev, *nav. delo*, 85; 220.

²³³⁶ ИАБ, ф2769 к1, Информација – преглед карактеристичних акцената у политичким ставовима и обраћању појединих ранијих функционера и познатих јавних радника путем јавних гласила, или, непосредно, Председништву СК СКЈ и другим органима у Федерацији.

²³³⁷ „О генези геноцида над Србима у НДХ“, *Књижевне новине*, 1. септембар 1986.

(Чкребић је за ову књигу рекао да представља „почетак детитоизације“²³³⁸), али је талас био толико јак да је било немогуће супротставити му се забранама и другим административним мерама.²³³⁹

За Србију је била карактеристична појава књига и драма које су говориле о догађајима из Првог светског рата и периода Краљевине Југославије. Михизова „Колубарска битка“, драматизација Ћосићевог описа битке у књизи „Време смрти“, из недеље у недељу је пунила салу Југословенског драмског позоришта. Велику пажњу је привукла и НИН-овом наградом награђена књига Драгослава Михаиловића „Чизмаши“. Прича о последњим годинама Краљевине Југославије испричана је кроз судбину подофицира Жике Крујака. Радњу прате оригинална документа, већином војног порекла, која говоре о стању у Југославији пред почетак рата: денунцијације, извештаји, документа ухапшених комуниста, усташа, записници о акцијама хрватских, мађарских и македонских сепаратиста...²³⁴⁰

Кулминација новог таласа у историографији и мемоаристици је била књига Веселина Ђурановића „Савезници и југословенска ратна драма“, објављена у јуну 1985. Стручна критика је испрва књигу дочекала са претежно повољним оценама. Међутим, критика из партије је била оштра. Од политичких функционера на њу се осврнули Видоје Жарковић, Момчило Баљак, Веселин Ђурановић, Слободан Милошевић, Светозар Дуратовић, а директно су је критиковали Радивој Цвијетичанин, Шпиро Галовић, Радиша Гачић и Вукашин Лончар. За функционере СКЈ Ђурановићева књига је била нескривени покушај рехабилитације четништва. Као последица, Веселин Ђурановић је избачен из СК.²³⁴¹ Током лета 1985. на савезним и републичким форумима је разматранио да се књига забрани. Поучени искуством са претходним забранама, које су само доводиле до још већег интересовања на црном тржишту, Председништво СФРЈ је одлучило да би забрана била

---

²³³⁸ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 4. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Хрватске, одржаног 4. новембра 1983.

²³³⁹ АЈ, ф803 к1792, „Информација о делатности Павла Јакшића...“

²³⁴⁰ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 166.

²³⁴¹ АС, њ2 к429, „Информација о издавању књиге Веселина Ђуретића 'Савезници и југословенска ратна драма'“, Материјали са 105. седнице Председништва СКС, одржане 6. новембра 1985.

политички штетна.²³⁴² Окружни суд у Београду је крајем децембра забранио књигу, и то њено треће издање, али је Врховни суд Србије одлуку касније укинуо.

Нови талас у историографској литератури у Србији је отворио два кључна питања: оцењивање историјске улоге Тита и превредновање догађаја из грађанског рата. Други том Дедијерових „Нових прилога“ и Ценчићева књига приказивали су Тита као човека од крви и меса, са свим људским манама. Следећи корак је било преиспитивање Титове политике, што је затражио Антоније Исаковић у говору пред академицима САНУ у септембру 1984, истичући да је тај процес неизбежан, и да се већ одиграо после смрти Стаљина и Маоа.²³⁴³

Другачију слику од уобичајене, црно-беле, о грађанском рату у Србији први је покушао да пружи Љубомир Симовић, збирком песама „Источнице“, објављеном у издању „Књижевних новина“ у априлу 1983.²³⁴⁴ Симовић је оспорио приказивање четника искључиво као издајника. О грађанском рату је писао као о братоубилачкој трагедији, у којој се страдало „од руке кума, оца, сина или брата“ и упозоравао је „да се нисмо одмакли од пакла ако је стрелац стрелан, ако је кољач заклан“.²³⁴⁵

„Источнице“ су биле само прво од низа литерарних и историографских дела којима је започела ревизија окамењених погледа на догађаје из Другог светског рата. Исте, 1983. године, Бранко Петрановић је објавио књигу „Револуција и контрареволуција у Југославији (1941-1945)“ у којој је говорио о постојању два антифашистичка покрета у Србији 1941. Књига је доживела бројне похвале, како од струке тако и у политичким круговима. Али, догмате попут Шувара су у њој виделе опасну ревизију историје.²³⁴⁶

Литература у којој су оспораване догме комунистичког друштва у Србији је донела један читав нови дух који се најбоље огледао у делу Данка Поповића „Књига о Милутину“, објављеној 1985. године. Кроз монолог српског сељака Милутина, који има улогу „гласа народа“, испричана је „народна истина“ о новијој српској историји. Под притиском економске кризе, фрустрација због догађаја на Косову и раздирућих политичких спорова републичке и покрајинских политичких елита, почело да преовлађује мишљење о Србима

---

²³⁴² АС, г274 к20/III, Допис Председништва СФРЈ упућен Председништву СР Србије, 1. новембар 1986. (Строго поверљиво)

²³⁴³ D. Jović, *nav. delo*, 338.

²³⁴⁴ „Источнице са цртежима Марија Маскарелија“, *Књижевне новине*, 7. април 1983.

²³⁴⁵ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 161-163.

²³⁴⁶ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 4. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Хравтске, одржаног 4. новембра 1983.

као пораженом и подељеном народу. Одроз тог свеприсутног духа је био одлазак делегације српских интелектуалаца код патријарха Германа, у јануару 1987, када су му предали апел за национално помирење. Чланови делегације су били аутори књига којима је ово питање покренуто у српској јавности: Вук Драшковић, Данко Поповић и Веселин Ђуретић, заједно са Миланом Комненићем и Матијом Бећковићем.²³⁴⁷

Отварање „табу тема“ у књижевности, публицистици и историографији показало је да режим губи контролу над друштвом. Штампана је извештава како се под утицајем низа „случајева“ ствара дојам „опсадног стања“, тј. постојања „гета за идеје“ и слободарски оријентисаних интелектуалаца који се боре да сруше наметнута ограничења.²³⁴⁸ Дијалог у јавности, иако вођен по неравноправним условима, на страницама контролисане штампе, довео је до легитимизације критичких интелектуалаца. Више нису морали да се окупљају по становима и бирајући речи говоре на полулеганим трибинама. Изјаве и интервјуе сада су им преносили најтиражнији листови и часописи. Скупштина УКС је у јуну 1982. констатовала да су писци „на периферији збивања“.²³⁴⁹ Три године касније били су у њиховом центру. Партија је изгубила монопол на тумачење друштва. Од паралелног центра мишљења, па до политичке опозиције, није био потребан велики корак.

Бела књига

Питање које се неизбежно мора поставити је како је СКЈ за само неколико година после Титове смрти изгубио идеолошки монопол у југословенском друштву? Део одговора лежи у проблемима са којима се Југославија суочила, првенствено економском кризом и побуном на Косову. Неуспех руководства да проблеме реши стварао је сумњу у њихову способност да се обрачунају и са другим изазовима. Побуњеници против режима су били охрабрени подршком са Запада и нараслим незадовољством маса у којима су видели потенцијално упориште. Околности за опозиционо деловање су биле повољне, па ипак, оне не могу да објасне тако нагло губљење позиција режима који је располагао са апсолутном влашћу и подршком највећег дела југословенског становништва. Криза је у ствари дошла изнутра, из подела у срцу партије.

²³⁴⁷ D. Djokić, „The Second World War II: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s“, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 4(2), 134.

²³⁴⁸ „Књижевници: лажан дојам опсадног стања“, *Данас*, 7. јун 1983

²³⁴⁹ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 137.

Када је у децембру 1982. букнула афера „Голубњача“ Душан Чкребић је колегама из покрајине на њихове жалбе да не добијају помоћ из Београда цинично одговорио да „забране не наилазе на добар одјек.“²³⁵⁰ Речи су дошле од председника партијског руководства које је годину дана раније одлучило да се покрене судски процес против писца због његових песама. Само 12 дана након што је скинута са репертоара СНП у Новом Саду, „Голубњача“ је играна у Београду. Награђена је на фестивалу у Новој Горици, док су у Љубљани све карте били распродате данима унапред.²³⁵¹

Употреба „случајева“ за разрачунавања између партијских бирократија није био новина. Још од шездесетих интелектуалци су бежали из једне републике у другу како би побегли од локалних моћника којима су се замерили. Пракса је настављена почетком осамдесетих. „Карамазови“ су скинути са сцене у Београду, па су се појавили у Цељу, Загребу и Сарајеву. Есад Ћимић је критику односа науке и политике у Југославији, илустровану примерима из Босне и Херцеговине, објавио у Београду. И Дедијер је трећи том „Нових прилога“ објавио у Београду, када је спречен да то учини у Хрватској. У супротном смеру је отишао Ћосић, па је књига „Стварно и могуће“ објављена у Риједи.

Власт КПЈ/СКЈ у Југославији је током дуже од три деценије почивала је на апсолутној контроли идејних струјања. Култура је схватана као поље идеолошке борбе у изградњу социјалистичког друштва.²³⁵² Кризу режима, попут оне 1968-1972, обавезно је пратила и криза на идејном плану. Након успостављање контроле следило је заузимање „јединствене линије“ и обрачун са идејним скретањима. Од почетка осамдесетих дубоко подељена партија, растрзана сукобима између бирократија федералних јединица, личним споровима, смештањима и ситним пакостима више није била у стању да постигне идејно јединство. Кроз пукотине настале у сукобу реформиста и конзервативаца, догмата и либерала, и свих других политичких противника у оквиру СКЈ, настајао је простор да у јавност продру идеје настале ван форума партије.

Већина критичких интелектуалаца који су почели да добијају простор у јавности средином осамдесетих су били левичари. Неки и даље чланови СКЈ. Али, идеје које су заступали нису пратиле „линију“ договорену у органима СК, већ су изражавале њихове

---

²³⁵⁰ АС, б2 к407, Белешка о разговору код Душана Чкребића, одржаном 27. децембра 1982, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Душана Чкребића.

²³⁵¹ Ј. Радуловић, *нав. дело*, 512-514.

²³⁵² *Бела књига – 1984*, 5.

личне ставове. У друштву навиклом на плурализам мишљења то не би представљало опасност по режим. У комунистичкој Југославији – деловало је разарајуће. „Самоуправна цензура“ током осамдесетих није била показатељ одлучности режима да се обрачуна са штетним идејама у култури. Управо супротно, многе забране су долазиле са нижих партијских нивоа који су лутали због непостојања јединствене „линије“.²³⁵³

У врху савезне партије су видели проблем али нису могли да га реше. Крајем фебруара 1983. одржана је седница ЦК СК Југославије „о идејним питањима“, најављивана као важан „политички пленум“.²³⁵⁴ Јосип Врховец је упозоравао да влада велика „идејна конфузија“ око низа питања „која нам је наметнуо непријатељ“ па је тражио да највише партијско тело усагласи ставове. Азем Власи је упозоравао на дволично држање појединих руководилаца, очигледно циљајући на руководство СК Србије.²³⁵⁵ Епилог пленума је по ко зна који пут био исти – сви су се сложили да је јединство неопходно²³⁵⁶, и потом се разишли подједнако удаљени као да разговора није ни било.

Ништа много другачије није прошла ни седница Председништва ЦК СК Србије, одржана неколико дана касније. Иван Стамболић је упозоравао да владају „идејно мртвило, неорганизованост, дефанзива и заостајање, па и недовољно јединство“. Критиковао је комунисте јер се задовољавају „кукњавом“ како је „непријатеља активан“, али конкретна акција изостаје. Узалуд је Мочило Ђорговић извештај са седнице за загребачки „Данас“ насловио „Буђење успаваног дива“.²³⁵⁷ Седница је прошла а изречене фразе су брзо заборављене.

Последица „идејног пленума“ ЦК СКЈ и притисака из федерације је био покушај руководства СК Србије да заведе ред на идејном плану. Режим је покушао да се са УКС обрачуна преко „Књижевних новина“, листа српских писаца који је пратио све активности Одбора за заштиту уметничких слобода. Као повод је искоришћено објављивање

---

²³⁵³ Жарко Папић у сећањима говори о проблему у коме се нашао као председник Комитета за науку и информатику Скупштине СР Србије, када се појавила књига Веселина Ђурановића, чије је издавање помогла Републичка заједница науке СР Србије. Врло брзо дошло је до жестоких критика књиге из врха СКЈ, али је вођство СК Србије ћутало. Из страха да ће се на крају кола сломити на некој од нижих институција које воде научно политику у Комитету су одлучили да нападну књигу, иако се о томе нису консултовали са ЦК СК Србије. *Ж. Рарић, nav. delo*, 206-207.

²³⁵⁴ „Идејно јединство и разлике“, *НИН*, 6. март 1983.

²³⁵⁵ АЈ, ф507, Материјали са 5. седнице ЦК СКЈ, одржане 28. фебруара 1983, неауторизоване магнетофонске белешке.

²³⁵⁶ „Чврсте линије разграничења“, *Данас*, 8. март 1983.

²³⁵⁷ „Буђење успаваног дива“, *Данас*, 15. март 1983.

Симовићевих „Источница“. По уходаној пракси отпочело си напади у штампи.²³⁵⁸ Али, за разлику од 1972. и 1977. покушај гушења слободне јавне речи репресијом је изазвао још снажније супротстављање интелектуалаца. У Француској 7 је настављено одржавање протестних вечери због одласка у затвор Гојка Ђога. У јуну 1983. „Књижевне новине“ су престале да излазе.²³⁵⁹ Уместо повлачења, притисак режима је изазвао још снажније незадовољство међу књижевницима.

Гашеће „Књижевних новина“ требао је буде обрачун са „заокретом десно“ у српској култури. Пауза у излажењу листа је потрајала 15 месеци. Поново је покренут 15. октобра 1984, под новим уредником Миодрагом Перишићем и на повећаном броју страна. Убрзо се показало да је труд режима да „заведе ред“ у листу био безуспешан. Током наредне две године на страницама „Књижевних новина“ је покренут низ важних тема: говорило се о критичкој анализи југословенског друштва, споровима у Савезу књижевника Југославије, покрету Срба са Косова, отворено је српско питање у Хрватској и снажно критиковано наметање једноумља у друштву.²³⁶⁰ „Књижевне новине“ су у другој половини осамдесетих постале нека врста неформалног гласила политичке алтернативе која се формирала међу интелектуалцима у Београду.

Нова иницијатива да се ситуација на идејном плану преокрене дошла је у пролеће 1984. од хрватских комуниста. Јосип Врховец и Стипе Шувар су организовали низ саветовања са хрватским интелектуалцима на којима је разговарано о осетљивим темама и која су требала да буду нека врста припреме за партијски пленум. Теме су биле смеле: критика Мирослава Крлеже, Голи Оток и Информбиро, демистификација прошлости, улога медија, идеолошке тенденције и историографија у Хрватској и Југославији.²³⁶¹

Буру је покренуло седмо саветовање, одржано 23. маја 1984. За скуп је информативно-пропагандна служба ЦК СК Хрватске саставила материјал под насловом „О неким идејним и политичким тенденцијама у умјетничком стваралаштву, књижевној и филмској критици, те о јавним иступима једног броја културних стваралаца у којима су садржане политички

---

²³⁵⁸ „Источнице – злокобнице“, *Политика Експрес*, 18. април 1983.

²³⁵⁹ С. Зубановић, *нав. дело*, 206.

²³⁶⁰ Р. Пековић, *нав. дело*, 134-135.

²³⁶¹ Д. Јовић, *нав. дело*, 342.

неприхватљиве поруке“, касније познат као Бела књига.²³⁶² Обимни материјал, на 237 страна, је био попис „неподобних“ интелектуалаца у Југославији, њихових интервјуа, текстова и других јавних иступа у периоду од 1982. до марта 1984.²³⁶³ Од око 200 интелектуалаца поменутих у негативном контексту око 80% било из Србије, а већина осталих из Словеније.

Окупљени интелектуалци су подржали материјал и тако пружили подршку Шувару и Врховцу. Исход је био очекиван. На саветовању је учествовало око 120 угледних хрватских интелектуалаца, али нико међу њима се није истицао у отпору режиму и супротстављању репресији. Преокупирани националним питањем, били су спремни да пруже подршку хрватском партијском руководству које се супротстављало било каквим променама система заведеног 1974. и рецентрализацији државе.²³⁶⁴

Основна идеја саветовања је била да на идејну офанзиву идеолошких противника не треба одговарати репресивним мерама, већ „књигом на књигу“. Али, начин на који је све изведено и политички тренутак утицали су да читав подухват, и посебно материјал припремљен за последњи скуп, имају сасвим другачији ефекат. Организатор саветовања, Стипе Шувар, важио је за крајњег догмату, без ослонца у СК Хрватске. Политичке савезнике је вешто проналазио међу конзервативцима из других република. Када је Бела књига доспела до форума савезне партије уместо јединства изазвала је сукобе и нове поделе.

Шувар је документ „великодушно“ понудио као помоћ „друговима из Београда“ у обрачуна са идеолошким противницима. Српско руководство је било бесно. Сматрали су да је Шувар, уз свесрдну подршку хрватских интелектуалаца, желео да Србију још једном прикаже као центар реакције и покаже хрватску правоверност. Белу књигу су видели као још један напад на Србију која се почетком 1984. налазила у дубокој политичкој дефанзиви.²³⁶⁵

Документ се ништа више није допао ни првом човеку хрватских комуниста, Мики Шпиљку. Његово прихватање би значило да Хрватска има право да се меша у односе у Србији, односно да ће сутра и Србија имати право да се меша у унутрашња питања

---

²³⁶² АЈ, ф507, „О неким идејним и политичким тенденцијама у умјетничком стваралаштву, књижевној и филмској критици, те о јавним иступима једног броја културних стваралаца у којима су садржане политички неприхватљиве поруке“, Материјали са 73. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 24. априла 1984.

²³⁶³ *Бела књига – 1984*, 56.

²³⁶⁴ Д. Јовић, *nav. delo*, 344.

²³⁶⁵ *Бела књига – 1984*, 58.

Хрватске.²³⁶⁶ Било је то очигледно кршење принципа демократског централизма и потенцијално политички веома штетан потез, јер би могао да буде искоришћен као преседан од стране заговорника реформе федерације за рецентрализацију државе. Шуваревој иницијативи није помогло ни то што је са Шпиљком био у веома лошим личним односима.

Жестоко су реаговали и прозвани интелектуалци. Матија Бећковић је материјал назвао „манифестом неостаљинизма“ и упутио писмо партији које је потписало стотинак радника у култури.²³⁶⁷ Уследиле су и критике интелектуалаца из Словеније.²³⁶⁸ На седници Председништва ЦК СКЈ на којој је разговарано о Белој књизи Шувар и Врховец су бранили материјал. Седница се претворила у међусобно оптуживање. На по ко зна који пут поновљену Шувареву констатацију да је стање најтеже у Србији Чкребић му је заједљиво одговорио:

„Тачно је да је тешко стање у неким институцијама. Али, у Србији никад не би дозволили да се деси, као у 'Вечерњем листу', па још у броју који је као гост уредник уређивао Стипе Шувар, САНУ назове НАНУ, тј националистичка академија.“²³⁶⁹

Када је Врховец предложио да се због разлика у виђењима са расправом иде на ЦК СКЈ, Милан Кучан је подсмешљиво добацио: „Тамо ћемо се сигурно сложити.“

Шуварев покушај се показао као потпуни политички промашај који је користио само њему лично. Конзервативци из Босне и Херцеговине, Војводине, Македоније и са Косова у њему су од тада видели свог лидера, што му је омогућило да 1988. буде изабран на место председника Председништва ЦК СКЈ, упркос отпорима у матичној републици. Дејан Јовић истиче како се око Шувара окупила последња велика идеолошка коалиција у Југославији која је премошћивала границе федералних јединица.²³⁷⁰ Али, та коалиција је представљала само једну струју у подељеној партији. Афера око Беле књиге је заувек окончала годину дана дуге бесплодне разговоре у врху СКЈ о заузимању јединствене идејне линије. Почетком 1985. изјаве високих партијских руководиоца о низу најважнијих питања: политичком систему, ДПЕС, јединству у СКЈ, суђењу шесторици итд, одсликавале су

---

²³⁶⁶ D. Jović, *nav. delo*, 346.

²³⁶⁷ N. Popov, *Contra fatum*, 44-45.

²³⁶⁸ *Бела књига – 1984*, 59.

²³⁶⁹ АЈ, ф507, Материјали са 73. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 24. априла 1984, неауторизоване магнетофонске белешке.

²³⁷⁰ D. Jović, *nav. delo*, 347.

дубину разлика међу њима.²³⁷¹ Иако је на новој седници ЦК СКЈ посвећеној „идејном јединству“ у јуну 1985. закључено да се спорови и расправе морају окончати јединственим ставовима²³⁷², у пракси, поделе су постајале све дубље. До краја свога постојања СКЈ се налазио у идејној дефанзиви.

Процес шесторици

Двадесетог априла 1984. полиција је упала у стан Драгомира Олујића у тренутку када се 28 окупљених спремао да одрже још једно предавање на „јаслицама“ (или „Малој школи“) Слободног универзитета. Сви су приведени. У опсежној акцији извршен је претрес још 13 станова. Половина приведених је убрзо пуштена, док је 14 лица, који су раније били кажњавани или су у полицијској евиденцији били заведени као политички сумњиви, задржано у притвору три дана.²³⁷³

Тема састанка је била „Национални односи у Југославији“. Као предавач позван је Милован Ђилас, а коуводничар је требао да буде Илија Мољковић.²³⁷⁴ Добрица Ћосић наводи да су на скуп требали да дођи Михаило Марковић, Љубомир Тадић, Светозар Стојановић и он, али су у последњем тренутку добили информацију да се спрема рација, па су одустали од одласка.²³⁷⁵

После пуштања на слободу приведени су тврдили да су у притвору пребијани. Отпочело је слање протесних писама и писање петиција. Јавну подршку су им пружили „Студент“, љубљанска „Младина“ и „Радио Штудент“.

Десет дана након хапшења један од приведених, Радомир Радовић (32) је наводно извршио самоубиство. Радовић је пуштен убрзо након привођења. Информативни разговор са њим је обављен у просторијама УДБ Београд 22. априла. Сутрадан је нестало. Тетка са

---

²³⁷¹ АЈ, ф507, „Преглед неких актуелних политичких питања о којима се у последње време јављају разлике и полемике у иступањима функционера, научних радника и у јавним гласилима“, Материјали са 106. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. јануара 1985.

²³⁷² АЈ, ф507, „Остваривање водеће улоге СКЈ у друштву и јачање његовог идејног и акционог јединства“, Материјали са 13. седнице ЦК СКЈ, одржане 12. и 13. јуна 1984.

²³⁷³ У затвору су задржани: Миодраг Милић, Драгомир Олујић, Војислав Шешел, Павлушко Имшировић, Мирослав Самарцић, Јовица Махиловић, Драгиша Пауновић, Лазар Стојановић, Томислав Јеремић, Бранислава Кагић, Гордан Јовановић, Стојан Церовић, Веселинка Заставниковић и Савић Минић. АЈ, ф803 к1791, „Информација о делатности групе анархолиберала...“

²³⁷⁴ С. Цветковић, „Процес шесторици“. Почетак краја идеолошког прогона у Социјалистичкој Србији“, *Токови историје*, 3 (2012), 249.

²³⁷⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 85.

којом је живео је обавестила СУП да га је пронашла мртвог 30. априла у викендици у Орашцу. Истрага је утврдила да се отровао инсектицидима. Тетка је упутила писма Председништвима СФРЈ, ЦК СКЈ и другим савезним и републичким телима, у којима је изнела сумње да је Радомир убијен од стране полиције. Његови пријатељи су о смрти обавестили иностране медије. Написана је петиција међу чијим потписницима су били Добрица Ћосић, Загорка Голубовић, Мића Поповић и други из опозиционог круга, у којој је тражено да савезни секретар покрене истрагу о смрти Радомира Радовића или да поднесе оставку. Коста Чавошки је потом текст петиције поделио страним новинарима.²³⁷⁶ Званични став да је остао да је у питању самоубиство.

Као последица упада полиције на предавање на Слободном универзитету 9. маја су ухапшени Драгомир Олујић и Миодраг Милић, познат као Мића Доктор. Две недеље касније, 23. маја, кривичне пријаве су поднете против Владе Мијановића, Павлушка Имшировића, Милана Николића и Гордана Јовановића. Оптужени су као главни организатори и учесници трибина у Београду, где су износили лажне оптужбе, нападали друштвено уређење и заговарали промену поретка.²³⁷⁷ Имшировић, Мијановић и Николић су ступили у штрајк глађу. После 42 дана штрајка сви оптужени су пуштени да се бране са слободе.²³⁷⁸

У међувремену, у Сарајеву је 15. маја ухапшен Војислав Шешељ. Оптужен је за „контрареволуционарни напад на друштвени систем“ због текста који је припремио као одговор на анкету „Шта да се ради?“ уредника „Комуниста“ Душана Богавца и новинара Слободана Кљакића. Шешељ је у овом необјављеном документу негирао национални идентитет Црногораца и Муслимана и предвиђао Југославију састављену од четири републике, са границом између Србије и Хрватске код Сплита. Први пут је био ухапшен 8. фебруара, када су му списи одузети. Повезивање са противницима режима у Београду само је долило уље на ватру. Попут ухапшених у Београду, и Шешељ је одмах ступио у штрајк глађу.²³⁷⁹

---

²³⁷⁶ АЈ, ф803 к1791, „Активност анархолиберала поводом смрти Радомира Радовића“ (Државна тајна), Материјали са 2. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 9. и 12. јула 1984.

²³⁷⁷ АЈ, ф803 к1791, „Информација о делатности групе анархолиберала...“

²³⁷⁸ С. Цветковић, „Процес шесторици“. Почетак краја идеолошког прогона у Социјалистичкој Србији“, 249.

²³⁷⁹ АЈ, ф803 к1791, „Информација о делатности групе анархолиберала...“

Оптужница против „београдске шесторице“ је подигнута 6. августа.²³⁸⁰ Током процеса је мењана три пута, од велеиздаје до непријатељске пропаганде. Оптужени су терећени да су од 1977. радили на стварању групе чији је циљ било рушење друштвено-политичког система и свргавање актуелне власти.²³⁸¹ Добрица Ћосић је у дневнику записао да је процес против њих и Шешеља у ствари било суђење „београдској опозицији“.²³⁸²

Судски процес је по свој прилици су били изнуђена реакција. Српско руководство се од случаја Бела књига налазило под снажних притиском у федерацији да дозвољава окупљања и деловање опозиције. Изгледало је као да се још једном понавља 1971. и 1977. Упад на скуп Слободног универзитета је по свој прилици организован из врха савезне полиције, из круга око Стана Доланца.²³⁸³ Процес је требало да упозори опозиционаре да се њихове активности неће толерисати, и истовремено покаже одлучност руководства да се обрачуна са идеолошким непријатељима. Уместо да ударе на Удружење писаца или Академију, за обрачун су изабрани скупови на Слободном универзитету, јер се рачунало да је лакше судити релативно непознатим ултралевичарима и анархистима, од којих су многи већ били осуђивани, него угледним интелектуалцима са добрим везама на Западу. Као погодна прилика се указао скуп на коме је требао да говори познати непријатељ режима, Милован Ђилас.

Случај се брзо отео контроли. После хапшења и подизања оптужнице уследио је низ петиција и отворених писама са захтевима да се прогон заустави. Пријатељи ухапшених су користили личне везе и познанства да алармирају јавност, посебно инострану. Велику улогу је одиграо Срђа Поповић са својим контактима у САД. Петиције су писали познати противници режима: Добрица Ћосић, Таса Младеновић, Михаило Марковић, Мића Поповић, али и познати интелектуалци попут Драгослава Срејовића, Радована Самарцића, Павла Ивића, Стевана Раичковића... Петиција је упућена и из Љубљане, са 148 потписа, махом политичких истомишљеника ухапшених.²³⁸⁴

---

²³⁸⁰ АЈ, ф507, „Информација о завршеној истрази и даљем току судског поступка против групе лица због кривичног дела удруживања ради непријатељске делатности из члана 136. став 1. у вези члана 114 КЗ СФРЈ“ (Строго поверљиво), Материјали са 88. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 11. септембра 1984.

²³⁸¹ С. Цветковић, „Процес шесторици“. Почетак краја идеолошког прогона у Социјалистичкој Србији“, 250.

²³⁸² Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 86.

²³⁸³ Д. Јовић, *nav. delo*, 334.

²³⁸⁴ АЈ, ф507, „Петиције и писма поводом привођења ове групе“, Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. октобра 1984.

У кампању против прогона се укључио и Владимир Дедијер. Покренута је иницијатива да се процес против београдске шесторице, суђење Шешељу и Бела књига изнесу пред Раселов суд, као примери кршења људских права у Југославији. Идеја је дочекана са одобравањем и подршком од Ћосића, Божидара Јакшића, Матије Бећковића... Раселов суд је ипак одустао од ње, а Дедијер је касније оптуживан да случај искористио како би склопио договор са руководством да му не сметају у његовом раду, а да он заузврат не покреће процесе пред Раселовим судом против СФРЈ.²³⁸⁵

Од маја до октобра 1984. на адресу Председништва СФРЈ је стигло 27 писама са око 1200 потписа.²³⁸⁶ Инострана штампа је будно пратила случај, о чему сведочи податак да је трећина свих информација о политичким приликама у Југославији у периоду јануар јули 1984. које су сачиниле велике агенције (АФП, АП, Ројтерс) била о југословенским дисидентима. Посебно је био уочљив заокрет у писању америчких медија.²³⁸⁷

Велики публицитет случаја изазвао је сасвим супротан ефекат од оног који је режим желео. Уместо обрачуна са опозицијом, суђење је постало позорница за јавно изношење њихових ставова. Медији су Шешеља промовисали као „новог Ћиаласа“. Штампа је писала о „опозицији у Београду“ стварајући тако привид да су њихов утицај и организованост много већи него што је уистину били.²³⁸⁸

Оптужени су суђење претворили у политичку трибину са које су домаћој и страном јавности износили своје идеје и нападали режим. Настављено је писање петиција, издаван је билтен о суђењу, разговарано је са представницима међународних хуманитарних и других организација. Важну улогу су одиграли адвокати оптужених који су намерно одуговлачили процес и постављали питања тако да оптужени могу да износе своје ставове. Током првих дана суђењу је присуствовало по 400 људи, а после је број пао на 60 до 80.²³⁸⁹

---

²³⁸⁵ АЈ, ф507, „Новија делатност Владимира Дедијера и везе са појединцима у земљи и иностранству“ (Строго поверљиво), Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. октобра 1984.

²³⁸⁶ АЈ, ф507, „Протестна писма и петиције – притисци ’мотивисани’ борбом за ’људска права’“, Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. октобра 1984.

²³⁸⁷ АЈ, ф507, „Неки елементи текућег публицитета на Западу о ’кршењу људских права’ у Југославији“ (Строго поверљиво), Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. октобра 1984.

²³⁸⁸ АЈ, ф507, „Карактеристични акценти у новијем домаћем публицитету на тему: ’дисидентство’, ’опозиција’, суђења, права и слободе“, Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. октобра 1984.

²³⁸⁹ АЈ, ф507, „Информација о току суђења Владимиру Мијановићу и другима пред окружним судом у Београду“ (Строго поверљиво), Материјали са 107. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 22. јануара 1985.

Због намерног одуговлачења суђење је трајало од 4. новембра 1984. до 4. фебруара 1985. Од шесторице оптужених Миодраг Милић, Драгомир Олујић и Милан Николић су проглашени кривим јер су у периоду 1980-1984. у текстовима и на окупљањима „злонамерно и неистинито приказивали приказивали друштвено-политичке прилике код нас“, „неистинито приказивали тековине НОБ-а“ као и личност и дело Ј. Б. Тита. Оптужница против Имшировића је одбијена, док је тужилац одустао од гоњења Мијановића и Јовановића.²³⁹⁰ Миодраг Милић је добио две године затвора, Милан Николић годину и шест месеци, а Драгомир Олујић годину дана. Врховни суд Србије је потом 9. јула 1984. казну Милићу смањено на годину и шест месеци, Николић је кажњен са осам месеци условно док је Олујић ослобођен. Суд у догматском „тамном вилајету“ Босни и Херцеговини је био знатно строжи, па је Војислав Шешељ осуђен на осам година затвора, а казна је касније преиначена на две. У Зеници је издржао 20 месеци.

После привођења 28 лица, испитивања преко стотину сведока, претреса станова и канцеларија и месецима дугог судског процеса током којег је Југославија у медијима представљана као полицијска држава у којој се суди слободној мисли, резултат је био двоје осуђених, од којих је само један отишао на издржавање затворске казне. Читав случај се претворио у велики фијаско. Једно је постало јасно: судски процеси су наносили више штете него користи.²³⁹¹ Књиге су и даље забрањиване, партијски догмати и њима одани писци су нападали „штетну литературу“, у УКС су скоро непрекидно трајала расправе шта је у литератури прихватљиво а шта не, али после процеса шесторици у Србији више није било суђења побуњеницима против режима.

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања

Суђење Гојку Ђогу, случајеви Голубњача и Бела књига, процеси против Шешеља и београдске шесторице учинили су они што окупљени у опозиционом кругу почетком осамдесетих нису могли – покренули су интелектуалце да се организују и јавно искажу своје мишљење. Француска 7 је постала трибина се које су се чуле многе јеретичне мисли.

---

²³⁹⁰ С. Цветковић, „Процес шесторици’. Почетак краја идеолошког прогона у Социјалистичкој Србији“, 250-253.

²³⁹¹ D. Jović, *nav. delo*, 348.

Писци, а са њима у други интелектуалци, ангажовали су се на заштити слобода мисли и изражавања.

Почетком јула 1984. Дража Марковић је записао у дневнику:

„Погледајте ви ову нашу радничку класу, ове радне људе суочене са свим овим нашим проблемима. Ја сам био у Чачку и овде у београдској приградској општини и пре тога у Раковици. Нико да запита нити знају да ли се убио Радовић, или да ли је ухапшен Мијановић, или Шашељ. Они о томе немају појма. А нама 300 истих људи, уствари, 50 људи који окупљају 300 људи, увек иста имена, Добрица Ћосић, Михаило Марковић, Љуба Тадић, Голубовић, Шешељ, или не знам ко, Светислав Стојановић итд, пишу петиције. Погледајте, ми добијамо петицију за петицијом. Па ту нема скоро новог имена.“²³⁹²

Марковић је грешио. Низ случајева покренуо је ангажовање знатно ширег круга интелектуалаца. Већ од суђења Гојка Ћога супротстављање репресији више није било само ограничено на неколико десетина припадника опозиционог круга. Против репресије почели су да иступали бројни до тада политички неекспонирани писци, новинари, професори универзитета, јавне личности. Текстови и интервјуи у којима су интелектуалци критиковали режим почели су да се појављују у тиражним недељницима.

За разлику од опозиционог круга чије чланове је окупљала идеја борбе против режима, ангажовање знатно већег броја интелектуалаца је подстакао отпор репресији и захтев за демократизацијом друштва. То јесу биле идеје припадника опозиционог круга, али су они, за разлику од већине интелектуалаца који су се први пут ангажовали почев од случаја Гојка Ћога, имали јасне политичке идеје. Када је у лето 1982. отпочео масовнији отпор репресији био је спонтан, стихијски, без вођа и организатора. Намера режима је била да хапшењима на Слободном универзитету и суђењем београдској шесторици сломи језгро отпора. Уместо тога, догађаји су утицали да се лидери опозиционог круга ставе на чело плиме незадовољства и ангажовања српских интелектуалаца.

Почетком јуна Добрица Ћосић, Љубомир Тадић, Танасије Младеновић и Никола Милошевић су оформили „Хуманитарни одбор“ са циљем да се боре за заштиту и здравље Владимира Мијановића, Павлушка Имшировића, Милана Николића и Војислава Шешеља, који су након хапшења штајковали глађу. Упутили су писма председнику Председништва

---

²³⁹² ИАБ, ф2769 к37, Дискусија Драгослава Марковића на 82. седници Председништва ЦК СКЈ, одржаној 3. јула 1984.

СФРЈ Веселну Ђурановићу и председнику Председништва СР Србије Душану Чкребићу у којима су тражили да ухапшени буду пуштени на слободу. Пошто на писмо нису добили одговор, 22. јуна су упутили ново. Овај пут међу потписницима су били и Руди Супек и Тарас Кермауер.²³⁹³

Из ове групе је током јесени 1984. потекла идеја о оснивања Одбора за заштиту слободе мисли и изражавања. Ћосић је у дневнику током лета записао како професори праксисовци и он очекују да ће се борба против вербалног деликта убрзо пренети на све области друштва.²³⁹⁴ Оснивање Одбора је био њихов допринос тој борби, али и покушај да стану на њено чело.

Договорено је да Добрица Ћосић, Србин, Руди Супек, Хрват и Тарас Кермауер, Словенац, напишу заједничко писмо и пошаљу га познатим интелектуалцима који су се у међувремену ангажовали у борби против репресије, обавесте их о оснивању Одбора и позову да учествују у његовом раду. Одговори из Љубљане и Загреба су их непријатно изненадили. Ћосић пише како се у Загребу састао са Супеком и Кермауером како би испланирали даље кораке. Кермануер га је обавестио да је добио пристанак 13 словеначких интелектуалаца, али да они не желе да уђу заједнички, југословенски одбор. Били су спремни да подрже све акције из Београду, али у оквиру посебног Одбора. Супекове вести су биле још поразније. Нико из Загреба није желео да буде део новог Одбора. Ћосић је пренео његове речи:

„Хрвати неће више са Београдом. Неће ништа са Србима и за Југославију.“²³⁹⁵

Одбор је ипак основан. У њега су ушли искључиво српски интелектуалци. У почетку је бројао 19 чланова, од којих 13 академика САНУ. председавајући је био Добрица Ћосић, а остали чланови су били: Димитрије Богдановић, Матија Бећковић, Иван Јанковић, Неца Јованов, Михаило Марковић, Андрија Гамс, Никола Милошевић, Борислав Михајловић, Драгослав Михаиловић, Танасије Младеновић, Гојко Николиш, Предраг Палавестра, Мића Поповић, Радован Самарцић, Драгослав Срејовић, Младен Србиновић, Љубомир Тадић и Коста Чавошки.²³⁹⁶

---

²³⁹³ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки, Службени гласник, Београд 2009, 9-11.

²³⁹⁴ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 98.

²³⁹⁵ *Исто*, 107.

²³⁹⁶ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 27.

Састав Одбора је добро промишљен. Већина чланова је у прошлости била укључена у неку „опозициону“ активност, али су само Ћосић, Михаило Марковић и Љуба Тадић имали етикету оштрих противника режима. Учешће Гојка Николиша, шпанског борца и генерал-пуковника у пензији, и Андрије Гамса, угледног професора права и логораша из Оснабрика, посебно су дали на тежини Одбору. Почетком 1987. у састав Одбора су ушли Загорка Голубовић и Војислав Коштуница. У септембру 1988. члан Одбора је постала Весна Пешић, а у јуну 1989. Енрико Јосиф. Током рада Одбор је остао без два члана. Димитрије Богдановић је преминуо у јуну 1986, док је Никола Милошевић поднео оставку на чланство у мају 1988.

Оснивачки документ је 10. новембра 1984. упућен скупштинама СФРЈ и СР Србије и редакцијама четрдесет најугицајнијих југословенских листова и радио-телевизијских станица, као и на адресе око 500 познатих југословенских интелектуалаца. Подршка је стигла од међународних организација које су се бавиле заштитом слобода и људских права. Секретар Међународног ПЕН-а Александар Блок је писмом подржао оснивање Одбора.²³⁹⁷

Одмах по оснивању Одбор је упутио писма институцијама Србије и Босне и Херцеговине, у којима је затражено да се прекине се процесима против београдске шесторице и Војислава Шешеља. До пред крај 1985. ова два случаја су, уз захтеве за укидањем „вербалног деликта“ као кривичног дела, била у центру активности. Иако су у одбор ушли искључиво српски интелектуалци из Београд, активност је била усмерена на читава Југославију. На једном скупу у УКС у јануару 1985. Предраг Палавестра је изјавио како суђење Војиславу Шешељу у Сарајеву припада „нашој ‘заједничкој ствари’“.²³⁹⁸

У децембру 1985. Одбор се обратио јавности због пресуде професору Драгољубу Петровићу, који је у Новом Саду осуђен на 60 дана затвора јер је критички говорио о неким поступцима власти.²³⁹⁹ Овим писмом је најављено ширење активности. Документи Одбора показују да је највећи део активности био усмерен на борбу против деликта мишљења, вербалног деликта, злоупотребе психијатрије у политичке сврхе, забрана објављивања, забрана јавног иступања и рехабилитацију жртава исценираних суђења. Након ескалације догађаја на Косову Одбор се ангажовао на протестима против стања у јужној покрајини, у

---

²³⁹⁷ П. Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, 99.

²³⁹⁸ П. Палавестра, *Књижевност и јавна реч (Књижевне теме XII)*, Центар за културу, Пожаревац 1994, 15.

²³⁹⁹ *Одбор за одбрану слободe мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 64-65.

давању предлога за уставну реформу и захтевима за преиспитивање историјске улоге Ј. Б. Тита. Већина активности Одбора је била усмерена на демократска питања, али су се временом све више ангажовали и на политичким питањима.

Међу члановима Одбора није увек владало јединство. Посебно је то дошло до изражаја током 1985. и почетком 1985. када су случајеви због којих је Одбор основан били окончани, па је требало одредити даљи правац деловања. Дошло је до спорова око ангажовања на косовском питању, као и око одбране хрватских и албанских националиста, са чијим политичким ставовима се нису слагали. Због ових разлога Добрица Ћосић је у марту 1986. на састанку Одбора истакао да не треба тежити „идеолошком усаглашавању“, јер би то неминовно водило у распад Одбора.²⁴⁰⁰ И поред великих разлика међу члановима, Одбор је стао у одбрану Владимира Готовца, Фрање Туђмана, Алије Изетбеговића...

Из дневничких белешки Добрице Ћосић се види да му је намера била да оствари оно што почетком седамдесетих није успео са Главним одбором СКЗ – да направи „плуралистички форум српске интелигенције“.²⁴⁰¹ Током 1986, посебно у време хапшења Косте Булатовића, било је видљиво да Одбор покушава да делује као нека врста „штаба“ српских интелектуалаца и да усмерава њихову активност. У недостатку било каквих институционалних механизма то су чинили захваљујући свом личном ауторитету.

Интелектуалци и косовско питање 1981-1985

Јасна Драговић Сосо је својој студији о интелектуалној опозицији у Србији истиче да је „необично (...) што се до 1985. године косовско питање углавном не појављује на српској интелектуалној сцени.“²⁴⁰² Тврдња је само делимично тачна.

„Триптихон“ Танасија Младеновића из 1977. је био директна алузија не вести о проблемима са који су се Срби суочавали на Косову и Метохији. Код дела српских интелектуалаца од Ћосићевог неуспелог покушаја да на пленуму ЦК СК Србије отвори Косовско питање 1968. тињало је незадовољство због стања у покрајини. Као логично намеће се питање зашто осим Младеновићеве критике стања на Косову, завијене у песничке метафоре, није било других покушаја да се ово питање у јавности покрене?

---

²⁴⁰⁰ Исто, 453.

²⁴⁰¹ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 108.

²⁴⁰² Ј. Drgaović Soso, *nav. delo*, 191.

Одговор лежи у околностима у којима су српски интелектуалци окупљени у опозиционом кругу били приморани да делују. Од пада Никезићевог руководства и краха Ћосићевог пројекта у СКЗ група побуњеника против режима окупљена око њега и групе професора праксисоваца налазила се у дефанзиви. За све време трајања „оловних година“ њихова борба је била усмерена на очување позиција у друштву. До краја седамдесетих све активности припадника опозиционог круга биле су реакција на потезе режима. Писање петиција током 1980. и покушај покретања листа „Јавност“ најавили су жељу припадника опозиционог круга да преузму иницијативу. Али, дошло је до суђења Гојку Ћогу и масовног исказивања незадовољства српских интелектуалаца, у чему су лидери опозиционог круга били само једни од учесника. Тек је суђење шесторици и оснивање Одбора за заштиту слободе мисли и изражавања створило околности да стану на чело дела српских интелектуалаца.

Српски интелектуалци нису имали начин да косовско питање покрену у јавности. Дискутабилно је и колико су заиста знали о стању у покрајини. Припадници опозиционог круга, посебно Ћосић и неколицина њему блиских пријатеља, добијали су информације о проблема Срба у Хрватској преко личних контаката са људима из „Просвјете“. Сличне везе са Србима на Косову нису имали. И њима је тек побуна 1981. открила дубину проблема у покрајини.

Скоро потпуно одсуство Косова у дневничким белешкама и литератури пре 1981. показује да је за српске интелектуалце оно било велика непознаница. Године 1980. из штампе је изашао роман „Пријатељи“ Слободана Селенића. Дело је отварало многе осетљиве теме (судбина потомака београдске буржоазије у поратном друштву, однос дошљака и старих грађанских породица, хомосексуалност) између осталог и дубоке културне разлике између Срба и Албанаца, које до почетка осамдесетих нису биле превазиђене.²⁴⁰³ Иако Драговић Сосо роман описује као причу о пријатељству Србина и Албанца²⁴⁰⁴, порука романа је знатно дубља, и пре би се могло рећи да представља пишчеву слутњу да су разлике исувише дубоке да икада буду превазиђене. Селенићева књига, баш као и популарни филм „Капетан Леши“ (1960), истрајавали су на стереотипу Албанца као простих, необразованих физичких радника, који секу дрва, уносе угаљ или продају семенке

---

²⁴⁰³ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 113-117.

²⁴⁰⁴ J. Drgaović Soso, *nav. delo*, 186.

и слаткише. После деценија живота у заједничкој држави Срби и Албанци су и даље живели једни крај других, а не једни са другима.

Када је 1981. косовско питање отворено у југословенској јавности интелектуалци су, баш као и други грађани, о стању у покрајини сазнавали са страница штампе. Гомилање незадовољство под утиском вести о нападима на Србе и исељавању није се догађало само међу „обичним грађанима“ већ и међу интелектуалцима. Никада превазиђено дубоко неповерење и робовање стереотипима створило је подлогу да у другој половини деценије под утицајем кампање у штампи Албанци постану варвари, дивљаци, освајачи, силоватељи, бруталне убице, које се „животињски размножавају“ и „ратују материцама“.²⁴⁰⁵

Ескалација стања на Косову средином 1985. навела је српске интелектуалце да се укључе у косовско питање. Појединачних примера ангажмана је ипак било. Павле Илић је често за медије говорио о фалсификатима албанске историографије.²⁴⁰⁶ Радослав Стојановић се оштро супротставио словеначким интелектуалцима Сречу Крину и Антону Библеру када су на трибину у Љубљани довели у питање исправност одбијања захтева Албанаца да Косово постане република.²⁴⁰⁷

У периоду после побуне појавило се неколико књига о развоју албанског национализма и сепаратизма. Мухамед Кешетовић је објавио књигу „Контрареволуција на Косову“, због које је оштро нападан од покрајинског руководства. Илија Вујовић, шеф катедре за марксизам и друштвено-политички систем СФРЈ на Београдском универзитету, објавио је књиге „Аутономаштво и сепаратизам на Косову“ и „Странпутице Хајредина Хоџе“ које су такође нападане на Косову. Радошин Рајовић је написао историјско-правну студију о аутономији Косова. Појавиле су се и књиге које се нису директно бавиле политичким питањима, али су њихови закључци имали знатног утицаја на дијалог у јавности поведен после 1981. Таква је била књига „Имена у дечанским хрисовуљама“ Милице Грковић (1983) којом су побијане албанске тезе о њиховој аутохтоности на Косову, као и радови Павла Ивића на пољу лингвистике.

---

²⁴⁰⁵ P. Marković, “Mental Mapping of Albanians in Serbian Culture, Media and Public after 1945”, *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osmo sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987-2007*, ur. M. Pavlović, D. Jović, V. Petrović, ISI/University of Stirling, Beograd – Stirling 2008, 71-79.

²⁴⁰⁶ „Албанија и Косово: сеобе и теорије“, *НИИ*, 21. новембар 1982.

²⁴⁰⁷ „Парола ‘Косово-република’ етатистичка и непријатељска“, *Борба*, 10. новембар 1982; „Библерова естрадна оригиналност“, *Новости* 8, 18. децембар 1982.

Из периода непосредно након побуне треба поменути „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“ који је у мају 1982. упутила група од 21 монаха и свештеника СПЦ.²⁴⁰⁸ Апел је значајан не само као први покушај да се на косовско питање утиче ван форума СК, већ и зато што су међу његовим ауторима били Атанасије Јефтић и Амфилохије Радовић који су одржавали контакте са кругом око Ћосића и другим критичким интелектуалцима. Иако је Апел био искључиво ствар цркве дискурсом и изнесеним тврдњама несумњиво је учествовао на формирање ставова о косовском питању међу српским интелектуалцима.

Ћутање о стању на Косову интелектуалаца блиских Ћосићу и опозиционом кругу, уз појединачне изузетке (Димитрије Богдановић, Павле Ивић), било је упадљиво. Поред затеченост ситуацијом и њеног неразумевања у прво време може се говорити о још једном разлогу због кога пре 1985. није било њиховог директнијег ангажовања. Чини се да није постојала јасна идеја како проблеме на Косову треба решити. У дневничким белешкама Добрице Ћосића, под датумом 2. април 1981, стоји:

„Ако нисмо спремни да поново ослобађамо Косово, а нисмо спремни, треба га поделити са Албанијом. Узети српске крајеве и манастире, а Албанцима препустити оно што је постало албанско. Иначе, ући ћемо у перманентни рат са Албанцима, који не можемо добити.“²⁴⁰⁹

Чињеница је да се Ћосић у каснијем периоду, током деведесетих, залагао за поделу Косова. Ова комплексна тема је остала неразјашњена, и услед недостатка извора чини се да ће много више остати предмет спекулација него утемељених закључака. О варијантама поделе Косова се много више шапутало него јавно говорило. Идеја је имала заговорнике како међу Србима (Добрица Ћосић и други), тако и међу Албанцима (Реџеп Ћосија). Бранко Петрановић наводи чак конкретне линије поделе о којима се неформално разговарало.²⁴¹⁰ Али, покушаји да се о подели разговара дошли су тек почетком деведесетих (идеје

---

²⁴⁰⁸ Апел је упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и Св. архијерејском синоду за Св. архијерејски сабор. Текст је достављен и свим већим београдским листовима. („Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“, *Православље*, 15. мај. 1982) Апел је објављен без имена потписника. Након објављивања Апела јавили су се брани свештеници и монаси, из Србије, Босне и других крајева, који су желели да буду потписници Апела. А. Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина 1990, 407.

²⁴⁰⁹ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 18.

²⁴¹⁰ Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист СРЈ, Београд 1993, 109-110.

Бранислава Крстића, Александра Деспића, Миодрага Јовичића и др.)²⁴¹¹ Да ли је о таквом решењу Добрица Ћосић размишљао почетком осамдесетих, остаће неодговорно. Чињеница је да такво питање нити он, нити било ко други међу српским интелектуалцима није јавно покретао.

Када се током 1985. Ћосић, заједно са пријатељима и сарадницима из опозиционог круга, ангажовао на решавању косовског питања подржали су захтев руководства Србије за измену уставних односа у републици. Постоје посредни докази на основу којих се може тврдити да је велики део српских интелектуалаца подржавао ово решење и можда баш у томе треба тражити разлог за одсуство њиховог ангажмана у периоду након побуне. Посредни докази подржавају ову тезу.

Први је карактер једног дела апокрифне литературе која се појавила после 1980. У низу дела чији је карактеристичан представник „Књига о Милутину“ популарисана је теза о српским поразима у миру. Један од кључних доказа такве тезе је био неравноправан положај Србије према осталим републикама због постојања покрајина које су по свему осим по имену биле самосталне републике. Доминантни став српских интелектуалаца изразио је Антоније Исаковић у говору пред академицима САНУ 1984. године. Заложиво се да покрајине остану аутономне, али да више не буду федерална категорија.²⁴¹²

Други доказ је управо ћутање српских интелектуалаца. Одсуство критике политике руководства СР Србије може се сматрати као прећутна подршка, поготову када се има у виду да је велики број интелектуалаца после 1985. здушно подржавао акцију руководства на измени уставних односа. У недостатку бољих решења, политика коју је ЦК СК Србије заузео на 18. седници у децембру 1981. чинила се као макар најмање лоша. Дошло је до поклапања ставова, о чему сведочи и Душан Чкребић који преноси разговор из периода после 1981. у коме је учествовао са Петром Стамболићем и Дражом Марковићем. Марковић је том приликом рекао како је поново прочитао Ћосићев говор са 14. седнице из 1968, и закључио да је Ћосић „био потпуно у праву“.²⁴¹³

---

²⁴¹¹ Ј. Алексић, „Кантонизација, разграничење, подела: о неким предлозима српских интелектуалаца за компромисно решење косовског питања“, *Глобализација и глокализација*, ур. В. Шуваковић, В. Чоловић, О. Марковић-Савић, Српско социолошко друштво/Филозофски факултет Универзитета у Приштини/Институт за политичке студије, Косовска Митровица 2017, 10-25.

²⁴¹² „Антоније Исаковић у Српској академији наука и уметности“, *Наша реч*, јануар 1985.

²⁴¹³ Д. Чкребић, *Поглед искоса*, 63.

Нешто другачији став према косовском питању имало је опозиционо „лево крило“, првенствено Милован Ђилас и Михаило Михајлов. За разлику од других опозиционара међу интелектуалцима њихови ставови се могу пратити кроз интервјуе дате западној штампи, које је преносио емигрантски часопис „Наша реч“ из Лондона.²⁴¹⁴ Ђилас став о извору проблема на Косову се није много разликовао од става партијског руководства. Сматрао је да је у покрајини био „легаллизован национализам функционера Албанаца, а они су, потврђујући се као национални, омогућили размах албанског стаљинистичког национализма и продор утицаја Албаније.“²⁴¹⁵ И Ђилас и Михајлов су сумњали да ће Косово дугорочно остати у саставу Југославије. Михајлов је сматрао да Косово, односно албанску националну мањину на њему, у Југославији задржава само свест о карактеру Енвер Хоџине Албаније. Тврдио је да „све док је Југославија слободнија од Албаније, никакав иредентистички покрет не може захватити широке албанске масе на Косову.“²⁴¹⁶ Ђилас је, као и Михајлов, решење видео у радикалној демократизацији земље. Сматрали су да ће бар за неко време то сузбити тежње Албанаца за прикључењем Албаније. Утисак је да је неизречена остала мисао да је такав исход дугорочно неизбежан.

Треба истаћи да ни Михајлов ни Ђилас нису били добро упућени у косовску проблематику. Нешто боље информације имали су интелектуалци у Београду. Добрица Ћосић у дневничким белешкама наводи да је стање пратио преко штампе и пријатеља које је имао у покрајини.²⁴¹⁷ Чини се да нико међу интелектуалцима није испрва разумео колико је ситуација у покрајини тешка. Побуну на Косову су већином видели као симптом кризе режима и покушавали су да је користе како би ојачали своју позицију. Петиција за преиспитивање казнене политике на Косову је имала чак 400 потписа.²⁴¹⁸ Симптоматично је да су слично наступали и многи партијски руководиоци па је Светозар Дуратовић у јеку

---

²⁴¹⁴ Емигрантска организација Савез „Ослобођење“ је основана у Женеви 1949. године. Чланови су били махом припадници предратне студентске и средњошколске демократске омладине, као и Српске демократске омладине, основане у емиграцији 1946. године. Гласило удружења је био месечник „Наша реч“. Од 1. јануара 1948. до новембра 1968. лист је излазио у Паризу, а потом је место издавања био Лондон. Престао је да излази 1990. године када је Савез „Ослобођење“ постао део тада основане Демократске странке. Уредник листа је био Десимир Тошић, а од краја седамдесетих текстове су у њему објављивали Михајло Михајлов, Алекса Ђилас и Милован Ђилас. М. Радојевић, „Живети и радити у емиграцији: савез "Ослобођење" (1949-1990)“, *Југославија у хладном рату*, ур. А. Животић, Институт за новију историју Србије, Београд 2010, 97-110.

²⁴¹⁵ *Наша реч*, децембар 1985.

²⁴¹⁶ М. Михајлов, „Хрватски национализам и људска права“, у: *Демократске реформе*, ур. А. Ђилас, В. Ивановић, *Наша реч*, Лондон 1982.

²⁴¹⁷ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 77-78.

²⁴¹⁸ АС, г274 к7/III, „Новија опонентска и друга непријатељска делатност...“

случаја Ђога изјавио како свака основна организација СК „има своје Косово, има свој етатизам, свој бирократизам, своју затвореност“.²⁴¹⁹ Косово је посматрано као симптом, а не као посебан и озбиљан проблем. Низ случајева у култури и стихијска побуна међу интелектуалцима у периоду 1981-1984. заокупили су свачију пажњу. Тек су ескалација проблема на Косову током 1985. и случај Мартиновић усмерили пажњу критичких интелектуалаца ка покрајини.

6. 2. Преломне године 1984-1986

Успон Ивана Стамболића

Позиција српског руководства средином 1984. је била слаба. Покушај преузимања иницијативе према покрајинама после побуне завршио се политичком изолацијом. Председништво ПК СК Косова је у јуну 1983. закључило да је после 18. седнице ЦК СК Србије било „неприхватљивих ставова“ и захтева из уже Србије, али су им се успешно супротставили.²⁴²⁰ Српско руководство је све време трпело притиске догмата из федерације због попустљивости према опозицији. Морали су да доказују своју правоверност судским процесима против Гојка Ђога и београдске шесторице, забранама књига и представа...

У априлу 1984. на чело ЦК СК Србије је дошао Иван Стамболић. Са стране, избор се чинио као рутинска ствар, будући да је Стамболић пуну деценију крчио пут ка врху партијске хијерархије.²⁴²¹ Учествовао је у политичким сукобима око Плаве књиге на страни Драже Марковића и Петра Стамболића. Потом је као председник српске владе, Извршног већа, први упозорио да Србија економски заостаје и да треба преиспитати њено место међу развијеним југословенским републикама.²⁴²² Са Марковићем, Петром Стамболићем и осталим кадровима у врху СК Србије делио је мишљење да је положај Србије неодржив и да је неопходно редефинисати односе са покрајинама.

---

²⁴¹⁹ „Зашто је затајио СК?“, НИН, 21. јун 1981.

²⁴²⁰ АС, б2 ПК СКК к41, „Информација о актуелним питањима остваривања заједништва и уставног положаја СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина“ Матријали са 60. седнице Председништва ПК СКК, одржане 20. јуна 1983.

²⁴²¹ Иван Стамболић је 1976. изабран за секретара ИК ЦК СК Србије. Две године касније, 1978, дошао је на дужност председника ИВ Скупштине СР Србије. Након истека четворогодишњег мандата, 1982. је дошао на чело ГК СК Београда.

²⁴²² I. Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987*, Globus, Zagreb 1988, 9-20.

Избор је зато изгледао као потврда континуитета. У политичкој оријентацији, он то јесте био. Али, у личним односима и кадровској политици су постојали озбиљни проблеми. Тензије између Ивана Стамболића и Драже Марковића су трајале већ неко време. У новембру 1983. Марковић је у дневнику записао како је на једном пријему „дошао у тежак, врло озбиљан конфликт са Иваном Стамболићем“. Сматрао је да је начинио велике грешке када је подржао Ивана током његовог политичког успона и помогао „повратак“ Николе Љубичића у Србију, на место председника Председништва СР Србије.²⁴²³ Искусни политичар као да је предосећао да ће му овај двојац окончати политичку каријеру.

Љубичић је одлучујуће прогуро избор Стамболића на чело СК Србије.²⁴²⁴ Дражи Марковићу није био први пут да за блиске сараднике добије људе са којима се не слаже ни политички, ни лично. У дневнику је записао да са Иваном никад неће имати пријатељске односе, али да је спреман на сарадњу.²⁴²⁵ Показало се да су такве наде биле илузија. Даљи сукоб је био неизбежан. Радило се о класичном сукобу фракција око политичке моћи. Иван Стамболић, предводник млађе генерације политичара, није крио амбицију да постане лидер Србије. Дража Марковић није желео да му ту позицију препусти. Иако је од 1982. био на позицији у федерацији, и даље је имао бројне присталице у републичкој партији.

Поље на коме су се најчешће конфронтирали је била кадровска политика. Током 1985. трајало је испитивање снага. Две струје су се сукобиле око избора директора ТВ Београд, Инвест Банке и судија Уставног суда. Спор је кулминирао током јесени када је Дража Марковић отворено покушао да спречи избор Слободана Милошевића на место Стамболићевог наследника на челу ЦК СК Србије.²⁴²⁶

Повод за коначни сукоб није био случајан. Дража Марковић није подносио Милошевића.

„Најјачи ослонац (Иван Стамболић, прим. П. Р.) има у Слоби Милошевићу, који је интелегентан, образован, способан, али самоуверен, властољубив. То је у пуном значењу

---

²⁴²³ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1983, 26. новембар.

²⁴²⁴ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1984, 28. јануар; Д. Чкребић, *Поглед искоса*, 56; I. Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987*, 39.

²⁴²⁵ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1984, 23. март.

²⁴²⁶ К. Nikolić, „Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2006), 9-26; К. Nikolić, „Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista“ (II), *Istorija 20. veka*, br. 2 (2006), 105-122.

тандем сличан оном бившем Латинка Перовић – Бора Павловић. Ови, међутим, немају једног Марка Никезића или једног Плавог.²⁴²⁷

Марковић је са Милошевићевом супругом Мирјаном био у блиским рођачким односима (Мирјана Марковић је била ванбрачна ћерка његовог рођеног брата Моме Марковића). И поред тога, није имао пуно симпатија за брачни пар Милошевић. У дневничким белешкама Миру (коју су од милоште звали Беца) називао је Елена, поредећи је са Еленом Чаушеску. Душан Чкребић наводи да је између Марковића и Милошевића није постојало само политичко ривалство, већ „безгранична и обострана мржња“.²⁴²⁸

Када је крајем 1985. постало јасно да Иван Стамболић жели да постави Милошевића за свог наследника на месту председника ЦК СК Србије, Дража Марковић се супротставио. У политичком окршају имао је подршку знатног дела Председништва Централног комитета. Покушао је да нађе погодног противкандидата Милошевићу, а када су сви један за другим отпали, био је спреман да се сам кандидује. У отпору Ивану Стамболићу и Милошевићу је био толико одлучан да се чак посвађао са дугогодишњим пријатељем Петром Стамболићем.²⁴²⁹

Преломни моменат у сукобу се одиграо на дводневној седници Председништва ЦК СК Србије, одржаној 24. и 25. јануара 1986. Иван Стамболић је предложио да се на изборе за будућег председника ЦК СК Србије иде са једном кандидатом, и да то буде Милошевић. Дража Марковић је оспорио процес, тражећи да се у кандидациони процес иде са више кандидата. Председништво је било подељено. Љубичић је стао на страну Стамболића и Милошевића.²⁴³⁰ Потом су Душан Чкребић и Радиша Гачић, којима су обећана места у председништву савезне партије, такође подржали Милошевића. На крају, Стамболићева струја је однела превагу. На гласању, предлог да кандидат за председника ЦК СКС буде Милошевић је прошао са 12 гласова, од 20 присутних чланова Председништва. Три одлучујућа гласа су донели представници Косова. Иван Стамболић, Кољ Широка и Синан

---

²⁴²⁷ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1984, 30. децембар.

²⁴²⁸ Д. Чкребић, *Живот. Политика. Коментари*, 279.

²⁴²⁹ V. Glišić, *nav. delo*, 134; 137.

²⁴³⁰ Стамболић је, као и Дража Марковић, касније истицао да је повратак Никле Љубичића у републичку политику његова велика грешка, чак највећа у политичкој каријери. (I. Stambolić, *Put i bespuće*, 134) Љубичић је био значајан фактор у свим политичким обрачунама током осамдесетих. Марковић и Стамболић су сматрали да ће им Љубичићев ауторитет помоћи у политичким борбама у органима федерације. Уместо тога, Љубичић је директно учествовао у њиховим сменама и помогао успеон Слободана Милошевића, који је успео оно што Марковић и Стамболић нису – да искористи ауторитет и популарност старог генерала и најоданијег „титоисте“ за сопствене циљеве.

Хасани су успели да убеди Власија да ће лакше сарађивати са Милошевићем него омраженим Дражом Марковићем.²⁴³¹ Представници Војводине су били уздржани. И они су сматрали да ће се Милошевић, већ познат као доследни титоиста и догмата, одлучније борити против српског национализма него Дража Марковић.²⁴³²

Резигниран, Марковић је 6. фебруара 1986. упутио оставке на места у ЦК СКС и ЦК СКЈ.²⁴³³ Након истека мандата у Председништву ЦК СКЈ у јуну његова дуга политичка каријера је окончана. Нешто раније у политичку пензију се већ повукао Петар Стамболић. Двојац који је од 1972. управљао Србијом сишао је са политичке сцене. Иван Стамболић, тада председник Председништва СР Србије, изгледао је као нови неспорни „господар“ Србије, како се у неформалним разговорима често говорило. Након политичког пораза на Осмој седници 1987. признао је да је себе сматрао за неприкосновеног лидера млађе генерације политичара која је преузела кључне позиције у партијском апарату.²⁴³⁴

Политички циљеви СК Србије и нови сукоби са покрајинама

У тренутку када је Иван Стамболић изабран за вођу српских комуниста СК Србије се налазио под притиском са више страна. Конзервативци из федерације су их оптуживали да нису довољно борбени према опозицији. Истовремено, припадници опозиције су их заспали петицијама и отвореним писмима у којима су тражили обустављање репресије над слободном мисли.²⁴³⁵ Незадовољство је надлазило и међу грађанима. Криза је постала перманентно стање. Опсежни разговори са базом у основним организацијама СК су показали да чланови партије траже сређивање стања на Косову, заустављање иселјавања и „да се среде односи унутар СР Србије“.²⁴³⁶

Иван Стамболић је одлучио да послуша захтеве из базе. То су уосталом биле његове политичке идеје, за које се залагао од краја седамдесетих.²⁴³⁷ Сличне ставове делили су сви

---

²⁴³¹ АС, б2 к431, Материјали са 114. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 24. и 25. јануара 1986, неауторизоване магнетофонске белешке (Строго поверљиво); „Два дана нас Иван ломио“, *Борба*, 8. фебруар 1993; М. Orlandić, *U vrtlogu*, Montenegropublic, Podgorica 1997, 192-197.

²⁴³² *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, ur. S. Lekić, Služebni glasnik/Statusteam, Beograd 2007, 14.

²⁴³³ ИАБ, ф2769 к2, Оставка Централном комитету СКС; Оставка Централном комитету СКЈ.

²⁴³⁴ I. Stambolić, S. Ćuruvija, *Žrtve: Ivan Stambolić Slavku Ćuruviji*, Udruženje Nauka i društvo Srbije, Beograd 2006, 18.

²⁴³⁵ D. Jović, *nav. delo*, 348.

²⁴³⁶ АС, б2 к423, „Остваривање водеће улоге СКЈ у друштву...“

²⁴³⁷ I. Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987*, 20-62.

водећи српски комунисти. Скоро једногласни захтеви са свих нивоа СК Србије израз су добили на новој 18. седници ЦК СК Србије²⁴³⁸, одржаној у новембру 1984. За разлику од 18. седнице из 1981, ЦК је затражио не само преиспитивање односа републике и покрајина, већ и реформу читаве федерације.²⁴³⁹ Закључци седнице су били резултат дуго таложених фрустрација због политичких пораза и захтева који су долазили од све незадовољнијих грађана. СК Србије је крајем 1984. заузео курс који није мењан до краја деценије.

Захтеви су прецизно дефинисани у тзв. *38 теза* усвојених на седници. Дејан Јовић суштину теза сажима у четири захтева: 1) укрупњавање економских јединица спајањем и проширивањем више ООУР-а и већа функционалност предузећа; 2) јачање органа извршне власти, посебно савезне владе, и осталих савезних институција; 3) демократизација изборног система, са увођењем више кандидата за сваку позицију; 4) промене уставних односа у Србији и веће надлежности републике над покрајинама.²⁴⁴⁰

Прилику да крене са остваривањем овог курса републичко руководство је добило у пролеће 1985, када су започеле припреме за седницу ЦК СКЈ на којој је први пут после доношења Устава 1974. требало да буду оцењени односи у федерацији. Проблем је настао у припреми седнице јер представници Србије и покрајина нису могли да се сложе око материјала у коме би се нашла за све прихватљива оцена односа у Србији. Скупштина Србије је усвојила материјал у коме су побројани бројни проблеми у функционисању односа и као решење предложено „боље дефинисање спорних ставова устава“.²⁴⁴¹

Из покрајина су одмах одбацили документ. Светозар Долашевић је коментарисао:

„То мало мирише на захтев за промену Устава, не само дефинисањем чланова.“²⁴⁴²

Долашевић је био у праву. У републичком руководство је заиста већ било преовладало уверење да се мора ићи на промену устава. Након 18. седнице 1981. образована

---

²⁴³⁸ Седнице централних комитета су се бројале од конгреса до конгреса. Тако је 18. седница из децембра 1981. била осамнаеста по реду у периоду између конгреса СК Србије 1978. и 1982. Нова 18. седница, одржана у новембру 1984, била је осамнаеста у периоду између 1982. и 1986.

²⁴³⁹ АЈ, ф803 к197, „Ставови ЦК СК Србије о одговорности и задацима СК Србије у развоју политичког система социјалистичког самоуправљања и спровођењу утврђене политике“, Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

²⁴⁴⁰ D. Jović, *nav. delo*, 316.

²⁴⁴¹ АС, б2 к424, „Проблеми реализације уставног положаја СР Србије и социјалистичких аутономних покрајина и остваривање једиснства и заједништва у СР Србији (идено-политичка питања)“, Материјали са 88. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 14. марта 1985.

²⁴⁴² АС, б2 к424, Материјали са 89. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 22. марта 1985, стенографске белешке, излагање Светозара Долашевића.

је Радна група Уставне комисије, са 15 подгрупа, која је добила задатак да изврши Анализу остваривања заједништва и уставног положаја СР Србије. Рад је окончала крајем 1983. Потом је изабрана Редакциона група, која је требало да усагласи текст анализе. Рад је потрајао скоро годину дана. На крају, за 1. новембар 1984. је била заказана седнице Уставне комисије на којој је требало усвојити Анализу и проследи је Скупштини СР Србије. Међутим, текст и даље није био усаглашен. Постојала су 33 конкретна питања око којих су представници република и покрајина имали потпуно супротстављена мишљења. Већином су то била иста она питања помињана још у време Плаве књиге. Из републике су желели да план одбране буде јединствен за читаву републику и да у случају рата команда буде поверена јединственом штабу; да се обезбеди јединство у области безбедности; да се врши координација у међународној сарадњи; да се друштвени план односи на читаву територију републике и да Председништво, Извршно веће и Врховни суд Србије по једном броју најважнијих питања имају надлежности над читавом територијом републике. Због слабог политичког положаја у федерацији из републике су били спремни на бројне компромисе. Из покрајина су то упорно одбијали, сматрајући да је распоред политичких снага такав да немају потребе за попуштањем. Тежили су да односе потпуно сведу на члан 301 устава, „на договарање“ како се говорило, односно да република има надлежности само у оним питањима око којих се постигне обострано прихватљив договор.²⁴⁴³

На консултацијама у Председништву СР Србије, дан пред одржавање седнице Уставне комисије за коју је било јасно да ништа неће решити, разговарано је какве потезе даље предузети. Изнесен је предлог да се иде на „појашњавање“ устава, тј. на његову измену. Седница је била значајна јер је показала два сасвим различита приступа проблему Слободана Милошевића и Ивана Стамболића. Милошевић је сматрао да треба констатовати да Уставна комисија није могла да постигне договор, признати раскол и са проблемом ићи на пленум ЦК СКЈ. Стамболић је још желело да разговара. Сматрао је да, првенствено у Војводини, постоји свест да је заустављање дезинтеграције Србије важно да би се исти процес спречио на југословенском плану. Веровао је да је то и њихов интерес. По сваку цену је желело да избегне потпуно заоштравање али је био јасан: устав се мора мењати.²⁴⁴⁴

---

²⁴⁴³ АС, г274, Стенографске белешке са разговора Председника Председништва СР Србије, Белешке са консултација у Председништву СР Србије, одржаних 31. октобра 1984.

²⁴⁴⁴ Исто.

Документи Комисије за уставна питања Скупштине СР Србије показују да је 1985. већ био израђен материјал о могућим путевима за промену устава.²⁴⁴⁵

Пошто покрајине нису прихватиле материјал о функционисању односа у Србији израђен у Београду Председништво ЦК СКЈ је формирало радну групу са задатком да проблем реши.²⁴⁴⁶ Већина чланова су били блиски ставовима из покрајина, што је брзо постало очигледно из анализе односе у Србији коју су припремили.²⁴⁴⁷

Даљи догађаји су показали „политички потпис“ Ивана Стамболића. Уместо да прихвати анализу радне групе, Стамболић је инсистирао да нови документ ипак буде састављен у ЦК СК Србије, договором око спорних питања. Желео је да преузме иницијативу, проблеме реши „у оквиру куће“ и спречи да политичари из других република одлучују о односима у Србији. Био је уверен да ће комбинацијом договора, притисака и политичке трговине успети да макар у најширим оквирима усагласи ставове са представницима покрајина, што би била добра почетна тачка за даље договоре око преиспитивања односа у Србији.

Договора, ипак, није било. У Председништво ЦК СКЈ су стигла три различита материјала (из СР Србије, САП Косова и САП Војводине) са дијаметрално супротном оценом односа. Покрајински политичари нису били спремни да ни за стопу одступе од својих ставова, охрабрени већинском подршком у радној групи и председништву савезне партије. Ситуација је била таква да је на једном састанку Иван Стамболић морао да се реагује:

„Овде је рад ЦК Србије изложен једној веома ригорозној критици, (...) Има много ствари које лично не прихватам и одбијам. (...) Мислио сам да ће разговор бити далеко конструктивнији и не у тој мери једностран. (...) Ствари су далеко горе него што сам ја претпоставио, далеко горе.“²⁴⁴⁸

---

²⁴⁴⁵ АС, г18 к3, Комисија за уставна питања, Материјали са 1985, Подсетник за консултације о могућим променама Устава СР Србије (Строго поверљиво)

²⁴⁴⁶ У радној групи су били: Димче Беловски, Милан Кучан, Видоје Жарковић, Иван Стамболић, Георгије Јовичић, Јуре Билић и Хамдија Поздерац.

²⁴⁴⁷ АС, б2 к424, „Неки елементи за поглавље: Остваривање јединства и заједништва и уставног положаја СР Србије, САП Војводине и САП Косова“ (Строго поверљиво), Материјали са 88. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 14. марта 1985.

²⁴⁴⁸ АС, б2 к425, „Стенографске белешке са разговора Радне групе Председништва ЦК СКЈ у ПК СК Војводине одржаном 15. маја 1985. године са почетком у 9.00 часова у сали ПК СК Војводине у Новом Саду“ (Строго поверљиво), Материјали са 93. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 20. маја 1985.

На крају, коначни текст материјала о односима у Србији је усаглашен на седници Председништва савезне партије.²⁴⁴⁹ Дуго припремани пленум ЦК СКЈ је одржан у октобру 1985. Један део усвојеног документа се тичао односа у Србији.²⁴⁵⁰ Покушај републичког руководства да у закључке пленума угради критику односа са покрајинама и тако обезбеди основу за њихово редефинисање није успео. Али, у документу је признато постојање дубоких проблема. Заузет је став да се постојећи уставни односи „не могу доводити у питање“, али је исто тако наведено да недовољно јасна и различита тумачења уставних одредби треба „до краја разјаснити“. Кроз море много пута поновљених фраза провучена је оцена да уставни принцип по којем су покрајине део Србије није остварен до краја. Тиме је суштински дат ветар у леђа захтевима руководства ЦК СКС да се коначно изврши „уставно конституисање“ републике. На 13. Конгресу СКЈ у јуну 1986. ставови пленума о „јединству и заједништву“ у СР Србији су усвојени као основа за даљу политичку акцију.²⁴⁵¹ Тиме је српско руководство добило подлогу за своје политичке циљеве. Иван Стамболић наводи да је себи тада поставио за циљ да проблеме покрајина реши тако што ће изгурати промену устава током две године (1986-1988) на месту председника Председништва СР Србије.²⁴⁵²

Стамболић није тежио укидању аутономија нити њиховом потпуном сужавању. Чак се може рећи да га је упорно одбијање из покрајина да се разговара о било каквом редефинисању односа терало да тражи далекосежнија решења, па су тако захтеви из Србије од договора на бази важећег устава, преко „појашњавања“ уставних одредби дошло до промене устава. У преговорима Стамболић је показивао много упорности и стрпљења. Тактику најбоље описују његове речи изговорене у разговору са Слободаном Инићем када је за политику према покрајинама рекао:

„Требало је копати, и копали смо, али и сачекивати да понешто сазри.“²⁴⁵³

Тактика је давала резултате. Али, тешко и споро. Захваљујући (најчешће половичним) ставовима које су успевали да прогурају у документа савезне партије

---

²⁴⁴⁹ АЈ, ф507, Материјали са 133. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 29. јула 1985.

²⁴⁵⁰ АЈ, ф507, „Ставови о остваривању уставне концепције југословенске федерације“, Материјали са 21. седнице ЦК СКЈ, одржане 30. и 31. октобра 1985.

²⁴⁵¹ *Trinaesti kongres SKJ. Referat, rezolucije, Statut SKJ, završna riječ, sastav organa SKJ*, NIŠRO „Oslobođenje“, Sarajevo 1986, 101.

²⁴⁵² I. Stambolić, S. Ćuruvija, *nav. delo*, 31.

²⁴⁵³ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 79.

руководство СК Србије је успело да ствари покрене са мртве тачке.²⁴⁵⁴ Редифинисање уставних односа покушали су да прогурају кроз предстојеће промене у нормативном делу устава СФРЈ, али су се покрајине томе снажно супротставиле.²⁴⁵⁵ Коначно, крајем 1986. председништва СФРЈ и ЦК СКЈ су дала подршку иницијативи из Србије да се редифинисање односа изврши кроз промену устава.²⁴⁵⁶ После дугих и тешких преговора Скупштина Србије је усвојила иницијативу за промену устава СР Србије 14. септембра 1987.²⁴⁵⁷ Био је то последњи Стамболићев политички успех, јер је већ десет дана касније поражен у политичком окршају са дотадашњим штићеником Слободаном Милошевићем. Прихватање иницијативе за промену устава је несумњиво био важан корак, али не и довољан, јер се није могло знати како ће те промене изгледати. Покрајине су и даље држале кључ промена, јер су покрајинске скупштине морале да прихвате све амандмане. Символично, у тренутку када се у Београду одвијала Осма седница на којој је Стамболић поражен, Скупштина САП Косова је усвојила предлог да се приступи промени устава.²⁴⁵⁸ Док су покрајински представници у ЦК СК Србије са стране гледали обрачун, у Новом Саду и Приштини су били уверени да промене неће суштински дирати у односе републике и покрајина, посебно сада када је Стамболић био смењен.

Ескалација проблема на Косову

У читавом периоду после побуне функционери ПК СК Косова су давали изјаве у којима су стање у покрајини оцењивали као осетљиво, али све боље. Напредак су доказивали смањеном активношћу илегалног покрета, смањивањем иселјавања (иако је оно и даље било веома изражено) и све мањим бројем драстичних случајева у којима су починиоци били Албанци а жртве Срби. Почетком лета 1985. ситуација се изменила.

Прве најаве да после низа хапшења чланова илегалних група и осуда на дугогодишње казне затвора активност илегалног покрета поново јача догодиле су се током

---

²⁴⁵⁴ АС, б2 к404, „Програм идејно-политичких задатака, мера и активности чланова, организација и органа СК Србије на спровођењу Ставова ЦК СКЈ о актуеним питањима остваривања односа на којима се заснива јединство и заједништво у СР Србији“, Материјали са 27. седнице ЦК СКС, одржане 26. фебруара 1986.

²⁴⁵⁵ АС, г274 к4, „Мишљење Председништва САП Војводине“, Материјали са 10. седнице Председништва СР Србије, одржане 12. децембра 1986.

²⁴⁵⁶ Интервју „Борби“ председника Председништва ЦК СКЈ Миленка Реновице. „Крупне промене у 1987“, *Борба*, 31. децембар 1986, 1. и 2. јануар 1987.

²⁴⁵⁷ *Скупштински преглед*, бр. 342, 17. септембар 1987.

²⁴⁵⁸ „Подржана промена Устава“, *Јединство*, 25. септембар 1987.

1984. године. СДБ Косова је дуже времена пратила групу младића од раније познатих као припадници илегалног покрета и блиских „Марксистичко-лењинистичкој организацији Косова“. После побуне, они су се постепено приближили ПАСРЈ и одлучили да формирају „Партији борбе Косова“. Међу бројним откривеним илегалним групама ова се издвајала због намере да борбу воде атентатима, киднаповањима, саботажама. СДБ је открила да су лидери групе били Реџеп Маљај и Кадри Османи, некадашњи чланови „Револуционарне групе“, ухваћени и осуђени 1975. године. Маљај је одржавао везу са ПАСРЈ у Швајцарској, преко брата Хасана. У јуну 1983. полиција је у аутобусу на релацији Љубљана-Скопље открила пошиљку упућену Маљају у којој су били пропагандни материјал, детонатори, експлозив, муниција, аутомат и пиштољ. СДБ је 11. јануара покренула акцију разбијања групе. Покушано је хватање Маљаја, Османија и Нухија Берише. Ухваћен је само Османи. Друга двојица су се забарикадирала у подруму једне куће у Приштини. Након двосатне опсаде Мајаљ и Бериша су извршили самоубиство како не би били ухваћени.²⁴⁵⁹

Смрт двојице истакнутих припадника сепаратистичког покрета најавила је ескалацију активности илегалних група. До краја 1984. откривене су две нове илегалне организације и 12 група. Само током те године кривично је гоњено 208 чланова илегалних група, а прекршајно кажњено 572.²⁴⁶⁰ Међу откривенима је била и група одговорна за подметање 14 бомби у Приштини током претходне две године.²⁴⁶¹ Од побуне па до јесени 1986. укупно је откривено 8 илегалних организација и 88 група. Кривично је кажњено 1200 лица, а прекршајно 3500.²⁴⁶²

Током 1984. и 1985. на слободу су масовније почели да излазе осуђени због учешћа у побуни 1981. и активностима илегалног покрета. СДБ је процењивао да се „велики број њих вратио непријатељском организовању и активности одмах по издржаној казни.“ Још једна битна околност се изменила. Непосредно након побуне бојкот породица политичких осуђеника је давао добре резултате. Велики број Албанаца је био спреман да у њему учествује. До 1985. клима се толико изменила да уместо бојкота све чешћи је био случај да

---

²⁴⁵⁹ АЈ, ф803 к1791/1, „Аналитички пресек о реализованој непријатељској групи...“ Реџеп Маљај и Нуши Бериша су врло брзо стекли статус мученика за албанску националну ствар. У центру Гњилана данас се налази споменик Реџепу Маљају и Нухију Бериши. Њихове фигуре су приказане стојећи, са рукама на револверима

²⁴⁶⁰ АС, њ2 к426, „Актулена безбедносна ситуација у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали са 95. заједничке седнице Председништва СКС и Председништва СР Србије, одржане 24. јуна 1985.

²⁴⁶¹ „Бомбама хтели и функционере“, *Политика Експрес*, 4. октобар 1984.

²⁴⁶² АС, њ2 к519, „Оцена политичко-безбедносног стања у САП Косову“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986.

се праве испраћаји у затвор и дочеци по изласку са одслужења казне. Осуђеници су дочекивани као национални хероји а слављима су често присуствовали чланови СК.²⁴⁶³

Врело политичко лето на Косову 1985. је започело вестима о повређивању Ђорђа Мартиновића, 1. маја у Гњилану.²⁴⁶⁴ Потом су једна за другом следиле вести о откривању низа илегалних група. За Србе, то је био доказ да супротно тврдњама покрајинских функционера активност илегалног покрета расте. Са друге стране, оштре пресуде код Албанаца су продубљивале утисак да због политичких притисака из Београда албанска омладина робија. У мају 1985. штампа је пренела вест да је на казне затвора осуђено осам ученика (шест девојака и два мушкарца) гимназије у Пећи, јер су основали илегалну групу „Патриотска организација – идеали“. Током претходне три године су писали пароле, растурали памфлете и делили илегалну литературу. Вођа групе, деветнаестогодишњи Роберт Росај, осуђен је на осам година затвора. Осталима су одређене казне од три и по до седам година робије. Двоје малолетника је осуђено на по три године малолетничког затвора.²⁴⁶⁵ Уместо превентивно, овакве казне су утицале на погоршање ситуације.

Почетак лета 1985. је обележило све слободније писање штампе о Косову. „НИН“ је започео са објављивањем фељтона Милоша Мишовића о историји захтева да се Косово прогласи за републику. „Илустрована политика“ је такође писала о залагању утицајних албанских политичара за проглашење републике (Ф. Хоџа, И. Бајра, Џ. Хамза, В. Дева). Покрајински функционери су се бунили против оваквог писања штампе али узалуд.²⁴⁶⁶

Вести о инцидентима на Косову и исељавању које не престаје код грађана централне Србије су стварале масовно и дуго таложено незадовољство. Случај Мартиновић је довео до његове провале. Када су се почетком јула Србијом пронеле вести да је Албанац, студент из Урошевца, у студентском граду у Београду убио Српкињу, студенткињу из Пожеге, никога више није интересовао да ли је убиство национално мотивисано.²⁴⁶⁷ У градовима широм Србије дошло је до напада на радње које су држали Албанци. Шириле су се гласине попут оне да је код пекара Албанаца у Нишу пронађен отров који је стављао у хлеб. Колики

---

²⁴⁶³ АС, б2 к432, Материјали са 117. заједничке седнице Председништва СКС и Председништва СР Србије, одржане 28. фебруара 1986, уводно излагање Вељка Марковића (Строго поверљиво)

²⁴⁶⁴ Опширније о случају Мартиновић у поглављу: 6. 3.

²⁴⁶⁵ „Затвор за осморо“, *Политика*, 31. мај 1985.

²⁴⁶⁶ ИАБ, ф2769 к11, Дневничке белешке за 1985, 25. јун.

²⁴⁶⁷ Тафа Мехмети, из Урошевца, убио је студенткињу Природно-математичког факултета Светлану Прокић (20) због неузвраћене љубави.

је био домет оваквих гласина сведичи то што их у свом дневнику помиње тадашњи члан Председништва ЦК СКЈ Дража Марковић.²⁴⁶⁸

Крајем лета и међу Србима на Косову је почело да „ври“. Велики број Срба и Црногораца је током година на проблеме у покрајини реаговао тако што су се селили. Средином осамдесетих један број је одлучио да се супротставе притисцима. У срединама где је био груписан велики број Срба почела су окупљања и договарања. Током јесени 1985. епицентар Српског покрета отпора постало је Косово Поље, већински српско насеље наомак Приштине, у коме су непосредно после рата живели скоро искључиво Срби, али је до средине осамдесетих број Срба и Албанаца постао скоро изједначен.²⁴⁶⁹

Врење на Косову је изазвало реакције у Београду. За функционере из републике ескалација стању је била доказ да покрајинско руководство није способно да проблеме реши. Све чешће је почео да се чује аргумент како је једни начин да се заустави иселјавање са Косова и омогући нормалан живот свима промена устава и враћање покрајина под окриље републике.

Иван Стамболић и опозиционари међу интелектуалцима

Изјаве у којима је тврђено да једино измена устава и враћање покрајина под надлежност републичких органа може да доведе до смиривања ситуације на Косову испрва су се чуле на скуповима незадовољних грађана, током састанака у основним организацијама СК и за време долазака Срба и Црногораца са Косова у Београд. Политичари из врха ЦК СК Србије су на овакве тврдње остајали неми. Али, било је јасно да многи интимно деле такво мишљење.

На Косову су осетили промену климе. У јуну 1985. Председник ПК СК Косова Кољ Широка и Председник САП Косова Бранислав Шкембаревић су упутили писмо Председништву ЦК СК Србије упозоравајући да су „у неким дискусијама на седници Председништва ЦК СК Србије изнете поједине оцене (...) које покушавају да то стање прикажу што црње, негирајући при том напоре које чини СК Косова. (...) Забрињава чињеница што се на поједеним скуповима у СР Србији органи не ограђују од паушалних,

²⁴⁶⁸ ИАБ, ф2769 к11, Дневничке белешке за 1985, 12. јул.

²⁴⁶⁹ АЈ, ф507, „Информација о идејно-политичкој ситуацији у месним заједницама Косова Поља и активности Савеза комуниста“, Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

емотивних па и увредљивих дискусија и оцена појединаца. Постала је пракса да поједине редакције и новинари свесно свој простор уступају управо таквим појединцима...²⁴⁷⁰

У покрајинама су сматрали да су писање штампе, оштри иступи на партијским састанцима и учестали извештаји о незадовољству међу грађанима контролисани од стране републичког руководства. Деценијско искуство вођења политике у социјалистичкој Југославији спречило је политичаре на обе стране да увиде шта се дешава пред њиховим очима: догађаји су почињали да се отимају контроли. Републичко руководство јесте користило писање штампе и незадовољство грађана, али тешко да би се могло рећи да га је контролисало. Стихија је надлазила.

У тренутку када је изгледало да располаже са скоро апсолутном влашћу, 1985. и 1986. године, Стамболић је губио ослонац. Још у време када је био на челу београдских комуниста изгубио подршку већине у савезном руководству. Сматрали су да је претерано толерантан према опозицији (није прошло незапажено да се у време случаја Голубњача често састајао са Јованом Радуловићем и да га је подржавао²⁴⁷¹) и да је пропустио да реагује на прави начин током и после сахране Александра Ранковића.²⁴⁷² Стамболић није разумео поруку када је на савезном нивоу одбијена идеја да он буде нови председника СИВ-а.²⁴⁷³ Почетком 1986. Дража Марковић, већ поражен у политичком обрачуну са Стамболићем и Милошевићем, морао је да брани руководство СК Србије од оптужби у председништву савезне партије да праве „пакт са десницом“.²⁴⁷⁴

Пакта није било. Иван Стамболић није био човек који је могао да пружи руку помирења интелектуалцима из опозиције, иако је прилике за то било. Важио је за предводника нове генерације која је коначно требало да уклони „живе споменике недавној прошлости којој данас палимо свеће“, како је ратне кадрове у својој последњој емисији 1983. назвао Душан Радовић. Током децембра 1984. на састанку чланова Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања Радован Самарџић је приметио да „има занкова да је Србија

---

²⁴⁷⁰ АС, б2 ПК СКК к41, Материјали (писмо) са заједничке седнице Председништва СК Косова и Председништва САП Косова, одржане 22. јуна 1985. (Строго поверљиво).

²⁴⁷¹ Ј. Радуловић, *нав. дело*, б.

²⁴⁷² Д. Чкребић, *Живот. Политика. Коментари*, 248-249.

²⁴⁷³ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 115.

²⁴⁷⁴ ИАБ, ф2769 к39, Излагање Драгослава Марковића, члана Председништва ЦК СКЈ на 161. седници Председништва ЦК СКЈ, одржаној 8. априла 1986.

почела да води политику која се унеколико разлику од досадашњег курса²⁴⁷⁵. Била је то директна реакција на 18. седницу.

Опозиционари су примећивали да је политика руководства под Иваном Стамболићем различита од оне из ранијег периода. Многи међу њима су били спремни да је подрже, посебно после ескалације стања на Косову. Чинило се да са стране власти долазе сигнали да је нека врста споразума могућа. Душан Чкребић пише да су током 1985. вођени разговори о враћању групе професора са Филозофског факултета на посао.²⁴⁷⁶ Идеју су наводно подржавали Иван Стамболић, Шпиро Галовић и он, али јој се супроставио Милошевић, који је тада био на челу ГК Београда.

Прилику да задобије подршку опозиционара међу интелектуалцима и тако спречи нападе на себе са макар једне стране Иван Стамболић није искористио. Узрок треба тражити у његовој личности. Попут ујака Петра, Иван није био склон попуштању према национализму, а деловање опозиционара је видео као суштински националистичко. Још важније, Иван Стамболић је имао изражену аутократску црту. Опозиционари су већ увелико покушавали да наступају као политичка снега супротстављена СКЈ. Стамболић то није могао нити желео да допусти. Током 1985. дао је неколико оштрих изјава у којима је критиковао САНУ и УКС.²⁴⁷⁷ У каснијој публицистици за Стамболића је често истицано да је био либералнији и више демократски настројен део двојца Стамболић-Милошевић. О себи је рекао:

„Нисам међу најлибералнијим. С обзиром да то да сам био први међу једнакима, сматрао сам дужним да не допуштам себи претерана истрчавања у околностима још увек врло сложене догматске струје у партији.“²⁴⁷⁸

Стамболићева политика према опозицији међу интелектуалцима имала је много сличности са политиком Никезићевог руководства. Због избегавања да примене крајње мере навукли су незадовољство догмата са савезног нивоа. Истовремено, због процеса и забрана које су под притиском предузимали изгубили су прилику за споразум са критичким интелектуалцима.

---

²⁴⁷⁵ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 450.

²⁴⁷⁶ Д. Чкребић, *Живот. Политика. Коментари*, 252.

²⁴⁷⁷ Д. Јовић, *nav. delo*, 348.

²⁴⁷⁸ I. Stambolić, *Put i bespuće*, 104.

Петар Стамболић је током пензионерских дана признао да је била грешка што партија није ушла у дијалог са побуњеним интелектуалцима током седамдесетих.²⁴⁷⁹ Исту грешку је починио и његов сестрић деценију касније. Седамдесетих је систем био довољно јак да се последице не освоје. Одлука Ивана Стамболића да настави са старом политиком према незадовољним интелектуалцима имала је далекосежне последице. Иако се његова политика по многим питањима (реформа федерације, Косово) подударала са идејама већине међу интелектуалцима, ригидност његових ставова према демократизацији друштва спречила је међусобно приближавање. Стамболић је остао без подршке интелектуалаца и прилике да преко њих створи ослонац у незадовољним масама.

6. 3. Случај Мартиновић и укључивање интелектуалаца у косовско питање

Случај Мартиновић у средином 1985. одиграо улогу катализатора у запаљивој атмосфери која је већ неко време владала у српској јавности. Разлог за то су биле не само тврдње Ђорђа Мартиновића да су га двојица Албанаца повредили на монструозан начин, већ и начин на који су се покрајински, републички и савезни органи односили према случају. Због тога је важно разумети и сам случај, и последице које је произвео.

Случај Мартиновић

Новинар приштинског „Јединства“ Петар Ђекић јавио се у „Политици“ 4. маја 1985. са кратким текстом насловљеним „Злочин на њиви“:

„Првог маја око 15.30 часова, недалеко од Гњилана, над Ђорђем Мартиновићем (56), радником Дома ЈНА у Гњилану, два засад неидентификована лица су починила прави масакр. Наиме, тога дана Ђорђе Мартиновић је изашао да на својој њиви, у Јаругама код Горњег Ливоча, засеје мало пасуља. Док је радио на имању, напала су га два лица, везала га, иживљавала се над њим и набила му коцем сломљену флашу у тело (кроз чмар). Како је Мартиновић доспео до болнице у Гњилану око 17.30 часова – право је чудо и још није утврђено, јер много је искрварио и дуго био онесвешћен, али је одмах пребачен на Хируршку клинику у Приштини, где је извршена операција која је трајала четири и по часа. У два маха Мартиновићу је дато осам литара крви, а међу првима који су за њега дали

---

²⁴⁷⁹ Д. Чкречић, *Поглед искоса*, 48.

драгоцену течност били су војници гарнизона ЈНА у Гњилану. И поред свих напора лекара, Ђорђе је живот у опасности.

У његовој породици туга и огорчење. Рекоше нам да су раније неколико пута долазили купци за ту њиву, али Мартиновићима није била за продају. У СУП-у у Гњилану рекоше нам да о виновницима овог гнусног дела не могу још ништа да кажу и да је у расветљавање читавог овог случаја укључен и Покрајински СУП.²⁴⁸⁰

Тешко повређени Ђорђе Мартиновића (56) је 1. маја сам дошао до болнице у Гњилану. Дежурном доктору је испричао да је радио на њиви када су га напала два младића који су говорили албански, омамили га и да се потом пробудио у локви крви.²⁴⁸¹ Након прегледа хитно је пребачен у Приштину где је одмах дана оперисан на Хируршкој клиници.

Исте вечери на њиви је извршен увиђај. Пронађени су трагови крви и поломљени грлић флаше у који је био заглављен дрвени кочић. У записнику се наводи да на лицу места „нису пронађени трагови који би евентуално потицали од нападача, нити трагови дубље утабаности оранице“.²⁴⁸² О увиђају није био обавештен јавни тужилац нити је у њему учествовала стручна криминалистичка екипа. Из записника се види да је окончан већ након пола сата, вероватно због мрака. Настављен је сутрадан, овај пут са комплетном екипом покрајинског СУП-а и екипом Нишке армијске области.²⁴⁸³ Из оперативног плана за 2. мај се види да су предмети са лица места узети за вештачење тек другог дана.²⁴⁸⁴ У штампи су се касније појавиле тврдње да је током ноћи падала киша и да због тога више није било могуће узимање одливака отисака обуће нити узимање отисака прстију с дела боце.²⁴⁸⁵ У званичном записнику са увиђаја се не помиње да је трајао два дана и стоји да су сви предмети погодни за вештачење прикупљени истог дана када је Мартиновић повређен и

---

²⁴⁸⁰ „Злочин на њиви“, *Политика*, 4. мај 1985.

²⁴⁸¹ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о саслушању сведока др Петронијевић Љубише, од 21. маја 1985.

²⁴⁸² АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о увиђају на лицу места, од 1. маја 1985. Увиђај су извршили истражни судија Бајрам Кадрију, инспектор за крвне деликте Есад Маровици и криминални техничар Фазли Марсељи.

²⁴⁸³ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација Окружног јавног тужилаштва у Гњилану поводом случаја Ђорђе Мартиновића, од 1. јула 1985.

²⁴⁸⁴ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Оперативни план рада, од 2. маја 1985.

²⁴⁸⁵ „Точка с три тачке“, *Данас*, 4. новембар 1986, бр. 246.

дати на анализу. Вештачење предмета јесте урађено, али само на присуство крви, не и отиске прстију.²⁴⁸⁶ Образложење је било да „узимање отисака није успело“.²⁴⁸⁷

Ђорђе Мартиновић је након операције на лечењу у Приштини остао до 7. маја. За време боравка у болници дао је изјаву истражитељима у којој је поновио да су му двојица непознатих Албанаца пришла са леђа, да су га напали и угурали неку крпу у уста након чега је изгубио свест.²⁴⁸⁸ У случај су се убрзо укључили СДБ и служба војне безбедности, највиши функционери покрајинског СУП-а и републички СУП Србије. У Гњилану је 4. маја одржан састанак на коме су представници СУП-а из Гњилана радницима републичке полиције и представницима војске пренели да верују да је Мартиновић повреде нанео сам себи.²⁴⁸⁹ Од тог тренутка све радње које су полиција, тужилаштво и суд предузели имале су за циљ да то докажу.

Више доказа је бацало сумњу на Мартиновићеву верзију догађаја. На његовој одећи није било трагова који би упућивали на насиље.²⁴⁹⁰ Лекари из болнице у Приштини су истражитељима изјавили како сумњају да се сам повредио. Тврдили су да није могао бити омамљен неком хемијском супстанцом како је тврдио, јер да јесте не би био у стању да на ногама, без ичије помоћи, дође до болнице. На телу није било ни трагова борбе.²⁴⁹¹ Сумњу је појачао извештај са вештачења трагова сечења са зашиљеног дрвета на које је флаша била набијена. Вештаци су закључили да су засеци направљени једним од ножева повређеног.²⁴⁹² Међутим, овај извештај је завршен тек 8. маја, четири дана након састанка у општинском СУП-у на коме је речено да се Мартиновић сам повредио и након чега више није ни покушавано да се открију могући нападачи.

У првим данима случаја је начињен низ пропуста (случајних или намерних) који су угрожавали резултате истраге. Увиђај је првог дана обављен нестручно и на брзину.

---

²⁴⁸⁶ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о вештачењу трагова крви, од 20. маја 1985.

²⁴⁸⁷ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација о случају Ђорђа Мартиновића адвоката Велимира Цветића, упућена председнику Скупштине СР Србије, од 21. јуна 1985.

²⁴⁸⁸ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Службена белешка о разговору истражног судије Вукашина Трумпића са Ђорђем Мартиновићем, од 5. маја 1985

²⁴⁸⁹ АС, б2 к439, „Информација Покрајинског секретаријата за правосуђе САП Косова о предузетим мерама и радњама у случају Ђорђа Мартиновића од 3. 7. 1985.“ (Строго поверљиво), Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима...

²⁴⁹⁰ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Службена белешка, од 2. маја 1985.

²⁴⁹¹ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Службена белешка о разговору са лекарима Мухаремом Гашијем, Џемаилем Битићем и Мехметијем (име није наведено), од 2. маја 1985

²⁴⁹² АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Извештај о вештачењу трагова сечива, од 8. маја 1985.

Сутрадан, када је екипа у пуном саставу изашла на место где се наводни напад догодио место је већ било контаминирано. Најважнији доказ, отисци прстију са сломљеног грлића боце, нису узети. Мартиновићеве тврдње једва да су испитане. Полиција је сазнала да се један Албанац заиста распитивао за његову њиву. Када су добили информацију да се он налази у Швајцарској прекинули су са даљом истрагом у овом правцу.

На састанку у Гњилану 4. маја је договорено како у случају наступати, да не би изазвао превелико узнемиравање јавности. Од првог тренутка за све укључене у случај било је много важније до каквих ће реакција он довести, него да открију евентуалне починиоце. Договорено је да Окружно јавно тужилаштво поднесе пријаву против непознатих починиоца кривичног дела тешка телесна повреда. То је и учињено 6. маја. За то време испланирано је како да се изврши притисак на Ђорђа да призна како се сам повредио. Задатак да разговара са њим добио је пуковник Новак Ивановић, командант гарнизона ЈНА у Гњилану. Официр Војне безбедности који је са Ивановићем посетио Ђорђа 5. маја у извештају је написао да „има вероватноће да пуковнику Ивановићу Ђорђе може рећи истину, али да буде потпуно сам, без ичијег присуства.“²⁴⁹³ Због тога су високи функционери покрајинског СУП и СДБ Рахман Морина, Мехмет Љумиј и Јусуф Каракуши наложили Ивановићу да поразговара са повређеним, предочи му доказе и наведе га да му се овај повери и каже шта се заиста догодило.²⁴⁹⁴

Током 6. маја пуковник Ивановић је са Ђорђем Мартиновићем разговарао два пута. Мартиновић је касније тврдио да је Ивановић на њега вршио притисак („вадио речи“) да призна да је сам себи нанео повреде. Сведочио је да је био у „врло тешком стању“ и да се не сећа да је признао да је сам себе повредио.²⁴⁹⁵ Током другог разговора пуковник Ивановић је затражио да се Мартиновић из болничког кревета на носилима пренесе у лекарску собу, иако је био под температуром, у септичком стању опасном за живот. Испитивао га је без присуства сведока и Мартиновић му је наводно признао како се

---

²⁴⁹³ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Извештај о разговору са оштећеним начелника безбедности, капетана I класе Драгише Јовановића, од 5. маја 1985.

²⁴⁹⁴ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Извештај Окружној јавног тужилаштва из Гњилана од 18. маја 1985.

²⁴⁹⁵ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о саслушању сведока Ђорђа Мартиновића, од 22. маја 1985.

повредио сам, несрећним случајем, а да је причу о двојници Албанаца измислио да сакрије срамоту.²⁴⁹⁶ Ивановић је одмах о наводном признању обавестио Покрајински СУП.²⁴⁹⁷

Мартиновићева супруга Јагодинка, ћерка Соња и син Срећко су касније изјављивали да им је пуковник Ивановић обећавао услуге ако наговоре Ђорђа да призна да се сам повредио, и претио уколико одбију да то учине. Ђорђе је након разговора са Ивановићем тражио да уколико умре не дозволе никоме из војске да присуствује сахрани.²⁴⁹⁸

Намера надлежних је била да случај реше брзи и у тишини. Али, када су вести о повређивању доспеле до медија није било могуће спречити велико интересовање јавности. Због запаљиве атмосфере на Косову реаговала је ОК ССРН Гњилана, 5. маја, саопштењем у коме је напад на Мартиновића оцењен као „смишљено вандалско дело непријатеља, [...] дело усмерено против братства и јединства наших народа и народности“.²⁴⁹⁹ Сутрадан (6. маја), СУП Гњилане је Окружном тужилаштву поднео кривичну пријаву против непознатих извршиоца за тешку телесну повреду.

Међутим, 7. маја, убрзо је дошло до преокрета. После наводног Мартиновићевог признања пуковнику Ивановићу да је повреде нанео сам себи Покрајински СУП Косова и Окружни суд у Гњилану су издали саопштење у коме су навели:

„Да су унутрашње повреде код Мартиновића настале као последица самовољне радње (у првој, касније ублаженој верзији саопштења је стајало „самозадовољења“) и да је оптужио два албанска младића ради прикривања истине (у првој верзији „прикривања сопствене настраности“).²⁵⁰⁰

Осмог маја је реаговала и Окружна конференција ССРН новим саопштењем, потпуно другачијим од оног од пре три дана, наводећи да је „утврђено да је овај срамни акт учинио

---

²⁴⁹⁶ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Изјава Новака Ивановића о телесној повреди радника ВУ „Нишава“ погон Гњилане, од 17. маја 1985.

²⁴⁹⁷ Важан детаљ из изјаве Новака Ивановића открива да је између три разговора, колико је обавио са Ђорђем Мартиновићем, био у контакту са високим функционерима покрајинског СУП-а и СДБ Рахманом Морином, Мехметом Љумијем и Јусуфом Каракушијем. АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о саслушању сведока Новака Ивановића, од 25. јуна 1985.

²⁴⁹⁸ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација о случају Ђорђа Мартиновића адвоката Велимира Цветића, упућена председнику Скупштине СР Србије, од 21. јуна 1985.

²⁴⁹⁹ „Смишљен непријатељски акт“, *Политика*, 6. мај 1985; „Недело непријатеља“, *Вечерње Новости*, 7. мај 1985.

²⁵⁰⁰ S. Spasojević, *Slučaj Martinović*, OOUR Izdavačka publicistička delatnost, Beograd 1986, 25-29.

сам Ђорђе Мартиновић“ и да је лажним изјавама „нанео штету међунационалним односима“.²⁵⁰¹

Реакција штампе је била бурна. Посебно је био оштар загребачки „Вјасник“ у којем је објављен текст Надире Авдић Власи, жене покрајинског функционера Азема Власија. Осудила је Мартиновића јер је „искористио деловање албанских националиста да учини исто тако сраман чин какав је њима приписао“.²⁵⁰² Вести да је Ђорђе Мартиновић повреди нанео сам себи одмах су пренели „Вечерње Новости“ и „Дуга“.²⁵⁰³ Следили су „Експрес“, „Комунист“, „Дневник“, „Данас“ итд.

Противречни извештаји су, ипак, оставили сумњу да је на делу заташкавање. Медији су пренели саопштења органа из покрајине, али нису дозволили да случај буде заборављен. Почетком лета 1985. започела је ескалација ситуације на Косову. Број исписаних паролa и растураних памфлета је растао, напади на Србе и њихову имовину су били све чешћи, до јесени је откривено више илегалних група махом састављених од студената и средњошколаца, штампа је извештавала о сумњивим хаваријама и пожарима, каменованим возовима. Дванаест дана пошто је тешко повређени Ђорђе Мартиновић ушао у гњиланску болницу и четири дана након саопштења из покрајине у којима је речено да је повреде нанео сам себи, „НИН“ је објавио чланак, извештај са бурне седнице Председништва СР Србије посвећене стању на Косову. У чланку се није директно говорило о случају Мартиновић али је поднаслов речито откривао доминантни став у српској јавности:

„Зашто нас и даље изненађују драстични случајеви са Косова? Треба ли човек у својој земљи, на свом огњишту, да се плаши и да бежи од суседа? Хоћемо ли том човеку најзад помоћи да се ослободи тог страха? Шта је писало у телеграмима које су поводом смрти Енвера Хоџе слала „браћа са Косова која га много воле“? Има ли неке везе између иредентистичких захтева и супротстављању уставном конституисању СР Србије?“²⁵⁰⁴

У таквој атмосфери јавност је ишчекивала нове вести о случају. Ђорђе Мартиновић је 7. маја пребачен на ВМА у Београду, али никакве нове информације ни месец дана након тога нису стизале. Почеле су да колају гласине и чаршијске приче. Уместо трагедије једног

---

²⁵⁰¹ „Мартиновић је нанео штету међунационалним односима“, *Политика*, 9. мај 1985.

²⁵⁰² „Обмана која опомиње“, *Вјесник*, 9. мај 1985.

²⁵⁰³ „Збрка на брзину“, *Вечерње Новости*, 15 мај 1985; „Грешка у корацима“, *Дуга*, 19. мај 1985.

²⁵⁰⁴ „Одсудна битка“, *НИН*, 12. мај 1985.

човека и потраге за истином како је до ње дошло „случај Мартиновић“ је постао нешто сасвим друго. Новинар „НИН“-а је то препознао:

„Случај се, на несрећу, отргао од своје моралне и људске суштине, од кључног питања – шта се стварно догодило – и постао предмет манипулација у које су унети сасвим други мотиви. И они најосетљивији – национална осећања па и страсти.“²⁵⁰⁵

Случај Мартиновић је почео низом непромишљених одлука. Први текст, објављен у „Политици“, посредно али веома јасно је указивао да су злочин над Ђорђем Мартиновићем извршили Албанци. У времену изразито осетљиве међунационалне ситуације у САП Косово овакви наводи, донесени пре него што је истрага окончана, били су доливање уља на ватру. Озбиљну грешку су начинили и покрајински СУП и Окружни суд неколико дана касније. У саопштењу су тврдили да је Мартиновић, када су му предочени „докази истраге“, признао да се сам озледио. Истрага до тога дана још није била отворена. Потписник саопштења је био Окружни суд у Гњилану иако је истражни судија Мартиновића први пут видео тек данима касније. Окружна конференција ССРН је у само три дана издала два потпуно супротна саопштења, иако ова организација није имала никакве надлежности у истрази случаја. Поједини медији су пожурили да нападну Ђорђа Мартиновића због обмањивања јавност. Свеукупно, противречна саопштења надлежних органа и извештавање медија, у комбинацији са већ постојећом запаљивом ситуацијом, произвели су у јавности атмосферу неповерења и сумње у закулисне радње. Уместо да случај Ђорђа Мартиновића буде третиран као трагедија једног човека, и да се за његово страдање пронађу одговорни, уколико их има, случај је од старта попримо политичку димензију.

Мартиновић је у Београд пребачен у изузетно тешком стању. За време боравка на ВМА све време је био под двадесетчетворочасовним надзором војске. Приступ болеснику су имали само доктори и чланови најближе породице. За то време породица је ступила у контакт са Добрицом Ћосићем који им је предложио да ангажују београдског адвоката Велимира Цветића што су и учинили.²⁵⁰⁶ Адвокат Цветић је више пута захтевао да му се допусти да види клијента. Преко чланова породице је успео да Мартиновићу дотури пуномоћје које је овај потписао, али им контакт није одобрен све до 5. јула, под изговором

---

²⁵⁰⁵ „Случај случаја Мартиновић“, *НИН*, 16. јун 1985, бр. 1798.

²⁵⁰⁶ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 117.

бриге за здравље болесника. Броји новинари су се све време мували у близини болничке собе, послушкујући гласине и покушавајући да дођу до вести.²⁵⁰⁷

У позадини, догађаји су откривали нефункционалност југословенског система. Након саопштења покрајинског СУП-а и конференције ССРН да се Ђорђе Мартиновић сам повредио случај је за њих био фактички решен. Логичан наставак је требало да буде подношење кривичне пријаве против Мартиновића због лажног сведочења и изазивања узнемирења јавности.²⁵⁰⁸ То, ипак, није учињено. Политички интереси су били важнији од поштовања закона и процедуре. Због велике пажње јавности и узавреле атмосфере савезни јавни тужиоц Милош Бакић је 18. маја предложио да окружно тужилаштво у Гњилану поднесе предлог истражном судији да покрене истрагу против непознатих починиоца за кривично дело насиље из непријатељских побуда према СФРЈ, и да о томе изда званично саопштење. Предложени потез је био политички. Имао је за циљ да смири јавно мњење. Из покрајинског СУП-а и окружног суда у Гњилану су са незадовољством реаговали на предлог. Сматрали да је у саопштењима све речено и да је случај решен. Постигнут је компромис да се истрага отвори, али да се о томе не издаје никакво званично саопштење.²⁵⁰⁹ Наложено је да се саслушају сви сведоци укључени у случај, да се добије вештачење повреда Института за судску медицину у Приштини и вештачење психијатријског стања Мартиновића од лекара са ВМА у Београду. Све предузете радње имале су за циљ да провере да ли је Мартиновић сам себе повредио. Истрага уопште није покушавала да открије починиоце напада, уколико би се испоставило да је напада заиста било.

Мартиновић је у шок соби је остао до 21. маја. Већ сутрадан по изласку из ње, 22. маја, посетили су га Градимир Поповић и Вукашин Трумпић, окружни јавни тужилац и истражни судија у Гњилану. Саслушавали су га без присуства адвоката. По сведочењу Ђорђа Мартиновића инсистирали су да призна да је повреде нанео сам себи али је он то одбио да учини.²⁵¹⁰ Саслушање је настављено сутрадан. Претходио му је разговор двојице инспектора републичког СУП-а насамо са Мартиновићем. Адвокат Цветић је касније

---

²⁵⁰⁷ Почетком јуна Београдом се пронела и гласина да је Ђорђе Мартиновић умро. „Кад истина муца“, *НИН*, 9. јун 1985.

²⁵⁰⁸ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација савезног јавног тужиоца Милоша Бакића о поступку вођеном поводом повређивања Ђорђа Мартиновића, од 20. августа 1986.

²⁵⁰⁹ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација Окружног тужилаштва у Гњилану поводом случаја Ђорђа Мартиновића, од 28. јуна 1985.

²⁵¹⁰ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о саслушању сведока Ђорђа Мартиновића, од 22. маја 1985.

против њих поднео тужбу јер су вршили притисак на повређеног да призна да је сам себе повредио. Цветић је тврдио да су инспектори четири сата претили Ђорђу „да ће врло лоше проћи он и његова породица ако не измени изјаву“.²⁵¹¹ Њихов разговор са Мартиновићем касније уопште није помињан у информацијама о истрази.²⁵¹² Саслушавање је потом настављено и касно поподне, 23. маја, Ђорђе Мартиновић је потписао записник у коме је признао да је повреде нанео сам себи.²⁵¹³ По изјавама породице, Мартиновић је после одласка службеника СУП-а плакао и понављао „морао сам да потпишем“ и „ја сам морао тако“. Захтевао је да се њива на којој је повређен „прода по сваку цену“, одлучан да се више никада не врати на Косово. Након саслушања, по сведочењу лекара са ВМА, психичко стање Мартиновића се веома погоршало и имао је суицидне намере.²⁵¹⁴

Неколико дана касније стигао је извештај комисије лекара Института за судску медицину Медицинског факултета у Приштини која је закључила да „врста повреде, средство и могући начин извршења упућују да се вероватно ради о самоповреди“.²⁵¹⁵ Уз Мартиновићево признање изгледало је да ће случај бити затворен. У документацији се налази нацрт необјављеног саопштења у коме је Окружни јавни тужилац у Гњилану требао да обавести јавност да се пријава против непознатих лица одбацује јер кривичног дела није било, и покреће поступак против Ђорђа Мартиновића. Простор на које је требало да стоји датум је био празан јер се још чекало саслушање Новака Ивановића који је избегавао да сведочи, и налаз са ВМА, за који су очигледно очекивали да ће бити истоветан оним из Приштине.²⁵¹⁶

Показало се другачије. У извештају са ВМА о психичком стању Мартиновића стајало је да није испољавао знаке „хомосексуалности или бисексуалности“ и да му је у време разговора са пуковником Ивановићем могућност расуђивања „била битно смањена“.²⁵¹⁷ Такав извештај је онемогућио да се истрага затвори па је истражни судија од ВМА затражио

---

²⁵¹¹ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација о случају Ђорђа Мартиновића адвоката Велимира Цветића, упућена председнику Скупштине СР Србије, од 21. јуна 1985.

²⁵¹² АС, б2 к439, „Информација Покрајинског секретаријата за правосуђе...“

²⁵¹³ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о саслушању сведока Ђорђа Мартиновића, наставак, од 23. маја 1985

²⁵¹⁴ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација о случају Ђорђа Мартиновића адвоката Велимира Цветића, упућена председнику Скупштине СР Србије, од 21. јуна 1985.

²⁵¹⁵ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Налаз комисије лекара Института за судску медицину Медицинског факултета у Приштини, од 27. маја 1985. Извештај су потписали редовни професор др Живојин Марковић, др Славиша Добричанин и др Милан Ђирковић.

²⁵¹⁶ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Нацрт саопштења Окружног јавног тужилаштва у Гњилану, од 31. маја 1985.

²⁵¹⁷ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Мишљење клинике за психијатрију ВМА, од 14. јуна 1985.

и мишљење о природи поведе. Под неразјашњеним околностима мишљење конзилијума лекара са ВМА је до Гњилана путовало месец дана.²⁵¹⁸

За то време појавили су се текстови у „Илустрованој политици“, „Свету“, „ТВ ревији“ и другим листовима који су узбуркали јавност. Отворено се говорило о заташкавању, намерном одуговлачењу органа са Косова и мешању политике у случај. Истовремено, листови на албанском на Косову су жестоко напали Мартиновића и београдску штампу. „Рилиндја“ је у броју од 9. маја писала о посети Веселина Ђурановића. Текст је објављен под насловом „Добри утисци о позитивним процесима на Косову“ а као поднаслов је написана реченица „Да, али нам га неко квари стављајући флаше тамо где им није место“. „Бота е ре“ је на Дан младости, 25. маја, објавила „наградну хумористичку игру“. На наградно питање: „Ко ће да поједе ове пилиће“ награђен је одговор И. Гашија из Јањева, који је написао: „Ове пилиће појешће Ђорђе Мартиновић из Гњилана за ’пријатну’ лаж, док ће измет из његовог црева припасти неким новинарима ’НИН’-а, ’Политике’ и ’Експреса’ који су поражени својим информацијама.“ „Бота е ре“ је писала и о „три куриозитета“. Први је судија (Србин) који је признао непостојећи гол „Осијеку“ на утакмици против „Приштине“ и тако је оштетио за бод. Други је „безочник из Гњилана који је ставио флашу и повикао – нападоше ме два човека који говораху албански.“ Трећи је политичар је умро од инфаркта док је говорио о аутономији САП. Последњи „куриозитет“ се односио на Јована Раичевића. „Бота е ре“ је инсинуирала да га је стигла казна јер је довео у питање аутономију покрајина.²⁵¹⁹

Како би бар донекле смирио ситуацију Савезни тужилац Милош Бакић је, након консултација са „једним бројем најодговорнијих другова“, предложио тужиоцу из Гњилана да објави саопштење за јавност и објасни у којој фази се налази поступак. Саопштење је припремљено, али је објављивање стопирало Извршно веће Косова.²⁵²⁰ Из покрајине су тврдили да је то учињено јер се истог дана када је саопштење требало да буде објављено појавио текст у „Вечерњим Новостима“ у коме се налазио низ навода из припремљеног саопштења. Наводно због револта, одлучено је да се саопштење не објављује.²⁵²¹ Ко га је

²⁵¹⁸ „Писмо путује“, *НИН*, 21. јул 1985, бр. 1803.

²⁵¹⁹ „Беспризорне провокације“, *Политика Експрес*, 11. јун 1985.

²⁵²⁰ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација савезног јавног тужиоца Милоша Бакића упућена Председништву СФРЈ поводом случаја Ђорђа Мартиновића, од 29. јула 1985.

²⁵²¹ АС, б2 к439, „Информација Покрајинског секретаријата за правосуђе...“

заиста проследио новинарима никада се није сазнало. Копије саопштења су имали у СУП-у у Гњилану, ПСУП-у у Приштини, СУП-у Србије, као и органи безбедности ЈНА и СДБ. Подаци су цурели. Јавност је остала без званичних одговора. Простор за различите теорије је растао.

Полемика у јавности је стигла и до Скупштине СР Србије и Скупштине СФРЈ где су делегати захтевали да им се пружи информације о случају. На бурној седници Скупштине Србије 25. јуна 1985. делегати су емотивно дискутовали о ситуацији у САП Косово. Извршно веће Скупштине је закључило да право на расветљавање случаја „на основу уставних и законских овлашћења имају искључиво органи унутрашњих послова и органи правосуђа САП Косово“.²⁵²² Тако се је случај добио нову димензију, јер је јавности суштински речено да Скупштина републике нема надлежности над покрајином. У то време су управо трајали нови политички окршаји у ЦК СКЈ око уставних односа у Србији. Случај Мартиновић је долио додатну ватру. Реаговали су и чланови председништва СФРЈ и ЦК СКЈ и наложили да случај што пре буде решен.²⁵²³

Одговарајући на делегатска питања у Скупштини СФРЈ два пута током јула 1985. Савезни јавни тужилац Бакић је обавестио јавност да постоје два налаза вештака који су међусобно противречни и да поступак налаже да се те разлике морају отклонити. Детаље налаза није открио али су они свеједно доспели до штампе.

За све то време Ђорђе Мартиновић је званично био сведок, а суштински главни осумњичени. О атмосфери која је пратила случај сведочи податак да је окружни тужилац у Гњилану, Градимир Поповић, 31. маја из суда истерао помоћницу адвоката Цветића јер ју је затекао како чита списе из предмета. Забранио јој је да то чини и одузео све белешке, иако је имала дозволу председника Врховног суда Косова да списе прегледа.²⁵²⁴

Извештају конзилијума лекара са ВМА је 20. јула коначно стигао у Гњилане. У њему је стајало да се искључује свака могућност самоповређивања.²⁵²⁵ Процедура је налагала да се у разговору са вештацима покуша да дође до заједничког мишљења а уколико то није

---

²⁵²² „Од проблема до решења“, *НИН*, 30. јун 1985, бр. 1800.

²⁵²³ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Обавештење Председништва СФРЈ за Милоша Бакића, савезног јавног тужиоца, од 11. јула 1985.

²⁵²⁴ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација савезног јавног тужиоца Милоша Бакића о поступку вођеном поводом повређивања Ђорђе Мартиновића, од 20. августа 1986.

²⁵²⁵ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Закључак судоскомедицинског дела лекарског конзилијума ВМА, од 26. јуна 1985.

могуће, да се иде на супервештачење. До суочавања лекара и покушаја да се отклоне разлике у мишљењу није дошло. По наводима савезног тужиоца Бакића разлог је био што лекари са ВМА то нису желели јер њихов извештај формално није био вештачење.²⁵²⁶

Због тога је оно и формално наложено. Спровела га је комисија коју је чинило пет лекара са Института за судску медицину у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу, од којих су тројица били потписници налаза комисије са ВМА. Они су 14. октобра 1985. доставили мишљење у коме су закључили да се може „искључити задесно повређивање, односно самоповређивање“.²⁵²⁷ Саслушање лекара из Приштине и из комисије на којем је покушано да отклоне разлике одржано је 30. октобра али без резултата. Сви су остали код својих писаних извештаја.²⁵²⁸

Од догађаја којим је случај започео до тада је већ било протекло шест месеци. Истрага се свела на питање да ли је Ђорђе Мартиновић повреде нанео сам себи или не. Могући други кривци нису тражени. Да би се случај разрешио затражено је супервештачење комисије састављене од тројице лекара из Љубљане и по једног из Новог Сада и Ниша. Председник комисије, за коју су медији касније спекулисали да је састављена под директним утицајем Стана Доланца, био је доктор Јанез Милчински, председник САЗУ, који је био већ зашао у девету деценију живота. Ниједан од чланова комисије никада није прегледао Мартиновића. Њихов закључак од 15. новембра је говорио да:

„Група вештака [...] је за вештачење конкретног случаја имала веома кратко време, да би могла систематично и аналитички проучити предмет у односу на бројна питања, те је то битно отежавало рад. ...]

Снажно дејство механичке силе могло је бити проузроковано како од других лица, тако и снажним притиском сопствене тежине на тело у циљу самозадовољавања. Такве

---

²⁵²⁶ У штампи су се касније појавиле информације да у ствари окружни тужилац у Ђиљану није желео да прихвати извештај са ВМА као вештачење већ га је прогласио за интерни акт клинике и наредио ново вештачење. Неизречено је остало да је извештај наводно одбијен јер налаз био супротан оном из Приштине. „Игра без граница“, *НИН*, 22. децембар 1985, бр. 1825.

²⁵²⁷ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Мишљење лекара-вештака судске медицине у вези случаја Ђорђа Мартиновића, од 10. октобра 1985. Извештај су потписали пук. проф. др Александар Терамилац, проф. др Владислав Дожић, проф. др Антон Долнец, проф. др Душан Зечевић и проф. др Наум Гутевски.

²⁵²⁸ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Записник о покушају усаглашавања мишљења вештака, од 31. октобра 1985.

повреде сопственом тежином код ментално здраве особе нису могле бити нанете, али су могле бити изазване склизнућем или падом на предметну флашу.²⁵²⁹

На основу овог неодређеног и двосмисленог закључка, окружни јавни тужилац је 13. марта 1986, више од десет месеци након што се случај догодио, одбацио кривичну пријаву против Н. Н. лица закључујући да „није доказано постојање основане сумње да је повређивање Ђорђа Мартиновића проузроковано насиљем“.²⁵³⁰

Ђорђе Мартиновић је из болнице изашао 25. јула 1985, као тежак доживотни инвалид, коме су касније биле потребне још две операције у Енглеској. Одбио је да се врати у Гњилане па се уз помоћ адвоката Цветића сместио у његовој вили на Авали, чекајући резултате истраге. Њено званично затварање у марту 1986. није било крај „случаја“.

Адвокат Цветић је поднео кривичне пријаве против тројице Албанаца за које се сумњало да су напали Мартиновића из освете према Србима јер су сазнали да им је брат, осуђен на казну затвора због непријатељске делатности, преминуо у затвору.²⁵³¹ Установљено је да њих тројица нису могла да изврше напад јер су се тога дана налазили у затвору.²⁵³² Цветић је поднео тужбе и против истражног судије и окружног јавног тужиоца из Гњилана, пуковника Ивановића и двојице службеника републичког СУП-а који су Мартиновића на ВМА уцењивали да призна да је сам крив за своје повреде. Уследила је и једна контратужба. Новак Ивановић, тада већ пуковник у пензији, тужио је Ђорђа Мартиновића за клевету.²⁵³³

Време када је суд могао да разреши „случај Мартиновић“ је већ било одавно прошло. Сви су већ били уверени су своју верзију „истине“. Одговор на питање шта се заиста догодило на њиви у Горњем Ливочу 1. маја 1985. године нико више није тражио. У „НИН“-у је 2. фебруара објављен текст под симптоматичним насловом – „Граница стрпљења“.²⁵³⁴

---

²⁵²⁹ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Налаз вешталења од 28. фебруара 1986. Извештај су потписали академик проф. др Јанез Милчински, проф. др Драгиша Поповић, проф. др Вујадин Оташевић, проф. др Митја Ковач и примаријус др. Јоже Старе.

²⁵³⁰ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Саопштење Окружног јавног тужилаштва у Гњилану поводом случаја Ђорђа Мартиновића, радника из Гњилана; „Крај или почетак“, *НИН*, 30. мар 1986, бр. 1839.

²⁵³¹ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација савезног јавног тужиоца Милоша Бакића упућена Председништву СФРЈ поводом случаја Ђорђа Мартиновића, од 29. јула 1985.

²⁵³² АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Службена белешка, од 14. априла 1986.

²⁵³³ „Позв на двобој“, *Илустрована политика*, 9. мај 1989, бр. 1592.

²⁵³⁴ „Граница стрпљења“, *НИН*, 2. фебруар 1986.

Делегат из Србије у Скупштини СФРЈ Зарија Мартиновић тих дана је за скупштинском говорницом изјавио „да постоје границе стрпљења српског и црногорског народа“.²⁵³⁵

Поларизација друштва је била потпуна. Срби су били уверени да су злочин над Мартиновићем извршили Албанци и да га је потом прикрио антисрпски режим. Албанци су веровали да је читав случај још једна у низу лажних оптужби против њих, осмишљених у Београду како би Србија добила разлог да поврати контролу над Косовом. Случај је толико нарастао да је постао нераскидиво везан са косовским питањем.

Пред државним органима СФРЈ случај Мартиновић је још једном покренут у марту 1989. године. „Југославенски форум за људска права и правну сигурност грађана“ је у писму Председнику Скупштине СФРЈ тражено да се оснивање Комисије која би испитала утицај државних органа и појединаца на вођење случаја.²⁵³⁶ Одржано је ново лекарско вештачење и комисија је утврдила да Ђорђе Мартиновић никако није могао да повреди нанесе сам себи.²⁵³⁷ Комисија за представке и предлоге Скупштине је констатовала да случај „није завршен“. Наведено је да одлука да се одбаци кривична пријава из 1986. „нема никаквог практичног и правног значаја у смислу онемогућавања даљих настојања на покушају да се боље расветли и евентуално предузму кривично-правне мере“. Анкетна комисија ипак није основана јер је оцењено да би то било мешање у рад судова.²⁵³⁸

Ангажовање интелектуалаца

Последице случаја Мартиновић су биле далекосежне. Штампa је одиграла значајну улогу јер није дозволила да као много пута раније случај буде покопан ћутањем надлежних. Позитивну улогу штампе пратила је и негативна, јер су текстови често били сензационалистички, пуни полуинформација и инсинуација.

Одговорност за настанак и раст случаја није била само на новинама. Догађаји су разоткрили низ мана посусталог система. Јавност и новинари нису више прихватили да мирно чекају руководство да им пружи информације када, како и колико то они одлуче да

---

²⁵³⁵ D. Hudelist, *Kosovo. Bitka bez iluzija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989, 24.

²⁵³⁶ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Извештај радне групе за заштиту људских права и слобода на Косову – повређивање Ђорђа Мартиновића.

²⁵³⁷ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Извештај комисије лекара вештака за случај Мартиновић, од 16. новембра 1989. године. Извештај су потписали доктори Зоран Герзић, Срећко Пандуровић, Предраг Лалевих, Владимир Јањетовић, Станислав Никић, Јован Стриковић, Обрен Поповић, Властимир Недић.

²⁵³⁸ АЈ, ф215 к6, Државна тајна, Информација о поступању државних и других органа поводом повређивања Ђорђа Мартиновића из Гњилана, од 16. јануара 1990.

је примерено. Начин на који се надлежни органи водили случај је био дубоко погрешан. Истрагу је пратио низ пропуста. У случај су се одмах умешали служба државне и војне безбедности, и највиши руководиоци, прво покрајине а потом и читаве државе. Уместо да главна брига буде решавање случаја превладали су политички интереси. У њиховом остваривању нису бирана средства. У првој верзији саопштења окружног суда и тужилаштва од 8. маја, када је речено да је Мартиновић повреде нанео сам себи, отворено се тврдило да је повреда настала услед његових хомосексуалних склоности. Међутим, из документације случаја се види да у том тренутку прикупљани докази јесу упућивали на сумњу да је Мартиновић можда повреде нанео сам себи, покушавајући да ублажи тегобе због болних хемороида, али никако због хомосексуалности.²⁵³⁹ У традиционалном сеоским друштву на Косову осамдесетих година 20. века оптужба да је неко хомосексуалац је представљала друштвено жигосање. Надлежни за решавање случаја су били спремни да то учине човеку који је био на граници између живота и смрти, и потенцијална жртва страховитог злочина, како би остварили „више интересе“.

Заташкавање, ћутање, притисци, умешаност служби безбедности и политичара, и коначно, неспособност надлежних да случај реше у разумном року начинила је од њега снажно оруђе за критичаре режима. Неколико дана након што је Ђорђе Мартиновић примљен на ВМА његову жену и ћерку је примио Добрића Ћосић. Повезао их је са адвокатом Цветићем и потом се писмом обратио председнику Председништва СР Србије Душану Чкребићу и секретару за народну одбрану, адмиралу Бранку Мамули. У писму, Ћосић наводи да својим ауторитетом треба да омогуће „објављивање истине, истине којом се једино може, бар донекле, утицати на смиривање свеопштег огорчења и осећања грађанске и националне понижености“.²⁵⁴⁰

Под утиском случаја Ћосић је у дневнику записао:

„Не могу да коментаришем ово набијање Србина на колац 1985. године. Да ли је то учинио муслиман или марксиста? Није прошло ни два века од како су Турци набијали Србе на колац. Не најављује ли се овим догађајем у Гњилану повратак Османлија на српску земљу?

---

²⁵³⁹ На ВМА је касније утврђено да Мартиновић није имао хемороидалну болест.

²⁵⁴⁰ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 117-118.

Стрепим од освете Албанаца. А морам да подржавам те несрећне Србе. Па то је моја људска дужност. Морам да се борим за тај мученички српски народ и да заступам његову истину и правду.²⁵⁴¹

Ћосић је Душану Чкребићу писао поново, 27. октобра 1985. године. У писму га моли „за правду“ према, између осталих, Ђорђу Мартиновићу.²⁵⁴² Централна тема писма је стање на Косову и Метохији.

До јуна месеца случај Мартиновић је подигао буру у југословенској јавности. Удружење књижевника Србије је 16. јуна упутило писмо Скупштини СР Србије. Затражено је да се формира „скупштинска комисија која ће утврдити материјалну истину о случају грађанина Ђорђа Мартиновића, пошто би рад било какве друге комисије био неуставан.“ Такође, захтевано је и да се налаз комисије у најкраћем могућем року саопшти јавности јер, у противном, „афера Мартиновић остаће забележена као једна од најмрачнијих и најморбиднијих афера новијег доба, на велику и трајну срамоту нашег правосуђа. И не само правосуђа.“²⁵⁴³

Истога дана, УКС је објавило и документ „Ставови Делегатске скупштине УКС поводом стања у САП Косово“ у коме је пажња усмерена на ситуацију у читавој покрајини.²⁵⁴⁴ Случај Мартиновић је већ био нераскидиво везан са косовским питањем. Одједи случаја су се осетили и на југословенском плану. На ванредној седници Председништва Савеза књижевника Југославије одржаној у Љубљани разговарано је о стању у Друштву књижевника Косова из кога је због дискриминације иступио велики број књижевника неалбанаца. На седници је прочитано писмо које је потписао 41 писац, од којих је 20 напустило Удружење у покрајини и постало члан неких других удружења. У писму је затражена активнија улога писаца и осуда постојећег стања на Косову, уместо уобичајеног ограђивања и дистанцирања. Сукоби у Удружењу књижевника Косова су почели пре страдања Ђорђа Мартиновића, а у писму се он поименице не помиње. Међутим, између редова се може прочитати и позивање на његов случај:

---

²⁵⁴¹ Исто, 119.

²⁵⁴² Исто, 135.

²⁵⁴³ Наведено према: S. Spasojević, *nav. delo*, 64.

²⁵⁴⁴ „Ставови Делегатске скупштине УКС поводом стања у САП Косово“, *Књижевне новине*, 1. септембар 1985.

„Сведоци смо, на жалост – поред несумњивих резултата – једног стања у коме свакодневна догађања, која већ увелико заокупљују пажњу и светске јавности, почињу да се упоређују са зулумима добро познатим на овим просторима“.²⁵⁴⁵

Расправа о случају Ђорђа Мартиновића је стигла и до Скупштине СР Србије. Показало се да Скупштина више није суштински декоративно тело у коме се воде расправе без утицаја. Делегати су почињали да постављају неугодна питања а штампа да о томе извештава. Јовица Мишковић је због „противречних саопштења“, „прича које колају јавности“ и „калкулација у очекивању саопштења лекара ВМА“, затражио званично саопштење о овом догађају.²⁵⁴⁶

Расправа у Скупштини је разоткрила немоћ републике да утиче на догађаје у покрајини. Републички секретар за правосуђе и државну управу Драгољуб Ћосић је 25. јуна саопштио да надлежност у случају имају само органи правосуђа и тужилаштва САП Косово, док би савезни органи имали надлежност уколико се оцени да је у питању „насиље из непријатељских побуда“.²⁵⁴⁷ Највиши извршни орган републике, ИВ Скупштине СР Србије, није могло чак ни да обавести делегате о стању случаја, већ дамо да позове надлежне органе покрајине да поступак што пре окончају.²⁵⁴⁸ Односе у републици је пред јавношћу оголио Миодраг Богдановић, потпредседник РИВ-а:

„У читавој области односа коју ми данас разматрамо, републички органи немају уставних овлашћења да непосредно предузимају било какву активност.“²⁵⁴⁹

Слична атмосфера је владала у Скупштини Југославије. Током јула информације о случају су захтевали делегати Михајло Брајовић, Тодор Славински и Батрић Јовановић. На питања су одговарали Борислав Крајина, члан Савезног извршног већа и савезни секретар за правосуђе и организацију савезне управе; Вељко Кадијевић, заменик савезног секретара за народну одбрану и савезни јавни тужилац Милош Бакић. Делегати нису били задовољни одговорима. Када случај ни до октобра није био решен Батрић Јовановић је захтевао да се гласа о смени савезног тужиоца Милоша Бакића.²⁵⁵⁰ Извештај о случају је пред делегате

---

²⁵⁴⁵ S. Spasojević, *nav. delo*, 70.

²⁵⁴⁶ „Делегати траже извештај о Мартиновићу“, *Политика*, 18. јун 1985.

²⁵⁴⁷ „СР Србија није надлежна за случај Ђорђа Мартиновића“, *Политика*, 29. јун 1985.

²⁵⁴⁸ Наведено према: S. Spasojević, *nav. delo*, 79-80.

²⁵⁴⁹ „Физички нападу не престају“, *Политика*, 29. јун 1985.

²⁵⁵⁰ „Захтев за опозив јавног тужиоца“, *НИН*, 6. октобар 1985, бр. 1814.

СИВ-а стигао у децембру, али су они једногласно одбили да га усвоје јер се у њему само хронолошки наводило шта је учињено, без икаквих коначних закључака.²⁵⁵¹

У октобру 1985. Димитрије Богдановић и Добрица Ћосић су написали апел упућен Скупштини СФРЈ и Скупштини СР Србије, које су потписали сви чланови Одбора, њих двадесет. Потписници су се успротивили политичкој кампањи против петиције 2016 Срба са Косова и Метохије. У опису ситуације у покрајини позвали су се на случај Мартиновић:

„Методe су остале исте: на старом кољу су нове главе. Нови Ђакон Авакум зове се Ђорђе Мартиновић, а Мајка Југовића – Даница Милинчић. [...] Случај Ђорђа Мартиновића постаје случај целог српских народа на Косову. Сличног злочина тешко да има, али да се читав правни поредак једне земље упрегне да тај злочин сакрије, таквог случаја сигурно нема.²⁵⁵²

Страдање Ђорђа Мартиновића се помиње и у нацрту Меморандума САНУ:

„Случај Мартиновић је значајан не само због нарочитог, невиђеног насиља, које подсећа на најмрачнија времена турског набијања на колац, него и због упорног одбијања да се у редовном судском поступку установи и призна истина. Уместо да буде повод за потврду врховне вредности закона и људских права, тај случај је на Косову схваћен као прилика да се истакне сувереност покрајине, коју она ни по Уставу нема, те да се СР Србији наметне принцип ‚немешања у унутрашње послове‘ покрајине, као да се ради о међудржавном, међународном односу.“²⁵⁵³

Случај Мартиновић је подстакао већ присутно уверење у дело српске јавности да је на делу антисрпска завера. Сликaр Мића Поповић, један од чланова Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, 1986. године је насликао слику „1. мај 1985“. Инспирисан сликом „Мучеништво св. Вартоломеја“ Хосеа де Ривере из седамнаестог века, приказао је Мартиновића на крсту који подижу Албанци, препознатљиви по својим белим капама. У подножју крста се налази флаша претећи уперена ка Мартиновићевом међуножју, док полицајац, који симболизује саучесништво режима, мирно посматра распињање српског

---

²⁵⁵¹ „Игра без граница“, *НИН*, 22. децембар 1985, бр. 1825.

²⁵⁵² *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 69-72; Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 145-146.

²⁵⁵³ К. Михаиловић, В. Крестић, „Меморандум САНУ“. *Одговори на критике*, САНУ, Београд 1995, 135.

Христа.²⁵⁵⁴ Песник Милан Комненић у збирци песама „Изгон“, чија је централна тема феномен егзодуса, написао је стихове:

„И док Србију распињу боце,
убиоци крију убиоце“²⁵⁵⁵

Име Ђорђа Мартиновића је постало симбол страдања Срба на Косову. Брана Црнчевић је изјавио да је страдање Ђорђа Мартиновића било „Јасеновац за једног човека“.²⁵⁵⁶ Говорећи о слици Миће Поповића, Добрица Ћосић истиче симболичку важност страдања Ђорђа Мартиновића:

„Српски сељак коме на његовој сопственој њиви, за време сетве пасуља, суседи Албанци кроз чмар заривају разбијену флашу до подребарног предела, цепајући му притом дебело црево, треба да постане симбол албанског и исламског шовинизма.“²⁵⁵⁷

Песник Стеван Раичковић, као дечак сведок масовног страдања Срба 1941. године, страдању Ђорђа Мартиновића је посветио песме „Крвава бразда“ и „Капија Шумадије“ у збирци коју је насловио: „Сувишна песма. Девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима“.²⁵⁵⁸

У српском друштву је владало уверење да је над Мартиновићем извршен страховит, етнички мотивисан злочин, са неодољивом асоцијацијама на османлијска времена набијања на колац, доказ геноцида који је антисрпски настројен режим покушао да прикрије. Временом су конструкције око постојања завере постајале све веће, па је тако бивших службеник УДБ-е и писац више књига о стању на Косову Живорад Михаиловић у интервјуу за „НИН“ почетком 1989. изјавио да је случај Мартиновић у ствари био добро организована акција у којој је тога дана нападнуто још дванаест лица, од којих је троје умрло!²⁵⁵⁹ Тврдње су биле неистините али су утицале на даље нарастање разбукталих антиалбанских осећања.

Са друге стране, случај је за Албанце је посао пример антиалбанске пропаганде српских националиста. Америчка ауторка Џули Мертус је 1999. на Косову разговарала са Албанцима, медицинским особљем које је 1985. било укључено у лечење Мартиновића. Сви

---

²⁵⁵⁴ J. Dragović Soso, *nav. delo*, 200.

²⁵⁵⁵ „Боца Ђорђа Мартиновића“, Милан Комненић, *Изгон*, БИГЗ, Београд 1987, 73.

²⁵⁵⁶ „Истона о Мартиновићу“, *Политикин свет*, 1. мај 1991.

²⁵⁵⁷ Д. Ћосић, *Мића Поповић, време, пријатељи*, Публикум, Београд 2005, 175.

²⁵⁵⁸ С. Раичковић, *Сувишна песма. Девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима*, Српска књижевна задруга, Београд 1991, 29-35; 41-47.

²⁵⁵⁹ „И секретарица зна истину“, *НИН*, 5. фебруар 1989.

су били уверени да је повреде нанео сам себи. Манипулација информацијама и одуговлачење да се истрага оконча за Албанце на Косову је доказ да су политички органи из Београда желели да изазову антиалбанско расположење и подстакну захтеве за укидањем аутономије САП Косово. Чак и они малобројни који су сумњали да је над Ђорђевићем Мартиновићем можда заиста извршен злочин и да су локални органи онемогућили истрагу, сматрали су за неправду што се одговорност пребацује на све Албанце.²⁵⁶⁰

У време одржавања трибина „О Косову за Косово“ у Француској 7 у Београду Реџеп Ђосја је коментарисао како је на делу колективна оптужба на рачун Албанаца заснована на лажима. То је српским интелектуалцима између осталог доказивао тврдњом: „Ваш однос према вишеструко доказаној истини о болесном Ђорђу Мартиновићу речит је пример такве узурпације истине.“²⁵⁶¹

Ангажовање интелектуалаца на случају Мартиновић и пружање подршке Србима са Косова и Метохије утицало да дође до међусобног „препознавања“ маса и интелектуалаца. Бројни аутори (Дејан Јовић, Јасна Драговић-Сосо, Џули Мертус) су склони да у овом повезивању препознају трансформацију интелектуалаца, до тада ангажованих на борби за демократизацију друштва, у националисте који су стали на чело маса незадовољних због положаја Срба на Косову и Метохији и у Југославији уопште. Дејан Јовић пише да је:

„Случај Мартиновић по први пут промовирао је реторику критичке интелигенције као меру патриотизма и одлучности – а то су многи у Србији (али не само њој) захтјевали.“²⁵⁶²

Иако је неоспорно тачно да од 1985. почиње активније ангажовање интелектуалаца на косовском питању и повезивање са масама, не сме се previdети да је до тога дошло јер су се догађаји интензивирали а дуго накупљано незадовољство јавности ескалирало. Захтеви да се радикалним мерама поправи положај Срба на Косову су се све гласније чули и из редова партије, па чак и од стране бораца на чије се ставове у СФРЈ веома пазило.²⁵⁶³

Интелектуалци нису покренули плимуну незадовољства која се због стања на Косову разлила Србијом. Њихово ангажовање на косовском питању је пре логичан след ствари него

---

²⁵⁶⁰ J. Mertus, *op.cit.*, 106.

²⁵⁶¹ R. Qosja, *nav. delo*, 115.

²⁵⁶² D. Jović, *nav. delo*, 356.

²⁵⁶³ „Шта су борци НОР-а са Косова који живе у Београду рекли на свом скупу одржаном 25. априла 1986. године“, у: С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, 447-449

нагли заокрет у деловању. Још од краја седамдесетих активност опозиционог круга је била условљена слабостима режима. Петиције против вербалног деликта, злоупотребе психијатрије, морално-политичке подобности, заштита слободе речи и изражавања су били реакција на постојеће стање. Интелектуалци, посебно група окупљена око Ћосића, покушавали су да стану на чело незадовољства, али га сами нису производили нити су имали могућности да то учине.

Масивно незадовољство због стања на Косову дуго је потмуло нарастало у ужој Србији. Политика Стамболићевог руководства јесте била заокрет у односу на ранији период, али је одлучније ангажовање на косовским проблемима изостало. То је делом и разумљиво, јер република није имала надлежности над покрајином, па су сви напори усмерени на измену уставних односа. Али, масама у Србији је било доста чекања. Када је пропуштена шанса за приближавање између Стамболића и опозиционара међу интелектуалцима, они су се окренули незадовољнима, спремни да се супротставе режиму на још једном пољу. Овај пут то је било косовско питање.

Ђорђе Мартиновић је умро 6. септембра 2000. године, у Читлуку крај Крушевца, где се са породицом преселио после одласка са Косова. Његов случај је постао пример као у друштву растрзаном бројим проблемима, тек овлаш скривеним испод површине, један злочин или лична несрећа могу да нарасту до неслућених граница и разоткрију све слабости дотрајалог система. Покушај да се истина сакрије, или бар случај толико развуче да јавност на њега заборави, произвео је супротан ефекат. Пре него што су резултати истраге објављени у подељеном друштву обе сукобљене етничке групе су већ имале своје истине у које до данас верују.

6. 4. Српски покрет отпора

Корени отпора

Покрет отпора Срба и Црногораца са Косова је био резултат истих оних околности које су довеле до масовног иселјавања српског и црногорског становништва из покрајине. Део Срба и Црногораца је на албанизацију током седамдесетих и побуну 1981 реаговао инстинктивно – одлучили су да беже. Истовремено, код других се јавила жеља за отпором.

Почетком осамдесетих на више одвојених места у покрајини је дошло до сукобљавања локалног, српског становништва са општинским и покрајинским органима око пројеката за које су Срби тврдили да ће им нарушити квалитет живота и да им је циљ да подстакну иселјавање. Отпор Срба из Српске улице (ул. Емин Дураку) у Ђаковици против рушења српске махале и разбијања последњег компактно српског дела града трајао је још од седамдесетих.²⁵⁶⁴ Када су све могућности за отпор на локалном нивоу исцрпљене, Срби из Ђаковице су написали петицију и за помоћ се обратили органима републике Србије. Ђаковицу су 1982. посетили Никола Љубичић и Али Шукрија, и незадовољним Србима обећали да се њихове куће неће рушити. И поред обећања, спор са општинским властима је потрајао још две године. Поучени ранијим искуством, Срби су се поново обратили за помоћ функционерима из републике. После великих притисака крајем 1984. коначно је одлучено да улица неће бити срушена.²⁵⁶⁵

У Шилову, српском селу на ободу Гњилана, мештани су се 1983. побунили против планиране градње кланице. Становништво села је било у потпуности орјентисано на пољопривреду. Плашили су се да ће кланица загадити њиве и постојеће бунаре, јер је у селу постојао велики проблем са снабдевањем водом.²⁵⁶⁶ Мештани су већ имали лоше искуство са хладњачом која је у селу подигнута неколико година раније, а питање отпадних вода још увек није било решено. Такође, због политике запошљавања по националном кључу планирано је да се у кланици запосли само 20 Срба, док би остали запослени, њих 220, били Албанци, којих у Шилову није било.²⁵⁶⁷ Срби су се плашили да ће доћи до градње кућа за новозапослене Албанце, што се у многим другим местима на Косову показало као први корак ка масовном иселјавању Срба. Зато су били одлучни да не дозволе градњу. Стали су пред булдожере и чак се сукобили са полицијом која је дошла да их растера.²⁵⁶⁸

Општинска власт је била упорна да се градња настави. У покрајинским органима нико се није обазирао на жалбе мештана. Зато су се за помоћ обратили председнику Председништва СР Србије, Николи Љубичићу. Јавно су претили да ће се масовно иселити

---

²⁵⁶⁴ „Ђаковички изазови“, *НИН*, 9. децембар 1984.

²⁵⁶⁵ „Неизвесност дуга деценију“, *Јединство*, 20. октобар 1984; „Не руши се 'Српска улица'“, *Политика Експрес*, 25. децембар 1984.

²⁵⁶⁶ „Случај кланице у селу Шилово“, *НИН*, 22. мај 1983. године.

²⁵⁶⁷ Према попису из 1981. у Шилову је живело 879 Срба и 190 Албанаца.

²⁵⁶⁸ „Ко се инати у Шилову!“, *Новости* 8, 21. мај 1983.

и да ће престати да шаљу децу у школу док се проблем не реши.²⁵⁶⁹ Делегација од 120 Срба из Шилова је самоиницијативно дошла у Београд. Примио их је Бранко Пешић и обећао да ће републичко руководство разговарати са покрајинским како би се проблем решио.²⁵⁷⁰

До супротстављања градњи је дошло и у селу Бресје, крај Косова Поља.²⁵⁷¹ СО Приштине је одлучила да у атару Бресја и суседног, већински албанског Добрева буде изграђен железнички депо. За Србе из Бресја то је значило експропријацију 42 хектара плодне земље. Одлука о градњи је донесена још 1979, али се на њу мало ко обазирао јер се ништа конкретно није догађало. Тек када је 1982. започела експропријација земље мештани су се побунили. Сценарио је био сличан као и у Шилову. Када делегација из села није наишла на разумевање у општинским и покрајинским органима, запутили су се у Београд. До јула 1983. три делегације су долазиле да разговарају са републичким функционерима. Обећано им је да ће републичко руководство о њиховом случају, као и о кланици у Шилову, разговарати са покрајинским.²⁵⁷²

Срби из Ђаковице, Шилова и Бресја су користили осетљиву ситуацију у покрајини да се супротставе градњи инфраструктурних објеката на њиховој земљи. Противљење становништва експропријацији и градњи индустријских постројења није реткост у срединама у којима се одвија убрзана урбанизација и индустријализација. Мештани су упозоравали да ће градња пореметити међуетничке односе јер су знали да је то најефикаснији начин да јој се супротставе. Колико су тврдње биле оправдане тешко је рећи. У случају Ђаковице заиста је постојала намера да се разбије компактно српски део града што би неизбежно водило у исељавање српског становништва. Међутим, у случају Бресја, комисије скупштина Косова и Србије и Железнички институт из Београда су потврдили да је предвиђено место градње депоа најоправданије.

Много важније од оправданости незадовољства Срба је био ток сва три случаја. Мештани су покушавали да заштиту пронађу у локалним органима, прво у општини, па потом у покрајини. Када то нису успевали самоиницијативно су се обраћали републичким органима. Тако је начињен преседан да Срби са Косова заштиту уместо у Приштини траже

---

²⁵⁶⁹ „Родитељи забранили деци да иду у школу“, *Политика*, 11. мај 1983.

²⁵⁷⁰ „Шировани у Скупштини СР Србије“, *Дневник*, 28. мај 1983; „Изградња кланице постаје политичко питање“, *Политика*, 28. јун 1983

²⁵⁷¹ Бресје је почетком осамдесетих имало 170 кућа: 150 српских и 20 албанских.

²⁵⁷² „Преко хлеба – депо!“, *Новости* 8, 23. јул 1983.

у Београду. Српски покрет отпора је био аутохтони, самоникли покрет Срба и Црногораца са Косова који је формиран на овом преседану.²⁵⁷³

После тешких разговора функционера из републике и покрајине у мају и јуну 1983. договорено је да се кланица уместо у Шилову гради у неком од суседних села, мада су тензије потрајале још неко време.²⁵⁷⁴ Дража Марковић је у дневничким белешкама записао су у покрајини притиске из Београда доживели као озбиљан политички пораз.

„За њих је то било питање престижа, питање на коме су требали да добију битку за своју самосталност, аутономност, сувереност, за 'Косово-република'!“²⁵⁷⁵

Проблеми у Шилову и Бресју, као и вести о низу ексцеса широм Косова о којима је извештавала штампа, подстакли су широко незадовољство међу Србима. Центар отпора спонтано је почео да се формира у Косову Пољу, насељу надомак Приштине у коме је живело је око 30.000 становника. Након Другог светског рата Косово Поље је било скоро чисто српско, али је до половине осамдесетих број Срба и Албанаца постао скоро изједначен. Насеље је брзо нарасло и скоро се спојило са Приштином. Убрзани раст становништва није пратио развој инфраструктуре. Постојале су само две асфалтиране улице. Није било ни метра канализације. Недостајале су школе, објекти за разне друштвене активности...²⁵⁷⁶

Убрзо после побуне међу Србима у Косову Пољу је почело да се осећа комешање. Незадовољство због бројних нерешених комуналних проблема, високе стопе незапослености и осећаја да су због албанизације покрајине постали грађани другог реда појачано је вестима о међунационалним ексцесима, нападима на Србе и испадима припадника илегалних група. Косово Поље је на неки начин било предодређено да постане

---

²⁵⁷³ У литератури доминира поглед да је Српски покрет отпора формиран под директним утицајем политичке елите из Београда и опозиционара из круга око Добрице Ћосића. Став је формиран на основу тврдњи изнесених у сећањима учесника догађаја из позних осамдесетих који су се са покретом нашли на различитим странама (I. Stambolić, *Put u bespuće*, 165-180). Владисављевић показује да је покрет у ствари самоникао и да је настао одоздо нагоре, без утицаја елита све до периода када је постао важан политички фактор. Видети: N. Vladisavljević, „Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985-1988“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 54 No. 5 (2002), 771-790; N. Vladisavljević, „Grassroots groups, Milošević or dissident intellectuals? A controversy over the origins and dynamics of the mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s“, *Nationalities Papers*, Vol. 32 No. 4 (2004), 781-796;

²⁵⁷⁴ АС, б2 к453, Материјали са 6. седнице Комисије за представке и жалбе ЦК СКС, одржане 29. јуна 1983. године, Преглед представки и жалби упућених ЦК СКС, његовим органима и функционерима у мају 1983.

²⁵⁷⁵ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1983, 4. јун.

²⁵⁷⁶ АЈ, ф507, „Информација о неким питањима друштвено-политичког стања у Косову Пољу“ (Строго поверљиво), Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

центар српског отпора јер су се у њему населили многи исељени Срби из других делова Косова који нису желели да напусте покрајину.²⁵⁷⁷ Клица отпора је почела да нараста. После скрнављења српског гробља у оближњем селу Шипоље, 28. марта 1982²⁵⁷⁸, 18 Срба из Косова Поља је упутило писмо органима општине, покрајине и републике, тражећи заштиту.²⁵⁷⁹ Ово писмо је била прва активност групе из које је три године касније изникао Српски покрет отпора.

Догађаји у Шилову и Бресју у пролеће 1983. подстакли су групу од 19 Срба и Црногораца из више села на Косову да 4. априла оде у Београд.²⁵⁸⁰ Дошли су пред кабинет Николе Љубичића и захтевали да разговарају. Љубичић је позвао председника ПК СК Косова Шефћета Јашарија и обавестио га о ситуацији. Јашари је сматрао да не треба да их прими, већ да им каже да се врате у покрајину. Љубичић их је ипак примио. Током разговора, говорили су му о притисцима које трпе у школама, у продавницама, на радним местима, у здравственим установама... Истакли су да се осећају као грађани другог реда. Оптужили су покрајинске функционере да наступају као „комесари иреденте“.²⁵⁸¹ На питање шта их је подстакло да дођу у Београд одговорили су да су се састајали, разговарали, жалили се један другом, и тако одлучили да заштиту потраже од своје републике, јер у покрајини нису могли да је добију. Љубичић је саслушао жалбе и потом записник о састанку проследио у ПК Косова.

Реакција из покрајине је била оштра. Током мајских разговора републичког и покрајинског руководства Шефћет Јашари, Илијаз Куртеши и Илија Вакић су критиковали одлуку Љубичића да прими делегацију. Револтиран излагањем Љубичић је Илији Вакићу, једном од „пугујућих политичара“ које су Срби са Косова често критиковали, оштро пребацио:

---

²⁵⁷⁷ М. Doderović, *Kako se dogodio Šolević*, Gradina, Niš 1990, 21-22.

²⁵⁷⁸ *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиепископске Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, 590.

²⁵⁷⁹ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 14. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018) Од каснијих лидера Српског покрета отпора у овој групи су били Коста Булатовић, Мирослав Шолевић и Божа Марковић.

²⁵⁸⁰ Р. Барјактаревевић, *нав. дело*, 50; М. Doderović, *нав. дело*, 18-21.

²⁵⁸¹ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка за 1983, 16. април.

„А што нису дошли код тебе?“²⁵⁸²

Тензије у више места широм Косова подстакле су Срби из Косова Поља да се 10. јуна 1983. окупе формално на састанку Прве и Друге подружнице Социјалистичког савеза Косова Поља.²⁵⁸³ Пошто одлазак у Београд и разговор са Николом Љубичићем није довео до промене стања, договорено је да једна делегација из Метохије, где је било много насељеника из Црне Горе, оде у Титоград (Подгорица) и разговара са председником Председништва СК Црне Горе Добриславом Ћулафићем. У ЦК СК Црне Горе су стигли 22. јуна 1983. Ћулафић је одбио да их прими, па су разговарали са нижим функционерима, Велисавом Вуксановићем и Анђелком Ковачевићем. Као и током разговора са Љубичићем, изнели су им своје проблеме и вратили се на Косово где су се због овог поступка суочили са претњама и притисцима из покрајинских институција.²⁵⁸⁴

Одласци група незадовољних Срба и Црногораца у Београд и Подгорицу током 1983. су били стихијски и спонтани. Људи су желели да их неко саслуша, да разуме њихову муку и покаже вољу да помогне. И поред обећања, током наредне године се мало шта променило. У међувремену окупљања у Косову Пољу су настављена. Да би спречили Општински комитет у Приштини да их прогласи за завереничка и националистичка организована су под формом састанака Акционе конференције 16. и 17. месне заједнице, које су обухватале простор Косова Поља. До краја 1984. Срби из насеља су потпуно преузели контролу над ове две МЗ.

Нови покушај да подршку добију у Београду уследио је 8. новембра 1984. Делегацију је примио нови председник Председништва СР Србије Душан Чкребић. Разговор је био отворен. Чкребић им је објаснио да Србија нема скоро никакве надлежности на Косову и да не може да им помогне. Подржао је њихово окупљање и охрабрио их: „Радите како најбоље знате, тамо на Косову. И моји су ратовали за Косово. И ја сам у Дреници ратовао против Шабана Полује за Косово...“²⁵⁸⁵

---

²⁵⁸² АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, к3, Белешке са разговора са представницима Косова, одржаног 16. маја 1983.

²⁵⁸³ Р. Барјактаревић, *нав. дело*, 49.

²⁵⁸⁴ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет ИТ-02-54): сведок Коста Булатовић, 14. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018)

²⁵⁸⁵ Р. Барјактаревић, *нав. дело*, 50.

Дубоко незадовољни што се стање у покрајини не мења на боље, Срби из Косова Поља су решили да напишу петицију и упуте је покрајинским, републичким и савезним институцијама. Текст петиције је, међутим, потписало само 78 грађана. Због малог броја потписа одлучено је да се петиција на шаље.²⁵⁸⁶

Повезивање Српског покрета отпора са Добрицом Ћосићем и Петиција 2016

Ескалација ситуације на Косову током лета 1985. подстакла је нова окупљања међу Србима. Поновно отварање питања односа између републике и покрајине у ЦК СК Србије, случај Мартиновић, откривање низа илегалних група током лета и извештавање штампе утицали су да у Косову Пољу дође до нових, учесталих састанака и договора. До тада, већ је постојала група неформалних лидера чија реч је носила највећу тежину. Чинили су је Коста Булатовић, Зоран Грујић, Бошко Будимировић и Мирослав Шолевић.²⁵⁸⁷ У мају 1985. им се као нека врста политичког ментора придружио бивши покрајински функционер, Душан Ристић.

Након пребијања ученика Србина од стране новинара, Албанца, 9. септембра 1985. је одржан буран састанак партијског актива 17. МЗ Косова Поља.²⁵⁸⁸ Присуствовали су представници комитета из Приштине и необично пуно грађана. Преко 40 учесника је емотивно говорило о проблемима са којима се сусрећу, од инфраструктурних до оних на националној основи. Општи закључак је био да се „овде не вреди жалити“.²⁵⁸⁹ Представници општине су обећали да ће формирати Радну групу са задатком да проблеме испита и реши. Месец дана касније је постало јасно да је у питању било само политички маневар, и да ни до каквих конкретних промена неће доћи.

Пошто разговори са републичким функционерима у Београду и Подгорици 1983. и 1984. нису дали резултата, међу Србима из Косова Поља се јавила идеја да се повежу са неформалним лидером српске опозиције, Добрицом Ћосићем. Није то био први пут да се

---

²⁵⁸⁶ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 25. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Пристапљено 26. јула 2018)

²⁵⁸⁷ „Штаб“ српског покрета на Косову, како је често неформално називан, формиран је спонтано, захваљујући пријатељским односима између лидера. Коста Булатовић и Мирослав Шолевић су били кумови. Бошко Будимировић и Шолевић су радили у истој фирми и били пријатељи. На сличан начин су се повезали и са осталим лидерима покрета. „Питали смо Павла и Добрицу“, *Борба*, 8. фебруар 1993.

²⁵⁸⁸ Срђана Крстића, ученика из Угљара, села поред Косова Поља, на повратку из школе је претукао Назим Абази, новинар РТВ Приштина. Абази је због овог дела прекршајно кажњен са 30 дана затвора.

²⁵⁸⁹ „Како је настала петиција“, *ТВ Новости*, 13. децембар 1985.

савет тражи ван круга партије. Душан Ристић сведочи да су у ранијем периоду лидери покрета разговарали са патријархом Германом, епископом рашко-призренским Павлом, Светозаром Вукмановићем Темпом, неколицином активних и пензионисаних генерала...²⁵⁹⁰ Контакт са Ћосићем је успостављен преко Рајка Ђурђевића, новинара „Дуге“.²⁵⁹¹ Делегација са Косова, превођена Костом Булатовићем, састала са најпознатијим српским опозиционаром 27. септембра у ресторану „Влтава“ на Врачару. Ћосић их је саслушао, подржао њихове дотадашње активности и упутио да наставе са обраћањем републичким и савезним органима у Београду. Упозорио их је да ни случајно не наступају заверенички, тајно, већ их је саветовао да упорно траже пријем код функционера и решавање њихових проблема, а уколико неко одбије да их прими да легну на праг и чекају. Током разговора Ћосић је предложио да напишу петицију и упуте је покрајинским, републичким и савезним органима. Коста Булатовић му је објаснио да су покушали са писањем петиције претходне године, али да је због страха од репресије одзив био слаб. Ћосић је сматрао да ипак треба да покушају јер се атмосфера изменила због вести о нападима и ексцесима.²⁵⁹²

Први текст петиције, касније познате као Петиција 2016 или Петиција 2011²⁵⁹³, написали су Рајко Ђурђевић и његова супруга, новинарка „Борбе“ Даница Радевић Ђурђевић. Прочитао ју је јеромонах Атанасије Јефтић. Сматрао је да је петиција преоштра.²⁵⁹⁴ Исто мишљење је изнео и Добрица Ћосић, па је текст потом донекле ублажен.²⁵⁹⁵

Петиција је написана оштрим тоном. Потписници су упозорили да је петиција њихов последњи покушај да „легалним начином заштите право на живот својих породица“. За ситуацију на Косову су коришћене речи попут „окупација“, током које се одвија „насиље непознато историји“, „геноцид фашиста над Србима“. Захтеви су изнесени у 15 тачака.

---

²⁵⁹⁰ „Србија нема решење за Косово“, Борба, 11. фебруар 1993.

²⁵⁹¹ Рајко Ђурђевић је од побуне 1981. извештавао о стању на Косову. Био је аутор репортажа које су изазвале снажан утисак у јавности, попут оне о терористичком нападу у радничком клубу „Југославија“ у Бриселу. Такође, организовао је излазак пред камере РТ Београд Данице Миланчић након убиства њеног сина 1982. године.

²⁵⁹² Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 25. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018); Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 143.

²⁵⁹³ Петиција је добила назив по броју потписника. У литератури се срећу оба броја, 2011 и 2016.

²⁵⁹⁴ Р. Барјактареввић, *нав. дело*, 51. Поред наведених, у уобличавању текста су учествовали: Коста Булатовић, Матија Стевановић, Братимир Тошковић, Новак-Мића Радуловић и Воја Вучинић.

²⁵⁹⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 144.

Затражена је заштита људских права; да република Србија добије надлежности као и друге републике; да се из органа покрајине и републике искључе и позову на одговорност сви који су допринели настанку актуелног стања; да се њихова имена јавно објаве; да се откаже гостопримство свим емигрантима насељеним на Косову од 1941; да се пониште сви уговори о продаји српских имања; да се спроведе повратак свих исељених Срба; да се изврши преиспитивање свих спорних судских пресуда из претходног периода; да српски језик буде службени језик; да се укине коришћење албанске заставе као заставе албанске народности; да се изврши реконструкција досијеа балиста уништених после 1966; да се изврши рехабилитација кадрова смањених јер су указивали на албанизацију покрајине; да се суспендује запошљавање по националном кључу; да у раду Скупштине учествује делегација која би делегате упознала са стањем које је довело до настанка петиције²⁵⁹⁶; да се ванредна седница Скупштине Србије посвећена захтевима из петиције одржи најкасније до 30. октобра 1985.²⁵⁹⁷

Текст петиције је 21. и 22. октобра достављен институцијама републике и федерације, али не и покрајине. Врло брзо су уследиле реакције. Председништво ОК СК Приштине петицију је назвало „политички памфлет непријатељске садржине уперен против политике СКЈ“.²⁵⁹⁸ ПК Косова је закључио је да је клима међу грађанима Косова Поља „врло неповољна“. Петиција је одбачена уз тврдње да садржи „контрареволуционарну платформу“.²⁵⁹⁹ Централном комитету СКЈ је упућена информација у којој је наведено да су аутори петиције „у тесној вези са националистима, десничарским снагама и опозиционим снагама у Београду“, да „негирају све постигнуто“ и да заговарају политику „чврсте руке“.²⁶⁰⁰ Функционери из покрајине су тврдили да је мноштво потписа на петицији

---

²⁵⁹⁶ За предсатвнике у делегацији су предложили јавне личности и делегате који су већ били познати по ангажовању на косовском питању: Светозара Вукмановића Темпа, Зарију Мартиновића, Батрића Јовановића и Тодора Славинског.

²⁵⁹⁷ АЈ, ф507, „Представка Булатовић Косте из Косова Поља“, Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

²⁵⁹⁸ „Својеврстан политички памфлет“, *Борба*, 13. децембар 1985.

²⁵⁹⁹ АС, б2 ПК СКК к42, Информација са састанка радне групе за Косово Поље, Материјали са 178. седнице Председништва ПК СКК, одржане 9. децембра 1985.

²⁶⁰⁰ АЈ, ф507, „Информација о актуелној идејно-политичкој ситуацији у месним заједницама Косова Поља и активностима Савеза комуниста“, Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986

фалсификовано.²⁶⁰¹ На седници Председништва СР Србије председник Председништва САП Косова Бранислав Шкембаревић је за петицију рекао да „није настала спонтано“:

„Слободан сам да кажем да је то резултат једне смишљене активности, непријатељске активности (...). Ту су се умешале разне снаге и струје и диригенти нису у Косову Пољу (...) него се налазе ван Косова Поља и ван покрајине.“²⁶⁰²

Убрзо након што је петиција упућена, Председништво СР Србије је на Косово упутило двојицу представника да се упознају са стањем у Косову Пољу.²⁶⁰³ Њихова оцена је била нешто суздржанија. Истакли су да је петиција неприхватљива и политички штетна, али, сматрали су да су у њој покренута нека важна питања, већ садржана у Платформи о Косову, на којима се није радило довољно. Упозоравали су да је број потписника велики и да петиција сведочи о стању које се не сме занемаривати.²⁶⁰⁴ И поред ових упозорења, ЦК СК Србије је у потпуности подржао ставове ПК Косова. Званични став српског руководства је био да петиција подстакнута од националистичких група ван покрајине, да поспешује српски и црногорски национализам и да утиче на погоршавање међунационалних односа.²⁶⁰⁵

Став ЦК СК Србије је одржавао идеје његовог председника Ивана Стамболића. Покрет Срба из Косова Поља је био самоникао. У време настанка петиција његова снага се још није ни наслућивала, нити су у руководством покрајине и републике разумели дубину незадовољства међу Србима. Стамболић је због контакта Добрице Ћосића са лидерима Срба из Косова Поља у петицији видео још једну акцију опозиције усмерену против режима.²⁶⁰⁶ Оштар тон и поједини захтеви олакшали су да петиција буде осуђена као националистичка. Одбацивање петиције од стране режима подстакло је приближавање Срба из Косова Поља са опозиционарима међу интелектуалцима у Београду. У јануару 1986. Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања је упутио писмо Скупштини СФРЈ и Скупштини СР Србије.

---

²⁶⁰¹ „Фабрицирани потписи“, *Вјесник*, 18. децембар 1985; „Живети уз петицију“, *Политика Експрес*, 22. децембар 1985.

²⁶⁰² АС, г274 23/III, Материјали са 72. седнице Председништва СР Србије, одржане 27. јануара 1986, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Бранислава Шкембаревића.

²⁶⁰³ На Косово су упућени чланови Председништва СР Србије Вељко Марковић и Драгутин Тешић.

²⁶⁰⁴ АЈ, ф507, „Информација о неким питањима...“

²⁶⁰⁵ АС, б2 к431, Материјали са 113. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 25. децембра 1985, записник.

²⁶⁰⁶ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 166.

Затражили су да се подрже захтеви из петиције. Тон писма је био оштар и у многоме је подсећао на тон петиције. Упозорено је да се на Косову одвија геноцид над Србима:

„Силују се старице и монахиње, претуца нејач, ослепљује стока, зидају штале од надгробних споменика, скрнавe и срамоте цркве и историјске светиње...“²⁶⁰⁷

Сличност тона петиције и писма Одбора не може се приписати само утицају Добрице Ћосића. Инсистирање да се на Косову догађа геноцид и да „под плаштом борбе против ’великосрпског хегемонизма’ већ деценијама траје монтирани политички процес српском народу и његовој историји“²⁶⁰⁸ је било део истог оног новог духа националне трагике који је најавио Ћосић романом „Време смрти“ и потом даље разрађивали „Голубњача“, „Нож“ и „Књига о Милутину“, а делимично и Павићев „Хазарски речник“ (писац је у причи о нацији која стоји између великих идеологија а не припада ниједној и зато неумитно пропада пре видео Југославију него Србију, али су је многи у бурним годинама крајем осамдесетих другачије тумачили).²⁶⁰⁹ „Књиге плача“²⁶¹⁰ су у јавности фрустрираној свеопштом кризом поспешивале нарастајућу мисао да је политика у послератној Југославији српском народу донела само поделе и страдање.

Осам дана након што је Одбор за одбрану слободe мисли и изражавања упутио писмо скупштинама СФРЈ и Србије скоро истоветно писмо је потписало 212 српских интелектуалаца.²⁶¹¹ Као што је 1980. новинар Милош Васић писао Љубомиру Тадићу да је позив за учешће у раду часописа „Јавност“ у Београду постао „мера угледа“, исто се може рећи и за потпис на овом писму – међу потписницима су били скоро сви чије је име нешто значило у интелектуалним и културним круговима у Београду и Србији. Писмо је потписало чак 36 чланова САНУ, професори факултета, писци, запослени на научним институтима. Потписници су били некадашњи чланови опозиционог круга, интелектуалци који су се супротставили режиму бранећи слободу изражавања у периоду 1982-1985. али и бројни до тада неекспонирани интелектуалци. Писмо је потписао и Данило Лекић Шпанац, генерал-пуковник у пензији и народни херој.

---

²⁶⁰⁷ Одбор за одбрану слободe мисли и изражавања. *Саопштења и други документи*, 69-72.

²⁶⁰⁸ Исто, 70.

²⁶⁰⁹ Е. Вахтел, *нав. дело*, 269.

²⁶¹⁰ К. Николић, *Српска књижевност и политика (1945-1991). Главни токови*, 152.

²⁶¹¹ Р. Барјактаревић, *нав. дело*, 35-44.

Регаовала је и САНУ. У писму Председништву СР Србије председник Душан Каназир је истакао како се у академији надају „да се наше друштво неће оглушити о тај драматични апел за заштиту елементарних људских права и законитости“.²⁶¹²

Разлози за овако широко ангажовање интелектуалаца су били вишеструки. Незадовољство због стања на Косову је почетком 1986. постало опште и захватило је велики број грађана и интелектуалаца. Под утицајем случаја Мартиновић штампа се потпуно отргла контроли. Писање многих листова, посебно „Политике Експрес“, „Вечерњих Новости“ и неких илустрованих часописа је постало изразито сензационалистичко и попримило сва обележја кампање. Тон није био диктиран из ЦК СК Србије, иако су из покрајине долазиле такве оптужбе. Напротив, из републичког партијског руководства су неуспешно покушавали да писање штампе обуздају. Незадовољство је почињало да производи ново незадовољство, и да само себе умножава. На њега нису били имуни ни новинари нити уредници листова. После пет година створен је општи утисак да је ситуација на Косову све гора по Србе. Новинари су желели да као противтежу много пута поновљеним изјавама политичара да се стање поправља пренесу и другачију причу. Иако су скоро сви уредници и 80% новинара били чланови СК партија није могла да писање штампе стави под потпуну контролу.²⁶¹³ Мирослав Шолевић наводи да је група лидера Српског покрета отпора већ од 1984. имала одличну сарадњу са новинарима у тиражним листовима „Политици Експрес“, „Политици“, „Вечерњим Новостима“, „ТВ Новостима“, „Дуги“...²⁶¹⁴ У време најжешћих осуда петиције на партијским форумима покрајине и републике „ТВ Новости“ и „Књижевне новине“ у објавиле њен текст.²⁶¹⁵ Био је то јасан гест супротстављања и пркоса.

Други важан разлог за ангажовање интелектуалаца на косовском питању, посебно оних опозиционо орјентисаних међу њима, било је уверење да је Косово тема на којој се могу снажно супротставити режиму. Оштро одбацивање петиције од стране режима упутило је Србе са Косова и побуњене интелектуалце једне на друге. У писму чланова

---

²⁶¹² АС, г274 23/Ш, „Писмо председника САНУ Душана Каназира Председништву СР Србије“, Материјали са 72. седнице Председништва СР Србије, одржане 27. јануара 1986.

²⁶¹³ Ш. Галовић, *Говор и предговор*, Глобус, Загреб 1989, 189.

²⁶¹⁴ М. Doderović, *нав. дело*, 23-24; 79-80.

²⁶¹⁵ „Како је настала петиција“, *ТВ Новости*, 13. децембар 1985; „Захтев 2016 становника Косова“, *Књижевне новине*, 15. децембар 1985;

Одбора јасно је изречен захтев за сменама у републичком врху. За стање на Косову откривљена је погрешна политика, а самим тим и креатори такве политике:

„Кривац је политика, и треба мењати политику, али они који би морали да изведу промене, то неће, јер би морали да промене себе.“²⁶¹⁶

Главни форум са кога су изношени ставови српских интелектуалаца по питању Косова почетком 1986. је постала Француска 7, седиште Удружења књижевника Србије, у Београду. Текст петиције је прочитан на скупу београдских писаца 14. децембра 1985. Примљен је „са великим узбуђењем“. Писци су закључили да читава југословенска јавност треба да буде упозната са петицијом, након чега је она објављена у „Књижевним новинама“.²⁶¹⁷ У истом броју започело је објављивање поезије и прозе на тему Косова. Писало се и исељавању Срба, њиховој патњи и страдању, ситуација на Косову је поређена са оним из времена турске власти...

У недељама након објављивања петиције и писама које су Одбор и српски интелектуалци упутили скупштинама СФРЈ и Србије лидери Српског покрета отпора су на Косову организовали широку акцију даљег прикупљања потписа. Циљ им је био да покажу масовност подршке петицији и тако се одбране од оптужби да су националисти. Истовремено, наставила је да расте подршка петицији и покрету међу интелектуалцима. После писма са потписима 212 интелектуалаца уследила су нова, у којима су интелектуалци и јавне личности изражавали подршку.²⁶¹⁸

Укључивање федерације у косовско питање – закључци два председништва

Појава петиције 2011 и комешање међу Србима у Косову Пољу били су последње упозорење савезним институцијама да се умешају у косовско питање. Од 1981. у ЦК СКЈ је само два пута разговарано о стању на Косову, приликом расправа о остваривању Платформе. Седнице су протицале у спорењу косовског и српског руководства о оцени стања и избегавању представника осталих федералних јединица да се у проблем превише мешају. За већину у федерацији Косово је било унутрашње питање Србије, иако су знали да Србија нема инструменте да на стање директно утиче.

²⁶¹⁶ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 70.

²⁶¹⁷ „Скуп београдских писаца“, *Књижевне новине*, 15. децембар 1985.

²⁶¹⁸ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 92-94.

Након доласка Ивана Стамболића на чело ЦК СК Србије српско руководство је покушавало да покрене питање Косова пред савезним институцијама, као део иницијативе са 18. седнице.²⁶¹⁹ Тек је ескалација проблема у другој половини 1985. и почетком 1986. приморала савезно руководство на реакцију.

Поред петиције 2016 и писма српских интелектуалаца режим је посебно уздрмало отворено писмо 400 бораца са Косова који су живели у Београду. У њему, они су тешко оптужили низ дугогодишњих функционера на Косову за постојеће стања, првенствено Фадила Хоџу и Вели Деву. Србин, Илија Вакић, оптужен је за колаборацију са албанским националистима.²⁶²⁰

Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ су 5. марта 1986. усвојила закључке о стању у покрајини.²⁶²¹ На темељу њих оба председништва су усвојила мере за решавање проблема, са конкретним роковима и јасно наведеним институцијама одговорним за спровођење сваке од мера. Најважнија последица закључака је била то што је коначно заузет јединствен став о стању на Косову. Принцип демократског централизма у органима партије је већ био у великој мери нарушен, па су различити погледи на стање из Београда и Приштине остали, али је јединствен став савезних тела омогућио републичком руководству даљу политичку акцију.

Два председништва су заузела став да мере које су у САП Косово предузете „ни по обиму, ни по квалитету не одговарају потребама“. Истакнуто је да у многим срединама „није доследно и до краја доведен процес идејно-политичке диференцијације“. Закључак је био изузетно важан јер је значао да треба извршити кадровске промене. Ближила се конференција ПК СК Косова па је став два председништва био сигнал да је време за долазак нових људи, што је пропуштено да се учини 1981.

За „исељавање под притиском“ је наведено да представља „један од најтежих политичких проблема САП Косова, СР Србије и СФРЈ“. Тиме је заустављање исељавања постављено као мера успешности покрајинског руководства.

Важна тачка закључака је био став да постоје слабости у остваривању „акционог јединства СК Србије и СК Косова“, што је директна последица не испуњавања ставова СКЈ

---

²⁶¹⁹ М. Orlandić, *nav. delo*, 205.

²⁶²⁰ С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, 447-449.

²⁶²¹ АЈ, ф507, „Закључци о актуелној политичкој и безбедносној ситуацији у САП Косово“ (Државна тајна), Материјали са 162. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. априла 1986.

о остваривању јединства и заједништва у СК Србије. Став је дао ветар у леђа захтевима српског руководства за редефинисањем односа између Србије и покрајина.

Нова политика у покрајини требало је да почива на 15 директива изнетих у закључцима. У суштини, били су то систематизоване и још једном поновљене мере из докумената разних државних и партијских органа које нису до краја или уопште спровођене.

Закључцима два председништва савезно руководство је покушало да преузме иницијативу. Испрва су означени као „државна тајна“, па су јавно објављени тек два и по месеца касније. Јавност их је дочекала са великим очекивањима. Штампана је пружила велики публицитет и подршку.²⁶²² Низ савезних, републичких и покрајинских органа, као и све најзначајније друштвене организације су донели програме за остваривање закључака. На речима, полет је личио на онај из 1981, непосредно након побуне. Али, околности су биле знатно другачије. Већ у августу ЦК СК Србије је закључио да су рокови за многе мере предвиђене закључцима пробијени.²⁶²³

Узрок неуспеха иницијативе савезног руководства је лежао у томе што су закључци били закаснела реакција на стање које се убрзано мењало. На седници Председништва ЦК СКЈ у априлу, месец дана након усвајања закључака, Иван Стамболић је упозоравао:

„Ми још једном морамо констатовати да изгледа можда стоји оцена да смо ми и даље иза стварног стања ствари. Да се догађаји сустижу, претичу и нас затичу, да смо ми иза њих. Да смо ми још у ситуацији да гасимо пожаре, да се боримо са ексцесима а не да управљамо процесима.“²⁶²⁴

Да упозорења није имао ко да чује показао је детаљ са исте седнице. Када је председавајући Видоје Жарковић после предугог излагања Јура Билића у коме ништа конкретно није речено упозорио остале да буду што конкретнији, Билић му је одбрусио да је он читао записнике са седница Политбироа (из четрдесетих и педесетих година. Прим. П. Р.) у време кризних ситуација и да су на њима излагања трајала по два, три сата.

---

²⁶²² „Мере за опстанак“, *Политика Експрес*, 20. јун 1986; „Почетак који обећава“, *Јединство*, 14. јул 1986; „Охрабрују први резултати“, *Ослобођење*, 25. јул 1986.

²⁶²³ АС, Њ2 к517, „Информација о активности СКС, државних и других органа у СР Србији...“

²⁶²⁴ АЈ, ф507, Материјали са 161. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. априла 1986, неауторизоване магнетофонске белешке, уводно излагање Ивана Стамболића.

Иницијатива два председништва је могла одсудно да утиче на стање 1982, али не и 1986. Сви разлози због којих претходне мере разних тела нису испуњене и даље су остали. Истовремено, стање на терену је постајало све компликованије. Закључци јесу били покушај савезног руководства да води активну политику, али су исто тако показали аутархичност СКЈ. У партији нису разумели да је политика почела да се одвија и ван ње. Само два месеца касније догађаји у Косову Пољу су то показали.

Хапшење Косте Булатовића и долазак Ивана Стамболића у Косово Поље

У зору 26. фебруара 1986. на железничку станицу у Београду је стигла група од неколико десетина Срба са Косова, коју су предводили Коста Булатовић, Мирослав Шолевић и Бошко Будимировић. Уз полицијску пратњу спроведени су до Скупштине СФРЈ. После препирки и дугих договора 102 Србина и Црногораца са Косова је примио председник Скупштине, Илијаз Куртеши.²⁶²⁵ Састанак је наликовао на раније састанке приликом одлазака делегација у Београд и Подгорицу. Разлика је била у бројности. Масовни долазак је требао да покаже како Срби са Косова више немају никакво поверење у институције покрајине и зато заштиту траже од републичких и савезних органа. Послата је порука да ће се Срби држати заједно: или на Косову, ако им се обезбеди сигурност и права, или ће се сви са њега иселити.²⁶²⁶ Такође, долазак је требало да повећа видљивост покрета. Циљ је био да за њихове проблеме сазнају новинари и обични људи. За разлику од долазака 1983. и 1984. штампа је овај пут о боравку Срба са Косова у Скупштини опширно извештавала, иако је режим покушао да то спречи.²⁶²⁷

Истовремено, покрет је добијао све снажнију подршку од интелектуалаца у Београду. Веза није била случајна. У Ћосићевим дневничким белешкама могу се наћи бројни извештаји СДБ Хрватске упућене савезној и републичкој служби Србије у којима се говори о блиским контактима Ћосића и круга око њега (Матија Бећковић, Момо Капор, Дејан Медаковић, Танасије Малденовић) са Србима из Хрватске: Јованом Рашковићем,

---

²⁶²⁵ M. Doderović, *nav. дело*, 28-29; „Косовци у Скупштини СФРЈ“, *НИН*, 2. март 1986.

²⁶²⁶ D. Hudelist, *nav. дело*, 26.

²⁶²⁷ „Делегација са Косова у Скупштини СФРЈ“, *Вечерње Новости*, 26. фебруар 1986; „Заједно остати – или отићи“, *Политика Експрес*, 2. март 1986; „Косовци у Скупштини СФРЈ“, *НИН*, 2. март 1986; „Дани Косова у Скупштини СФРЈ“, *Вјесник*, 8. март 1986; „Нијесу Албанци, но неправда“, *Интервју*, 28. март 1986. О разговорима Срба са Косова и Метохије са званичницима у Скупштини СФРЈ „НИН“ је објавио фељтон у четири наставака. „Шта су косовци рекли у скупштини“, *НИН*, 23. март 1986 – 13. април 1986.

Станком Кораћем, Бранком Прибић, Душаном Старевићем.²⁶²⁸ Ове везе су првенствено биле пријатељске и вукле су корене још из седамдесетих. Током 1985. разговори су привукли већу пажњу хрватске службе јер су теме постајале све више политичке. Као у време Ћосићевог Главног одбора СКЗ разговарало се о положају Срба у Хрватској и потреби њихове заштите. Срби из Хрватске, баш како и Срби окупљени око покрета из Косова Поља, код Ћосића су тражили оно што нису могли да пронађу код својих политичких представника: разумевање за проблеме, помоћ и заштиту.²⁶²⁹

У недељама након одласка Срба са Косова у Скупштину СФРЈ лидери покрета из Косова Поља су се ангажовали на прикупљању нових потписа за петицију и ширењу активности на друге већински српске средине. До организовања дошло у Прилузју, Вучитрну, Пећи, селима у околини Гњилана, Грачаница...²⁶³⁰ У сваком месту почели су да се самоиницијативно појављују локални лидери. Врло брзо скоро све српске средине су биле повезане у једну неформалну, али изузетно ефикасну организацију.²⁶³¹

Другог априла 1986. покрајински СУП је ухапсио Косту Булатовића, под оптужбом да је једном Србину из Велике Хоче дао материјал непријатељске садржине.²⁶³² Одређен му је тродневни притвор. Хапшење је било покушај власти да репресијом одговори на раст покрета. Ефекат је био супротан.

Убрзо након што су се вести о хапшењу пронеле Косовом пред кућом Косте Булатовића у Косову Пољу су почели да се окупљају грађани. Први дан их је било неколико десетина, сутрадан већ неколико стотина. Четвртог априла око куће се скупило око 5000 Срба из Клине, Приштине, Пећи, Липљана, Урошевца, Призрена... Атмосфера је била мирна, али је напетост била велика. Проносиле су се разне гласине. Тражио се долазак функционера из Приштине и републике. Ситуација је претила да се отргне контроли.

---

²⁶²⁸ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 119-124; 128-129; 132-135; 149-150.

²⁶²⁹ За Србе на Косову и у Хрватској је било заједничко да су имали мало поверења у функционере који су их по националном кључу представљали у рукама. Као што Срби на Косову нису веровали Долашевићу или Вакићу, такав је био однос Срба у Хрватској према Драгосавцу или Балтићу.

²⁶³⁰ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Митар Балевић, 25. јануар 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Пристапљено 29. јула 2018)

²⁶³¹ Р. Барјактаревић, *нав. дело*, 53.

²⁶³² Спорни документ пронађен код Радоја Спасића из Велике Хоче је било писмо пензионисаног пуковника Радисава Филиповића који је већ дуги низ година водио свој „приватни рат“ слањем огромног броја писама руководиоцима из покрајине, републике и федерације, захтевајући завођење војне управе и ванредног стања на Косову. Спасић је посведочио да је спорно писмо и друга документа (текстове петиције 2011 и друге написе) добио од Косте Булатовића.

Делегација је упућена у Београд да разговара са Душаном Чкребићем. Реаговао је Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања.²⁶³³ Током вечери Коста Булатовић је пуштен на слободу. Замолио је све окупљене да се разиђу, након чега се ситуација смирила.²⁶³⁴

Лидери покрета су све време били у вези са опозиционарима у Београду. Документи са седнице ЦК СКЈ показују да су највише контактирали Добрицу Ћосића, Вука Драшковића, адвоката Велимира Цветића и председника УКС Миодрага Булатовића. Са Драшковићем су разговарали јавно, у хотелу „Москва“, док их је Ћосић примио у подруму своје виле, надајући се да он није озвучен.²⁶³⁵ Детаљи разговора су ипак дошли до ушију службе. Супротно страху у покрајинском и републичком руководству, Ћосић је деловао смирујуће. Одговарао је лидере Срба од било каквих екстремних потеза и упућивао да се упорно обраћају институцијама.²⁶³⁶

Најављени долазак Ивана Стамболића за 6. априла мало је смирио ситуацију. Скуп је одржан у форми састанка политичког актива Косова Поља, коме су поред Стамболића присуствовали председник Председништва САП Косова Бранко Шкембаревић, актуелни и будући председници ПК СК Косова Кољ Широка и Азем Власи, председник СО Приштине Рагип Хаљиљи и други. По завршетку састанка Стамболић се обратио маси од око 7000 Срба.²⁶³⁷

Догађаји су протекли без инцидената, уз велико присуство емоција. Пред Стамболићем, Власијем и другим функционерима у Дому културе је говорило око 60 грађана. Већином су то била крајње емотивна излагања. Људи су говорили без припреме. Многи нису били вични говорима. Чула су се најразличитија излагања: од жалби на комуналне услове до позива на оружје. Било је и позива на промену устава. Превладавала су, ипак, уздржана излагања у којима су људи отворено говорили о својим проблемима.²⁶³⁸ Иван Стамболић је пред ЦК СКЈ објашњавао да су излагања била таква да „од шездесет таквих је четрдесет говорења које мораш да прихватиш, драматичних, тешких судбина.“

---

²⁶³³ Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. *Саопштења и други документи*, 99.

²⁶³⁴ АЈ, ф507, „Политичка анализа поводом догађаја у Косову Пољу од 2. до 7. априла 1986. године са прегледом задатака и мера“ (Државна тајна), Материјали са 162. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. априла 1986.

²⁶³⁵ L. Silber, A. Litl, *Smrt Jugoslavije*, Radio B92, Beograd 1996, 41-42.

²⁶³⁶ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време распада 1981-1991*, 156.

²⁶³⁷ АЈ, ф507, „Политичка анализа поводом догађаја у Косову Пољу...“,

²⁶³⁸ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са разговора Ивана Стамболића са политичким активом Косова Поља и његово обраћање грађанима обе МЗ, одржаног 6. априла 1986.

Станоје Милошевић се жалио:

„Одеш у општину, одеш у суд, одеш у СУП, поднесеш документа, чим види да си Србин – дођи сутра, дођи прекосутра, дођи после десет дана, пет дана!“

Саво Нишелић је говорио у сличном тону:

„Ја сам ту поштено дошао да кажем шта ме боли, шта ме тишти, што сам продао кућу, што ћу да идем. (...) Нигде ништа нисам потписао, али сам дошао, више не могу да трпим, да вам кажем.“

Радован Делибашић је објашњавао да комунални проблеми нису битни, они су свакоме исти, већ да је народ окупила друга мука:

„Исто блато газе и Албанци и ми. Воду нема ни друг Иван у Београду, некад. Није он дошао да нас слуша зато. Политички проблем је, другови, код нас у Косову Пољу. (...) Косту Булатовића није створио овај или онај, него смо га створили ми. (...) Највећи агитатори у оној маси, ви који сте били тамо знате, су биле жене, домаћице, неписмени људи. (...) Коста је на свој начин тражио, не знам колико је испараван, да се не исељавају људи са Косова Поља.“

Након завршетка скупа Иван Стамболић се обратио окупљенима пред Домом културе. Обећао је једнакост пред законом, за шта је добио гласне аплаузе. Тражио је стрпљење и позвао окупљене да своје проблеме решавају у Покрајини, а не у Београду.

„Ово је право место где се ваши проблеми могу решити, свако друго место је погрешно.“

Речи су биле директан позив да прекину контакте са противницима режима у Београду. у извештајима са скупа на овој поруци је инсистирала и штампа.²⁶³⁹ Иако је говор испраћен клицањем и аплаузима, главна порука није прихваћена. Већ сутрадан група око 550 Срба са Косова је стигла у Београд. Председништво СР Србије је било у паници. Плашили су се да ће се пред масом појавити Ћосић. Панично се говорило о гласинама да ће маса отићи у руску амбасаду да преда петицију са 50.000 потписа за Горбачова!²⁶⁴⁰

Скуп је ипак протекао мирно. Окупљени су спроведени до Сава центра, где је са њима разговарали Лазар Мојсов, Иван Стамболић и још неколицина функционера. Још

---

²⁶³⁹ „Договор овде, а не у Београду“, *Политика Експрес*, 7. април 1986; „Наша решења наших проблемма“, *Борба*, 7. април 1986; „Избећи пометњу, стихију и анархичност“, *Дневник*, 7. април 1986; „Срби и Црногорци морају остати на Косову“, *Политика*, 8. април 1986, „Морате се овде борити“, *НИН*, 13. април 1986.

²⁶⁴⁰ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са разговора у Председништву СР Србије о догађајима у Косову Пољу.

једном, 40 говорника је емотивно говорио о проблемима у покрајини, тражећи заштиту и слободу. Скуп је завршен повиком Лазара Мојсова „Живела Југославија“, на шта је маса одговорила „Живела!“²⁶⁴¹

У савезном руководству нису разумели важност догађаја у Косову Пољу. Иван Стамболић их је упозоравао да су суочени „са једним спонтаним, све организованијим покретом маса који проистиче из тешког стања ствари. (...) Он успева задњих месеци (...) да се легализује праксу више или мање масовног долажења у Београд и тражења решења ван покрајине за своју ситуацију, за своје невоље и неприлике. Без обзира што у том народу особито поверења нема ни у федерално ни у републичко руководство. Али, ипак, пошто је оно изгубљено у покрајинско, готово потпуно, траже се ван покрајине решења.“ Највећи страх Стамболића је био да ће противници режима међу интелектуалцима потпуно преузети контролу над покретом:

„Да се на оном скупу од седам хиљада људи, пред Булатовићевом кућом, појавио Добрица Ћосић да одржи говор, са свим својим вештинама, ми више у тај народ не би могли ући, ми који овде седимо, сем с војском.“²⁶⁴²

Упозори је ЦК СКЈ да су „непријатељу понудили народ“ и да морају искористити шансу да придобију незадовољне масе, јер се „ради о свету који кличе Титу и братству, јединству френетично, Југославији, слободи, пева ’Козару’ и ’Хеј Словени’“. Стамболић је тражио активнију улогу Србије и федерације на Косову; „силазак“ у масе; темељне кадровске пормене у покрајини, посебно међу српским кадровима („Ако је Света Долашевић дошао у ситуацију да не сме да иде у Косово Поље, он не може да буде први српски кадар на Косову“); и коришћење свих средстава да се спречи утицај опозиционара из Београда на покрет Срба.

Упозорења је мало ко био спреман да чује. Представник Војводине, Петар Матић, одмах се побунио на Стамболићев захтев за активније укључивање Србије и федерације у решавање проблема у покрајини упозорењем да „ако ми тај принцип прихватимо, сутра ће

---

²⁶⁴¹ АС, г274, Стенографске белешке са састанака председника Председништва СР Србије, кутија 6, Магнетограм разговора Срба и Црногораца са Косова у „Сава центру“ са функционерима СР Србије и федерације; „Вратити слогу и поверење“, *Борба*, 8. април 1986; „Људи (са Косова) говоре...“, *Књижевне новине*, 15. април 1985.

²⁶⁴² АЈ, ф507, Материјали са 161. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. априла 1986, неауторизоване магнетофонске белешке, уводно излагање Ивана Стамболића.

то они и у Хрватској, и у Босни и на другим местима...²⁶⁴³ У ствари, Матић је по сваку цену бранио самосталност покрајина у односу на републику, штитећи тако интересе политичког врха Војводине.

Двојица политичара најзаинтересованијих за стање на Косову, Иван Стамболић и Азем Власи, ма колико да су истицали важност придобијање народа окупљеног у Косову Пољу и признавали спонтаност покрета, догађаје су посматрали кроз контакте лидера покрета са опозиционарима у Београду. Власи је у говору у Приштини оштро напао те контакте, говорећи да се ради о „осмишљеној и организованој националистичкој делатности“.²⁶⁴⁴

Иван Стамболић је разумео важност покрета али није умео да задобије поверење људи. Мирослав Шолевић пише како је Стамболић пред Домом културе „пропустио прилику да постане апсолутни господар државе Србије и њен миљеник.“²⁶⁴⁵ Изјава је претерана, чему је и иначе Шолевић био склон, али у њој има много истине. Стамболићева личност и схватање политике нису му дозволили да се повеже са окупљеном масом. Наступио је ауторитативно, као што је то чинио у партијским форумима. Захтевао је од њих да прекину контакте са Ћосићем и другим опозиционарима али није понудио ништа уместо тога, осим позива да буду стрпљиви. Упозоравао их је да решење за проблеме могу пронаћи само на Косову, не схватајући да је читав покрет изникао на уверењу да на Косову нема ко да их чује. Стамболићеве речи су биле разумне, али су потпуно промашиле тренутак. Тражио је стрпљење не изговарајући наглас мисао да му је потребно још времена да сломи противљење покрајина промени устава.

Нарастање тензија

Два дана након доласка Срба са Косова у Сава центар у љубљанском „Дневнику“ се појавио текст „Возови национализма“.²⁶⁴⁶ Аутор Дејан Ковач је оштро напао покрет Срба са Косова оптужујући их за ширење национализма и великосрпског унитаризма. Текст је био одраз расположења доста широко присутног у западним југословенским републикама. Грађани Словеније и Хрватске су мало разумели шта се догађа на Косову. Стане Кавчич у

---

²⁶⁴³ АЈ, ф507, Материјали са 161. седнице Председништва ЦК СКЈ..., излагање Петра Матића.

²⁶⁴⁴ „Измишљена вест“, *Политика Експрес*, 6. април 1986.

²⁶⁴⁵ М. Doderović, *нав. дело*, 36.

²⁶⁴⁶ „Vlaci nacionalizma“, *Dnevnik*, 9. април 1986.

дневнику пише како је за такво расположење у Словенији било заслужно руководство СК Словеније под чијим утицајем Словенци у Србији виде само национализам и унитаризам.²⁶⁴⁷ Доласци Срба са Косова у Београд, тражење политичке помоћи ван своје федералне јединице и контакт са опозиционарима око Добрице Ћосиће лако су створили уверење да је у питању нарастање српског национализма. Од пролећа 1986. настајао је све већи јаз између јавности Србије са једне, и Словеније и Хрватске са друге, снажно подстакнут од партијских руководстава и штампе.

Чињеница је да је међу Србима са Косова долазило до разних националистичких испада. У маси окупљеној око куће Косте Булатовића чули су се повици да им треба поделити оружје. Било је и разних шовинистичких повика. Током излагања у Дому културе поједини говорници су жалили за временом Ранковића и тражили промену устава. Овакви испади су, ипак, били мањина. Покрет Срба из Косова Поља су водили људи невични политици нити говорима. Сведочећи пред Хашким трибуналом Коста Булатовић је истакао да је покрет и његове лидере створила власт својим (не)чињењем.

„Крива је власт што се мене вјеровало. Што они нису радикалније мере предузели, средили ситуацију, па да се не вјерује неком Кости Булатовићу или било ком другом појединцу.“²⁶⁴⁸

Српски покрет отпора је настао као спонтана провала незадовољства, без јасних идеолошких нити политичких циљева. Неформалне вође покрета су управљале са њим оперативно, али су се за савете обраћали људима са искуством у политици (на Косову Душану Ристићу, а у Београду Добрици Ћосићу, Миодрагу Булатовићу, скупштинским делегатима Зарији Мартиновићу и Батрићу Јовановићу, Светозару Вукмановићу Темпу и др.) У априлу 1986. лидер српских комуниста Иван Стамболић и долазећи лидер комуниста у покрајини Азем Власи имали су прилику да придобију поверење покрета, али у томе нису успели.

Даље нарастање незадовољства међу Србима пратило је све веће врење међу Албанцима. Током полемике са Андријом Крешићем на страницама „Књижевних новина“ Реџеп Ћосја је изразио расположење многих Албанаца са Косова:

²⁶⁴⁷ S. Kavčič, *Dnevnik in spomini. Knj. 2 (1980-1987)*, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1988, 564.

²⁶⁴⁸ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 14. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018)

„Већ пет година косовски комунисти, посебно Албанци, чине све што је у људској моћи да прекину свако исељавање, без обзира на разлоге, Срба и Црногораца, али нас, ипак, непрестано бије маљ, притиска по глави, с намером да се прикажемо као грешници пред богом и пред људима! Није уопште лако током неколико година слушати једне те исте негативне мисли, једне те исте речи – митове који те приказују вечитим грешником од кога се захтева непрестано исповедање!“²⁶⁴⁹

Ћосја је добро знао да се велики део борбе косовских комуниста против исељавања одвијао само на речима. Обични грађани нису. Након побуне, из недеље у недељу су слушали изјаве покрајинских функционера како се стање поправља. Писање „Рилиндје“, најутицајнијег дневника на албанском, било је потпуно на овој линији. После пет година извештавања „у интересу своје националне групе“ „Рилиндје“ и „Јединства“ Срби и Албанци на Косову су потпуно другачије доживљавали реалност у којој живе.²⁶⁵⁰ Покушавајући да опише стање свести међу Србима пред ЦК СКЈ Иван Стамболић је говорио:

„Толико је све узаврело, исполитизовано, цело Косово одмах све зна. То изазива страшну психозу, несигурност и страх. Позиве – дајте слободу.“²⁶⁵¹

Албанци са Косова су имали све мање разумевања за овакве захтеве. Исељавање су сматрали за последицу огромне незапослености која је истовремено погађала и њих и Србе. Под утицајем извештавања штампе и изјава покрајинских политичара на покрет Срба са Косова су почели да гледају као на манифестацију омраженог српског национализма. Све чешће су се догађали случајеви попут оног Љубинка Марића, из Батуса, који је након повратка из Београда где је учествовао у делегацији Срба која је разговарала са Илијазом Куртешијем у Скупштини СФРЈ схватио да више нико од колега Албанаца не жели да говори са њим.²⁶⁵²

Током месеци чистки после побуне 1981. велики број албанских интелектуалаца је упадљиво ћутао. Средином деценије почињали су све отвореније да иступају против политике притисака на Косово, како су је они видели. Рецеп Ћосија је 1988. писао да је

---

²⁶⁴⁹ „Друго отворено писмо једном филозофу“, *Књижевне новине*, 1. март 1986.

²⁶⁵⁰ АС, б2 ПК СКК к44, „Оцене и ставови ПК СК Косова о неким актуелним појавама и тенденцијама у оцењивању политичке ситуације на Косову“, Материјали са 5. седнице ПК СК Косова, одржане 5. новембра 1986.

²⁶⁵¹ АЈ, ф507, Материјали са 161. седнице Председништва ЦК СКЈ..., уводно излагање Ивана Стамболића.

²⁶⁵² К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, 107; „Најава нове сеобе“, *НИН*, 9. март 1986.

после 1981. формирана коалиција Србије, Црне Горе и Македоније како би се „Албанцима показало које им место следује у Југославији“.²⁶⁵³ Овакви тврдње албанских интелектуалаца су биле истоветне са пропагандом илегалног покрета и изјавама „диференцираних“ функционера који су након смене прилазили националистичким круговима. Слични ставови су имали све ширу публику међу Албанцима.

Истовремено, запаљиво расположење је нарастало и у Београду. У литератури се најчешће наводи да је у Србији средином осамдесетих дошло до бујања национализма. Околности су биле знатно комплексније. Од раних осамдесетих српском културом су доминирале националне теме, посебно оне које су се бавиле националном трагиком. Глумац Љуба Тадић оставио је запис о изгледу позоришне сцене у Београду 1983:

„Једног дана, у месецу фебруару ове године, репертоар београдских позоришта је овако изгледао: Атеље 212 – Пропаст царства српског; Народно позориште – Солунци говоре; сцена у Земуну – Убише књаза; Југословенско драмско позориште – Колубарска битка; Атријум Народног позоришта – Протини Мемоари. Још да смо те вечери играли Тајну црне руке, Ој Србијо, нигде лада нема, Радо иде Србин у војнике, Сентандрејску рапсодију, Сеобу Србаља – можда тога има још – видело би се лако да смо заошијали у нешто што у толикој мери није потребно.“²⁶⁵⁴

У друштву погођеном дугогодишњом кризом, грађани су се окретали против несмењивог режима. Алтернативу су проналазили у оном танком слоју опозиционо оријентисаних интелектуалаца који су своје идеје пласирали јединим каналом који им је био доступан - кроз културу. Председник Скупштине Београд Богдан Богдановић се жалио да су „многи домаћи текстови, непозоришни текстови, преточени у позоришну реч, па чак и прави политички памфлети, преобраћају се у номиналне позоришне игре.“²⁶⁵⁵

Експлозија тема са националном тематиком није била одраз национализма стваралаца (иако је таквих несумњиво било) већ чињенице да се о њима после четири деценије слободно пише. Та слобода је, међутим, дошла у време дубоке кризе и нагомиланих фрустрација. Отуда експлозија дела националне трагике и свеприсутно прихватање идеје о Србима као народу који увек губи у миру.

---

²⁶⁵³ R. Qosja, *Nezaštićena sudbina. O Albancima u Jugoslaviji danas*, HSLs, Zagreb 1990, 10.

²⁶⁵⁴ „Политика у позоришту“, *НИН*, 11. март 1984.

²⁶⁵⁵ ИАБ, ф2769 к36, Актуелна питања културе у Београду, уводно излагање Богдана Богдановића, председника Скупштине града, на седници Градске конференције ССРН, 20. април 1984.

Током 1986. незадовољство је већ било толико да је Слободан Милошевић на једној седници упозоравао како су радници великих фабрика у Београду, ИМР и ИМТ, у више наврата заустављали производне траке и тражили да се са њима разговара о Косову.²⁶⁵⁶ У време покушаја Срба са Косова да дођу у Београд током одржавања 13. Конгреса СКЈ дошло је до бунта радника предузећа „21. мај“ и „Вискоза“ у Београду, „Југоекспреса“ и „Лењина“ у Лесковцу и др.²⁶⁵⁷ Косово је постајало симбол српских пораза.

Како се Косово наметало као централна политичка тема читаве Југославије било је неминовно да постане поприште прикривене бробоје око два концепта реформе југословенске федерације. Спор у Савезу књижевника Југославије око (не)избора Миодрага Булатовића и текст Дејана Ковача о „возовима национализма“ означио је почетак преношења борбе политичких елита на интелектуалце и грађане. Поделе по линијама федералних јединица у врху партије брзо су се преносиле на друштво у целини. Средином осамдесетих национално још увек није било доминантно националистичко. Сукобљене политичке бирократије су заслужне што је постало. Крајем 1986. руководство Србије је оценило:

„Националистички оријентисана група у УКС настоји да се Удружење конституише као опозициони политички центар са својим листом, у коме се више бави политиком, а мање литературом, као и трибином.“²⁶⁵⁸

Осуда масовног покрета Срба са Косова и политичке алтернативе која се окупљала око УКС као националиста значила је да је партија одбацила сваки покушај да успостави контакт са друштвеним покретима који су нарастали ван ње. Осуђујући их, режим их је упућивао једне на друге.

Покушај колективне сеобе Срба са Косова

Током разговора у Сава центру окупљени Срби су поновили претње из фебруара: да ће се колективно иселити са Косова уколико не виде да се стање темељно мења. Стамболић је тражио стрпљење, не схватајући да га више нема. Конференција СК Косова²⁶⁵⁹ је дошла

---

²⁶⁵⁶ АС, б2 к519, Материјали са 12. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986, излагање Слободана Милошевића (Строго поверљиво)

²⁶⁵⁷ АС, г274 к1/IV, Материјали са 4. седнице Председништва СР Србије..., излагање Светомира Лаловића.

²⁶⁵⁸ АС, б2 к519, „Политичко-безбедносна ситуација у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986.

²⁶⁵⁹ Четрнаеста конференција СК Косова је одржана 28. и 29. априла 1986. године у Приштини.

и прошла, изабрано је ново покрајинско руководство, али конкретних промена које су грађни могли да осете није било. Делегација Срба са Косова су током маја и јуна посетиле више градова у централној Србији у потрази за локацијама за селидбу.

Уместо да руководство Србије покуша да задобије поверење људи из покрета прибегли су притисцима. Једног од вођа покрета, Божу Марковића из Батуса, тада осамдесетшестогодишњег старца, „посетили“ су агенти СДБ и „подсетили“ га да му је брат био четник и да је годинама раније на њиви убио човека, што је окарактерисано као несрећан случај, али би то могло да се промени.²⁶⁶⁰ На сличан начин је наступало и новоизабрано косовско руководство. На заједничкој седници председништва ЦК СК Србије и ПК СК Косова Азем Власи је још једном оштро напао покрет Срба, оптужујући да је у питању злоупотреба грађана од стране националиста из Београд:

„То је врло организована работа и нема говора о некаквом самоорганизовању.“²⁶⁶¹

И поред претњи и притисака, Срби нису одустајали од своје намере. Центар незадовољства је постало село Батусе, недалеко од Приштине. Немир локалних Срба је подстакло досељавање неколико породица Албанаца. Посебно је била проблематична породица емиграната из Албаније, Даутај, који су бесправно подигли кући и чији чланови су убрзо дошли у неколико конфликтних ситуација са Србима. Батушани су захтевали да се Албанци иселе из села. Из покрајине им је одговорено да је такава захтев неприхватљив и националистички. Након закључака два председништва договорено је да се проблем ипак реши тако што ће се спорна породица преселити негде друго у покрајини, али до средине јуна то није урађено.

Слична атмосфера владала је и у околним селима дрсничко-долачког краја. Стрпљење које је затражио Иван Стамболић брзо је потрошено. После информација да међу Србима са Косова опет „ври“ републичко руководство је издејствовало да се 19. јуна објаве закључци два председништва, до тада означени као „државна тајна“, како би се показало да се на решавању проблема ради.²⁶⁶² Било је већ касно. Током ноћи 19. на 20. јун 1986, пет дана пред одржавање Конгреса СКЈ, започео је велики покрет становништва. Мештани села

---

²⁶⁶⁰ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са разговора у Председништву СР Србије о догађајима у Косову Пољу

²⁶⁶¹ АС, б2 к517, 4. заједничка седница Председништва ЦК СКС и Председништва ПК СКК, одржана 16. јуна 1986, магнетофонски снимак, излагање Азема Власија (Строго поверљиво).

²⁶⁶² АС, г274 к1/IV, Материјали са 4. седнице Председништва СР Србије..., излагање Вељка Марковића.

Прекале истакли су таблу „Село на продају“. Неколико стотина становника Батуса, Долца и Дрсника је потрпало ствари на тракторе, крај њих су селе жене и деца, и запутили су се у правцу Косова Поља, са намером да иду даље према централној Србији.²⁶⁶³ Желели су да дођу у Београд и изврше притисак на савезно партијско руководство у данима одржавања Конгреса да предузме конкретне мере на Косову.

Новинари су о свему били добро обавештени. Колону су пратили у стопу. У Косову Пољу се окупило неколико хиљада људи. Генерал Петар Грачанин, члан Председништва ЦК СКС, покушао је да их наговори да се зауставе. Вељко Марковић, члан Председништва СР Србије, молио их је „да не одмажу“ када су почели „практично и енергично“ да решавају проблеме.²⁶⁶⁴ Колона је стала тек на изласку из Косова Поља, пред јаким кордоном полиције. На лицу места се појавио Азем Власи и активисти из Приштине. Власи је обећавао ће проблем породице Даутај под хитно бити решен и тражио од Срба да се врате својим кућама. После тешких разговора, молби и претњи, емотивних сцена бацања покућства у близо, колона ипак није продужила даље.

Тензије су се наставиле. Срби са Косова су по сваку цену желели да дођу до Београда. Трактори са женама, децом и стварима су остали на Косову, али су се многи алтернативним путевима, колима и возовима, запутили ка централној Србији. Истовремено, трајало је велико комешање међу исељеним Србима у Краљеву, Крагујевцу, Нишу, Смедереву...

Под притиском из Председништва СФРЈ у централној Србији је практично заведено ванредно стање, иако таква одлука није званично донесена. По речима Ивана Стамболића, спроведене су мере на подручју уже Србије „прву пут после рата (...) које нису засноване на Уставу и закону“.²⁶⁶⁵ Све снаге републичке полиције су биле у приправности. Примењивао се план за случај ванредног стања. Дата је директива да се по сваку цену заустави долазак Срба са Косова у данима пред и за време трајања конгреса. Током 20. јуна на Косово је враћено 306 возила са 1.115 лица. Са возова је скинуто 137 лица. Многи су ипак успели да се пробију до Београда, где их је полиција проналазила и приморавала да се врате у покрајину. Пуна три дана саобраћајне комуникације између централне Србије и Косова су биле пресечене и под строгом контролом.

---

²⁶⁶³ Р. Барјактаревећ, *нав. дело*, 56.

²⁶⁶⁴ „Батуска сеоба“, *НИН*, 29. јун 1986.

²⁶⁶⁵ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са седнице Комитета за ОНО и ДСЗ, одржане 23. јуна 1986.

Све време СДБ је пратила кретање и контакте Добрице Ћосића, Вука Дашковића, Велимира Цветића, Матије Бећковића и Рајка Ђурђевића, као и неколицине раније исељених Срба са Косова у Смедереву, Нишу, Крагујевцу и другим местима. Разлога за хапшења ипак није било. Републички секретар за унутрашње послове, Светомир Лаловић, на седници Председништва СР Србије објаснио је да, осим Ђурђевића и Цветића који су наступали нешто екстремније, Ћосић, Драшковић и Бећковић су Србе са Косова саветовали да заштиту својих права траже искључиво у оквиру закона. Ћосићу је чак нуђено да га поставе на чело покрета, али је он то упорно одбијао јер је сматрао да би тако само наштетили својој борби. Лаловић је закључио да „ова група, ни појединац из групе није могао значајније утицати да незадовољство Срба и Црногораца ескалира на познати начин.“²⁶⁶⁶

Полиција је предузела мере према 22 лица. Коста Булатовић је задржан у кући пријатеља код којих га је полиција затекла, у Баричу крај Обреновца. У изолацији је остао три дана.²⁶⁶⁷ У свим градовима у којима је била велика концентрација исељених са Косова обавештени су локални органи СК да не дозволе да ико крене ка Београду. Директива је извршена, али многи челници организација СК на терену нису крили незадовољство.²⁶⁶⁸ Због тога је на седници републичког Комитета за ОНО и ДСЗ Иван Стамболић је упозоравао:

„Ми смо суочени са највећим опасностима за последњих пет година од ескалирања незадовољства народа. У огромној већини расположење народа и стање свести на ужем подручју републике на страни је онога дела становништва у Покрајини Косово које се буни и тражи заштиту.“²⁶⁶⁹

Масовни долазак Срба у Београд за време одржавања 13. Конгреса СКЈ је спречен. После покушаја сеобе активност покрета се на неко време смирила. Мање групице Срба су наставиле да долазе у Београд. Седморо земљорадника из села Љубишта и Грнчара су у Скупштину СФРЈ дошли 26. септембра. Потом је група од десетак Срба 29. октобра дошла

---

²⁶⁶⁶ АС, г274 к1/IV, Материјали са 4. седнице Председништва СР Србије..., излагање Светомира Лаловића.

²⁶⁶⁷ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Коста Булатовић, 25. април 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 26. јула 2018)

²⁶⁶⁸ АС, г274 к1/IV, Материјали са 4. седнице Председништва СР Србије..., излагање Вељка Марковића.

²⁶⁶⁹ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са седнице Комитета за ОНО и ДСЗ, одржане 23. јуна 1986.

у Скупштину Србије и разговарала са Браниславом Иконићем. Доласци ових мањих група били су увод у нови масовни долазак.

Трећа велика делегација, од око 200 Срба, 3. новембра је стигла у Београд. Повод су била два покушаја силовања, у селима Бресје и Племетина. Поново су се у Скупштини СФРЈ чули емотивни говори. Тражено је да се покрет не означава као националистички, да они не желе унитаризам, већ „слободу“, како су у једној рећи дефинисали своје захтеве.²⁶⁷⁰ Тешко су оптуживане „политичке династије“ Нимани и Бакали, Азема Власија и српске кадрове који су годинама на власти... У мору захтева један се издвојио. Први пут Срби са Косова су поправљање стања у покрајини директно везали за промену устава (раније је устав само спорадично нападан) што је Веселин Ђурановић одмах одбацио као неприхватљиво.²⁶⁷¹

Штампа се више није суздржавала у извештавању о доласку Срба. Данима су све најтиражнији листови у Београду опширно писали о потресним говорима, преносили изречене захтеве међу којима је био и онај о промени устава, осуђивали силовања и нападе на Србе, тражили поштовање закона...²⁶⁷² Последњи покушај доласка Срба са Косова у Београд у 1986. се одиграо 19. новембра. Група од око 300 становника насеља Бабин Мост, крај Приштине, покушала да уђе у воз за Београд са намером да протестује јер је један њихов суграђанин кажњен прекршајно, казном од 30 дана затвора, због говора на једном од претходних митинга. Локални партијски активисти су успели да спрече њихов одлазак обећањем да ће испитати случај.²⁶⁷³

Крајем 1986. Спрски покрет отпора је постао снага са којом се морало рачунати и проблем који режим није могао да реши. Косовско руководство је покрет сматрало за националистички и према њему су се тако и односили. Републичко руководство је наступало нешто уздржаније. За Ивана Стамболића Српски покрет отпора је био сметња у остваривању политичких планова. Избегавао је да читав покрет означи као националистички свестан да је у њему окупљен велики број људи. Зазирао је од могућности

---

²⁶⁷⁰ „Остатак народа остаје“, *НИН*, 9. новембар 1986.

²⁶⁷¹ „Сумње на рачун емиграната из Албаније“, *Ослобођење*, 4. новембар 1986; „Неопходна хитна заштита равноправности“, *Политика*, 4. новембар 1986; „Тражимо иста права“, *Борба*, 4. новембар 1986; „Четврти поход у Београд“, *Данас*, 11. новембар 1986.

²⁶⁷² АС, б2 ПК СКК к53, „Информација о писању јавних гласила поводом одласка групе грађана српске и црногорске народности у Скупштину СФРЈ, 3. новембра 1986. године“, Материјали са 20. седнице Председништва ПК СКК, одржане 14. новембра 1986.

²⁶⁷³ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milosevic, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, New York 2008, 93.

да покрет потпуно потпадне под утицај опозиционара из Београда, али није имао конкретан план како да то спречи.

Крајем 1986. покрет се, осим масовности, није много разликовао од оног из 1983. и 1984. И даље је то био израз незадовољства и очаја, без јасног циља. У разговорима са политичким руководиоцима Срби са Косова су најчешће говори како „траже слободу“. Када би покушало да детаљније означе шта та слобода значи, могле су се чути разне изјаве: од шовинистичких изјава како ниједан Албанац не треба да остане на Косову осим по неког „да сече дрва“, па до молби да им се омогући најосновнија сигурност на њиви, на путу до школе и на радном месту. У захтевима Срба итекако је било националистичких ставова, попут оног изреченог у Скупштини СФРЈ у марту 1986 да „кућа која је једном крштена и коју је поп опевао – опет мора бити крштена и опевана.“²⁶⁷⁴ После једног говора у Скупштини СФРЈ у фебруару Мирослав Шолевић је морао да регаује речима: „Многе ствари које је овде рекао овај друг, не свиђају ми се. Ми нисмо дошли овде да мењамо устав, дошли смо да изнесемо своје проблеме.“²⁶⁷⁵ Ипак, када се сагледају сва излагања говорника у савезној Скупштини и Сава центру, закључак је да су грађани желели да уместо мноштва закључака и мера на папирима виде конкретне активности, у својој средини.

Уместо тога, из републичког руководства он њих је тражено стрпљење. Из покрајине су их нападали да су националисти. Покрет је „теран“ у даљу сарадњу са опозиционарима. Док је Ћосић саветовао поштовање закона и притисак на институције, све већи утицај у покрету је стицало тз. десно крило опозиције. На прослави 800 година манастира Студеница, 18. маја 1986, Коста Булатовић је био један од говорника на скупу на коме су поред њега говорили Атанасије Јефтић, Вук Драшковић, Војислав Шешељ, Веселин Ђуретић, Велимир Цветић, Матија Бећковић...²⁶⁷⁶ Булатовић је затражио промену устава и укидање покрајина. Под утицајем дела опозиционара лидери покрета су почели да покрећу националне и политичке теме.

---

²⁶⁷⁴ „Искључивост спречила дијалог“, *Борба*, 5. јун 1986.

²⁶⁷⁵ „Кад догори до ноката“, *НИН*, 2. март 1986.

²⁶⁷⁶ „*Antibirokratska revolucija*“ (1987-1989), ur. S. Lekić, Službeni glasnik/StatusTeam, Beograd 2009, 21.

6. 5. Меморандум САНУ

Нови покушај повезивања опозиције

Средином 1986. највише тело задужено за безбедност земље, Савезни савет за заштиту уставног поретка, констатовало је да је „грађанска десница створила и ствара услове да се појави као легална опозиција“. После низа састанка Савета и државног Председништва закључено је да постоји опасност од формирања „опозиционог блока“ који би чинили опозиционари из Београда, потом праксисовци из Загреба и круг интелектуалаца из Љубљане окупљених око „Нове ревије“.²⁶⁷⁷

Београд је био центар окупљања противника режима и опозиционе мисле. Истовремено, међу опозиционарима у њему су постојале највеће разлике. Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања је наступао као штаб српске опозиције, покушавајући да усмерава њену активност, али далеко од тога да је група од неколико десетина (или стотина) интелектуалаца супротстављених режиму била јединствен покрет. Како је приметио Михаило Марковић, у Одбору су заједно седели људи који су пет година касније постали високи функционери четири идеолошки различите политичке партије (Демократска странка, Демократска странка Србије, Либерална странка и Социјалистичка партија Србије).²⁶⁷⁸ Још веће идејне разлике су постојале међу говорницима и посетиоцима трибина у Француској 7.

Опозициони покрет међу интелектуалцима у Загребу је био знатно слабији. Побуњеници против режима у Хрватској су се окупљали око националних идеја, па су били много више упућени на сарадњу са емиграцијом него југословенски опредељеним опозиционарима у Србији. Изузетак је била неколицина професора праксисоваца и лево орјентисаних појединаца, али они нису били вољни да улазе у отворени сукоб са режимом.

У Словенији је од почетка осамдесетих формиран масовни алтернативни покрет, аактиван на пољима музике, културе, штампе, екологије, родних права. На удару је била ЈНА, која је доживљавана као симбол свега онога што Словенци нису желели у Југославији, потом догматизам, симболи и митови комунистичког друштва, лик и дело Тита...

---

²⁶⁷⁷ АЈ, ф803 к1795, „Информација о неким аспектима даљег опозиционог деловања и повезивања грађанске деснице и других структура унутрашњег непријатеља и спољног непријатеља“ (Строго поверљиво), Материјали са 21. седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка, одржане 14. јула 1986.

²⁶⁷⁸ М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 220.

Алтернативни талас је био снажно антибољшевички и национално обојен. Специфичност словеначке алтернативе је била у томе што она није улазила у директан сукоб са владајућом партијом. Велики део покрета је деловао под покровитељством ССО Словеније, који је наступао као релативно аутономна организација.²⁶⁷⁹

Упоришта критичке мисли у Љубљани су били „Нова ревија“ и друштво словеначких књижевника. Теме о којима су писали су биле сличне темама актуелним у Београду. Међутим, велика разлика је постојала у односу са режимом. Спорови су постојали, али је избегнуто настајање ситуације каква је владала у Србији где је дошло до потпуног расцепа између интелектуалаца и руководства.

У јуну 1980. група од 60 словеначких писаца, социолога и запослених у култури је упутила писмо Митји Рибичићу, тадашњем председнику РК ССРН Словеније, у којем су тражили покретање новог часописа за идејна, филозофска и социолошка питања. Скоро у исто време Добрица Ћосић и Љубомир Тадић су објавили иницијативу за покретање листа „Јавност“. Реакције су биле сасвим различите. Док је покушај Ћосића и Тадића одмах одбачен и нападан као опозициони, у Словенији је после две године разговора договорено покретање „Нове ревије“. Водећу улогу у часопису су преузели потписници иницијативе из 1980. За главног уредника је изабран Тине Хрибар. Правац новог листа је био видљив већ из првог броја, у мају 1982, у коме су објављене песме Едварда Коцбека и Гојка Ћога.²⁶⁸⁰ Годину дана касније објављене су и нападнуте Симовићеве „Источнице“.²⁶⁸¹ Уредништво „Нове ревије“ је сарађивало са српским ауторима, повремено су објављивани прилози Ћосића, Тадића, Чавошког и других, али суштина те сарадње није била у блиским ставовима већ у пружању подршке противницима режима. Лист је постао центар окупљања словеначке политичке алтернативе. Од свог оснивања „Нова ревија“ је постављала темеље независне Словеније.²⁶⁸²

Уместо сукоба круга око часописа и СК Словеније током 1982. је дошло до приближавања, па чак и савезништва. Са савезног нивоа је тада изнет предлог о заједничком образовном језгру за све ђаке у Југославији. Словенци су у томе видели негирање њихове

---

²⁶⁷⁹ К. Николић, „Српски и словеначки интелектуалци уочи распада Југославије 1986–1989“, *Токови историје*, бр. 1 (2016), 36–40.

²⁶⁸⁰ „Испод културе вири – политика“, *Вечерње Новости*, 5. јун 1982; „Уметност замењена политиком“, *Политика Експрес*, 28. мај 1982.

²⁶⁸¹ С. Зубановић, *нав. дело*, 13.

²⁶⁸² Ј. Dragović-Soso, *нав. дело*, 243.

посебности и националног идентитета. Предлогу се снажно супротставила и политичка и интелектуална елита.²⁶⁸³

Критички интелектуалци у Југославији су своје идеје ширили преко јавних предавања и трибина, књига и једног броја медија спремних да им пруже простор. Најутицајнији међу тим медијима су били „Дуга“, „Интервју“, „Књижевне новине“, „Књижевна реч“ и „Студент“ у Београду, „Нова ревија“, „Младина“, „Радио Штудент“ и „Трибина“ у Љубљани, „Полет“ и „Омладински радио“ из Загреба.²⁶⁸⁴

Три „опозициона пункта“ су повезивали професионални и лични контакти. Сарадња у „Праксису“ и Корчуланској летњој школи, а касније учешће на трибинама и стручним саветовањима зближила су појединце из ових група. И даље је важило неписано правило да противници режима у једној средини лакше долазе до публицитета у другој. Опозиционари из Београда су у Загребу објављивали текстове у стручним гласилима „Филозофска истраживања“, „Ревиија за социологију“, „Наше теме“, потом у часопису „Гордоган“ и новинама „Данас“. Са друге стране, познати лево орјентисани критичари режима из Загреба: Гајо Петровић, Бранко Хорват, Јосип Жупанов, Руди Супек, Жарко Пуховски, Милан Кангрга, Ђуро Шушњић и други несметано су објављивали текстове и давали интервјуе у „Књижевним новинама“, „Књижевној речи“, „Студенту“, „Омладинским новинама“, „Младости“, „Дуги“, „Политици“, „НИН“-у и „Борби“.²⁶⁸⁵

У савезном врху је постојао страх да ће београдски опозиционари успоставити везе са националистичким крилом побуњеника против режима у Хрватској. Када је Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања упутио апел против репресије над Фрањом Туђманом, Владом Готовцем, Добросавом Парагом и Владимиром Шексом режим је то протумачио као пружање руке за неку врсту договора.²⁶⁸⁶ Одбор је такође стао у заштиту групе од 12 муслимана, интелектуалаца из Босне и Херцеговине међу којима је био Алија Изетбеговић, осуђених 1983. Убрзо су се београдском чаршијом пронеле вести да су Добрица Ћосић и Љубомир Тадић у ресторану „Шехер“ приредили ручак за њих и чланове њихових

---

²⁶⁸³ Isto, 245.

²⁶⁸⁴ АЈ, ф803 к1795, „Информација о неким аспектима даљег опозиционог деловања...“

²⁶⁸⁵ АС, г274, Стенографске белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 4. Белешке са разговора представника СР Србије и СР Хрватске, одржаног 4. новембра 1983.

²⁶⁸⁶ АЈ, ф803 к1795, „Информација о неким аспектима даљег опозиционог деловања...“

породица.²⁶⁸⁷ У писмима Параге и Готовца упућеним Одбору такође се налазе позиви за даље контакте.²⁶⁸⁸ Везе су очигледно постојале али су политички ставови били исувише различити. Чак су и у самом Одбору постојали спорови око тога да ли треба бранити екстремисте чије политичке ставове су сматрали за штетне.²⁶⁸⁹

Главни поборник сарадње је био Добрица Ћосића. Покушавао је да окупи јединствен, југословенски покрет који би се супротставио режиму.²⁶⁹⁰ Први покушај је било покретање часописа „Јавност“. Иако иницијатива није успела позитивни одговори пристигли из Загреба, Љубљане, Новог Сада, Сарајева и других југословенских градова су га охрабрили да је такво окупљање могуће. Идејне разлике са Туђманом, Парагом и другим хрватским десничарима су биле превелике. Писмо Фрање Туђмана упућено Одбору најбоље сумира дух остварених контаката. Туђман у њему каже да на иницијативу Одбора гледа као на знак да се приближавају „времену дијалога“.²⁶⁹¹ Контакте је видео као добру подлогу за будући дијалог нових политичких елита у Београду и Загребу. Због тога је Ћосић на све начине покушавао да успостави што ближе везе између српских и словеначких интелектуалаца. Словеначка СДБ је будно пратила ове контакте. Када је Ћосић постао председник СР Југославије и добио прилику да погледа свој досије, видео је да је служба била обавештена о сваком сусрету. Тако је приликом посете делегације српског ПЕН клуба (Предраг Палавестра, Борислав Михајловић Михиз, Слободан Селенић, Петар Сарић, Коста Чавошки и Добрица Ћосић) Љубљани забележена свака реч изговорена приликом сусрета са словеначким писцима.²⁶⁹²

Поред Љубљане и Загреба српски интелектуалци су савезнике и подршку у борби против режима од 1985. почели да траже у иностранству, међу српском емиграцијом. Од отварања првих случајева у култури почетком осамдесетих и процеса Гојку Ћогу и Војиславу Шешељу лондонска „Наша реч“ је пратила све активности опозиционара у земљи, преносила њихове текстове, говоре, отворена писма и петиције. Међу противницима режима са обе стране границе је почело да преовладава уверење да се режим урушава и да

---

²⁶⁸⁷ S. Đukić, *Kako se dogodio vođa*, 70.

²⁶⁸⁸ С. Ђукић, *Поглед из осињака*, 149.

²⁶⁸⁹ М. Марковић, нав. дело, књ. 2, 222.

²⁶⁹⁰ Д. Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, 70.

²⁶⁹¹ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 394-395.

²⁶⁹² С. Ђукић, *Поглед из осињака*, 148.

је потребно остварити сарадњу која ће бити темељ неке будуће политичке сцене после пада комунизма.²⁶⁹³

Интелектуалци са славом опозиционара одлазили су у иностранство као гости културних институција српске емиграције. „Српска национална академија“ из Торонта је организовала боравак у САД Добрице Ћосића, Вука Драшковића, Матије Бећковића, Мома Капора, Милована Данојлића, Веселина Ђуретића, Атанасија Јевтића... Активни су били и „Српски академски клуб“ у Чикагу и „Српска академија знања“ у Паризу. Током боравка на Западу познати интелектуалци су разговарали са тамошњим интелектуалцима, представницима цркве и члановима екстремних емигрантских организација. На састанцима је говорено да се режим у Југославији налази у дубокој кризи, па је неопходно да дође до националног измирења и уједињења, у земљи и емиграцији, како би се одбранило угрожено српство.²⁶⁹⁴

Дијалог српских и словеначких интелектуалаца и „Прилози за словеначки национални програм“

Почетком 1985. словеначки интелектуалци окупљени око „Нове мисли“ су преко Добрице Ћосића предложили сусрет и разговор са интелектуалцима из Београда. Желели су да разговарају о тренутку у коме се Југославија налазила, коренима кризе и будућности заједничке државе.

Михајло Марковић сведочи да је Нико Графенаур уз позив за разговор у Београд послао фотокопију текста Франце Бучара „Питање и хипотеза о узроцима југословенске кризе“. У тексту, Бучар је констатовао да је дошло до великог размимоилажења између оног што су народи у ослободилачкој борби очекивали од Југославије и онога што им је она пружила. Сматрао је да због тога код многих постоји незадовољство положајем у Југославији и да нестаје уверење да је Југославија решење њихових судбина. Суштина Бучаревог текста, што је био и заједнички став словеначке политике алтернативе окупљене

---

²⁶⁹³ АС, г274 к5/IV, „Активност екстремне српске емиграције на Западу, спрега са унутрашњим непријатељем и супротстављање СДБ“ (Строго поверљиво), Материјали са 15. седнице Председништва СР Србије, одржане 25. фебруара 1987.

²⁶⁹⁴ АС, г274 к5/IV, „Активност екстремне српске емиграције на Западу...“

око „Нове мисли“, била је да Југославија може да постоји само ако изражава интересе свих својих народа, при чему они сами треба да одлуче који су то интереси.²⁶⁹⁵

Током пролећа 1985. у кући Божидара Јакшића у Београду група српских интелектуалаца (Михаило Марковић, Љубомир Тадић, Небојша Попов, Божидар Јакшић, Света Стојановић, Драгољуб Мићуновић и Добрица Ћосић) је разговарала о позиву за дијалог са словеначким колегама. Договорили су се да га прихвате.²⁶⁹⁶

Разговор представника две групе је организован 15. новембра 1985. Из Београда позиву су се одазвали Добрица Ћосић, Љубомир Тадић и Михаило Марковић, тројица интелектуалаца са најдужим побуњеничким стажом и великим утицајем у опозиционим круговима. Словеначка делегација је имала знатно више чланова. Дошли су скоро сви најутицајнији интелектуалци окупљени око „Нове мисли“: Тине и Споменка Хрибар, Нико Графенаур, Тарас Кермаунер, Иво Урбанчич, Франце Бучар, Милан Апих, Димитри Рупел, Матеј Рожанц и Јоже Сној.

Састанак је одржан у кафани „Мрак“, на периферији Љубљане. Словеначка СДБ је о свему била обавештена. Кафана је била озвучена. Разговор је потрајао пуних осам сати. Идеја обе стране пре почетка састанка је била да се пронађе заједничка платформа у супротстављању режиму и размене визије новог друштва које ће бити изграђено након смене власти.

Састанак је показао да српски и словеначки интелектуалци имају потпуно супротне визије будућности Југославије.²⁶⁹⁷ Словенци су били јасни: за њих је Југославија била историјски мртва. Били су незадовољни односом према Словенији од 1918. године. Захтевали су да Словенија обезбеди самосталност и националну посебност, па су тек након тога били спремни да разговарају о некој новој форми заједничке државе, која би морала да буде лабава конфедерација, са јасно утврђеним надлежностима око којих би се сви уговором сложили. Многи из групе су нагињали ка потпуно независној Словенији. Пристајали су на даљу конфедерализацију земље као прелазно решење.

---

²⁶⁹⁵ М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 192.

²⁶⁹⁶ Д. Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, 70.

²⁶⁹⁷ О садржају разговора видети: Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 137-139; S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 130-133; Д. Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, 69-75; М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 191-198.

Словеначки интелектуалци нису имали непријатељски став према Србима, али су сматрали да се два народа налазе пред различитим изазовима. Словенију су видели као део Европе, у Европској економској заједници, где су желели да виде и Србију али су сматрали да она претходно мора да реши проблем Косова. Србе су зато видели као кључни проблем Југославије и показивали су мало разумевања за српску политику према Косову. Сматрали су да Србија мора да се одрекне Косова као што се Словенија одрекла Корушке.²⁶⁹⁸

Ћосић, Тадић и Марковић су покушали да им укажу на бројне користи које је Словенија извукла из Југославије. Словеначке колеге то нису порицале, али нису ни мењали своје ставове. На крају састанка је било јасно да су разлике огромне. И једни и други су се залагали за европеизацију Југославије, али су се потпуно разилазили у томе шта она треба да значи. Тројица интелектуалаца из Србије су као први задатак видели демократизацију друштва. Сматрали су да Југославија треба да остане федерација у којој би се реформама омогућило функционисање федералних органа. Словенцима су нудили културну аутономију, што је било далеко испод минимума који су они били спремни да прихвате. За Словенце „југословенство“ које су им нудиле српске колеге је било само фасада за српство и унитаризам. Желели су државу, и ништа мање од тога.²⁶⁹⁹

Српска страна се осећала поражено. Сва тројица учесника разговора из Београда су били југословенски опредељени. Тешко их је погодило сазнање да словеначке колеге, са којима су имали добре личне односе, своју републику дугорочно не виде у оквиру Југославије.

Контакти су и поред неуспеха разговора настављени. Код српске стране, посебно Добрице Ћосића, и даље је трајала идеја да је окупљање противника режима из сва три најважнија југословенска центра, Београда, Загреба и Љубљане, могуће. Ћосић је често одлазио у Љубљану и упорно истрајавао на дијалогу. Виђао се са људима из уредништва „Нове ревије“ и словеначким писцима (Цирил Злобец, Милош Микелин, Драго Јанчар и др.).²⁷⁰⁰ Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања је стао у заштиту социолога Томаша Мастнака, рок групе Лајбах, песника Томажа Шаламуна и ССО Словеније.²⁷⁰¹

---

²⁶⁹⁸ М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 195.

²⁶⁹⁹ Ј. Dragović-Soso, *нав. дело*, 253.

²⁷⁰⁰ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 154.

²⁷⁰¹ Ј. Dragović-Soso, *нав. дело*, 248.

Добрица Ћосић је писао Графенауру, Кермаунеру и Споменки Хрибар пребацујући им да показују мало разумевања за српске проблеме, посебно проблем Косова, и да не желе да виде антисрпску еуфорију која све више влада у словеначком друштву. Одбијао је тврдње о постојању српског хегемонизма, указујући да се једино може говорити о хегемонизму елите са Бриона, Брда крај Крања или из бројних Титових резиденција. Упозоравао је да српски национализам буја као реакција на егзистенцијалну угроженост, али да ће се неминовно и брзо трансформисати у агресију и мржњу ако се проблеми због којих је настајао не реше.²⁷⁰² Дуга размењена писма (једно писмо Хрибареве је имало чак 64 стране) само су потврдиле потпуно размимоилажење. Догађаји на политичком плану утицали су да оно постане све веће.

У марту 1986, непосредно после доласка Срба са Косова у Скупштину СФРЈ, требали су да се одрже избори за председника Савеза књижевника Југославије. Ред је био на Удружење књижевника Србије да предложи новог председника. После доста спорова избор српских књижевника је био Миодраг Булатовића. Међутим, словеначки, хрватски, црногорски и војвођански писци су одбили предлог.²⁷⁰³ Од избора који је требао да буде рутинска ствар настао је политички скандал. Словенци, Хрвати и писци из Војводине су Булатовића одбили као српског националисту. Писци из Црне Горе су то учинили зато што се Булатовић изјашњавао као Србин иако је рођен у Црној Гори. Рекација српских писаца није изостала. Иако многи нису подржавали избор Булатовића, стали су иза њега. У одбијању српског кандидата су видели још један пример непоштовања Србије.²⁷⁰⁴ Спор у савезу књижевика Ћосић је у писму Кермаунеру називао „метастаза југословенског канцера, чији је исход само један“.²⁷⁰⁵

Иако су политички постајали све удаљенији, српски и словеначки интелектуалци су настављали са дијалогом. У Љубљани су 5. октобра 1987, пред препуном салом Цанкаријевог дома, одржани разговори српских и словеначких писаца, са циљем да одговоре на низ актуелних тема, првенствено о односима Срба и Словенаца, међусобном (не)разумевању, (не)постојању потребе заједничког живота и односу према догађајима на

---

²⁷⁰² Д. Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, 76-109.

²⁷⁰³ „Изборна паника“, *Књижевне новине*, 15. март 1985.

²⁷⁰⁴ ИАБ, ф2769 к40, Дискусија Драгослава Марковића на 160. седници Председништва ЦК СКЈ одржане 1. априла 1986.

²⁷⁰⁵ Д. Ћосић, *Српско питање – демократско питање*, 83.

Косову и Метохији. Од Словенаца учествовали су Игор Бавчар, Димитрије Рупел, Цирил Злобец, Милош Микелин и Драго Јанчар (председник Словеначког ПЕН-а). Са српске стране су били Добрица Ћосић, Борислав Михајловић Михиз, Коста Чавошки, Слободан Селенић и Предраг Палавестра (председник Српског ПЕН-а). Други део разговора одржан је месец дана касније, 13. новембра, у Народној библиотеци у Београду.²⁷⁰⁶ Разговори су одржани у пријатељској атмосфери али без резултата. Никакво приближавање на политичком плану српских и словеначких интелектуалаца више није било могуће.²⁷⁰⁷

Детаљи разговора у кафани „Мрак“ су били познати савезном руководству. Бранко Мамула сведочи да је убрзо после састанка стенограм са разговора кружио међу руководиоцима.²⁷⁰⁸ Док је у Србији Иван Стамболић одбијао било какав компромис са критичким интелектуалцима, у Словенији је ново руководство, под Миланом Кучаном, наступало прагматично. Кучан је на седницама Председништва савезне партије често наступао догматски (позната је његова изјава да је тајно гласање „продукт буржоаске демократије“²⁷⁰⁹) док је истовремено у Словенији подстицао либерализацију. Пуштао је да се догађаји развијају, одржавајући контакт са интелектуалцима, заговорницима сецесије, за случај да она постане за Словенију најбоље решење. Није без утицаја било ни познанство појединих интелектуалаца, посебно Димитрија Рупела, са најмоћнијим словеначким политичарем, Станом Доланцом.

Својеврсни тихи савез словеначких интелектуалаца и партијског руководства омогућио је да се у јануару 1987. појави специјални број 57. „Нове ревије“, насловљен „Прилози за словеначки национални програм“.²⁷¹⁰ Како је у предговору броја речено петнаест водећих интелектуалаца словеначке алтернативе је изнело иницијативу „за другачије размишљање о Словенцима, о новој концепцији словенства која треба да се конституише (...) у условима нове епохе“. Било је то размишљање на тему „шта Словенци желе да учине сами за собом“.

---

²⁷⁰⁶ П. Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, 112.

²⁷⁰⁷ Интегрални текст излагања са ових разговора објавили су: С. Селенић, „Словенци и Срби данас“, *Искорак у стварност*, Просвета, Београд 2003, 10-24; П. Палавестра, „Срби и Словенци“, *Књижевност и јавна реч*, 65-77; Б. Михајловић Михиз, „Словенци и Срби“, *Казивања и указивања*, 181-193.

²⁷⁰⁸ В. Мамула, *nav. delo*, 105.

²⁷⁰⁹ С. Ђукић, *Како се догодио вођа. Борбе за власт у Србији после Јосипа Броза*, Филип Вишњић, Београд 1992, 42.

²⁷¹⁰ У раду је коришћен превод на српски: АЈ, ф215 к25, Строго поверљива архива 1987, „Нова ревија бр. 57. Прилози за словеначки национални програм“.

У Прилозима су систематизовани ставови изнесени у разговорима са српским интелектуалцима у кафани „Мрак“. Марјан Рожанц се у свом тексту чак директно позива на ове разговоре. Идеје сабране у Прилозима су биле потпуно формиране у првој половини 1985, па и раније. Одбијање словеначких интелектуалаца да уђу у јединствени југословенски Одбор за одбрану права на слободну мисао крајем 1984. показује да је већ тада међу њима преовлађивао став да Словенија треба да се осамостали.

Добрица Ћосић наводи да је један од резултата дијалога српских и словеначких интелектуалаца био договор да обе стране напишу своје националне програме и објаве их у „Новој ревији“. Чавошки и Ћосић су објавили неколико текстова о српском националном питању, али договор српских интелектуалаца о писању програма није постигнут.²⁷¹¹

Са друге стране, словеначка опозиција је приступила уобличавању програма на основу ставова изнесених у разговорима са српским колегама. Припрема специјалног броја „Нове ревије“ је потрајала око годину и по дана. Када је избила афера око Меморандума одлучено је да се објављивање одложи за неколико месеци.²⁷¹² Због тога што су Прилози објављени после Меморандума створен је привид да су били нека врста реакције на њега. У ствари, идејно су претходили Меморандуму.

Прилози су били израз уверења да је комунистички систем увелико зашао у своју последњу фазу. Сматрали су да наступа нова епоха у коју Словенија треба да уђе као суверена национална држава. Сви су делили став да Југославија, таква каква је у тренутку објављивања Прилога била, Словенцима више нема шта да понуди.

Иво Урбанчин је истицао да Словенци чине 8% становништва Југославије али да производе 15% БДП и да словеначка предузећа остварују скоро 20% извоза. Истовремено, Словенија је финансирала око 15-17% Фонда за неразвијене. Урбанчич је, такође, тврдио је да Словенија прихватањем радника са југа решава проблем незапослености осталих у Југославији док код себе ствара „националну темпирану бомбу на властитом тлу“.²⁷¹³

Поред опасности за хомогено словеначко друштво посебно је истакнута опасност која прети словеначком језику. Изнете су тврдње да ће његово очување бити немогуће без словеначке државности. Затражено је и право да Словенија добије своју војску, на

---

²⁷¹¹ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*, 154.

²⁷¹² Д. Јовић, *nav. delo*, 427.

²⁷¹³ Исто, Иван Урбичич, „Југословенска ’националистичка криза’ и Словенци у перспективи краја нација“.

темељима традиција Ослободилне фронте. Трупe ЈНА на њеној територији су називане окупаторским.

Сви аутори прилога су били сагласни у одбијању било унитарне било федералне Југославије. Франце Бучар је објашњавао да је у југословенским условима „федеративност само облик унитарне државе“.²⁷¹⁴ Консензус око тога да ли Словенија треба да буде независна или део неке нове Југославије није постојао. Већина аутора је нагињала ка независности. Тине Хрибар је истицао:

„У многим Словенцима се буди жеља да се Словенци после ослобођења од страних нација коначно осамостале и у односу на братске народе.“²⁷¹⁵

Споменка Хрибар је тврдила да је 1945. за Словенце победа претворена у „непобеду“, „очерупану победу“. Истицала је да није за отцепљење „на врат на нос“, али је тврдила да ће Словенци пристати на неку нову Југославију само „док се у њој може дисати“.²⁷¹⁶

Франце Бучар је тражио да словеначки народ на слободним изборима одлучи у каквом ће политичком и економском систему да живи. Истакао је да Словенци „имају право да се организују као самостална држава“ и да после та држава евентуално одлучује о тешњим или даљим односима у које ће ступити са другима.²⁷¹⁷

Сви аутори прилога су били сагласни да уколико дође до договора о новом концепту Југославије идеолошка подлога за њега мора бити искључиво право народа на самоопредељење. То би значило да ће Словенци бити у заједничкој држави докле они то буду желели, и под условима на какве сами пристану. Одбацивали су идеју братства и јединства, као и југословенства, тврдећи да су само маска за унитаристичке концепте.²⁷¹⁸ Овакве тврдње су потпуно на линији ставова изречених током дијалога са српским интелектуалцима када је Ћосићева одбрана југословенства одбачена као типично српско, националистичко мишљење, „питонски загрљај, љубав која гуши и ломи кости“.²⁷¹⁹

Иако су Прилози остављали могућност за постизање договора о новој Југославији, која би по свему изреченом могла да буде искључиво нека врста лабаве конфедерације, кроз

---

²⁷¹⁴ Исто, Франце Бучар, „Правно регулисање положаја Словенаца као народа“.

²⁷¹⁵ Исто, Тине Хрибар, „Словеначка државност“.

²⁷¹⁶ Исто, Споменка Хрибар, „Авангардно непријатељство и помирење“.

²⁷¹⁷ Исто, Франце Бучар, „Правно регулисање положаја Словенаца као народа“.

²⁷¹⁸ Исто, Споменка Хрибар, „Авангардно непријатељство и помирење“.

²⁷¹⁹ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 131.

текстове је провејавала идеја да су Словенци и остали народи Југославије исувише различити, да их дели историјско искуство и културни идентитет, и да се због различитог историјског тренутка у коме се налазе пред њима налазе различити изазови. Маријан Рожанц је истицао како „Срби немају средњеевропско искуство, већ првенствено искуство националне државе, због тога имају са европеизацијом велике тешкоће, а са њима свакако и Словенци и сва Југославија.“²⁷²⁰ Франце Бучар је сматрао да се пред Словенијом налазе „питања модернизације, међународне партиципације на равноправном нивоу, ефикасности, политичке промишљености, и што већих достигнућа и живота.“ Јужне југословенске републике, са својим нерешеним националним питањем, економским проблемима и културним разликама постајале су баласт за Словенију. Због тога је Бучар тврдио да „свака нова конверзија (у смислу преобраћања на ’источњачки’ менталитет, или чак на идентитет ’трећег света’, ислама, православља или нечег сличног) за Словенце би значила катастрофу јер би такорећи била једини корак назад у хиљадугодишњој историји.“²⁷²¹

Под утицајем афере око Меморандума САНУ Прилози су прошли уз знатно мање буке и реакција. Загребачки СУБНОР је поднео кривичну пријаву против аутора текстова али ју је словеначко тужилаштво одбацило.²⁷²² Савезно јавно тужилаштво је обавестило Председништво СФРЈ да у Прилозима има елемената за кривично дело непријатељска пропаганда:

„За овакво тешке облике непријатељске пропаганде, у досадашњој пракси, без двоумљења је предузимано кривично гоњење одговорних учинилаца, једнако у читавој земљи.“

Међутим, савезни јавни тужилац је такође истакао да уколико буде приморан да употреби правна овлашћења „могле би да произиђу крајње озбиљне политичке последице“. Због тога је тражио смернице од државног Председништва за даље деловање.²⁷²³ На крају, кривични процес није покренут.

---

²⁷²⁰ АЈ, ф215 к25, Строго поверљива архива 1987, „Нова ревија бр. 57. Прилози за словеначки национални програм“, Маријан Рожанц, „Неке ирационалне димензије“.

²⁷²¹ Исто, Франце Бучар, „Правно регулисање положаја Словенаца као народа“.

²⁷²² АЈ, ф215 к25, Строго поверљива архива 1987, Предлог за покретање кривичног поступка, 5. март 1987.

²⁷²³ АЈ, ф215 к25, Строго поверљива архива 1987, Допис савезног јавног тужиоца Председништву СФРЈ, 14. јул 1987.

За разлику од афере око Меморандума словеначко партијско руководство је уместо осуда подстакло јавну дебату око Прилога.²⁷²⁴ Током 1988. већина идеја из њих је прихваћена као платформа руководства, оличена у конфедералном концепту федерације који је из Словеније предложен.²⁷²⁵ Три године након објављивања „Нове ревије“ бр. 57. аутори „Прилога за словеначки национални програм“ су били лидери коалиције ДЕМОС која је у априлу 1990. победила на првим вишестраначким изборима у Словенији после пада комунизма.

Почетак афере Меморандум

Дража Марковић сведочи како је у јуну 1983. о ситуацији у САНУ разговарао са Петром Стамболићем, који је био љут због нових предлога за академике (споран је био пријем Николе Милошевића и Матије Бећковића). Жалио се како се Академији превише повлађује и ламентирао над временима када је Александар Белић стално долазио код њега на консултације. Марковић му је одговорио да и Каназир то чини, али да је са Академијом увек било и има проблема.²⁷²⁶

Дража Марковић није разумео да су се околности значајно измениле у односу на крај седамдесетих када је режим последњи пут „заводио ред“ у САНУ. За разлику од УКС Академија није постала трибина за ширење опозиционих идеја. Али, под њеним окриљем заштиту је нашло мноштво интелектуалаца из опозиционог круга. Након уласка Добрице Ћосића у САНУ његовим путем је кренуо велики број симиноваца и чланова Главног одбора СКЗ из 1971. У САНУ је средином осамдесетих било близу 140 људи великог личног и професионалног интегритета и зато се не може тврдити да је утицај Ћосића и других опозиционара на читаву академију био одлучујући. Али, несумњиво је био велики.

Средином 1984. на редовном заседању САНУ Ћосић је апеловао на академике да више не смеју да стоје по страни. Сматрао је да је наступила „најдубља и свеопшта криза југословенског поретка од његовог настајања“:

---

²⁷²⁴ J. Dragović-Soso, *nav. delo*, 281.

²⁷²⁵ L. Cohen, *Broken Bonds*, 59-65.

²⁷²⁶ ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешке за 1983, 25. јун.

„Ја сматрам да је наше стање нередовно; оно је историјски ново, преломно, можда и поразно у исходу, па би на тим одређењима било, ако су тачна, добро и размишљати о деловању и одговорностима Академије данас и сутра.“²⁷²⁷

Након повратка из Љубљане и разочарења разговорима у кафани „Мрак“ Ћосић је у писмима Хрибаревој и Графенауру истакао да Срби, за разлику од Словенаца, „већ шездесет година“ немају национални програм и јасне циљеве.²⁷²⁸ У складу са својим схватањем о мисији интелектуалца, посебно писача, изнесеним у приступној беседи САНУ, почео је да ради на сопственом националном програму и на ту тему да разговара са пријатељима и сарадницима опозиционарима.

Истовремено, сличне идеје су се јавиле и код других истакнутих интелектуалаца. Михаило Марковић сведочи да су почетком 1985. међу групом чланова Одељења за друштвене науке САНУ, у којој су поред њега били Коста Михаиловић, Никола Чобелић, Милош Мацура и Иван Максимовић, трајали разговори о потреби да се академија укључи у решавање нагомиланих друштвених проблема.

На редовном заседању Скупштине САНУ 23. маја 1985. Иван Максимовић је изнео је предлог да се у облику меморандума изложе најактуелнији друштвени, политички, социјални, научни и културни проблеми, и да се тај меморандум упутити одговорним институцијама и људима у Србији и Југославији.²⁷²⁹ Скупштина предлог прихватила. Председништво САНУ је 13. јуна 1985. основало „Одбор за припрему Меморандума о актуелним друштвеним питањима“. За чланове Одбора су именовани академици Антоније Исаковић, Павле Ивић, Душан Каназир, Михаило Марковић, Милош Мацура, Дејан Медаковић, Мирослав Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарцић, Миомир Вукобратић, Василије Крестић, Иван Максимовић, Коста Михаиловић, Стојан Ћелић и Никола Чобелић.

Пре првог састанка Одбор је променио име у Комисија. Иницијална седница је одржана на Видовдан, 28. јуна. За председника Комисије је именован Душан Каназир а за потпредседника Антоније Исаковић. На тај начин је истакнута важност преузетог задатка, јер су Каназир и Исаковић истовремено било председник и потпредседник Академије. За оперативни рад на изради нацрта Меморандума је одређена радна група чији председник је

---

²⁷²⁷ „Један говор у српској академији наука и уметности“, *Наша реч*, октобар 1985.

²⁷²⁸ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 131.

²⁷²⁹ K. Михаиловић, В. Крестић, *нав. дело*, 14; М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 199.

био Антоније Исаковић, а чланови Михаило Марковић, Никола Пантић, Мирослав Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарџић, Василије Крестић и Коста Михаиловић.²⁷³⁰

Иако је изгледало да је Скупштина САНУ одлуку о писању Меморандума донела лако, истина је да су неформални разговори о потреби писања таквог документа трајали дуго уназад пре него што је одлука донета. Део академика је сматрао да САНУ треба да се држи даље од политике и да би преузимање таквог задатка било штетно. Већина је, ипак, веровала да немају право да ћуте после шест година кризе, нараслих дезинтеграционих процеса и општег осећања да се Србија налази у подређеној улози.²⁷³¹

Израда Меморандума није била тајна нити је у читавом подухвату било нечег завереничког. Новинари су присуствовали седници Скупштине САНУ на којој је прихваћен предлог академика Максимовића. Мало ко је обратио пажњу на одлуку Академије да припреми још један у низу докумената о коренима југословенске кризе.

Израдом је оперативно руководио Антоније Исаковић. Заказивао је седнице, председавао њима, прикупљао делове текста које су припремали поједини академици и координисао уобличавање текста у целини. На првој седници Комисије одлучено је да документ има два основна дела: први који би говорио о југословенској кризи, и други који би се бавио положајем Србије и српског народа.²⁷³²

Први текстови почели су да пристижу у јануару 1986. Академици су писали о темама за које су били стручни. Тако је Коста Михаиловић, уз помоћ Николе Чобелића, написао критичку анализу стања на пољу економије, Михајло Марковић се бавио самоуправљањем а Василије Крестић Србима у Хрватској. Писане прилоге су доставили и други академици. Дејан Медаковић је написао краћи текст о стању манастира на Фрушкој гори, док је Предраг Палавестра, по сведочењу Василија Крестића, написао прилог о односу српске и хрватске књижевности.²⁷³³ Саветодавну улогу током рада на Меморандуму су имали Добрица Ћосић, Љубомир Тадић и Јован Ђорђевић.²⁷³⁴

Током рада трајале су полемике какав треба да буде карактер финално уобличеног документа. Поједини академици су се залагали да буде написан као национални програм

---

²⁷³⁰ К. Михаиловић, В. Крестић, *нав. дело*, 14-15.

²⁷³¹ *Исто*, 12-13.

²⁷³² *Исто*, 16.

²⁷³³ В. Крестић, *Запамћења*, Матица српска, Нови Сад 2016, 140.

²⁷³⁴ К. Михаиловић, В. Крестић, *нав. дело*, 16; М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 204.

али се већина ипак определила да добије облик критичке анализе стања. Постојале су и дилеме да ли у документи треба помињати Тита и Кардеља, потом да ли ићи на сасвим кратак документ од неколико страна или на опширну анализу...

Почетком септембра 1986. израда Меморандума је ушла у завршну фазу. Већина прилога је била готова. На седници 19. септембра 1986. је започета финална редакција текста. Настављена је четири дана касније, 23. септембра. Првих тридесетак страна је било уобличено када се 24. септембра на страницама „Вечерњих новости“ појавио текст насловљен „Понуда безнађа“.²⁷³⁵ У њему су уз коментаре објављени делови текста који је од тога тренутка постао познат као Меморандум САНУ. Сутрадан, 25. септембра, изашао је нови текст, овај пут под насловом „И АВНОЈ је ’лажиран“.²⁷³⁶ Тако је отпочела афера Меморандум.

Меморандум САНУ

Меморандум је подељен на две целине скоро подједнаког обима, са поднасловима „Криза југословенске привреде и друштва“ и „Положај Срба и српског народа“. Текст је даље подељен на десет тематских одељака, по пет у обе целине.²⁷³⁷

У првом делу је пружена анализа корена економске кризе и изведен закључак „да се излаз из кризе не може наћи без темељних промена у привредном и политичком систему“.²⁷³⁸ Истакнуто је да режим избегава да именује праве узроке кризе већ покушава да се са њом избори неефикасним полумерама. Аутори Меморандума су тврдили да се криза испрва манифестовала као економска, али је касније постало јадно да је она у ствари политичка и морална. Тврдили су да су њени извори политички и да је директна последица заведеног система који је доводио до затварања, дезинтеграције и волунтаризма. Сматрали да је криза резултат „антиисторијског“ изобличавања система од федерације, каква је договорена на заседању АВНОЈ-а, у конфедерацију, „државни савез“ створен уставом из 1974.²⁷³⁹

---

²⁷³⁵ „Понуда безнађа“, *Вечерње Новости*, 24. септембар 1986.

²⁷³⁶ „И АВНОЈ је ’лажиран“, *Вечерње Новости*, 25. септембар 1986.

²⁷³⁷ У раду је коришћена верзија Меморандума објављена у: К. Михаиловић, В. Крестић, *нав. дело*, 99-147.

²⁷³⁸ *Исто*, 102.

²⁷³⁹ *Исто*, 110.

Меморандум је крајње критички говорио о систему заведеном уставом из 1974. Критиковао је руководства Словеније и Хрватске због одбране тог система упркос економским интересима читаве земље, па чак и сопственим, само како би очували политичку аутономију.

Аутори Меморандума су сматрали да је раст сепаратизма и национализма директна последица постојећег система. Осуђене су „нове етногенезе“ (стварање муслиманске и црногорске нације. Прим. П. Р.), „манипулације са језиком, утеривање научника и културних стваралаца у републичке и покрајинске торове“.²⁷⁴⁰

Као одговор на проблеме предлагана је демократизација, престанак репресије, слободно формирање јавног мњења и преобликовање политичког и државног система. Затражени су слободни избори, слободно организовање радника, слобода мишљења и стварања, укидање свих облика етатизма.

Други део Меморандума се бавио положајем Срба у Југославији. Већ на почетку је истакнуто да су многе невоље које муче српски народ заједничке за све. Али, посебно су истакнута три проблема са којима се суочавају Срби: заостајање у развоју Србије, неравноправан положај Србије у односима са покрајинама и федерацијом, и геноцид на Косову.²⁷⁴¹

Заостајање Србије је илустровано истим оним бројевима на којима је инсистирало и српско руководство. Писци Меморандума су корене заостајања видели у оптужбама из времена Коминтерне на рачун Срба да су „угњетачка“, „пандурска“, „централистичка“ нација. Закључивали су да је економска подређеност Србије директна последица политичке подређености њене партијске елите. Истакнуто је да Србија „мирне душе“ треба да престане да уплаћује средства у Фонд федерације. Српско руководство је сматрано за „капитулантско“ јер је од тог захтева одустало.

По питању односа Србије са федерацијом и покрајинама писци Меморандума су истакли да је Србија уставом из 1974. „фактички подељена на три дела“, и да је идеја водиља тог устава била „слаба Србија јака Југославија“.²⁷⁴² Даље је наведено да због заведених уставних односа једно Србија мора да трпи мешања из других федералних јединица истих

---

²⁷⁴⁰ Исто, 113.

²⁷⁴¹ Исто, 126.

²⁷⁴² Исто, 132.

оних кадрова који су заслужни за „да се клице унутрашњих сукоба усаде у устав“ па потом наступају као „измиритељи“.

Писци Меморандума су исткали да српски народ на Косову да трпи „физички, политички, правни, културни“ геноцид, и да је његов изгон „спектакуларно сведочанство његовог историјског пораза“.²⁷⁴³ За стање на Косову директно је оптужен режим, „коминтерновско наслеђе“ због кога су српски политичари избегавали да поставе питање Косово, и албански националисти у врху покрајине којима је циљ била албанизација Косова и припрема да његову сецесију. Петиција 2016 је названа законитом последицом стања на Косову и истакнуто је да је питање Косова „животно питање читавог српског народа“.²⁷⁴⁴

У одељку о положају српског народа у Хрватској истакнуто је да Срби у читавом послератном периоду трпи дискриминацију и да су изложени „рафинованој и делотворној асимилаторској политици“, која се врши кроз забрану свих српских националних институција, инсистирање на хрватском језику и одсеченошћу од матице која због важећих односа не може да помогне ни културно и материјално. Закључено је да „изузимајући период НДХ, Срби у Хрватској никада у прошлости нису били толико угрожени колико су данас“.²⁷⁴⁵

У завршним редовима Меморандума истакнуто је да је Југославија постала „лабава државна заједница у којој се размишља и о другим алтернативама“. Аутори су зато тражили да се свима остави могућност да изразе своје опредељење, и да Србија мора рачунати са тим да оно „не зависи само од ње, да остали могу имати и неке друге алтернативе“. „Због тога се пред њу поставља задатак да јасно сагледа своје економске и националне интересе да не би била изненађена догађајима“.²⁷⁴⁶

Сагледан у целини, Меморандум САНУ је неконзистентан документ. Настао је из уверениости да се „једна развојна епоха југословенске заједнице и Србије (...) окончава историјски истрошеном идеологијом.“ Меморандум, међутим, није доследно антикомунистички, нити се у њему заговара потпуни раскид са изграђеним системом. У тексту се осећају идеолошке разлике аутора. Тако паралелно са оштрим критикама устава из 1974. даје подршка самоуправљању и чак тражи увођење Већа произвођача у Савезној

---

²⁷⁴³ Исто, 133.

²⁷⁴⁴ Исто, 136.

²⁷⁴⁵ Исто, 139.

²⁷⁴⁶ Исто, 146.

скупштини. Како је приметио Дејан Јовић, у њему се преплићу комунистичка, демократска и национал-романтичарска реторика.²⁷⁴⁷

Ставови изнесени у Меморандуму нису били ни по чему нови. Сви су већ много пута били изречени на трибинама у Француској 7 и Дому омладине, у интервјуима и ауторским текстовима српских опозиционара. Суштински истоветна критика економских односа и друштвеног уређења изречена је од стране бројних интелектуалаца од почетка осамдесетих. Репресија над слободном мисли је са истим жестином нападана на трибинама организованим у одбрану Гојка Ђога, „Источница“, Драгољуба Петровића... Стање на Косову је на истоветан начин описивано у писмима подршке петицији 2016. Чак су и „најсвежији“ ставови из меморандума, о положају Срба у Хрватској, током претходне две године доспели у јавност захваљујући раду и јавним иступима Василија Крестића, Владимира Дедијера и других.²⁷⁴⁸

Још важније, велики број ставова изнесених у Меморандуму могао се у скоро истоветном облику чути на форумима СК Србије. То се посебно односи на критику економског система, тврдње о економском заостајању Србије и оцену положаја Србије у федерацији и према покрајинама. Суштински све највише нападане тврдње у ранијем периоду су изречене на седницама највиших савезних државних и партијских тела. Тако је о политици „слаба Србија, јака Југославија“ после побуне на Косову на седници Председништва СФРЈ говорио Лазар Колишевски²⁷⁴⁹, у Платформи о Косову ЦК СКЈ је истакнуто да је главни циљ сепаратистичког покрета „етнички чисто Косово“²⁷⁵⁰, док је Бранко Микулић на седници Председништва СФРЈ 1982. изјавио да стање на Косову „има елементе геноцида“.²⁷⁵¹

Меморандум није био политички или национални програм нити опозициона платформа. Василије Крестић истиче да је циљ документа био да послужи „једнократно, у оном тренутку, а не у перспективи“.²⁷⁵²

---

²⁷⁴⁷ D. Jović, *nav. delo*, 360.

²⁷⁴⁸ На предлог Василија Крестића у септембру 1984. је оквиру САНУ је основан међудодељенски Одбор за историју Срба у Хрватској. За чланове Одбора су именовани: Василије Крестић, председник, Славко Гавриловић, потпредседник, Дејан Медаковић, Војислав Ј. Ђурић, Радован Самарџић, Мирослав Панџић, Павле Ивић, Владимир Стојанчевић, Коста Михаиловић, Војислав Кораћ и Никша Стипчевић. У рад Одбора је одмах укључен др Станко Кораћ из Загреба. В. Крестић, *нав. дело*, 131-132.

²⁷⁴⁹ АЈ, ф803 к101, Материјали са 72. седнице Председништва СФРЈ..., уводно излагање Лазара Колишевског.

²⁷⁵⁰ АЈ, ф507 П/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ...“

²⁷⁵¹ АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ..., излагање Бранка Микулића.

²⁷⁵² В. Крестић, *нав. дело*, 141.

Најтачнији опис Меморандума би био критичка анализа, али га је због унутрашње неконзистентности тешко дефинисати. У њему је сабрано по мало од свега изреченог на опозиционим трибинама током претходних шест година. Отуда се у истом тексту може наћи одбрана самоуправљања и тврдња да је комунизам историјски потрошена идеологија.

Аутори Меморандума су били свесни да ће документ изазвати реакцију режима па је одлучено да се пише аналитички, на основу релевантних, лако проверљивих података. Такође, Меморандум је морао да буде анализа, а не програм, зато што је међу академицима било људи веома различитих идеолошких и политичких уверења па би постизање договора око програма било изузетно тешко.²⁷⁵³ Међутим, кроз документ ипак провејавају поједина програмска опредељења, међусобно неусаглашена јер су их писали различити аутори.

Меморандум је био пројугословенски документ, у коме се заговара реформа федерације кроз јачање федералних институција, ревизија уставних односа Србије и покрајина, демократизација друштва и раскидање са идеолошким једноумљем. Изражено је лево орјентисан, са јасним захтевом за изградњу друштва демократског социјализма. Већина других идеја о правцима реформи није изнета јасно већ се до њих долази имплицитно, пратећи критику аутора. По много чему Меморандум је био конзервативнији од бројних ранијих захтева српских опозиционара, па тако у њему нема ни захтева за увођење партијског плурализма.

У поређењу су „Прилозима за словеначки национални програм“ јасно су видљиве све мане Меморандума. Прилози су заокружена целина, у којој је постојање унутрашње неконзистентности избегнуто идеолошком сагласношћу аутора око најважнијих питања. Разлике у њиховим ставовима постоје, али је сваки прилог потписан именом и презименом, па оне не утичу на целину. Меморандум је заиста био недовршен документ, али не толико због неизвршене редакције читавог текста колико због промашене структуре и орјентације, које су биле резултат компромиса начињених да би се уопште започело са његовим писањем.

Случај Меморандум

---

²⁷⁵³ Д. Медаковић, *нав. дело*, књ. 4, 690.

Меморандум САНУ је у текстовима објављеним у „Вечерњим новостима“ назван националистички и антикомунистички. Аутор текстова, Александар Ђукановић, био је оштар:

„Аутори нацрта меморандума претварају науку у политиканство, нацију у национализам, историју у криминални роман, праксу у безакоње, а будућност у безнађе. Два су барјака под којима аутори нацрта меморандума позивају на отварање очију: један је национализам, други држава. А све то заједно звучи на многим страницама као позив на братоубилаштво и на ново проливање крви.“²⁷⁵⁴

До данас није утврђено како је текст Меморандума доспео до штампе. Најчешће је изношена сумња да је Ђукановић текст украо када га је његов таст, Јован Ђорђевић, донео кући како би на њему извршио исправке.²⁷⁵⁵ Двадесет година касније Ђукановић је у изјави за „Вечерње Новости“ порекао ове сумње. Испричао је да је текст кружио међу групом људи блиским академицима који су на њему радили. Тврдио је да га је на тај начин и он добио, иако није именовано од кога.²⁷⁵⁶ Поводом 20 година од почетка афере Меморандум београдски дневник „Блиц“ је објавио делове поверљивог документа који је 25. септембра савезни секретар за унутрашње послове Ђулафић упутио Стану Доланцу, у коме се наводи да је СДБ до нацрта Меморандума дошла „мерама службе“ и да је „фотокопиран у току ноћи“.²⁷⁵⁷

Расветљавање околности под којима је текст објављен помогло би да се одговори и на друго питање: ко је заслужан за креирање афере Меморандум? Иван Стамболић је осам година касније изјавио да и даље не зна како се спис појавио. Тврдио је да су му из СДБ Србије такође рекли да не знају како је до објављивања дошло.²⁷⁵⁸ Тренутак у коме је афера отворена указује да је њено покретање одговарало противницима реформи политичког система и уставних промена у Србији, па се може претпоставити да је, као и у почетку процеса шесторици, одлучујућу улогу одиграо Стане Доланц и савезна СДБ. Доступни документи, међутим, не могу да потврде такве претпоставке.

---

²⁷⁵⁴ „Понуда безнађа“, *Вечерње Новости*, 24. септембар 1986.

²⁷⁵⁵ М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 205; Интервју са Василијем Крестићем. „Меморандум је требало да сачува Југославију, а не да је разбије“, Меморандум САНУ. Одговор 30 година касније, *Недељник*, специјално издање, 15. септембар 2016.

²⁷⁵⁶ „Академици нису крили Меморандум САНУ“, *Вечерње Новости*, 12. децембар 2016.

²⁷⁵⁷ „Доланц и ДБ креирали аферу Меморандум“, *Блиц*, 4. фебруар 2018.

²⁷⁵⁸ I. Stambolić, *Put i bespuće*, 123.

Случај Меморандум је отворен текстовима у којима су објављени само кратки изводи из документа. Интегрални текст је први пут објављен тек две и по године након избијања афере. То не значи да је до Меморандума било немогуће могуће доћи. Фотокопије су одмах доспеле на београдско „црно тржиште“: продаване су по пијацама, парковима и на ободу београдских шеталишта, што је била уходана пракса са бројим ранијим петицијама и отвореним писмима. Загребачки часопис „Наше теме“ је читав текст први пут објавио почетком 1989. године. Потом је најтиражнији хрватски лист „Вјесник“ током 12 дана свакодневно објављивао делове текста. Било је то време већ захуктале кампање у Хрватској да се у Београду спрема нови, великосрпски пројекат Југославије.

У Србији је интегрални текст Меморандума први пут званично објављен у јуну 1989, у специјалном броју часописа „Дуга“. После нове серије оптужби на рачун Меморандума и САНУ академици Василије Крестић и Коста Михаиловић су 1995. објавили књигу „Меморандум САНУ: одговор на критике“ у којој су се осврнули да оптужбе на рачун Меморандума током претходних девет година и објавили текст документа.

Чим је афера отворена по уходаном обрасцу искоришћена је за остваривање политичких циљева. Јосип Врховец, противник реформе политичког система, напао је српско руководство тврдећи да је изазвало најрадикалнији национализам позивом на уставне промене.²⁷⁵⁹ Оштре критике су дошле и из Војводине. Азем Власи није пропустио да изјави како српски национализам подстиче исељавање са Косова.²⁷⁶⁰ Јавили су се и дежурни критичари: Оскар Давичо је изјавио како САНУ није научна и уметничка институција, већ „легло шовинизма“.²⁷⁶¹

Реаговао је и Иван Стамболић. У Меморандуму је постојао низ ставова и оптужби на рачун лидера у којима се лако препознао. Али, истовремено, велики број тврдњи изнесених у документу био је истоветан са линијом његовог руководства. Критике економског заостајања Србије, конфедерализације државе и односа са покрајинама су се можда по реторици разликовале од оних изречених на форумима партије, али су по суштини биле истоветне. Стамболић се још једном нашао у прилици да пружи руку помирења макар делу интелектуалаца. Одлучио је да то не учини.

---

²⁷⁵⁹ D. Jović, *nav. delo*, 363.

²⁷⁶⁰ „Српски национализам доприноси исељавању са Косова“, *Политика*, 2. октобар 1986.

²⁷⁶¹ „Академска сахрана самоуправљања“, *Борба*, 2. октобар 1986;

Сигурно је да био свака подршка Меморандуму изазвала још снажнији притисак из федерације. Међутим, када се погледају Стамболићеве изјаве, уочава се да му је посебно засметао покушај да опозиција изађе са својим програмом, како је он видео Меморандум.²⁷⁶² Нападајући документ Стамблић је желело да се обрачуна са покушајима да се ван партије формира паралелни центар мишљења и друштвене критике. Чак и десет година касније нападајући Меморандум Стамблић у ствари критикује „меморандумску политику, политику групице академика у Српској академији наука“.²⁷⁶³ Осуда Меморандума је била осуда читавог опозиционог покрета. Ко што је српско партијско руководство искористило притиске из федерације 1972. и 1977. да разбије заметке опозиције и успостави контролу над културним институцијама, Стамболић је желео да учини исто. Због тога је наступио оштро. Посебно је била упечатљива његова изјава да је Меморандум „ин мемориам за Југославију“.²⁷⁶⁴

Сутрадан након што су се први изводи из Меморандума појавили у штампи реаговали су академици Милош Мацура (председник актива комуниста САНУ), Антоније Исаковић и Душан Каназир. У „Политици експрес“ су осудили објављивање незавршеног текста до кога је новинар дошао на нелегалан начин. Јасно је речено да Меморандум није усвојило ниједно тело Академије, и да званично не постоји. Исто је поновио Антоније Исаковић у изјави за „Вечерње Новости“ два дана касније.²⁷⁶⁵ Добро осећајући шта је посебно ражестило Ивана Стамболића из академије је упућено писмо потпредседнику Председништва СР Србије Вукоју Булатовићу (који је добио партијско задужење да случај „санира“ и који је био председник организационог одбора за прославу стогодишњице академије) у коме су одбачене тврдње да САНУ позива на братоубилачки рат, истакнуто да завршени документ није требало да буде достављен јавности већ само највишим политичким органима и наглашено да „САНУ себе није никада ни у једном тренутку желела да постави као неког политичког партнера“.²⁷⁶⁶

За све време трајања афере око Меморандума став да се ради о недовршеном, неусвојеном и украденом документу у чије квалификације због тога не треба улазити је

---

²⁷⁶² D. Jović, *nav. delo*, 363.

²⁷⁶³ I. Stambolić, *Koren zla*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, 27.

²⁷⁶⁴ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 120.

²⁷⁶⁵ „Лажна узбуна јавности“, *Вечерње Новости*, 27. септембар 1987.

²⁷⁶⁶ Писмо Извршног одбора САНУ објављено у: Д. Медаковић, *нав. дело*, књ. 4, 685-687.

остао званични став Академије.²⁷⁶⁷ На њему је упорно истрајавано, иако је било академика, попут Михила Марковића, који су сматрали да упркос томе што Меморандум није завршен нити усвојен он чињенично постоји и да га се зато не треба одрицати.²⁷⁶⁸

Председништво академије је о афери насталој око Меморандума расправљало 21. октобра 1986. Закључено је да је атмосфера створена у јавности поводом нацрта онемогућила сваки даљи рад на њему, па се зато он обуставља.²⁷⁶⁹ Понашање Председништва академије током афере показује жељу да се читав случај „покопа“ уз што мање последица. Делегација САНУ у саставу Душан Каназир, Дејан Медаковић и секретар Радосав Бошковић затражила је пријем код председника Председништва СР Србије Ивана Стамболића. Састанак је одржан 29. октобра. Разлог више за представнике академије да наступају помирљиво била је предстојећа прослава 100 година постојања академије, за коју су очекивали финансијску помоћ.

Стамболић није желео да пређе преко случаја. На састанку је јасно изнео захтеве: да се у самој Академији Меморандум оцени у складу са оценама партијских форума, да Комисија формирана за писање Меморандума престане са радом, и да потпредседник Исаковић поднесе оставку. Такође, сугерисано је да се све активности око прославе помере за следећу годину.²⁷⁷⁰

У међувремену штампа је настављала са кампањом.²⁷⁷¹ Афера је коришћена да се нападну и друга упоришта опозиционе мисли, посебно УКС.²⁷⁷² Председник ГК Београда Драгиша Павловић је на страницама „Политике“, што под својим именом што под псеудонимом, оштро полемисао са Добрицом Ћосићем, Светозаром Стаојановићем, Светозаром Вукмановићем Темпом и другим, користећи притом свој положај да спречи објављивање њихових одговора.²⁷⁷³ Партијско и републичко председништво Србије су на заједничкој седници званично осудили Меморандум и напали мешање академије у политику, оптужујући академике за национализам:

---

²⁷⁶⁷ К. Михаиловић, В. Крестић, *нав. дело*, 19.

²⁷⁶⁸ М. Марковић, *нав. дело*, књ. 2, 205.

²⁷⁶⁹ Закључци Председништва САНУ објављени у: Д. Медаковић, *нав. дело*, књ. 4, 714-715.

²⁷⁷⁰ К. Михаиловић, В. Крестић, *нав. дело*, 21.

²⁷⁷¹ „Вотергејт по Исаковићу“, *Политика Експрес*, 2. октобар 1986; „Наука и национализам“, *Комунист*, 3. октобар 1986.

²⁷⁷² „Офанзива грађанске деснице“, *Јединство*, 9. октобар 1986; „Националистичке поруке“, *Политика*, 10. октобар 1986.

²⁷⁷³ Ž. Minović, *Gojko i Pavle*, Pritmedia, Beograd 2007, 69.

„Мора нас забринути дуже време изражена тенденција да се кроз активност појединих одељења и научних института САНУ један број академика жели представити легитимним и квалификованим заступником националног интереса у култури, и не само у култури. Они као да желе да Академија буде нека врста кишобрана за све оне који не скривају свој национализам ни у речи ни у делу.“²⁷⁷⁴

Савезно руководство је било још оштрије. Меморандум је назван „платформа великосрпског национализма“. Истакнуто је да је он резултат „дугогодишњег деловања грађанске деснице и српских националиста“ и да је по садржини „контрареволуционарни документ“ у коме се „грубо напада друштвено-политичко уређење, одлуке АВНОЈ-а, улога КПЈ, односно СКЈ (...) блати личност и дело Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља.“²⁷⁷⁵ Покрајинско руководство на Косову је поновило ове ставове.²⁷⁷⁶

Под великим притиском републичког руководства Председништво САНУ је сазвало Ванредну Скупштину академије за 18. децембар 1986. На њој је размотрена ситуација настала поводом Меморандума и захтева из Председништва СР Србије.²⁷⁷⁷ У данима пред седницу притисак на академике је био огроман. Чули су се предлози да Исаковић и читав Извршни одбор сами одступе, да спасу шта се спасти може.²⁷⁷⁸ Очекивало се јавно посипање пепелом и покајање. Дискусија на скупштини је добила сасвим другачији ток. Уз изузетак групе старијих академика (Васе Чубриловића, Радомира Лукића и Симе Ћирковића) већина се оштро успротивила кампањи против академије и нападима на њене чланове. Говорећи о Меморандуму Павле Савић је изрекао став већине академика који у писању нису учествовали: „Сад, шта је ту је, дете се родило – ваља га љуљати.“ Скупштина је огромном већином дала подршку Извршном одбору академије (115 од 137 присутних чланова) и на тај начин се директно супротставила захтевима из државног председништва.

---

²⁷⁷⁴ АС, г274 к20/Ш, Материјали са 65. (заједничке) седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије, одржане 6. новембра 1985, излагање Момчила Баљка.

²⁷⁷⁵ АС, њ2 к519, „Оцене и ставови о основним карактеристикама политичко-безбедносне ситуације у земљи са посебним освртом на активност грађанске деснице и других антисоцијалистичких снага“ (Строго поверљиво), Материјали са 12. заједничке седнице ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986.

²⁷⁷⁶ АС, њ2 ПК СКК к53, „Оцене и ставови о основним карактеристикама политичко-безбедносне ситуације у земљи са посебним освртом на активност грађанске деснице и других антисоцијалистичких снага“ (Строго поверљиво), Материјали 23. седнице Председништва ПК СКК, одржане 12. децембра 1986.

²⁷⁷⁷ Све дискусије на овој скупштини су штампане у издању: *Ванредна Скупштина САНУ*, САНУ, Београд 1986.

²⁷⁷⁸ Д. Медаковић, *нав. дело*, књ. 5, 11.

Одлукама Ванредне Скупштине САНУ се одупрла политичким нападима. Стамболић није имао много избора. Крајње мере попут гашења академије или масовне репресије према групи академика нису долазиле у обзир. Академија је успела да сачува аутономију по цену потпуне изолације у коју је упала и која је потрајала пуне две године. САНУ је постала нека врста институције-дисидента, што се најбоље видело у мају 1987, на одложеној свечаности поводом стогодишњице академије, када су улице око зграде САНУ биле закрчене возилима иностраних дипломата док је републички и савезни врх бојкотовао прославу.

Одлука Ванредне скупштине САНУ да пружи Извршном одбору академије била је директни шамар републичком руководству. Потез није могао проћи без одговора. Осамнаестог јануара 1987. у „Политици“ је објављен текст под насловом „Војко и Савле“, потписан лажним именом М. Шаренац.²⁷⁷⁹ У овој хуморесци Војко и Савле су у ствари академици Гојко Николиш и Павле Савић. Непознати аутор је уз очигледно коришћење поверљивих документа исмејао академика Николиша, оптужујући га за нервну лабилност, покушаје самоубиства, губљење поверљивих докумената у дипломатској служби, богаћење преко сваке мере па чак и то да му је супруга, иначе Францускиња, инострани шпијун.

Николиш за напад није изабран случајно. Након ванредне седнице многи академици су истицали да је управо Николишев говор утицао да се охрабре у супротстављању политичком руководству републике. Говорећи о кампањи против академије Николиш је нападе упоредио са Стаљиновим ултиматумом из 1948.²⁷⁸⁰

До данас није расветљено ко су били налогодавци и писци текста. У јавности је постојало неколико теорија. По најчешће заступљеној налог за писање текста је дошао од Николе Љубичића, док су као извршиоци оптуживани шеф ГК Београда Буца Павловић, извршни секретар ГК Београда Радмило Кљајић, Душан Ступар из СДБ Србије и Живорад Миновић, директор „Политике“.²⁷⁸¹ Као могући аутор текста помињан је Павловићев блиски пријатељ, писац Видосав Стевановић, што је он оштро одбацио.²⁷⁸²

---

²⁷⁷⁹ „Војко и Савле“, *Политика*, 18. јануар 1987.

²⁷⁸⁰ Ј. Dragović-Soso, *nav. delo*, 273.

²⁷⁸¹ Овакве тврдње, између осталих, изнели су Душан Чкребић и бивши директор „Политике“ Драган Хаџи Антић. Д. Хаџи Антић, „Случај ткз. хумореске 'Војко и Савле'“, *Осма седница ЦК СКС. Двадесет година после*, зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Београду, Центар „Сава“, 24. септембар 1987, Теоријски часопис „Смисао“/Удружење „Слобода“, Београд 2009, 157-166.

²⁷⁸² В. Стевановић, *Дневник самоће. Избор из фрагмента 1988-1993*, Службени гласник, Београд 2010, 32.

По свим сведочанствима (Чкробић, Стевановић, Миновић, Славољуб Ђукић, Драган Хаџи-Антић) извесно је да је читава идеја потекла од Љубичића, са намером да то буде само први у низу напада на побуњене академике.²⁷⁸³ На Осмој седници ЦК СК Србије Драгиша Павловић је то јавно изјавио, бранећи се од напада.²⁷⁸⁴ Извесно је да су одређену улогу имали Ступар и Миновић. Да ли су у случају учествовали Павловић и Стамболић немогуће је рећи, али треба истаћи да су оптужбе на њихов рачун махом уследиле током и након Осме седнице.²⁷⁸⁵

Случај је брзо попримио непланиране димензије. Група од 67 новинара „Политике“ написала је протестно писмо због објављивања текста. Читава јавност се побунила против срамног напада. У „Политици“ је образована комисија са задатком да испита одговорност Жике Миновића. Хумореска је постала симбол злоупотребе штампе. Случај је добио нову димензију јер је искоришћен у обрачуну Стамболићеве и Милошевићеве струје у руководству. Превирања у политичком врху утицала су да се пажња јавности усмери даље од САНУ и Меморандум.

Случај ипак није заборављен. Нови напади на Меморандум су дошли са неочекиване стране – од хрватске емиграције. „Хрватски национални конгрес“ је 1988. издао „Хрватски одговор на српски национални програм“, документ који се често назива и хрватски антимеморандум.²⁷⁸⁶ Тиме је афера прерасла оквире дотадашњих друштвено-политичких случајева. У годинама југословенског распада Меморандум је проглашен за „програм српског национализма“, Милошевићев „Мајн Кампф“. Коришћен је као доказ постојања великосрпског пројекта током грађанског рата на развалинама Југославије. Тај део судбине документа излази из оквира овог рада.

---

²⁷⁸³ С. Ђукић, *Политичко гробље*, 277-278; Ж. Миновић, *Gojko i Pavle*, 24.

²⁷⁸⁴ АС, бр 505, Материјали са 8. седнице ЦК СКС, одржане 23. и 24. септембра 1987, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Драгише Павловића.

²⁷⁸⁵ Након Осме седнице радна група ГБ Београда формирана поводом хумореске „Војко и Савле“ на истој седници на којој је Павловић поднео оставку доставила извештај у коме је као инспиратор случаја означен Драгиша Павловић. Бео је то део кампање против њега вођене од стране групе професора уз Универзитетског комитета, Миновића, Митевића и других присталица Милошевића. Павловић је изричито одбио да је имао било какву улогу у случају. D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, Globus, Zagreb 1988, 203-208.

²⁷⁸⁶ М. Meštrović, R. Latković, *The Croatian response to the Serbian National Program*, The Croatian National Congress, Saddle River 1988.

6. 6. Успон Слободана Милошевића

Почетак раскола у српском руководству

Осма седница ЦК СК Србије је била исход политичких односа у врху југословенског и српског руководства грађених током читавог послератног периода. Био је то неизбежни резултат политике вођене у уском кругу највиших функционера, закулисним договорима, савезништвима из интереса која су лако раскидана и политичком трговином. Низ најутицајнијих српских функционера (Благоје Нешковић, Александар Ранковић, Марко Никезић, Дража Марковић и др.) смењено је у унутарпартијским обрачунама у којима дојучерашње пријатељство и сарадња нису много значили. Сваку смену пратиле су масовне чистке.

Средином осамдесетих у читавој Југославији, тешко погођеној кризом, преовладало је уверење да је дошло време за одлазак у пензију ратне генерације кадрова. Јавно је говорено о „уморним херојима“. Незванично, коришћени су много оштрији термини. У свим републикама кључне позиције су преузимали политичари рођени у годинама око рата (Стипе Шувар 1936, Милан Кучан 1941, Иван Стамболић 1936). Успон нове генерације у СК Србије, предвођене Иваном Стамболићем, обележио је још један политички обрачун изведен по већ уходаним правилима. Политички пораз Драже Марковића и својевољни одлазак у пензију Петра Стамболића две године раније означили су дуго најављивану смену генерације. На 10. конгресу СК Србије 1986. упадљиво је позвано пуно старих кадрова како би се показало јединство.²⁷⁸⁷ Људи су се променили, али су односи остали исти.

Средином 1986. Иван Стамболић је био председник Председништва СР Србије. Намера му је био да током двогодишњег мандата „изгура“ уставне промене у републици и тако коначно испуни циљ који су још средином седамдесетих поставили Дража Марковић и Петар Стамболић. На челу ЦК СК Србије је био Слободан Милошевић, коме је то био већ трећи положај на коме је наследио Стамболића, колегу са факултета и блиског пријатеља.²⁷⁸⁸ Крајем шездесетих Иван Стамболић га је позвао у „Техногас“, фирму у којој

²⁷⁸⁷ ИАБ, ф2769 к12, Дневничке белешке за 1986, 30. мај.

²⁷⁸⁸ О политичкој каријери Слободана Милошевића до доласка на чело ЦК СК Србије видети: С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 56-62; D. Doder, L. Branson, *Milosevic: portrait of a tyrant*, The Free Press, New York 1999, 14-31; N. Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 51-77; М. Марковић, *Било је то овако*, књ. 1, Новости, Београд 2015, 180-260.

је био директор, да буде његов заменик. Након Стамболићевог одласка (1973) на место председника Привредне коморе Србије Милошевић је постао директор предузећа. На позицији је остао све до Стамболићевог доласка на место председника Извршног већа Србије. Милошевић је тада преузео директорску позицију у најважнијој српској банци, „Беобанци“ (1978). Положај је напустио 1983. када је Стамболића заменио на месту председника ГК СК Београда и професионално се определио за бављење политиком. Две године касније, након што је Стамболић окончао мандат на челу ЦК СК Србије, Милошевић је поново изабран за његовог наследника.

Наизглед уходани двојац на челу републичког и партијског руководства за најближе сараднике је имао Николу Љубичића, делегата Србије у Председништву СФРЈ, Душана Чкребића и Добривоја Видића, представнике СК Србије у савезном партијском председништву, и Драгишу Павловића, на утицајној позицији председника ГК Београда. Након одласка у пензију Дража Марковић више није имао утицаја на политику, док је Петар Стамболић и даље деловао из позадине, захваљујући својим бројним везама.

Прве назнаке о размимоилажењу у српском руководству појавиле су током пролећа 1986, пре него што је Милошевић формално постао председник Председништва ЦК СК Србије. Повод је била кадровска политика. Председништво Централног комитета је по неписаном правилу састављао будући председник али је Стамболић сматрао да он треба да има пресудну реч.²⁷⁸⁹ Спорови су се наставили око избора за важне позиције, попут директора телевизије и „Политике“. С јесени 1986. већ се говорило о постојању две струје, Стамболићеве, која је у неформалним разговорима називана „државна“, и Милошевићеве, „партијске“.²⁷⁹⁰

На сукоб Стамболића и Милошевића утицало је више фактора. Обојица су имали изражену аутократску црту. Код Стамболића је она била очигледна из начина на који је водио политику и обрачунавао се са политичким противницима, док се код Милошевића открила тек касније, иако су његови сарадници на његове аутократске склоности упозоравали још у време када је био на челу ГК Београда.²⁷⁹¹ Сукоб две такве личности

---

²⁷⁸⁹ I. Stambolić, *Put i bespuće*, 140; Ђ. Стојшић, *Осма седница. Како је Слободан Милошевић победио а Србија историјски изгубила*, Дан Graf, Београд 2014, 26-27; С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 106.

²⁷⁹⁰ Ž. Minović, *Gojko i Pavle*, 70.

²⁷⁹¹ На Милошевићеву осиност и склоност самовољи Ивана Стамболића су током 1985. упозоравали Дража Марковић и књижевник Владимир Јовичић, председник Комисије за културу.

тешко да је могао бити избегнут. Такође, односи у врховима власти су подстицали сукобе. Спорови око кадровских решења сами по себи не би могли да доведу до дубоког расцепа какав је донела Осма седница да није постојала дуго грађена атмосфера интрига, сплетки и битки за позиције у којој је свако у свакога сумњао. Милошевић је после текста објављеног у љубљанској штампи о историји самоубистава у његовој породици осумњичио Стамболића да је извор информација.²⁷⁹² Живорад Миновић сведочи како му се Милошевић током октобра 1986. пожалио да сумња да му Стамболић нешто спрема.²⁷⁹³ У сплетке је био укључен и Никола Љубичић, учесник и креатор свих афера од повратка у републичку политику 1982. Иван Стамболић сведочи како му је предлагано да након окончања мандата на челу републичког председништва уместо Љубичића уђе у Председништво СФРЈ.²⁷⁹⁴ Предлог је одбио, али гласине о овој комбинацији сигурно су дошле до Љубичића који идејом није могао бити задовољан.

Већ током лета 1986. у Београду се гласно шапугало о сукобу у врху руководства.²⁷⁹⁵ Гласине су доспеле до Драже Марковића, који је у дневнику записао:

„Све шире и чешће се говори о сукобима између С. Милошевића и И. Стамболића. Сигурно је, међутим, да је тај сукоб неминован: амбициозни, бескрупулозни и један и други; Слободан – осيون, арогантан, површан, брз; Иван – лукав, демагог, реалнији и одмеренији (уз то има и савтеника). Иван, уз то, има Буцу Павловића, па преко њега (...) има велики утицај на београдску организацију Савеза комуниста. Подршка коју С. Милошевић има од стране Н. Љубичића и Д. Чкребића не значи му много.“²⁷⁹⁶

Иван Стамболић је сматрао да је Меморандум САНУ означио вододелницу на којој је почела подела СК Србије на две струје.²⁷⁹⁷ У ствари, подела у самом врху је већ постојала. Она није била идеолошка, на реформску и догматску струју како их назива Стамболић, већ интересна. Људи су се окупљали око личности, центара политичке моћи. Тек годину дана касније, у време пред коначни обрачун, две струје су се разишле на политичким питањима. У јесен 1986. разлике су биле сасвим друге природе.

---

²⁷⁹² I. Stambolić, *Put u bespuće*, 111.

²⁷⁹³ Ž. Minović, *Gojko i Pavle*, 32-33.

²⁷⁹⁴ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 112.

²⁷⁹⁵ М. Мишовић, *Наследници без тестамената. Разговори са главним уредницима НИИ-а*, С. Машић, Београд 1999, 196.

²⁷⁹⁶ ИАБ, ф2769 к12, Дневничке белешке за 1986, 25. јун.

²⁷⁹⁷ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 131.

У литератури се често истиче да је Милошевић избегавао да јавно осуди Меморандум.²⁷⁹⁸ Једини пут када је то учинио, речима да је у питању „најцрњи национализам“, било је на затвореном састанку партијског актива Института за безбедност. Славољуб Ђукић сматра да је разлог за ћутање било његово интимно слагање са многим ставовима академика.²⁷⁹⁹ Међутим, у Милошевићевим иступањима ни пре, а ни месецима после афере Меморандум нема никаквих назнака да су му ставови из Меморандума били блиски. Милошевић се уопште није бавио темама које је Меморандум покретао.²⁸⁰⁰ На пленуму ЦК СК Србије након повратака Ивана Стамболића са Косова упадљиво је ћутао. Пола године након афере Меморандум Председништво СК Србије је донело „Оперативни програм“ за идејну офанзиву против низа културних и научних институција у којима је опозиција имала утицај (УКС, САНУ, Институт за друштвене науке, Социолошко друштво Србије, Удружење филозофа, Студентски културни центар) и штампе која је опозиционарима давала простор („Студент“, „НОН“, „Дуга“, „НИН“ и др.).²⁸⁰¹ Сви Милошевићеви политички потези су указивали да се ради о конзервативном догмати, оданом Титу и комунизму. Посебно је то дошло до изражаја када је као председник ГК Београда инсистирао на забрани штампања дела Слободана Јовановића²⁸⁰² и током расправа о потреби реформе марксистичког образовања. Политичка каријера Милошевића до јесени 1986. упућује да је осуда Меморандума као „најцрњег национализма“ била потпуно искрена.

Али, Милошевић је пре свега био прагматичан политичар. Постојали су други разлози који су га навели да јавно не иступа против Меморандума. Октобар 1986. је време нарастања тензија између њега и Стамболића. Обрачун са САНУ је вођен из Председништва СР Србије и ГК Београда, где је на месту председника био Стамболићев блиски пријатељ Драгиша Буца Павловић. Забринут да „Стамболић нешто смера“, Милошевић је тражио упоришта. Био је свестан да у апарату СК Србије и републике постоји јака струја кадрова који су се слагали са многим ставовима академика. У избегавању да јавно нападне САНУ

---

²⁷⁹⁸ J. Dragović-Soso, *nav. delo*, 268-269.

²⁷⁹⁹ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 120.

²⁸⁰⁰ С. Милошевић, *Године расплета*, БИГЗ, Београд 1999, 11-180.

²⁸⁰¹ АС, њ2 к522, „Оперативни програм за спровођење актуелних задатака чланова, организација и органа Савеза комуниста у идејној борби за социјалистичко самоуправљање“, Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 27. маја 1987. .

²⁸⁰² АС, њ2 к401, „Информација са радног састанка одржаног 18. фебруара 1985. у Председништву ЦК СК Србије“, Материјали са 19. седнице ЦК СКС, одржане 16. јануара 1985.

пре треба видети покушај да остави могућност за савезништво са том струјом него доказ да су му ставови из Меморандума били блиски.

Милошевић у Косову Пољу

После масовног доласка Срба са Косова у Београд у новембру 1986. зима је на неко време примирила активности покрета. С пролећем, у Косову Пољу су се поново зачули гласови да треба организовати скупове и ићи за Београд. Лидери покрета, којима се током 1986. придружио Богдан Кецман, сада су стајали су на челу организоване мреже, са повереницима у скоро сваком косовском селу насељеном Србима.²⁸⁰³ Ишчекивао се нови случај, напад или силовање, као повод за окупљање. Пронађен је средином априла, када се Косовом пронела вест да је један од лидера покрета, Зоран Грујић, одлучио да се исели у централну Србију.

Окупљања око Грујићеве куће у Косову Пољу су започела 16. априла. Слично ситуацији од претходног пролећа када је центар окупљања била кућа Косте Булатовића, испрва се скупило неколико десетина грађана а потом је број нарастао на неколико стотина. ОК Приштина је покушао да окупљање спречи, али безуспешно.²⁸⁰⁴

Међу окупљенима су се чули добро познати предлози. Неки су тражили да се иде за Београд, други су претили колективном сеобом. Другог дана окупљања упућено је писмо председнику Председништва ЦК СК Србије, Слободану Милошевићу, да током раније заказане посете покрајини посети Косово Поље.²⁸⁰⁵ Милошевић је 20. априла то и учинио. Дочекала га је маса која је брзо нарасла на неколико хиљада. Пошто је број окупљених био превелики да им се Милошевић обрати у сали на железничкој станици, како је било планирано, заједно су пешке отишли до дворишта оближње школе. За већину Милошевић је био релативно непознат политичар. Одржао је кратак говор у коме их је, као и сви политичари пре њега, позвао да проблеме решавају искључиво кроз институције државе. Изгледало је да ће сусрет протећи као и сви претходни. На крају говора Мирослав Шолевић је из масе повикао да се народ није окупио да слуша монолог, већ да желе дијалог.²⁸⁰⁶

---

²⁸⁰³ N. Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 93.

²⁸⁰⁴ АС, б2 ПК СКК к53, Материјали са заједничке седнице Председништва ПК СКК и Председништва САП Косово, одржане 27. априла 1987, стенографске белешке, излагање Азема Власија.

²⁸⁰⁵ Р. Барјактаревевић, *нав. дело*, 61.

²⁸⁰⁶ „Били смо Милошевићева песница“, *Борба*, 9. фебруар 1993.

Милошевић је реаговао спонтано. Одговорио је да ће их радо саслушати и предложио нови састанак, четири дана касније, 24. априла. Окупљени су са одобравањем поздравили његове речи.

Скуп у Косову Пољу је био планиран као састанак са представницима комуниста који су претходно изабрани у организацијама СК, подружницама ССРН, омладинским и борачким организацијама. У Дом културе у Косову Пољу 24. априла у поподневним часовима је стигла делегација у којој су поред Милошевића били члан Председништва ЦК СКЈ Кољ Широка, председник Председништва ПК СК Косова Азем Власи, председник Председништва ПК ССРН Косова Бајрам Сељани, председник ОК СК Приштине Рагиб Хаљили и још неколицина нижих функционера. Дочекала их је маса од око 15.000-20.000 грађана.²⁸⁰⁷

Догађаји су претили да се отргну контроли. Иако је било планирано да са руководиоцима разговарају само изабрани делегати многи из масе су покушавали да уђе у салу. Довикивали су да не признају ауторитет делегата и да хоће лично да разговарају са Милошевићем.²⁸⁰⁸ Проблем је настао јер су из ПК Косова и ОК Приштине делегате покушали да организују тако да буду изабрани према националном кључу, и да три четвртине делегата чине Албанци, док би места предвиђена за Србе попунили са себи оданим људима.²⁸⁰⁹

Тек што је састанак отпочео неко је повикао да је дошло до сукоба народа и полиције. Милошевић је изашао испред дома. Окружен народом који је гласно узвикивао: „Друже Милошевићу, они нас бију!“, изговорио је реченицу која је обележила његов политички успон: „Нико не сме да вас бије!“ Пошто је маса око Дома културе била превелика Милошевић им се обратио са прозора на спрату зграде. Позвао их је да сами одржавају ред и обећао да полиција неће употребљавати палице. Неколико десетина представника окупљених је ушло у салу и ситуација се смирила.

Догађаји који су претходили састанку у Дому културе су остали предмет бројних теорија и претпоставки. На суђењу у Хашком трибуналу тужилаштво је тврдило да је све било инсценирано: да је група окупљених Срба раније припремила каменице како би

---

²⁸⁰⁷ АС, б2 к521, „Информација о збору комуниста и грађана у Косову Пољу“, Материјали са 23. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 27. априла 1987.

²⁸⁰⁸ М. Doderović, *nav. delo*, 47.

²⁸⁰⁹ Р. Барјактеревић, *нав. дело*, 74-75.

изазвали сукоб са полицијом.²⁸¹⁰ Тврдње су темељили на речима Мирослава Шолевића изреченим британским новинарима изреченим током снимања утицајне документарне емисије „Смрт Југославије“.

Да ли је сукоб био намерно изазван тешко је рећи. Тензија међу окупљеним народом је била огромна. Извесно је да Милошевићево иступање пред масом није било планирано. До краја политичке каријере Милошевић је зазирао од масовних окупљања и наступа на митинзима. Реченицу „Нико се сме да вас бије“ изговорио је спонтано. Новинар Славко Ћурувија касније је Славољубу Ћукићу испричао да се Милошевић окружен масом тресао од узбуђења.²⁸¹¹ У тренутку када је реченица изговорена није је чуло више од неколицине окупљених око њега. Захваљујући камерама, после приказивања у суботњем „Дневнику“ изговорене речи је чула читава Југославија.²⁸¹²

Скуп у сали Дома културе је потрајао пуних 13 сати. Завршен је око 6 часова ујутро 25. априла. Пред Милошевићем, Власијем и другим функционерима је говорило 78 грађана.²⁸¹³ Читав скуп су снимале камере РТВ Београд.

Излагања су личила на она из Сава центра и Скупштине СФРЈ. Људи невични политичким говорима говорили су о својим проблемима. Било је потресних излагања, попут оног Велибора Арсића, из села Пореш код Гњилана, коме су двојица Албанаца толико претукли малолетног сина да је дечак ослепео. Арсић се жалио да их је суд симболично казнио, а после жалбе тужиоца, Србина, казну је додатно смањио. Велики утисак је оставио говор Радмиле Миланчић, удовице Данила Миланчића, која се жалила јер је процес убицама њеног мужа вођен искључиво на албанском, без преводиоца, па није могла да разуме чак ни оптужницу нити сведочења осумњичених. Обећано јој је да ће добити преведен транскрипт, али то није учињено.

Поред потресних излагања о тешким проблемима насталим због лоших међунационалних односа, злоупотреба органа управе, судства и полиције, говорници су

---

²⁸¹⁰ Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу у Хагу (предмет IT-02-54): сведок Митар Балевић, 8. фебруар 2005. <http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Milosevic.html> (Приступљено 29. јула 2018)

²⁸¹¹ С. Ћукић, *Како се догодило вођа*, 126.

²⁸¹² По сведочењу новинара Нина Брајовића, који се у том тренутку налазио крај Милошевића, реченица је снимљена случајно. Камера је забележила тренутак када је изговорена док је том снимљен на једном од бројних магнетфона које су новинари држали. Међу повицима масе Милошевићеве речи једва да су се чуле.

²⁸¹³ АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 7, Белешке са разговора Слободана Милошевића са представницима организација СК и грађанима Косова Поља 24. и 25. априла 1987. (Поверљиво)

причали и о догађајима из времена рата, сећали се времена пре пада Ранковића, коментарисали кадровску политику... Бројне критике су се чуле на рачун покрајинског руководства. Помињан је неравноправан положај Србије, потреба да се мења устав, АВНОЈ, балисти, Призренска лига. Међу говорницима су били и двојица Албанаца. Покушали су да се успротиве што се у излагањима сви Албанци приказују као лоши, као националисти и сепаратисти. Говори су дочекани незадовољством масе па су демонстративно напустили салу.

Скуп је окончан Милошевићевим говором. За разлику од Ивана Стамболића годину дана раније, Милошевић је показао способност да изађе из уобичајене реторике комунистичких функционера. Обећао је конкретне потезе. Окупљени су са одобравањем поздравили обећање да ће се утврдити одговорност за сукоб народа и полиције.²⁸¹⁴ Милошевић је даље рекао да скупови као што је овај нису скупови националиста, али је упозорио окупљене да пазе да их неко не искористи за своје циљеве. Истакао је да ће промена стања и диференцијација ићи брже него раније. Од грађана је тражио да остану ту где јесу, вешто подстичући њихове емоције: „Треба да останете овде и због својих предака, и због потомака.“ Упозорио их је да не може да испуни њихове жеље и врати однос у националном саставу какав је био, али је истовремено рекао да се исељавање мора зауставити и да људи морају бити равноправни. Обећао је да ће отпочети снажнија кампања за повратак исељених, првенствено стручњака како би то прерасло у масовнији процес.

Милошевић је погодио праве речи. Говор су 26. априла пренели сви најтиражнији београдски листови.²⁸¹⁵ Три детаља са скупа су утицала да Милошевић стекне симпатије Срба са Косова. Обећање да више нико „не сме да их бије“ данима се вртело на телевизији. Такође, Милошевић је обећао брзе и конкретне резултате („Добићемо и ову битку!“), за разлику од Стамболића који је позивао на стрпљење. Најважније, Милошевић је јасно рекао да њихова окупљања нису националистичка. Покрајинско руководство је већ месецима понављало ту тврдњу. Милошевић јој се супротставио пред највишим руководиоцима

---

²⁸¹⁴ Обећање је уствари било само политички маневар. Комисија која је требала да испита употребу силе је састављена, закључено је да је дошло до претеране интервенције, али никаквих конкретних последица по полицију није било. („Извештај о испитивању околности у вези са употребом средстава принуде према грађанима на скупу одржаном 24. априла 1987. године у Косову Пољу. (Службена тајна. Строго поверљиво) Наведено према: Р. Барјактаревевић, *нав. дело*, 321-335) Славољуб Ђукић сведочи да је Милошевић убрзо по повратку са Косова отишао код савезног секретара за унутрашње послове Ђулафића како би изгладдио ствар. *VIII седница СК СК Србије. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, 43.

²⁸¹⁵ „На овом тлу неће бити тираније“, *Политика*, 26. април 1987.

покрајине. Истовремено, у истој реченици је упозорио Србе да не допусте да их неко (зло)употреби, правећи тако јасну алузију на њихове везе са опозиционарима у Београду. Док је Стамболић због ових веза зазирао од читавог покрета Милошевић је видео начин да покрет придобије за себе.

Показало се да то није било превише тешко. Покрет је од настанка тражио лидера коме ће се приклонити. Мирослав Шолевић сведочи да је покрет „тражио да се прислони на било какву власт, или да присили власт да нас подржава“.²⁸¹⁶ Милошевић је био неочекивани кандидат да стане на чело покрета. Две године раније, током расправе о петицији 2016, о организовању Срба у Косову Пољу је говорио као о „драстичном примеру политичке злоупотребе великих проблема који стварно постоје да би се манипулисало људима и да би се разбуктао национализам“.²⁸¹⁷ Почетком 1985. је одбио да прими тројицу лидера покрета предвођених Мирославом Шолевићем. Нема никаквих индиција да су му погледи на покрет били много другачији када се припремао за одлазак на скуп у Косову Пољу. Међутим, на лицу места, окружен масом знатно већом него што су процене покрајинске полиције говориле да се може очекивати, Милошевић је уочио њихову југословенску иконографију (пароле „Живела Југославије“, певање „Хеј Словени“ и „Друже Тито, ми ти се кунемо“), одсуство антикомунизма и спремност да се приклоне ауторитету (Један од говорника на скупу му је рекао „Позивам вас да будете председник Савеза комуниста Србије или да поднете оставку!“). Стамболић је од покрета зазирао. Ћосић лидерску позицију није желео. Милошевић је одговорио на позив.

Реакције на скуп у Косову Пољу су биле потпуно супротне у рукавима у Београду и Приштини. На седници два покрајинска председништва Азем Власи је изјавио да се на скупу могло чути свашта, од конкретних проблема до приче о уставу и Ранковићу. Истакао је да је Милошевић јавно оценио да скуп није био националистички, иако је по њему у питању „огољени национализам“.²⁸¹⁸ Рагип Хаљиљи је тражио да интервенише ЦК СКЈ.²⁸¹⁹ ПК Косова је био слојан у оцени да је читав догађај био изрежиран од ткз. штаба из Косова Поља.

---

²⁸¹⁶ „Били смо Милошевићева ударна песница“, *Борба*, 9. фебруар 1986.

²⁸¹⁷ АС, б2 к431, Материјали са 113. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 25. децембра 1985, излагање Слободана Милошевића

²⁸¹⁸ АС, б2 ПК СКК к53, Материјали са заједничке седнице..., излагање Азема Власија.

²⁸¹⁹ АС, б2 ПК СКК к53, Материјали са заједничке седнице..., излагање Рагипа Хаљиљија.

Са друге стране, Председништво ЦК СК Србије је у усвојеној информацији потпуно прешло преко шовинистичких и националистичких испада. Закључено је да масовна окупљања Срба са Косова „нису националистички и непријатељски скупови“. Као кључни задатак за решавање проблема на Косову истакнуто је постизање јединства.²⁸²⁰ Неколико говорника на скупу је истакло да је једино решење за проблеме Срба на Косову промена устава. Да ли је Милошевић већ тада дошао на идеју да покрет искористи како би извршио притисак на покрајинска руководства да прихвате промену устава немогуће је рећи, али је сасвим сигурно да му ова излагања нису промакла.

Осма седница ЦК СК Србије

Почетком 1987. постојање две струје у српском руководству је била „јавна тајна“ тадашњег Београда. Иван Стамболић је и даље сматран за најутицајнијег српског политичара, са ослоном на државни апарат, ГК Београда преко Драгише Павловића и великим угледом у организацијама СК Србије. Милошевић је одане сарадника имао у Председништву ЦК СК Србије и низу кадрова на важним позицијама у партијском апарату, штампи и привреди чији је успон помогао. Такође, Милошевић је и даље имао снажну подршку у ГК Београда, где је председничку позицију невољно препустио Павловићу али му је оставио комитет испуњен својим људима. Важног савезника је пронашао у Николи Љубичићу, а трудио се и да одржава блиске везе са Петром Стамболићем: одлазио му је у посете, упадљиво седео поред њега на свечаним седницама и често му се обраћао за савет. За све то време пажљивом кадровском политиком је стварао нова упоришта, попут оног у Универзитетском комитету Београда, где је главну реч водила група професора под снажним утицајем његове жене Мирјане, позната под именом „Чарапићев брест“, по називу кафане у којој су се често састајали (Милош и Снежана Алексић, Јагош Пурић, Данило Марковић, Зоран Тодоровић, Владимир Штамбук, Тахир Хасановић, Петар Шкундрић, Радош Смиљковић и др.).²⁸²¹

---

²⁸²⁰ АС, б2 к521, „Информација са седнице Председништва ЦК СКС на којој су разматрана актуелна политичка питања у вези са последњим догађајима на Косову“, Материјали са 23. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 27. априла 1987.

²⁸²¹ С. Ђукић, Како се догодио вођа, 81, 108; *VIII седница ЦК СК Србије. Нulta тачка „народног покрета“*, 50; D. Doder, L. Branson, *op. cit.*, 33.

Иако је постојање две струје било мање-више јавно није се очекивало да ће доћи до расцепа и обрачуна. Председник ПК Војводине Ђорђе Стојшић сведочи да чланови ЦК Србије из Војводине нису уопште знали да постоји сукоб у српском руководству.²⁸²² Да ли је заиста било тако немогуће је рећи, али је чињеница да раскол није био очекиван. Разлика у политици суштински није било све до Милошевићевог одласка у Косово Поље. И тада, разлика која се појавила била је у начину на који су два лидера схватала вођење политике, а не у њеним циљевима.²⁸²³ Суштину најбоље описују поруке које су упутили пред окупљеним Србима у Косову Пољу. Док је Стамболић тражио стрпљење, Милошевић је обећао брзе и конкретне резултате. Разлика у политичком методу произашла је из разлика у њиховим личностима, поимању политике али и услед борбе за позиције. Иван Стамболић је објашњавао да је Милошевић политику водио методом „или или“, „бити или не бити“, „сећи мачем чворове“, док се он залагао за дебате, дијалог и споразумевање.²⁸²⁴ У ствари, Стамболићев метод није био ништа више демократски него Милошевићев. То је било видљиво када је прогурао Милошевићев избор на чело ЦК СК Србије. Стамболић је политику водио на „стари“ начин, договорима, притисцима и политичком трговином у уском кругу највиших функционера. Милошевић је понудио другачији начин. Обећавао је резултате брзо и конкретно. У друштву уморном од бескрајног и бесплодног договарања такво обећање је лако привлачило присталице.

Скоро истовремено са Милошевићевим боровком на Косову Пољу у Београду је отпочела још једна афера. Лист „Студент“ је на насловној страни броја од 12. априла објавио илустрацију са зеленим листом глога, на чијем ободу су се видели карактеристични трагови угриза очњацима. На средини стране је стајао наслов „Ноћ вампира“. Насловна страна је била алузија на плакат којим је најављиван скуп поводом Дана младости. Данима се лист налазио у продаји без икакве реакције. До ње је дошло на седници ГК Београда. Душан Митевић, који је незванично важио за „Милошевићевог човека“ у Председништву ГК, напао је „Студент“ и затражио реакцију Градског комитета. Подршку је одмах добио од чланова Универзитетског комитета Радоша Смиљковића, Јагоша Пурића и других.²⁸²⁵

---

²⁸²² Ђ. Стојшић, *нав. дело*, 29.

²⁸²³ Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, Службени гласник, Београд 2010, 19-20.

²⁸²⁴ I. Stambolić, *Koren zla*, 25.

²⁸²⁵ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 54-57.

Случај „Студент“ је био класичан међуфракцијски обрачун, у коме су идеолошка питања искоришћена као изговор.

Мета напада је председник ГК Београда Драгиша Павловић. Тешко је тврдити шта је био конкретан повод да до напада дође. Између Милошевића и Павловића је постојао снажан прикривени анимозитет. Такође, Павловић је био „трн у оку“ многим у редовима партије. Високо образован (дипломирао на два факултета, касније и докторирао), склон филозофским размишљањима, заговорник дијалога са идејним противницима и принципа „књигом на књигу“ пре него репресије, сметао је догматама којих је било много у партијском апарату. Павловић је од доласка на чело ГК Београда покушао да промовише дијалог као облик политичке борбе. Често је полемисао са опозиционарима из Француске 7 и кругом око Ћосића пишући у „Политици“ под псеудонимом В. Петровић. Током 1986. објавио је књигу, „Питањем на одговоре“, у којој је полемисао са бројним опозиционарима међу интелектуалцима.²⁸²⁶ Књига је дочекана са подсмехом и незадовољством. Интелектуалци су одбијали да уђу у дијалог са партијским функционером. Професор Миладин Ковач га је назвао „неозбиљним саговорником“.²⁸²⁷ Истовремено, догмате у партији су на дијалог са интелектуалцима гледале као на легализацију опозиције. Чкребић је на једној затвореној седници приметио како је „Буца познатији по књизи коју је издао него по томе шта је урадио“.²⁸²⁸ Случај „Студент“ је био почетак обрачуна са Павловићем и преко њега Иваном Стамболићем.²⁸²⁹

Афера је показала подељеност политичке елите која се одржавала на бројне сегменте друштва. Наизглед, спор је вођен расправом у штампи између Душана Митевића који је наступао као бранилац лика и дела Тита, и Бранислава Милошевића, министра културе у републичкој влади. Славољуб Ђукић сматра да је Бранислав Милошевић сам одлучио да нападне Митевићева, за кога је писао да је „метафора кризног стања духа и морала“.²⁸³⁰ Његово укључивање у дискусију добро је дошло противничкој страни јер је важио

---

²⁸²⁶ D. Pavlović, *Pitanjem na odgovore*, BIGZ, Beograd 1986.

²⁸²⁷ С. Ђукић, *Како се догодио вођа*, 110.

²⁸²⁸ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 76.

²⁸²⁹ О случају Студент детаљније видети: Д. Бонцић, „Београдски универзитет и Осма седница. Стање на универзитету 1987. године и ’случај Студент’“, *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987-2007*, 149-160.

²⁸³⁰ „Тачка на јоти“, *НИН*, 24. мај 1987. Милошевић је приметио да је Митевић био директор издавачке куће „Рад“ која је издала Ценчићеву књигу „Енигма Копинич“ којом су отпочели напади на Тита. За учешће у обрачуну Душан Митевић је 1989. „награђен“ местом директора РТВ Београд.

„Стамболићевог човека“. На Милошевићево иступање у Стамболићу блиском „НИН“-у реаговала је „Политика“ оптужбом да министар културе води „антититовску политику“.²⁸³¹ Убрзо је реаговало и Председништво ЦК СК Србије, тражећи од ГК Београда да утврди политичку одговорност у вези напада на Тита.²⁸³² Афера је окончана током јуна 1987. сменом уредник „Студента“, без уласка у крајњи обрачун. Ипак, имала је две важне последице. Послужила је Милошевићевој струји да процени снагу противника. Показало се да је Павловићева позиција посебно слаба, а ударац на њега био је истовремено и ударац на Стамболића. Такође, афера је послужила Милошевићу и струји око њега да се поставе као браниоци лика и дела Тита, чиме су привукли на своју страну бројне догмате у партијском апарату.

Током лета још два догађаја директно су утицала на равнотежу снага две политичке струје. Прво је на затвореном састанку, тз. „републичкој координацији“ у Председништву СР Србије 8. јуна пропао покушај да се разлике превазиђу и постигне какво-такво јединство. Љубичићев говор на овом затвореном састанку показао је да су интриге и смештања отишла предалеко да би измирење било могуће.²⁸³³ Две недеље касније, на тз. Пленуму о Косову, 9. седници ЦК СК Југославије одржаној 26. јуна 1987, покренуто је питање одговорности Фадиља Хаџе за стање на Косову. У политичким круговима то је доживљено као победа Слободана Милошевића, будући да је политичка осуда Фадиља Хоџе била један о захтева Срба са Косова, и истовремено пораз Ивана Стамблића који је раније изјављивао да не треба улазити у такве процесе. Још важније, после пленума је дошло до коначног разлаза између Стамболића и Николе Љубичића. Повод су биле афере око предузећа „Јелова гора“ и „Црвени сигнал“ кроз које се повлачило Љубичићево име.²⁸³⁴ Генерал је у томе видео интригу Стамболићеве струје па је коначно одлучио да стане на Милошевићеву страну, која му је ионако била идеолошки ближа.

Осма седница ЦК СК Србије је била неизбежни епилог сукоба две струје. Као повод је искоришћен састанак Драгише Павловића са уредницима београдских медија на којем је овај опширно говорио о опасности давања олаквих изјава о брзом решавању стања на Косову:

---

²⁸³¹ „Зашто министар за културу Србије брани антититовску линију?“, *Политика*, 25. мај 1987.

²⁸³² АС, Ђ2 к522, Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 27. маја 1987, записник.

²⁸³³ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 71-75.

²⁸³⁴ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 171.

„Укупно стање на Косову, које се не поправља ни потребном, ни пожељном, ни олако обећаном брзином, ствара опасну атмосферу у којој као да се свака изговорена реч против српског национализма доживљава као попустљивост према албанском сепаратизму. (...) Српски народ (...) не може се и не сме, погрешно изабраним методима борбе, гурнути на странпутицу. (...) Запаљиве речи не доносе ништа друго него пожаре. (...) Логика да се због стања на Косову мора чинити све, макар и уз грешке које ће се касније исправљати, класична је логика прагматичне и бирократске политике с којом се стиже до аплауза данас и великих невоља сутра.“²⁸³⁵

Повод за Павловићев састанак са уредницима је било писање београдске штампе, посебно „Политике“, „Политике Експрес“ и „Интервјуа“, које се претворило у антиалбанску кампању. Недељу дана раније у Параћину се догодио злочин који је уздрмао Југославију. Регрут Азиз Кељменди, албанске националности, аутоматском пушком је убио четворицу регрута (Сафета Дудаковића, Хазима Џенановића (Муслимани), Горана Бегића (Хрват) и Срђана Симића (Србин)), и ранио још шесторицу. Злочин је изазвао медијску хистерију, говорило се о „пуцњима у Југославију“.²⁸³⁶ Штампа је извештавањем подстицала жељу за реваншом. „Политика“ је објавила текст у коме је речено како реванша у Параћину према Албанцима није било, „иако је јавност могла да буде иритирана“. У тексту се даље тврдило да је у граду који је због жалости био самртнички тих „музике, и то гласне, било. У свим посластичарницама, сем у једној чији власник није Албанац, одјекивала је музика са касетофона или радија“.²⁸³⁷ Широм Србије је нарастао бес. Поново су разбијани излози на радњама Албанаца.²⁸³⁸

Сахрана регрута Срђана Симића у Београду, 5. септембра, претворена је у политичку манифестацију. Окупљени око одра покојника су скандирали „Фадиља на вешала“, „Аземе марш из Југославије“, „Косово је Србија“. „Политика“ и „Политика Експрес“ су детаљно извештавали о бесу окупљеног народа, док је једно (Стамоблићу блиски) „НИН“ пренео

---

²⁸³⁵ АС, б2 к523, „Неуоторизовани излагање друга Драгише Павловића на састанку са главним уредницима и секретарима организација СК јавних гласила на 11. септембра 1987. године у ГК ОСК у Београду“ (Строго поверљиво), Материјали са 30. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 18. и 19. септембра 1987.

²⁸³⁶ „То су хици у Југославију“, *Политика Експрес*, 4. септембар 1987; „Мучки пуцањ у домовину“, *Вечерње Новости*, 4. септембар 1987; „Кељменди пуцао у Југославију“, *Политика*, 4. септембар 1987.

²⁸³⁷ „Огорчен глас јавности“, *Политика*, 5. септембар 1987.

²⁸³⁸ На територији уже Србије је исписано 27 антиалбанских парола, разбијени су излози на 54 радње чији су власници Албанци и физички је нападнуто пет Албанаца. АС, г274 к10/IV, „Актулена безбедносна ситуација у СР Србији“ (Строго поверљиво), Материјали са 30. седнице Председништва СР Србије, одржане 30. октобра 1988.

речи војниковог оца који је очајнички тражио да се прекину „националистичка иживљавања“ над гробом његовог сина.²⁸³⁹

Аниталбанско расположење већ је читавог лета подгревано текстовима попут веома читаног фељтона Халита Трновција у „Политици“ (а за који се по „београдској чаршији“ причало да га је написао Миодраг Булатовић) у којем је он сводио неке своје личне рачуна са низом албанских кадрова из покрајине и где је као похвално истицано што се у кући једног Албанца (иначе ожењеног Бугарком) говори српскохрватски. У друштву које је под теретом кризе и скоро свакодневних штрајкова кључало, штампа је подстицала нагомилавање беса и жеље за реваншизмом. Већ изложен нападима на месту Председника ГК Павловић је сазвао састанак како би покушао да стиша тон извештавања.²⁸⁴⁰ Иступање је схваћено као директна критика Милошевића, што оно једном делом и јесте било. Врло брзо покренута је партијска машинерија како би се Павловић позвао на одговорност. Нападнут је чланком у „Политици Експрес“.²⁸⁴¹ Сукоб две струје је ушао у завршну фазу.²⁸⁴²

Главни обрачун изведен је на затвореној 30. седници Председништва ЦК СК Србије, 18. септембра. Једина тачка дневног реда је било питање одговорности Драгише Павловића. У ствари, било је то бити или не бити за читаву струју Ивана Стамболића. Милошевић и његови најближи сарадници (првенствено Борисав Јовић) данима су радили на придобијању чланова Председништва на своју страну.²⁸⁴³

Бурна седница је потрајала два дана. Стамболић је одмах на почетку покушао да преузме иницијативу. Сматрао је да је дневни ред неприхватљив, да од доласка Тита на чело СКЈ ниједан комуниста није узет на одговорност због става који је на линији СКЈ, и да истрајавање на дневном реду води у дубоки политички расцеп.²⁸⁴⁴ Одмах за њим подржали су га припадници његове струје: Миленко Марковић, Момчило Баљак, Васо Милинчевић.

---

²⁸³⁹ „Квадратуре национализма“, *НИН*, 13. септембар 1987.

²⁸⁴⁰ *VIII седница СК СК Србије. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, 21.

²⁸⁴¹ „Олаке оцене Драгише Павловића“, *Политика Експрес*, 14. септембар 1987. Славољуб Ђукић наводи да је аутор овог чланка била Мирјана Марковић, а у писању су учествовали и Живорад Миновић, главни уредник „Политике и Слободан Јовановић, главни уредник „Политике Експрес“. За потписника је изабран тада анонимни новинар „Политике Експрес“ Драгољуб Милановић, касније директор РТС Србије. *VIII седница СК СК Србије. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, 44; D. Doder, L. Branson, *op. cit.*, 48.

²⁸⁴² Детаљан приказ догађаја који су претходили Осмој седници ЦК СКС видети у: К. Николић, „Осма седница – крај борбе за Титово наслеђе у Србији“, *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma седница СК SKS: Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987-2007*, 121-148.

²⁸⁴³ Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, 22-23.

²⁸⁴⁴ АС, б2 к523, Материјали са 30. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 18. и 19. септембра 1987, неауторизоване магнетофонске белешке (Строго поверљиво), излагање Ивана Стамболића.

Милошевић је сачекао да заврше са излагањима па онда укратко образложио да иако такав дневни ред није у складу са праксом он одражава нови дух да се о проблемима разговара директно, „без увијања“. Исход гласања о дневном реду најавио је исход седнице. Петнаест присутних је подржало предлог, док су се против изјаснили само Стамоблић, Марковић, Баљак и Милинчевић.

Уводничар Зоран Соколовић је Павловићеву изјаву о „олако обећаној брзини“ представио као суштински отпор спровођењу закључака Пленума о Косову ЦК СКЈ. Већ тада је било видљиво да Милошевићева струја легитимитет тражи у „вољи народа“, па је Соколовић закључио да је Павловић иступио против воље грађана да се проблеми на Косову реше брзо и ефикасно. Користио је атмосферу у друштву после злочина у Параћину да истакне како се поткопава решавање проблема у тренутку када су се сепаратисти „латили оружја“.²⁸⁴⁵

Излагања на седници су показала да нису баш сви спремни на расцеп. Добривоје Видић је позивао на договор и компромис. Драгић Јокић је апеловао „да се не гаси ватра бензином“. Одлучила је реч старих кадрова са највише утицаја, двојице генерала, Николе Љубичића и Петра Грачанина. Затражили су одговорност Павловића, а за њима су исто учинили Душан Чкребић, Ратомир Вицо и Борислав Јовић. По сведочењу Ђорђа Стојшића, на седници је било уочљиво да се људи опредељују и бирају страну за коју су веровали да ће им помоћи у даљој каријери. Стојшић је посебно нагласио да је најгласнији Павловићев критичар, Борислав Јовић, управо из ових мотива стао на Милошевићеву страну, јер је знао да Стамоблић није вољан да му понуди неку од значајнијих функција.²⁸⁴⁶

Милошевић се није много експонирао. Пустио је да се у расправи говори о афери „Студент“, хуморесци „Војко и Савле“, пропустима у раду „Политике“, РТВ Београд, односу према УКС, САНУ, интелектуалцима... Излагања појединих учесника седнице, посебно Љубичића, показала су да напад на Павловића доживљавају као својеврсни конзервативни контраудар. Као крунски доказ против Павловића и најави да иста судбина чека Стамоблића искоришћено је Иваново писмо упућено ГК Београда у коме је дао подршку Павловићу, што је било противно Статуту СКС и окарактерисано као притисак на чланове комитета. На крају, Милошевићу је само остало да затражи гласање. За смену

---

²⁸⁴⁵ АС, б2 к523, Материјали са 30. седнице Председништва ЦК СКС..., излагање Зорана Соколовића.

²⁸⁴⁶ Ђ. Стојшић, *нав. дело*, 42.

Павловића гласало је 11 учесника седнице, четири је било против а пет уздржано.²⁸⁴⁷ Исход гласања је одлучило исход сукоба Милошевићеве и Стамболићеве струје.²⁸⁴⁸

Павловић је смењен „због пружања отпора спровођењу утврђене политике Савеза комуниста“. Поред тога, упућен је предлог Председништву РК ССРН Србије да смени Ивана Стојановића са дужности директора „Политике“. Од тог тренутка апсолутну власт у најугицајнијем српском листу имао је Живорад Миновић. „Политика“ је потпуно стављен у службу Милошевићеве политике. Трећа жртва седнице је био Радмило Кљајић, секретар у ГК Београда.²⁸⁴⁹

Осма седница ЦК СК Србије, одржана 23. и 24. септембра 1987, била је завршна егzekуција добро припремљеног обрачуна. Питање поверења Драгиши Павловићу је била трећа тачка дневног реда. Милошевићев самоуверени наступ је показивао да је уверен у победу. За многе чланове Централног комитета седница је била права драма. Једна од учесница седнице, Љубинка Трговчевић, касније је причала како су многи делегати на седницу дошли са два спремна говора и ишчекивали да виде у ком правцу ће седница кренути..²⁸⁵⁰

Централна реч читаве седнице је била „јединство“.²⁸⁵¹ За Стамболићеве присталице увелико је коришћен термин „поражене снаге“. Сам Стамболић је био изгубљен, свестан пораза. Важан тренутак седнице је био говор Николе Љубичића, одмах после уводног излагања Зорана Соколовића.²⁸⁵² Генерал је стао на страну Милошевића, што је био сигнал неодлучнима за кога да се одреде. Љубичић је упозорио да не треба ићи у превелику дискусију „јер ћемо ући у расправу и о неким другим друговима“. Претња је добро схваћена.

---

²⁸⁴⁷ Иван Стамоблић је касније често истицао како је један глас одлучио сукоб у врху СК Србије. То је само на први поглед тачно. Драгиша Павловић, а са њим и Стамоблић, добили су подршку четири члана Председништва из Србије. Када се не рачуна сам Павловић, то су само тројица од 14 чланова у чијем је делегирању само годину дана раније Стамоблић лично учествовао. Петорица уздржаних су били представници покрајина, тројица из Војводине и двојица са Косова, и није ни било очекивано да покрајинци гласају другачије током међусобног разрачунавања у врху српске партије, како су они сукоб видели.

²⁸⁴⁸ Драгиша Павловића је касније записао: „Управо ова, за јавност затворена седница Председништва јесте место на коме је све одлучено, а не сама 8. седница.“ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 125.

²⁸⁴⁹ Радмило Кљајић је касније сумњао да се нашао на удару догмата из УК, блиских Мирјани Марковић, због фељтона који је 1984. објавио о београдским илегалцима, у коме је говорио о издаји Вере Милетић, Мирјанине мајке. Сматрао је да му она то никада није опростила. *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, 22.

²⁸⁵⁰ L. Silber, A. Litl, *Smrt Jugoslavije*, 53.

²⁸⁵¹ Колико је важност јединства упадљиво истицана сведочи наслов извештаја „Политике“ о седници: „Раскид са праксом незамерања и толерисања нејединства“, *Политика*, 25. септембар 1987.

²⁸⁵² Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, 27.

На крају, Милошевић је лично пребројао гласове. Само осам чланова ЦК је гласало „против“, дајући тако подршку Павловићу. Осамнаест је било уздржаних. Сви остали су подржали Павловићеву смену.²⁸⁵³

Неколико детаља са саме седнице имали су велики симболички значај. Расправа о другој тачки дневног реда, одговорности Драгише Павловића, што је био и најважнији тренутак седнице, прекинута је на пола да би сви делегати отишли у Дом синдиката где је свечано обележено 50 година од доласка Тита на чело КПЈ. Пригодни говор је прочитао Слободан Милошевић. Тако је још једном потврдио свој титоизам и чврсте комунистичке ставове.

Други важан детаљ је било „ослушкивање гласа народа“, које је извршено тако што су делегатима на седници подељени телеграми које су „обични људи“ упутили Централном комитету. Сви до једног су нападали Павловића и Стамболића, оштро их осуђивали, чак претили... Био је то почетак злоупотребе „народа“, што је постало обележје Милошевићеве политичке праксе. Изјава изречена на 9. седници ЦК СК Србије: „Да су радни људи стварно управљали, не би ваљда управљали тако да се оволико међусобно заваде, осиромаше и децу оставе без посла“²⁸⁵⁴, показала је Милошевићеву намеру да себи представи као гласноговорника народа, врховног ауторитета који стоји чак и изнад руководства партије.

Треће, седница је показала ефикасност (зло)употребе незадовољства у друштву створеног због ситуације на Косову. Павловић, а преко њега и читава струја Ивана Стамболића, нападнути су да спречавају решавање косовске кризе. Љубина Марковић је критиковала Павловића што током једног излагања ниједну реч није рекао о „оном јадном народу на Косову који тешко живи и који се мучи“.

Коначно, упечатљиво је било држање представника покрајина. Показало се да нико није имао много симпатија за Стамболића. Делегати са Косова су ћутали. Из Војводине такође. Азем Власи је тврдио да су му Војвођани рекли: „То је њихова унутрашња борба за власт и ми се нећемо мешати“.²⁸⁵⁵ Истина је да у обе покрајине нико није превише жалио за падом Ивана Стамболића. Чак су се могли чути гласови да ће са Милошевићем бити лакше сарађивати.

---

²⁸⁵³ АС, Ђ2 к505, Материјали са 8. седнице ЦК СКС..., неауторизоване магнетофонске белешке.

²⁸⁵⁴ С. Милошевић, *нав. дело*, 193.

²⁸⁵⁵ „Панично је тражио моју помоћ“, *Борба*, 9. фебруар 1986.

Слична ситуација је била у федерацији. Стамболић на савезном нивоу није био омиљен још од времена када је био на челу ГК Београда. Мишљење о њему функционери на савезном нивоу су показали 1986. када је на Србију био ред да предложи новог председника СИБ-а. Стамболићеву кандидатуру су одбили у свим федералним јединицама. У време Осме седнице Милошевић је, представљајући се као доследни бранилац титоизма и комуниста „старог кова“ чиме је успео да обезбеди симпатије представника Црне Горе (Видоја Жарковића и Марка Орландића) и Македоније (Милана Панчевског и Васиља Тупарковског).²⁸⁵⁶ Представници Хрватске су били подозриви, али је посебно Шувар био спреман на нагодбу. Босна и Херцеговине је била паралисана афером око Агрокомерца, док су представници Словеније упадљиво ћутали. Симптоматично је да је баш у време одржавања седнице Франц Шетинц, задужен у Председништву ЦК СКЈ да прати дешавања у СК Србије, отпутовао на конгрес шведских социјалдемократа и потом се задржао тамо док бура није прошла.²⁸⁵⁷ Иван Стамболић је касније саркастично коментарисао да такво јединство између српског и савезног руководства није остварено још од Титове смрти.²⁸⁵⁸ И заиста, на седници Председништва ЦК СКЈ извештај о Осмој седници је прошао суштински без дискусије, након чега су сви руководиоци сложено отишли да успех прославе у београдској Скадарлији.

Последице Осме седнице су биле вишеструке. Оне прве, очекиване, биле су чистке. Из Милошевићевог кабинета је 23. октобра упућен материјал „о неким идејним питањима покренутим на Осмој седници“. Био је то сигнал за диференцијацију, тј. обрачун са свима који су сматрани за присталице „поражених снага“. Милошевића група је започела преузимање потпуне контроле над Србијом.

У каснијој публицистици обрачун са пораженом струјом у партији је често описиван као до тада невиђен. У ствари, све је изведено по уходаном принципу, као и увек после великих ломова у партији.

Смене су се одвијале на свим нивоима, од директора и уредника великих листова до директора предузећа на локалном нивоу. Специфичност диференцијације после Осме седнице је била у њеној бруталности. Имала је сва обележја крсташког похода.

---

²⁸⁵⁶ „Нисмо трговали с Милошевићем“, *Борба*, 19. фебруар 1993.

²⁸⁵⁷ М. Orlandić, *nav. delo*, 216.

²⁸⁵⁸ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 163; *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, 25.

Милошевићеви јуришници су редом нападали медије („Данас“, „Вјесник“, „Борба“, „Младост“, „НИН“) у којим би се појавила било каква критика њихових метода. Једна по једна редакције су преузимане од стране Милошевићеве групе и потом коришћене за даља разрачунавања.²⁸⁵⁹ Дража Марковић је забележио да је Београдом кружила шала како се за време рата „Ново време“ читало због спискова стрељаних, а сада се чита „Политика“ због спискова „одстрељених“ и „прозваних“.²⁸⁶⁰ Циљ није била само смена кадрова већ њихова потпуна дисквалификација као личности. Брутални напади на Стамболића се нису смањили ни када је неколико недеља након Осме седнице у саобраћајној несрећи погинула његова ћерка Бојана.²⁸⁶¹ Створена је атмосфера „ко није са нама – против нас је“.

У једном од последњих самосталних часописа, „Младост“, 14. децембра је објављен текст у коме је наведено 80 имена јавних личности, од политичара до новинара, које је „захватила диференцијација“.²⁸⁶² Истог дана Председништво СР Србије је разрешило Ивана Стамболића дужности председника Председништва СР Србије.²⁸⁶³ Тиме је сукоб две струје у српском руководству и формално био окончан.

Пленум о Косову

Везе између Милошевићевог кабинета и лидера српског покрета отпора су успостављене након скупа у Косову Пољу али је сумњичавост и даље постојала. За разлику од Стамболића, Милошевић и људи око њега су умели да „купе“ лидере покрета обећањима брзе акције и малим гестовима (Мирослав Шолевић је у више интервјуа са поносом истакао како их је неколико дана пред 9. пленум ЦК СКЈ Петар Грачанин у згради ЦК гостио роштиљем). Ипак, обећања из Косова Поља нису била довољна да се заустави врење међу Србима на Косову.

У Београд је 21. маја дошла нова делегација са Косова коју су поред неколицине познатих лидера покрета били академици, професори, књижевници и уметници. У

---

²⁸⁵⁹ V. Petrović, „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2013), 195-196.

²⁸⁶⁰ ИАБ, ф2769 к13, Дневничке белешке за 1987, 26. новембар.

²⁸⁶¹ D. Doder, L. Branson, *op. cit.*, 50.

²⁸⁶² „Црна листа“, *Младост*, 14. децембар 1987. Током два месеца после седнице смењени су или „прозвани“, тј. означени за смену: Иван Стамболић, Драгиша Павловић, Радмило Кљајић, Иван Стаојановић, Богдан Богдановић, Брансилав Милошевић, Васа Милинчевић, Момчило Баљак, Вукоје Булатовић, Миленко Марковић, Александар Тијанић, Милорад Вучелић, Милан Милошевић, Љубинка Трговчевић, Марко Лолић, Шпиро Галовић и др.

²⁸⁶³ АС, г274 к10/IV, Материјали са 33. седнице Председништва СР Србије, одржане 14. децембра 1987, записник (Строго поверљиво).

разговору са Миленком Реновицом, председником Председништва ЦК СКЈ, навели су да им је мотив за долазак „неиздрживо стање на свим пољима на Косову“. Са Реновицом су разговарали књижевник Радослав Златановић, дечији песник и уредник листа „Ђурђевак“ Мошо Одаловић, вајар академик Светомир Арсић Басара, песникиња Даринка Јеврић, књижевник Петар Сарић, професор Филозофског факултета у Приштини Вујадин Миловановић и други.²⁸⁶⁴

Половином јуна уследио је велики изазов за успостављене контакте партијског руководства у Београду и покрета Срба. За 26. јун је заказан дуго ишчекивани 9. пленум ЦК СКЈ, ткз. Пленум о Косову. После неуспеха закључака и мера два председништва из марта 1986, пленум Централног комитета савезне партије је требало да буде одлучујући корак ка решавању косовског проблема. У друштву је владала атмосфера да је пленум „бити или не бити“ за Косово.

Српско руководство је уложило много труда да пленум донесе закључке какве су у СК Србије очекивали.²⁸⁶⁵ Због тога је читавом руководству, и Милошевићу и Стамболићу подједнако, било у интересу да се спречи најављени долазак Срба са Косова у време седнице. Милошевић је заједно са Петром Грачанином убеђивао лидере Срба да не долазе.²⁸⁶⁶ Успео је да придобије Зорана Грујића, али не и остале. Одлучено да се на пленум иде. Ипак, Грујићеви позиви да се од одласка одустане имали великог утицаја, па је пут Београда кренуло мање од 1000 људи.²⁸⁶⁷

Долазак Срба са Косова у Пионирски парк, испред савезне Скупштине у Београду, био је први скуп „догађања народа“. За разлику од каснијих који су организовани уз консултације са ЦК СК Србије, овај скуп је одржан против воље републичких партијских руководилаца.²⁸⁶⁸ За време одржавања пленума у парку се окупило око 1.200 Срба са Косова којима се придружила група од неколико хиљада Београђана. Људи су се пели на узвишења и обраћали маси. Чуле су се пароле: „Хоћемо слободу“, „Београде устани“, „Ухапсите

---

²⁸⁶⁴ „Речи изгубиле сваки смисао“, *Борба*, 22. мај 1987; „Доласци за о(п)станак“, *Вечерње Новости*, 24. мај 1987.

²⁸⁶⁵ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 101. Марко Орладнић, аутор уводног реферата на седници, наводи да је мера опомене која је на седници изречена ПК Косова била колико оправдана толико толико и уступак руководство СК Србије. M. Orlandić, *nav. delo*, 233.

²⁸⁶⁶ M. Doderović, *nav. delo*, 48.

²⁸⁶⁷ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 103.

²⁸⁶⁸ „Шта би значило долазак“, *Политика Експрес*, 24. јун 1987.

Фадиља“, „Главу дамо – Косово не дамо“, „Где је руководство“. Потом су запевали химну.²⁸⁶⁹

За то време међу учесницима пленума је владала велика тензија и узбуђење. Иван Стамболић седницу описује речима да је владала атмосфера „ванредног стања“.²⁸⁷⁰ Код дела функционера се осећао страх. Душан Драгосавац је изјавио „да у рату није био ни на једном скупу у таквој психози“. Међу окупљенима у парку се појавила неколицина говорника са трибина у Француској 7: Миодраг Булатовић, Драгослав Михајловић, Војислав Шешељ, Милан Комненић, Павлушко Имшировић, Драган Богавац и др.²⁸⁷¹ Чланови ЦК СКЈ Ивица Рачан и Љубомир Варошлија су одлазили у парк и покушавали да разоварају са масом. Две делегације окупљених су у Скупштини разговарале са Рачаном.²⁸⁷² Упозорени су да велики број страних новинара који прате пленум више не обраћа пажњу на дискусију у сали већ да сви причају само о њима. Узбуђење међу људима је било толико да када их је Шолевић позвао да се разиђу они су то одбили. Говорили су како политичари на пленуми могу да их преваре и да желе да остану до краја и увере се да су донети исправни закључци. На крају, маса се разишла у касним вечерњим часовима, без инцидената.

Закључци донесени на пленуму су били у складу са захтевима српског руководства. Већина у федерацији је коначно била спремна да призна дубину проблема на Косову и пружи подршку најважнијим захтевима из Србије. Међу 22 тачке закључака издваја се захтев са поштовање принципа демократског централизма и одредби статута у односима ЦК СКЈ, ЦК СКС и ПК СКК. Захтевано је да се на Косову спроведе темељна диференцијација, на свим нивоима. Такође, затражено је да се преиспита одговорност свих кадрова који су допринели да на Косову дође до развоја проблема. Тако је припремљен терен за јавну осуду политике вођене у покрајини од краја шездесетих, оличену у Фадиљу Хоци, Махмуту Бакалију и другим покрајинским функционерима.²⁸⁷³ Важност закључака је била и томе што је њима први пут захтевано срповођење мера демографске политикје на

---

²⁸⁶⁹ „Аплауз и понека псовка“, *Борба*, 29. јун 1987; „Немири косовских тишина“, *Политика*, 2. јул 1987

²⁸⁷⁰ I. Stambolić, *Put u bespuće*, 172.

²⁸⁷¹ „Београђани показали високу свест“, *Борба*, 30. јун 1987; „Достојанствено одбили провокаторе“, *Политика*, 30. јун 1987

²⁸⁷² M. Doderović, *nav. delo*, 48; L. Silber, A. Litl, *Smrt Jugoslavije*, 47.

²⁸⁷³ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 102.

Косову. До тада, функционери из покрајине су све такве захтеве одбијали као шовинистичке.²⁸⁷⁴

Најважнија последица пленума је била то што је ЦК СКЈ Косово означио као највећи проблем Југославије и на себе преузео одговорност да тај проблем реши. У друштву испуњеном незадовољством и апатијом поново се на неко време пробудила нада да ће до решења доћи. Штампана у свим југословенским републикама је дала велики публицитет пленуму, најављујући га као одлучни преокрет.²⁸⁷⁵ „Борба“ је у специјалном издању објавила уводни реферат Марка Орландића, закључке и делове дискусије.²⁸⁷⁶

Као и у претходна два случаја када се федерација ангажовала на косовском питању (Платформа о Косову 1981, Закључци два председништва 1986) полет и оптимизам су потрајали неколико месеци. Председништво ЦК СКЈ је 21. јула утврдило план спровођења закључака.²⁸⁷⁷ Као најважнија тачка активности на сређивању стања истакнуто је заустављање исељавања Срба и Црногораца. Зато је већ средином јула урађен нацрт Југословенског програма за заустављање исељавања.²⁸⁷⁸

Спровођење закључака на терену су од старта пратили бројни проблеми. Док су на највишем нивоу кадрови избегавали смене, терет прокламоване диференцијације су осетили наставници у школама, учитељи, службеници, чак и ученици кроз ускраћивање права за упис на факултет. Уместо да смирију стање, овакви потези, заједно са прокламованом позитивном дискриминацијом Срба (додељивањем посла повратницима, кредити за све српске студенте итд.), утицали су на даље национално подозрење и подвајање. Позитивне мере, попут оснивања патуљастих школских одељења за Србе и Црногорце у областима где их је живело само по неколико породица и формирања нових, мањих општина у областима у којима су живели већински Срби (Штимље, Штрпце и Зубин Поток, док је Градска општина Приштина подељена на општине Обилић, Косово Поље,

---

²⁸⁷⁴ АС, б2 к404, „Закључци о остваривању ставова СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову“, Материјали са 6. седнице ЦК СКС, одржане 9. јула 1987.

²⁸⁷⁵ „Неомеђени закључци о Косову“, *Ослобођење*, 1. јул 1987; „Косово – заједнички проблем и брига свих у СФРЈ“, *Вјесник*, 30. јун 1987; „Испит нашег заједништва“, *Данас*, 30. јун 1987; „Историја нам неће опростити оклевања“, *Борба*, 27-28. јун 1987; „Савез комуниста полаже један од најтежих испита у историји“, *Политика*, 27. јун 1987

²⁸⁷⁶ М. Orlandić, *nav. delo*, 213.

²⁸⁷⁷ АЈ, ф507, „Оперативни програм реализације Закључака 9. седнице ЦК СКЈ“ (Строго поверљиво), Материјали са 46. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 21. јула 1987.

²⁸⁷⁸ АС, б2 к524, „Југословенски програм мера и активности за засувавање исељавања...“

Ново Брдо и Приштина-центар), имале су мало учинка јер се укупна атмосфера у покрајини погоршавала.²⁸⁷⁹

Велики проблем је представљала невољност функционера из Централног комитета СКЈ да се ангажују на терену. Они који би одлазили на Косову задржавали су се само по неколико дана. Није била реткост да их проведу у одмаралиштима, па је тако једна афера са трофејима из лова Франца Шетинца у октобру 1988. довела до његове смене.²⁸⁸⁰ Они који је покушавали да изврше своје задатке суочавали су се са ситуацијом која је била тешко решива, не само по питању српско-албанских односа. Коментари већине су били да је стање у покрајини крајње запуштено. Тако се нпр. Закон о порезу на имовину грађана у Пећи практично није примењивао. Процена је говорила да на територији ове општине постојало око 5.000 приватних кућа, а пореске пријаве је поднело свега 5 лица. Иако је покренута велика акција на борби против узурпације друштвеног земљишта за првих шест месеци 1987. године у Пећи ниједно од 173 правоснажних решења о одузимању заузетог земљишта није извршено. Слична ситуација је била и у другим општинама.²⁸⁸¹ Огроман број грађана Косова није плаћао струју, станарину, порез, комуналије... На једно радно место конкурисало је 70 запослених, док у СФРЈ у целини тај просек био 12. Суочени са бројним проблемима чак и они југословенски орјентисани Албанци су постајали све подложнији пропаганди илегалног покрета да су донесене мере у ствари одраз жеље Срба да од Албанаца поново начине грађане другог реда.

Српско руководство је такође донело план остваривања закључака Пленума о Косову. Као два главна циља издвојени су диференцијација у покрајини и спровођење уставних промена.²⁸⁸² Тиме је суштински дефинисана политика Србије према Косову у наредне две године, до остварења ових циљева. Трећа важна тачка плана српског руководства је био опсежан и скуп програм изградње производних погона на Косову. Закључцима 9. седнице ЦК СКЈ је затражено да предузећа из свих република и Војводине финансирају изградњу погона на Косову како би се смањио социјални притисак и подстакло

---

²⁸⁷⁹ АС, б2 ПК СКК к46, „Преглед активности општинских организација СК Косова на спровођењу Закључака 9. седнице ЦК СКЈ“, Материјали 12. седнице ПК СКК, одржане 23. октобра 1987.

²⁸⁸⁰ М. Orlandić, *nav. delo*, 217.

²⁸⁸¹ АС, б2 к522, „Информација о активностима на оставривању Закључака 9. седнице ЦК СКС о Косову у периоду од 10. јула до 20. августа 1987. године“, Материјали са 28. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 27. јула 1987.

²⁸⁸² АС, б2 к504, „Напосредни задаци у спровођењу Закључака 9. седнице ЦК СКЈ о Косову“, Материјали са 6. седнице ЦК СКС, одржане 9. јула 1987.

запошљавање. Док су из других република овом задатку приступили невољно и споро српско руководство је утицало на низ предузећа да, често противно економским потребама, кроз самоуправне споразуме са предузећима из покрајине граде нове погоне и финансирају модернизацију старих.

Пленум о Косову је покренуо низ активности које су из српског руководства захтеване већ годинама. Иако је спровођење многих закључака ишло тешко, рокови су пробијани а политичари посебно из Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине нису показивали много ентузијазма за испуњавање задатака, ствари се ипак јесу помериле са мртве тачке. Али, било је касно. Атмосфера је већ била исувише запаљива. Током јесени започела је нова ескалација проблема.

Догађање народа и „јогурт револуција“

ЦК СКЈ је у закључцима Пленума о Косову затражио од ПК Косова да покрене питање одговорности кадрова који су довели до тешког стања у покрајини.²⁸⁸³ Српско руководство, београдска штампа и Срби са Косова су дуго времена тражили да се ово питање отвори. Посебно су захтевали да се испита одговорност Фадила Хоџе, који је симболизовао политику вођену у покрајини од позних шездесетих. Низ афера везаних за Хоџино име је током 1987. кулминирао када је до јавности доспела његова изјава, изречена на једном окупљању резервних официра у фебруару 1984. Хоџа је наводно изјавио како треба размислити да се проблем силовања на Косову реши тако да што би се у кафанама дозволила проституција, па да појединци, када им „падне мрак на очи“, имају где да испуне своје потребе. Додао је да, додуше, Албанке тиме не би хтеле да се баве, али да би било Српкиња и других жена из Југославије које би...²⁸⁸⁴

Вести о изјави су изазвале огромно незадовољство Срба, посебно жена. Петицију у којој је тражена одговорност Фадила Хоџе за неколико дана је потписало 5000 жена са Косова. Потом су 15. октобра у Приштини отпочеле протестне шетње. Око 1000 Српкиња

---

²⁸⁸³ Под притиском ЦК СКЈ у ПК Косова су закључили да су за стање у покрајини одговорни: Махмут Бакали, Цавид Нимани, Имер Пуља, Душан Ристић, Џевдет Хамза, Исмаил Бајра, Сефедин Батали и Мустафа Пљакић. Такође, остављена је могућност да се разговара о одговорности Вели Деве, Илије Вакића, Бахрија Оручија, Михајла Звицера и Илијаза Куртешија. АС, б2 ПК СКК к53, „Оцене и ставови ПК СКК у вези са остваривањем тачке 18. Закључака 9. седнице ЦК СКЈ“, Материјали са 50. седнице Председништва ПК СКК, одржане 12. октобра 1987.

²⁸⁸⁴ „Силовање у четири верзије“, *Борба*, 12. октобар 1989; „Груба увреда жена“, *Вечерњи лист*, 14. април 1990.

је прошетало градом узвикујући „Хоћемо слободу“, „Доле Фадиљ Хоца“, „Ми нисмо курве – ми смо мајке, жене и сестре поштене“... Када је поворка дошла до куће Фадиља Хоце узвикivano је „Жене да му суде“ и „Стрељајмо силеције“.²⁸⁸⁵ Жене су тражиле да их прими Азем Власи, а када се он није појавио зачуле су се паролe: „Хоћемо слободу“, „Живела ЈНА“, „Чуваће нас синови“, „Хоћемо заштиту од војске“, „Војска ће да му суди“, „Хоћемо слободу или војну управу“, „Дајте нам оружје“...

У наредним данима до протеста је дошло Липљану, Сувом Долу, Обилићу, Чаглавици, Прилужју и Грачаници. Најмасовнији протест је одржан 21. октобра у Косову Пољу. Окупило се око 5000 жена са децом и тек нешто мало мушкараца. На скупу се чуло свашта, од жалби на нападе до оштрих претњи упућених свим Албанцима. Када је један од говорника покушао да каже да нису сви Албанци исти зачули су се узвици „Покажи таквог“ и „Сви су они кукољ“. Даут Јашаница, председник ССРН Приштине, покушао је да говори али је брзо извиждан. Узвикивало се: „Ако треба гунути, гинућемо. Ко хоће у Албанију, ено му је, нека иде што пре“.²⁸⁸⁶

Иако су у првим редовима октобарских протеста биле жене ствари организатори су биле вође српског покрета из Косова Поља. Изјава је само искоришћена као повод за окупљања. Према тврдњама Бошка Будимировића и Мирослава Шолевића Слободан Милошевић ни на који начин није иницирао почетак демонстрација.²⁸⁸⁷

Октобарски протести на Косову су били кључни за преображај покрета. Од првих састанака у месним заједницама Косова Поља покрет је био дефанзиван, што се видело из њихових наступа, парола, захтева. Све до хапшења Косте Булатовића избегавана су масовна окупљања на Косову. Људи су одлазили у Београд и тражили заштиту. На окупљањима се јесу чуле разне паролe, националистичке, шовинистичке (у јавности је потенциран пример пароле „Хоћемо оружје“ која се први пут зачула 1986), али су оне биле у огромној мањини у односу на захтеве за обезбеђивање слободног и сигурног живота. Током 1987. атмосфера на окупљањима је почела да се мења. Захтеви су постајали све више политички. После

---

²⁸⁸⁵ АС, г274 к17/IV, Материјали са 29. седнице Председништва СР Србије, одржане 19. октобра 1987, неауторизоване магнетофонске белешке (Строго поверљиво), излагање Светомира Лаловића.

²⁸⁸⁶ „Фадиља Хоцу пред суд части?“, *Дневник*, 15. октобар 1987; „Огорчене и понижене“, *Борба*, 16. октобар 1987; „Врећао достојанство жене“, *Политика*, 20. октобар 1987; „Фадиљу Хоци нема места у Савезу комуниста и у Свету Федерације“, *Политика*, 21. октобар 1987; „Јасно нам је шта је мислио Хоца“, *Јединство*, 22. октобар 1987; „Касно казна на Косово стиже“, *Данас*, 27. октобар 1987;

²⁸⁸⁷ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 103.

априлског скупа у Косову Пољу Председништво ЦК СК Србије је упозорило да долази до „изразито политичког организовања Срба и Црногораца на националној основи.“²⁸⁸⁸ У октобру су постале све учестале антиалбанске пароле и позиви на реваншизам.²⁸⁸⁹ И даље је доминирала југословенска иконографија, ношене су Титове слике, клицано Југославији и певана химна, али су говорници на скуповима уместо жалби на проблеме све чешће почели да захтевају одговорност функционера и промену устава као једино могуће решење, после неуспеха свих других мера.

До заштравање реторике и радикализације покрета су довела два фактора. Први је било стрпљење, кога више није било. Сви захтеви који су се од октобра 1987. редовно чули на скуповима Срба са Косова су изговарани и раније, али ретко, и брзо су гушени од других чланова делегација. У октобру 1987. од Пленума о Косову су била протекла четири месеца, ситуација на терену се није мењала а рокови за спровођење мера су већ били пробијени. Други фактор је био утицај из Београда и заштравање реторике у јавности током сукоба Милошевића и Стамболића. На пленуму ЦК СК Србије у јулу Милошевић је изјавио да више нису од користи „хладне главе“ јер „хладна глава (...) није зауставила него потакла силовања, понижење, исељавање“.²⁸⁹⁰ Покрет није радикализован по Милошевићевом налогу, јер у то време везе између њега и лидера покрета још увек нису биле толико јаке. Такође, Милошевић је био заузет припремом Осме седнице и потом чисткама, у чему покрет Срба са Косова није учествовао. Али, обећање политике „без компромиса“ и оштра реторика штампе неминовно су довели до радикализације покрета чије стрпљење је било потрошено.

Скупштине Србије је 11. јануара 1988. усвојила одлуку да се приступи промени Устава Србије.²⁸⁹¹ Тиме је формално покренут процес договорен током лета претходне године. Покрајинске скупштине су убрзо потврдиле одлуку па је изгледало да је српско руководство постигло велику политичку победу. У ствари, сама одлука да се устав мења није значила ништа. Да би амандмани били усвојени била је неопходна сагласност из

---

²⁸⁸⁸ АС, б2 к521, „Информација са седнице Председништва ЦК СКС на којој су разматрана...“

²⁸⁸⁹ АС, б2 к525, „Актуелна политичко-безбедносна ситуација у САП Косово“ (Строго поверљиво), Материјали са 42. заједничке седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СКС, одржане 17. марта 1988.

²⁸⁹⁰ *"Antibirokratska revolucija" (1987-1989)*, 23.

²⁸⁹¹ АС, г18 к5, Комисија за уставна питања, Материјали 1988, Одлука да се приступи промени Устава СР Србије.

покрајина. У Новом Саду и Приштини су били спремни на козметичке измене, али не и суштинске промене у аутономији.

Током пролећа 1988. трајало је усаглашавање амандмана. Врло брзо се показало да представници покрајина нису спремни ни на какво попуштање по питању аутономије. У покрајинским руководствома, посебно у Војводини (Косово је силом прилика било оптрећено бројним другим питањима) и даље је кључна одредница политике, кроз коју су преламали сва друга питања, био однос према аутономији тј. одбрана сопствене самосталности. Сви општински одбори СК у Војводини су још током јесени 1987. подржали тврд став руководства према променама у кључним питањима (одбрана, државна и јавна безбедност, међународна сарадња, веће надлежности републичког Председништва, већа законодавна овлашћења републике).²⁸⁹²

Колико је далеко ишао отпор покрајина према свакој, макар и симболичној назнаци смањивања њихове самосталности сведочи сећање Марка Орландића који је изабран на чело радне групе са задатком да припреме документа за Пленум о Косову. Орландић бележи да једино представници покрајина (Вукашин Лончар и Кољ Широка) нису желели да ставе свој потпис на договорена документа. И док се Широка противио неким конкретним решењима, будући да су документи говорили о федералној јединици чији је био представник, Лончар није желело да подржи документ јер је сматрао да би могао да буде искоришћен за притисак на покрајине по питању њиховог положаја унутар Србије.²⁸⁹³ Такво држање покрајинских представника је настављено у Комисији за уставна питања током јалових преговора око коначне формулације амандмана на Устав Србије.

У публицистици се често наводи да је Милошевић имао циљ да амандманима суштински укине аутономију покрајина. То није тачно. Амандмани предложени из Београда су дефинисани за време Стамболићевог мандата и циљ им је био да прошире надлежности неких републичких институција на територије покрајине. Амандманима су вршене измене у областима одбране, државне и јавне безбедности (успостављање јединствене СДБ; ширење надлежности републичких органа, првенствено РИВ-а; већа овлашћења републичког Председништва), кривично-правна заштите (проширивање важења појединих

---

²⁸⁹² К. Nikolić, „’Или ће Србија бити република или ће престати да постоји’: уставне промене у Србији 1989 (I)“, *Историја* 20. века, бр. 2 (2012), 166.

²⁸⁹³ М. Orlandić, *nav. delo*, 209.

одредби републичког кривичног законика, проширивање надлежности врховног суда Србије), међународних односа и друштвеног планирање (јединствен републички друштвени план).²⁸⁹⁴ Покрајинама је остављана крајње широка аутономија у законодавној, судској и извршној власти, заступљеност у савезним институцијама, па чак и дуго оспоравано право да никакве нове уставне промене не могу да буду извршене без сагласности покрајинских скупштина.

До лета, постало је јасно да усаглашавање нацрта амандмана преговорима иде споро и да су разлике превелике. За то време социјални притисак је растао. У првих 6 месеци 1988. у СФРЈ је дошло до 779 штрајкова. Од тог броја, у ужој Србији је избило 182 штрајка, са 30.474 учесника.²⁸⁹⁵ У великим колективима у Београду радници су обустављали производњу и захтевали од партијских представника да их извести о актуелним темама: економским реформама и стању на Косову. Иако је главни узрок незадовољства био пад стандарда, Косово је постало питање на коме се оцењивало да ли руководство испуњава преузете задатке или не.

Велика популарност Милошевићевог руководства је почивала на обећању брзих и конкретних резултата. Када су договори око усаглашавања амандмана на устав запали у Њорсокак одлучено је да Скупштина Србије ипак 26. јула усвоји Нацрт амандмана IX-XLII. Разлике су превазиђене тако што су за спорне амандмане паралелно дати предлози из једне или обе покрајине.²⁸⁹⁶ Наизглед, процес промене устава је текао, иако је у пракси био потпуно блокиран.

Српско руководство је тада пронашло је прагматично решење, које се суштински само понудило. Током маја и јуна дошло је до серије штрајкова у рудницама и великим предузећима: рудник „Ђурђевић“ код Живинаца, рудник „Магура“ код Липљана, „Борово“ у Вуковару, „Там“ у Љубљани... Најмасовнији штрајк се догодио 17. јуна када је око 3000 радници фабрике „Змај“ из Земуна демонстрирало пред зградом Скупштине СФРЈ. Носили су пароле „Хоћемо промене“, „Хоћемо хлеб“, „Доле црвена буржоазија“, „Доле федерална влада“, „Продали сте Тита“...²⁸⁹⁷

---

²⁸⁹⁴ АС, г18 к5, Комисија за уставна питања, Материјали за 1988. годину, Информација о мугућим правцима промена појединих одредаба у нормативном делу Устава СР Србије у циљу потпунијег остваривања уставних функција СР Србије. (Строго поверљиво)

²⁸⁹⁵ АЈ, ф406 к88, Кретања и основна обележја обустава рада у првих 6 месеци 1988. године (за личну употребу)

²⁸⁹⁶ АС, г18 к5, Комисија за уставна питања, Материјали 1988, Нацрт амандмана на Устав СР Србије.

²⁸⁹⁷ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 114-115; "Antibirokratska revolucija" (1987-1989), 24.

Десет дана касније у селу Прекале крај Косова Поља (24. јуна 1988) формиран је Одбор за организацију митинга, са циљем да организују митинг Срба са Косова у Новом Саду.²⁸⁹⁸ Након мајске петиције савезном руководству коју је потписало око 50.000 људи лидери покрета су били под притиском да наставе са активностима иначе би се покрет на свом врхунцу распао. Београдска штампа је данима извештавала противљењима из Војводине уставним променама. Лидери покрета су дошли на идеју да у Новом Саду одрже митинг како би извршили притисак на покрајинско руководство, баш као што су то учинили током Пленума о Косову. Шолевић је током једног разговора рекао:

„Зашто бисмо ми ишли у Београд да правимо пожар? Зашто да правимо пожар под прозором и пред кућом онеме који је уз нас? Да видимо да ли се слаже мишљење војвођанског народа са мишљењем војвођанског руководства, које обмањује целу југословенску јавност.“²⁸⁹⁹

У то време већ је постојао стални, формални и неформални контакт између лидера покрета и руководства у Београду. Душан Ристић је изјавио да је у првој половини 1988. за одржавање везе био задужен Драшко Милинчевић, директор „Пупина“.²⁹⁰⁰ Када се међу лидерима покрета јавила идеја о одласку у Нови Сад представници српског руководства су се на састанцима у Косову Пољу томе успротивили.²⁹⁰¹ Одлука је свеједно донета, а да ли је из Милошевићевог кабинета неформалним путем за њу дато зелено светло може се само претпостављати.²⁹⁰²

У Нови Сад је 9. јула возом и аутомобилима пристигло између 300 и 500 Срба са Косова. У Београду им се придружило још њих око 70. Окупили су се на новосадској железничкој станици и пешке запутили према згради ИВ Скупштине САП Војводине. Број им је успут нарастао на неколико хиљада. У извештају из покрајине посебно је наглашено

---

²⁸⁹⁸ Чланови Одбора су били: Мићо Шпаравало из урошевца (председник), Стеван Маринковић из Приштине (потпреседник), Миго Самарџић из Кузмина, Мирослав Шолевић из Косова Поља, Милић Масловарић из Ђураковца и Мимчило Пумпаловић из Истока. У раду Одбора су поред њих учествовали Бошко Будимировић, Коста Булатовић, Милорад Радуловић, Душан Ристић. М. Doderović, *nav. delo*, 52.

²⁸⁹⁹ АС, б2 к536, „Информација о демонстрацијама грађана српске и црногорске националности са Косова у Новом Саду“, Материјали са 51. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 13. јула 1988.

²⁹⁰⁰ „Србија нема решење за Косово“, *Борба*, 11. септембар 1993

²⁹⁰¹ АС, б2 к526, „Оцене и ставови Председништва ЦК СКС поводом доласка грађана српске и црногорске националности са Косова у Нови Сад“, Материјали са 52. седнице председништва ЦК СКС, одржане 15. јула 1988.

²⁹⁰² N. Vladislavjević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 124.

да су међу демонстрантима били „експонирани националисти и грађански десничари“ Војислав Шешел, Мирослав Егерић, Драгољуб Петровић, Жарко Ружић и Милица Грковић.

На скупу је виђена кореографија која је постала обележје свих наредних митинга. На транспарентима је писало: „Банат и Бачка неће, а Пећинци републику хоће“ (Пећинци су завичајна општина Бошка Крунића), „Један устав – једно друштво“, „Једна власт за целу Србију“, „Верујемо у СКЈ“, „Губитак Космета – распадање Југославије“, „Једна власт за целу Србију“, „Доле Устав 1974“, „Заједно смо јачи“... Један од грађана је носио познату слику „Сеоба Србаља“.²⁹⁰³

Покрајинско руководство је показало велико несналажење током митинга. Прво су покушали да га спрече тако што је организација ССРН из Новог Сада одбила да изда дозволу за одржавање скупа. Када је постало јасно да ће митинг ипак бити одржан, на сваки начин је ометан долазак Срба са Косова: аутомобиле са регистарским таблицама градова са Косова је заустављала полиција на путу Београд – Нови Сад, током митинга је искључена струја како разглас не би радио, окупљенима није подељена чак ни вода, нико од покрајинских функционера није желео да се састане са учесницима скупа...²⁹⁰⁴ Сутрадан после митинга Бошко Крињић, актуелни председник Председништва ЦК СКЈ, одржао је говор у Прахову крај Пећинаца и истакао да Војводини не треба „та свађалачка психоза која долази из некаквих прошлих радикалних времена“.²⁹⁰⁵ Потези покрајинског руководства су подстакли још веће незадовољство код Срба са Косова и дали изговор штампи и руководству у Београду за критику и нападе.²⁹⁰⁶

Штрајк радника „Змаја“ и митинг у Новом Саду су означили почетак масовних окупљања у градовима Србије од јула до новембра 1988. Иако је у литератури широко прихваћено да су протести организовани и усмеравани из круга око Милошевића, Владисављевић објашњава да је ситуација била знатно комплекснија.²⁹⁰⁷ Митинзи су били излив масовног незадовољства, подстакнут разноврсним разлозима (социјални проблеми, Косово), којима је Милошевић манипулисано, некад више некад мање успешно, како би остварили сопствене политичке циљеве. Он је још раније истакао „народ“ као врховни

²⁹⁰³ „Грађани траже једну Србију“, *Политика*, 10. јул 1988; „Неки други циљеви“, *Ослобођење*, 10. јул 1988;

²⁹⁰⁴ М. Doderović, *nav. delo*, 54-55; М. Orlandić, *nav. delo*, 209.

²⁹⁰⁵ В. Krunić, *nav. delo*, 115-118; „Крунићева оцена догађаја“, *Политика*, 11. јул 1988

²⁹⁰⁶ АС, б2 к526, „Оцене и ставови Председништва ЦК СКС поводом доласка грађана...“

²⁹⁰⁷ N. Vladislavjević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 146.

ауторитет. Након што је одбачена његова идеја да се о уставним променама у Војводини одлучује на референдуму²⁹⁰⁸, употреба маса на митингу је била само нова варијација исте идеје.

Пре одржавања првог митинга идеја Срба са Косова је била да долазе у већински српски град, у покрајини у којој су Срби већинско становништво. Сматрали су да је већина становништва Војводине жели да се проблеми на Косову реше (а промена устава је била неопходна за то) али да „бироократизована“ елита томе стоји на путу. У Војводини и остатку Југославије митинг је осуђен.²⁹⁰⁹ Али, из Београда је дошла подршка, што је био знак да са митинзима треба наставити.

Нови митинг је одржан у Панчеву, 23. јула, пред неколико хиљада грађана и око 20 Срба са Косова.²⁹¹⁰ Уследио је митинг у Новој Пазови, 12. августа. Овај скуп је био кључан за даљи развој покрета. Дефинисани су захтеви: смена покрајинских лидера и промена устава.²⁹¹¹ Нова Пазова је постала центар организације других митинга у Војводини, „караван-сарај за митинговање“, како је коментарисао Бошко Крунић.²⁹¹²

Митинзи су представљани као слободно изражавање воље грађана који су устали против одрођене бироократије, па отуда назив „антибироократска револуција“. Искоришћен је талас протеста радника, „владајуће класе Југославије“ који није ни могао бити заустављен, и обећањем обрачуна са „црвеном буржоазијом“ привучене масе незадовољних.²⁹¹³ Вешто је грађена слика Милошевића као заштитника лика и дела Тита, па су убрзо његове фотографије, поруке подршке и позиви на „јединство“ постали неизбежна кореографија окупљања.

Уследили су митинзи у Врбасу и Српском Милетићу 27. августа.²⁹¹⁴ Потом се „догађање народа“ пренело на градове уже Србије и Косова. Током викенда 4. и 5. септембра организовани су митинзи у Смедереву, Сомбору, Ковину, Црвенки, Дечанима и

---

²⁹⁰⁸ К. Nikolić, „’Ili će Srbija biti republika ili će prestati da postoji’: ustavne promene u Srbiji 1989 (I)“, 168.

²⁹⁰⁹ „Напад на Војводину и њено руководство“, *Дневник*, 12. јул 1988; „Покушај дестабилизације Војводине“, *Дневник*, 16. јул 1988; „Осуда протеста национализма“, *Дневник*, 28. јул 1988;

²⁹¹⁰ „Глас Војвођана“, *Политика*, 24. јул 1988.

²⁹¹¹ Разиле у виђењима митинга у Београду и Новом Саду показује извештавање „Политике“ и „Дневника“: „За Устав по вољи народа“, *Политика*, 13. август 1988; „Прозивка уместо аргумената“, *Дневник*, 14. август 1988.

²⁹¹² В. Krunic, *nav. delo*, 140.

²⁹¹³ N. Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 120.

²⁹¹⁴ „За јединствену Србију из срца Бачке“, *Политика*, 28. август 1988.

Љубижди код Призрена. Политика је извештавала да се на њима окупило око 120.000 људи.²⁹¹⁵

И док су у покрајинама и остатку федерације са стрепњом и незадовољством гледали на све чешће и све масовније зборове Савез синдиката Србије је закључио да је у питању нормално реаговање због жеље да се изврши притисак на руководство да спроведе закључке Пленума о Косову што би аутоматски елиминисало разлоге за окупљања.²⁹¹⁶ Убрзо су реаговала и председништва СР Србије и ЦК СК Србије тврдњом да су зборови у ствари вид подршке политици СК Југославије и да је неприхватљиво да се они „проглашавају за опасне демонстрације и недемократске притиске.“²⁹¹⁷

Убрзо после првих митинга јавила се идеја да се скупови одрже и ван граница Србије. После тешких преговора са руководством Црне Горе договорено је да се митинг у Подгорици (тада Титоград) организује 20. августа.²⁹¹⁸ Заједно са око 1000 Срба са Косова окупило се између 20.000 и 30.000 грађана Подгорице. На бројним паролама је писало: „Живио ЦК СКЈ“, „Живио Марко Орландић“, „Живио ЦК СК Србије“, „Живио Слободан Милошевић“, „Са Србијом у добру и у злу“, „Доле фотељаши“, „Ми смо једно исто“, „Војводина је Србија“, „Косово је Србија“, „Слобода за све“. На великом транспаренту су били исписани стихови: „Великаши, проклете им душе, у комаде раздробисте царство“.²⁹¹⁹ Митинг је био својеврсно испитивање расположења руководства и јавности у Црној Гори. Својеврсно утркивање општинских функционера, директора предузећа и угледних личности да у сатима пред и после митинга изразе своју подршку лидерима Срба са Косова уверила их је да у Црној Гори имају озбиљну подршку. За то време високи функционери су се држали по страни, незадовољни што се митинг одржава али и неспремни да изађу пред масу.²⁹²⁰

Покушаји да се митинзи „извезу“ у остале републике нису успели. На седници ЦК СК Хрватске одржаној 1. септембра усвојен је став „да сваки покушај окупљања на

---

²⁹¹⁵ „Велика народна опомена“, *Политика*, 4. септембар 1988.

²⁹¹⁶ „То је нормално реаговање“, *Политика Експрес*, 9. септембар 1988

²⁹¹⁷ АС, бр 527, „Ставови Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије поводом зборова и митинга солидарности са Србима и Црногорцима на Косову“, Материјали са 55. заједничке седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије, одржане 5. септембра 1988. године.

²⁹¹⁸ М. Doderović, *nav. delo*, 57-58; М. Orlandić, *nav. delo*, 253; V. Keković, *Vrijeme meteža 1988-1989*, 71-74.

²⁹¹⁹ „Проговорила је душа црне Горе“, *Политика*, 21. август 1988; „Страдања на Косову су наша страдања“, *Побједа*, 21. август 1988.

²⁹²⁰ М. Orlandić, *nav. delo*, 256-257.

националној основи изван институција система у овој републици може заслужити квалификацију чина контрареволуције“.²⁹²¹ Потом је РК ССРН Хрватске такође донела одлуку да су „једнонационална окупљања“ неприхватљива у Хрватској као метод борбе за решавање проблема на Косову.²⁹²²

Исти став је заузело и руководство Босне и Херцеговине. Одбор за организацију митинга је желело да организује скуп у неком босанскохерцеговачком граду. Помињани су Сарајево и Шипово. На крају, избор је пао на Јајце, „родни град Југославије“. Председништво БиХ је на покушај да се митинг закаже за 17. септембар реаговало оценом „да је да несрећа прогоњених на Косову и несрећа и брука – и голема обавеза“, али су се изјаснили против „националних“ митинга.²⁹²³ Исту одлуку је донела и РК ССРН БиХ.²⁹²⁴ „Ослобођење“ је истицало како митинга „неће и не може бити!“²⁹²⁵ У руководству су тврдили да су све одлуке донесене једногласно, али нису их баш сви са истим одушевљењем прихватили. Из организација СК у бројним српским срединама, посебно у Бања Луци, тражили су да се митинг ипак одржи.²⁹²⁶

До највећих тензија је дошло током покушаја да се митинг организује у Љубљани. Словеначко руководство је било савезник покрајинским руководствомима у супротстављању притисцима из Србије. По већ уходаном сценарију митинг је требао да изврши притисак на Кучана и друге у руководству да од такве политике одустану. РК ССРН Словеније се изјаснила против одржавања митинга јер „није могуће објективно информисање словеначке јавности, а још мање решавање проблема на Косову, ако при томе уз Србе и Црногорце не сарађују и припадници албанске нације и представници легитимних институција“.²⁹²⁷ Слично је реаговала и ОК ССРН у Словенској Бистрици када је из Параћина, братског града са Бистрицом, предложено да се тамо одржи митинг.²⁹²⁸ Из одлуке је једнодушно стала читава словеначка јавност. ТВ Љубљана је извештавала да Срби могу да дођу у Словенију само ако сваки за руку поведе по једног Албанца како би доказали да се заиста боре за

---

²⁹²¹ „’Емисари’ нудили зборове“, *Борба*, 8. септембар 1988

²⁹²² „Неодрживо национално окупљање“, *Побједа*, 14. септембар 1988.

²⁹²³ „Подршка? Хвала – не!“, *Ослобођење*, 11. септембар 1988.

²⁹²⁴ „Невољу разумијемо, зборове не прихватамо“, *Ослобођење*, 3. септембар 1988.

²⁹²⁵ „Док фитиљ догоријева“, *Ослобођење*, 5. септембар 1988.

²⁹²⁶ „Нису сви против митинга“, *Политика*, 7. септембар 1988.

²⁹²⁷ „Писмо Председништва РК ССРН Словеније одбору из Косова Поља“, *Ослобођење*, 24. септембар 1988.

²⁹²⁸ „Митинга неће бити“, *Слободна Далмација*, 21. септембар 1988.

коегзистенцију.²⁹²⁹ Када су на митинг у Краљеву позвани представници братских градова, из Марибора им је одговорено да то „није прави начин за решавање проблема на Косову“.²⁹³⁰

Савезно руководство је било подељено по питању митинга. Осуде су долазиле од представника Босне и Херцеговине, Хрватске, Војводине и Косова, Словенци су испочетка били суздржани, из Црне Горе су били спремни на компромис док су Македонци ћутали, суштински пружајући подршку српском руководству.²⁹³¹ Сви у митинзима видели велику опасност али није било договора шта треба предузети. Неки су се залагали за забрану, док су други коментарисали да се не може ићи тенковима на грађане већ да треба излази пред њих и разговарати. Милошевић и Чкребић су за то време тврдили да су митинзи израз незадовољства и демократске свести грађана, да на њима нема инцидента и да их зато треба допустити.²⁹³² На оптужбе да су окупљања једнонационална Милошевић је одговарао да то није тачно, јер се окупљају Срби и Црногорци, као и да националност није битна, јер се људи окупљају по основу да су угрожени.²⁹³³ Савезно руководство је било немоћно да било шта учини.

Одбијање у другим републикама да дозволе одржавање митинга није дочекано са превеликом забринутости у српском руководству. Милошевићу је такав одговор из Сарајева, Љубљане и Загреба одговарао. Главни циљ митинга је био притисак на руководства у Новом Саду и Приштини да прихвате промену устава. Због тога је српско руководство помирљиво закључило да „уважава упозорења“ руководства БиХ и Словеније „о могућим импликацијама евентуалних скупова те врсте у тим републикама“ јер су „руководства СК у републикама најпозванија и најодговорнија да оцењују политичке прилике и ситуацију у својој средини.“²⁹³⁴

Док су у остатку Југославије одбијали одржавање митинга, у Србији су они током септембра организовани скоро свакодневно. Став српског руководства је био да се „народ изјасни“.²⁹³⁵ По градовима Војводине, уже Србије и Косова окупљале су се масе од по

---

²⁹²⁹ „Рјешење је у повјерењу“, *Слободна Далмација*, 25. август 1988.

²⁹³⁰ „Братски и без митинга“, *Борба*, 23. септембар 1988.

²⁹³¹ R. Dizdarević, *nav. delo*, 205.

²⁹³² M. Orlandić, *nav. delo*, 239.

²⁹³³ АС, б2 к527, Материјали са 55. заједничке седнице Председништва СР Србије и ЦК СК Србије, одржане 5. септембра 1988, стенографске бележке (Строго поверљиво), излагање Слободана Милошевића.

²⁹³⁴ АС, б2 к527, „Ставови Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије поводом збора...“

²⁹³⁵ K. Nikolić, „’Ili će Srbija biti republika ili će prestati da postoji’: ustavne promene u Srbiji 1989 (I)“, 178.

неколико десетина хиљада људи. У првим редовима свуда су били радници. Певало се „Ој Србијо из три дела поново ћеш бити цела“.

По извештајима „Политике“ у Краљеву се 22. септембра окупило 120.000 људи, сутрадан у Ужицу 100.000, у Нишу 24. септембра 300.000, у Чачку 27. септембра 80.000, у Крушевцу 29. септембра 100.000, у Врању 1. октобра 150.000... Нема сумње да су бројке које је наводила „Политика“ претеране, али је неспорна чињеница да се на трговима градова Србије у рану јесен 1988. окупљао изузетно велики број незадовољних грађана. Режим је пронашао начин да преусмери незадовољство због тешке економске ситуације, створи илузију одлучног решавања проблема (једна од парола на митинзима је гласила: „Само напред Слободане, не губимо више дане“) и масе искористи као метод притиска на покрајинска и савезно руководство.

Проле на митинзима су показивале потпуну националну опијеност. Певало се: „Ко то каже, ко то лаже, Србија је мала, није мала, није мала, три пут ратовала“, и додавао стих „И опет ће, и опет ће, ако буде среће...“ Милошевић је стекао статус националног вође. Певано му је: „Ко то синоћ кроз Тополу прође, чини ми се да је Карађорђе...“; „Друже Слобо, око соколово, куд ти оком – ту ми скоком“...

Митинге је и даље организовао Одбор са Косова, али је постојала директна веза са ЦК СК Србије. Иако је касније тврђено да су митинзи „наручивани“, Одбор је имао аутономију, али им је из руководства у Београду сугерисано шта је линија преко које не треба да иду. Лидери покрета су имали потпуно поверење у Милошевића, па Душан Ристић сведочи да га је Мирослав Шолевић називао „тата“.²⁹³⁶ То, ипак, не значи да је Милошевић имао потпуно контролу над покретом. Организација на Косову је била лабава, свако насеље је имало свог лидера, и често се дешавало да чак и лидери из Косова Поља у својој средини буду надгласани по неком питању.²⁹³⁷ Разлоге за скоро неподељену подршку Срба са Косова митинзима пре треба тражити у широко распрострањеном схватању да је то једини начин да до потребних промена дође него у утицају Милошевића и круга људи око њега који због саме природе покрета и није могао да буде одлучујући.

---

²⁹³⁶ „Србија нема решење за Косово“, *Борба*, 11. септембар 1993.

²⁹³⁷ N. Vladislavjević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 104.

Став остатка Југославије према митинзима је верно одражавало писање штампе. Вјесник је писао о паролама као што су биле „Убићемо Власија“ и „Хоћемо устанак“.²⁹³⁸ Сарајевско „Ослобођење“ је писало о повампирењу четништва: „млади брадати људи са шајкачама набијеним до очију, пјевају песме, носе и узвикују пароле које немају ничег заједничког са солидарношћу и подршком обесправљеним на Косову.“²⁹³⁹ „Слободна Далмација“ је оштро критиковала митинге као месту где „свечи марширају“, мислећи све бројније иконе истакнуте у поворкама.²⁹⁴⁰ Расцеп у оценама митинга су будно пратили инострани новинари па је британски ББЦ извештавао о „националистичким скуповима“ због којих Београд трпи „тешку паљбу“ из северних република.²⁹⁴¹

У остатку Југославије су нападали митинге првенствено из страха да би у будућности могли да буду употребљени против њих. Уставним променама у Србији се нико није противио. На 16. седници ЦК СКЈ 29. и 30. јула председавајући Шувар је изјавио да се оне не би смеле доводити у питање, док је Стефан Корошец напао војвођанско руководство због одбијања да разговара са народом.²⁹⁴² Био је то јасан сигнал Милошевићу.

Јавна дискусија о амандманима на устав у Војводини је отворена 16. септембра. Два дана раније Председништво СФРЈ је затражило да се хитно постигне договор око спорних питања. Из Скупштине САП Војводине је 17. септембра Скупштини Србије упућен материјал од пет страна, без икаквог заглавља, у коме је дефинисан коначни став покрајине о нацрту амандманима. У Београду су одмах схватили да се иза нејасних формулација амандмана крије одбијање свих кључних захтева упућених из републике.²⁹⁴³ Српском руководству је било јасно да уколико желе да њихова визија уставних амандмана буде прихваћена руководство Војводине мора да буде смењено.

Кулминација „догађања народа“ се одиграла 5. октобра у Новом Саду. До тада, у Војводини је одржано преко 20 митинга.²⁹⁴⁴ Да је дошло време за коначни обрачун са покрајинским руководством најављено је дан раније, на скупу у Бачкој Паланци. Општински руководиоци Михаљ Кертес и Радован Панков су критиковали покрајинско

---

²⁹³⁸ „Прање руку оценама“, *Вјесник*, 24. септембар 1988

²⁹³⁹ „Брадате авети“, *Ослобођење*, 27. септембра 1988.

²⁹⁴⁰ „Свети Сава на митинзима“, *Слободна Далмација*, 13. октобар 1988.

²⁹⁴¹ АС, ф Танјуг к27, „Скупови Срба и реаговање Хрватске и Словеније“, 28. септембар.

²⁹⁴² К. Nikolić, „’Ili će Srbija biti republika ili će prestati da postoji’: ustavne promene u Srbiji 1989 (I)“, 181.

²⁹⁴³ АС, г18 к5, Комисија за уставна питања, Материјали 1988, „Информација о досадашњем току јавне дискусије о нацрту амандмана на Устав СР Србије, од 22. септембра 1988“.

²⁹⁴⁴ В. Krunić, *nav. delo*, 135.

руководство због супростављања уставним променама. Као одговор, из Новог Сада је затражено да се двојица функционера позову на одговорност. Био је то сигнал да се незадовољство маса које су се већ недељама ваљале Србијом усмери према руководству Војводине. У Бачкој Паланци се 5. октобра окупило неколико хиљада грађана који су кренули у марш ка Новом Саду. У главном граду покрајине се окупило више десетина хиљада грађана. Маса је захтева да покрајинско руководство поднесе оставку. У једном тренутку према згради Покрајинског комитета су бачене чаше са јогуртом, због чега је догађај касније назван „јогурт револуција“. Руководство је било у паници. На позиве Милошевићу да заустави масу и да разговарају о проблемима одговорено им је да на дневном реду није дискусија, већ историја.²⁹⁴⁵ Маса се разишла када је обећамо да ће читаво руководство поднети оставку. Сутрадан, на ванредној седници, Председништво ПК СК Војводине је поднело колективну оставку.²⁹⁴⁶ Главни циљ „догађања народа“ је био испуњен.

Догађаји у Новом Саду су изазвали огроман потрес у Југославији. Размена дописа између председништва СФРЈ, СР Србије и САП Косова показује да је озбиљно разматрано увођење ванредног стања.²⁹⁴⁷ Милошевић је сматрао да то никако не сме да се учини, „јер се овде ради о протесту радника“.²⁹⁴⁸ Српско руководство је смиривало тензију, задовољно постигнутим. Из Председништва СР Србије је 8. октобра хитно упућен допис у Крагујевац и Прешево, где су се тога дана одржавали митинзи, да се ни случајно не дозволи одлазак грађана са митинга према Косову.²⁹⁴⁹ Циљ је био постигнут па је одмах након митинга у Новом Саду, по инструкцијама из Београда, званично расформиран косовски Одбор за организацију митинга. Договорено је да се заказани митинзи одрже, као вид подршке руководству, али да више нема потребе за одржавањем нових.

Ипак, талас протеста није било лако зауставити. Ситуација у Црној Гори је претила да ескалира. Економија је била на ивици колапса. Истовремено, Милошевић је уживао

---

²⁹⁴⁵ АС, б2 к528, Материјали са 58. ванредне седнице Председништва ЦК СКС, одржане 6. октобра 1988, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Милована Шогарова.

²⁹⁴⁶ *"Antibirokratska revolucija" (1987-1989)*, 28; R. Dizdarević, *nav. delo*, 214-220; B. Krunić, *nav. delo*, 144-146.

²⁹⁴⁷ АС, г274 к17/IV, Материјали са 53. седнице Председништва СР Србије, одржане 8. октобра 1988. године.

²⁹⁴⁸ АС, б2 к528, Материјали са 58. ванредне седнице Председништва ЦК СКС..., излагање Слободана Милошевића.

²⁹⁴⁹ АС, г274 к17/IV, „Допис Зорана Соколовића општинским комитетима у Крагујевцу и прешеву“ (Строго поверљиво, врло хитно), Материјали са 53. седнице Председништва СР Србије...

велику популарност. Говорено је: „Он је наш, Љеворечанин!“²⁹⁵⁰ После низа митинга, у Никшићу, Андијевици и Цетињу 7. октобра радници комбината „Радоје Дакић“, студенти и други грађани одржали су велики митинг у главном граду Црне Горе на коме су изнесени социјални захтеви и критиковани руководиоци јер не пружају довољно подршке Србији у борби за сређивање стања на Косову. Покрет је дошао из предузећа и општина у самој Црној Гори и није имао пуно везе са Београдом где је руководство било заузето смиривањем стања после догађаја у Новом Саду.

Руководство Црне Горе је у ноћи између 7. и 8. октобра завело „посебне мере“ којима је забрањено окупљање у главном граду републике.²⁹⁵¹ Полиција је спречавала колоне које су се кретале ка главном граду да дођу до њега. Дошло је до прве интервенције полиције против митингаша. Специјална јединица полиције је код места Жута греда силом спречила групу од неколико хиљада Никшићана да дође до Подгорице.²⁹⁵² Привремено, мере су деловале, али је инцидент код Жуте греде искоришћен као доказ да је и руководство Црне Горе „однарођено“. Оптужбе руководиоца да је на делу „великосрпски национализам“ нису помогле смиривању ситуације. Вреће у Црној Гори, подстицано писањем штампе из Београда, настављено је све до 10. јануара кад је под притиском масе од око 100.000 људи окупљене на новом митингу руководство поднело колективну оставку.²⁹⁵³

Пад косовског руководства

Сменом руководства Војводине суштински је значила да је обављено пола посла на уставним променама. Цена је била висока, али је српско руководство у јесен 1988. било спремно да је плати. Митинзи су довели до коначног расцепа у савезном руководству. Показало се да је председништво савезне партије немоћно да утиче на републичка руководства. У Словенији током лета 1988. дошло је до великог приближавања руководства и критичке интелигенције по питању будућности Словеније у Југославији. Идеје из „Прилога за словеначки национални програм“ постали су кључни део предлога словеначког руководства о конфедерализацији државе и прерастању СКЈ у савез независних партија. Хрватска је и даље „ћутала“, растрзана сукобима фракција у СК Хрватске које су се једино

---

²⁹⁵⁰ M. Orlandić, *nav. delo*, 271.

²⁹⁵¹ R. Dizdarević, *nav. delo*, 221.

²⁹⁵² V. Keković, *nav. delo*, 98-99.

²⁹⁵³ N. Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 164-166.

слагале да не желе никакву нову унитарну Југославију. Остала партијска руководства су у великој мери била изгубљена, без велике могућности да утичу на догађаје.

Српско руководство, на челу са Милошевићем, искористило је фрустрацију маса да маневришући плимом незадовољства примора на оставке руководство Војводине. У сукобу са руководством Косова искоришћени су другачији методи. Током 1988. међуетнички односи на Косову су дошли у стање тоталне подвојености. Огромна већина Срба је стала уз покрет из Косова поља, ишчекујући решења од руководства из Београда и промене устава. Са друге стране, међу Албанцима су превладали ставови да се припрема укидање аутономије и да су за тешко стање на Косову најодговорнији у Београду. Албански интелектуалци: Реџеп Тосја, Ибрахим Ругова и други отворено су иступали против мера спровођених на Косову, посебно против предстојеће промене устава, стичући тако све веће поверење Албанаца наспрам непопуларних функционера.²⁹⁵⁴

У јулу 1988, годину дана након Пленума о Косову, ЦК СК Србије је размотрио остваривање закључака. На седници је тешко критиковано покрајинско руководство. Констатовано је да „резултати постигнути у овом периоду нису променили целину стања на Косову које је и даље тешко“. Затражено је да одговорност преузме Покрајински комитет који се у претходном периоду превише трошио на разне анализе и оцене, уместо да приступи конкретном раду. Такође, Пленум је констатовао да диференцијација јесте отпочета анализом одговорности кадрова који су утицали на политику у ранијем периоду, али да није доследно спроведена, посебно у случају кадрова који су и даље на функцијама.²⁹⁵⁵

Циљ руководства у Београду је био да преко критике неостваривања закључака Пленума о Косову изврши притисак на косовско руководство да прихватили уставне промене, или, да их примора на оставке уколико одбије. У мају 1988. на функцију председника ПК СК Косова је дошла Каћуша Јашари, политичарска млађе генерације која је од марта 1987. обављала функцију председника ИВ Скупштине САП Косова. Она и њен претходник на челу покрајинског комитета, Азем Власи, сматрани су за најутицајније

---

²⁹⁵⁴ АС, б2 ПК СКК к58, Материјали са 16. заједничке седнице Председништва ПК СКК и Председништва САП Косово, одржане 13. маја 1988, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Али Мухађерија, Кољ Широке, Бајрама Сељанија, Синана Хасанија.

²⁹⁵⁵ АС, б2 к508, „Остваривање Закључака 9. седнице ЦК СКЈ и 6. седнице ЦК СКС о Косову“, Материјали са 12. седнице ЦК СКС, одржане 14. јула 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

политичаре на Косову. У тренутку избора Јашари по политичким кулоарима се увелико причало да је добила подршку Милошевића јер је овај сматрао да ће она попустити под притиском и прихватити уставне промене. То се ипак није десило. Због тога је током лета у Београду нарасло уверење да Јашари и Власи морају бити склоњени, и на њихово место доведени политичари спремни на сарадњу како би промена устава била спроведена.

Кључни догађај у бурној јесени била је 17. седница ЦК СКЈ, одржана 10. октобра 1988. После колективне оставке руководства Војводине Милошевић је био на врхунцу моћи. Седница је недељама најављивана као „пресудна“, „историјска“, „велики испит“. Ипак, покушај „пуча“ против Милошевића на седници, у режији Стипе Шувара, није успео.²⁹⁵⁶ Наиме, на седници је требало да буде усвојена оставка четири члана председништва (Франц Штетинц, Миленко Реновица, Бошко Крунић и Кољ Широка). Због озбиљности кризе Шувар и њему блиску чланови руководства су затражили да Централни комитет гласа о поверењу свим члановима Председништва. Међутим, Милошевић је члан Председништва био по аутоматизму, као председник СК Србије, и тиме суштински недодирљив. Слаба утеха за Шувареву струју је била то што Душан Чкребић једини није добио довољан број гласова.²⁹⁵⁷ За Милошевића то је била мала жртва, а чак ни њу није желело да прихвати већ је изјавио да о поверењу члановима Председништва ЦК СКЈ може одлучивати само „база“ и тако још једном разоткрио сву немоћ највишег партијског органа.

Покушај политичке дисквалификације Милошевића окончан је речима Винка Хафнера, подједнако упозоравајућим и немоћним, да добро размисли о путу који је изабрао.²⁹⁵⁸ Милошевић је већ био сигуран да је изабрани пут прави. Против себе је имао разједињено председништво савезне партије, које је Васил Тупарковски тешко оптужио за постојање „непринципијелне коалиције“ против Србије (процењивало се да за Чкребића нису гласали Словеначки, Хрватски, делом босанскохерцеговачки и косовски делегати). Милошевић је на критике „догађања народа“ поручио да је „народ надрастао своје руководство“.²⁹⁵⁹ Бурна седница протекла је без велике политике штете по Милошевића и

---

²⁹⁵⁶ M. Orlandić, *nav. delo*, 289-308; R. Dizdarević, *nav. delo*, 229-230; S. Šuvar, *Nezavršeni mandat*, други том, 160-183.

²⁹⁵⁷ Чкребић је поднео оставку коју је касније повукао. АС, б2 к528, „Записник са 66. седнице Председништва ЦК СКЈ“, Материјали са 68. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 21. новембра 1988.

²⁹⁵⁸ L. Silber, A. Litl, *Smrt Jugoslavije*, 72.

²⁹⁵⁹ С. Милошевић, *нав. дело*, 270.

са једним значајним добитком. У закључцима седнице дато је упозорење ПК СК Косова због неиспуњавања закључака Пленума о Косову и неспровођења диференцијације.

Закључци 17. седнице ЦК СКЈ су ставили велики притисак на косовско руководство. Одржана је седница ПК СК Косова на којој је одлучено да Покрајински комитет упути свом председништву јавну критику због неиспуњавања закључака Пленума о Косову. Оставке су поднели Урош Шешлија, Милан Гвоздић, Рахман Дедај и Екрем Арифи.²⁹⁶⁰ Био је то политички маневар и покушај да се избегну смене кључних кадрова. У српском руководству нису били спремни да то допусте. На заједничкој седници председништава ЦК СК Србије и ПК СК Косова Милошевић је истакао да предузете мере нису довољне, да представљају разводњавање одлука ЦК СКЈ, и да је диференцијација неопходна „од општина до Покрајине“. На питање Хусамедина Аземија шта се у ствари од њих хоће, Милошевић је одговорио да је „народу доведе“ и да Председништво ПК мора да „загризе ту киселу јабуку“ и реши питање индивидуалне и колективне одговорности.

На терену, притисак је стварао покрет Срба организовањем окупљања и митинга. На великом митингу у Косову Пољу 20. октобра извиждана је Каћуша Јашари али и један од дотадашњих љубимаца Срба, аутор уводног реферата на Пленуму о Косову, Марко Орландић, јер је током 17. седнице гласао против Душана Чкребића и покушао да се супростави Милошевићу.²⁹⁶¹

Азем Власи је био спреман да капитулира („Ако треба да иде цело руководство, нека иде, мени то није тешко.“). Међутим, Каћуша Јашари се упорно бранила:

„Квалификацију, да Председништво неће да загризе, ту апсолутно не прихватам. (...) Мислим да на тај начин, квалификације руководства покрајине, само омета и ствара отпор међу нама и одбранашки однос.“²⁹⁶²

Ипак, након тешких притисака, реферата Зорана Соколовића у коме је наведено да геноцид на Косову траје 20 година, говора Ратомира Вица, Миломира Минића, Борисава Јовића, Богдана Трифуновића, Петра Грачанина, Јашари је била принуђена да узмакне и обећа да ће нова седница ПК бити одржана у најскорије време и да ће бити диференцијације.

---

²⁹⁶⁰ „Пометња у врху“, *Интервју*, 11. новембар 1988.

²⁹⁶¹ М. Orlandić, *nav. delo*, 315-316.

²⁹⁶² АС, бр 2 к528, Материјали са 64. заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва ПК СК Косова, одржане 2. новембра 1988.

За све то време у штампи је траја кампања. Из дана у дан објављивани су текстови у којима је захтевана оставка Власија, Јашари и Екрема Арифџија. Симптоматично је да је највише захтева долазило из оних средина где су се смене већ одиграле. Власи је дуго брани председника СО Приштина Рагипа Хаљиџија. Када је он коначно смењен, из приштинске општине су почели да стижу захтеви за смену Власија.²⁹⁶³ Одбрана је долазила из хрватске и словеначке штампе.²⁹⁶⁴

Покрајинско руководство се политички одржавало захваљујући подршци у делу савезног руководства (Стипе Шувар, Стефан Корошец, Марко Орландић). Због тога је на новој седници ПК Косова 10. новембра избегнуто да се иде на смене функционера који су били Милошевићев циљ. Пред члановима Председништва ЦК СК Србије Милошевић је објаснио стање. Рекао је да је разговарао са Каћушом Јашари и затражио од ње да поднесе оставку:

„Она ме поново питала па с којим образложењем, са образложењем да, ако мене питаш, ниси у стању да обављаш тај посао.“²⁹⁶⁵

Радиша Гачић је потом рекао да је са Власијем и Јашари разговарано шест сати. Власи је био спреман да се повуче, под извором раздвајања функција у ЦК СКЈ и покрајинском комитету, али се Јашари упорно опирала смени, очигледно се ослањајући на Шувара.

На крају, под упорним притиском из председништава ЦК СК Србије и ЦК СК Југославије Каћуша Јашари је на седници Председништва ПК 16. новембра пристала да се повуче. Власи је истоветну одлуку већ био донео, с тим што је инсистирао да не подноси оставку, већ да се повуче под формом раздвајања функција. Заказана је седница Покрајинског комитета за 17. новембар на којој су одлуке требале да буду усвојене. Међутим, пре него што је седница почела, започеле су масовне демонстрације Албанаца.²⁹⁶⁶

У раним јутарњим часовима 17. новембра Албанци запослени у „Трепчи“ су пешке кренули према Приштини. Вести су се брзо пронеле покрајином. Реке Албанаца су почеле

---

²⁹⁶³ „Главни још ћуте“, *Политика Експрес*, 6. новембар 1988; „Први талас без Каћуше и Азема“, *Борба*, 7. новембар 1988; „Ко (ни)је отишао“, *Политика Експрес*, 7. новембар 1988.

²⁹⁶⁴ „Коме смета Азем Власи“, *Вјесник*, 22. август 1988.

²⁹⁶⁵ АС, њ2 к528, Материјали са 65. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржана 16. новембра 1988, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Слободана Милошевића.

²⁹⁶⁶ АС, њ2 к528, Материјали са 66. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 18. новембра 1988, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Радише Гачића.

да се сливају према главном граду Косова. Новинари су још од средине октобра очекивали да на Косову дође до ескалације стања.²⁹⁶⁷ Најава оставки подигла је на ноге реке Албанаца који су изашли на улице градова покрајине. Током поподнева према Приштини су кренули рудари Ајвалије, Новог Брда и Голеша.²⁹⁶⁸

Док се маса окупљала у центру „Боро и Рамиз“ Покрајински комитет је наставио рад под великом тензијом. Азем Власи и Каћуша Јашари су тражили да се у условима када се на улицама налази број грађана ништа не одлучује.²⁹⁶⁹ Ипак, под притиском представника ЦК СКЈ и ЦК СКС, као и неколицине старијих кадрова, првенствено Синана Хасанија и Кољ Широке, Власи и Јашари су разрешени дужности.²⁹⁷⁰ Власи више није био члан Председништва ПК СК Косова, али је остао у ЦК СК Југославије. Каћуша Јашари је смењена са места председника Покрајинског комитета, али је остала члан његовог Председништва. Такође, усвојене су раније поднесене оставке Гвоздића, Шешлије, Ариффија и Дедаја. Прихваћена је и оставка Војислава Зајића на место секретара Председништва, али је и он остао члан овог тела.²⁹⁷¹ За вршиоца дужности председника Председништва ПК СК Косова је изабран Ремзи Кољгеци. У том тренутку Председништво је имало само 8 од 13 чланова.

Вести о сменама подстакле су још веће окупљање Албанаца. Колоне су кренуле 18. новембра ујутро према Приштини из готово свих градова Косова. На стадион ФК „Приштина“ се слило око 50.000 људи. У центру „Боро и Рамиз“ је било више од 6.000 студената.²⁹⁷² Захтеви демонстраната су били изражени паролама „Не дамо Азема и Каћушу“, „Не дамо Устав“, „Нећемо оставке“, „Косово – да, Метохија – не“, „За Косово живот ћемо дати“, „Беса бес, бесу сам ти дао“, „Тито – Кардељ, Каћуша – Азем“, „Без Азема

---

²⁹⁶⁷ „У Приштини се ништа не догађа!“, *Дневник*, 14. октобар 1988.

²⁹⁶⁸ АС, г274 к18/IV, „Информација о окупљањима грађана (18. 11. 1988) ПК СК Косова“, Материјали са 56. седнице Председништва СР Србије, одржане 15. новембра 1988.

²⁹⁶⁹ АС, г274 к18/IV, Материјали са 58. заједничке седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, одржане 21. новембра 1988, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Зорана Соколовића.

²⁹⁷⁰ АС, њ2 к528, Материјали са 66. седнице Председништва ЦК СК Србије..., излагање Радише Гачића

²⁹⁷¹ АС, њ2 ПК СКК ф48, „Извештај радне групе Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова о утврђивању одговорности чланова Покрајинског комитета и Председништва покрајинског комитета СК Косова“ (Предлог), Материјали са 23. седнице ПК СК Косова, одржане 1. априла 1989.

²⁹⁷² АС, г274 к18/IV, „Информација о окупљањима грађана...“

у председништву неће бити мира“, „Живела Југославија“, „Живела радничка класа“, „Хоћемо Шуvara“, „Устав – република“...²⁹⁷³

Главни захтев демонстрација је био останак на позицијама Азема Власија и Каћуше Јашари. Њихова популарност међу Албанцима није била велика, посебно је Јашари до скоро била за већину непознат политичар. Албанци су кроз захтев за повлачење њихове смене у ствари устали против промена устава. Већ месецима је на Косову вођена широка пропаганда да ће уставним променама бити укинута аутономија Косова, да ће бити забрањено школовање на албанском језику, да ће се у назив покрајине вратити реч Метохија, да ће бити укинут Албанолошки институт, Друштво писаца Косова, да ће бити промењена имена школа које су носиле називе по албанским националним херојима...²⁹⁷⁴ Такође, демонстрације су биле албански одговор на „митинге солидарности“ који су се током претходна три месеца одржавали скоро из дана у дан. Процењивано је од 17. до 21. новембра на улицама покрајине било око пола милиона Албанаца.

Врење се осећало на свим градовима покрајине. Окупљања су била мирна, повици „Косово република“ су се повремено чули. Покрајински функционери су покушавали да разговарају са окупљенима у Приштини. Синан Хасани је у центру „Боро и Рамиз“ извиждан као „српски човек“. На помен имена Фадиља Хоџе дошло је до ерупције одобравања. Демонстрантима су се обраћали Ремзи Кољгеци, Азем Власи, Каћуша Јашари... У Председништву ЦК СКЈ Стипе Шувар је покушао да прогура идеју да се Јашари врати на чело ПК Косова док се ситуација не смири али је Милошевић то одбио, речима да би у питању била издаја.²⁹⁷⁵

Демонстрације су трајале пет дана. Окончане су мирно. Председништво САП Косова је 21. новембра донело одлуку да забрани масовна окупљања и скупове грађана у Приштини.²⁹⁷⁶ Ситуација се смиривала па се тога дана на улицама града окупило тек око 2000 грађана.²⁹⁷⁷ Ситуација је постепено смиривала. Истог дана, 21. новембра, Уставна

---

²⁹⁷³ АС, б2 к528, „Оцене и ставови о актуленој политичко-безбедносној ситацији на Косову“ (Строго поверљиво), материјали са 68. заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, одржане 21. новембра 1988.

²⁹⁷⁴ „Не дају да се мења Устав“, *Политика Експрес*, 19. новембар 1988; „Протест под маском подршке“, *Борба*, 20. новембар 1988.

²⁹⁷⁵ АС, б2 к528, Материјали са 67. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 20. новембра 1988, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Слободана Милошевића.

²⁹⁷⁶ АС, г274 к18/IV, „Допис Председништва СФРЈ председништвима република, председништву Вовједине и СИБ-у од 21. новембра 1988“ (Државна тајна, хитно), Материјали са 58. заједничке седнице...

²⁹⁷⁷ „На улице у по јакој мењави“, *Политика Експрес*, 21. новембар 1988.

комисија покрајине је усвојила предлог уставних амандмана и дала препоруку Скупштини САП Косова да их усвоји.²⁹⁷⁸

„Митинг братства и јединства“ у Београду 19. новембра 1988. требао је да означи кулминацију „догађања народа“ и Милошевићев политички тријумф, изведен сменама руководства Војводине и Косова. Према проценама прорезимских листова на Ушћу се окупило око милион људи. Митинг није био само демонстрација Милошевићеве моћи већ и коначно сведочанство радикализације политичког дискурса. У запаљивом говору Милошевић је упозорио да се „и данас као некад против Србије удружују њени непријатељи, ван земље са оним у земљи“.²⁹⁷⁹ Митинг је био директна порука остатку Југославије да су уставне промене у Србији само корак као новом циљу – преображају читаве југословенске федерације.

Смена Азема Власија и Каћуше Јашри требала је да буде уклањање последње препреке за усвајање уставних промена. Јавна дискусија формално је отворена у септембру. Пад руководства у Новом Саду и Приштини утицао је да у дођу на идеју да се усвоје додатни амандмани, од којих је најбитнији био амандман 47 који је предвиђао да убудуће за промену републичког устава није потребна сагласност покрајина.²⁹⁸⁰ Борисав Јовић сведочи да су у српском руководству постојале дилеме да ли ићи на овај амандман јер је било јасно да ће посебно међу Албанцима на Косову бити отпора. Јовић тврди да је на његово инсистирање Милошевић одлучио да се и амандман 47 унесе у званични предлог.²⁹⁸¹ Осећај снаге и политичке победе утицао је да у српском руководству превлада мишљење како се не треба зауставити на амандманима предложеним у првој половини године, већ ићи још даље: сузити аутономију покрајина и једном за свагда их онемогућити да блокирају одлуке из републике. Узалуд је Шувар упозоравао да се мора говорити о „максимуму промена“.²⁹⁸² Српско руководство је сматрало да је време да такве разговоре прошло.

На чело ПК СК Косова изабран је бивши покрајински секретар за унутрашње послове Рахман Морина, кога је држање за време демонстрација препоручило за

---

²⁹⁷⁸ „Колоне се смењују“, *Борба*, 22. новембар 1988

²⁹⁷⁹ L. Silber, A. Litl, *Smrt Jugoslavije*, 73.

²⁹⁸⁰ АС, г18 к5, Комисија за уставна питања, Материјали 1988, „Информација о начину уређивања питања промене Устава СР Србије“.

²⁹⁸¹ В. Jović, *Od Gazimestana do Haga*, 23-25.

²⁹⁸² S. Šuvar, *nav. delo*, prvi tom, 43.

позицију.²⁹⁸³ Председник САП Косова је остао Ремзи Кољгеци. Изгледало је да ће усвајање амандмана на устав бити формалност иако је Кољгеци покушавао да протестује против појединих амандмана, посебно оног који је укидао обавезу покрајинских Скупштина да морају да се сложе са свим будућим уставним променама.²⁹⁸⁴

Штрајк у „Старом тргу“

Стање је читавој Југославији из дана у дан било све горе. Социјалне тензије су биле огромне. Различити погледи на будућност заједничке државе су били очигледни. У савезном руководству сукоб на линији Милошевић-Шувар је претио да сруши читав политички систем.²⁹⁸⁵ Неслагања су постала толико да је Председништво СФРЈ 28. јануара 1989. било приморано да у читавој земљи заведе мере приправности због опасности од „међунационалне подвојености и неслоге“.²⁹⁸⁶ Због захуктале кампање у српској јавности против Шуvara у југословенском врху је постојао страх да би окупљање масе током пленума ЦК СКЈ могло да буде искоришћено за рушење савезног руководства. Мере су укинуте после шест дана али је стање и даље било тешко.

На Косову је после окончања демонстрација 21. новембра владао крхки мир. У новембарском броју часописа „Фјаља“ Реџеп Ћосија је изнео тврдњу да је током осамдесетих 584.000 Албанаца било позивано на информативне разговоре, притварано, прекршајно и кривично гоњено.²⁹⁸⁷ Иако је Ћосја касније тврдио да „није погрешно сабрао“ његова тврдња је, као и велика већина других података који су од јесени 1987. објављивани у штампи, била очигледна манипулација. До тако високог броја Ћосија је дошао сабирајући све прекршајне и кривичне пријаве, независно од дела које је било почињено, као и податак о броји лица која су испитивана или упозоравана такође због свих врста кривичних дела, неvezано за међунационалне односе и захтеве за проглашење републике.

Изјава Реџепа Ћосје је била одраз опште атмосфере. Покрајински комитет је почетком јануара констатовао да је стање изузетно тешко и да су окупљања Срба и

---

²⁹⁸³ „Нови чувар божура“, *Данас*, 31. јануар 1989.

²⁹⁸⁴ АС, г18 к5, Комисија за уставна питања, Материјали за 1988. годину, Информација о неким питањима у вези промене Устава СР Србије Председништва САП Косова.

²⁹⁸⁵ R. Dizdarević, *nav. delo*, 311.

²⁹⁸⁶ АС, г274 к21/IV, „Допис Председништва СФРЈ председништвима република и аутономних покрајина, Савезном извршном већу“ (Државна тајна), Материјали са 63. седнице Председништва СР Србије, одржане 28. јануара 1989.

²⁹⁸⁷ „Нисам погрешно сабирао“, *Борба*, 16. фебруар 1988.

демонстрације Албанаца оставили велике негативне последице.²⁹⁸⁸ Национална подвојеност је била потпуна. Међу Србима и Црногорцима је нарасло антиалбанско осећање, док су Албанци били опијени антисрпством (и антимакедонством).²⁹⁸⁹ Председништво ЦК СКЈ је ПК Косова наложило да открије организаторе новембарских демонстрација, настави са испуњавањем задатака 17. пленума, посебно диференцијацијом, и утиче да уставне промене буду успешно изведене.²⁹⁹⁰ Задаци нису били лаки.

Како се ближила скупштинска расправа о уставним амандманима незадовољство међу Албанцима је постајало све веће. Тврдње да је на делу антиалбанска политика ширили су не само припадници илегалног покрета већ и смењени функционери, чији утицај је и даље био знатан захваљујући низу веза остварених током година на функцијама. Изразит пример оваквог односа је био Азем Власи. Након побуне 1981. и посебно од доласка на чело ПК Косова Власи је покушавао да наступа као лидер читавог Косова, избегавајући да се сврста на неку од супростављених националних страна. Критиковао је албански шовинизам и захтеве за републиком, и истовремено нападао српски национализам. Покушавао је да балансира, па је бранио „стечена права Албанаца“ али и обећавао да ће учинити све да се изврше темељне промене како би се поправио положај Срба. Такав став га је оставио у празном простору: Албанци му нису опраштали његове везе са Београдом а Срби што није подржао њихове од масе извикане националне лидере. Када је ушао у конфликт са републичким у руководством у Београду и схватио да је савезно руководство немоћно (и невољно) да га заштити, заиграо је на националну карту.

Фебруарски немири на Косову су почели 3. фебруара када су започели први штрајкови и протестни зборови радника Албанаца у више предузећа широм покрајине. До 11. фебруара штрајковало је 78 предузећа и одржано 86 зборова у којима је учествовало око 20.000 радника. Захтевано је супротстављање промени устава и повратак карова смењених у новембру.²⁹⁹¹

---

²⁹⁸⁸ АС, б2 ПК СКК к49, „Информација о активностима СКК на остваривању Закуљчака 9, 16. и 17. седнице ЦК СКЈ за период јули-децембар 1988. године”, Материјали са 20. седнице ПК СКК, оджане 7. јануара 1989.

²⁹⁸⁹ R. Dizdarević, *nav. delo*, 275.

²⁹⁹⁰ АС, б2 к536, „Радни закључци Председништва ЦК СКЈ са 117. седнице 11. јануара 1989. године“, Материјали са 74. седнице Председништва ЦК СКС, оджане 17. јануара 1989.

²⁹⁹¹ АС, б2 к509, „Оцене у ставови о актуелној политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово и задаци Савеза комуниста (фебруар)“, Материјали са 15. седнице ЦК СК Србије, оджане 31. марта 1989.

Време међу Албанцима се наизглед смиривало до недеље, 19. фебруара, када су Албанци рудари у руднику „Стари трг“ одбили су да узму храну. Сутрадан, 20. фебруара, око 1300 рудара „Старог трга“ се спустило у јаме и започело штајк. Поручивали су да ће пре умрети него што ће поново искусити српску власт као 1945. до 1966. Претили су да ће употребити експлозив ако покушају на силу да их извуку. Страним извештачима су говорили да су потресени пропагандом према албанском народу, да нови устав одузима њиховој деци будућност и могућност да негују језик и културу.²⁹⁹²

Рудари „Старог трга“ су своје захтеве дефинисали у неколико тачака: да се не мењају основна начела устава из 1974; да се објави списак са именима организатора новембарских демонстрација; да се позову на одговорност предлагачи закона о превременом пензионисању просветних радника на Косову; да се одмах смени Рахман Морина а да Шукрија и Азми поднесу оставке; да се прекине са погрешном политиком према Албанцима; да одмах дођу и са њима разговарају Милошевић, Шувар и Али Шукрија; да међу рударима нема организатора, сви рудари су организатори; и да непозната лица не улазе у круг рудника.²⁹⁹³

Другог дана протеста, 21. фебруара, талас штрајкова је почео да се шири покрајином, у Истоку, Призрену, Липљану, Гњилану... Рударима су се у протесту придружили Албанци запослени у предузећима „Принтекс“ у Призрену, „Балкан“ у Сувој Реци, гњиланском Текстилном комбинату, више погона Електропривреде, урошевачкој фабрици шавних цеви, фабрици ауто-делова „Рамиз Садику“ у Пећи, итд. У неким предузећима радници Срби и Црногорци су покушавали да одрже редовну производњу али им то колеге Албанци нису дозвољавали.²⁹⁹⁴ У више градова приватници су одбили да раде: у Приштини, Гњилану, Подујеву, Пећи, Призрену... Затворене су чак и пекарне. Стао је међуградски превоз. До 24. новембра у штрајку је био 53 колектива са око 40.000 радника.²⁹⁹⁵ До краја штрајка рад је обуставило 214 предузећа и 70 школа.²⁹⁹⁶

---

²⁹⁹² АС, ф Танјуг к20. Са рударима су разговарали Хари Шлахнер, из „Франкфуртер рундшау“ и Карл Булах, из „Зидојче цајтунг“-а.

²⁹⁹³ „Штрајк на 13. хоризонту“, *Борба*, 22. фебруар 1989.

²⁹⁹⁴ „Не дозвољавају нормалну производњу“, *Политика*, 23. фебруар 1989.

²⁹⁹⁵ „Драма се наставља“, *Ослобођење*, 26. фебруар 1989.

²⁹⁹⁶ АС, б2 к509, „Оцене у ставови о актуленој политичко-безбедносној ситуацији...“

У центру „Боро и Рамиз“ у Приштини 23. новембра се окупило око 7000 студената. Одлучили су се на „седећи штрајк“ као знак подршке рударима. Захтевају да тројица функционера поднесу оставке јер су „издали интересе Албанског народа“.²⁹⁹⁷

Иступили су и албански интелектуалци. Њих 214 је потписало петицију чији текст је написао новинар Ветон Сурои. Истакли су да Косово не може бити „ни југ Србије а нити стара Србија по реакционарним националхегемонистичким концепцијама Николе Пашића“, већ Косово НОБ-а и социјалистичке револуције. Позвали су се на мишљење већине Албанаца исказано током јавне расправе о аманданима и затражили од Скупштине СР Србије да усвоји само онај део амандана који не дирају у односе између републике и покрајина. Истакли су да одговорност за кризу у потпуности сноси руководство Србије.²⁹⁹⁸

Рударе су потом подржали Албанолошки институт, Друштво књижевника Косова (из кога су раније иступили писци Срби и Црногорци), Удружење композитора и музичких радника Косова...²⁹⁹⁹ Са збора радника „Рилиндје“ је саопштено да подржавају захтеве рудара и да су Морина, Аземи и Широка „својим понашањем сами себе избацили не само из органа у којима се налазе, него из самог СКЈ“.³⁰⁰⁰ Исти став заузели су РТ Приштина, „Бота е ре“ и друга гласила на албанском, што је и било видљиво из начина њиховог извештавања.³⁰⁰¹

На Косову протест рудара и масовни штрајк Албанаца је показао да је друштво потпуно подељено по националним линијама. Између Албанаца са једне, и Срба и Црногораца са друге стране и даље је владао крхки мир, али су скоро сви контакти, разумевање за проблеме друге стране и воља за заједничким животом нестали. За све време трајања штрајка организовани су стални састанци Срба у Косову Пољу, у Дому културе. Истовремено, Албанци из Косова Поља су се окупљали на железничкој станици како би пружили подршку рударима. Друга група Срба се окупила у Косовској Митровици и са збора послала захтев председништвима СФРЈ и ЦК СКЈ да за 24 часа обезбеде уставни поредак, законитост и потпуну безбедност Срба и Црногораца, или да понесу колективне оставке.³⁰⁰² Слични дописи су слани и из колектива са зборовра радника Срба и Црногораца:

---

²⁹⁹⁷ „Корак до генералног штрајка“, *Борба*, 23. фебруар 1989

²⁹⁹⁸ „Штрајк на 800 метара под земљом“, *Слободна Далмација*, 26. фебруар 1989.

²⁹⁹⁹ „Провидни тонови косовских композитора“, *Политика*, 8. март 1989.

³⁰⁰⁰ „Сами себе избацили“, *Борба*, 28. фебруар 1989.

³⁰⁰¹ АС, б2 к509, „Оцене у ставови о актуленој политичко-безбедносној ситуацији...“

³⁰⁰² „Ултиматум највишим руководством“, *Побједа*, 26. фебруар 1989.

из Комбината коже и одеће у пећи, Удружене косовске банке у Приштини, Флотације старотршког рудника Трепча...³⁰⁰³ У Београду су окончање штрајка захтевали студенти, радници, долазило је до масовних окупљања пред Скупштином СФРЈ...³⁰⁰⁴

Покрајински комитет Косова се од почетка штрајка суочио са великим проблемима. До 25. фебруара су заседала сва општинска руководства. Сва су дала подршку покрајинском руководству и тројници прозваних функционера, осим Суве Реке. Међутим, на седницама су биле видљиве дубоке поделе и отворени сукоби.

Председништво СФРЈ је 25. фебруара одлучило да се појачају снаге безбедности на Косову. Ојачан је одред савезне полиције који је раније током године упућен у покрајину. Истог дана донесена је одлука о завођењу радне обавезе на Косову али је остала потпуно без ефекта.³⁰⁰⁵

Два дана касније Председништво ЦК СКЈ је са ванредне седнице позвало рударе да изађу из јаме и да се разговара. Истакли су да је земља угрожена.³⁰⁰⁶ Истог дана одржана је заједничка седница председништава СР Србије и ЦК СК Србије на којој је закључено да ситуација на Косову угрожава државни поредак, да је то покушај заустављања започете политике СКЈ и да се не сме пристати на уцене.³⁰⁰⁷

Штрајк је изазвао дубоке поделе у остатку СФРЈ, на оне који подржавају захтеве рудара (Словенија³⁰⁰⁸, Хрватска³⁰⁰⁹ и део руководства Босне и Херцеговине³⁰¹⁰) и оне који позивају да се штрајк оконча (Србија³⁰¹¹, Македонија³⁰¹², Црна Гора³⁰¹³). На линији ставова руководства извештавала је и штампа, што је довело до поларизације читавог југословенског друштва.

---

³⁰⁰³ „Погрешан начин негодовања“, *Јединство*, 24. фебруар 1989

³⁰⁰⁴ Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, 31.

³⁰⁰⁵ АС, г274 к21/IV, „Допис СИБ-а Назми Мустафи, председнику ИВ Скупштине САП Косова“ (Државна тајна), Материјали са 67. седнице Председништва СР Србије, одржане 26. фебруара 1989.

³⁰⁰⁶ „Угрожена и земља“, *Борба*, 28. фебруар 1989.

³⁰⁰⁷ „Југославија не сме пристати на националистички терор“, *Борба*, 29. фебруар 1989.

³⁰⁰⁸ „Ширење конфликта води у катастрофу“, *Слободна Далмација*, 25. фебруар 1989; „Најважнија судбина рудара“, *Вечерњи лист*, 28. фебруар 1989; „Ко каже – контрареволуција“, *Ослобођење*, 28. фебруар 1989.

³⁰⁰⁹ „Најважније је сачувати животе“, *Вјесник*, 28. фебруар 1989; „Позив на разум“, *Вјесник*, 27. фебруар 1989; „Забринути због рудара“, *Вечерњи лист*, 28. фебруар 1989.

³⁰¹⁰ „Косово подјелило синдикат“, *Ослобођење*, 28. фебруар 1989.

³⁰¹¹ „Југославија не сме пристати на националистички терор“, *Борба*, 29. фебруар 1989.

³⁰¹² „Нема компромиса са сепаратистима“, *Борба*, 28. фебруар 1989.

³⁰¹³ „Енергично предузети мере“, *Побједа*, 28. фебруар 1989.

Милошевић и Шувар су стигли на Косово 24. фебруара. У Приштини су већ били председник Председништва СФРЈ Раиф Диздаревић, начелник генералштаба ЈНА генерал Стеван Мирковић и низ нижих функционера. Шувар је отишао у „Стари трг“ и неуспешно покушао да убеди рударе да изађу из јаме.³⁰¹⁴ за разлику од њега, Милошевић је избегао контакт са рударима и само одржао говор у коме је поручио да уставне промене неће угрозити Албанце и да на Косову сви морају живети заједно.³⁰¹⁵

Тројица позваних функционера су попустили под огромним притиском. На заједничкој седници председништва САП и ПК Косова 26. фебруара констатовано да ситуација може да ескалира у међунационални сукоб. Морина, Аземи и Шукрија су понудили оставке и апеловали на рударе да изађу из окна.³⁰¹⁶ Из „Старог трга“ је стигао одговор да ће то тек учинити када оставке буду усвојене. Суочени са таквим ставом сва тројица су 27. фебруара поднели оставке.³⁰¹⁷

На вести су одмах реаговали Срби рудари запослени у Трепчи. Око 800 их је сишло у јаму рудника „Копаоник“ и искали да ступају у „радни штрајк“. Формулисали су захтеве у 13 тачака, највећим делом супротних тачкама захтева рудара из Старог трга. Главни захтев је био повлачење оставки тројице функционера.³⁰¹⁸ Истовремено, дошло је до таласа оставки српских кадрова у разним покрајинским и општинским телима. Национална подвојеност у покрајини је досегла критичну тачку.

Председништво СФРЈ је било приморано да реагује 27. фебруара и заведе ванредне мере ради „заштите уставног поретка, јавног реда и мира, личне и имовинске сигурности и безбедности свих грађана, друштвене имовине – посебно у објектима важним за функционисање привреде у САП Косову и нормализовања рада државних органа и организација у привреди и друштвеним делатностима.“ Истовремено су у читавој држави заведене мере првог степена приправности.³⁰¹⁹ На простору Србије је мобилисано 31.000

---

³⁰¹⁴ „Шувар у рударском окну“, *Побједа*, 25. фебруар 1989; „Неуспешан разговор Шувара са старотршким рударима“, *Јединство*, 25/6. фебруар 1989.

³⁰¹⁵ „У интересу је свих грађана на Косову да се удруже и ослободе заједничког зла“, *Политика*, 25. фебруар 1989.

³⁰¹⁶ „Штрајк траје – Морина и Аземи понудили оставке“, *Борба*, 27. фебруар 1989.

³⁰¹⁷ „Повлачење пред притисцима и уценама“, *Јединство*, 28. фебруар 1989; „Морина и Аземи поднијели оставке“, *Ослобођење*, 28. фебруар 1989.

³⁰¹⁸ „Настваља се косовска драма“, *Побједа*, 28. фебруар 1989.

³⁰¹⁹ АС, г274 к21/IV, „Допис Председништва СФРЈ председништвима република и покрајина“ (Државна тајна), Материјали са 67. седнице Председништва СР Србије, одржане 27. фебруара 1987.

војника ЈНА.³⁰²⁰ Сутрадан, ИВ Скупштине САП Косова је донело одлуку о забрани окупљања на јавним местима и ограничењу кретања.³⁰²¹

Рудари „Старог трга“ су изашли из јаме у вечерњим часовима 28. фебруара, после 183 сата. Три дана касније, 1. марта, Скупштина СФРЈ је одржала седницу посвећену догађајима на Косову. Подржано је завођење ванредног стања и дата подршка уставним променама. Седница је позната по драматичном наступу Лазара Мојсова, који је пред делегатима показао папир који је наводно био план сепаратиста да сруше уставни поредак земље. Истакао је да међу организатора штрајкова има људи из политичког руководства и запретио:

„Неће ова земља пасти. И оружјем ћемо је бранити, без обзира да ли ће то неком сметати.“³⁰²²

Завођење ванредних мера на Косову је смирило ситуацију у Покрајини, макар на површини. Али, политичка бура у читавој Југославији је трајала. Током трајања кризе на Косову словеначко руководство, политичка алтернатива, штампа и читаво друштво једнодушно су стали на страну рудара и подржали захтеве косовских Албанаца. У Цанкаријевом дому у Љубљани 27. фебруара је одржан велики скуп на коме су представници режима и њихови дојучерашњи политички противници, критички интелектуалци, послали поруку да Словенија јединствено стоји уз рударе и да сеprotиве увођењу ванредног стања.³⁰²³ Штампа (и касније публицистика) је преносила речи Милана Кучана да се у Старом тргу „брани авнојевска Југославија“.

Иако је скуп одржан под формом подршке рударима, главна порука са њега је била да се Словенија противни политици коју води руководство Србије и завођењу ванредног

---

³⁰²⁰ АС, г274 к23/IV, „Информација о извршеној мобилизацији ратних јединица оружаних снага СФРЈ на територији СР Србије“ (Државна тајна), Материјали са 84. седнице Председништва СР Србије, одржане 5. јуна 1989.

³⁰²¹ „Забрана окупљања и ограничење кретања“, *Јединство*, 2. март 1989.

³⁰²² „И оружјем ћемо бранити земљу“, *Политика*, 2. март 1989; „На Косову припреман оружани устанак“, *Вјесник*, 2. март 1989; „Вишеглава хидра иреденте“, *Вјесник*, 3. март 1989; „Све под контролом Скупштине“, *Борба*, 3. март 1989.

³⁰²³ Саопштење са скупа су потписали: РК ССРН Словеније, СС Словеније, ССО Словеније, СК Словеније, СУБНОР Словеније, Словеначки сељачки савез, Савез словеначке сељачке омладине, Социјалдемократски савез Словеније, Словеначки демократски савез, Савез друштава ШКУЦ-а, Дебатни клуб 89, Комисија правденост и мир, Словеначка група хелсиншке федерације, Хрватска група хелсиншке федерације, Београдска група хелсиншке федерације, Словеначки студентски савез, „Група 88“, Друштво словеначки књижевника, Словеначки ПЕН центар, Међубискупски одбор за студенте, Одбор за заштиту људских права, Савез за заштиту људских права при РК ССРН, Секција за културу мира и Радна група за мировни покрет, Иницијативна група за међународну аменестију. „Изјава против мржње“, *Борба*, 22. јун 1989.

стања на Косову. Порука је била много више мотивисана сопственим политичким него бригом за рударе. Чувена Кучанова изјава је гласила „да се у Старом тргу брани авнојевска Југославија и равноправан положај сваке и словеначке републике и народа у њој.“³⁰²⁴ У Словенији је преовладао став да треба ићи на конфедерализацију Југославије, која би републикама донела потпуну самосталност. Већ су се ковали планови о променама устава Словеније (које су званично предложене крајем 1989) којима би било изгласано право на сецесију уколико Југославија крене другим путем од оног који су у Љубљани желели. Завођење ванредног стања на Косову је виђено као опасан преседан који би сутра могао да буде искоришћен против Словеније у којој је од лета 1988. и хапшења Кучана, Борштеара и Тасича постојао дубоки страх да ће војска завести ванредне мере.³⁰²⁵ Скуп у Цанкаријевом дому је зато био порука Милошевићу и другим у Југославији да је Словенија јединствена.

У Београду је порука добро схваћена. Истог дана када је одржан скуп у Цанкаријевом дому заседала су председништва СР Србије и ЦК СК Србије. Милошевић је изјавио како се морају супротставити онима који под наводном бригом за животе рудара бране Устав из 1974. и систем који је већ 15 година на снази, и на основу којег се отцепљује Косово од Југославије.³⁰²⁶

Као одговор на скуп у Љубљани и масовне штрајкове на Косову у Београду је 28. фебруара, одржан још један масовни митинг, испред Савезне скупштине. У првом редовима опет су били радници, чије огромно незадовољство, изазвано социјалним проблемима, је каналисано кроз захтеве за спровођење уставних промена. Чули су се повице: „Не дамо Косово“, „Слобо, Србине – Србија је уз тебе“, „Словенија лаже“... Окупљенима је покушао да говори председник Председништва СФРЈ Раиф Диздаревић, поручивши им: „Без Југославије смо сви ништа!“ Милошевић је обећао да ће стање у покрајини бити решено онако како окупљени траже, а на њихове повике „Ухапсите Власија“ одговорио је да ће и то бити учињено.

Истог дана када је одржан митинг у Београду дошло је до масовног окупљања у Книну. Окупљени Срби су изјавили како се не слажу са ставовима Председништва СС

---

³⁰²⁴ АС, б2 к537, „Стенограм са митинга у Цанкаријевом дому у Љубљани“, Материјали са 80. седнице ЦК СК Србије, одржане 14. марта 1989.

³⁰²⁵ R. Dizdarević, *nav. delo*, 242-243.

³⁰²⁶ АС, б2 к536, Материјали са 78. заједничке седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СКС, одржане 27. фебруара 1989, стенографске белешке, излагање Слободана Милошевића.

Хрватске и Председништва РК ССРН Хрватске о Косову. До масовног окупљања је дошло и у Подгорици где су грађани критиковали скуп у Цанкаријевом дому и нападали Милана Куччана и Јожеа Смола.

Тензије широм Југославије су се наставиле и сутрадан, 1. марта. Више од 30.000 грађана Београда је пред Скупштином СФРЈ ишчекивало резултате седнице. ЦК СК Босне и Херцеговине је са ванредне седнице позвао све да више не стављају националне интересе испред интереса радничке класе и да превазиђу поделе. У Хрватској се наставило врење у српским срединама. У Бенковцу је предложено укидање жиро-рачуна за помоћ рударима. У Обровцу се збор радника рудника боксита оградио од ставова ЦК СК Хрватске и РК ССРН Хрватске о Косову. СК Вуковара и радници „Борова“ су упутили позив ЦК СК Хрватске да не одустаје од јединственог СКЈ. До новог окупљања је дошло и у Љубљани. Овај пут су се испред православне цркве окупили припадници југословенских народа који живе у Словенији, махом Срби, и оштро критиковали скуп у Цанкаријевом дому.

Кулминација стања је уследила 2. марта. Председништво ПК СК Косова је закључило да су рудари били „грубо злоупотребљени“. Заузет је став да су штрајк рудара „Трепче“ и масовни штрајкови на Косову били наставак новембарских окупљања са истим циљем: да се спрече уставне промене и спровођење закључака ЦК СКЈ са 17. седнице. Председништво је одлучило да неће прихватити уцене. Одбијене су оставке Морине, Аземија и Шукрије.³⁰²⁷ Истог дана ухапшени су Азем Власи и директори „Трешче“ Азиз Абраши и Бурхан Каваја.³⁰²⁸ Са више места (Љубљана, Шибеник, Ријека) функционери су послали помирљиве поруке, против подела, покушавајући да смање тензију. Стање, макар на површини, коначно се смиривало.

Масовни штрајкови и демонстрације нису били спонтани. Организовани су од стране групе Албанаца, припадника косовске политичке, пословне и интелектуалне елите. Поред Власија, Каваје и Абрашија приведено је више истакнутих функционера, привредника и

---

³⁰²⁷ АС, б2 ПК СКК к48, „Оцене и ставови о актуелној политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово и задаци Савеза комуниста“, Материјали са 23. седнице ПК СК Косова, одржане 1. априла 1989.

³⁰²⁸ Хапшење је изведено без консултација са Председништем СФРЈ и без знања председника Председништва САП Косова Ремзија Кољгеџија. (АС, г274 к21/IV, „Допис Председништва СФРЈ председништвима република и покрајина“ (Државна тајна), Материјали са 70. (ванредне) седнице Председништва СР Србије, одржане 3. марта 1989) Азем Власи је у притвору остао три месеца. Медији веома пропраћени процес против организатора штрајкова завршио се осуђујућим пресудама за „контрареволуционарну активност“. Власи је из затвора изашао у априлу 1990.

запослених на универзитету.³⁰²⁹ Београдска штампа је правила конструкције о везама ухапшених директора и Друштва књижевника Косова преко Бахтије Абраши, супруге ухапшеног Азиза и чланице ДКК.³⁰³⁰

Фебруарски штрајк и протести Албанаца су организовани из кругова албанске елите. Под утицајем суштински непромењене политике вођење у покрајини од краја шездесетих и пропаганде илегалног покрета која је посебно ојачала после побуне 1981. међу Албанцима је створено уверење о албанском „праву“ на Косово и континуитету антиалбанске политике вођене из Београда. „Удар на албанске политичаре“, како ситуацију описује Реџеп Тосија, довео је до њиховог приближавања (и поред до тада доста лоших односа) са све гласнијим албанским интелектуалцима.³⁰³¹ Услед притисака из Србије и федерације да се преуреди уставни односи дошло је до својеврсног „савеза елита“ са циљем да се одупру уставним промена. Створено је широко распрострањено расположење да је питање аутономије (и суштинске самосталности Косова у односу на Србију) питање опстанка Албанаца.

Усвајање амандмана на Устав СР Србије

Окончање штрајка, завођење ванредног стања на Косову и повлачење оставки тројице функционера створило је предуслове да уставни амандмани коначно буду усвојени. Покушаји противљења косовских представника у Уставној комисији против амандмана који су накнадно убачени (42. до 49), посебно против амандмана 47 којим је укидана надлежност покрајинских скупштина при будућим променама устава, скршен је притиском већине и тврдњама да се тако отклања највећа неправда заведена уставом из 1974.³⁰³²

Варљиви мир владао је у покрајини током прве половине марта. Савезно руководство је од службе безбедности добијало информације да се на косову спремају нереди, да се из емиграције доставља оружје и да се може очекивати покушај оружане побуне.³⁰³³ Срби по селима су увелико организовали пољске страже. Било је јасно да је питање дана када ће нови нереди букнути.

---

³⁰²⁹ „Подземно и надземно“, *Вечерње Новости*, 4. март 1989.

³⁰³⁰ „Писци као сценаристи“, *Политика Експрес*, 6. март 1989.

³⁰³¹ R. Qosja, *nav. delo*, 18.

³⁰³² АС, г18 к6, Комисија за уставна питања, Материјали за 1988-9. годину, Стенографске белешке са 12. седнице Комисије за уставна питања Скупштине СР Србије, одржане 6. јануара 1989.

³⁰³³ R. Dizdarević, *nav. delo*, 387-388.

Велики број предузећа и даље није радио. Рудари су одбијали да сиђу у окна „Старог трга“, „Новог Брда“, „Кишнице“, „Голеша“. У ГИК „Рамиз Садику“ из Приштине, гњиланском „Металцу“, суворечком „Балкану“ радници су били само физички присутни – одбијали су да раде и користили сваки повод за митинговање. Истицани су разни разлози за одбијање рада, најчешће социјални, али је једини прави захтев био да се пуне ухапшени руководиоци. Слична ситуација је била и на факултетима, у неколико средњих школа... За све то време борбени авиони су надлетали Приштину а на ободу града су се видели тенкови.³⁰³⁴

На састанцима на којима је разговарано о организаторима фебруарских штрајкова радници су најчешће упорно ћутали.³⁰³⁵ У многим колективима, као што је био ПТТ Приштина, радници су били потпуно подељени на националној основи. Албанци су истрајавали у подршци рударима и противљењу уставним променама.³⁰³⁶ Као одговор на „тихи штрајк“ у појединим предузећима радници су суспендовани. У Гњилану је 47 радника удаљено с посла али се одбијање рада настављало.³⁰³⁷

Стање је поново почело да ескалира у данима пред седницу Скупштине САП Косова заказану за 23. март. Скупштински делегати су у атмосфери испуњеној тензијом, у тренутку када су град надлетали војни авиони а на периферији се видели тенкови, изгласали усвајање амандмана 9-49 на Устав СР Србије. Од 190 присутних делегата само 10 је гласало против а два су била уздржана.³⁰³⁸

Истог дана отпочели су нови немири. Неколико хиљада Албанаца је изашло на улице Урошевца који је постао центар исказивања незадовољства. У маси грађана је било упадљиво присуство жена, средњошколаца, па чак и основаца. Камењем су засули зграду СДБ. Поново су се чуле пароле са новембарских окупљања: „Тито партија“, „Живела Титова Југославија“, „Устав – јединство“, „Косово да – Метохија не“, „Живео Устав из 1974“, „Равноправност а не издаја“, „Не дамо Устав“, „Бесу дајемо, за Косово живот ћемо дати“, „Живело Косово“. Појединци су узвикивали и „Косово република“. Чуле су се и пароле „Не дамо Власија“, „Живео Власи“, „ослободите Власија“. Широка подршка

---

³⁰³⁴ „Нова карта – ’гладни стомаци’“, *Борба*, 16. март 1989; „Ћутање гласније од речи“, *Борба*, 17. март 1989; „Рудници оживјели, учioniце и даље тихе“, *Ослобођење*, 22. март 1989

³⁰³⁵ „Састанак прекинут због ћутања“, *Јединство*, 22. март 1989.

³⁰³⁶ „Ни грех ни покајање“, *Јединство*, 22. март 1989

³⁰³⁷ „За нерад – суспензија“, *Јединство*, 25/26. март 1989.

³⁰³⁸ R. Dizdarević, *nav. delo*, 388.

демонстрацијама је била очигледна јер им је из радњи достављана вода, намирнице, цигарете.³⁰³⁹

Поред Урошевца, 23. марта на улице Приштине је изашло неколико хиљада грађана, махом студената. Јаке јединице полиције које су обезбеђивале одржавање скупштине пречилу су да дође до већих нереда. До сукоба је ипак дошло када су студенти из студентског центра у вечерњим часовима покушали да се пробију до центра града. Растерани су сузавцем.³⁰⁴⁰

Демонстрације у Урошевцу и Приштини су биле сигнал за почетак немира у другим градовима. Сутрадан, 24. марта, центар дешавања је био у Сувој Реци. Средњошколаца из центра „Јета е ре“ су изашли на улице узвикујући: „Тито Партија“, „Живот дамо Косово не дамо“. Придружили им се и радници из гумарске индустрије „Балкан“. Полиција употребила сузавац. Један милиционер повређен каменицом.³⁰⁴¹

Истог дана поновиле су се демонстрације у Урошевцу. У Призрену су студенти покушали да изађу на улице. До окупљања је дошло у Приштини, Митровици, Пећи. Сукоби са полицијом су постајали све насилнији. До 26. марта повређено је укупно 14 полицајаца. Приведено је 146 лица а прекршајна пријава је поднета против 64.³⁰⁴²

Догађаји су ескалирали у масовне сукобе демонстраната и полиције 27. и 28. марта. Велики делови Косова су планули у масовном изливу незадовољства Албанаца, које је на више места имало антисрпски карактер. Свуда се чула парола „ко није са нама, издајник је“. Тако су покретани читави колективи и школе.³⁰⁴³

Покрајинско руководство и службе безбедности су биле немоћне да се супротставе масовним окупљањима. Ремзи Кољгеци је 27. марта јавио Раифу Диздравевићу да се у Подујеву, Гњилану, Сувој Реци и Митровици „води рат“.³⁰⁴⁴

У центру Подујева се 27. марта окупило неколико хиљада демонстраната, највећим делом младих. Врло брзо је дошло је до сукоба са полицијом која је на каменице одговорила сузавцем. Пала је и прва жртва, командант полиције Јетулах Кући, а потом и демонстрант

---

³⁰³⁹ „Март по новембарском ’календару“, *Борба*, 24. март 1989; „Беса из новембра“, *Борба*, 25/26. март 1989.

³⁰⁴⁰ „Квадратура косовског круга“, *Вјесник*, 1. април 1989.

³⁰⁴¹ АС, б2 ПК СКК ф48, „Информација о демонстрацијама грађана албанске народности од 23. до 28. марта 1989“, Материјали са 23. седнице ПК СК Косова, одржане 1. априла 1989; „Демонстрације у Сувој Реци“, *Јединство*, 25/26. март 1989.

³⁰⁴² „И даље веома тешко“, *Побједа*, 27. март 1989.

³⁰⁴³ АС, б2 ПК СКК ф48, „Оцене и ставови о актуленој политичко-безбедносној...“

³⁰⁴⁴ R. Dizdarević, *nav. delo*, 390.

Мехмет Ејуп. Тешко је рањен милиционер Зоран Кораћ.³⁰⁴⁵ Сличан сценарио се поновио у Митровици где је погинуо милиционер Милорад Танасковић, а повређено још неколико милиционера.³⁰⁴⁶ До најжешћег сукоба је дошло у приштинском насељу Врањевац где су рафали одјекивали до дубоко у ноћ.³⁰⁴⁷ У Липљану су демонстранти каменовали српске куће и милицију. Интервенисала је специјална јединица и из хеликоптера бацила сузавац.³⁰⁴⁸ Слично је било и у Гњилану где су разбијане радње у власништву Срба. Између осталих, разбијен је киоск сина Ђорђа Мартиновића. Сукоб демонстраната и полиције је трајао неколико сати, баш као и у Урошевцу.³⁰⁴⁹

Покрајински органи су реаговали у вечерњим сатима 27. марта. Заведен је полицијски час и забрана кретања од 20 часова до 5 часова ујутро. Затворене су све школе и факултети.³⁰⁵⁰ И поред тога, немири су сутрадан досегли врхунац.

На дан када је су у Београду свечано усвојени амандмани на Устав СР Србије немири су по оцени Савезног СУП-а прерасли у покушај оружане побуне. У Сувој Реци се окупило око 10.000 демонстраната. Запаљен је полицијски аутомобил. Полиција је била приморана да блокира Призрен, Ораховац и Суву Реку.³⁰⁵¹ Постављене су барикаде на излазним саобраћајницама и спречаван долазак нових демонстраната. У Ораховцу су демонстранти почели да каменују српске куће, зачули су се и пуцњи, након чега је из хеликоптера бачен сузавац.³⁰⁵² У селу Жур код Призрена демонстранти су каменовали полицајце и потом пуцали на њих. Запаљен је један аутобус. Дошло је до сукоба у коме је погинуо осамнаестогодишњи младић. Један демонстрант је погинуо и у Душанову.³⁰⁵³ До сукоба демонстраната са полицијом је дошло и у Дечанима, Малишеву, Липљану, Гњиланима. У термоелектрани Косово Б радници Албанци су покушали да преузму контролу над постројењем.

---

³⁰⁴⁵ „Пуцањ у државу“, *Интервју*, 31. март 1989.

³⁰⁴⁶ „Гину припадници безбедности“, *Борба*, 28. март 1989; „Каменован и дечији вртић“, *Слободна Далмација*, 28. март 1989.

³⁰⁴⁷ „Командир погођен с леђа“, *Политика Експрес*, 3. април 1989.

³⁰⁴⁸ „Камоноване куће“, *Побједа*, 28. март 1989

³⁰⁴⁹ „Специјалци обуздавају демонстранте“, *Вечерњи лист*, 28. март 1989; „Угрожен уставни поредак земље“, *Дневник*, 28. март 1989.

³⁰⁵⁰ „Забрана окупљања“, *Борба*, 28. март 1989.

³⁰⁵¹ „Три града у блокади“, *Борба*, 29. март 1989.

³⁰⁵² „Барикаде на улазу у Призрен“, *Борба*, 29. март 1989.

³⁰⁵³ „Двојица мртвих и више рањених“, *Борба*, 29. март 1989.

Након дводневних нереда процењено је да је у њима учествовало око 58.000 грађана, у Урошевцу, Сувој Реци, Подујеву, Митровици, Приштини, Призрену и селима Жур и Душаново крај Призрена, Клини, Пећи, Гњилану, Ораховцу, Ђаковици, Штитарцима код Вучитрна, Качареву код Косовске Каменице и Дечанима. Извикиване су пароле: „Боље гроб него роб“, „Азем Азем“, „Уа Ранковићу“, „Живео Устав из 1974“, „Нема промена без сагласности“, „Цело Косово ће се дићи на ноге да се устав не промени“, „Равноправност да, издајство не“, „Ово је издајништво“, „Није потребна полиција“, „Наше мајке нису машине већ раднице и хероји“, „Косово република“.³⁰⁵⁴

Ситуација је смирена захваљујући интервенцији полиције и доласком нових одреда из других делова СФРЈ.³⁰⁵⁵ Током наредних дана настављено је са инцидентима, 31. марта је бачена бомба на један војни транспортер, али масовних нереда није било. На савезном нивоу заузет је јединствен став да је у питању био „напад на Југославију“ али бројне критике изречене на рачун Србије током седница показале су да је јединство постојало само на папиру.³⁰⁵⁶ Применом мера репресије, суспензијама и хапшењима (због повреде радне обавезе је притворено 123 а прекршајно кажњено 719 грађана³⁰⁵⁷) штрајк је до средине августа у највећем броју предузећа окончан. Основне школе су почеле да раде 10. априла.³⁰⁵⁸ Четири дана касније и средње. На површини, ситуација се стабилизovala. „Нормализацију“ су пратиле чистке и смене, а први на удару су се због „завођења студената“ нашли интелектуалци потписници апела подршке рударима „Старог трга“.

У демонстрацијама је погинуло 22 демонстранта, а тешко је повређено 89. Погинула су два милиционера, 14 је тешко повређено а 112 лакше. Тројица су рањена ватреним оружјем а остали каменицама, флашама и сличним предметима. У информацији Председништва ПК Косова састављеној непосредно по смиривању нереда наведено је да је у Приштини погинуло 5 демонстраната, у Призрену 4, у Митровици 5, у Гњилану 1, у Дечанима 3, у Сувој Реци 1 и у Подујеву 1. Према овој информацији тешко је било повређено 92 грађана (79 ватреним оружјем), па се може претпоставити да су у међувремену још двојица преминула.³⁰⁵⁹

---

³⁰⁵⁴ АС, б2 ПК СКК ф48, „Информација о демонстрацијама грађана...“

³⁰⁵⁵ „Посебне мјере дају позитивне резултате“, *Вјесник*, 11. мај 1989.

³⁰⁵⁶ „На Косову нападнута СФРЈ“, *Слободна Далмација*, 1. април 1989.

³⁰⁵⁷ „Затвор и откази“, *Политика Експрес*, 31. март 1989.

³⁰⁵⁸ „Од данас школе отворене“, *Борба*, 10. април 1989.

³⁰⁵⁹ АС, б2 ПК СКК ф48, „Информација о демонстрацијама грађана...“

Званичне бројке погинулих и рањених одмах је довела у питања штампа из Словеније и Хрватске и инострани извештачи. „Радио Љубљана“ је извештавала о 140 мртвих. Сличан број су истицале албанске емигрантске организације. У литератури се по правилу говори о знатно већем броју мртвих од званичног.³⁰⁶⁰

Широм Европе и САД започело је организовање митинга солидарности са Албанцима на Косову. Инострана штампа је већином отворено стала на стану Албанаца, отворено критикујући политику Србије.³⁰⁶¹ На конференцији за штампу одржаној у Приштини 31. марта покрајински функционери су узалудно објашњавали да нема 300 мртвих, да је милиција била приморана да пуца, да малолетник рањен у груди дум-дум метком није рањен од стране полиције јер она те меткове не користи...³⁰⁶²

На основу доступних докумената може се закључити да су немире организовали припадници илегалног сепаратистичког покрета. СДБ је извештавала да познати чланови покрета обилазе косовске градове и села, да позивају људе да изађу на улице како би одбранили будућност своје деце, да прете и манипулишу осећањима грађана. Симптоматично је да је до великих нереда дошло у селима Жур и Душаново, који су и раније била позната по великом броју откривених припадника илегалних група (Ова два места су 1998. и 1999. била снажна упоришта ткз. ОВК). Такође, ова два места су била позната по тешком искорењивању крвне освете и великом броју најразличитијих кривичних дела. У више места (Приштина, Митровица, Подујево) уочене су наоружане групе које су желеле да изазову још веће нереде. Мартовски догађаји су били покушај да се искористи атмосфера међу Албанцима у покрајини и изазове општи устанак који је илегални покрет годинама припремао.

Иако брутални, нереди на Косову нису спречили усвајање амандмана на Устав СР Србије. На свечаној седници у „Сава центру“ 27. марта делегати Скупштине СР Србије су усвојили амандмане 9-49 и тако коначно испунили политички циљ који су још у другој половини седамдесетих поставили Дража Марковић и Петар Стамболић.³⁰⁶³ Борисав Јовић

---

³⁰⁶⁰ Кристина вон Кол и Волфаганг Либал наводе да је по албанским тврдњама било око 200 мртвих. (С. Von Kohl, W. Libal, „Kosovo, the Gordian knot of the Balkans“, 84) За разлику од докумената о побуни 1981. о догађајима из 1989. због недовољно дуге временске дистанце нису била доступна документа са савезног нивоа на основу којих би се са више поузданости могло говорити о броју мртвих.

³⁰⁶¹ АС, ф Танјуг к19.

³⁰⁶² „Три дана без демонстрација“, *Вечерњи лист*, 1. април 1989.

³⁰⁶³ „Републици се враћа државност“, *Дневник*, 28. март 1989.

је изјавио да је у питању „не само свечан и радостан дан већ и крупан и знаменит датум наше уставне и политичке историје, датум који обележава завршетак дуге и тешке политичке борбе за равноправност“. Упозорио је да „сада, када је Србија јединствена и равноправна, преостаје да то и друге схвате и прихвате, а нарочито они који су дуго стицали навику да јој деле лекције“.³⁰⁶⁴ Било је много симболике у томе што је сутрадан након овог „свечаног и радосног“ дана проглашен дан жалости због догађаја на Косову.³⁰⁶⁵

Измене устава Србије и намири на Косову означили су почетак нове етапе у развоју косовског питања и југословенске кризе. Милошевић је „битку за Косово“ све време видео као део много веће „битке за Југославију“, што је јасно рекао у интервјуу „НИН“-у у јуну 1988.³⁰⁶⁶ Од пролећа 1989. српско руководство је пажњу са Косова преусмерило ка савезном плану где су спорови око преуређења друштвеног и политичког система улазили у завршну фазу. Оставка Шувара у мају 1989. означила је коначни пораз догматске струје у ЦК СКЈ.³⁰⁶⁷ Иако анахрона, ова струја је била последња политичка опција чија подршка није долазила са простора омеђених границама етничких група.

На Косову, уместо да значи крај кризе промена устава Србије је означила почетак нове фазе пасивног отпора Албанаца окупљених око Демократске лиге Косова, формиране 23 децембра 1989. Током 1989. је почела да ниचे албанска „паралелна држава“ или „држава у сенци“ коју је власт у Београду игнорисала (и прећутно толерисала) током деведесетих.³⁰⁶⁸ Истовремено, мартовски немири су били увод у радикализацију све већег броја Албанаца што је резултирало оснивањем ОВК 1992. године.

6. 7. Српски интелектуалци: од Меморандума до Газиместана

Интелектуалци и радикализација јавног дискурса

У великом делу литературе о распаду Југославије српски интелектуалци су означени као идеолози политике Милошевићевог руководства и директни инспиратори

---

³⁰⁶⁴ Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, 191-193.

³⁰⁶⁵ „Људи из ешалона храбрих“, *Ослобођење*, 30. март 1989.

³⁰⁶⁶ С. Милошевић, *нав. дело*, 211.

³⁰⁶⁷ „Жариште или згариште ју-кризе“, *Слободна Далмација*, 21. мај 1989.

³⁰⁶⁸ В. Pula, „The emergence of the Kosovo 'parallel state' 1988–1992“, *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 4, Decembar 2004, 797-826.

„великосрпског пројекта“ чија је реализација започела у лето 1988.³⁰⁶⁹ За темељ такве политике сматра се Меморандум САНУ. Међутим, Меморандум је прву пут у целости штампан у Србији тек у јуну 1989. као специјално издање „Дуге“. Фотокопије документа су продаване на београдском „црном тржишту“ и кружиле међу писцима, новинарима и радозналцима заинтересованим за политичка збивања али је за највећи део српске јавности садржај документа остао потпуно непознат. Одговор критичара Меморандума сумирају речи Оливере Милосављевић:

„Меморандум јесу читали ретки, али тезе из Меморандума (о општој угрожености Срба, антисрпској коалицији свих осталих, о јединој могућности за њихов опстанак у самосталности и уједињавању), бомбардовале су наредних година јавност са страница званичне и булеварске штампе, телевизијских и радио станица, понављане су на масовним митинзима, на научним скуповима, на пијацама, у кафанама...“³⁰⁷⁰

Главни грех Меморандума (и његових твораца) према критичарима је стварање атмосфере у којој су доминанте друштвене теме постале угроженост Срба, њихов неравноправан положај у Југославији, геноцид који су доживели у НДХ и поново проживљавају на Косову, и позиви на национално окупљање и јединство.³⁰⁷¹

Несумњиво је да су интелектуалци допринели обликовању јавног дискурса. Утицај Меморандума је ту био споредан: када се он појавио оваква реторика је већ увелико била присутна у јавности. Књиге, интервјуи и јавни наступи интелектуалаца су утицали на наметање појединих тема али се њихов утицај не сме прецењивати. У новембру 1986. српско руководство је упозоравало на негативни утицај УКС истичући да се на трибинама у Француској 7 и око „Књижевних новина“ окупљају „окупљају незадовољници, непријатељски оријентисани појединци, као и већи број радозналаца.“³⁰⁷² Ове речи најбоље сумирају домет друштвеног утицаја српских интелектуалаца из Француске 7.

Током читаве деценије интелектуалци су једногласно протестовали против вербалног деликта, морално-политичке подобности и репресије над слободном мисли али те теме никада нису привукле већу пажњу јавности. Домет утицаја интелектуалаца је био

---

³⁰⁶⁹ В. Mamula, *nav. delo*, 135.

³⁰⁷⁰ О. Milosavljević, „Od Memoranduma do 'kolektivne' odgovornosti“, *Srpska elita*, Helsinške svestke no. 1 (2001), 11.

³⁰⁷¹ D. Doder, L. Branson, *op. cit.*, 40.

³⁰⁷² АС, б2 к519, Политичко-безбедносна ситуација у СР Србији (Строго поверљиво), Материјали са 12. заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986.

ограничен и ниједног тренутка се није могао мерити са друштвеним утицајем сконцентрисаним у Савезу комуниста Србије. Осамнаеста седница ЦК СК Србије у децембру 1981. и директно преношени говори осамдесет високих функционера о подређеном положају Србије у односу на покрајине много више су допринели стварању уверења о „српским поразима у миру“ него трибине, текстови и књиге интелектуалаца.

Али, чак ни партијско руководство од средине деценије више није могло да одлучујуће утиче на расположење јавности. После земљотреса на Копаонику 1980. Душан Чкребић је забранио редакцији „НИН“-а да на насловној страни објави фотографију људи из копаоничких села који су по оштрој зими спавали напољу, под шаторима.³⁰⁷³ У другој половини осамдесетих Чкребић је и даље био на високим политичким позицијама али ни он, нити било који други политичар више нису имали моћ да диктирају тон писања медија. Штампа јесте злоупотребљавана за објављивање наручених текстова и политичке обрачуне али укупни тон писања је био резултат расположења који је завладало у читавом друштву.³⁰⁷⁴

Под утицајем кризе, пада животних стандарда и све очигледнијег распада друштвеног система грађеног током четири послератне деценије створена је атмосфера колективне психозе и беса. На њу нису били имуни новинари и уредници. Писање штампе је као ретко када раније постало огледало јавности. Слика није била нимало лепа. Од лета 1985, а посебно од јесени 1987. извештавање српске штампе су обележили сензационализам, антиалбанска кампања, подстицање жеља за реваншом, обрачуни са личностима ка којима је (колико спонтано толико и с намером) усмеравао гнев маса (Петар Марић, Бошко Крунић, Азем Власи, Јоже Смоле, Стипе Шивар, Марко Орландић и др.) и одсуство сваке спремности на дијалог. Један од албанских интелектуалаца који су се повремено налазили на мети штампе, Реџеп Ћосја, тон писања је описао речима да је завладао стил „у коме је хипербола и стилска фигура и схватање света“.³⁰⁷⁵ О различитим виђењима начина решавања косовског проблема у Словенији и код дела конзервативних кадрова (Шувар и други), која су била директна последица различитих виђења будућности

---

³⁰⁷³ М. Мишовић, *Наследници без тестамената. Разговори са главним уредницима НИН-а*, С. Машић, Београд 1999, 157.

³⁰⁷⁴ Нимало случајни Драгиша Павловић је писање штампе од јесени 1987. назвао „гневни стил“. D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 89.

³⁰⁷⁵ R. Qosja, *nav. delo*, 11.

југословенске федерације, штампа више није извештавала већ их је директно нападала и осуђивала. Стварана је атмосфера конфликта која је неизбежно водила у национално збијање и окупљање.

У реаговању управе УКС које је после злочина у Параћину објављено у „Књижевним новинама“ је било оштрих речи.³⁰⁷⁶ Али, оне се не могу упоредити са жестином која се излила на странице водећих српских листова. У таквим околностима глас интелектуалаца је био само кап у мору. По правилу, водећи листови су преносили њихове изјаве када су оне одговарале општем тону. Када то није био случај речи интелектуалаца су остајале ограничене на „Књижевне новине“ и разне трибине са којих су тешко могли утицати на већи број грађана.

До Осме седнице Стамболић и посебно Драгиша Павловић су покушавали да писање штампе смирују, да од уредника траже сталоженији тон извештавања и пажљивији избор речи.³⁰⁷⁷ Победа Милошевићеве политике без компромиса је донела престанак сваког суздржавања. Из руководства су масовно незадовољство радије усмеравали уместо да га сузбијају. Душан Митевић у ТВ Београд, Жика Миновић у „Политици“, Слободан Јовановић у „Политици Експрес“ и други Милошевићу одани новинари користили су атмосферу у друштву како би од њега начинили националног лидера и бес осиромашених, разочараних грађана окретали ка његовим политичким противницима.³⁰⁷⁸

Милошевић је још пре Осме седнице као врховни ауторитет истакао „народ“. Телеграми прочитани на седници најавили су манипулацију и злоупотребу незадовољства маса. Борисав Јовић наводи да је њихово читање било његова идеја.³⁰⁷⁹ Тако је најављена рубрика „Одједи и реаговања“ на страницама „Политике“, први пут објављене у јулу 1988. као увод у „догађање народа“.

Замишљена као „глас народа“ рубрика је постала место на коме је изливан свеопшти бес и незадовољство. У монографији о рубрици аутори истичу „да су неупоредиво најактивнији приложници рубрике били управо интелектуалци, ма шта се под тим неодређеним појмом подразумевало“.³⁰⁸⁰ На први поглед тврдња је тачна, будући да је међу

---

³⁰⁷⁶ „Реаговање Управе Удружења књижевника Србије“, *Политика*, 11. септембар 1987.

³⁰⁷⁷ D. Pavlović, *Olako obećana brzina*, 89.

³⁰⁷⁸ V. Petrović, „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića“, 196.

³⁰⁷⁹ Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, 28.

³⁰⁸⁰ A. Mimica, R. Vučetić, *Vreme kada je narod govorio. „Odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988-1991*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd 2008, 35.

2622 аутора који су послали своје прилоге било 14 академика, 122 професора и доктора, 123 професора и 170 доктора.³⁰⁸¹ Али, међу ауторима пет и више прилога нема ниједног истакнутог интелектуалца из опозиционог круга. Њихова улога у подстицању „буке и беса“ Срба била је тек споредна, осим појединаца попут Миодрага Булатовића за кога новинар „Политике“ Велимир Ћургуз Казимир тврди да је био неформални уредник ове „велике народне трибине“.³⁰⁸² Језгро критичких интелектуалаца се држало по страни, како од „Одјека и реаговања“ тако и од читаве антибирокуратске револуције. Добрица Ћосић се појавио само на једном митингу: протесту одржаном у Љубљани против суђења четворици новинара због одавања војне тајне.³⁰⁸³ Разлог за то није била имуност на масовну хистерију већ научена сумњичавост према потезима режима са којим су већ годинама били у сукобу.

Иако су српски интелектуалци често оптуживани да су послужили као оруђе за инструментализацију и радикализацију маса током „догађања народа“ околности су биле знатно комплексније. Одбор за заштиту слобода Драга Јанчара је у Словенији током лета 1988. на митинзима такође окупљао по више десетина хиљада људи. По речима Шувара Одбор је добио подршку хиљаде институција и 70.000 грађана.³⁰⁸⁴ Јанез Становник је догађаје описивао као „еуфорију демократизације“³⁰⁸⁵, ваљда како би се разликовала од „националистичке еуфорије“ у Србији. Иако „демократизација“ звучи позитивно и прихватљиво окупљања на трговима словеначких градова су била одраз исте оне атмосфере која је довела до окупљања маса на улицама српских градова. Повици „Босанце у жаганце“ су само словеначка верзија парола „Дајте нам оружје“ које су се чуле у Србији.

Поједини интелектуалци, говорници на трибинама у Француској 7 познати по свом екстремизму утицали су на радикализацију масе. Тврдње Владимира Кековића, тадашњег шефа СДБ Црне Горе, да је Вук Драшковић током митинга у Подгорици 20. августа у маси говорио како је „једино решење косовске драме узимање оружја у руке“³⁰⁸⁶ треба узети са резервом, али наводне Драшковићеве речи добро одржавају расположење код једног, мањег дела интелектуалаца и маса. Постојала је и друга група интелектуалаца који су осуђивали

---

³⁰⁸¹ *Isto*, 32-33.

³⁰⁸² *"Vreme kada je narod govorio": odjeci i reagovanja, (Politika, 1988-1991). Okrugli sto, Beograd 14-15. decembra 2001. godine*, прир. Ј. Јовановић, В. Тончић. Фонд за хуманитарно право, Београд 2002, 239.

³⁰⁸³ S. Đukić, *Čovek u svom vremenu*, 292-295.

³⁰⁸⁴ S. Šuvar, *nav. delo*, knj. 1, 36.

³⁰⁸⁵ R. Dizdarević, *nav. delo*, 238.

³⁰⁸⁶ V. Keković, *nav. delo*, 73.

злоупотребу маса и подстицање национализма. Одроз таквих идеја се нпр. може видети у драми Слободана Селенића, „Ружење народа у два чина“, која је постављена на сцену 1988. године.³⁰⁸⁷ Овакви гласови су били знатно тиши и намерно су гушени у масовној хистерии али их је било. И једни и други, они агресивни и они критички, утицали су на народни покрет који је до краја 1988. Ипак остао пројугословенски и доминанто социјални иако је његова злоупотреба увелико траја.³⁰⁸⁸

Прилог јавној расправи о уставу и поделе међу српским писцима

Током трајања случаја Меморандум један од чланова Председништва ЦК СК Србије блиских Ивану Стамолбићу, Васа Милинчевић, у једној реченици је сажео став режима према покушајима интелектуалаца да себе представе као центар мишљења и друштвене критике паралелан Савезу комуниста:

„Као што посао САНУ није стварање политичког програма, тако ни посао ’Књижевних новина’ није политичка арбитража.“³⁰⁸⁹

Однос режима према интелектуалцима се није значајније променио након Осме седнице. Разлика између Милошевића и Стамболића је био у томе што је први почетком 1988. почео да покушава да придобије утицајне интелектуалце на своју страну али као појединце, на личном нивоу. Однос према покушајима да се политика води из институција културе и да се интелектуалци као група наметну за партнера остао је исти. У намери да обуздају деловање опозиционара са трибине у Француској 7 из ЦК СК Србије је наложено да се у оквиру Удружења писаца поново формира Актив писаца комуниста, као средство за остваривање утицаја режима. За секретара Актива је изабран Божидар Шуица а за његовог заменика Радивоје Микић. Од познатих писаца у Актив су ушли Оскар Давичо, Бора Радовић, Иван Ивањи...³⁰⁹⁰

Однос републичког руководства према иницијативама интелектуалаца се најбоље видео у пролеће 1988. када су најутицајнији српски интелектуалци формално

---

³⁰⁸⁷ С. Селенић, *Искорак у стварност*, 30.

³⁰⁸⁸ N. Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 146.

³⁰⁸⁹ АС, б2 к568, Материјали са 4. седнице Космије ЦК СКС за идејно деловање у култури, одржане 17. марта 1987, неауторизоване магнетфонске белешке, уводно излагање Васа Милинчевића.

³⁰⁹⁰ АС, б2 к515, „Белешка са конституивног састанка Актива комуниста писаца СР Србије, одржаног у ЦК СКС 16. децембра 1987.“, ЦК и Председништво СК Србије: активи, информације, састанци.

окупљени око удружења књижевника, социолога и филозофа Србије одлучили да израде свој предлог уставних реформи.

„Претпоставке и начела уставних промена“ припремили су Удружење писаца Србије, Председништво Филозофског друштва Србије и Извршни одбор Социолошког друштва Србије. Документ је представљен у дворани Народне библиотеке у Београду 27. марта 1988.³⁰⁹¹ У њему је сумиран највећи део идеја за које су се залагали српски интелектуалци окупљени у оквиру Одбора за заштиту слободе мисли и изражавања, Одбора за заштиту уметничких слобода УКС, у удружењима социолога и филозофа и на трибинама у Француској 7.

Документ је предвиђао укидање једнопартијског система и свих облика партијске државе; увођење слободних, непосредних избора; престанак дискриминације грађана на морално подобне и неподобне; слободу штампе и слободно оснивање листова; престанак свих облика државне и „самоуправне“ цензуре; независно судство; постојање различитих облика својине и пуну слободу приватне делатности.

Посебна пажња је посвећена положају Србије. Захтевало се да све републике морају бити успостављене на истом принципу, или као државе грађана, или националне државе. Ако се прихвати принцип националних држава, Србија би морала да буде успостављена као држава српског народа. Изричито је захтевано да Косово и Војводина не могу имати својства државног суверенитета нити могу бити елемент федерације.

Предлог уставних реформи је окупљенима представио је Добрица Ћосић. Истакао је да је Југославија „тежак болесник“ и да њено стање захтева „раскид са свим облицима идеолошког догматизма и историјским заблудама“.

Прилог расправи о уставу српских интелектуалаца је био у потпуности на линији ранијих ставова најугицајнијих међу њима. У времену када је у Словенији одлука о изласку из заједничке државе била све извеснија интелектуалци у Београду у тражили нову, реформисану Југославију, иако болно свесни да њихове колеге из Љубљане (и опозиција из Загреба) такве реформе не желе.

Многе политике идеје из предлога су биле истоветне идејама у СК Србије. До сарадње и коначног разумевања између режима и интелектуалаца није дошло. Милошевић и његови сарадници и даље нису били спремни да се одрекну једнопартијске државе и

---

³⁰⁹¹ „Прилог јавној расправи о уставу“, *Књижевне новине*, 1. април 1988.

комунизма. Само неколико дана касније Милошевић је одбацио идеју о партијском плурализму.³⁰⁹² Зато, иако су им идеје руководства и интелектуалаца о потреби редефинисања положаја Косова и Војводине биле истоветне, предлог реформе устава је снажно нападнут у штампи. „Политика Експреса“ је Ћосићев говор описала као „милитантни антикомунизам“.³⁰⁹³

На истој линији је реаговао Актив писаца комуниста. На састанку је истакнуто да документ „не нуди ништа што се до сада није чуло од заговорника вишепартијског система, капиталистичке рестаурације и политичког и територијалног удруживања на чисто националној основи.“ Зато су оценили да је предлог неприхватљив и затражили дубоке промене у УКС које све чешће наступа као опозиција.³⁰⁹⁴

Прилог јавној расправи о уставу српских интелектуалаца је остао без већег утицаја, осим што је годинама касније коришћен као доказ „великосрпског пројекта“. У времену објављивања политички одлучиоци су га игнорисали због његовог израженог антикомунизма. Документ је показао немоћ интелектуалаца да пресудно утичу на друштвена кретања, али је истовремено и коначно разобличио потпуни губитак утицаја режима у културним институцијама, првенствено УКС. У време када се документ појавио у јавности Удружење је бројало око 800 чланова. Њих око 190 је било део Актива писаца комуниста. Али, само 40 је учествовало у раду, док је за одбацивање прилога јавној расправи о уставу гласало њих 9.³⁰⁹⁵

Подела у УКС је довела до отпадања групе писаца (Радомир Константиновић, Мирко Ковач, Павле Угринов, Видосав Стевановић, Филип Давид и др.) који се нису слагали са ставовима већине („национализмом већине“ како су говорили) и који су крајем 1989. основали Независно удружење писаца Југославије. За већину других писаца и интелектуалаца окупљених око УКС Француска 7 је остала трибина за изражавање погледа на актуелна дешавања.

Интелектуалци и Слободан Милошевић

---

³⁰⁹² К. Nikolić, „’Или ће Србија бити република или ће престати да постоји’: уставне промене у Србији 1989 (I)“, 172.

³⁰⁹³ „Говор мржње Добрице Ћосића“, *Политика Експрес*, 29. март 1988.

³⁰⁹⁴ АС, б2 к515, „Резиме са састанка Актива писаца – комуниста СР Србије, одржаног 25. априла 1988. у Београду“, ЦК и Председништво СК Србије: активи, информације, састанци.

³⁰⁹⁵ АС, б2 к515, „Резиме са састанка Актива писаца комуниста СР Србије, одржаног 13. јуна 1988. године“, ЦК и Председништво СК Србије: активи, информације, састанци.

Период од случаја Мартиновић (лето 1985) па до случаја Меморандум (крај 1986-пролеће 1987) је био врхунац ангажовања српских интелектуалаца. Јасна Драговић Сосо наводи да је „српска интелектуална опозиција“ средином осамдесетих година пренела „средиште свог политичког активизма са борбе за слободу изражавања на такозвано косовско питање“ што је удаљило опозицију „од њених либералних, универзалистичких тежњи и усмерило је ка ужем националистичком програму“.³⁰⁹⁶ Ова тврдња у себи сумира читав доминантни дискурс о улози српских интелектуалаца током последњих година постојања Југославије.

Међутим, ангажовање на косовском питању није значило прекид ангажмана на борби за демократизацију друштва. Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања је у новембру 1987. Скупштини СФРЈ упутио „Предлог за успостављање политичке демократије у СФРЈ“³⁰⁹⁷, потом у фебруару 1988. „Предлог за успостављање стварне равноправности народа Југославије“³⁰⁹⁸, у марту 1988. упућен је „Предлог за побољшавање политике Југославије према нашим мањинама у суседним земљама и сународницима у дијаспори“³⁰⁹⁹, а у јуну исте године „Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита“³¹⁰⁰. Одбор је све време слао представке у којима се залагао за права политичких осуђеника из свих република.

Ангажовање на борби за демократизацију текло је паралелно са активностима у вези косовског питања и по схватању чланова Одбора било је нераскидиво везано једно за друго. Врхунац активности на косовском питању су били скупови „О Косову, за Косово“, одржани од 15. до 23. маја 1987. у Француској 7 у Београду.³¹⁰¹

Током десет вечери на трибини су говорили скоро сви који су нешто значили у српској књижевности и култури уопште.³¹⁰² На критику режима да је у питању још једна

---

³⁰⁹⁶ J. Dragović Soso, *nav. delo*, 175-176.

³⁰⁹⁷ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 199-202.

³⁰⁹⁸ *Исто*, 208-215.

³⁰⁹⁹ *Исто*, 217-219.

³¹⁰⁰ *Исто*, 239-243.

³¹⁰¹ „О Косову, за Косово“, *Књижевне новине*, 15. мај 1987.

³¹⁰² Између осталих, на трибинама су говорили: Зоран Глушчевић, Миодраг Булатовић, Атанасије Јевтић, Александар Петров, Мића Поповић, Милорад Павић, Амфилохије Радовић, Данко Поповић, Гојко Ђого, Даринка Јеврић, Вук Драшковић, Милан Комненић, Танасије Младеновић, Добрица Ерић, Стеван Раичковић, Предраг Палавестра, Данило Николић, Јован Деретић, Владета Јанковић, Слободан Ракић, Светлана Велмар Јанковић, Миодраг Павловић, Слободан Селенић, Душан Ковачевић, Љубомир Симовић, Јован Радуловић, Ђорђије Вуковић, Радослав Златановић, Рајко Петров Ного, Десанка Максимовић, Антоније Исаковић, Борислав Михајловић Михиз, Бранко В. Радичевић, Живорад Стојковић, Милован Данојлић, Матија

„подривачка делатност“ српских писаца одговорио је Српски ПЕН у саопштењу за јавност које је предао Танјугу. Истакнуто је да „српски писци ни албанска интелигенција не могу и не смеју бити искључени из друштвених збивања и ућуткани претњама, него да им је, као и увек у тешким часовима, место са народом.“³¹⁰³

Активности српских интелектуалаца су се наставиле у том правцу. Покушавали су да себе промовишу у релевантан политички фактор, па су поред дијалога са Словеначким писцима у марту и јуну 1988. организовали разговоре са албанским писцима. Са албанске стране су учествовали Ибрахим Ругова, Реџеп Ћосја и Хасан Мекули, а са српске Александар Петровић, Миодраг Булатовић, Милан Комненић и др.³¹⁰⁴ Предраг Палавестра ове сусрете назива „разговором глувих“ који су се сводили на „јалове и празне приче, доскочице и реторичка надгорњавања“.³¹⁰⁵

Од средине 1987. и посебно од победе Милошевића на Осмој седници утицај оваквих активности интелектуалаца је све више падао у други план. Милошевићева антибирокаратска револуција је потпуно закупила читаво друштво.

Српски интелектуалци ниједног тренутка нису постали формирана група са јединственим ставовима па се не може се говорити о њиховом колективном односу према Милошевићу у време Осме седнице и након ње. Извесно је да већина није пуно жалила за Стмболићем. Појединци су са стрепњом гледали на будућност након Милошевићеве победе, па је Слободан Селенић писао како ће сви бити „криви и сви ћемо испаштати ако равнодушно гледамо како Мика остварује своју личну амбицију провидно и привидно се залажући за неки виши циљ“.³¹⁰⁶ Ипак, Добрица Ћосић истиче да је већина из круга око њега поздравила Милошевићеву победу.³¹⁰⁷

Од почетка 1988. Милошевић и његови сарадници су ступили у контакт са неколицином најистакнутијих интелектуалаца. Дража Марковић, и даље добро обавештен о дешавањима у „београдској чаршији“, у дневнику је записао да Милошевић „чини све да успостави контакт са Академијом, ослањајући се на национална и националистичка

Бећковић, Иван В. Лалић, Дејан Медаковић, Брана Црнчевић, Миодраг Перишић, Добрица Ћосић, Зоран Гавриловић (прочитан његов текст), Андерј Митровић, Александар Саша Поповић, Светлана Слпшак и др. „Учесници трибине“, Књижевне новине, 1. јун 1987.

³¹⁰³ П. Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, 110.

³¹⁰⁴ R. Qosja, *nav. delo*, 141-146.

³¹⁰⁵ П. Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, 114.

³¹⁰⁶ С. Селенић, *Искорак у истину*, 10-11.

³¹⁰⁷ S. Đukić, *Čovek u svom vremenu*, 313.

осећања. Разговара и лично са појединим академицима, шаље поруке, пружа руку помирења, изјављује да он лично никада није имао ништа против Академије и сл. Такође, позитивно су решени и неки имовински проблеми Академије и академика.³¹⁰⁸

Милошевић је умео малим гестовима да придобије људе. На једном пријему Мићи Поповићу се обратио речима „Баш ми је драго да вас видим, толико смо се сви за вас бринули“, након што је овај преживео инфаркт.³¹⁰⁹ У јулу 1988. Драгослав Михаиловић је у „Књижевним новинама“ објавио текст „Злочинци и жртве“ у којем је за Голи оток тешко оптужио Тита, Кардеља, Ранковића и Ћиласа.³¹¹⁰ Јавни тужилац је забранио дистрибуцију броја али је Окружни суд у Београду донео изненађујућу одлуку да одбаци предлог тужиоца. Дејан Медаковић наводи да је било јасно да Милошевић стоји иза тога.³¹¹¹ Таквим приступом успоставио је блиске везе са Миодрагом Булатовићем, Браном Црнчевићем, Михилом Марковићем, Антонијем Исаковићем и стекао симпатије бројних опозиционара.

Већина је, ипак, све до краја 1988. остала крајње уздржана и опрезна.³¹¹² Милован Данојлић је у децембру 1988. у тексту за париски „Либератион“ писао како се српски интелектуалци налазе „у стању благонаклоног ишчекивања“, да избегавају да критикују „новог шефа“ али и давање јавне подршке. Истакао је да се у друштву неспорно осећају веће слободе, али је опрезно упозоравао да треба сачекати и видети да ли је то резултат онога што Милошевић стварно мисли и жели или тренутне политичке потребе.³¹¹³

Најутицајнији међу интелектуалцима, Добрица Ћосић, по речима Ника Милера је био „опрезно оптимистичан“.³¹¹⁴ У разговору са Славољубом Ђукићем након окончања серије масовних митинга у јесен 1988. Ћосић је похвалио што је „први пут (...) једна КП прихватила захтеве маса“. Истакао је да је то Милошевићева заслуга и иновација али је упозорио да треба бити опрезан јер се може испоставити да је то била манипулација.³¹¹⁵

Преокрет у односу дела српских интелектуалаца и Слободана Милошевића је уследио након јесени 1988, и посебно после усвајања амандмана на Устав СР Србије. Изгледало је да политика без компромиса даје резултате. Након „сређивања стања“ у Србији

³¹⁰⁸ ИАБ, ф2769 к13, Дневничке белешке за 1988. годину, 31. јануар.

³¹⁰⁹ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 156.

³¹¹⁰ „Злочинци и жртве“, *Књижевне новине*, 1. јул 1988.

³¹¹¹ Д. Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 5, 129.

³¹¹² N. Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 171.

³¹¹³ „Корени српског гнева“, *Наша реч*, децембар 1988

³¹¹⁴ N. Miller, *op. cit.*, 327.

³¹¹⁵ S. Đukić, *Čovek u svom vremenu*, 304-305.

Милошевић се окренуо ка федерацији. Тврд став према Словенији, обећање борбе за Југославију „институционалним или ванинституционалним методама“, покретање Зајма за препород Србије и „враћање националног поноса“ чији завршни чин је био митинг на Газиместану 28. јуна 1989. донели су Милошевићу безрезервну подршку маса и значајног дела интелектуалаца.³¹¹⁶ Многи до тада заклетни антикомунисти, попут Драгослава Михаиловића и Михиза, почели су да хвале Милошевића и његову политику.³¹¹⁷ Милорад Павић је говорио да је Милошевић први политичар који је урадио нешто велико за Србију, док је увек суздржана Десанка Максимовић пристала да буде рецензент његове књиге „Године расплета“.³¹¹⁸ Били су спремни да пређу преко Милошевићевог догматизма све док је спроводио политику за коју су сматрали да је неопходна. До краја 1989. уздржан тон с краја претходне године замениле су неумерене похвале. Милован Данојлић је у јавном писму у децембру 1989. о Милошевићу писао:

„Дуноу си живот српској души. Јесте, ништа не би постигао без народа, али ни народ без Тебе не би могао извести то што је извео. (...) Народ је уз тебе остао чист, а Ти са њим усправан и исправан. (...) Српски народ је у теби препознао свој понос и свој пркос. (...) Ти заслужујеш нешто много лепше и више: поштовање слободних грађана, пријатељство равноправних грађана, критичке симпатије освешћених умова.“³¹¹⁹

Иако у литератури доминира схватање да су овакав став према Милошевићу заузели сви српски интелектуалци, то је учинио тек део њих. Многи су се брзо „отрезнили“. Михиз и Мића Поповић су признавали своју грешку. „Свој немали допринос слушавању просечног Србина дали су и српски интелектуалци, међу њима и Борислав Михајловић“, написао је Михиз.³¹²⁰ Велики број најекспониранијих српских интелектуалаца након обнове вишепартизма је ступио у партије супротстављене Милошевићевом реформисаном Савезу комуниста. Уместо тврдње да су српски интелектуалци већином стали уз Милошевића много је тачније рећи да је његовом појавим разбијен никад до краја формиран опозициони блок. Једни су остали посматрачи, други су се приклонили Милошевићу док су трећи инсистирали да остају демократска опозиција.

---

³¹¹⁶ К. Nikolić, „Humanistička inteligencija i obnavljanje parlamentarizma u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 3 (2011), 63.

³¹¹⁷ V. Stevanović, *nav. delo*, 121.

³¹¹⁸ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 156.

³¹¹⁹ „Отворено писмо Слободану Милошевићу“, *Књижевне новине*, 15. децембар 1989.

³¹²⁰ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 157.

Ћосић, кога су многи с правом сматрали са првог човека неформалне српске опозиције, остао је суздржан. Иако су из Словеније током 1989. стизале оптужбе да Милошевић и Ћосић хоће да „федерацију присвоје за себе“ такве тврдње су биле потпуно без основа.³¹²¹ У јулу 1989. Ћосић је дао интервју италијанском листу „Ил Темпо“ у којем је рекао да припада „оној групи опозиције која га (Милошевића, прим. П. Р.) подржава, али са резервом. Подржавам га све донде докле се бори за једну демократску федерацију, без икакве жеље за хегемонијом Србије“.³¹²²

Ћосић и Милошевић се нису срели све до почетка 1990. године.³¹²³ Неформалну подршку Милошевићу Ћосић је исказао када се са Антонијем Исаковићем и Браном Црнчевићем појавио на оснивачком конгресу Социјалистичке партије Србије.³¹²⁴ Али, Ћосић се такође појавио и на оснивачкој скупштини Демократске странке 11. децембра 1989.³¹²⁵ Однос најјутицајнијег међу критичким интелектуалцима из осамдесетих и Слободана Милошевића током деведесетих је предмет многих контроверзи и различитих тумачења. Тај однос излази из оквира овог рада.

---

³¹²¹ С. Селенић, *Искорак у стварност*, 45.

³¹²² „Шта је Добрица Ћосић стварно рекао“, *НИН*, 10. септембар 1989.

³¹²³ S. Đukić, *Lovljenje vetra*, 159.

³¹²⁴ N. Miller, *op. cit.*, 329.

³¹²⁵ K. Nikolić, „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990“, *Tokovi istorije*, br. 2 (2011), 136.

Закључак

У пролеће 1989. још једна фаза у развоју косовског питања је окончана. Од усвајања Устава 1974. године па до измена у Уставу СР Србије у марту 1989. косовско питање се развијало као политичко питање, на релацији федерација – руководство СР Србије – руководство САП Косова. Спорови око положаја Косова у Србији и Југославији су вођени кроз политички дијалог, методама које нису биле демократске али се ни по чему нису разликовале од начина на који је вођена политика у читавој Југославији.

У првом делу периода обухваћеног дисертацијом, све до побуне на Косову у пролеће 1981, косовско питање је било везано за спор око положаја покрајина у оквиру републике Србије и суштински није постојало као засебна тема. Покушај Добрице Ћосића да на 14. пленуму ЦК СК Србије 1968. отвори косовско питање као проблем који није само политички, уставни, већ знатно шири: историјски, међунационални, чак цивилизацијски, и који је директно везан за националну политику СКЈ у целини, оквалификован је као „диверзија“ и угушен. Од тада, па до побуне 1981, руководство САП Косова је дефинисало политику чији су главни постулати били: очување и у пракси проширивање аутономије, албанизација покрајине и контрола информација о стању у покрајини. Оваква политика делимично је била резултат национализма доминантних албанских кадрова, а делом је почивала на процесима који су били актуелни у читавој Југославији: затварању у границе федералних јединица и остамостављању политичке бирократије које је на себе преузимала улогу тумача и браниоца националних интереса свога народа. Тако је албанизација, процес са највећим последицама, била подједнако резултат закаснелог националног буђења Албанаца које је прерастало у националромантичарску и националистичку еуфорију, колико и тежње покрајинске елите да ојача свој положај.

У овом периоду (1968-1981) дошло је до формирања још једног важног фактора у косовском питању – илегалног сепаратистичког покрета директно подржаваног од стране Албаније и са јаким ослоном у бројној албанској емиграцији. Почетком седамдесетих илегалне групе су биле слабе и неорганизоване. Читав покрет је бројао тек неколико десетина припадника, већином познатих служби државне безбедности. Била је то мешавина чланова раније откривених илегалних група, са дугогодишњим затворским стажем, и студената који су се истакли током демонстрација 1968. и покушаја поновних

демонстрација 1969. Национално буђење Албанаца омогућило им је повољну климу за придобијање нови присталица. Велики ослонац су имали у разгранатим породичним везама, посебно у породицама са балистичком прошлошћу. Након хапшења и судских процеса 1973. и 1974. већина најактивнијих припадника илегалног покрета се нашла у затворима али је покрет наставио да се развија. До ескалације активности је дошло 1977. и 1978. године, баш у време када се покрајинско руководство суочило са притисцима из републике за преиспитивање уставних односа у Србији. Политика чији је главни циљ било очување сопствених позиција и самосталности покрајине омогућила је да покрет стиче све већи утицај међу Албанцима.

Побуна на Косову 1981. је била неминовни резултат косовске стварности током седамдесетих. Демографски бум Албанаца праћен националним буђењем одвијао се у условима дубоке економске и културне заосталости. Политика покрајинске елите, заједно са изузетно јаким утицајем традиције и језичком баријером утицала је да степен интеграције Албанаца у југословенско друштво буде изузетно низак. Нарасло социјално незадовољство каналисано је деловањем илегалног покрета у захтев „Косово република“.

Побуна је открила проблеме прикриване током седамдесетих (исељавање Срба и Црногораца, деловање илегалног покрета) и упозорила да би стање могло да ескалира. Ипак, све до друге половине осамдесетих Косово није постало југословенска тема. Српско руководство је побуну и новооткривене проблеме на Косову искористило за политички притисак како би извршили редефинисање односа републике и покрајина али је покушај стопиран на савезном нивоу. И поред промене у реторици, а крајем деценије и у начину вођења политике, косовско питање је за српско руководство све време остало политичко, првенствено уставно питање, а редефинисање уставних односа главни циљ.

Истовремено, у руководству САП Косова је одржан континуитет политике из седамдесетих. Главни циљ је било очување самосталности оличене у уставној аутономији. Проблеми изазвани кризом у међунационалним односима и социјалним врењем надилазили су способности руководства покрајине да их реши чак и да је постојала искрена воља да се то учини а ње код великог броја кадрова није било. Руководство је исељавања Срба и борбу против илегалног покрета посматрало кроз бригу за сопствени положај и самосталност покрајине због чега је дошло до релативизације значаја ових процеса и чак порицања да исељавање под притиском уопште постоји. Створена је атмосфера у којој су притисци из

Београда за решавање нагомиланих проблема тумачени као доказ антиалбанских тежњи Срба. Таква политика је неизбежно доводила до све дубљег међуетничког јаза.

Наупех да се проблеми на Косову реше утицао је да се средином седамдесетих у косовско питање укључи нови фактор – српски критички интелектуалци чије је деловање имало обресе својеврсне протоопозиције. До њиховог ангажовања није дошло случајно. Након гушења замаха слободне мисли крајем шездесетих и почетком седамдесетих деловање побуњеника против режима је много више било реакција него резултат њихове иницијативе. Тражили су питања на којима су могли да се супроставе погрешној политици режима. Косовско питање се је било једно од њих.

Иако се у литератури често истиче одлучујућа улога интелектуалаца у наметању косовског питања као националног питања и радикализацији дискурса о Косову, њихова улога је ипак све време остала споредна. Највећи утицај српски интелектуалци су остварили од средине 1985. до појаве Меморандума САНУ крајем 1986. У месецима нарастања социјалног незадовољства и његовог све чешћег испољавања кроз штрајкове, интелектуалци су заједно са штампом утицали да стање на Косову постане мера (не)успеха државног руководства. Ситуација на Косову је постала кључни доказ српског „пораза у миру“, неравноправног положаја у Југославији са којим је требало раскрстити.

Током 1986. и 1987. коначно је дошло до озбиљнијег ангажмана федерације на решавању косовског питања. Реакција је била закаснела и недовољно одлучна. До тада, код Срба али и код Албанаца незадовољство је нарасло до критичне тачке. Срби су захтевали брзе и конкретне резултате које би јасно видели у својој средини. Са друге стране, Албанци су све више изражавали незадовољство политиком према Косову после 1981. и оптужбама на рачун албанског народа у целини које су у делу српске штампе попримале обележја антиалбанске кампање. У таквој атмосфери и са једнима и са другима је било лако манипулисати. Срби су поверење поклонили победничкој струји у унутарпартијском сукобу у СК Србије, оличеној у Слободану Милошевићу, који је обећавао брзе и конкретне резултате. Истовремено, у условима тешких социјалних прилика и сталних притисака на Косово из Србије и федерације међу Албанцима је нарастало уверење да су жртве антиалбанске политике. Захваљујући пропаганди илегалног покрета, национално оријентисаних интелектуалца и смењених функционера одбрана аутономије је представљена као питање опстанка, бити или не за будућност Албанаца.

Поред комплексне ситуације на терену, додатни проблем у решавању косовског питања је представљала чињеница да су га политички актери у Југославији посматрали као део ширег проблема – реформе југословенске федерације за коју је у другој половини осамдесетих постало јасно да је неизбежна.

Највеће разлике у споровима вођеним око будућег уређења Југославенске државе су постојале у две области. Прва је био концепт даљег изградње политичког система. Заговорници социјалдемократских идеја у Словенији су се 1988. организовано легитимисали у оквиру РК ССРН Словеније и јасно рекли да ће деловати као политичка партија. Сличне иницијативе су постојале и у другим републикама, посебно међу интелектуалцима, али и у оквиру СК. За то време у врху СКЈ су траја неслагања око изгледа будућег политичког система и демократизације друштва уопште. Постојале су дилеме: да ли ићи на политички плурализам у оквиру неке од масовних организација (нпр. ССРН) или увести партијски плурализам. Такође, каква треба да буде улога СКЈ, као једне од последњих интегративних југословенских институција?

Друга спорна област је био концепт уређења државе. До пролећа 1989. у СФРЈ су се јасно дефинисале две струје. Једни су бранили актуелни систем, проглашавајући то за заштиту авнојевских принципа, и тражили даље клизање у конфедерализам. Желели су јединствен тржишни систем и ништа више: ни порески систем, ни политику, ни савезне законе, ни Армију, а да се све у вези тржишта мора одлучивати консензусом. Друга струја се залагала реформе које би суштински значиле унитаризацију земље, снажење централних институција и афирмисање већинског одлучивања.

Питање уставних односа у Србији је било нераскидиво повезано са овом облашћу спорних питања. У федералном врху је званично постојао консензус око тога да је положај Србије неодржив. Српско руководство је после дугогодишњих покушаја 1986/1987. добило подршку за промену устава, али тек у најкритичнијем часу и тада нејединствену. И поред званичне подршке ЦК СКЈ уставним променама у Србији многи функционери из западних република су их отворено критиковали. Изговор је налажен у политици Слободана Милошевића али је чињеница да су сличне тенденције постојале и знатно пре његовог ступања на политичку сцену. У ствари, на Косову се није „бранила авнојевска Југославија“ већ су се сукобљавале две визије будућности југословенске федерације.

У таквим околностима појава Слободана Милошевића и његове политике „без компромиса“ је била неизбежна. У литератури се често (имплицитно или директно) тврди да је Милошевић био резултат колективне српске склоности ка ауторитаризму. У ствари, Милошевић је био производ историјских околности створених на тлу Србије и Југославије у позним осамдесетим.

Победа Милошевића и његових сарадника у сукобу са струјом Ивана Стамоблића није ништа променила у циљевима политике српског руководства: они су дефинисани на 18. седници ЦК СК Србије 1984. а суштински постављени у другој половини седамдесетих од стране Драже Марковића и Петра Стамоблића. Милошевић је донео нови начин вођења политике: уместо преговарања и спорог напредовања кроз компликовану мрежу политичких савезништава у органима партије користио је плимину социјалног незадовољства за рушење свих политичких препрека.

Кључна реч Милошевићеве „антибирокарстке револуције“ је била „јединство“. Масовни митинзи у лето и јесен 1988. требали су да покажу јединство руководства и народа у остваривању заједничког циља. Национална мобилизација је било колико подстакнута толико и спонтана. Током 1988. уз Милошевића је стао највећи број грађана, а међу њима и велики број интелектуалаца. Тврдња да је Милошевић по преузимању контроле над српским руководством прихватио националистичку политику дефинисану Меморандумом САНУ не стоји: нити је Меморандум био политички програм, нити је Милошевић ишта променио у политичком курсу. У ствари, у политичким циљевима било је много подударности између циљева које је дефинисао Стамоблић (а које је Милошевић преузео) и ставова најутицајнијих критичких интелектуалаца. Током 1987/1988. Милошевићев популизам и политика без компромиса привукли су како грађане тако и део интелектуалаца, посебно оних са трибина у Француској 7. Знатан део интелектуалаца, посебно оних који су у ранијем периоду сматрани за лидере опозиције, остао је по страни и касније се придружио опозиционим политичким партијама.

Правдајући свој начин вођења политике Милошевић је истицао да ауторитет црпе не из ауторитета партије, већ од „народа“. Како је „народ“ (под снажним утицајем интелектуалаца) већ био поставио решавање проблема на Косову као меру успешности руководства, Милошевић је одговорио обећањем да ће проблеми на Косову бити решени,

али да је то једино могуће када „Србија опет буде цела“, односно када буду извршене уставне промене.

Милошевићева политика у јесен 1988. и пролеће 1989. је то омогућила. Истовремено, избрисала је сваку могућност за дијалог о будућности заједничке државе. У Словенији већ од суђења Јанши, Борштнеру, Тасичу и Заврлу није било искрене воље да се о заједничкој будућности разговара. Слично расположење је владало у Хрватској. У пролеће 1989, до када сеже овај рад, Милошевићева политика је изгледа успешна. По тренутним резултатима она то и јесте била. Међутим, окончање уставних промена у Србији донело је велике промене. Југославија је ушла у период транзиције који је две године касније окончан распадом и грађанским ратом. Косовско питање је ушло у нову фазу, у којој више нису коришћена легална политичка средства, већ бојкоти, тероризам и интернационализација проблема, што је на крају неизбежно водило у ратни сукоб.

Списак коришћених извора:

(сложено азбучним редом)

I. Архивска грађа

Архив Југославије (АЈ)

- фонд 130 – Савезно извршно веће
- фонд 215 – Савезно јавно тужилаштво
- фонд 216 – Савезни суд
- фонд 406 – Лични фонд Миодрага Зечевића
- фонд 507 – Централни комитет Савеза комуниста Југославије
  - седнице ЦК СКЈ
  - седнице Председништва ЦК СКЈ
  - седнице Комисије Председништва ЦК СКЈ за политичку пропаганду и информативну делатност
- фонд 787 – Лични фонд Николе Љубичића
- фонд 803 – Председништво СФРЈ
  - седнице Председништва СФРЈ
  - седнице Савезног савета за заштиту уставног поретка
- фонд 837 – Канцеларија Председника републике
- фонд 842 – Лични фонд Љубимора Тадића

Архив Србије (АС)

- Фонд њ2 – Централни комитет Савеза комуниста Србије
  - седнице Централног комитета СК Србије
  - Конгреси ЦК СКС (VII, VIII, IX, X, XI и XII)
  - седнице Председништва ЦК СК Србије
  - седнице Извршног комитета Председништва ЦК СК Србије
  - седнице Комисије ЦК СКС за идејно деловање СК у култури
  - седнице Комисије ЦК СКС за идејно деловање СК у образовању и науци
  - седнице Комисије ЦК СКС за информисање и пропаганду
  - седнице Комисије ЦК СКС за међународне односе и сарадњу
  - седнице Комисије ЦК СКС за представке и жалбе
  - седнице Комисије ЦК СКС за развој међунационалних односа
  - седнице Опумоћства ЦК СКС за питања наших радника привремено запослених у иностранству
- Фонд њ2 ПК СКК - Покрајински комитет Савеза комуниста Косова
  - седнице Покрајинског комитета СК Косова
  - седнице Председништва ПК СК Косова
  - конференције ПК СК Косова
  - разно – материјали са консултација, седница комисија ПК СК Косова и др.

Фонд г18 – Скупштина СР Србије
Комисија за уставна питања
Фонд г274 – Председништво СР Србије
седнице Председништва СР Србије
саветовања у Председништву СР Србије
Фонд Танјуг

Историјски архив Београда (ИАБ)
фонд 65 – Градски комитет Београд
фонд 2769 – Лични фонд Драже Марковића
фонд 2829 – Легат Славка Зечевића

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС)
фонд ПА – Политичка архива - Албанија

Архив Манастира Високи Дечани (АВД)
Општа архива (1945-1990)

Историјски архив Краљева (ИАК)
фонд СО Краљево

Историјски архив Ужица (ИАУ)
фонд МГ – Мемоарска грађа

II. Објављени извори:

1. Amnesty International, *Yugoslav Prisoners od Conscience*, London 1985.
2. *Активност Савеза комуниста Србије после Четврте седнице ЦК СК Југославије/Шеста седница ЦК СК Србије*, Седма сила, Београд 1966.
3. *Бела књига – 1984. Обрачун са „културном револуцијом“ у СФРЈ*, прир. Николић К., Цветковић С., Трипковић Ђ., Службени гласник, 2010.
4. *Ванредна Скупштина САНУ*, САНУ, Београд 1986.
5. Димић Љ., Борозан Ђ. (пр.), *Југословенска држава и Албанци*, том 1, Службени лист СРЈ/Архив Југославије/Војно-историјски институт, Београд 1998.
6. *Документа о спољној политици Југославије. Југославија-СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1965-1980*, том 2, прир. Л. А. Величанскаја и др, Архив Југославије, Београд 2016.

7. *Документа о спољној политици Југославије. Југославија – Сједињене Америчке Државе. Сусрети и разговори највиших званичника Југославије и САД 1955-1980*, прир. Милошевић М., Богетић Д., Архив Југославије, Београд 2017.
8. *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, Institut za avremenu istoriju/Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti/Službeni glasnik Republike Srbije, прир. Pavlović М., Београд 2008.
9. Ђого Г., *Вунена времена. Процес и коментари*, први-други део, Службени гласник, Београд 2011.
10. *Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz*, Savezni zavod za statistiku, Београд 1986.
11. *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Београд 1989.
12. *Конгрес културне акције у СР Србији: Крагујевац 28, 29 и 30. октобар 1971*, Републичка конференција ССРН СР Србије, Београд 1972.
13. Marković P., „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine. Jedan dokument“, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1999), 169-180.
14. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Podaci po naseljima i opštinama. Knjiga II*, Savezni zavod za statistiku, Београд 1994.
15. *Одбор за одбрану слободe мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки, Службени гласник, Београд 2009.
16. *Одговорност и задаци Савеза комуниста Србије у развоју политичког система социјалистичког самоуправљања и спровођењу утврђене политике*, Комунист, Београд 1984.
17. Petranović B., Zečević M., *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Drugi tom 1943-1986*, Prosveta, Београд 1987.
18. *Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1981. godini*, Savezni zavod za statistiku, Београд 1984.
19. *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, прир. Zečević М., Архив Југославије, Београд 1998.
20. Радуловић Ј., *Случај „Голубњача“: за и против*, Филип Вишњић, Београд 2008.
21. *Против забрана. Разговор „Социјализам и култура“*. Филозофско друштво Србије 1969, прир. З. Кучинар, Службени гласник, Београд 2011.
22. *Са нашег пута нико нас не може скренути. Говор Фадила Хоџе на састанку актива научних, образовних, културних и јавних радника у Приштини*, 1982.
23. *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, НИП Комунист, Београд 1968.
24. *Саопштења, записници и писма Одбора за заштиту уметничке слободe, при Београдској секцији писаца у Удружењу књижевника Србије*, прир. Јосић Вишњић М., Јосић М., Београд 1984.
25. Симић П., *Тито – Строго поверљиво. Архивски документи*, Службени гласник, Београд 2011.

26. *Спрега унутрашњег и спољног непријатеља*, изјава Цвида Ниманија Танјугу, 2. април 1981.
27. *Trinaesti kongres SKJ. Referat, rezolucije, Statut SKJ, završna riječ, sastav organa SKJ*, NIŠRO „Oslobođenje“, Sarajevo 1986.
28. Трипковић Ђ., „Тито о посети Брежњева Југославији 1971.“, *Токови историје*, бр. 1 (2013), 239-249.
29. Трипковић Ђ., „Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-их година 20. века“, *Токови историје*, бр. 2 (2013), 283-299.
30. Ћосић А., *Часопис Јавност 1980*, Службени гласник, Београд 2011.
31. *Устав СФРЈ. Устави социјалистичких република и покрајина. Уставни закони. Регистар појмова*, Просвета, Београд 1974.
32. Çeku E., *Shekulli i ilegales: proceset gjyqësore kundër ilegales në Kosovë. Dokumente, Brezi '81*, Prishtinë.
33. *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архие Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, ур. Марија Литричин, Жагор, Београд 2011.

III. Дневници, мемоари, сећања:

1. Bukovski V., *Moj život disidenta*, Globus, Zagreb 1988.
2. Buden B., Žilnik Ž., *Uvod u prošlost*, Centar za nove medije_kuda.org, Novi Sad, 2013.
3. Vuković Z., *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966-1972. godine*, Narodna knjiga, Beograd 1989.
4. Галовић Ш., *Говор и предговор*, Глобус, Загреб 1989.
5. Gligorijević M., *Rat i mir Vladimira Dedijera. Sećanja i razgovori*, Narodna knjiga, Beograd 1985.
6. Gligorijević M., *Mića Popović. Odgovor Miće Popovića*, Slobodan Mašić, Beograd 1983.
7. Golubović Z., *Živeti protiv struje*, Krug, Beograd 2001.
8. Грујић Р., *Како смо смењени. Обрачун са директорима великих колектива у Србији*, Привредни преглед, Београд 1989.
9. Dizdarević R., *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo 2000.
10. Димитријевић К., *Момо Канор. Сећања и дружење*, Прометеј, Београд 2010.
11. Doderović M., *Kako se dogodio Šolević*, Gradina, Niš 1990.
12. Dragosavac D., *Zbivanja i svjedočenja*, Globus, Zagreb 1985.
13. Đekić M., *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beseda, Beograd 1990.
14. Đilas M., *Vlast i pobuna*, Književne novine, Beograd 1991.

15. Ђоковић М., *Косметски досије. Исповести и судбине прогнаних са Косова...*, АИЗ Досије, Београд 1990.
16. Ђukić S., *Čovek u svom vremenu – razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd 1989.
17. Ђукић С., *Политичко гробље*, Службени гласник, Београд 2009.
18. Ђukić S., *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Samizdat B92, Beograd 2001.
19. Ђукић С., *Поглед из осињака. Разговори и сусрети са Добрицом Ђосићем*, Службени гласник, Београд 2014.
20. Зечевић М., *Тако је било. О другима и себи у догађајима једног времена*, Нолит, Београд 2010.
21. Зечевић С., *Сећања и казивања*, С. Зечевић, Београд 2004.
22. Zimerman V., *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rusitelji*, Dan Graf, Beograd 2003.
23. Зубановић С., *Од поезије до случаја. Искусство једног уредништва*, Службени гласник 2010.
24. Ivanji I., *Titov prevodilac*, Samizdat B92, Beograd 2003.
25. Игић Ж., *Косово и Метохија (1981-1991): увод у југословенску кризу. Дневник. Књ. 1*, Јединство/Октоих, Приштина/Подгорица 1992.
26. Jakšić V. (pr.), *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, Res publica/Službeni glasnik, Beograd 2010.
27. Б. Јовић, *Политички лавиринт деведесетих*, Службени гласник, Београд 2010.
28. Kavčič S., *Dnevnik in spomini. Knj. 2 (1980-1987)*, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1988.
29. Karan M., *Isključivo lično. Kosovo posle svega*, Samizdat B92, Beograd 2001.
30. Keković V., *Vrijeme meteža 1988-1989*, KPZ Podgorica, Podgorica 2002.
31. Коматина Б., *Југословенско-албански односи 1979-1983. Белешке и сећања амбасадора*, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
32. Крестић В., *Запамћења*, Матица српска, Нови Сад 2016.
33. Krunić V., *Decenija zatora i raskola*, Prometej, Novi Sad 2009.
34. Колаковски Л., *Занимљива времена немирна времена. С Лашеком Колаковским разговарао Збигњев Менцел*, Службени гласник, Београд 2009.
35. Lakićević M., *Ispred vremena. 1963-1973, sudbonosna decenija, uspon i pad srpskih liberala, uzroci i posledice, od tada do naših dana, kroz prizmi Ekonomske politike, novina kakvih više nema*, Fond za otvoreno društvo, Beograd 2011.
36. Липковски Т., *Четири тиранске године*, Завод за уџбенике, Београд 2008.
37. Лукић В., *Брионски пленум. Обрачун са Александром Ранковићем: сећања и сазнања*, Стручна књига, Београд 1990.

38. Đ. Malavrzic (pr.), *Šezdeset osma lične istorije. 80 svedočenja*, Radio Beograd 2/Službeni glasnik, Beograd 2008.
39. Marković V., *Za ljudska prava. Moje disidentske uspomene*, Slobodna knjiga, Beograd 1999.
40. Марковић М., *Јуриш на небо*, књ. 1-2, Просвета, Београд 2008.
41. Марковић М., *Било је то овако*, књ. 1, Новости, Београд 2015.
42. Malešević M., *Didara. Životna priča jedne Prizrenke*, Srpski genealoški centar, Beograd 2004.
43. Malići Š., *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Links, Beograd 2014.
44. Мамула Б., *Случај Југославија*, Дан Граф, Београд 2014.
45. Marković D., *Život i politika 1967-1978. Knj. 1-2*, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd 1987.
46. Медаковић Д., *Ефемерис: хроника једне породице*, књ. 3, Прометеј, Нови Сад 1998.
47. Медаковић Д., *Дани, сећања*, књ. 1-5, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003-2008.
48. Милошевић С., *Године расплета*, БИГЗ, Београд 1999.
49. Minović Ž., *Gojko i Pavle*, Pritmedia, Beograd 2007.
50. Mićunović V., *Moskovske godine 1969/1971*, Jugoslovenska revija, Beograd 1984.
51. Mićunović D., *Život u nevremenu. Ruža vetrova. Knjiga prva: 1930-1990*, Arhipelag, Beograd 2013.
52. Mihajlov M., *Ponovljene misli*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
53. Михајловић Михиз Б., *Казивања и указивања*, БИГЗ, Београд 1994.
54. Mihajlović Mihiz B., *Autobiografija o drugima*, Euro-Giunti, Beograd 2008.
55. Михајловић Д., *Повленске магле и видици*, први том, „НЕА“ д.о.о, Београд 2005.
56. Мишовић М., *Наследници без тестаментa. Разговори са главним уредницима НИИ-а*, С. Машић, Београд 1999.
57. Младеновић Т., *Успутне скице за портрете*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1995.
58. Nenadović A., *Mirko Teravac. Sećanja i komentari*, Radio B92, Beograd 1998.
59. Nenadović A., *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb 1989.
60. Nikezić M., *Srpska krhka vertikala*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003.
61. Orlandić M., *U vrtlogu*, Montenegropublic, Podgorica 1997.
62. Pavlović D., *Olako obećana brzina*, Globus, Zagreb 1988.
63. Pavlović Ž., *Ispljuvak pun krvi*, Grafički atelje „Dereta“, Beograd 1990.
64. Палавестра П., *Књижевност и јавна реч (Књижевне теме XII)*, Центар за културу, Пожаревац 1994.

65. Папић Ж., *Време застоја: Србија 1968-1988*, Економика, Београд 1990.
66. Раћера Ј. М., *Crveni horizont. Dnevnik šefa jedne komunističke špijunske službe*, Акваријус, Београд 1990.
67. Пекић В., *Život na ledu II. Dnevnici 1955-1982*, Службени гласник, Београд 2013.
68. Перовић Л., *Zatvaranje kruga: ishod političkog rascera u SKJ 1971/1972*, Svetlost, Сарајево 1991.
69. Петровић А., *Novi film II (1965-1970). „Crni film“*, Научна књига, Београд 1988.
70. Поповић Д., *Летопис о Влаовићима*, том 3, Агенција „Мир“, Нови Сад 2006.
71. Селенић С., *Искорак у стварност*, Просвета, Београд 2003.
72. *Snaga lične odgovornosti*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд 2008.
73. Спасић В., *Lasica koja govori. Osnovne pretpostavke borbe protiv terorizma*, Milenijum 2000, Београд 2000.
74. Стамболић И., *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987*, Globus, Загреб 1988.
75. Стамболић И., *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Radio B92, Београд 1995.
76. Стамболић И., *Koren zla*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд 2002.
77. Стамболић И., Ћуровија С., *Žrtve: Ivan Stambolić Slavku Ćuruviji*, Удружење Наука и друштво Србије, Београд 2006.
78. Станковић М., *Тито. Између живота и смрти. Последњи дани Јосипа Броза по дневнику личног лекара*, Службени гласник, Београд 2016.
79. Стевановић В., *Дневник самоће. Избор из фрагмената 1988-1993*, Службени гласник, Београд 2010.
80. Стојшић Ђ., *Осма седница. Како је Слободан Милошевић победио а Србија историјски изгубила*, Дан Graf, Београд 2014.
81. Тишма А., *Дневник 1942-2001*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 2001.
82. Тошић Д., *О људима. Есеји, записи, сећања*, Слободан Машић, Београд 2001.
83. Трновци Х., *Моја исповест о Косову*, Политика, Београд 1987.
84. Тудјман Ф., *Usudbene povjестice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Загреб 1995.
85. Ћосић Д., *Лична историја једног доба*, Књ 1-3, Службени гласник, Београд 2009.
86. Ћосић Д., *Пријатељи мога века*, Службени гласник 2011.
87. Удовићки Д., *Treći juni 1968. Od kritike svega postojećeg do uništenja svega postojećeg*, Prometej, Нови Сад 2008.
88. Фахмиу В., *Blistavo i strašno, drugi deo*, Samizdat B92, Београд 2014.
89. Чанадановић М., *Одговори. Политичке сукубице*, Службени гласник, Београд 2012.
90. Чкречић Д., *Живот. Политика. Коментари*, Службени гласник, Београд 2008.

91. Чкребић Д., *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*, Службени гласник, Београд 2009
92. Нохха Е., *The Titoites. Historical notes*, The Institute of Marxist-Leninist students at the central committee of the Party of labour of Albania, Tirana 1982.
93. Šuvar S., *Nezavršeni mandat*, Prvi – Drugi tom, Globus, Zagreb 1989.
94. Qosja R., *Nezaštićena sudbina. O Albancima u Jugoslaviji danas*, HSLS, Zagreb 1990.

IV. Периодика:

1. Арена
2. Блиц
3. Борба
4. Вечерње Новости
5. Вечерњи лист
6. Вјесник
7. Вјесник у сриједу
8. Време
9. Данас
10. Der Spiegel
11. Дневник (Нови Сад)
12. Дневник (Љубљана)
13. Дуга
14. Интервју
15. Јединство
16. Књижевне новине
17. Књижевна реч
18. Комунист
19. Младост
20. Недељник
21. НИН
22. Нова Ревизија
23. Новости 8
24. Ослобођење
25. Побједа
26. Политика
27. Политика Експрес
28. Православље
29. Рад
30. Република

31. Скупштински преглед
32. Слободна Далмација
33. Службени лист СФРЈ
34. Студент

V. Извори са интернета:

1. Транскрипти са суђења Слободану Милошевићу:
http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/_Milosevic.html
2. Сећања прикупљена у пројекту „Oral History Kosovo“:
<http://oralhistorykosovo.org/interviews/>
3. Историја „Албанско-америчке цивилне лиге“
<https://www.aacl.com/our-25-year-history>

Списак коришћене литературе:

(сложено азбучним редом)

I. Монографије и синтезе:

1. Allcock J., Milivojević M., Horton J., *Conflict in former Yugoslavia: an Encyclopedia*, ABC-CLIO, 1998.
2. Amelin P., *Inteligencija u socijalističkom društvu*, Novosti, Moskva 1976.
3. „*Antibirokratska revolucija*“ (1987-1989), ur. Lekić S., Službeni glasnik/StatusTeam, Beograd 2009.
4. Антонић С., *Још није готово: Слободан Милошевић*, Вукотић медиа, Београд 2015.
5. Бабић М., *Енвер Хоџина Албанија*, посебно издање, Актулена политика библиотека Танјуга, Београд 1981.
6. Баргл П., *Албанци. Од средњег века до данас*, СЛЮ, Београд 2001.
7. Базић Ј., *Српско питање. Политичке концепције решавања српског националног питања*, Службени гласник СЦГ/Институт за политичке студије, Београд 2003.
8. Барјактаревић Р., *Бесане ноћи. Истина о српском покрету*, Пергамент, Приштина 1995.
9. *Бела књига о непријатељској политици Владе Народне Републике Албаније према Федеративној Народној Републици Југославији*, ДСИП ФНРЈ, Београд 1961.
10. Benda Ž., *Izdaja intelektualaca*, Socijalna misao, Beograd 1996.
11. Bennett C., *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*, Hurst & Company, London 1995.
12. Берђајев Н., *Духовна криза интелигенције*, Бримо, Београд 2002.
13. Бериша А. и др, *Косово: некад и сад/Kosova: dikur e sot*, Економска политика, Београд 1973.
14. Бећковић М., *Саслушања*, Српска књига, Рума 2001.
15. Bilandžić D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb 1985.
16. Bilandžić D., *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, Globus, Ljubljana 1986.
17. *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, ed. W. Outhwaite, Blackwell 2006.
18. Бурдије П., *Нарцисово огледало: расправа о телевизијском новинарству*, Слио, Београд 2000.
19. Бурдје П., *Правила уметности: генеза и структура поља књижевности*, Светови, Нови Сад 2003.
20. Богдановић Д., *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Књижевне новине, Београд 1990.

21. Bogdanović M., *Konstante konvertitstva. Hod u mjestu – od Dilasa do Dilasa*, Centar za liberaterske studije, Beograd 2013.
22. Bogetić D., *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta*, Zavod za udzbenike/Institut za savremenu istroiju, Beograd 2015.
23. Божићевић А., Мишев Р., *Дечанске и друге приче*, Манастир Светог Луке, Бошњане 2014.
24. Bodrijar Ž., *Iluzija kraja ili štrajk događaja*, Rad, Beograd 1995.
25. Bolton J., *Worlds of Dissent: Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture Under Communism*, Harvard University Press, Cambridge 2012.
26. Bondarev N., *Misterija Tito. Moskovske godine*, Čigoja štampa, Beograd 2013.
27. Borstin D., *Svet stvaranja: istorija junaka mašte*, Geopoetika, Beograd 2004.
28. Васовић Н., *Лажни цар Шћепан Киш*, Народна књига/Алфа, Београд 2005.
29. Васовић Н., *Зар опет о Кишу?*, Конрас, Београд 2012.
30. Vestad O. A., *Globalni hladni rat*, Arhipelag, Beograd 2008.
31. Vahtel E., *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Knjizevnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd 2001.
32. Видачић Р., *Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944-1952*, Београд 1999.
33. Видачић Р., *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Службени лист СРЈ, Београд 2000.
34. Vickers M., Petifer Dž., *Albanija. Od anarhije do balkanskog identiteta*, predgovor Predraga Simića, NEA, Beograd 1998.
35. Vickers M., *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*, University of California Press 1998.
36. Vickers M., *The Albanians. A Modern History*, I. B. Tauris, London 2006.
37. Weiner T., *Legacy of Ashes: The History of the CIA*, Doubleday, 2007.
38. Vladisavljević N., *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milosevic, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, New York 2008.
39. Woodward S., *Socialist Unemployment: the political economy of Yugoslavia: 1945-1990*, Princeton University Press, Princeton 1995.
40. Vudvord S., *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Filip Višnjić, Beograd 1997.
41. Vučetić R., *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, CLIО, Beograd 2016.
42. Гаталовић М., *Косово и Метохја у државној политици Југославије 1958-1965*, ИСИ/Друштво историчара Србије, Београд 2016.
43. Гедис Ц., *Хладни рад. Ми данас знамо*, CLIО, Београд 2003.

44. Gaddis J. L., *The Cold War. A New History*, The Penguin Press, New York 2005.
45. N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolnizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Matica Srpska, Novi Sad, 1984.
46. Gligoriјевић М., *Slučajna istorija*, BIGZ, Beograd 1998.
47. Глигоријевић М., *Српска мала у Ђаковици*, Краљево 2012.
48. Глишић В., *Сусрети и разговори. Прилози за биографију Петра Стамболића*, Службени гласник, Београд 2010.
49. Graebner N. A., *Reagan, Bush, Gorbachev: revisiting the end of the Cold War*, Praeger Security International, Westport 2008.
50. Davičo O., *Procesi*, Oslobođenje, Sarajevo 1983.
51. Даниловић Р., *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Завод за уџбенике, Београд 2010.
52. Di Lellio A., *The Battle od Kosovo 1389. An Albanian Epic*, I. B. Tauris, London 2009.
53. Димић Љ., *Историја српске државности, књ. 3, Србија у Југославији*, САНУ, Носи Сад 2001.
54. Девић Н., *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји*, Институт за савремену историју, Београд 2015.
55. Doder D., Branson L., *Milosevic: portrait of a tyrant*, The Free Press, New York 1999.
56. Doder M., *Kopinič bez enigme*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986.
57. Doder M., *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989.
58. Dolanc S., Vejnović Z., *Snage, sredstva i metodi spoljnog ugrožavanja SFRJ*, Borba, Beograd 1985.
59. Dragović-Soso J., *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd 2004.
60. Ђаковић С., *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд 1986.
61. Ђаковић С., *Фадил Хоџе и Енвер Хоџа. Сличности и разлике*, Научна књига, Београд 1989.
62. Ђерић Г., *Сувишне речи. О интелектуалцима и знању*, Златно руно, Београд 2016.
63. Ђилас А., *Hornologija života i rada Milovana Đilasa*, Beograd 2011.
64. Ђилас М., *Tamnica i ideja*, KIZ „Trag“, Beograd 1989.
65. Ђилас М., *Nova klasa*, Narodna knjiga, Beograd 1990.
66. Ђурић И., *Источке приче. Приче и песме, сентиментална историја једне вароши*, Дом културе „Свети Сава“ Исток, Ниш 2014.
67. Ђокић D. (ed.), *Yugoslavism. History of a Failed Idea 1918-1912*, Hurst & Company, London 2003.

68. Đukić R., „*Topli zec*“ u Oslu. *Neuspeli pohod J. B. Tita na Nobelovu nagradu za mir, 1973. godine*, Gradjevinska knjiga, Zrenjanin 2004.
69. Đukić S., *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Filip Višnjić, Beograd 1990.
70. Ђукић С., *Како се догодио вођа. Борбе за власт у Србију после Јосипа Броза*, Филип Вишњић, Београд 1992
71. Elsie R., *Historical Dictionary of Kosovo*, Historical Dictionaries of Europe, No. 79, The Scarecrow Press, Inc, 2010.
72. *Енциклопедија друштвених наука*, прир. Купер А., Купер Ц., Том 1 (А-М), Службени гласник, Београд 2009.
73. Животић А., *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Архипелаг/ИНИС, Београд 2011.
74. Zlatar P., *Gospodar zemlje orlova. Albanija u eri Envera Hoxhe 2. Politički životopis*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1984.
75. Зундхаусен Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, CLIО, Београд 2008.
76. Ivanović V., *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009.
77. Imami P., *Srbi i Albanci kroz vekove. Tom II*, Samizdat B92, Beograd 2017.
78. Jakovina T., *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb 2011.
79. Jakšić B., *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, Beograd 2000.
80. Jakšić B., *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, Službeni glasnik, Beograd 2012.
81. Јанковић В., Јанковић М. (прир.), *Други - о Михизу*, Стубови културе, Београд 1998.
82. Јевтић А., *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина 1990.
83. Jeremić D., *Narcis bez lica*, Nolit, Beograd 1981.
84. Jovanović V., *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Fabrika knjiga, Beograd 2014.
85. Jović B., *Od Gazimestana do Haga. Vreme Slobodana Miloševića*, Metaphysica, Beograd 2009.
86. Jones J. (ed.), *Imprisoned Intellectuals. Americas's Political Prisoners Write on Life, Liberation, and Rebellion*, Rowman & Littlefield publishers, Inc., 2003.
87. Judah T., *Kosovo: What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, Oxford 2008.
88. Karan M., *Krvna osveta*, Partizanska knjiga, Beograd 1985.
89. Keçmezi-Basha S., *Shtypi ilegal shqiptar në Kosovë (1945-1999)*, I-II, Shoqata e të Burgosurve Politikë, Prishtinë 2009.
90. Kešetović M., *Kontrarevolucija na Kosovu: pokušaj i sprečavanje*, Zadruga, Beograd 1984.

91. Kiš D., *Homo Poeticus*, BIGZ, Beograd 1995.
92. Kiš D., *Čas anatomije*, Arhipelag, Beograd 2012.
93. Clark H., *Civil resistance in Kosovo*, Pluto Press, London 2000.
94. Cohen L., *Broken Bonds: the disintegration of Yugoslavia*, Westview Press, Boulder 1993.
95. Cohen L., *Serpent in the Bosom: the rise and fall of Slobodan Milošević*, Westview Press, Boulder 2001.
96. Кљакић С., Пековић Р., *Седам Његошевих сахрана. Ка Његошесвом коначном почивалишту*, Јасен, Београд 2003.
97. Kovač O., Madžar Lj., Popov Z., Stanišić D., *Privreda Jugoslavije do 1985*, Ekonomika, Beograd 1982.
98. Kovačević S., *Hronologija antijugoslovenskog terorizma 1960-1980*, Privredni finansijski vodič, Beograd 1981.
99. Коенен-Итер Ж., *Социологија елита*, CLIО, Београд 2005.
100. Kola P., *The Search for Greater Albania*, Hurst & Company, London 2003.
101. Коматина М., *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
102. Конџар Р., Воаров Д., *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, Muzej Vojvodine, Novi Sad 2001.
103. Kostovicova D., *Kosovo. The politics of identity and space*, Routledge, London 2005.
104. Кремтон Р., *Балкан после Другог светског рата*, CLIО, Београд 2003.
105. Krivokapić B., *Treba li spaliti Kiša?*, Globus, Zagreb 1980.
106. Kundera M., *Knjiga smjeha i zaborava*, Veselin Masleša/Svjetlost, Sarajevo 1990.
107. Le Gof Ž., *Intelektulaci u srednjem veku*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982.
108. Lempi Dž., *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Dan Graf, Beograd 2004.
109. Leffler M., *For the Soul of Mankind. The United States, the Soviet Union, and the Cold War*, Hill and Wang, New York 2007.
110. Lopusina M., *OVK protiv Jugoslavije. Kako smo izgubili Kosovo i Metohiju*, Legenda, Čačak 1999.
111. Lopusina M., *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945-2002*, Marso, Beograd 2012.
112. Љушић Р. (ур.), *Енциклопедија срског народа*, Завод за уџбенике, Београд 2008.
113. Јевтић А. (ур.), *Задужбине Косова. Споменици и знамења срског народа*, Епархија рашко-призренска/Богословски факултет у Београду, Призрен/Београд 1987.
114. Malcolm N., *Kosovo. A Short History*, New York University Press 1999.
115. Marković V., *Zatočenik savesti. Roman*, Slobodna knjiga, Beograd 2000.

116. Marković D., Kržavac S., *Zašto su smenjivani*, Partizanska knjiga – Narkodna knjiga, Beograd 1985.
117. Марковић П., *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.
118. Matvejević P., *Istočni epistolar. Inteligencija i disidencija*, V.B.Z, Zagreb 2013.
119. Meier V., *Yugoslavia. A History of its Demise*, Routledge 1995.
120. Mekuli E., Ćukić D. (ur.), *Priština*, SP Prištine, Priština 1977.
121. *Merriams-Webster's Collegiate Dictionary*, 10th edition, Merriam-Webster Inc., Springfield 1997.
122. Mertus J., *Kosovo: how myths and truths started a war*, University of California Press 1999.
123. Meštrović M., Latković R., *The Croatian response to the Serbian National Program*, The Croatian National Congress, Saddle River 1988.
124. Milanović V., *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, INP „Književne novine“/NIRO „Jeidnstvo“, Beograd/Priština 1990.
125. Miller N., *The Nonconformists: culture, politics, and nationalism in a Serbian intellectual circle 1944-1991*, CEU Press, Budapest/New York 2007.
126. Милићевић Н., *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, ИНИС, Београд 2009.
127. Mils R., *Elita vlasti*, Плато, Београд 1998.
128. Миљанић Д., Дробац М. и др., *Основи општенародне одбране СФРЈ. Уџбеник за високошколске установе СФРЈ. Књига 1*, Народна армија, Београд 1975.
129. Minić M., *Spoljna politika Jugoslavije 1973-1979*, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad 1979.
130. Minović Ž., *Politička palanka. Oblici političkog grupašenja u Srbiji 1965-1971*, Alef trojni, Čačak 2008.
131. Mirić J., *Sistem i kriza. Prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema u Jugoslaviji*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb 1984.
132. Mihajlov M., *Ljeto moskovsko 1964. Djilas protiv Marksa*, Novo delo, Beograd 1990.
133. Mihajlov M., *Domovina je sloboda*, Radio B92, Beograd 1994.
134. Mihailović K., *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd 1982.
135. Михаиловић К., Крестић В., „Меморандум САНУ“. *Одговори на критике*, САНУ, Београд 1995.
136. Mišović M., *Ko je tražio Republiku Kosovo: 1945-1985*, Narodna knjiga, Beograd 1988.
137. Moren E., *Duh Vremena. Tom 1-2*, BIGZ, Beograd 1979.
138. Nadler S., *Spinoza: A Life*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

139. Nikolić K., Cvetković S., *Radanje jeretika: suđenje Milovanu Đilasu i Vladimiru Dedijeru 1955*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2011.
140. Николић К., *Српска књижевност и политика 1945-1991: главни токови*, Завод за уџбенике, Београд 2012.
141. Novaković A., *Kako je Tito razbijao „tikve“*. *Istorija zabrane pozorišne predstave „Kad su cvetale tikve“ Dragoslava Mihailovića (JDP, 25. X 1969)*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd 2004.
142. Nuši P., *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*, Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje "Ideje i akcije", Priština 1977.
143. Оцић Ч., *Помаци, учешћа, учинци: привреда Југославије, република и покрајина 1952-1990*, Службени гласник, Београд 2013.
144. Pavković A., *The Fragmentation of Yugoslavia. Nationalism and War in the Balkans*, Macmillan Press, Great Britain 2000.
145. Павловић Б., *Албанизација Косова и Метохије*, Европско слово, Панчево 1996.
146. Pavlović D., *Pitanjem na odgovore*, BIGZ, Beograd 1986.
147. Палавестра П., *Књижевност-критика идеологије (књижевне теме IX)*, СКЗ, Београд 1991.
148. Палавестра П., *Историја Српског ПЕН-а*, Српски ПЕН центар, Београд 2006.
149. Panjković Ž., *Kosovo i albanska iredenmta*, RO Jugolinija, Rijeka 1981.
150. Раšански М., *Savremene kamikaze. Transnacionalni terorizam i diplomatija*, NIRO „Књижевне новине“, Београд 1986.
151. Пековић Р., *Паралелна страна историје. Спорови о језику, нацији, литератури 1945-1990*, Албатрос плус, Београд 2009.
152. Perović L., *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualanoj i političkoj eliti u Srbiji (XX-XXI vek)*, Dan Graf, Beograd 2016.
153. Perritt H., *Kosovo Liberation Army. The inside story of an insurgency*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2008.
154. Petković R., *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945-1985*, Školska knjiga, Zagreb 1985.
155. Петрановић Б., *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Нолит, Београд 1988.
156. Petranović B., *Balkanska federacija 1943-1948*, ИКР Zaslou, Beograd 1991.
157. Петрановић Б., *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист СРЈ, Београд 1993
158. Petrović V., *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentirani prilozi*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2010.
159. Petrović M., *Pitao sam Albance šta žele a oni su rekli: republiku... ako može*, Radio B92, Beograd 1996.

160. Petrović R., *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1987.
161. Петровић Р., Благојевић М., *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкете спроведене 1985-1986. године*, Демографски зборник. Књ. 2. САНУ, Београд 1989.
162. Pettifer J., *The Kosova Liberation Army. Underground War to Balkan Insurgency 1948-2001*, Hurst & Company, London 2013.
163. Pozderac H., *Prilog proučavanju nacionalnih odnosa i socijalističkog zajedništva*, Svetlost, Sarajevo 1978.
164. Попов Н., *Contra fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968-1988*, Mladost, Sarajevo 1989.
165. Попов Н., *Društveni sukobi – izazov sociologiji. „Beogradski jun“ 1968*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
166. Поповић Р., *Време писца*, Службени гласник, Београд 2009.
167. *Priština/Prištine*, Ekonomska politika, Beograd 1977.
168. Prifti P. (ed.), *Confrontation in Kosova. The Albanian-Serb Struggle 1969-1999*, East European Monographs, Boulder 1999.
169. Радић Р. (ур.), *1968 – Четрдесет година после*, Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2008.
170. *Радио Приштина/Radio Prishtina*, НИП „Рилидја“, Приштина 1963.
171. Раичковић С., *Сувишна песма. Девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима*, Српска књижевна задруга, Београд 1991.
172. R. Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko pravna studija*, Ekonomika, Beograd 1985.
173. Ramet S., *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Alinea, Zagreb 2005.
174. Rusinow D., *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 1978.
175. Said E., *Kultura i imperijalizam*, Beogradski kurg, Beograd 2002.
176. Sekelj L., *Jugoslavija, struktura raspadanja: ogleđ o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Rad, Beograd 1990.
177. Секуловић Т., *Сеобе као судбина*, дијам – М – прес, Ветерник 2002.
178. Sell L., *Slobodan Milosevic and the destruction of Yugoslavia*, Duke University Press, Duke/London 2002.
179. Селенић С., *Мемоари Пере Богаља*, Просвета, Београд 1968.
180. Silber L., Litl A., *Smrt Jugoslavije*, Radio B92, Beograd 1996
181. Spasojević S., *Slučaj Martinović*, OOUR Izdavačka publicistička delatnost, Beograd 1986.

182. Spehnbjak K., Cipek T., „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 39 No.2 (2007).
183. *Srpsko-albanski odnosi: pogled iz Albanije. Kolekcija intervjuja*, pr. I. Novaković, ISAC, Beograd 2011.
184. Terzić M., *Tito i Nobelova nagrada za mir*, Pobjeda, Podgorica 2006.
185. Тодорвић Д., *Књига о Ћосићу. Добрица Ћосић - прилози за политичку биографију*, Трећи миленијум, Београд 2005.
186. Thompson M., *A Paper House – The Ending of Yugoslavia*, Vintage, London 1992.
187. Тошић Д., *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953-1995*, Otkrovenje, Beograd 2003.
188. Трговчевић Љ., *Историја Српске књижевне задруге*, СКЗ, Београд 1992.
189. Тркуља Ј., *Злочин над мишљењем. Осуда, изгон и рехабилитација Михаила Ђурића*, Досије Студио, Београд 2013.
190. Тркуља Ј., *Успон и пад Ивана Ивановића. Анатомија прогона једног писца*, Центар за унапређење правних студија/Досије студио, Београд 2014.
191. Тркуља Ј., *Неподобни професор. Случај Стевана Ђорђевића*, Досије студио/Центар за културу дијалога, Београд 2016.
192. Ćimić E., *Politika kao sudbina. Prilog fenomenologiji političkog stradalništva*, Mladost, Beograd 1983.
193. Ћосић Д., *Акција*, Просвета, Београд 1964.
194. Ћосић Д., *Време смрти*, Просвета, Београд 1972.
195. Ћосић Д., *Бајка*, Отокар Кершовани, Ријека 1977.
196. Ћосић Д., *Књижевност и историја данас*, Глас САНУ, Београд 1978.
197. Ćosić D., *Stvarno i moguće*, Cankarijeva založba, Ljubljana/Zagreb 1988.
198. Ћосић Д., *Српско питање – демократско питање*, Политика, Београд 1992.
199. Ћосић Д., *Мића Поповић, време, пријатељи*, Публикум, Београд 2005.
200. *Univerziteti i Prishtinës 1970-1990/Универзитет у Приштини 1970-1990*, Универзитет у Приштини, Приштина 1990.
201. Fukuyama F., *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York 1992.
202. Hasani S., *Kosovo: istine i zablude*, CIP, Zagreb 1986.
203. Hasani S., *Kosovska uzrastanja i posrtanja*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1986.
204. Hysa B. (ur.), *Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova*, Priština 1984.
205. Horvat B., *Jugoslovenska privreda: 1965-1983*, knj 1-2, Cankarijeva založba, Ljubljana 1984.
206. Horvat B., *Jugoslovensko društvo u krizi. Kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Globus, Zagreb 1985.
207. Horvat B., *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb 1989.

208. Hudelist D., *Kosovo. Bitka bez iluzija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1989.
209. Цевтковић С., *Портрети дисидената*, Институт за савремену историју, Београд 2007.
210. Церовић В., *Косово. Контрареволуција која тече*, Нова књига/Јединство, Београд/Приштина 1989.
211. Чавошки К., *Анатомија једне чистке. Изгон са Правног факултета у Београду 1973-1975*, Службени гласник, Београд 2013.
212. Чалић М. Ж., *Историја Југославије у 20. веку*, СЛЮ, Београд 2013.
213. Чупић М., *Насиље иза паравана власти*, Јединство/Дневник, Приштина/Нови Сад 1989.
214. Џеку Е., *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, I.B.Tauris, London & New York 2016.
215. Чеперковић М., *Несреће у рудницима: главни узроци несрећа у рудницима света*, Jugoslaviarablik, Београд 1989.
216. Džekobi R., *Kraj utopije. Politika i kultura u doba apatije*, Beogradski krug, Beograd 2002.
217. Džuda T., *Kosovo: rat i osveta*, Samizdat B92, Beograd 2002.
218. Džuda T., *Srbi: istorija, mit i razbijanje Jugoslavije*, Dan Graf, Beograd 2003.
219. Šetinc F., *Uspon i silazak*, Globus, Zagreb 1990.
220. *Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*, 6th edition, vol. 1 (A-M), Oxford University Press Inc., New York 2007.
221. *Шта се догађало на Косову*, Политика, Београд 1981.
222. Štěpánek V., *Jugoslávie, Srbsko, Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Masarykova univerzita, Brno 2011.
223. *VIII sednica CK SK Srbije. Nulta tačka „narodnog pokreta“*, ur. S. Lekić, Služebni glasnik/Statusteam, Beograd 2007.

II. Необјављене докторске дисертације:

1. Башчаревић И., *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду 2016.

III. Чланци и расправе:

1. Алексић Ј., „Кантонизација, разграничење, подела: о неким предлозима српских интелектуалаца за компромисно решење косовског питања“, *Глобализација и глокализација*, ур. В. Шуваковић, В. Чоловић, О. Марковић-Савић, Српско социолошко друштво/Филозофски факултет Универзитета у Приштини/Институт за политичке студије, Косовска Митровица 2017, 10-25.

2. Баковић Н., „Хапшење припадника терористичке организације Фракција црвене армије у Југославији 1978. године“, *Гласник за друштвену историју*, бр. 1 (2011), 31-48.
3. Berisavljević Ž., „Nova istorijska greška prema Vojvodini“, *Vojvodina: snovi i konflikti*, прир. Nadežda Radović, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad 2007, 31-39.
4. Beriša S., „Економска сарадња између SFR Југославије и NSR Албаније“, у: *Ideje: časopis Saveza socijalističke omladine Jugoslavije*, бр. 5/6 (1987), 98-109.
5. Бецић И., Здравковић С., „Положај Косова и Метохије у преговорима о стварању балканске федерације током и након Другог светског рата“, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2016, 267-284.
6. Бештић-Бронза С., „Дјелатност југословенске екстремне емиграције у СР Њемачкој“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1(2009), 421-434.
7. Бјелица С., „„Плава књига’ и њена рецепција 1977. године“, *Токови историје*, бр. 2 (2016), 37-64.
8. Vjelica S., „View of Vojvodinian leadership on re-opening the issue of the relationship between SR Serbia and SAP Vojvodina in 1981“, *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, Филозофски факултет у Новом Саду Одсек за историју, бр. 27 (2016), 258-273.
9. Благојевић М., „Српске сеобе са Косова од краја 60-их година: друштвени чиниоци“, *Срби и Албанци у XX веку: циклус предавања 7-10. мај 1990*, ур. Андреј Митровић, САНУ, Београд 1991, 423-439.
10. Воаров Д., „Ноће ли либерализам на крају победити“, у: *Prelom '72: Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, ур. М. Лакићевић, Е press, Београд 2003, 51-59.
11. Богетић Д., „Југославија у Хладном рату“, *Историја 20. века*, бр. 2(2008), 315-370.
12. Богетић Д., „Разговори Тито-Никсон октобра 1971. Политичке импликације Вашингтонске декларације“, *Историја 20. века*, бр. 2(2010), 159-172.
13. Bogetić D., „Америчке анализе будућности Југославије после Тита почетком 70-их година“, *Tokovi istorije*, бр. 1 (2012), 159-173.
14. Borozan Đ., „Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944-1945“, *Istorija 20. veka*, god. 8 br. 2 (1995), 63-76.
15. Буквић Р., „Институционални оквири привредног развоја Косова и Метохије 1945-1990“, *Срби на Косову и Метохији*, Зборник радова с научног скупа одржаног у Косовској Китровици 27-29. маја 2005, САНУ, Београд 2006, 397-417.
16. Burns J., „The echoes of history rumble on. All the 'questions' remain, unanswered“, *Европа и источно питање (1878-1923). Политичке и цивилизације промене*, ур. С. Терзић, Историјски институт САНУ, Београд 2001, 101-106.
17. Вилотић М., „Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959-1968. године“, *Срби на Косову и Метохији*, Зборник радова с научног скупа одржаног у Косовској Китровици 27-29. маја 2005, САНУ, Београд 2006, 349-365.

18. Виријевић В., Марковић З., „Прогон и страдање Срба у Ђаковачком срезу 1941. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2016, 89-108.
19. Vladisavljević N., „Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985-1988“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 54 No. 5 (2002), 771-790.
20. Vladisavljević N., „Grassroots groups, Milošević or dissident intellectuals? A controversy over the origins and dynamics of the mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s“, *Nationalities Papers*, Vol. 32 No. 4 (2004), 781-796.
21. Von Kohl C., Libal W., „Kosovo, the Gordian knot of the Balkans“, *Kosovo: in the Heart of the Powder Keg*, ed. R. Elsie, East European Monographs, Boulder 1997, 2-104.
22. Гамс А., „Концепција амандмана: историјски – промашај, научно – збрка, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 234-240.
23. Голубовић З., „Допринос Пјера Бурдијеа хуманизацији друштвених наука“, у: *Наслеђе Пјера Бурдијеа. Поуке и надахнућа*, прир. М. Немањић, И. Спасић, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2006, 13-23.
24. Greguric I., „Novi val i filozofija“, *Novi val i filozofija*, ур. В. Ћурко, I. Greguric, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2012, 7-15.
25. Димитријевић Б., „Одјек Брионског пленума на Службу унутрашњих послова“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2001), 75-88.
26. Димитријевић Б., „Јединице југословенске војске на Косову и Метохији 1945-1999“, у: *Историја 20. века*, 2 (2007), 101-119.
27. Dragišić P., „Searching for El Dorado. Workers from Serbia temporarily employed abroad from the 1960s to the dissolution of Yugoslavia“, *Tokovi istorije*, br. 3 (2014), 131-142.
28. Драшковић А., „Националне мањине у Албанији последице Другог светског рата“, *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, ур. Ј. П. Бојовић, Историјски институт Црне Горе, Титоград 1991.
29. Djilas A., „Dissent and Human Rights in Post-Tito Yugoslavia“, *Review of the Study Centre for Yugoslav Affairs*, II/5 (1980), 498.
30. Djilas A., „Imagining Kosovo: a Biased New Accounts Fans Western Confusion“, *Foreign Affairs*, vol. 77 no. 5 (september/oktober 1998), 124-131.
31. Djokić D., „The Second World War II: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s“, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 4(2), 127-140.
32. Ђорђевић С., „О избору председника републике по амандману XXXVI“, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 340-344.
33. Ђукић Б., „Трагична погибија Бранке Ђукић: (песма за гусларе)“, *Глас цркве: часопис за хришћанску културу и црквени живот*, бр. 1 (1987), 61-64.
34. Ђукић С., „Прогон новинара“, *Два века српског новинарства*, (ур. М. Бјелица), Институт за новинарство, Београд 1992.

35. Đurđević O., „Kontroverze ekonomije u NR Albaniji“, *Ideje*, Časopis saveza socijalističke omladine Jugoslavije, br. 5/6 (1987), 110-120.
36. Ђурић Мишина В., „Два документа једног времена“, у: *Баштина*, бр. 19 (2005), 217-220.
37. Ђурић М., „Смишљене смитње“, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 230-233.
38. Живковић М., „Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији 25-28. марта 1967. године“, у: *Баштина*, св. 30 (2011), 135-151.
39. Животић А., „Отварање албанског питања у Југославији у сенци сукоба између Југославије и Информбиро-а 1948-1954“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2009), 91-102.
40. Животић А., „Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба (1959-1961)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), 85-103.
41. Животић А., „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968-1971)“, *Токови историје*, бр. 3 (2012), 62-85.
42. Životić A., „Koliko poznajemo Albaniju i Albance“, *Pravo i društvo*, br. 1 (2012), 61-72.
43. „Za slobodu akademske diskusije“, Уредништво, *Praxis*, 3/4 (1972), 611-613.
44. Зуровац М., „Интелектуалци и друштвена стварност“, *Интелектуалци и друштвена стварност*, ур. М. Марковић, Д. Брчин, Београдски форум за свет равноправних, Београд 2005, 15-32.
45. Ivanović V., „Ekstremna emigracija u SR Nemačkoj i Jugoslavija“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2009), 107-122.
46. Ivin D., „Pojava disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 9, 5-7. decembra 2003, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 361-380.
47. Илић П., „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945-1999)“, *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године, ур. К. Михаиловић, САНУ, Београд 2007, 163-178.
48. Islami H., „Nepismenost u današnjem kosovskom selu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 77-78 (1982), 219-232.
49. Јанковић Д., „Историсјко разматрање поводом амандмана XXXII“, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 257-260.
50. Jovanović V., „Suzbijanje kačaka na Kosovu i Metohiji 1912-1929“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (2009), 32-55.
51. Karan M., „Rugovska povelja – dokument samoupravnog suzbijanja krvne osvete u kosovskom selu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 44-45 (1974), 28-36.
52. Д. Кежић, „Политичке последице економских реформи 60-их година у СФРЈ. Од дезинтеграције економског система до конфедерализације Југославије (1961–1971)“, *Токови историје*, бр. 2 (2017), 11-36.

53. Kiš D., „Doba sumnje – to je naše vreme“, *Ideje*, бр. 4 (1972), 97-131.
54. Киш Д., „Ми певамо у пустињи“, *Браничево*, бр. 5-6 (2012), Центар за културу Пожаревац, 70-74.
55. Kostić B., „Jugoslovenski program o Kosovu“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Међународна политика, Београд 1989, 295-305.
56. Krasniqi G., „Revisiting Nationalism in Yugoslavia: An Out View of the Nationalist Movement in Kosovo“, *Debating the end of Yugoslavia*, ed. F. Bieber, A. Gilijaš, R. Arcehr, Routledge 2014, 226-239.
57. Кржалић Ж., „Промене у броју и националном саставу становништва САП Косова за последњих двадесет година (1961-1981)“, *Општина: часопис за теорију и праксу развоја општина*, бр. 8-9 (1983), 83-104.
58. Kubo K., „Why Kosovar Albanians Took Up Arms against the Serbian Regime: The Genesis and Expansion of the UÇK in Kosovo“, *Europa-Asia Studies*, Vol. 62 No. 7, September 2010, 1135-1152.
59. Marjan D., „’Događanje naroda’ u Kninu 1989. godine – slom jugoslovenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 58 (2016), 439-467.
60. Marković P., „Titova shvatanja identita“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj. 2, прир. H. G. Fleck, I. Graovac, Zagreb 2000, 237-254.
61. Marković P., „Mental Mapping of Albanians in Serbian Culture, Media and Public after 1945“, *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osmo sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987-2007*, ur. M. Pavlović, D. Jović, V. Petrović, ISI/University of Stirling, Beograd – Stirling 2008, 71-79.
62. Milosavljević O., „Sukob modernizma i konzervativizma“, *Prelom '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, ur. M. Lakićević, E press, Beograd 2003, 9-14.
63. Михајлов М., „Хрватски национализам и људска права“, у: *Демократске реформе*, ур. Алеса Ђилас, Ване Ивановић, Наша реч, Лондон 1982.
64. Mulaj K., „Resisting an Oppressive Regime: The Case of Kosovo Liberation Army“, *Studies in Conflict & Terrorism*, No. 31 (2008), 1103-1119.
65. Nikolić K., „Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2006), 9-26.
66. Nikolić K., „Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista“ (II), *Istorija 20. veka*, br. 2 (2006), 105-122.
67. K. Nikolić, „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990“, *Tokovi istorije*, br. 2 (2011), 132-152.
68. Nikolić K., „Humanistička inteligencija i obnavljanje parlamentarizma u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 3 (2011), 57-76.
69. K. Nikolić, „’Ili će Srbija biti republika ili će prestati da postoji’: ustavne promene u Srbiji 1989 (I)“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2012), 165-188.

70. Николић К., „Политички портрет Слободана Милошевића 1988-1991“, *Токови историје*, бр. 1 (2013), 259-286.
71. Николић К., „Српски и словеначки интелектуалци уочи распада Југославије 1986–1989“, *Токови историје*, бр. 1 (2016), 33-62.
72. Nikolić В., „Antijugoslovenski separatizam i oslonci na 'majku Albaniju'“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Међународна политика, Београд 1989, 218-229.
73. Д. Новаковић, „Скидање зара и фереце код муслиманских жена у контексту односа исламске заједнице са државом у социјалистичкој Југославији“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 82 (2010), 101-116.
74. Олујић Д., „Прошлост у наступању“, *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, *Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslovenskoj ljevici: praxis-filozofija i korčulanska letnja škola (1963-1974)*, Rosa Luxemburg Stiftung, Београд 2016, 7-12.
75. Pavlović V., „Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala“, u: *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Београд 2006, 93-107.
76. Павловић М., „Косово између Југославије и Албаније 1944-1948. године“, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 21-22 (1991/1992), Филозофски факултет у Приштини, Приштина 1993, 185-191.
77. Pauković D., „Poslijednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tjeck i posljedice raspada“, *Suvremene teme*, br. 1 (2008), 21-33.
78. Perazić G., „Међународно право и положај националних мањина у Југославији и Албанији“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Међународна политика, Београд 1989, 271-279.
79. Perišić M., „Partija i novi identitet jugoslovenske inteligencije“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 4, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 187-195.
80. Perović L., „Ni tabu, ni mit“, *Prelom '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, ur. M. Lakićević, E press, Београд 2003, 66-73.
81. Perović L., „Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Thosića i Dušana Pirjevca 1961/1962. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 9, 5-7. decembra 2003, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 189-211.
82. Petak Z., „Економска позадина распада СФРЈ“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knj 9, 5-7. decembra 2003, prir. H. G. Flek, I. Grahovac, 57-77.
83. V. Petrović, „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2013), 183-204.
84. Petrović R., „Srbi i Crnogorci s Kosova u novoj sredini“, *Odjek*, Kulturno-prosvjetno vijeće Bosne i Hercegovine, br. 22 (1989), 8-9.
85. Пиљак М., „Разговор са Александром Краусом, директором у југословенском самоуправном социјализму“, *Токови историје*, бр. 2 (2012), 235-262.
86. Potežica O., „Utisci iz Albanije“, *Treći program*, br. 90, 91 (1991), 28-31.

87. В. Pula, „The emergence of the Kosovo 'parallel state' 1988–1992“, *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 4, Decembar 2004, 797-826.
88. Радић Р., „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, *Историјски записи: орган Историског института и Друштва историчара Црне Горе*, бр. 1-2 (1999), 143-173.
89. Радојевић М., „Милован Ђилас и српска политичка емиграција (1954-1995)“, *Токови историје*, бр. 4 (2007), 118-136.
90. Радојевић М., „Живети и радити у емиграцији: савез "Ослобођење" (1949-1990)“, *Југославија у хладном рату*, ур. А. Животић, Институт за новију историју Србије, Београд 2010, 97-110.
91. Раји Ђ., „Promene u strukturi porodice na selu u SAP Kosovo (primer: selo Budisavci, opština Klina)“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 91-94 (1986), 79-93.
92. Ристановић П., „Административне промене на простору Старе Србије 1912-1941“, *Баштина*, св. 32 (2012), 171-194.
93. Ристановић П., „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), 197-230
94. Ристановић П., „'Тамо је све почело' - Косово као темељ постјугословенског дискурса“, *Баштина*, св. 37 (2014), 155-173.
95. Sabour M., “Between Patronage and Autonomy: the Position of Intellectuals in Modern Society”, *Knowledge and Power. The Changing Role of European Intellectuals*, ed. P. K. Lawrence & M. Dobler, Ashgate 1996.
96. Stokes G., Lampe J., Rusinow D., Mostov J., „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession“, *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring, 1996), 136-160.
97. Todorović D., „Zoran Gluščević, žrtva međukomunističkih obračuna“, *Heretikus: časopis za preispitivanje prošlosti*, br. 1 (2004), 205-210.
98. Trgovčević Lj., „Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку (Аналитичка скица)“, у: *Србија у модернизацијским процесима 20. века* (Научни skup), Београд 1994.
99. Трипковић Ђ., „Титова политика баланса према суперсилма 60-их година 20. века“, *Токови историје*, br. 2 (2011), 123-131.
100. Трипковић Ђ., „Kardelj-Hariman: 'Šta posle Tita'“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2011), 173-186.
101. Трипковић Ђ., „Успон економске сарадње између Југославије и СССР 1971-1980.“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 181-191.
102. Trkulja J., „Slučaj Dragoljuba Ignjatovića (1974)“, *Heretikus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. III br. 2 (2005), 199-228.
103. Ћосић Д., „Дух обнове и савремености“, *Дело*, vol. 16 no. 2, фебруар 1970.
104. Улунян А., „Тайна операције ‚Прорыв‘. Как готовлся Э. Ходжа к ‚хаосу после Тито‘“, *Славяноведение*, № 1 (2013), Институт славяноведения РАН.
105. Havel V., *The Power of the Powerless*, October 1978, 1-80.

106. Hasani S., „Šovinističke i separatističke organizacije na Kosovu i njihova povezanost sa inostranim centrima“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Međunarodna politika, Beograd 1989, 209-218.
107. Хаџи Антић Д., „Случај ткз. хумореске 'Војко и Савле'“, *Осма седница ЦК СКС. Двадесет година после*, зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у београду, Центар „Сава“, 24. септембар 1987, Теоријски часопис „Смисао“/Удружење „Слобода“, Београд 2009, 157-166.
108. Hobsbawm E., „The Paradox of Public Intellectuals“, *The Chronicle of Higher Education*, April 28, 2014.
109. Цветковић С., „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966.“, *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, 1-2 (2008), 71-85.
110. Cvetković S., „Обрачун s 'tehnomenadžerijom'. Osude privrednika za 'podrivanje ekonomske osnovice društva' posle pada srpskog liberalnog rukovodstva 1972. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1 (2011), 109-126.
111. Цветковић С., „'Процес шесторици'. Почетак краја идеолошког прогона у Социјалистичкој Србији“, *Токови историје*, 3 (2012), 242-256.
112. Cvetković S., „Ko je ovde lud? Primeri političke (zlo)upotrebe psihijatrije u SFRJ“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2013), 145-163.
113. Cvetković S., „Terorizam i jugoslovenska politička emigracija“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2014), 171-197.
114. Cvetković S., „Uhapsite Đilasa! Plan o hapšenju Milovana Đilasa 1981. u kontekstu ukupne politike prema disidentima u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2015), 9-26.
115. Cindori L., „Bistrička hodočašća novijega vremena“, *Bogoslovska smotra*, vol. 54. no. 4 (1984), 644-657.
116. Чавошки К., „Уставност и право вета“, *Анали правног факултета у Београду*, бр. 3 (1971), 220-224.
117. Çeku E., „The Kosovo Issue and Albano–Yugoslav Relations, 1961–1981“, *Diplomacy & Statecraft*, vol. 25 (2015), 229-248.
118. Schwartz S., „'Enverists' and 'Titoists' - Communism and Islam in Albania and Kosova, 1941-99: From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation War“, *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 25 March 2009, 48-72.

Биографија аутора

Петар Ристановић је рођен 21. јануара 1985. године у Подгорици. Основну школу и гимназију је завршио у Ужицу. Основне академске студије је успешно окончао на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, где је потом завршио и мастер студије. Од 2011. године је запослен на пројекту „Духовна и материјална култура Косова и Метохије“ Института за српску културу у Приштини, са привременим седиштем у Лепосавићу. Објавио је више радова у домаћој и међународној стручној периодици и учествовао на међународним и домаћим научним конференцијама. Поред српског служи се и енглеским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Петар Ристановић

Број индекса ИС11-14

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Петар Ристановић _____

Број индекса _____ ИС11-14 _____

Студијски програм _____ Историја Југославије _____

Наслов рада _____ Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989 _____

Ментор _____ проф. др Мира Радојевић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.